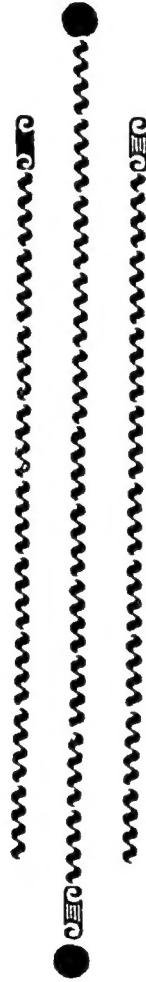

परम श्रद्धेय आचार्य प्रवर श्री नानेश के पच्चीसवें
आचार्यपद के उपलक्ष्य में

श्रीमज्जवाहर यशोविजयम्

(महाकाव्यम्)

Ranjit Jain

परिष्कर्ता सत्सन्निधिः

आचार्यः श्रीनानेशः

श्रीमज्जवाहर यशोविजय

(महाकाव्य)

परिष्कर्ता सत्सन्निधि

आचार्य श्रीनामेश

श्रीमज्जवाहर यशोविजयम्

(महाकाव्यम्)

परिष्कर्ता, सत्सन्निधिश्च

आचार्यः श्रीनानेशः

काव्यकारः—

श्री काशीनाथपाण्डेयः “चन्द्रमौलिः”

सम्पादकोऽनुदकश्चः—

श्री शान्तिमुनिः

प्रकाशकः—

ज. भ. साधुनगिल्डेन-संवः समतामवनम्, रामपुरियाभागः
विक्रमनगरम् (राजस्थानम्)

श्री मज्जवाहर यशोविजय

(महाकाव्य)

परिष्कर्त्ता सत्सन्निधि

आचार्य श्री नानेश

काव्यकारः—

श्री काशीनाथ पाण्डेय “चन्द्रमौलि”

सम्पादक—अनुवादक

श्री शांति मुनि

प्रकाशकः—

अ. भा. साधुमार्गी जैन संघ समता भवन रामपुरिया मार्ग

बीकानेर (राजस्थान)

श्रीमज्जवाहरयशोविजयम्

(महाकाव्यम्)

—*—

परिष्कर्त्ता, सत्सन्निधिश्च

आचार्यः श्रीनानेशः

* काव्यकारः

श्री काशीनाथ पाण्डेयः “चन्द्रमौलिः”

* सम्पादकोऽनुवादकश्चः

श्री शान्तिमुनिः

* प्रकाशकः

श्री अखिलभारतवर्षीय साधुमार्गि जैनसंघः

समताभवनम् रामपुरिया मार्गः

विक्रमनगरम् (राजस्थानम्)

* प्रकाशनवर्षः

१५-१०-८५-१६८५

सम्बत् २०४२ आश्विन शुक्ला द्वितीया

युवाचार्यपददिवसः

* सस्करणम्

प्रथमम्

* मूल्यम्

५० रूप्यकाणि

* मुद्रकः

जैन आर्ट मुद्रणालयः

बोस्मानेर (राजस्थानम्)

● श्रीमज्जवाहर यशोविजय महाकाव्य

● परिष्कर्ता सत्सन्निधि
आचार्य श्री नानेश

● काव्यकार
काशीनाथ पाण्डेय “चन्द्रमौलि”

● सम्पादक अनुवादक
श्री शांति मुनि

● प्रक. शक
अखिल भारतवर्षीय साधुमार्गी जैन संघ
समता भवन रामपुरिया मार्ग
बीकानेर (राज.)

● प्रकाशन वर्ष
१५-१०-८५-१९८५
संवत् २०४२ आश्विन शुक्ला द्वितीया
“युवाचार्य पद दिवस”

● संस्करण
प्रथम

● मूल्य
पचास रु.

● मुद्रक
जैन आर्ट प्रेस, बीकानेर ।

॥ हृदयोद्गारः ॥

प्रातःस्मरणीयपूज्यप्रवरश्रीमज्जवाहराचार्यमहाभागानां जीवनं निखिल-
मानवानां कृते सर्वथानुकरणीयमास्ते । आगमशास्त्राणांते पारगता मनीषिण
आसन् । ज्ञानस्य सर्वोत्कृष्टाराधनया साकं ते धर्मक्रियापरिपालनेऽपि महान्तो
दृढव्रता इति स्वर्णं मुगन्धिरिवतज्जीवनस्य महती विशेषतासीत् । अनेकान्त-
वादिदृष्टिकोणेन तेषां सदाचरणेषु सुकुमारता, कोमलता, सहजता निरन्तरप्रवृत्ति-
श्चाभवत् । ते जन्मजातव्याख्यातारः, शास्त्रप्रणेतारः प्रतिवादिनिषेद्धारः, महा-
कवयो, दिव्यप्रतिभालकृताः युगप्रवर्तकाः, युगद्रष्टारो, महात्मानश्चासन् । तेषां
महिमा यावच्चन्द्रदिवाकरं स्थास्यतीति दूरदर्शिविद्वज्जनानां वेविद्यते मान्यता ।

प्रस्तुतमहाकाव्ये कोमलकान्तपदावलिमाध्यमेन वैदर्भीरीत्या आचार्य-
वर्यस्य धर्मोद्योतकशान्तिनिर्वेदवैराग्योत्प्रेरकजीवनेन सहापेक्षितदार्शनिकविषया अपि
यथास्थानं सन्निविष्टाः विराजन्ते । यत्र कविना प्रशंसनीया सफलतासादि
तास्ति ।

अतलस्पर्शज्ञाननिष्ठाचार्यप्रवरस्य जीवनदर्शनं कृतित्वं च यत् प्राञ्जल-
शैल्या कविः महाकाव्यविषयतामुपनीतवान् तन्नियतं स्तुत्यर्हमास्ते । संस्कृतमह-
नीयग्रन्थेषु नव्यं भव्यमिदं महाकाव्यम् । विविधविषयैः सज्जा सम्पादितात्रेति
सन्तोषास्पदम् । इयमाशा विधीयते यत् येनोद्देश्येनास्य नूतनमौलिकमहाकाव्यस्य
प्रणयनं जातम्, तदनुसारं प्रतिजनं प्रसरेदिदम् । अपरिमिताः पाठकाः आचार्यवर्यस्य
जीवनपरिचित्या साकमेव स्वकीयसंस्कृतबोधस्य श्रीवृद्धिमपि विधास्यन्ति समम्य-
सेनास्य । ग्रन्थकारस्य कवेः दयापालनशुभाशंसां कामयमान आशासे भारतसुर-
भारत्याः सेवापि सदाशयैः साधु सम्पद्येत । किमधिकं विज्ञेयम् ।

श्रीनानेशाचार्यवर्याणाम्

चरणानुगः

इन्द्रो मुनिः

(१) घातृमानृपदविभूषितगासनप्रभावककर्मठसेवामावो १००७ श्री इन्द्रचन्द्र जी
म. सा. द्वारा ममाग्रहे प्रकटितहृदयोद्गारसंकलनम् ।

“चन्द्रमौलि।”

सम्पादकीयम्

प्रस्तुतमहाकाव्ये तत्रभवतां भवतां, युगीनचेतनासंवाहकानां धर्मधुरा-
घौरेयाणां, वादिमानविमर्दकानां, लौकोत्तरमहिमशालिनां श्री मज्जवाहराचार्याणां
जीवनदर्शनविषये व्यक्तित्वकर्तृत्वविषये च या विवेचनोदङ्किता कविना सा प्रसा-
दयत्येव मानसमिति निश्चप्रचम् ।

आचार्यवर्याणां जीवनमतीववैशिष्ट्यपूर्णमासीत् । युगपुरुषाणामाधीय-
मानाः सर्वे गुणाः तेषां विराजन्तेस्म । तेषां महापुरुषाणांसर्वथोद्दामोन्नतव्यक्ति-
त्वधारिणां महत्त्वमल्पीयसा सम्पादकीयनिवेदनेन वर्णयितुन्नो पार्यते । अयं
प्रयासः इमांसूक्तिमेवानुसरति । “यत् कञ्चित्महोदधिं लघुकुम्भे भक्तुं प्रयत्नः
कृतः ।” तथाप्ययंप्रयासः एतदर्थं सफलतामञ्चति यदस्मिन्ग्रन्थे युगपुरुषाणां व्य-
क्तित्वं यत्किञ्चिद्रूपेणावतारयितुं सफलो जातः कविः ।

विशालकायस्यास्यग्रन्थस्य रचना सद्यतादर्शनप्रणेतृणां जिनशासन-
प्रद्योतकानां, धर्मपालप्रबोधकानां नव्यमव्यसमीक्षणध्यानस्यानुसन्धायकानां मम
जीवनस्य विधातृणां महामहोपकारिणाम् श्रीमज्जैनाचार्याणाम् श्रीनानेशाभिधानां
सत्सन्निधौ परिष्कारदिशानिर्देशेन च विहिता कविकुलकिरीटेनाचार्यचन्द्रमौलिना ।

आचार्यवर्यस्य यः सन्निधिरुपलब्धोऽस्मिन्ग्रन्थे सोऽवर्णनीय एवास्ते ।
यद्यप्याचार्यवर्यमहाप्रभोः सविधे आध्यात्मिकमार्गे समाजोन्नयनकारकाः विविधाः
कार्यक्रमाः विद्यन्ते । विशिष्टञ्चोत्तरदायित्वं वरीवर्ति तेषामुपश्चि समाजसंघ-
कल्याणस्य । तथापि स्वकीयानां गुरुपितामहानां कृते याश्चर्यास्ति महनीयमानसे
तस्या एवेयं फलश्रुतिर्गन्थरूपेणाविभूता चकास्तिस्म । यो हिबहुमूल्यकालो ग्रन्था-
वलोकननिर्देशयोराचार्यप्रभुणापितस्तत्तेषां महत्त्वमेव व्यनक्ति । अनेन करुणालवेन
विदुषो जनसामान्यान् च प्रति श्रीमताचार्यमहाप्रभुणा महोपकार एवकृतो
विभाति । आचार्यदेवस्यस्मिन्ग्रन्थे विलग्नस्य सम्यक्श्रमस्य व्यावर्णनेऽसमर्थैव
मदीया लेखनी ।

ऐदयुगीने समये संस्कृतभाषायाः या दुःस्थितिर्बलोक्यते सा निश्चित-
रूपेण सहृदयानां विदुषां चेतांसिद्रुमयत्येव । वर्तमानानेहसि पदे-पदे संस्कृतभाषायाः
अपमानमवतरति दृष्टिपथे । या भाषास्ति संस्कृतेः महोपकारिणी । यत्र चाव-
तरति भारतीयतायाः गौरवम् । यत्कारणादेव भारतीयानां गौरवंवरीवर्ति वि-
स्मिन् विश्वमानसे । या चैतिहासिकप्रागैतिहासिक वस्तुस्थिति प्रकटयति

वर्षस्य । तस्याः अवन्ति दर्श-दर्शं कोहि सचेता ना नो वलेशमाप्नुयात् । एत-
त्परिस्थितौ वातावरणे चाभिनवसंस्कृतमहाकाव्यस्य प्रणयनं प्रीणयत्येव विप-
श्चितां चेतांसि ।

ममोपरि प्रदत्तश्च भारे आचार्यमहाप्रभुणाऽस्यग्रन्थस्य भाषाभाष्यानुवाद-
करणार्थम् । कविना च सूचितोऽहमस्य ग्रन्थस्य सम्पादनाय । यद्यपि मदीयोऽय
प्रयमायास आस्ते । कस्यापि संस्कृतग्रन्थस्य सम्पादनानुवादकर्मणि । तथाप्या-
चार्यमहाप्रभुकृपाकटाक्षेण प्रभावितोऽहं यत् किञ्चित्कार्यनिर्वाहको जातस्तत्तस्यैव
प्रसादप्रभावमनुभवामि, मदीयः कर्तृत्वभावस्त्वस्मिन् कोपि नास्त्येव ।

आशासेऽनेन महाकाव्यग्रन्थेन संस्कृतभाषाव्येतारो लाभान्विता भवेयुः ।
तेषां भाषासमृद्ध्या सहाध्यात्मरसस्याप्यनुभवः प्रवर्द्धेत । आत्मोन्नतिविधायके
पथि च ते प्रभवेयुरिति शम् ।

श्रीनानेशचरणचञ्चरीकः

शान्तिः मुनिः

॥ समर्पणम् ॥

समतादर्शनप्रवर्तकानां, चारित्रचूडामणीनां, बालब्रह्मचारिणाम्, अध्यात्मसाधन-
सुधासिन्धूनां, धर्मपालप्रतिबोधकानां, जिनशासनप्रद्योतकानां समीक्षणध्याना-
वस्थितानां प्रथितयशसां, प्रातःस्मरणीयानां परमश्रद्धास्पदानां श्रीमज्जैना-
चार्याणां १००८ श्री नानालालजी गुरुवर्याणां पावनपादपद्मेषु वन्दन
प्रणतिपुरस्सरं 'श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यं' सनुति
सभक्तिसविनयं समर्पयति गुणगणसौरभचटुलः चंचरीकः
आचार्यश्चन्द्रमौलिः काव्यकारः ।

॥ समर्पणम् ॥

—०— —०— —०—

श्री स्थानकवासिसमयसौरभसमन्वितसरसिजविकासकानां, द्रवितदया-
द्रुतसान्द्रमुधाशीकराणां, तपःपरिपूतसमर्चितचरितानां, स्वपर-
कल्याणबद्धपरिकराणामध्यात्मविपिनविहरणशीलकेशरि-
कल्पानां, सत्सम्प्रदायसत्प्रवृत्तिपरायणानां, सप्ताचार्याणां,
पादपद्मेषु समर्पितमिदम् ।

संयमदेदीप्यमानज्योतिष्काणां, विशिष्टक्रियोद्धारकाणां, दीर्घतरतपस्विनां,
श्रीहुक्मीचन्दजी महाराजानां, शिवपथानुयायिनां प्रकाण्डविद्वत्तल्लजानां
श्रीशिवलालजीवगुरुवर्याणां, विरक्तादर्शनां, पावनचरितानामाचार्य-
वर्याणामुदयसागरजी महाभागानां, महाक्रियावतां सशक्तसंयमपरि-
पालकानां, भव्यजनमानससमर्चितानां, चतुर्दिग्दिगन्त प्रसृतयशस्कानां,
श्रीचौथमलजीविश्वविश्रुतानां सुरासुरेन्द्रदुर्जयकामविजयिना, श्रुतश्री-
समाजितानां, भव्यभावसंभूषितानां, श्रीश्रीलालजी महोदयानां, विशि-
ष्टकास्तक्रान्तिकारिणां विविधवादिमानससम्पर्दकानां, युगप्रवर्तकानां,
ज्योतिर्धराणां, श्रीमज्जवाहराचार्यवर्याणां, शास्तक्रान्तिजन्मदायकानां,
सुललितभाषामायकाणां, श्रमणसंन्योपाचार्याणां, आचार्यश्रीगणेशि-
लालगणाधिपानां, मत्पूर्वजानांप्रशस्तपरिपूतानां सप्ताचार्यवर्याणां, कलि-
तकमनोयवन्दनीयामिनन्दनीयपादपद्मेषु, सर्वजनहिताय सर्वजनसुखाय,
सविनयं समर्पितमिदम् 'श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्' भावत्के-
नैव नानेशेनेति ।

(१) समताविभूतिआचार्यश्रीनानेशद्वारा पूर्वाचार्यान् प्रति कृतं संकलितं
मसर्पणम् ।

॥ प्रकाशकीयम् ॥

विश्वस्य समस्तसंस्कृतिषु भारतीयसंस्कृतिसम्प्रतयोर्महत्त्वपूर्णमनुपम-
मञ्चस्थानमास्ते । तत्र निर्ग्रन्थश्रमणसंस्कृतौ विमपि कथनत्रावशिष्यते ? सा
सर्वोच्चस्थाने परिगणिता जायते तदा काप्यतिशयोक्तिर्नो भवितुमर्हति । अस्यां
चीतरागचतुर्विंशतितीर्थकराणांवाचामेव सर्वोत्कृष्टं महत्त्वं परिदीयते ।

निर्ग्रन्थश्रमणसंस्कृतिसाधका भौतिकताया अपसृत्य त्यागवैराग्य
महासागरेऽवगाहन्ते । फलस्वरूपे जीवनस्य सत्यगाम्भीर्ययोरवतीर्थं स्वपरहित-
साधनापथ प्रकाशयन्ते । ते स्वकीयजीवन विशुद्धं विधातुं पञ्चमहाव्रतानि
सम्यगनुपालयन्ति । तदेव च स्वपरमकतव्यमवबुध्यन्ते । ते स्वाध्यायध्यान
चिन्तनमननैरात्मकल्याणैः सहैव मुमुक्षुमव्यात्मकल्याणार्थमुपदेशस्य पावनवारा-
मपि प्रवाहयन्ते । यामात्मसात्कृत्यानेकभव्यात्मना संबोधस्य प्राप्तिर्जायते । तथा
तेऽपि स्वजीवनं विशुद्धिपथेऽग्रेसर विदधति ।

निर्ग्रन्थसाधकपरम्परायां जाज्वल्यमाननक्षत्रस्य स्वनामघन्यस्य महतः
क्रियोद्धारकस्य विशिष्टतपस्विनः स्वः आचार्यस्य श्री हुवमीचन्द्रजी महाराजस्य
जीवनमेक प्रखरतमप्रकाशपुञ्जमिवासीत् । योहि स्वकीयात्मानमेव नो प्रकाशतेस्म,
प्रत्युत योऽपि तस्य सान्निध्यमागतस्सोपि सर्वथालोकितोऽभवत् । आचार्यदेवः
संयमितजीवनस्य श्रमणसंस्कृतेश्चमहान् समर्थकोऽस्तिस्म । यदा स शिथिलाचार-
स्य विपरीतमशब्दयत् । स्वसिद्धान्तेऽग्रेपदाधानं विहितवान् तदा तात्कालिक-
साधकाः भवन्तं धर्मपथात् विचालयितुमचेष्टन्त । किन्तु भवान् सुमेहरिवाचलो-
ऽतिष्ठत् । स्वजीवन एव च निर्ग्रन्थपरम्परायाः भव्यतमस्वरूपं साक्षात्कृतवान् ।
तस्यामेव भव्यतमनिर्ग्रन्थश्रमणपरम्पराया युगद्रष्टु युगस्रष्टुः महतो ज्योतिर्धर-
स्याचार्य श्रीजवाहरलालजीमहाराजस्य वर्चस्व सादर स्वीकृतमासीत्, अस्ति,
अविष्यति च ।

तस्य व्यक्तित्वकर्तृत्वकृतित्वैश्च सामान्य—व्यक्तेरारभ्य प्रबुद्धसाधक-
पर्यन्तम्, ग्रामात्प्रभृतिसम्पूर्णराष्ट्रं यावत् प्रभावः कोऽप्याश्चर्यजनकोनासीत् ।
यतस्तस्यवाचि महदौजः सदाचरण आसीत्तिष्ठतेजश्च । प्रत्येकक्रियाकलापे मैत्री-
भावस्य सन्देश आसीत् । स चिरादागतकतिपयबद्धमूलभ्रान्तधारणानां स
विधाय जनमानसेभ्योऽमिनवसम्यक्दिशावबोधं प्रादात् । स केवलं वि
प्रस्तुतिकरणमेव नाजानात् प्रत्युत जीवनधरातले विकीर्णमपि ज

“यथाकथनन्तथाचरणम्” तस्याचरणस्य प्रमुखाधार आसीत् । आचारविचार-सम्यक्दृष्टिकोणं स स्वप्रवचनैः जनसमक्षं प्रास्तौत् । योऽद्य मन्दमति-प्रखर-मतीनां मानवानां कृते प्रकाशस्तम्भायते । आचार्यदेवस्य प्रवचनसाहित्यं मौलिक-मनुभूतिगम्यञ्चास्ति । यस्यसमताऽन्यत्रदुर्लभास्ते । विविधविषयेषु प्रभावात्मक-सरलसरसगम्भीरविवेचनम् “जवाहरकिरणावलिषु” प्रभूतभागेषु प्रकाशितं विभाति । यत्सर्वजनकल्याणसाधने सहायकं सिद्धमजायत ।

एतादृशस्य युगद्रष्टुर्महापुरुषस्य जीवनं विविधरूपेषु व्याख्यातुमेकंविशि-ष्टं कार्यमास्ते । राष्ट्रभाषायामाचार्यदेवस्य जीवनवृत्तं पूर्वमेव प्रकाशितं जातम् । किन्तु संस्कृतभाषायान्तत्प्रकाशमानेतुं सम्प्रतीदमहत्तमश्रेष्ठतमकार्यं सम्पादितं भव-दस्ति ।

यद्यपि वर्तमानयुगे संस्कृतमहाकाव्यानां महद्दुष्करं कार्यं प्रतीयते । तथाप्यत्यन्तप्रमोदस्य विषयोऽस्ति । यज्ज्योतिर्धराचार्यदेवस्य पट्टधरः शान्त-क्रान्तिजन्मदातोद्भटविद्वान् सरलसौम्यनिर्मलव्यक्तित्वस्यधनी स्व. श्रीगणेशिलाल-जीमहाराजः स्वकीयमानापमान सम्मानपदप्रतिष्ठासर्वस्वत्यागंविधाय क्षमणसंस्कृतेः सुरक्षायाः महत्कार्यं चकार । यस्य सुफलंवयमद्य सर्वत्र पश्यामः ।

तस्यैव योग्यतमसुशिष्यस्य, समताविभूतेः, विद्वत्शिरोमणेः जिन-शासनप्रद्योतकस्य धर्मपालप्रतिबोधकस्याचार्यनानालालजीमहाराजस्य सत्-सान्निध्ये स्वर्गीयाचार्यदेवस्य जीवनवृत्तस्यालेखनं जातमास्ते समताविभूतिराचार्य-प्रवरो महाकाव्यस्य सर्वांगीणतायां स्वकीयममूल्यमहनीययोगमदात् । यं कथमपि विस्मृतं कर्तुं नो पार्यते । भवतः प्रतिभैवेदं काव्यं सज्जीकृत्य संस्कृत्य परिष्कृत्य च संस्कृतसाहित्यश्रियोऽभिवृद्धि चक्रे । आचार्यदेवस्यसान्निध्ये तन्निर्देशेऽस्य-महाकाव्यस्य प्रणेता काव्यकारोऽस्ति—विद्वद्वरेण्योराजस्थानशासनपुरस्कृतः स्वर्णनदकप्राप्तो नव्यव्याकरणाचार्यः (वाराणसी) सरदारशहृचातुर्मास्यप्रसंगे आचार्यवर श्रीनानालालजी महाराजात् समकितधारो, पाण्डेयोपाह्वः पं. श्रीमान् काशीनाथ जो शास्त्री ‘चन्द्रमौलिः’ ।

पण्डितमहोदयोविगतानेकवर्षेभ्यः संघस्य मुमुक्षुविरागिभ्रातृभगिनीनां श्रमणश्रमणीनाञ्चाध्यापने मनोयोगपूर्वकं सततं व्यापृतोऽस्ति । तत्रभवान् आचार्य-देवस्य भावस्य, संगोधनस्य, परिवर्तनस्य, परिष्करणस्य च यथावत्प्रणयनं कृत्वा महाकाव्यन्यायमाकारं संघटितवान् । तदर्थं संघः आचार्यभगवतोऽनन्तोपकृतिं तथा पण्डितप्रवस्त्वाभ्रान्तपरिश्रमं प्रति अतिशयित ऋणी तथा आभारीचास्ते ।

यद्यपि महाकाव्यस्यानेकाः विशेषताः सन्ति यासामनुभवमध्येतारः करिष्यन्त्येव । तथापि संक्षेपतोक्तुं शक्यते । अस्य महाकाव्यस्य प्रथमे सर्गे तीर्थकराणांस्तुतिः विस्तृतमङ्गलात्मिका निर्मिता चकास्ति । षष्ठ पदवर्षस्य जीवनं-महाकाव्ये रूपायितं विहितमास्ते । अत्रैकविंशतिः सर्गाः सन्ति । प्रत्येकसर्गस्य कथानकं भिन्नं भिन्नं चास्ते । शान्तरसप्रधानमहाकाव्येऽन्यरसानामपि समावेशोऽस्ति सहैव धर्मदर्शनयोः पुट दत्तवैतदुपयोगिनिर्मितं जातमास्ते । प्रसगतोऽनेकोपयोगिविषयाणामपि महत्त्वपूर्णः सन्निवेशोऽस्ति । प्रायः पद्यस्य माध्यमेनैकत्र पाठकानां धर्मदर्शनसुरुचिपूण परिचयः प्राप्तुं शक्यते । प्रारम्भे चरितनायकस्य संस्कृते संक्षिप्तजीवनी सन्निविष्टा वर्तते । या संस्कृतपाठकानां कृते सग्रहणीया भविष्यति । मूलमहाकाव्यस्य संस्कृते सत्त्वात् तत्सुगमसम्यगर्थबोधाय संस्कृते तदन्वयस्यापि प्रयोगो विहितोऽस्ति । येन समीहितलाभरयैव सम्भावना वेविद्यते-तमाप् ।

काव्यकारप्रस्तुतसंक्षिप्तप्रस्तावनया प्राचीनसंस्कृत प्राकृतमहाकाव्य-विषयेऽपेक्षितं ज्ञानं सुलभं भवितुमर्हति ।

अस्य विशालकायस्यहृदयग्राहिणोग्रन्थस्य पाठककरेषु सम्प्रेषणीयतायां सत्प्रकाशने च श्रीमज्जवाहराचार्यस्यानन्यभक्तस्य जवाहरस्मृतिसाहित्यनिधि संस्थापकस्यमद्रास वास्तव्यस्य श्री जुगराज जी घोका महोदयस्य श्रेष्ठिदयस्य महान् सहयोगः प्राप्तोऽस्ति । उल्लेखनीयमस्ति यत् श्री जुगराज जी घोका स्व. श्रीजवाहराचार्यस्य तेजोमयजीवनस्यप्रत्यक्षद्रष्टा वर्तते । जवाहरसाहित्यस्य व्यापकप्रचारप्रसारयोरदम्याकाक्षोत्प्रेरितो धर्मनिष्ठः संघनिष्ठः श्री घोका महोदयः सत्संकल्पपूर्वकं श्री जवाहराचार्यप्रकाशननिधेः स्थापनांकृतवानरित । अनेन निधिना जवाहरसाहित्यस्य पञ्च लघुपुस्तिकाः क्रमशः श्रीजवाहराचार्यजीवनव्यक्तित्वम्, शिक्षासमाजराष्ट्रधर्मसूक्तिशीर्षकेण प्रकाशिताः जाताः सन्ति । अनेनैवनिधिना श्रीमज्जवाहरस्य जीवनचरितस्य पुनर्मुद्रणमपि कृतं विभाति । तेनानुकम्पाविचारोपिप्रकाशितोविद्यते ।

श्री घोकाद्वारा स्थापितेनानेन श्रीमज्जवाहरस्यजीवनमहाकाव्यस्य प्रकाशनेन अपारहर्षस्योद्रेको जायते । अस्य सहयोग्य कृते वयं श्रेष्ठिदय श्री जुगराज घोका महोदयं तथा तत्तरुणतनूजं श्री सतीशजी घोका महोदयं हृदयेनाभारं मन्यामहे ।

प्रस्तुतमहाकाव्यस्य वस्तुतस्तु विमर्शः इति

एम. ए. बी. एड. पी. एच. डी., प्रो. श्री डूंगरमहाविद्यालयवीकानेशस्य प्रस्तुती-
कृतोवरीवर्ति । एतदर्थं वयं तस्याभारिणोवर्त्तामहे । अस्य मुद्रणे जैन आर्ट प्रेस
विक्रमनगरस्याधिकारिणः कार्यकर्त्तारश्चविशेषाभिरुचिमादाय सक्रियसहयोगं-
त्तवन्तः सन्ति । तदर्थं ते धन्यवादार्हाः सन्ति ।

वर्षेभ्यो निःस्वार्थसेवापरायणः संघस्याप्रतिमसक्रियकार्यकर्त्ता श्री
चम्पालाल डागा कार्यालयकार्यसुचारुसंचालको महाकाव्यस्य प्रकाशनसम्बन्धि-
सर्वकार्येषु स्वकीय सक्रियसहयोगं ददौ । अतः संघसस्तस्याभारं मन्यते ।

आशास्तेऽनेन साहित्यस्य भावुकमनीषिणां प्रेरणा मिलिष्यति । ते
चापिदिशायामस्यां प्रयत्य सत्प्रयासं नः सफलयिष्यन्ति ।

गुमानमल चोरडिया
संयोजक, साहित्य समिति

धनराज बेताला
मन्त्री

दीपचन्द मूरा
अध्यक्ष

अखिल भारतवर्षीय साधुमार्गिजैनसंघः विक्रमनगरम् ।

प्रकाशकीय

विश्व की समस्त संस्कृतियों में भारतीय संस्कृति का एवं उसकी सभ्यता का महत्त्वपूर्ण तथा अनूठा स्थान रहा है । उसमें भी निर्ग्रन्थ श्रमण संस्कृति का तो कहना ही क्या ? निर्ग्रन्थ श्रमण संस्कृति को सर्वोच्च स्थान पर परिगणित किया जाय तो कोई अतिशयोक्ति की बात नहीं होगी । इस निर्ग्रन्थ श्रमण संस्कृति में वीतराग चतुर्विंशति तीर्थकरों की वाणी को ही सर्वोत्कृष्ट महत्त्व दिया जाता है ।

निर्ग्रन्थ श्रमण संस्कृति के साधक भौतिकता से परे हटकर त्याग और वैराग्य के महासागर में अवगाहन करते हैं । फलस्वरूप जीवन की सच्चाई और गहराई में उतर कर स्व पर की हित साधना का पथ उजागर करते हैं । निर्ग्रन्थ साधक अपने जीवन को विशुद्ध बनाने के लिए पंच महाव्रतों का परिपूर्ण अनुपालन करना ही अपना परम एवं चरम कर्त्तव्य समझते हैं । वे स्वाध्याय-ध्यान, चिन्तन, मनन एवं आत्म-कल्याण के साथ-साथ मुमुक्षु भव्य आत्माओं के कल्याणार्थ उपदेश की पावन धारा भी प्रवाहित करते हैं । जिसको आत्मसात् करके अनेक भव्य आत्माओं को सम्बोध की प्राप्ति होती है और वे भी अपना जीवन-विशुद्धि के पथ पर अग्रसर करते हैं ।

निर्ग्रन्थ साधक परम्परा में जाज्वल्यमान नक्षत्र स्वनाम धन्य, महान् क्रियोद्धारक विशिष्ट तपस्वी स्व. आचार्य श्री हुक्मीचन्द जी म. सा. का जीवन एक प्रखर प्रकाश पुञ्ज सा था । जिन्होंने अपनी आत्मा को ही प्रकाशित नहीं किया वरन् जो भी उनके सान्निध्य में आया वह आलोकित हुआ । आचार्यदेव संयमित जीवन एवं श्रमण संस्कृति के कट्टर हिमायती थे । जब उन्होंने शिथिलाचार के विपरीत अपनी आवाज बुलन्द की और अपने चरण आगे गतिमान किये, उस समय तत्कालिक साधकों ने आपको अपने पथ से विचलित करने के लिए कोई कमी (कसर) नहीं रखी । लेकिन आप सुमेरु की तरह अटल रहे और अपने जीवन में ही निर्ग्रन्थ परम्परा के भव्यतम स्वरूप का साक्षात्कार कर लिया ।

उसी भव्यतम निर्ग्रन्थ श्रमण परम्परा में युगद्रष्टा युगस्रष्टा ज्योतिर्धर आचार्य श्री जवाहरलाल जी म. सा. का वर्चस्व सादर

किया जाता रहा है । और किया जाता रहेगा ।

उनके व्यक्तित्व एवं कर्तृत्व से सामान्य व्यक्ति से लेकर प्रबुद्ध साधक तक, ग्राम से लेकर पूरे राष्ट्र तक का प्रभावित हो जाना कोई आश्चर्य-जनक नहीं था । क्योंकि उनकी वाणी में ओज था, आचरण में तेज था । हर क्रिया-कलाप में मैत्री-भाव का सन्देश था । उन्होंने युगों-युगों से चली आ रही कई बद्धमूल, भ्रात धारणाओं का समूलोच्छेदन कर जन-मानस को अभिनव सम्यग् दिशा बोध प्रदान किया । वे केवल विचारों को ही प्रस्तुत करना ही नहीं जानते थे, प्रत्युत उन्हें जीवन के घरातल पर भी ढालना जानते थे । “जैसा कहना वैसा रहना” उनके आचार का प्रमुख आधार था । आचार एव विचार के सम्यक् दृष्टिकोण को उन्होंने अपने प्रवचनों के द्वारा जनसमुदाय के समक्ष प्रस्तुत किया । जो आज मन्दमति और प्रखरमति सभी के लिए प्रकाश का काम कर रहा है । आचार्यदेव का प्रवचन साहित्य इतना मौलिक एवं अनुभूति गम्य है कि जिसकी समानता अन्यत्र दुर्लभ है । विविध विषयों पर प्रभावात्मक सरल, सरस एव गम्भीर विवेचन जवाहर किरणावलि के नाम से अनेक भागों में प्रकाशित हुआ है । जो कि सर्व जनकल्याण साधन में सहायक सिद्ध हुआ है ।

ऐसे युगद्रष्टा महापुरुष के जीवन को विविध रूपों में व्याख्यापित करना अपने आप में एक विशिष्ट कार्य है ।

राष्ट्र भाषा में तो आचार्यदेव का जीवन वृत्त पूर्व में प्रकाशित हो चुका है, पर सस्कृत-भाषा में उसको उजागर करने का यह महत्तम श्रेष्ठतम कार्य सम्पादित हो रहा है ।

यद्यपि वर्तमान युग में सस्कृत भाषा एव सस्कृत-महाकाव्यों का प्रणयन करना अत्यन्त दुष्कर कार्य है । फिर भी अत्यन्त प्रमोद की बात है कि ज्योति-धर आचार्यदेव के पट्टधर शान्त क्रान्ति के जन्मदाता उद्भट विद्वान्, सरल सौम्य एव निर्मल व्यक्तित्व के धनी स्वर्गीय आचार्य श्री गरुडेशीलाल जी म. सा. जिन्होंने अपना मान, सम्मान, पद, प्रतिष्ठा सर्वस्व का त्याग करके श्रमण मन्त्रि की सुरक्षा का जो महान् कार्य किया, जिसका सुफल आज हम सभी देख रहे हैं ।

उन्हीं के योग्यतम मुशिष्य, समताविभूति, विद्वद् शिरोमणि, जिन-शामन-प्रद्योतक, धर्मपाल-प्रतिबोधक आचार्य श्री नानालाल जी म. सा. के

सत्सन्निध्य में स्वर्गीय आचार्यदेव के जीवनवृत्तों का आलेखन हुआ है। समता विभूति आचार्यप्रवर ने महाकाव्य की सर्वांगीणता में अपना अमूल्य महनीय योग दिया है, जिसको कथमपि विस्मृत नहीं किया जा सकता। आपकी प्रतिभा ने ही इस महाकाव्य को सजाया, संवारा, परिष्कृत किया और संस्कृत साहित्य की श्री में अभिवृद्धि की। आचार्यदेव के सन्निध्य में उन्हीं के निर्देशन में इस महाकाव्य के काव्यकार हैं—विद्वद् वरेण्य राजस्थान सरकार से पुरस्कृत स्वर्णपदक प्राप्त नव्यव्याकरणाचार्य (वाराणसी) सरदारशहर चातुर्मास के प्रसंग पर आचार्य श्री नानालाल जी म. सा. से समकित घारी पं श्रीमान् काशीनाथ जी शास्त्री चन्द्रमौलि।

पण्डित जी विगत वर्षों से संघ के मुमुक्षु, वैरागी भाई, बहिनों, श्रमण, श्रमणियों के अध्यापन में मनोयोगपूर्वक लगे हुए हैं। आपने आचार्यदेव के भावनो का उनके संशोधनों, परिवर्धनों, परिकरणों का यथावत् प्रणयन कर महाकाव्य का जो आकार संघटित किया उसके लिए संघ आचार्य भगवन् की अनन्त उपकृति का तथा पण्डित जी के अथक परिश्रम के प्रति अत्यन्त ऋणी एव आभारी है।

महाकाव्य की अनेक विशेषताएं हैं, जिनका अध्येता अनुभव करेंगे फिर भी संक्षेप में इस महाकाव्य के प्रथम सर्ग में चौबीस तीर्थकरों की स्तुति विस्तृत मंगलाचरणा के रूप में निर्मित की गई है। षष्ठपट्टघर के जीवन को महाकाव्य का रूप दिया गया है। इसमें सब २१ सर्ग हैं। प्रत्येक सर्ग का कथानक भिन्न-भिन्न है। शान्तरस प्रधान महाकाव्य होते हुए भी अन्यान्य रसों का भी समावेश हुआ है। साथ में धर्म के साथ दर्शन का पुट देकर इसे उपयोगी बनाया गया है। प्रसंग में अनेक उपयोगी विषयों का सन्निवेश भी महत्त्वपूर्ण है। प्रायः पद्य के माध्यम से एकत्र ही पाठकों को धर्म तथा दर्शन का सुरुचिपूर्ण परिचय प्राप्त हो सकता है। प्रारम्भ में चरित नायक की संस्कृत में संक्षिप्त जीवनी भी दी गई है, जो संस्कृत पाठको के लिए संग्रहणीय होगी। मूल महाकाव्य संस्कृत में होने से उसके सुगम तथा सम्यक् अर्थ बोध के लिए संस्कृत में अन्वय का भी उपयोग किया गया है। जिससे समीहित लाभ की ही सम्भावना है।

संक्षिप्त प्रस्तावना काव्यकार द्वारा प्रस्तुत करने से प्राचीन संस्कृत प्राकृत महाकाव्यों के विषय में अपेक्षित जानकारी सुलभ हो सकती है।

इस विशालकाय और हृदयग्राही ग्रन्थ को पाठकों के हस्तों

पहुँचाने और इसके प्रकाशन को सम्भव बनाने में श्रीमद् जवाहराचार्य जी के अनन्य भक्त और जवाहर स्मृति साहित्य निधि के संस्थापक श्री जुगराज जी घोका मद्रास का महान् सहयोग रहा है। उल्लेखनीय है कि श्री जुगराज जी घोका स्व० श्री जवाहराचार्य जी के तेजोमय जीवन के प्रत्यक्ष द्रष्टा रहे हैं। जवाहर साहित्य के व्यापक प्रचार-प्रसार की अदम्य आकांक्षा से उत्प्रेरित होकर धर्मनिष्ठ, सघनिष्ठ, साहित्य प्रेमी, श्री घोका जी ने सत् संकल्प पूर्वक श्री जवाहराचार्य प्रकाशन निधि की स्थापना की है। इस निधि से अब तक जवाहर साहित्य की ५ पॉकेट बुक्स क्रमशः जवाहराचार्य जीवन और व्यक्तित्व, शिक्षा, समाज, राष्ट्र धर्म तथा सूक्तियां शीर्षक से प्रकाशित हो चुकी हैं। इसी निधि से श्रीमद् जवाहराचार्य जी के जीवन चरित्र का पुनर्मुद्रण भी किया जा चुका है। आपके प्रशस्त सहयोग से अनुकम्पा विचार भाग १ एवं भाग २ प्रकाशित हो चुके हैं।

श्री घोका जी द्वारा स्थापित इस निधि से “श्री मज्जवाहर यशोविजय महाकाव्यम्” को प्रकाशित करते हुए हमें अपार हर्ष हो रहा है। इस सहयोग के लिए हम सेठ श्री जुगराज जी घोका और उनके तरुण पुत्र श्री मांगीलाल जी घोका के प्रति हृदय से आभारी हैं।

प्रस्तुत महाकाव्य का वस्तुतत्त्वदृष्ट्या विमर्श डॉ० ईश्वरानन्द शास्त्री एम. ए. वी. एड. पी. एच. डी. प्रो० श्री डूंगर महाविद्यालय बीकानेर (राज.) द्वारा प्रस्तुत किया गया है। इसके लिए हम उनके आभारी हैं। इसके मुद्रण में जैन आर्ट प्रेस बीकानेर ने विशेष रुचि लेकर सक्रिय सहयोग प्रदान किया है इसके लिए हम धन्यवाद ज्ञापित करते हैं।

वर्षों से निःस्वार्थ रूप से सेवा करने वाले संघ के अप्रतिम सक्रिय कार्यकर्ता श्री चम्पालाल जी डागा जो कि कार्यालय के कार्यों का बहुत अच्छी तरह संचालन कर रहे हैं, महाकाव्य के प्रकाशन सम्बन्धी सभी कार्यों में अपना सक्रिय योगदान किया है। इसके लिए संघ श्री डागा का अत्यन्त आभारी है।

आशा है इससे साहित्य के भावुक मनीषियों को प्रेरणा मिलेगी और वे भी इस दिशा में प्रयत्नशील होकर हमारे प्रयास को सफल बनायेंगे।

दीपचन्द भूरा
अध्यक्ष

धनराज बेताला
मन्त्री

गुमानमल चोरड़िया
संयोजक, साहित्य समिति

श्री अ. भा. नाथुमार्गो जैन संघ, बीकानेर।

परस्परपरोपगमो जीवन्मृतम्

श्रीमज्जवाहर यशोविजयम् (महाकाव्यम्)

श्री मञ्जवाहर यशोविजयं महाकाव्यम्

विषयानुक्रमः

१- जीवनी तथा भूमिका		१ से १०४
२- तीर्थंकरस्तुति	प्रथमः सर्गः	१ से २७
३- उद्भवसर्गः	द्वितीय सर्गः	२८ से ५१
४- मुनिसामाचारी सर्गः	तृतीय सर्गः	५२ से ७४
५- युवाचार्य सर्गः	चतुर्थ सर्गः	७५ से १००
६- आचार्य सर्गः	पंचम सर्गः	१०१ से १२६
७- समाज सर्गः	षष्ठः सर्गः	१२७ से १५१
८- स्थलीविहारसर्गः	सप्तमः सर्गः	१५२ से १८६
९- प्रभावनासर्गः	अष्टमः सर्गः	१८७ से २१४
१०- सुभाषित सर्गः	नवमः सर्गः	२१५ से २४४
११- संदर्भ सर्गः	दशमः सर्गः	२४५ से २७२
१२- विजय सर्गः	एकादशः सर्गः	२७३ से २९६
१३- आध्यात्मिक सर्गः	द्वादशः सर्गः	२९७ से ३३८
१४- अभ्यर्थना सर्गः	त्रयोदशः सर्गः	३३९ से ३६८
१५- धर्मदर्शन सर्गः	चतुर्दशः सर्गः	३६९ से ३९७
१६- त्रिरत्न सर्गः	पञ्चदशः सर्गः	३९८ से ४२३
१७- कर्मप्रवाद सर्गः	षोडशः सर्गः	४२४ से ४४७
१८- आचार सर्गः	सप्तदशः सर्गः	४४८ से ४७५
१९- ईश्वर कर्तृत्वनिरास सर्गः	अष्टादशः सर्गः	४७६ से ४९७
२०- अनेकान्तवाद सर्गः	एकोनविंशः सर्गः	४९८ से ५२५
२१- निर्वाण सर्गः	विंशः सर्गः	५२६ से ५४६
२२- मन्त्रेण सर्गः	एकविंशः सर्गः	५४७ से ५७५
२३- प्रणस्ति पाठः		५७६

विषय प्रवेशः

अध्यात्मसंसृतेः स्वरूपं तद्विपरीतमाह । तत्रानुसृत्य आनेतिवदन्
स्थावीव प्रतिभाति । तत्राधिर्भातिवाक्येन तत्रानुसृत्य तत्रानुसृत्य तत्रानुसृत्य
न्येपराप्रशस्तिमुपस्तुः साधकस्य कथं विदुः । तत्रानुसृत्य तत्रानुसृत्य तत्रानुसृत्य
आध्यात्मिकजगतः साम्राज्यं प्रकटयति । तत्रानुसृत्य तत्रानुसृत्य तत्रानुसृत्य
स्योज्ज्वलादर्शं समर्थं प्रकटयति । तत्रानुसृत्य तत्रानुसृत्य तत्रानुसृत्य

विषये सम्यक्त्वदिशि प्रेरयितुं सन्नह्यते । स एव सर्वेषां विशेषरूपेण हित-
चिन्तको भूत्वा कीर्तिं लभते । एतादृशा महान्तः साधक-पुरुषाः सौख्यशान्ति-
शाश्वत साम्राज्य संस्थापयितुं प्रभवन्ति । तत्प्रदर्शितादर्शपथमनुसरन्तो मानवाः
कमप्यनन्तनिधिं नो समीहन्ते । ते सर्वेया स्वप्रयत्नेनान्यानात्मवोरान् विधातुं
यतन्ते । तत्र च सफला अपि जायन्ते । सर्वान् परोषहोपसर्गान् सोढुं तत्परास्ति-
ष्ठन्ति । एतादृशमहापुरुषाणां गिरःप्रतिधुगं जनतायाः मार्गदर्शनं सम्पादयितुमो-
शते । ससृति-शिलालेखपटले च स्वर्णाक्षरैर्नामांकित तेषां विभाति । तेषां दैव-
सम्पत्तिसमन्वितानां नृणां मञ्जुमानसे प्रेमशान्तिसन्तोषधाराः अनारतं प्रवहन्ति ।
तेषां सूक्ष्मा अन्तःप्रवेशिनी दृष्टिः आत्मन्यवतिष्ठते । ते सासारिकमोहनिद्रा प्रसु-
तपान् जनानत्यर्थं जागरयन्ति । स्वमात्मानं निर्दोषं विदधति । परान्नपि तथैव
कर्तुमाचरन्ति । निकषोपले परिशुद्धाः ते कर्मक्षेत्रेषु कार्त्तस्वरायन्ते । तस्माज्जन-
कल्याणं प्रसरति । युगधारा परिवर्तिता सती प्रवर्तते । इमे एव विश्वशान्तिं
सम्पादयितुं सर्वतोभावेन समर्थाः भवन्ति । नाम च तेषामजरामरवत् तिग्मा-
शुरिव नभसि विद्योतते ।

अत्र प्रसंगे सर्वभूतात्मभूतः श्रोजवाहराचार्यवर्यः कामपि स्वकोयामा-
त्मविशिष्टिं परिरक्षति । तस्य सम्बन्धः प्राणिमात्रैः सार्धं संस्थापित आसीत् । स
अनन्तानन्तमानवमानसैः पूजितोऽभवत् । संसारत्यागो भूत्वापि स जगतो महा-
न्तमुपकारमाचचार । तस्य जीवनविषये किञ्चित्प्रस्तुयतेः—

भारतवर्षे हृदय कल्पस्य मालवप्रान्तस्य वरोवर्ति महत्त्वपूर्णमास्पदम् ।
विश्वविख्यात विक्रमादित्योदयनभोजमहाराजादोना आसौदियमेव भूमिः कमनोय-
क्रीडास्थली । मालवस्य विशिष्टोर्वराधरावाचोनेऽपिकाले युगप्रवर्तकानां महामहिम-
शालिनामनेकेषां सता प्रसवित्री मन्यते । अस्याः समाकर्षकं नैसर्गिकं सोन्दर्यम् ।
शस्यण्यामला-रूपं समावर्जति सचेतमा चेतसि । अत्रैव भावुग्रा मण्डलान्तर्गतं
घादलाभिधानावामे नागपर्वत-श्रेणिं समाकलिते घोडपुर सरित् पावनं सलिलसि-
ञ्चिते परिणतं । शाद्वलसमन्विते आदिजनजाति वसतिपरिवेष्टिते ओसवाल जाति
शिरोमणि कवाडगोत्रीय ऋषभदासात्मज सात्त्विक-सदाचार-सम्पन्न-जीवराज
जीव वेष्मनि नाथी देव्या कार्तिक शुक्ला चतुर्थ्या १६३२ वै. संवत्सरे चरितना-
यको विशिष्टदुर्लभमानवजनिमाप । योऽयं भागवतीदीक्षां समाश्रित्यासख्यमानव-
मानवविद्यायां विहृतप्रमृताजानान्वकार देशनाभिरपाचक्रे । मूनुरन्तं समासाद्य
पिणोगनन्दानिन्कन्य नामीत्यराकाष्ठा । विशिष्ट-पुपमासम्पत्ति-समन्वितस्य
प्रथमस्य ज्ञानस्य ज्ञानस्य मुवाणोरिव काप्यनिर्वचनोयेवाभिख्यासीत् । “भविष्योः
पादस्य भवन्ति ममृणानि पत्राणानि” लोकोक्तेरनुसारं पितरो जवात् वेगेन

दर्शनमात्रादेव आहरति जनमनांसि विषयावगतिमिति, दर्शन-मात्रेण दर्शकाणां मनोहरति, श्रवण-मात्रेणैव कर्तव्याकर्तव्यनिश्चयं च करोति इति कारणात् तस्य नाम जवाहरेति चक्रतुः । यदग्रे विश्वमण्डले गुणगणगरिम्णा प्रथितम् जातम् । तदा नो कस्यावबोधो बभूव, यदयमेव कुरीतिकुसस्कारान्धकारे पतता जनानाम् प्रकाशस्तम्भायितो जनिष्यते । स्वकीय ज्ञानरोचिषा च प्रकाम सर्वजनोपकार विधाय महनीया युगप्रवर्तकपदवीमेष्यति ।

शैशवम्:—

प्रायः सर्वेषां महापुरुषाणाम् जीवनविकासस्यैतिह्य सकष्टपूर्णमेवारभ्यते । सघर्षे यथा तत् चकारित, नैव सुख-सुविधा-परिपूर्णपरिस्थितौ । सुख साम्राज्ये चारमनो विभिन्ना. रवाभादिवशवतयः शिथिला सत्यः शेरत इव । यत्प्राचुर्ये मानवाः अश्वततामेवाकलयन्ति इव । एतद्विपरीतम् दुःखसघर्षः आत्मशक्तिविकासे प्रभूतं साहाय्यम् आचरति । तदा यदि सन्निधौ । दीनतायाः आधान नो जायते, विजयिनी वैजयन्तीव वीरता सघर्ष-सगरे आक्रामति, तदा अनादिकाल-प्रसुप्त-सहजश्वतयः शाणायिता इव सर्वथा जाग्रति । अतएवमहा पुरुषा प्रारम्भत एव सुखसुविधा पराङ्मुखाः जायन्ते । यथागमः—“आयावयाही इति” सुकुमारता जहीहि । अयमेव सुखस्य पन्थाः । इदमागमवाक्यम् विशाला-नुभवस्थ फलम् ववतु शवयते । केवल स्वयमागतकष्टानां सहनमेव नो वरम् प्रत्युत स्वयमुत्पाद्यापि तत् सहनीयं मन्यते । इदमेव जीवने लोकोत्तर-विकासस्य विद्यते रहस्यम् । अतोनिश्चप्रचम् नान्यः पन्था विद्यतेऽनाय । स्वेच्छया कष्टसहनेनैव लभ्यते सर्वदात्मविजयः । यदासाधको दुःखदावादुर्विपाकैर्नो व्यथ्यते नो विलितो जायते, तदा तस्याग्रेवर्धमाना विकाशदिशि प्रगतिः कदापि नाव-रद्धा सलक्ष्यते । आत्मोन्नतेरादर्शोद्देश्येप्रेरित-मानवो यदर्थं चेष्टते । तत्सर्व वातावरणम् चरितनायकस्य कृते प्रकृत्या स्वयमेवोपहृतम् ॥

प्रारम्भत एवास्या प्रकृतिप्रदत्तपरिस्थितौ स समभ्यस्तो बभूव । यया सासारिक-मोहजालपरिभेदने समर्थोऽजायत । द्वितीय-वर्ष-वयस्के जाते जननी प्रवाहिका प्रकोपेण कीर्तिशेषाऽजायत । येन मातृ-स्नेहस्य जीवनेऽपेक्षितोपि पीयूष-रसप्रवाहः शुष्कतामुपगतः । इत्थं यद्यपि प्रकृत्या जीवनस्याद्वितीयानिवार्य प्रगाढवन्धनम् सर्वथा छिन्नम्, तथापि जीवन पर्यन्तं मातृभवितविषये आदर्शरूपो विचार प्रवाहो निरन्तरं प्रवहमान एव तस्थौ ॥

महापुरुषेष्ु शैशवकालिक-संस्कारः परलवितोभूत्वा विशाल-रूपताम् एति । स सर्वदा जीवने विद्यमानो भवति । येन ते जगत्कल्याणानि साधय-

न्त्यजस्रम् । स स्वकीयं-वास्तविकं स्वरूपं संरक्षन् उत्तरोत्तरं विकासमापद्यते । नैसर्गिकप्रकृतिस्नेहः पूततामाकलयन् सहैवसोमानमतिक्राम्यति । ससमान-रूपे सर्वत्र व्याप्नोति । सकुचितः सोमापरिबद्धश्च नो भवति ।

अस्माकं चरित नायकस्य मातरं प्रति निर्मल-प्रेम-संस्कारो विकासितो भूत्वा मातृजाति-महत्ता-रूपे परिणतोऽजायत । तेन प्रतिमहिलं, स मातृत्व-दर्शनात्मको बभूव । मातृसादर संस्कारः जीवनपर्यन्तमेकरूपेणातिष्ठत् । नाप्य-जायत तत्र कथचनापि विकारलेशः । स्त्रोत्वजातेः कृते तत्रभवतामासीत् सर्व-थोदात्तभावना । अत एव यत्र तत्र भवदुद्दिष्टदेशनायाम् मातृत्वस्य आदर्श-रूपमवलोक्यते ।

मातुरभावे तस्य लालनपालनस्य सर्वविधभारः पितृहस्तयोरापतितः । अत्र दिशि जनकेन तथा चेष्टितम् यथा न किमपि जातमसौविध्यम् । पितरि एव मातृत्वमपि केनापिरूपेण परिणतमजनिष्ट । प्रकृतिरिदमपि द्रष्टुं न शशाक । तस्याः कठोररूपस्य तदा नग्नदर्शनं लब्धं जनैर्यदा पंचमवर्णे पितुरपि संरक्षणं समाप्तम् । पंचवर्षवयस्क एव स्वावलम्बनस्य पाठ समभ्यस्तवान् । बाह्यदृष्ट्या वक्तुं पार्यते यत्प्रकृतेः चरितनायकं प्रति क्रूरतमो व्यवहारोऽजायत । तस्याः निन्दयतायाः सोमैव नासीत् । परमान्तरिकदृष्ट्या यज्जातं तत्सर्वं श्रेयसे । जग-तोवास्तविकं रूपं समक्षमाविर्भूतम् । इत्थमपि चरितनायकस्य दिव्यधर्माचार्यत्व-निर्माणे प्रकृतेः साहाय्यम् न विस्मरणीयम् आस्ते । तस्याः चमत्कृतिं वेत्तुं को हि प्रभवेत् । सर्वथापेक्षिताश्रयाभावे आत्मैवाश्रयणो यो मतः । महापुरुषा नान्येपामाश्रयमुपजीव्य जीवन्ति । ते जगतामाश्रयाः भवन्ति । ते तु जगतां सर्वा आपत्ती. हसन्त एव परिसहन्ते ।

पितरिदिवगते निजमातुलस्य सदने समाश्रयं लेभे । ज्येष्ठपितृव्येन स्व-सन्निधौ निवामाय प्रभूतं प्रयतितम् । तथापि भगिनीवात्सल्यकारणात् मातुले-नाय रदनविधे एव संस्थापितः । सप्रतिष्ठितव्यक्तिरासीत् । तस्य वस्त्र विपणि-रभवत् । ग्रान्तस्तत्रैवोवास ।

विद्यार्थि जीवनम्:-

महापुरुषाणां विद्यार्थिजीवनम् कस्मिंश्चिदेकस्थाने कालविशेषे च नो समाप्तिमेति । प्रत्येकस्थाने पाठशाला, प्रत्येकक्षणं च भवत्यव्ययनकालः । ग्राज-न् नयनदोष्मदविजिह्वं बोधं प्राप्नुवन्ति । स्वजीवने च तस्य यथोचितमुपयोग-मान्गन्ति । प्रयोगान्मकल्पे च स्वकीयजीवने तमुत्तारयन्ति च । इदमेव ज्ञानं

वास्तविकशिक्षोच्यते । अनेनैव जीवन सुसंस्कृतमुन्नतं च जायते । एतेषां कृते सम्पूर्णविश्वमेवानुवृत्तपुस्तकम् । प्रत्येकघटना प्रत्येकं परिवर्तनम् प्रत्येक स्पन्द-
नं च तत्समीपे नवीन पाठमुपस्थापयति, । येन भवति च जीवने नवीनबोधो-
न्मेषः ।

अस्माकं चरितनेतुः कृत्रिमपाठशालापेक्षया प्राकृतिक विद्यालये ऽधि-
कमध्ययन सम्पन्नम् “स्वकीयजीवनानुभवाधारे एव तैस्तुतम् आसीत्” प्रकृतिवि-
द्यालयेषु यद् ज्ञानमुपलभ्यते सहजम् तत् मानवनिर्मितेषु विद्यास्थानेषु प्राप्तुं
नो शक्यते” । प्रकृति प्रत्येकरचनाया ते किमपि स्वयमासदयन्त्येव । तत्र भवतां
विद्यार्थिजीवनमाजन्म स्थितम् । जीवनावसानक्षणोऽपि प्रकृतेर्नवीनविचार
समाहारः विद्यमानोऽभवत् । यद्यपि भवत्सु क्षयोपशमजन्यानुभवज्ञानम् प्रचुर
मात्राया विद्यमानमासीत्, तथापि साहित्यिकमध्ययनगाम्भीर्यसमन्वितमविद्यत ।
जैनागमसाहित्यैः साकमेव उपनिषद्-गीता-सन्तसाहित्य-गान्धिसाहित्यादीना-
मपि सम्यगध्ययनं चक्रे । आसीदिय विज्ञेयतायन्तेऽधीत-विषयाणामात्मसात्-
कृतिम् धेनुमिव सर्वथा समपादयन् । तदुपदेशनाभिरिदं तथ्यमवबुध्ययेत् तेषाम-
ध्ययनं कियत् तात्त्विकम् मार्मिकं सम्यक्दृष्टिपूर्णञ्चासीत् ।

भगवता जन्मभूमिः उपगुर्जरप्रान्तम् वरीवर्ति । तत्रत्यभाषायां गुर्जर-
भाषायाः पूर्णं प्रभावः परिलक्ष्यते । इतस्ततोनिवासिनो भिल्लास्तथान्ये नराः
गुर्जरमिश्रिता भाषामेव व्यवहरन्ति स्म । प्रारम्भिक पाठशालासु च गुर्जर भाषाऽ
ध्याप्यते स्म । तदा ते तत्रैव ईसाई मिशनरी संचालित प्रारम्भिक पाठशालायाम्
प्रवेशं जगृहुः । परन्तु विद्यालयस्य नीरसवातावरणमाकर्षकं नो जातम् ।
कतिपय-मात्राया गुर्जर-हिन्दी-गणित-विषयं प्रशिक्ष्योपरेमुः । विद्यालयीय
जीवनं च प्रायः समाप्तिमितम् ।

साहस-संकष्ट-समयः :-

साधारणमानवाः विपत्ति-सम्भावना-मात्रेण वेपमाना विभ्यति । परं
महापुरुषाः विपत्तावुल्लासमनुभवन्ति । विकटविकटशत्रुसेनाकलिते संगरे
शूरवीरा इव ते विपत्तिसमाक्रमणे उद्यताः सन्त सर्वथा निःशंकं विजयन्ते ।
स्वकीय वर्चस्वञ्च प्रदर्शयन्ति । सर्वविधिपरिस्थितिसमाधानार्थं बद्धपरिकरा
इव तिष्ठन्ति । संकल्पघनास्ते स्वयमेव स्वकीय-जीवनेतिहासनिर्मातारो जायन्ते ।
येनोत्तरवर्तिनो जीवधारिणस्तत्पादलक्ष्म दर्शदर्श कार्यक्षेत्रे गन्तुमीशते । अस्माकं
चरितनायके महापुरुषाणामिमानि लक्षणानि गैशवादेव वैविद्यन्तेतराम् ।

अत्रविषये एकमुदाहरणं दातुमुत्सहे - एकदेमे कतिपयात्मीयैः

शकटेन यात्रा विदधाना आसन् । पार्वत्यप्रदेशस्य पन्थाः वक्रोच्चावचश्चागतः । उन्नतप्रतरै शकटस्य गतिर्विपद्यमाना आसीत् । तस्यविध्वंसस्य सम्भावना प्रति-
पदमनुभूयतेरम । कव्चिन्मार्गः । सकीर्णस्तथाकुत्रचिच्च पातालतलस्पर्शातिशायि-
गम्भीर गतोऽन्यत्रैकदिशि हिमालयसहोदराचलो नगः । अल्पेनापि प्रमाद-लवेन-
गर्तनिपातोऽवश्य भावी, जीवितव्य विनाशकारी ॥ प्रतिपदं प्राणानाम् मुख व्या-
ददान सकष्टम् ।

शकटारूढाः सर्वेसहयायिनोभयभीताः सन्तः शकटादवतेरुः । तेपदातय एव
चलितुं मगल मेनिरे । आश्चर्यमिदमासीत् यदस्माक चरित-नायकाःशान्तद्व-
न्द्वभावेन तत्रारूढाएवास्थुः । पलायन ते नाजानन् । परिस्थितिसमक्षमानति नो
चक्रुः । कादर्य नावलम्बितम् । तन्मानसे अपायातको नो पदमादधौ । येन
केनापि प्रकारेण शकटमग्रे चैधमानमासीत् । यदा तदुत्तारे समागतम् । तदाऽन-
डुव्हाँ वेगेन धावितुमारब्धौ । शाकटिको वशीकर्ततौत्तु प्रभू प्रयतितवान् पर साफ-
त्य नो लेभे । स मनसिकृतवान् नाद्य कुशलमत्र केपाचिदपि । शकटमिदं परिवर्तित
भविष्यत्यथवागते ववचिन्निपतिप्यति । तदा सोऽनडुद्विचिन्ताविहीनः स्वचिन्ताचक्र-
मारूढः स्व प्राणान् परिपातुं तस्मादुत्प्लुत्य चुकूर्दे । वृषभौ स्वातन्त्र्यमुपलभ्य निर-
कुशौ वेगेनोपद्रुवतुः । तत्रापि प्राण संकष्टे कालेऽपि चरितनायकः स्वस्थो भूत्वा
पूर्ववत् तस्थौ । स्वमत्या विमृश्य शाकटिकस्थानं जगृहे । प्रग्रहमादाय करे
सतावरोद्धु चेष्टतेस्म । सहसा धातेनं स युगोपरि संपपात । तत्रैव लम्बमानो
वभूव । शनैः शनैः तद्गतेरवरोधो जातः । सर्वेप्रकामं सुरक्षिताः । परिणामोऽयं
तदगाधधैर्यासीमसाहसयोः । अवसाने सनिदिष्टस्थानमुपाजगाम ।

एकदा स कस्यचित्सदनस्य भित्तिसन्निधौ स्थित्वा वार्ता कुर्वन्नासीत् ।
परस्परालापसमाप्तेनन्तर यदा तत्र भवान् ततोऽपगतः काकतालीयन्यायेन
भित्तिवेगेन पतिता । सा तदपसृतेरेव काल प्रतीक्षत इव । महापुरुषाणा जीवने
विशेष रूपेणेत्यदुर्घटना. मघटन्ते एव । शैशवेवहुवारं सन्निपातसदृशाः भीतिप्रदा
रुजोप्यभवन्, परन्तु आयुष्यकर्मणः प्रबलतयाथवा भव्यजीवानां पुण्यप्रभावैश्चेमे
ममग्रमकटेभ्यो रक्षिताः । सन्तोमृत्युं जयतामापुः । एतादृशगम्भीर प्रसंगेष्वपि भवता-
चिन्तयन्निविशेषरूपेण शान्तिमिता ददृशे । नैसर्गिक-शान्ति-सहन-शीलते शनैः
शनैः विकानमित इति जीवनैतिह्यैर्दृष्टिपथ सगच्छेते ।

व्यापार प्रवृत्ति :-

एतादृशवर्षं वयन्काः श्रीमन्तो विद्यालयाध्ययन विहाय स्वमातुलेनसाकं
न-विपणिनायै व्यापृताः मजानाः । पूर्ण मनोयोगनेद कार्य जिहितम् येना-

त्रविषये तीक्ष्णबुद्धिप्रतिभाप्रभावेण नैपुण्यमासादितम् । मातुलोपि सन्तोषेण स्वस्थो भूत्वा वस्त्रव्यवसायकर्मण्येषा विधाने समर्पितवान् । सर्वविधवसन परिचये श्रेमुषी पारगता जाता । बालकस्यास्मिन् विषये योग्यता दृष्ट्वा जन्मजात-सिद्धव्यापारिणोपि विस्मय गताः । येषा त्यागे सहज प्रवृत्ति भवति ते व्यापारा-दिलौकिकविधाने आध्यात्मिक मनोवृत्तित्वात् विशेष रूपेण सफला नो भव-न्ति । अत्र महापुरुषाणा जीवनचरितानि दृष्टान्तरूपेणोपस्थाप्यन्ते, किन्तु चरि-तनायकस्य जीवनमत्रापवादरूपमेव मन्यते । भवता जीवन विकास पद्धत्याऽनु-भूयते दृश्यते च यत्प्रतिभायाः एकागिविकासः सर्वथा सर्वांशे सत्यापितो नो वरी-वर्ति । कतिपय महापुरुषाणा जीवन क्रम विकासो बहुमुखी अपि परिलक्ष्यते । ते विशिष्टप्रतिभा-वैभवा अपि प्रतिपदं लभ्यते । सर्वदिक्षुसजायते विद्युत्प्रवाह-प्रभावः । यथेमे व्यापारिकक्षेत्रे समासादितसाफल्यस्तथैवाध्यात्मिकपरिवेशेऽपि नैपुण्यमाप्ताः । यथा सफलव्यापारास्तथैव धर्माचार्या अपि सिद्धाः संजाताः ।

यत्र प्रतिभया साहसमनोयोगावपि समन्वितौ भवतः । तत्र सफलता प्राप्तौ न जायते विलम्बः । त्रिपुटोय भवति सफलताजननी । यत्रेय यावन्मात्रायां भवति तावत्येव निपुणता परिलभ्यते । इयं त्यागेन सह संमिश्र्य मनुष्यं धर्मा-त्मानं निर्माति । प्रतिभया जीवनस्य पन्थाः आप्यते । साहसेन विपत्तिषु धैर्यम-वलम्ब्यते । मनोयोगेन च स्थासनुता लभ्यते । तदा विकासे कापि बाधा नायाति । मनोयोगस्य विकसितशक्त्या च योगिनो विस्मयजनकसिद्धिसमा-सादने क्षमन्ते । अस्माकं चरितनेतृषु पूर्वोक्त त्रयाणा गुणानामपि भावकारणात् साफल्यमागतम् । तेषां जीवनविकासस्येदमेवमूलमन्त्र मन्तव्यम् ।

धार्मिक जीवनस्य प्रभातम्:-

जैनसंस्कृतौ यस्य क्रियाकाण्डस्य वर्णनमुपलभ्यते तत्सर्वस्य मूल सम्यक्त्व-मस्ति । अस्य विद्यमानतायामेव चरितमात्मशुद्धेश्च निमित्ता निर्मायते । अस्या-भावे सर्वोपि समाद्यः क्रियाकलापः संसारपरिभ्रमणस्य कारणं जायते । सम्यक्-त्वेन क्रियाकाण्डं सजीवतामुपगच्छति । तत्र प्राणाः सचरन्ति । केवलमिदमेव नो किन्तु गाम्भीर्यपूर्णज्ञानमपि सम्यक्त्वमन्तरेण मिथ्याज्ञानमेव तिष्ठति । सम्यक्त्वं मोक्षसौधस्य प्रथम सोपानम् । मुमुक्षुजीवस्य माक्षपथोऽस्मादेवारभ्यते । वस्तुतो दृष्टिनैर्मल्यं विना वस्तुनो वास्तविकं स्वरूपं ज्ञातुं नो परिशक्यते । इदं नैर्मल्य धर्मश्चद्वयोत्पद्यते । अतएव धर्मश्चद्वास्वीकार एव व्यवहारेण सम्यक्त्वगृहीति-रुच्यते । सम्यक्त्वग्रहणकाले प्रतिसजायते अहमस्मात् वीतरागदेवमेव स्वदेवं मस्ये । अहिंसादि पंचमहाव्रतधारिणः सावनेव स्वगुरुन् जास्यामि । तथा वीत-

रागप्रदिष्टदयामयधर्ममुरीकरिष्यामि ।

कस्यापि मतस्य परीक्षा करणस्य सर्वोत्तमसरलोपायोऽयमेव यत्तस्य देव-
गुरुधर्माणां परीक्षां विदधीत । यस्य देवोवीतरागो न भवति तन्मतमात्मकल्याण-
साधक नो भवितुमर्हति । तथैव यस्यमतस्य साधवः काचनकामिनी-परिलुब्धाः
प्राणिरक्षामात्रेषु समभाव नो रक्षन्ति । हिंसादिदोषैः सर्वथानो रहिताः सन्ति ।
तन्मतम् मुमुक्षुजीवेभ्योहित कारक कदापि नो मान्यम् । इत्थं यत्र समग्रभूतेभ्यो
दयायाः नोपदेशः, प्रत्युत प्रकारान्तरेण हिंसायाः विधानम्, दयानुकम्पादि निषेध-
स्तदपि मोक्षार्थिनां कृते नोपादेयतामचति । सम्यक्त्वग्रहणस्य स्वरूपम् गुण-
पूजकता भवति । तदा स इमामेवप्रतिज्ञा विदधाति, यदहं निर्दोषदेवगुरुधर्मान्
एव स्वीकरोमि ।

यदेमे चरितनायकाः विपणिकार्ये व्यापृता अभवन् तदैव तत्र श्रीगिरिधारी
लाल जी महाराजाः समवसृताः । मुनिश्रीणां व्याख्यानानि श्रावश्रावं धर्मविषये
नवीन जागरणमजनिमानसक्षेत्रे । तदैवसंस्थितेरुत्थाय सम्यक्त्वमग्रहिपुः ।

कस्यापि मानवस्यासाधारणो विकासो भवति प्राक्तनजन्मसंस्कारैरेव ।
शैशवे धर्म प्रतितादृशप्रीतिजनन निश्चितं पूर्व-जन्म-संस्कार-परिणाम-विपाक
एव । ततः साधर्मभावना प्रतिपच्चान्द्रमसी लेखेव निरन्तरमेधमानैवादशि । धर्म-
श्रद्धा फलस्वरूपमेव तैर्महद्गौखमाप्तम् । धर्माचार्यप्रतिष्ठासमधिगता । आत्म-
शुद्देशाधिकारिणो ऽभवन् । सम्यक्त्वग्रहणस्य पश्चात् भवतामिहलौकिकं धार्मिक-
जीवनं प्रारब्धम् । मातुलमोहपाशच्छेदनेऽपि प्रकृतिर्व्यापृता । जीवनस्य त्रयोदशे
वर्षे मातुलोपि देवनिकेतनातिथिरजनिष्ट । सर्वाभावे लब्धोऽयमप्याश्रयः विलुप्ति-
मासमाद । घटनयानया भवता मानसमत्यर्थं दुदूये । मातुलवियोगेन सर्वमुत्तरदा-
यित्वं नमापतितमुपरि । नवीनवैधव्यसमाकुला मातुलानी तथा तत्तनूजोपि तत्र-
भवतामाश्रये एव नमागताः । लौकिक समग्रमुत्तरदायित्वं स्वयमेव तत्रैवापेदे ।

मातुलस्याकालमृत्युना निद्राजागरण जातम् । ससारस्य दुःखबाहुल्यस्य
नवीनदोषोऽभवत् । मनसिचिन्तयन्—“जीवनं पयोबुद्बुदमिव क्षणभंगुरम् ।
नमोऽन्यं लक्ष्मप्रभावोऽपि तद् विनाशयति । तथापि मानवाः आशाभिः सप्रेरिताः
मनः नगने वायुर्गोत्रं निरन्तरं रचयन्ति । घनतनुभवनस्वजनाः तिष्ठन्त्यत्रैव
पण्यतामेव नोनिर्याति । तदा प्राणिनः परकीयवस्तुमोहे कथं निपतेयुः । शरीर-
मात्रेण तत्रैव विदधाति । आत्मा च महते शरीरसम्बन्धिवेदनानिचयानुभूतिम् ।
अस्मिन्नि च तदस्य माया ज्ञानस्य विमोक्षः” ??

वैराग्योद्वेक :-

चरितनायवरयान्तर्जगति महतावेगेनाध्यात्मिक विचारा आगन्तुं प्रारेभिरे ।
 “चैतन्य ! तव गम्भीरेय विस्मृतिरेव । यदध्यावधि स्व नो परिचिचयिथ । पर-
 मात्मस्वरूपमाप्तुं सन्निधेहि ! परमात्मसारूप्यमेव सम्प्रति भवेत्तो लक्ष्यम् । त्वं
 स्वयमेव कर्तासि जगतामितरपदार्थास्ते साहाय्यरूपाः मताः । त्वं तेषां प्रेरकः
 स्वामी । परन्त्वया विस्मृतमास्ते सर्वम् । येषां त्वं स्वामी असि तेषामेव ते मुखा-
 पेक्षित्वं सम्पन्नम् । तदधीनतायामानन्दसन्दोहं मनुषे । अतः स्वकीयम् ज्ञानं
 परिचित्य पूजायुक्ते साधनानि त्वां कीदृशं कण्टकाकीर्णपथमुपनयन्ति । अज्ञानो-
 परतौ दिव्यप्रकाशः ते स्वागताय यतिष्यते । तदा परम-कल्याण-मार्गः स्वयमेव
 प्रदर्शितो भविष्यति ।

अनन्तानन्तसमयो व्यतीतः पुनरपित्वया धर्मस्यविशिष्टाराधना नो सम्-
 पादि । इत्थत्वं सिद्धस्वरूपः पिको भूत्वापि ससारिजीव रूपः काकः सम्पन्नोऽसि ।
 सम्प्रति सम्प्राप्तोऽनुकूलोऽवसरः । अयं पुनः पुनः नो लब्धुं शक्यते । इदानीं रव-
 शक्तिमुपयुक्त्वा पुरुषार्थं सदाधेहि । यदि नो समाश्रयिष्यसि सम्पत्तिमुत्साहस्य
 तर्हि यस्यां स्थितौ पतितोऽसि तरयामेव चिरं विवशः स्थास्यसि । इदं सर्वं
 विचारजातं तत्र भवता भवतां पीयूषपूर्तिसखलितोऽन्तरात्मनो नैसर्गिकोद्गारः ।
 अयमस्ति मुमुक्षुपुरुषस्यान्तर्नादः । स्यादयं वाणी रूपता दीक्षाग्रहणान्तरमेव
 गतो भवेत् । परससारवैराग्यं समकालं मानसप्रदेशे सर्वथोत्पत्तिरस्य सम्भा-
 व्यते ।

यदन्तस्तद्वहिरिति नियमानुसारं तेषां वैराग्य भावनानुदिनं प्रवर्धमानैवा-
 जायत । पूर्वं कार्यक्षेत्रव्यापृतं भावनया संचालितं प्याप्तं मानसं नोपरतम् ।
 सदनधर्मशालेव प्रतीयमानं जातम् । सर्वथाससार एव नोपरमरमणीयो मान्यः ।
 मानवाः स्वकीयं महायात्राया अपि विषये किमपि चिन्तयेयुः । जागतिकं सर्व-
 भावो मानसेसदा जजागार, परन्तुसम्प्रति ससारप्रपञ्चपरित्यागे एव समाख्यं
 हादिक-केन्द्रीय-भव्यभावना । व्यापार कार्यकलापेभ्यः त्रमशः उपगतिरजायत ।
 चिन्ताचक्रमाख्यारते । उदासीनतामेवावलम्बन् । विवशता अपि निजायतिविषये
 निर्णेतुं नापारयन् । किकर्तव्यमिति दोलायमानमेव मानसं सम्पन्नम् । हृदये
 जिज्ञासामहोमिरूपतामाससाद । अस्मान् कारुणान् मानसमन्वाख्यन्तस्ते
 वस्तुतः कस्यापि सद्गुरोरभावेजिज्ञासानिर्वृत्तिरन्तर्भवदक्रोदिमाटीन्ते ।

सद्गुरुसम्प्राप्ति :

न भवति भवे किमपि ज्ञान गुरुसम्पर्क विना । इति नियमानुसारं पथप्रदर्शका-
न्वेषणप्राज्ञैर्विधेयमेव । यथा दीप प्रकाशे न भ्रमन्ति मानवाः निविडान्धकारे ।
तथैवगुरुसम्पर्कमासाद्य नरोपि लभन्ते, स्वसमीहितसर्वसिद्धिम् । आत्मकल्याण-
स्यैतदतिरिक्तो नो विद्यते अयनाय कोपि पन्थाः ।

सौभाग्यवशात् तेषां जन्म भूमौ कतिपये समर्थचित्त जैन साधवः समवसृताः
तेषां दर्शनार्थं ते भक्तिभावनया गताः । तेषां प्रवचनमपि श्रुतम् । यथान्वेषण-
मासीत् गुरुपादानाम् तथैव ते सर्वे समुपलब्धाः । ते संसार मुक्ति मार्गं व्याख्याय मुनि-
धर्मस्वरूपं च विशेषतो विवेचितवन्तः । दीक्षामार्गं लब्धि प्रकाशे ते तथा हर्षमुपगताः;
यथाकान्तरे पथभ्रान्तयात्रिणः सरणिमुपलभ्य मोमुदति । ते मुनिव्रतमादातुं
मनसा निश्चिति परिजग्मुः । पुण्यशालि पुरुषाणां कर्तृज्जलोपि धर्मोपदेशो हितकरो
भवतीति विषये प्राचीनैतिह्य प्रमाणभूतमासाद्यते । चरितनायकस्य सद्गुरु-
प्राप्तिसमीहा साफल्यमुपगता ।

ससमाधानं मानसिक द्वैविध्यम्:—

मुनि-दीक्षा-स्वीकृति-विचारे निश्चितेऽपि चरितनायकस्य समक्षमेका
वाधा समुपस्थाय नगायितेव परिलक्ष्यतेस्म । इयं स्वत एवात्मजगत एवोद्भूता
जाता । इयं विशेषतः कर्तव्यपथमेवानुसरोध । यथा पथिको द्विपथे स्थितो नो
निर्णेतुं शक्नोति केन मार्गेण गन्तव्यमिति तथैवतेषां समाधातुं नो श्रेष्ठः । तथापि
चरितनायकेनैव निर्णयो व्यधायि । द्वैविध्यं पूर्णोऽपि विषये । इदमासीद् द्वैविध्यम् ।
एकत्र ससारपरित्यागरूपदीक्षाग्रहणप्रसङ्गः, अन्यत्र च विविध महोपकारि-
मातुलतनयस्य परिरक्षाकर्तव्यपूरणम् ।

अस्यसमाधानमात्मनोऽन्तर्ध्वनिना सम्पन्नम् पलमात्रेणैव । तेन लोकोत्तर
प्रकाशोऽन्नाभिध्व । ससारंकोपि कस्मिन्नपि नो निर्भरः । सर्वे स्वस्वभाग्यानि
गृहेव नयन्ति । अन्य परिपोषकत्वमान्यताऽहंकारमेवोपचिनोति । कोपि कस्यापि
भाग्यविधानान्न भवति । आत्मान्तर्द्वन्द्वनिर्णयानुसारमविलम्बमात्मकल्याणपथ-
प्रशान्तुमेव निर्णयो जातः । शंशवात्प्रभृति गम्भोर प्रकृतिकाः तत्रभवन्तः स्वकीय
निर्णय गृह्णा विभावयितुमुचित नो मेनिरे । तदा तेन प्रतिदिन साधु-प्रवचन
श्रोतुं गन्तव्यं स्म । नत्सगति विदधति । समयमधिक जाने ध्याने चैवयापयन्ति
स्म । दीक्षा गृहीतुमपने नमवयन्काः नन्नद्धा आसन्; परन्तेषां साभावना गगना-
न्तिगमिता, पन्मेवा वैगन्धभावना प्रतिदिनं क्रमज एवमानैवाजायत । दृढ-

स्थायिनिश्चयो भवति सफलतायाः प्रधान कारणम् । महापुरुषाः स्वकीय हिताहितविषये विमृश्य कृत निश्चय कदापि नो जहति । विघ्नबाधाश्च तान्-
निश्चयमार्गात् पातयितु न क्षमन्ते । विपत्तयश्च कर्तव्य-पथात् विचलितान्
कर्तुं नो शक्ताः भवन्ति । नो स्वप्नेपि रोधकता व्रजन्ति । अपरिवर्तनीय सकल्प-
हेतोः सफलतासदैव पादौ स्नेहेन परिचुम्बति । यदा चरितनायकाः दीक्षाग्रहण-
सकल्प मनसा चक्रुस्तदा कापि शक्ति-स्तत्पथमवरोधु न शेके ।

निकषोपले परीक्षा :

यदा तैर्विचारिम् । अस्माक मानसिक तत्परता पूर्तिमितास्ते । तदा
विलम्बस्य न विद्यते कापि आवश्यकता । तदनन्तर तैः स्वकीयभावना ज्येष्ठ-
पितृव्यश्रीधनराजसमक्ष प्रस्ताविता । तेन स साश्चर्यो दुःखितोऽपि बभूव । स
तेषां विचार गाम्भीर्येण नो परिगृहीतवान् । व्यचिन्तयच्चाज्ञानी बालकोऽस्ति ।
साधूना प्रतारणायामागतोऽस्ति । भर्त्स्यमानो मार्गाश्रितो भविष्यति । इत्थ
विचार्य स भापयतेस्म । तेन ते मौनमेवाकलितवन्तः । परन्तस्यावरोधस्य
किमपिफल नो जातम् । ते स्वविचारे नगायिता एवातिष्ठन् सफलताऽभावे स
साधुसमीपे तेषां गमनमेव निषिषेध । निरीक्षणार्थं तनयद्वयमपि नियुक्तवान् ।
कठोरतया निर्दिष्टम् “अयम् साधूनां समीपे कदापि नो यायादिति” युवाभ्याम्
सावधानतयाऽवधेयम्” ।

एतत्प्रतिबन्धकारणात् कतिपय दिनेभ्यः तेषां साधुसगतिरवरुद्धाभवत् ।
परन्तु प्रतिबन्ध शैथिल्ये तत्र गमनागमने भूयोपि प्रारब्धे । साधुसगतेरभावेपि
तेषां विचारे किमपि शैथिल्य नागतम् । ते पूर्ववत् वद्धपरिकरा एवासन् । तदैव
तैश्च सचित्तजलपानपरिहृतम् ।

धनराजेन यदा दृष्ट साधु सगतौ गमनावरोधेऽपि जवाहरस्य विचारप-
रिवर्तन नो जातम् । तदा तेन प्रतारणपथो गृहीतः । ग्रामस्य जनाः तस्य दीक्षा-
ग्रहणविचारैः परिचिता एवासन् । धनराजेन स्वात्मीय परिचिताः सर्वे निर्दिष्टा
अभवन् यत् यदा यदा जवाहरो मिलेत्तदातदा तत्समक्ष साधुनिन्दामवश्यमेव
कुर्युः । साधुभ्यस्तंभयभीतमपि विदधुः । साधुरूपस्य भयंकर चित्रणेन तस्य
मानसपरिवर्तन सर्वथा विधेयमेव तन्निर्देशानुसारं ते जवाहरसविधे सदैव साधूनां
गर्हणाकृतवन्तः । कोऽपि वदतिस्म शिशो ! त्वम् साधुर्माभवेः । साधवो बाल-
कानादाय गहने वने त्यजन्ति । तत्सामग्र्यमपि गृह्णन्ति । आलंकारिक भाषया
च कोपि वक्तिः—ते साधवो मारं मारं तान् सयावान् विदधति । तप्ततैलपूर्ण-
फटाहे पातयित्वोत्कलयन्ति च । इत्थं प्रतिमुख विभिन्नाः वाचः श्रूयन्तेस्म ।

पर जवाहरोमनरिवतया कस्यापिप्रतारणे नागतः । स्वनिश्चये निष्चलो जातः ।
यथा यथा विकित्सित तथा तथा रोगवृद्धिरजायतेति तस्य विचाराः द्रढिमान
मेवोपगताः । सर्वैः सासारिक बुद्धिमद्भिः बहुधावरोधाय चेष्टितं पर कैरपि
साफल्य नासादितम् । मुद्गशैलायितो महाभागः समानरसे निमग्न एवातिष्ठत् ।
सामदान दण्ड विभेदाः सर्वा एव नीतयोऽत्र स्वयमेव पराजिताः । गालीनतया
प्रत्युत्तर विनयेन नयेन च समग्रदिमेव ददौ । दीक्षा ग्रहणानुमतौ तस्य सन्देह-
लैणावकाशोऽपि नाभवत् । नैसर्गिकरूपेणास्यावानसो जज्ञे । तस्यस्वसकल्पे
ऽसीमविश्वास आसीत् । कस्त विचालयितुं क्षमः ?? सर्वयात्मविश्वासेनैव जग-
ज्जोयते । इत्यवनराजस्य सर्वविधान्यस्त्रशस्त्राणि कुण्ठितानि जातानि । अत्र
विषये तस्य सर्वोपि प्रयासो वैफल्य जगाम ।

अखण्ड ब्रह्मचर्येऽद्भुता शक्तिरवलोक्यते । अनेन सकलमपि संसाधयितुं
शक्यते । तदर्धमिन्द्रियनिग्रहोपि विधोयते । जवाहरस्य शैशवकाले एव सर्वाणो-
न्द्रियाणि सर्वथा निगृहीतान्यासन् । वैराग्यावस्यातस्त्यागभावना विवर्धमाना
दृश्यतेस्म । सचित्तजलपान पूर्वमवत्यक्त जातम् । तदनन्तर तेन सचित्त वनस्पति
भक्षण रात्रि भोजनचानि त्यक्तम् । शनैः शनैः रसनेन्द्रिये निगृहीते तेनाजन्माख-
ण्डब्रह्मचर्यं प्रतिश्रुतम् । यथा निर्दिष्टमास्ते शास्त्रेषु जयोद्बोध पूर्वकम्ः—

अग्नवेदी वसुधा, कुल्या जलधिः, स्थली च पातालम् ॥
वलमीकश्च सुमेरुः कृत-प्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥

प्रातमाभूतो त्यागगालता बहुवाऽपेक्षिता जायते । सर्व दर्शनेषु चैवं
समान रूपेणस्वोक्ता विभाति । जेनवर्मस्य तु वर्तत इयमाधारणिलैव । अनया-
त्मनि द्रढिमाऽसाधन । एकस्मिन् सत्ताञ्जिते सर्व सनाधित भवतीति । यैः रसने-
न्द्रिय जितम् ते सत्रमेव विजितम् । एन विना ब्रह्मचर्यपालनं दुष्करमेव । यथा
कयने सारल्य वरावर्तितयेव परिपालने काठिन्यानुभूतिरेव करायिता जायते ।
यन्मचर्यस्य महिम्ना वणन कर्तुं नो पार्यते । वार्मिकसामाजिकसमग्रक्षेत्रेषु सर्वा-
भिर्गण्डिभिरिन्द्रियमयमा जीवन विकासस्यकृते परमोपयोगी आस्ते । यथा यथा
नन्तर्गतं गृहे भाजनमपि त्यक्तम् । अन्य थावक मदनेष्वेवाभ्यवहर्तुमुपचक्रमे ।
विगतताग्यान् तत्र वराग्यवर्धन साधुगोत्र सम्पन्न जातम् ।

शैशव प्रतिभाः—

तस्य प्रतिभायैव जन्मजातम् । तद्दायभागे लब्ध मन्तव्यम् । स जग-

वादेव तीव्र प्रतिभासम्पन्नः प्रत्युत्पन्नमतिरास्तेः कस्यापि कथमपि प्रश्नस्योत्तरं प्रदानं भवतोविशिष्टादिशेषतासीत् । अत्रविषये उदाहरणमेकं पर्याप्तं भविष्यति ।

एकदा स विप्रपण्डितस्य भवने प्रपद्य स्वजन्मपत्नीं दर्शयामास । तदैवतत्र पण्डितात्माराम आजगाम । स राज्यस्यासीत् विशिष्टाधिकारी । मातुलस्य मित्रकारणात् जवाहरः पूर्णं तं परिचिनोतिस्म ।

जवाहरः—कमपि विशिष्टं ग्रहं निर्दिशन्तु भवन्तो यो हि मम भागवतीदीक्षायां सहायको भवेत् ।

आत्मारामः—/सव्यग्य/ किं त्व “ढूँडिया” साधुर्भवितुमिच्छसि ? किं त्वं जानासि तेषामुत्पत्तिः कथं जाता ?

जवाहरः—वाढम् ? अहतथैव भवितुं वाच्छामि । ब्रुवन्तु श्रीमन्तः तेषां समुत्पत्तिम् ??

आत्मारामः—महात्मनो गोरक्षनाथस्य शिष्यद्वयमभवत् । एकस्य नाम मच्छेन्द्रनाथोऽपरस्याभिधानं पारसनाथः । एकदा गुह्यः शिष्यद्वयं भक्ष्यमाहृतुं प्रैषयन् । तौप्रभूतमभ्रमताम्, किन्तु भिक्षा नैवासादिता । एकत्र वणिक् पक्तिरभवत् । पारसनाथः आयातस्तत्र भैक्ष्यं चायाचत । पक्तिरसविधे एकामृता वत्सतरी पतितासीत् । वणिग्भिरुक्तं मृतामृदमा कण्ठ्वा दूरमनय । तुभ्यं शोभनं पक्वान्नं मिलिष्यति ।

तदा पारसनाथः तामन्यत्र निनाय । तदनन्तरं वैश्यैः प्रभूतं पक्वान्नं दत्तं यदादाय पारसनाथो गुरुसमक्षमाययौ ।

ततोमच्छेन्द्रनाथो रिक्तहस्तः प्रत्यावृत्तः । गुरुगोरक्षनाथेन स बहुविक्कृतः । पारसनाथश्च प्रभूतं प्रशंसितः । तदैव मच्छेन्द्रनाथेन पारसनाथस्य रहस्यमुद्घाटितम् । वत्सतरीवृत्तान्तं श्रुत्वा गुरुभिः पारसनाथो निष्कासितो निजमडलीतः । शापोऽपि दत्तः । त्वया येषां वत्सतरी समाकृष्टा । तेषामेव त्वया गुरुणा भाव्यम् । तदनन्तरमेव “ढूँडिया” मतं लोके प्रवर्तितम् । अस्याः घटनायाः स्मृतिस्वरूपे ते साधवोहस्तयोः गोपुच्छसमानं रजोहरणम् तथान्भवतुल्यं पात्रं रक्षन्ति । किं त्वं तस्य पारसनाथस्य शिष्योभवितुममिलषसि ??

जवाहरः—पण्डित महोदय ! त्वमपूर्वमेव कथां कथयसि । अत्र कथायावहुवृत्तमवशिष्टम् । यदिभवेदाज्ञातदाह तत्सर्वं पूरयित्वा कथयामि । पण्डितमहोदयस्य पर्यनुयोगे स उवाच । आसीच्च वत्सतरी गौरवपूर्णा । पारसनाथस्तां समाकट्टुमेकाकी नो बभूव क्षमः । तत्र सहायकं मच्छेन्द्रनाथं विदधौ । पक्वान्नलोभे सोऽप्यागत्य कर्षणेलग्नः । मच्छेन्द्रो मुखदिशि तथा पारसः पुच्छप्रदेगे गृहीत्वा दूरमपनीतवन्तौ । आगतयोर्वणिजोऽवदन् । अस्माभिः केवलं पारसनाथायैव पक्वान्नं प्रदातुं प्रतिश्रुतम् । मच्छेन्द्रनाथाय नेति । इत्थं कथयित्वा नैः तस्मै पक्वान्नं नैव दत्तम् । अनेन मच्छेन्द्रनाथोऽप्रसन्नो जातः । न गुरुसमीपमागत्य

निन्दन चकार । क्रुद्धं गुरुं दृष्ट्वा पारसनाथेनापि तस्य सर्वं रहस्यमुद्घाटितम् ।
गुरुर्मच्छेन्द्रोऽपि चुकोप । अद्यारम्य त्वं ब्राह्मणानां गुरुः सम्पन्नः । अस्मात्
पापात् तव हस्ते जपकाले गोमुखी भविष्यति । तस्या अन्त्राण्येव यज्ञोपवीतरूपे
गले धारयिष्यसि । स्नानकाले च दुर्गन्धिमपनेतुमेव स्वकीयं यज्ञोपवीतं नितरा
प्रक्षालयन्ति च । गवा पुच्छेत्रयस्त्रिंशत् कोटि देवानानिवासोमतोविप्रैः । तस्या
अन्त्रेषु अमृतस्थानं परिकल्पितम् । एतदगद्वयं गोशरीरे परमपवित्रं मन्यते । एतत्
विपरीतम् तस्याः मुखमपवित्रमेव मन्यते । येन साऽमेध्यपदार्थानपि भुङ्क्ते ।
अन्त्राणि अपूतानि सन्त्येव । एतद्वयम् विप्राणां दायभागे-समुपलब्धमिति भव-
न्त एव विमृशन्तु द्वयोरशोभनं किमिति ।

तस्य प्रत्युत्पन्नमतित्वेनोत्तरं श्राव श्रावम् अवागभवदात्मारामः । यश्च-
पीय कल्पिताकथास्ते । नास्त्यत्र किमपि तथ्यम् । परं जवाहरस्य कल्पनाशक्ते
प्रतिभाया अनयानुमानं कर्तुं शक्यते । शैशवे तथाकथितं महता पुरस्तात् किमपि
कथनं साहसस्यैव महत्कार्यम् । अत्रोत्तरप्रदाने स्वकीया नैसर्गिकप्रतिभैव तेन
व्यक्तीकृता । इष्टिकाया उत्तरं प्रस्तरैर्दातव्यमिति स कलया जानीते स्म ।

जीवनोन्नतेरिदमेव रहस्यं ज्ञातव्यम् । पद्मपलाशमिव स गृहे न्यवसत् ।
परं तस्य वर्तमानं परिस्थितौ सन्तुष्टिर्नास्ति स्म । अगारादगारतां प्राप्तुं कस्य-
चिदुपायस्यान्वेपणं कटिबद्धं आसीत् ।

एकदा स पितृव्यतनयेनोदयराजेन सार्धं दमोहनगरे प्रस्थितवान् । शाक-
टिकोप्यासीत् । पथि अनायासमापगाऽगता । तत्र प्राप्तौ सत्यामन्धकारः प्राव-
त्तिष्ठ । नद्या वृषभौ अवातीर्णौ; किन्तु तत्तर्तुं नो शेकाते । सर्वोपिप्रयत्नः व्य-
र्थोजातः । पार्वत्यापगाया तदानीं वारिनोऽभवत्; किन्तु प्रस्तरबाहुल्यम् आसीत् ।
भयावहं विपिनम् ? तिमिरतत्तिस्मन्विता रजनी विस्तृतासीत् ? प्रस्तरमयमार्गं
प्रतिपदं शकटस्खलनस्य सभावना विद्यते स्म । जवाहरः पञ्चदशवर्षीय आसीत् ।
शाकटिकोऽपि समवयस्कएव । पल्लीवसतिकारणात् लुण्ठनस्य भयविरतिर्नाभ-
वत् । शकटं निस्सारणे त्रयोऽपि अत्यन्तं प्रयतितवन्तः; किन्तु साफल्यं नैवासा-
दितम् । जवाहरमन्तरेण तौ तारस्वरेण रोदितुमारब्धवन्तौ; किन्तु जवाहरस्तु
जीवने रोदितुं नाशिक्षत । विपत्तौ तस्य सर्वथा वैर्यमेव जनैरदृश्यत । सः सर्वथा
ज्ञानः नन् नर्याः वैर्यमेवाधारयत् । कथितवान् च व्याकुलतायाः नायमवसरः ?
शकटम् अत्रैव नो रथान्यति । तत् निस्सरिष्यति शीघ्रमेव निस्सरिष्यति । इति
वदन्तं वदन् पन्विष्यति यष्टिकां परिभ्रामयन् भित्तवसतिमुपाजगाम । तत्र तस्य
परिचितं त्र्यम्बकं न्यदन्त । तमेव आह्वातुम् एकाकी अन्धकारे प्रस्थितः ।

हिसकपशुसमाकीर्णभयानके विपिने रात्रिसमये अर्धगव्यूति यावत् निर्भये परि-
गते भिल्लवसतिमासादितवान् । परिचितभिल्लः उच्चैराहूतः । त स्ववृत्तान्तम्
अथावयत् । पारिश्रमिकं प्रदातु प्रतिश्रुत्य सहैव तमानिनाय । परिचितभिल्लेन
सह अन्ये कतिपये भिल्लाः आगताः । तेषा साहाय्येन शकट सरिदुत्तारे आसीत् ।
रात्रौ तत्रैव विश्रम्य द्वितीय दिवसे तेदमोहनगर समायाताः ।

सहयायी स्वकीय कार्य परिपूर्ण प्रत्यावृत्तः । जवाहरो लिमड़ी स्थानेमुनि-
राज द्रष्टु समगमत् । चातुर्येण तदर्थम् एक पत्रम् पितृव्यः शाहजी प्यारचन्द
सरपच द्वारा प्रेषितवान् । “त्व थादलां प्रत्यावर्तस्व । दीक्षार्थमाज्ञा प्रदानस्योत्त-
रदायित्व मदीयमेवास्ते । साभिप्रायिकं पत्रमुपलभ्य स जन्मभूमिप्रदेशमागतः ।
यदा स दीक्षार्थमाज्ञा ययाचे । तदा तेन सर्वथा प्रतिषिद्धम् । प्रतिभूरपि किमपि-
कर्तुं नो शशाक । विवशो भूत्वा जवाहरोऽवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ तत्रैव ।
अल्पीयसी निराशा प्रादुर्भूता; किन्तु सत्संकल्पे कापि न्यूनता नागता ।

पुनः पलायनम्:-

ग्रामे कस्यचिद्रजकस्य गृहे पालितोऽश्वोऽभवत् । जवाहरो ग्रामा-
न्निर्गन्तुं पचभीरूप्यकैः तं भाटकरूपे चकार । तेन प्रतिश्रुतं स आमध्याह्नं
नौगावा सस्तिट प्राप्नुयात् तत्रैव जवाहरोपि चातुर्येणावसरमुपलभ्य समेष्यति ।
दिवाकर प्रकाशमये दिवसे स गृहतत्याज । प्रस्थितः सन् पन्थानं विस्मृतवान् ।
अन्य दिशिच गमन जातम् । मार्गे मिलितेन केनचित् परिचितेन पन्थाः प्रदर्शि-
तस्ततो जगाम स प्रतिश्रुतस्थाने । आपगामुपसृत्याश्वमारु हूय लक्ष्यं प्रति प्रतस्थे ।
कियद्दूरे गतेसति रविरस्तं गतः । पार्वत्यप्रदेशस्य सकटाकीर्णं लघुमार्गम्विहाय
लम्बमार्गमनुसर्तुमेव निश्चिकाय । मार्गे कस्यचित् क्षेत्रे रात्रौ विश्रम्य प्रातः काले
पुनरग्रेसरो बभूव । यदा सगन्तव्य स्थलमाप तदातत्र घनराजःपूर्वत एवोपस्थितो-
ऽभवत् । स वारवारं निषिषेध । परं कोपि प्रभावो नो जजे । भूयोपि स इत्थं
निवेदयामास । पश्याहं वृद्धः संजातः । तव मातुलस्य सद्ने कोपि कार्यकारी
पुरुषो नावशिष्यते । तस्य परिवारस्य भारः कस्योपरि भविष्यति । मातुलस्या-
वोष तनय कस्याधिकारे दत्त्वा प्रव्रजसि ? तस्योत्तरदायित्वं सर्वथा त्वयि
वर्तते । तं विहाय पलायनन्तु कायरतेवास्ते । धर्मस्तत् नो शिक्षयति । यदा
ससूनुः स्वावलम्बी भवेत् । अहंच कीनाशनिकेतनातिथिर्नवेम तदा तव स्वेच्छया
प्रव्रज्या समीचीना भवितुमर्हति । अतो भद्र पुरुष ! ममवचांसि मत्वादुराग्रहं च
परित्यज्य भवनं प्रत्यावर्तस्व । इत्थं तेन प्रभूतं निवेदितम्, किन्तु तस्य कृतसंक-
ल्पे कोपि प्रभावो नो पतितः । तेनेत्यं प्रत्युत्तरितम्:-

गार्हस्थ्यप्रपन्चे पतितुमहं नोऽभिलषामि । प्रव्रजितुं ममवर्तते सर्वथा
नगायितोऽभिलाषः । ममदृष्टौ सासारिक वैभवं सर्वं तृणायितम् । जीवनमपि
नास्ति विश्वसनीयम् । अद्यास्ते श्वो नो भविष्यति । माता पश्यतो मे गता ।
तातपादोपि कीर्तिशेषोऽजनिष्ट । मातुलोऽपि तावनुजगाम । इमाः सर्वा घटनाः
ममसमक्षमेव जाताः । जीवने कथं विश्वसीमि । अस्या परिस्थितौ क्षणमात्रमपि
समयहापनमसह्यमेव । यावदेव मानवो निजकल्याणव्याप्रीयेत तावदेवात्मकल्या-
णाय श्रेयस्कर मन्तव्यम् । मातुले दिवंगते तदात्मजस्य पालनपोषणोऽभवतामेवा-
ग्रेऽपि तेभविष्यतः । सम्प्रति चाहं दीक्षामेव गृह्णामि । यदि मम निधनं जायेत
तदा तस्य सरक्षा कः करिष्यति ? वस्तुतः कोपि कुत्रापि निर्भरोनास्ति । सर्वे
स्वकृतकर्मणा भोगमासादयन्ति । अयन्तु नृणामस्ति महानहकारो यत्ते स्वान्
पालकानभिमन्यन्ते । कोपि कस्यापिदैव परिवर्तितुञ्जालम् । ममास विचारः
क्षणिको नास्ति; प्रत्युत द्वात्द्दतरः । तत्र परिवर्तनं कर्तुं प्रयासो निष्फलः ।
विवेकि पुरुषाणां कृते ससारे नास्ति किमप्याकर्षणम् इदं सर्वं नीरसम् दुःखमयम्,
क्षणिकञ्चेति । भवतामुचितमस्ति यद्भवन्तोऽवश्यमेव ममदीक्षार्धस्वकीयामाज्ञाम्
प्रयच्छन्तु । अन्यथाहं ससारे स्थित्वा साधुजीवनमेव जीविष्यामि । वर्तते मम
निश्चयोऽपरिवर्तनीयः । अणोभनमहं किमपि कार्यं कर्तुं नो सन्नद्धोऽस्मि ।

साधुताभ्यासः—

आसीद्धनराजस्य जवाहरे सहजः स्नेहः । अस्मात्कारणादेवाद्यावधि
दीक्षादानं निषिद्धम् । अन्ते तस्य हस्ते निराशैव परिगता । तस्य प्रेम यदा राज-
समासीत् । तदैव जवाहरस्य तत् सात्त्विकम् । अवसाने तस्य विजयो जातः ।
निराणोभूत्वा स थादला प्रति प्रतस्थे । जवाहरश्च साधु वृत्तिसमभ्यासं प्रारब्ध-
वान् । सम्प्रति कस्यापिगृहे नोऽभुवत् । गोचरीसमाचारमेव नियतरूपेण
विदवां । शास्त्रीयमूलपाठमस्मरत् । स्तवकादीनामपि समभ्यासः सहैव प्राचलत् ।
कनिषय दिवसानन्तरमन्ये साधवस्ततो व्यवहरन्; किन्तु चरितनायकः तत्रैव
स्थितः नन् साधुसमाचारीकल्पेनैवाष्टौमासान्यावत् व्यतीयाय ।

साफल्योपलधिः—

न तस्मिन्समये सततमित्थं चिन्तनमकार्षीत् । आत्मन् ! तवान्तरिकशत्रव
आयमग्रे विवाम्यन्ति । तदा त्वं कातरोनो भविष्यसि । तत्परोभव । त्वदीय-
मनन्तं वनम् वर्तते । क्षमतेयमनन्ता । संसारस्य सर्वाः शक्तयस्ते क्षमतासमक्ष
नो ग्यानुमलम् । नवशत्रवः तथ्यप्रवलाः सन्ति किन्तु अजेयाः कदापि नो सन्ति ।
नान् जेतुं प्रयत्नम् । विजयस्ते नितरां भविष्यति । उत्तिष्ठ, जागृहि प्राप्य वरान्

निबोध । आन्तरिकशत्रुनिवहविजये चालौकिकविभवसम्प्राप्तिर्भविष्यति । त्वं सनातन साम्राज्यस्य स्वामी सम्पत्स्यसे ।

अष्टमासं साधुवृत्तिसमाश्रयणान्तरमपि यदाज्ञापत्र नोपरिलेभे तदात्मीय-
स्वजनपरिजनसम्बन्धिना सकाशे पत्राणि प्राहिणोत् । यत्राज्ञाप्रदानाय निवेदन
कृतमासीत् । पत्राणि संप्राप्य ते सर्वे चिन्ताचक्रमारूढाः जाताः । तदा सर्वे
मिलित्वा पचायतनं कृत्वा निश्चक्रुराज्ञाप्रदानाय । तदनन्तरं धनराजेन बहुविमृ-
श्याज्ञापत्रं प्रदातुं निश्चिकाय । पचायतने एवलिखितं जातमाज्ञापत्रम् । लिखित्वा
च जवाहरान्तिके प्रेषितम् ।

दीक्षा सस्कारः—

कर्मरहितावस्थाप्राप्तिः स्वकराधीनैव । संयमः केनापि रूपेणार्तिकरो नो,
किन्तु सौख्यदायकोऽस्ति । विवेकपूर्वकं सयमस्यपालनेन स चेहामुष्मिकलोके च शक्ति-
दायकोमतः । यदा तेनाज्ञापत्रं प्राप्तम् तदा तस्यानन्दस्य पराकाष्ठा नासीत् ।
“शुभस्य शीघ्रमिति” न्यायानुसारं मार्गशीर्ष शुक्ल द्वितीया स. / १९४७/ दीक्षा-
धारणमुहूर्तस्य कृते नियता विहिता । तदामन्त्रणपत्रादिकं प्रहितम् । सहस्रा-
धिकाः श्रावकास्तत्रसम्मिलिताः । महान् महोत्सवो जातः । धनराजः सम्मिलितः
स्वयं नाभवत् । तस्यात्मज उदयरज आगतः । नियतसमये अपारंजनता-समूहे-
मुनिः श्री घासीलाल जी महाराजः शिरःकेशलुचनं पूर्वकं महाव्रतान्युचार्य तस्मै
दीक्षां ददौ । तदा स श्री मगनलाल जी महाराजस्य शिष्योऽभवत् । इत्थं चरित-
नायकस्य चिरकालिकाभिलाषः पूर्तिमगात् । मुनिस्वरूपमाधाय स स्वंकृतकृत्यं
मेने । मानवजीवनस्य साफल्यद्वारमुद्घाटितं जातम् । शिरसि चिरान्निहितोभारो
लाघवं परिजगाम । तस्य सयमसंप्राप्ती रकस्य निधितुल्याऽजनि । दरिद्रस्य सद्ने
कल्पपादपागमनमिव जातम् । हृदयं सन्तुष्टं गतम् । अन्तरात्मनश्चापूर्वं शान्ति-
लाभः । एतदनन्तरमेव चरितनायकस्य जीवनस्य नवीन-प्रभातं जातम् ।

प्रभुनिर्भर्याकेः—

दीक्षानन्तरं चरितनायकस्य जीवने आमूलचूलपरिवर्तनमजायत । अत्र का
भावना कार्यकारिणी क्षमासीत् । सा परोक्षरूपा यत्र तत्रागतैव । तस्याः स्पष्टी-
करणमत्रविधीयते । मुनिजीवनधारणे तस्यासीत् किमुद्देश्यमिति तच्छब्देनैवाभि-
व्यज्यतेः—

प्रभो ! यावन्मयि विद्यमानास्ते रिक्ततामयी काप्यपूर्णता तावन्मम

गार्हस्थ्यप्रपञ्चे पतितुमहं नोऽभिलषामि । प्रव्रजितुं ममवर्तते सर्वथा
नगायितोऽभिलाषः । ममदृष्टौ सांसारिक वैभवं सर्वं तृणायितम् । जीवनमपि
नास्ति विश्वसनीयम् । अद्यास्ते श्वो नो भविष्यति । माता पश्यतो मे गता ।
तातपादोपि कीर्तिशेषोऽजनिष्ट । मातुलोऽपि तावनुजगाम । इमाः सर्वा घटनाः
ममसमक्षमेव जाताः । जीवने कथं विश्वसीमि । अस्या परिस्थितौ क्षणमात्रमपि
समयहापनमसह्यमेव । यावदेव मानवो निजकल्याणोव्याप्रियेत तावदेवात्मकल्या-
णाय श्रेयस्कर मन्तव्यम् । मातुले दिवंगते तदात्मजस्य पालनपोषणेऽभवतामेवा-
ग्रेऽपि तेभविष्यतः । सम्प्रति चाह दीक्षामेव गृह्णानि । यदि मम निधन जायेत
तदा तस्य संरक्षा कः करिष्यति ? वस्तुतः कोपि कुत्रापि निर्भरोनास्ति । सर्वे
स्वकृतकर्मणा भोगमासादयन्ति । अयन्तु नृणामस्ति महानहकारो यस्ते स्वान्
पालकानभिमन्यन्ते । कोपि कस्यापिदैव परिवर्तितुन्नालम् । ममास विचारः
क्षणिको नास्ति, प्रत्युत द्वात्द्दतरः । तत्र परिवर्तनं कर्तुं प्रयासो निष्फलः ।
विवेकि पुरुषाणां कृते संसारे नास्ति किमप्याकर्षणम् इदं सर्वं नीरसम् दुःखमयम्,
क्षणिकञ्चेति । भवतामुचितमस्ति यद्भवन्तोऽवश्यमेव ममदीक्षार्धस्वकीयामाज्ञाम्
प्रयच्छन्तु । अन्यथाह संसारे स्थित्वा साधुजीवनमेव जीविष्यामि । वर्तते मम
निश्चयोऽपरिवर्तनीयः । अणोभनमह किमपि कार्यं कर्तुं नो सन्नद्धोऽस्मि ।

साधुताभ्यासः—

आसीद्धनराजस्य जवाहरे सहजः स्नेहः । अस्मात्कारणादेवाद्यावधि
दीक्षादानं निषिद्धम् । अन्ते तस्य हस्ते निराशौच परिगता । तस्य प्रेम यदा राज-
समासीत् । तदैव जवाहरस्य तत् सात्त्विकम् । अवसाने तस्य विजयो जातः ।
निराशोभूत्वा स थादलां प्रति प्रतस्थे । जवाहरश्च साधु वृत्तिसमभ्यासं प्रारब्ध-
वान् । सम्प्रति कस्यापिगृहे नोऽभुवत् । गोचरीसमाचारमेव नियतरूपेण
विदधां । शास्त्रीयमूलपाठमस्मरत् । स्तवकादीनामपि समभ्यासः सहैव प्राचलत् ।
कतिपय दिवसानन्तरमन्ये साधवस्ततो व्यवहरन्; किन्तु चरितनायकः तत्रैव
स्थितः सन् साधुसमाचारीकल्पेनैवाष्टौमासान्यावत् व्यतीयाय ।

साफल्योपलधिः—

न तस्मिन्समये सततमित्यं चिन्तनमकार्षीत् । आत्मन् ! तवान्तरिकशत्रव
आश्रमणं विधास्यन्ति । तदा त्वं कातरोनो भविष्यसि । तत्परोभव । त्वदीय-
मनन्त दानम् वर्तते । क्षमतेयमनन्ता । संसारस्य सर्वाः शक्तयस्ते क्षमतासमक्ष-
नो न्यानुमनम् । नवशत्रवः तथ्यप्रवलाः सन्ति किन्तु अजेयाः कदापि नो सन्ति ।
गान् जेतुं प्रयतन्व । विजयस्ते नितरा भविष्यति । उत्तिष्ठ, जागृहि प्राप्य वरान्

निबोध । आन्तरिकशत्रुनिवहविजये चालीकिकविभवसम्प्राप्तिर्भविष्यति । त्व
सनातन साम्राज्यस्य स्वामी सम्पत्स्यसे ।

अष्टमास साधुवृत्तिसमाश्रयणान्तरमपि यदाज्ञापत्र नोपरिलेभे तदास्मीय-
स्वजनपरिजनसम्बन्धिना सकाशे पत्राणि प्राहिणोत् । यत्राज्ञाप्रदानाय निवेदन
कृतमासीत् । पत्राणि संप्राप्य ते सर्वे चिन्ताचक्रमावृद्धाः जाताः । तदा सर्वे
मिलित्वा पचायतनं कृत्वा निश्चक्रुराज्ञाप्रदानाय । तदनन्तरं धनराजेन बह्विमृ-
श्याज्ञापत्रं प्रदातुं निश्चिकाय । पचायतने एवलिखितं जातमाज्ञापत्रम् । लिखित्वा
च जवाहरान्तिके प्रेषितम् ।

दीक्षा सस्कारः—

कर्मरहितावस्थाप्राप्तिः स्वकराधीनैव । संयमः केनापि रूपेणातिकरो नो,
किन्तु सौख्यदायकोऽस्ति । विवेकपूर्वकं सयमस्यपालनेन स चेहामुष्मिकलोके च शक्ति-
दायकोमतः । यदा तेनाज्ञापत्रं प्राप्तम् तदा तस्यानन्दस्य पराकाष्ठा नासीत् ।
“शुभस्य शीघ्रमिति” न्यायानुसारं मार्गशीर्ष शुक्ल द्वितीया स. /१६४७/ दीक्षा-
धारणमुहूर्तस्य कृते नियता विहिता । तदामन्त्रणपत्रादिकं ग्रहितम् । सहस्रा-
धिकाः श्रावकास्तत्रसम्मिलिताः । महान् महोत्सवो जातः । धनराजः सम्मिलितः
स्वयं नाभवत् । तस्यात्मज उदयरज आगतः । नियतसमये अपारजनता-समूहे-
मुनिः श्री घासीलाल जी महाराजः शिर केशलुचन पूर्वकं महाव्रतान्युच्चार्य तस्मै
दीक्षा ददौ । तदा स श्री मगनलाल जी महाराजस्य शिष्योऽभवत् । इत्थं चरित-
नायकस्य चिरकालिकाभिलाषः पूर्तिमगात् । मुनिस्वरूपमाधाय स स्वंकृतकृत्य
मेने । मानवजीवनस्य साफल्यद्वारमुद्घाटितं जातम् । शिरसि चिरान्निहितोभारो
लाघव परिजगाम । तस्य सयमसंप्राप्ती रकस्य निधितुल्याऽजनि । दरिद्रस्य सद्ने
कल्पपादपागमनमिव जातम् । हृदय सन्तुष्टि गतम् । अन्तरात्मनश्चापूर्वं शान्ति-
लाभः । एतदनन्तरमेव चरितनायकस्य जीवनस्य नवीन-प्रभात जातम् ।

प्रभुनिर्भयाँकेः—

दीक्षानन्तरं चरितनायकस्य जीवने आमूलचूलंपरिवर्तनमजायत । अत्र का
भावना कार्यकारिणी क्षमासीत् । सा परोक्षरूपा यत्र तत्रागतैव । तस्याः स्पष्टी-
करणमत्रविधीयते । मुनिजीवनधारणं तस्यासीत् किमुद्देश्यमिति तच्छब्देनैवाभि-
व्यज्यतेः—

प्रभो ! यावन्मयि विद्यमानास्ते रिक्ततामयी काप्यपूर्णता तावन्मम

विद्यते महती आवश्यकता भवदीयपादपोतस्य । यदाश्रयेणाहं संसारसागरात्पारं गन्तुं समीहे ।

प्रभो ! ममाशां पूरयितुं त्वमेवालम् । त्वदतिरिक्तः कोपि न पूरयितुं समर्थः । अतस्त्वच्छरणागतिमाप्तः । त्वत्स्वरूपं परिज्ञायैव त्वां हृदये स्थापितवानस्मि । मानसंच मनोज्ञमन्दिरं विदधे । प्रपलाय्याहंते चरण शरणमुरीचकार । विकारविषधरेभ्यो नितरा परिपाहि । स्वमूर्ध्वगामिनं द्रष्टुं समीहा । प्रगतिमहालक्ष्यदिशि निरन्तरं प्रयाणमभिकामये । मयि तादृशी शक्तिमाघेहि यया ऽधोगामी नो भवानि । तथा च प्रलोभनैराकृष्टोपि नो भवेयम् । यदि भवान् मम कायस्यकवचस्थानीयो भूयात्तदा मम दैवं द्वेषविषयतां यायात् । संसारवासना कामनाः मां सर्वदा परिकर्षन्ति । ततोऽवनाय भगवच्छरणमेवाद्वितीयोपायः । यदि त्व मा निजशरणे संरक्षेस्तदा मम कुतोऽपि मूरिभीतनोऽस्यात् । त्वमसि प्राणाना प्राणाः । सर्वातिशायीपरमप्रेयान् । तवयदिमहतो महम्महो मयि निपतेत् तदाहमनन्त शक्तिशालीभवितुं शक्नोमि । तदैव सांसारिकाः वासनाः मूलतोऽपगच्छेयुः । स्वकोयान् कानपिरश्मीन् ममदिशि निक्षिपेः । यैर्ममान्तःकरणमुद्भासितं जायेत । पूर्वोक्तप्रदर्शितविशिष्टभावनाभिः प्रभोरंकमेवासादितुं चरितनायकः कामयांचक्रे ।

मुनिजीवनारम्भः—

परीषहोपसर्गेषु विजयासादनं मुनिधर्मस्य प्रधानमंगमास्ते । शैत्यातपबुमुक्षापिपासादयो नितरां परीषहाः साधुजीवने पर्यायेण युगपच्चायान्त्येव । तैरदितो व्याकुलितो मुनिधर्मस्य परिपालनं विधातुञ्जालम् । मुनिजवाहरेण दीक्षाग्रहणानन्तरमेव परीषहसहनं प्रारब्धम् । दीक्षादिवसेऽपि तस्य स्वास्थ्यं समीचीनं नासीत् । नवीनसाधुजीवनगुरुताविचार-कारणात् मस्तिष्कं भारायितं भवेन्नाम ।

दीक्षाग्रहणदिने एवान्यसाधुभिः साकं विहृत्य ग्रामाद्वहिर्महादेव-मन्दिरं गतिष्ठत् । शैत्यं सम्यक् परिमाणे प्रारब्धमेवासीत् । मन्दिरस्थानप्रकोष्ठमनावृत्तमासीत् । सन्निवावेव प्रसरन्ती सरित् । शीतलसमीरैः संश्लिष्टशरीरं सवेपथुसम्पन्नम् । दीक्षायाः प्रथमो दिवसोऽभवत् । वलीयस्यप्यात्मनि वर्ष्मसौकुमार्यविलसितम् । पुनर्हमन्तवातैस्तच्चकम्पे । महोच्चाभिप्रायकारणात् गृहीतदीक्षोत्रालकोमुनिर्नोव्याकुलितो विव्यथे । व्यचिन्तयच्च । संयमिजीवनस्य वरीर्वति प्रथमा परीक्षा । सामयायतिकृते सहर्षं सोढव्या । एभिरेवावसरैः परीषहसहने आत्मा व्याप्रियते । द्रढिमानंच लभते । स प्रथम परीक्षां साधुसमुत्तीर्णः ।

अध्ययन विहारौः—

दीक्षितो मुनिः स्वकीयगुरोः श्री मगनलाल महाराजात् शास्त्राध्ययनं

प्रारब्धवान् । तीव्रमनीषया शास्त्रीय विषयगाम्भीर्ये णीघ्रमेव प्राविशत् । रम-
रणशक्ति वैशिष्ट्यात् प्रभूताः शास्त्रीयगाथाः कण्ठस्थीचकार । तीक्ष्णबुद्धिरमरण-
शक्तयोरनन्यनिष्ठाविनयशीलतयोः सम्मिश्रणमासीत् । हेतुभिरेभिर्ज्ञानवृद्धिनिर-
न्तरमजायत । ध्यान योगेन, श्रवणेन, विषयाधिकारः समजनि । साधुसेवाया-
मासीत् नैसर्गिकी प्रवृत्तिः । एकाग्रबुद्धिशालिताम् भवतः सेवावृत्तिं च दृष्ट्वा
सर्वे साधवस्तत्र प्रसन्ना एवाभवन् । गुरुभक्तिरपियथाक्रमं समेधितैव जाता ।
ततोपि विहृत्यान्यान्यस्थानेषु क्रमशः सम्प्राप्तो जातः ।

भगवत्स्मरणस्य दिव्यस्रोतः—

भगवन्नामस्मरण जीवने सर्वथा व्याप्तम् । तदेव—तस्य सर्वदा सर्वथा
आत्मोन्नतिकारकमजायत । नामस्मरणमपूर्वशिवितस्रोतः । आत्मन्यनन्तशक्तयो
विद्यमानाः सन्ति । यदाता अविकसितावस्थाया भवन्ति तदा नामस्मरणं सहायक
जायते । तदात्मविकासमामन्त्रयति । नामस्मरणमात्मिक—शक्ति—समुद्बोधनम् ।
यतोहि पूर्णविकसितात्मैव परमात्मा सम्पद्यते । तस्य जीवने नामस्मरणं सदा
जागरूकमतिष्ठत् । प्रातरुत्थायेश्वरस्मरणं भवतो नित्यकर्माभवत् । दैनिकप्रवच-
नारम्भे भक्तितन्मयतया प्रार्थनायां समाहितमानसो जायतेस्म । तदेतत् जायतेस्म ।
यत् स तद्देश्वरे सर्वथा समर्पित इव राजमानोऽभवत् । आत्मनिपरमात्मबलाधा-
नेन हृदयदौर्बल्यमपगच्छति । आत्मज्योतिरेवाविर्भवति । चरितनायके सर्वदा
सर्वथाऽनन्द दिव्य स्रोतः प्रवहमानम् आसीत् ।

ततो विहृत्यान्यत्र गमनेऽपि सदात्मचिन्तनं भवदासीत् । मस्तिष्क वेदना-
भिभूते मानसेऽनेक प्रकारविचारा आगच्छन्तिस्म; किन्तु सदामर्यादायाः ध्यान-
मासीत् । कस्यापि पीडनकरमाचरणं कदापि नो विहितम् । शिरसः पाञ्चात्य-
भागे केशापनयनस्यावश्यकता जाता । तदर्थं नापितो ऽप्याहूतः; किन्तु सनापित-
द्वारा केशकर्तन कल्पानुसारं साधुन मेने । स्वयमेव लुचनं विधाय तत् सम्पादि-
तम् । दीक्षानन्तरमासीदयं प्रथमलोचः । परं न जातम् किमपि काठिन्यम् ।
सर्वं कार्यं सुगमतया सम्पादितम् । स्वयमेव सयमपालनस्य समीहा महती गाम्भीर्य-
पूर्णाऽसीत् । तदा तस्य धर्मदृढता सयमश्रद्धां च दृष्ट्वा तत्रत्याः समुपस्थिताः
जनताः आश्चर्यचकिताः जाताः । नियतशिरोभागे प्लास्टरात्मकोपचारः कृतः ।
तदास स्थैर्येण शान्तः स्थितोऽभवत् । शिरसः सेटिकात्रयं पानीयं निस्सृतम् । तेन
स मूर्च्छितोऽभवत् । शनैः शनैः सामूर्च्छा व्यपगता । क्रमशः दुर्बलतापि नष्टा ।
स्वस्थताऽयाता । मानसिकावस्थापि नीरोगा जाता । तेन सर्वेषामानन्दोर्मयः
अजनिषत । मुनिश्रीमोतीलाल जी महाराजस्य हेतोरेव जवाहरस्य ज्योतिर्ज्व-

लितम् । जवाहर निर्माणे ऽस्य मुनेर्वर्तते महान् योगः । यथायं मुनिरुच्चकोटि-
तपस्वी साधुरासीत् तथैव सेवाभावी चापि । भवतः सेवापरायणतोच्चादर्शं स्था-
पयति । जवाहर मस्तिष्क वेदना समये श्रावकैर्निवेदितमासीत् । भगवन् ! एकाकी
असि कथं करिष्यसि सेवाम् । असौविध्यं भविष्यति । अस्माकं करे देहि जवाह-
रम् । वयम् नीरोगं कृत्वा पुनर्भवद्हस्ते दास्याम एनमिति । परन्तेनादिष्टम्
यावन्ममदेहे, प्राणाः सन्ति । तावदस्य सेवां विधास्यामि । अन्यत्र समपर्णस्य
कापि कथं न अस्ति । अस्यैवमुनेरधिकारेऽस्य रक्षा जाता । कठिनपरिस्थिता-
वपि ससर्वथाविश्वस्तः सन् दृढ आसात् अस्य महानुभावस्य कृतज्ञतापूर्वकं चर्चा
चरितनायकः सदाकुर्वन्नासीत् । इत्थं वर्तते तस्य स्वीकृतिरत्रविषये । तपस्वि-
श्री मोतीलाल जी महाराजस्य मयि वर्तन्तेऽसीमोपकाराः ।

प्रथम चातुर्मास्यम्:-

यदा स नीरोगो जातः । मस्तिष्कं स्वस्थं सम्पन्नम् । तदा प्रथमचातुर्मा-
स्यम् धारनगरे निश्चितम् । ततोऽध्ययनमपि समारब्धम् । शास्त्राभ्यासो जातः ।
सैव धारानगरीयम् यत्र भोजराजोऽजनि । तत्समयेतत्र शारदानिवास आसीत् ।
साधारणमानवा अपि काव्य कर्मणि 'व्यापृता आसन् । तत् क्षेत्रे चरितनायकोपि
कविता कलां प्रति समाकृष्टो जातस्तदा नास्तिकिमप्याश्चर्यम् ?? तदा तत्र तेन
जम्बूस्वामिविषये तथा महापुरुषाणां स्तुतावपि अनेकानि पद्यानि निर्मितानि ।
अनेनापि तस्यानन्दवर्धनं जातम् । सत्यमास्ते । काव्य-शास्त्र-विनोदेन महतां
कालो गच्छति । एकत्रधर्मशास्त्राध्ययनमपरत्र च भाषाकाव्यनिर्माणास्वादनम् ।
भवानल्ययीयसैव कालेन शोभनकाव्य-रचना-प्रकारे सफलो जातः । प्रतिभा
काव्यनिर्माणे प्रधानं भवति कारणम् । सा चरितनायके पर्याप्तमात्रायामासीदेव ।
तथैव भवान् सरसमुगममंजुलकाव्य निर्माणे क्षमते स्म । तत्र जन्मजातेन प्रति-
भावंभवेन तदापि चाशुकवित्व लेभे । कदाचित् व्याख्यान प्रसंगेऽपि स्व विरचि-
तकविताभिः श्रावकानानन्दयतिस्म । भवतः सर्वा रचनाः भक्तिभावनापूर्णाः
नन्ति, किन्तु जेपान्यान्यरसानामपि वर्तते समावेशः । पुस्तकोयज्ञानातिशयाभावे-
ऽपि प्रकृतिपाठशालायां गम्भीरमव्ययनं विहितमासीत् । कवितायाः सम्बोधो
वन्नुत आन्तरिकानुभूतिभिः सहैवास्ते । तत्रासीत् सर्वविधानुभूतेः साम्राज्यम् ।
महापुत्रेषु भवति चास्याः अनिवार्यरूपता । इयमेवानुभूतिशक्तिः कविषु, धर्मा-
चार्येषु, राष्ट्रनेतृषु, गमाज मुधारकेषु, दार्शनिकेषु, साहित्यकारेषु च विशेषतः
कार्यविधायिनी मन्यते ।

उग्रविहारः प्रकृतिदर्शनं चः—

जीवननिर्माणे यात्रायाः महत्त्वपूर्णमास्पदम् । इयं जिज्ञायाः प्रधानमंगं मता । साहसिकयात्राकारणादेव बहूनां यात्रिणां नामेतिहामेऽमरमजरं च विराजते । तेषां यात्रावर्णनं साहित्यस्यामृत्या सम्पत्तिरस्ति । भारतीयसंस्कृती यात्रा-ध्यात्मिकपवित्रात्मिका स्मर्यते स्म । श्रमणसंस्कृती तु तस्याः प्रभूतं महत्त्वं कीर्तितं विद्यते । उग्रविहरणं श्रमणानां कर्तव्यं मतमारते । चातुर्मान्यातिरिक्तमेकत्रस्थाने स्थितिः साधूनां निषिद्धा वर्तते । विशेषावश्यकभाष्ये निदिष्टमान्ते । यदायती भविष्युराचार्यो विभिन्नप्रान्तेषु विहरेत् । यात्रायाः महान् लाभ आध्यात्मिक-विकासः । तत्रानेकाः परिस्थितयो विदधति पदाधान । समक्षवचिन्नगाः कुत्रचित् कलकलनिनादित्य, आपगाः, कुत्रचित् शरयुष्यामलाधराः । अन्यत्र च गहनं विपि-नम् । एकत्र सघनपादपालिः, परत्र च अत्यर्थं शुष्का मरुन्धली । यथैव श्रद्धा-भक्ति-भारानता ग्रामीणाः जनास्तथैव नितरां क्रूरकर्माणो दस्यवोऽपि । यथासिंहव्या-ध्रादिश्वापदा मिलन्ति । तथैव वियति प्रभूत धराया र्तोकमुत्पतन्तो मृगशा-वकाः । एतैः दृश्यैर्भवति भूरिप्रकृतिज्ञानम्, समभावस्य भावना च । पदाति-श्रमणो प्रकृतिदृश्यं सूक्ष्मेक्षिकयानिरीक्षितुं लभ्यते महर्घोऽवसरः । प्रकृतिनिरीध-णस्य परिणामेन प्रपातविषये भवतः सदुक्तिः सर्वथा ध्यातव्या ।

यदाहं निर्भरस्य समीपेनागतोऽभवम् यदा चोपमि । यदा च ततोऽपै-प्यामि सर्वदा तेन भर भर ध्वनिरुदीर्यते । राजा रंकः कोप्यागच्छेत्, प्रशंसेत्, निन्देत् च सतुसमरसेन स्वकीयव्यापारेऽनारत तिष्ठति । तत्र नो जायते किमपि परिवर्तनम् । तथैवाहमपि । स्वधर्मं नो पर्यवर्ते । अत्र नोवर्तते रागद्वेषलेशावकाशः, तथैव मय्यपि भूयात् । धाराप्रवाहोप्यस्य महान् गुणः । सदा सर्वथा सा समानैव तिष्ठति; किन्तु मानवजीवने नो तादृशी स्थितिरिति महदाश्चर्यम् ? अन्याप्येका विशेषता वर्तते निर्भरे । या सर्वेपाकृते विशेषोपादेयास्ते । स सर्वं स्वकीयं जीवनं जीवेभ्योददानः सरिते समर्पयति । तथैव सहेत्वा सागरे च विली-यते । तत्र गत्वा स्वकीयं नामापि नो रक्षति । तथैव महापुरुषसंगत्या परमात्म-प्राप्तिरपि सर्वैः समीह्यताम् । चरितनायकेन साधारणप्रपातात् कर्तव्य-समता-भाव-धर्मपरायणता परमात्मस्वरूपस्य शिक्षा जगृहे । प्रकृतिः सदा समानरूपेण साहाय्यं विदधती तिष्ठति । इति साधिकारं वस्तुं पार्यते ।

पदातिविहारेण प्रकृत्या सहात्मीयभावना जागर्ति । बहुविषयकं ज्ञानं लभ्यते । प्राणिनां सदुपदेशदानस्य प्राप्यते स्वर्णविसरः । आसाद्यते च मानव स्वभावस्य पूर्णः परिचयः । भाषाजनस्वभावसमस्य-पारिज्ञानं जायते । पदाति-

भ्रमणेन कुरीतिनिरसनपूर्वकं सद्धर्मप्रचारः पार्यते । चारित्र्यं दृष्ट्यापि तथा विधानमनिवार्यताकोटिमाटीकते । सर्वदैकस्थानेस्थित्या विशेषतो मोहजार्गतिरेवासाद्यते । अतएव जैनसाधूना कृते नवकल्पविहारः अनिवार्यो मतोऽस्ति ।

धारचातुर्मास्यसमाप्त्यनन्तरं प्रारब्धश्चोग्रविहारः । स्वसाधुजीवन-समये मरुस्थलो-मेदपाट-मालव-मध्यभारत-गुर्जर-सौराष्ट्र-महाराष्ट्र प्रान्तान् पावया-मास । हरियाणेन्द्रप्रस्थोत्तरप्रदेशेषु च पावनदेशनाधाराः विशेषतः प्रवाहिताः । जैनसाधु कठोर मर्यादा पालन-पूर्वकं इयान् विस्तृतोग्रविहारः भवादृशकर्मधर्म वीराणामेव कार्यमस्ति । अनेन भवत्साहसिकता, सहिष्णुता, विषयेऽनुमातुं शक्यते ।

आचार्याशीर्वचोग्रहणम्:-

रतलाम नगरे श्री श्री १००८ पूज्य श्री उदय सागर जी महाराजः व्यराजन्त । चरितनायकस्तेषां दर्शनं विधाय स्वं भाग्यशालिनममंस्त । पूज्या भवतः कविताः श्रुत्वा व्याख्यानशैली प्रतिभा च दृष्ट्वा ऽत्यर्थमुमुदिरे । तैरित्थमाशाप्रकटिता । अयं मुनिरग्रे सर्वथोत्कृष्टसाधुर्भविष्यतीति पूज्याशा वरदानरूपायितासती चरितार्थाऽजायत । निरन्तरप्रगतिकारणात् स संसारे सर्वथा दिदीपे । पूज्यपादाः इत्थं प्रभाविताः संजाता यत् शास्त्रज्ञस्थविरमुनीनां विद्यमानतायामपि भवन्तमेव व्याख्यातुमामन्त्रयन्ति स्म । गुणैरेव पूज्यते नरः न विद्यया नापि पौरुषैः । न च लिंगैर्न च वयोभिः । भवतो बुद्धिमत्तां, तर्कशक्तिं, प्रतिभा च विलोक्य भाविन आचार्याः मुनिश्रीचौथमल जी महाराजाः कथितवन्त आसन् । अयं बालको महान्प्रतिभाशाली भविष्युरास्ते ।

रामपुरा (होल्करस्टेट) साधुभिः सहविहृत्य गत्वा शास्त्रज्ञश्रावकात् श्रीकेशरीमल जी सकाशात् आगमानामध्ययनं प्रारब्धम् । अल्पेनैव समयेन दश-वैकालिकोत्तराव्ययनाचारांगमूत्रकृतागप्रश्नव्याकरणानि सूत्राणि सार्थानि पठितानि । अस्मिन्नेवानेहसि श्रावकसमाजे भवतः ख्यातिः पप्रथे । समये समये म्दव्याख्यानैरपि भवान् श्रावकसमाजं सम्यक् प्रभावयामास । तदावधि व्याख्यातुं सामान्यतया सम्यग्भ्यासोऽजनि । भवतो वाचि स्वाभाविकं माधुर्यं तथो-ज्ज्वलमानम् । स्वतन्त्ररूपेणापि दैनिकव्याख्यानं प्रारब्धम् । तत्र नूतन शैली प्रारब्धा कृता तेन । प्राचीन-शैली-समर्थकाः रुढिगतवृद्धाः, नवीन विचारोद्भावना विनामकाः, नवयुवानश्च भवतो व्याख्यानं समानरूपेणाभिलपन्ति । सर्वत्र धार्मिक-प्रवचनं श्रोतुं प्रभूतमात्रायां श्रोतारः समुपस्थिताः समभवन् । श्रावकास्तदर्थमा-कृष्टाः जाताः । इदं सर्वं प्रतिभा-चमत्कार आसीत् ।

नैवसह रोगापगमोपि जातः अनेनोपवासस्यमाहात्म्यं प्रकटितं जातम् । भवता नवी-
नानुभवउपवासस्य व्याख्यानप्रसंगेन यदा कदाऽविर्भावितः । तपोऽनौ समग्रापवित्रता
कल्मषमलीनता भस्मसात् जायते । तदग्निना तप्तात्मा हेमायते । अतस्तपोधर्म-
स्य वर्ततेपारो महिमा । यथाहारः शरीररक्षणार्थमावश्यकस्तथैवोपवासोपि तद-
र्थमनिवार्यः । उपवासेन कायकृशतायामपि तस्य कापि हानिर्न जायते । तेन
बहवो रोगा अपि निर्मूलमपगच्छन्ति । स धर्म साधनायाः प्रबलं साधनम् । अने-
नेन्द्रिय निग्रहो भवितुं शक्नोति । भोजने नो प्रमदितव्यम् । अन्यथा तदर्थं दण्डा-
प्तिर्लभ्यते । अस्य व्याख्यानेऽनुभूतेरासीत्प्राधान्यम् । अनुभवे गम्भीरता तेजस्विता
दृढता चाभिव्यज्यतेस्म ।

पूज्य श्री चौथमल जी महाराजः यदाचार्यपदं स्वीचकार । तदा सवयो-
वृद्ध आसीत् । नेत्रज्योतिः क्षीणमासीत् । विहर्तुमपि नाशक्नोत् । अतस्तेन
विशाल सम्प्रदाय सचालनाय तथा निरीक्षणाय चत्वारः साधवो नियुक्ताः । यत्रा-
स्माक चरितनायकोपि गृहीतः । प्रतिभा-सयम-परायणता-व्यवस्था शक्तियोग्यता-
कारणात् भवतो अत्र दिग्निर्वाचनमभवत् । अल्पायुपि चेत्थ पदं प्राप्तुं न
शक्यते । तदापि स साधुसामाचारो विषयस्यपूर्णं जाता मन्येत स्म । उत्सर्गा-
पवादमार्गयोः रहस्य पूर्णरूपेणाजानात् । व्यवस्था विषय-कौशलम् पर्याप्तं
प्राप्तमासीत् । आगमानुसारं सयमपालनप्रतीतिः सर्वैर्लब्धैव जातासीत् ।

नवीनाचार्यमहोदयस्यदर्शनम्:-

पूज्य श्री चौथमल जी महाराजस्याचार्यवर्यस्स निर्वाणोसति तत्पदे श्री
श्री लाल जी युवाचार्याः आचार्यं पदं प्रपेदिरे । तेऽनेकस्थानेषु धर्मोपदेशं विद-
धानाः इन्दौर नगरमुपागताः । चरितनायका अपि नियतचातुर्मास्यसमाप्य तत्रै-
वायाताः । नवीनाचार्यमहोदयस्य दर्शनेन सोऽत्यर्थं मुमुदे । तदनन्तरमाचार्यवर्यो
धर्मजागृतिकरणायोदयपुरं प्राप्ताः । तत्र भवतां प्रभावशालिप्रवचनैरनेकधार्मिक
कार्याणि सम्पन्नानिजातानि । भवता सदुपदेशैरेव मेदपाटस्य तत्कालिक-प्रधान-
मन्त्रिमहोदयः कोठारी श्री बलवन्त सिंहो जैनाधर्मं स्वीचकार । सर्वैर्विनयो
विहितस्तत्रैवचातुर्मास्यसम्पादनार्थं, किन्तु आचार्यवर्येणोक्तंम् । अस्माकं चातुर्मा-
स्यमत्रोचितोत्प्रेष्यते । वयं भवतां कृते रत्न-पेटिकामिवमुनिजवाहरं प्रेषयि-
ष्यामः । नदागमनेनात्रानन्दमगलानि जनिष्यन्ते । सर्वेराचार्यवर्यस्यादेशं मेनिरे ।
धन्योऽस्मिन्मुनिजवाहरः । स्वकीय योग्यताप्रतिभाभिः आचार्यवर्यस्य मुखारवि-
न्दान् प्रशमापात्रं जातः । आचार्यवर्या अपिधन्याः येलघुसतः सद्गुणज्ञान्प्रशंस-
न्ति उन्मादयन्ति च । सत्यं सतां स्वभावो भद्रकुसुमकोमलानिर्वचनीयो भवति ।

आचार्यस्यादेशेन त्रिभिः साधुभिः सहतस्य जातुमरियमुदयपुरे जातम् । प्रतिदिनं प्रभावशालिप्रवचनैः श्रोतारः प्रभाविताः कृताः । यत्र श्रोतुममृतवचांसि जैनाः जैनेतरे हिन्दवो यवनाः पुरुषाः महिलाः बालाः वृद्धाः सर्वे समानरूपेण सस्नेहमायान्तिस्म । विसनगढ निवासी एको यवनवन्धुरस्तु श्रोतुमुपदेशेन नियतरूपेण प्रतिदिनमायातिस्म । भवतः प्रवचनप्रभावेण ससनातनो भवतोऽज्जनि । अहो ! आश्चर्यम् साम्प्रदायिकयुगेऽपि वर्तते कोऽपि सस्कारपूर्णः पक्षपातरहितः गुणग्राही ! तस्य यावती प्रशंसा कृता भवेत् सा सर्वाङ्ग्यल्पेव । तदा वातावरणे सदानन्दातिरेको बभूव । तत्रत्या प्रवचनश्रवणपरायणा धार्मिकी जनताऽमन्यत यज्जवाहरो वस्तुतोरत्नपेटिकास्ते । अत्रैव प्रमगे चरितनायकः श्री गणेशीलाल जी महाराजस्य कृते सम्यक्त्वरत्नं ददौ । योहि भविष्यत्काले शासन-प्रद्योतको जातः । कस्येदं ज्ञानमासीद् यदयं सम्यक्त्वधारी आयती कथं भविष्यतीति ।

तदनन्तरं ते सर्वे साधवो विहारे समभवन् । पथि पश्यतोऽहं दस्यवो मिलिताः । साधूनां समीपे किमपि द्रव्यजातं नो भवति । ते भिक्षित्वा जीवनं निर्वहन्ति । संसारसम्पत्तिं सर्पमिव भयावहा मन्यन्ते । अद्यादायापरदिनस्य कृते किमपि न रक्षन्ति । ते सर्वथा अकिञ्चना एवभवन्ति । सविधे भवति सामग्री कियन्ति काष्ठपात्राणि, परिमितानि वसनानि शास्त्राणि च । तान् लुण्ठकान् विलोभयते साधवो भयभीताः सन्तो नोऽकल्पन्तः; किन्तु प्रकृतिस्था एवाजायन्त । यस्ययत्कार्यं भवति स तु तदाचरत्येव तैरपि स्वकीयोधर्मः पालितः । साधूनां सामग्री यथाशक्यम् आत्मसात् चक्रुः । तदा कोमलवाचा चरितनायको जैनधर्मस्य तेषां कृते सम्यक् परिचयोदत्त । वयं स्मो जैन-साधवः । किमपि घनादिकं नो रक्षामः । भिक्षामटित्वा जीवननिर्वाहं कुर्महे । भिक्षार्थं पात्राणि, लोकलज्जानिवारणार्थमेव वस्त्राणि, पठितुं च वहामः शास्त्राणि । एतदतिरिक्तमस्माकं समीपे किमपि नो वेविद्यते । भ्रातरः ! अस्मान् लुण्ठित्वा भवन्तः किं करिष्यन्ति ? किञ्चलप्स्यन्ते ? अग्रे भवतां समीहा ! मुनिप्रबोधेनेकोऽपहृतचोलपद्मददात् । किमपि वासोगृहीत्वा तेऽन्यत्र दिशि गताः । साधवोऽपि निर्भयाः सन्तः स्वसमीहितदिक्षु प्रस्थिता अभवन् ।

वादप्रतिवादाधिकारः—

स्थानकवासिसम्प्रदायस्य विरोधी सम्प्रदायो वर्तते तेरहपन्थ इति । अस्य-मूलप्रवर्तको भिक्षुस्वामी कथ्यते । आरम्भे स स्थानकवासि सम्प्रदायस्याचार्यपूज्यवर्यश्री रघुनाथ जी महाभागस्य शिष्योऽभवत् । कर्मोदयवैचित्र्येण तस्य मस्तिष्के कापि मिथ्याधारणा उदिता । तदपनोदायाचार्येण बहुप्रयत्नितं, परं वि.म.प

प्रयोजन सिद्धं नो जातम् । अन्ते स सधात् पृथक् कृतः । “मुण्डे मुण्डे मतिभिन्नेति”
नवीनस्य सम्प्रदायस्योदयोऽजनि । एतस्मात्कारणादेव भारते मतपथसम्प्रदायाः
अपरिमिताः वर्तन्ते । अयं सम्प्रदायो धर्मस्य मूलभूततत्त्व दयादाने नो मन्यते ।
मानवता विरुद्धविद्रोहमाचरति : अयं भगवन्त महावीरस्वामिनमपि भ्रान्तं स्वीक-
रोति । जीवरक्षाविषयेऽपि वर्ततेऽवैज्ञानिको दृष्टिकोणः । जीवरक्षणं पापं मत्वा
स धर्ममधर्मरूपे परिवर्तयति । अस्य सम्प्रदायस्याचरणेन चरितनायकस्य मानसं
प्रभूतं दूनं जातम् । अतएवास्य सम्प्रदायस्य मान्यतायाः विरोधं कर्तुं निश्चयं
चक्रे । तत्सम्प्रदायस्य मुख्यग्रन्थ भ्रमविध्वंसनस्य ‘सूक्ष्मेक्षिकयावलोकनं कृतवान् ।
निश्चयं च चकार यदि जैन धर्मस्य वास्तविकं सिद्धान्तं जनतासमक्षे आनयामि ।
तदा स सम्प्रदायो जैनशास्त्रविरुद्धसिद्धो भविष्यति । तदाकोपि कलंकपंको जैन
धर्मस्य नाम्नि नोस्थास्यति । स्वोद्देश्यपूर्तिहेतवे परस्पर वादचर्चायाः विचारो
ऽजनिष्ट । परस्पर शास्त्रार्थेन वादे वादे जायते तत्त्वबोधस्योक्तिरपि चरितार्थाभि-
विष्यति । तदा चरित्रनायकेन सप्त प्रश्नाः प्रस्ताविताः । तानादाय श्रावकैः विज्ञ-
प्तिः प्रकाशिता । ते च प्रश्नाः इमे सन्तिः—

- १—दीक्षितं भगवन्त महावीरं भ्रान्तं भवन्तोवदन्तीति कश्चात्र शास्त्रीयपाठः ?
- २—तेरहपथ साधु भिन्नाः अन्ये साधवः कुपात्राणि भवन्ति । एतेभ्यो दानमेका-
न्तपापमस्ति अत्र पाठः प्रदर्शनीयः ?
- ३—द्विचत्वारिंशत् दोषान् विहायाहारगृहीतृभ्यः प्रतिमा धारिश्रावकेभ्यः दोष-
रहिताहारप्रदाने पापमस्तीति विषये प्रमाणं देयम् ?
- ४—साधोः कोपिमृत्युपाशं ददौ । कोपि दयावान् तं मुमोच । त्वं द्वावपि पापे
मनुषे । श्रद्धावासि चेति । अत्रविषये आगमपाठः प्रदर्शनीयः ?
- ५—गोभिरवरुद्धं किमपि स्थानम् । तत्र केनापि अग्निदीपितः । केनापि दयावता
कपाटमनावृतम् । गावो वह्निर्निर्गताः । तेषां तासां च प्राणाः सुरक्षिताः ।
त्व द्वितयमपि पापमन्यसे । अत्र पाठः निर्देष्टव्यः ??
- ६—अग्रयतिपोषणं पचदशं कर्मादानम् वदसि । शिक्षसे चेति पाठ आगमस्य
प्रस्तोतव्यः ??
- ७—अग्रयतेः जीवनं नो एपितव्यमत्र पाठः उपस्थापयितव्यः ।

एतेषां प्रश्नानामुत्तरमहनायदेयम् । एतदतिरिक्ता अपि अनेके प्रश्नाः
चावाशिष्टाः ।

अन्ततो वादचर्चायै ते सन्नद्धाः नो संजाताः । प्रश्नानामुत्तराणि चापिनो
प्रहितानि । बहोः कालादनन्तरं प्रश्नोत्तरसमीक्षा नामकं पुस्तकं प्रकाशितं तेरह-
पन्थानुयायिभिः । यत्र सप्तप्रश्नानामुत्तराणि दातुं चेष्टा कृतासीत् । यत्र दया-
दानस्य निरसनमेवसमाश्रितमासीत् तद् पुस्तकं दृष्ट्वाचरितनायकेन प्रत्युत्तर
समीक्षा नामकं पुस्तकं विवृतम् । आश्चर्यं च प्राकाशं नीतम् । यत्र तेरह
पन्थीय भ्रममयधारणायाः विस्तारपूर्वकं निरसनं कृतं जातम् । अथ पुस्तकस्य
प्रतिविधानमद्यावधितैः नो कृतम् ।

तदनन्तरं बालोत्तराग्रामेऽपि शास्त्रचर्चायाः अवसर आगतः, किन्तु ते
ततोपि चातुर्येण पलायिताः । शास्त्रार्थे दीनात्मानं कोहि पातयेत् । चरितनाय-
कस्य प्रवचनात् धर्मं रहस्यं परिजय जनतानां कृते प्रभूतो बोधो जातः । बहु-
भिस्त्यागप्रत्याख्यानादिकं कृतम् । कतिपयैस्तधर्मगुरु मत्वा कृतज्ञताऽविश्रुता ।
तदनन्तरमजयमेरुनगरेपि प्रतिपक्षिभिः सह चर्चाया आशा मजाना; किन्तु तदर्थं
सयोगो नाभवत् । चौराणां कुतो भवति पादस्थैर्यणवितः ?

व्यावरणगरे चातुर्मास्यं समाप्य चरितनायको मुनिश्रीः जयतारणं स्थान-
मुपागतः । तत्र द्वयोः वादप्रवर्तनं जातं । तत्र विजयश्रियमुपवृत्त्य स अनेक स्थानेषु-
धर्मप्रचारमाचार्यं वीकानेरोपनगरं भीमासरमाजगाम । तदा स एकोनत्रिंशत् वर्षीय
आसीत् । स्वभावतः शरीरं सुन्दरम्, यौवनब्रह्मचर्यप्रभावैः तत्राद्भुततेजोलाव-
ण्याभा विराजते स्म । तपोभिः प्रभावः पराकाष्ठा गतोऽभूत् । भवति चाभूत्
पूर्वाऽकर्षणं शक्तिरुत्पन्नासीत् । गौरोवर्णः, विशाले दीप्तिमन्विते लोचने,
उन्नतं प्रकाशतेजोमयं भालम्, सौम्यं मुखमण्डलम् सर्वदा विराजमानमासीत् ।
तदेतन्मुपमीयते स्म सूर्यस्य समग्रशमीनादाय कोपि राजकुमार एव दीक्षितो
विभाति ।

शरीरसम्पदा सहैव भवतो वाचि पीयूषमाधुर्यसम्भूतमवतिष्ठत् । विचारे
च मौलिकतासीत् । विषयप्रतिपादनस्य गौरी रोचकसरलभावपरिपूर्णा मनोहारिणी
चासीत् । कथानककथनस्य रीतिः सर्वथा नवीनासादिता । एतद्माध्यमेन सर्वो-
च्चतत्त्वमपि बोधगम्यं विधातुं स सर्वथा समर्थोऽभवत् । अत्र यतिभिः सह
विचारो मूर्तिपूजाविषये जातः । अनेन स्वपक्षस्थापनं विधाय परपक्षस्य खण्डनं
साधुं विहितम् । तत्कालिकसाधुश्रावकदृष्टौ चरितनायकः स्वसम्प्रदाये सर्वा-
धिकतेजस्वी महापुरुष आसीत् । तत्र प्रमुखं तेरापन्थिश्रावका अपि मुनिश्री-
सन्निधौ तत्त्वचर्चायै आगच्छन्त आसन् । कतिपयदिवसानन्तरम् तेषां ज्ञानं जातम् ।
स्वसम्प्रदायस्य विस्मृतिमजानन् । ततस्ते तद्भक्ता अजायन्त । स यत्रैवोपाज-

गाम । तत्रैव सामायिकपोषधव्रतदानप्रत्याख्यानादिधर्मकार्यं प्रवृत्तमेवाभवत् । योहि तपस्तपति तस्य वाणी पवित्रा प्रिया समाकर्षिका च जायते । सभयो-
त्पादकक्लेशजनकपीडाकारकवाणीं नोच्चारयति । तद्वाचिभवत्यमृतमाधुर्यम् ।
तपसा मानस शारदेन्दुरिव निर्मल जायते । चक्रवर्तिभरतमहाराजस्य समीपे सर्व
बलानामासीत् साम्राज्यम्, किन्तु यदा स योद्धुमगात् तदा तपश्चरणं विधायैव ।
तपोबलेन सर्वबलमतिरिच्यते । तपश्चरणेन देवा अपि पराजीयन्ते । तत्तपोऽभि-
भूतैर्जीवादैरपि व्रतमहिसायाः स्वीचक्रे । तदर्थं प्रतिश्रुतच । मुनिश्रियोऽप्रतिहतः
प्रभावो बभूव । अस्य प्रवचनैः प्रभावितो भूत्वा श्री गणेशिलालो दीक्षा जग्राह ।
तद्रूपे तस्योत्तराधिकारिणः प्राप्तिरजनिष्ट । दीक्षानन्तरं मुनिश्रीः संस्कृत-
भाषाजैनशास्त्राणामध्ययनच प्रारम्भे । यावन्ती भाषा पूर्वत एवजज्ञे । विशेष
परिचयोऽग्रे सम्भवतो दास्यते ।

एकदा स चरितनायको विहृत्य भिल्लानां वसतिमुपाजगाम । तेषु सुरा-
मांस प्रचारः प्रभूतः आसीत् । ते देवीदेवानामुपासका अभवन् । नवरात्रप्रसंगे
अजामहिषवलिदानमकुर्वन् । व्याख्यानं तत्र प्रारब्धम् । तत् श्रोतुं सप्ततिग्रा-
माणांग्रामण्यो नियतमायाताः । व्याख्यानस्य महान् प्रभावः पतितः । प्रभा-
विताः भूत्वा ते प्रतिश्रुतवन्तः । वयम् विजयदशमीसमये देवीदेवतासविधेज्जा-
महिषवलिदातं नो करिष्यामहे । अन्येषामपि तथाकरणात् निरोधमाचरि-
ष्यामः । सर्वे ग्रामण्यः अंगुष्ठाक्षराणि दत्तवन्तः । प्रतिज्ञापत्राणि श्रावकेभ्यो
विधिवत् समर्पितानि । तदा श्रावकाः एतत्पवित्रप्रतिज्ञासत्काराय सर्वेषां पटे-
लानां शिरःसु उष्णीषाणि बद्ध्वा प्रस्थापयामासुः । अनेन प्रवचनेनैकत्रानेक-
जीवाः परिरक्षिताः ।

श्वेताम्बरस्थानकवासिजैनसभायाः द्वितीयेऽविवेशने भवतैतिहासिक
प्रवचनमदायि । यस्य स्मृतिः मानसपटले अकिता विभाति । “भारतीयसाहित्ये
कामधेनुकल्पना प्राचीन कालतएव विहिता वर्तते । तस्या वास्तविकं स्वरूपन्तु
ज्ञातुं नो शक्यते यतो हि सा प्रत्यक्षनो दृश्यते । अतः प्रत्यक्ष कामधेनुविषये ध्यान
देयम् । प्रत्यक्षमुपेक्ष्यान्वकारमयेऽस्तीति भ्रमण लाभदायकं तो भवति । कामधेनुः
चतुर्षु पादेषु स्थिताभवति तथैवास्माकं सधोऽपि साधुसाध्वीश्रावकश्राविकासु-
चतुर्षु पादेषु चावलम्बितो वर्तते । एकपादस्याभावे तस्याः स्थितिः समीचीना
नो तिष्ठति । तथैव एकस्य रुग्णेजाते सधोपि खजोभवितुमर्हति । प्रगतिहेतवे
चत्वारोपि पादाः अनिवार्याः सन्ति । चत्वारोपि परस्परं सहायकाः सन्ति । यथा
चतुर्भिः पादैः धेनुर्गन्तिमती भवति । तथैव सधोपि । कामधेनौ सामर्थ्यं भवति,
तन्मा नृणानिजग्ध्वापि समीहितं गोरम् प्रयच्छति । तथैव सधोपि करोति ।

सत्यसुधारकरूपे यत् किमपि उवाच तत् सर्वथा मननीयमास्ते । यदापि भवतो व्याख्यानधारा प्रावहत, लोकामन्त्रमुग्धा इव सजाताः । जनैः जनैः तेजस्विख्यातृरूपे समाजे स विख्यातोऽभवत् । स्थाने स्थानेमृगयामासाहारस्यप्रत्याख्यानं कृतंजातम् । इयमासीदभूतपूर्वालब्धिः ।

एकदा मुनिश्रीः कतिपयसाधुभिः सह विजहार । पथि क्रीडारताः बालकाः आसन् । ततोनिस्सरत्सु साधुषु बालेनैकेन प्रस्तरमाक्षिप्यत । समीपस्थितेनैकेन नरेण दृष्ट्वाग्रामे सूचितम् । कतिपये श्रावकाः तत् बालकस्यगृहं गत्वा तमानयन् । अभिभावकाः चिन्तामारूढाः । पचैः स बालकः दण्डयितुं निश्चितः । यदा मुनिश्रीः शुश्राव तदा प्राबोधयत् । अयं बालको यदि वृक्षे प्रस्तरमक्षेप्यत् तदा फलप्राप्स्यत् । अस्मानु अश्वप्रक्षेपेण तस्य किमपि नोमिलितम् । इयमेव व्यथायाः कथा । इमं यदि दण्डयेत् तदास्माकं कृते तन् लज्जास्पदमेव भविष्यति । भवतां पचानाम् भावनेयं प्रशस्ता । परं ममसमीहास्ति यदयं बालः मोक्षनीयः । अहमस्य बालस्यात्मनः सुधारं कामये । चरितनायकस्योदारतायाः जनतायां महान् प्रभावो जातः । तत्रबालेऽपि जातः प्रभावः । येन मुनीन् प्रतितत्र श्रद्धा महती उत्पेदे । अपराधदण्डसौविध्येपि तददानं महात्मना लक्षणमास्ते ।

उरगस्य घटना

एकदा पयुषणं पर्वणि श्रावकैः पोषधाचरणं कृतम् । ते रात्रौ शयाना आसन्पुपाश्रये एव । अपर्याप्ते स्थाने सति तेऽन्यात्रापि स्वापमालेभिरे । तदा कृष्णसर्पस्तत्रागतः । श्रावकसविधे स्थितोऽभवत् । तिमिरेऽस्यागतस्यातिथेः कस्यापि ज्ञानं नो जातम् । कस्यापि श्रावकस्य शिरःसन्निधौ सस्वागमनममूचयत् । किन्तु स श्वश्रावकं मत्वा सन्निकटे स्थितेन रजोहरणेनापाचकार । कस्यापि दृष्टिः तत्र न पपात । सस्वकीयमनादरं मत्वापि न बभूवाप्रसन्नस्तस्मिन् । तिरस्कृतोपि तत्रैव नेदीयान् स्थितो जातः । यावत्प्रत्यूषमासनमास्थात् । कल्ये तत्र यातायादृष्टौ सर्वे भयान्विताः जाताः । सर्वे दूर गताः । परन्तु सर्पराजः शान्तोऽतिष्ठत् । कियत्कालानन्तरं स अन्यत्रापसृतः । कोहिजानातु स क्वगतः । इमां घटनामादाय चरितनायकेन प्रवचने व्याख्यातम् । पयुषणं पावनावसरे विशेषतः पोषधप्रसंगे भवतांजीवमात्रे समभावो भविष्यति । हृदयं द्वेषमालिन्यरहितं भवेत् । अस्य प्रभावोऽहावपि पतितः । स भवता सन्निधावागत्य द्वेषवृत्तिं जहौ । यदा हृदये विपरीतभावना भवति तदैव तत्प्रतीकारमन्ये विद्वति । प्रेमपरिप्लवे जाते हृदये अपरस्यापि सावृत्तिः शाम्यति । इयमेवाहिंसाभावनास्ते ।

अस्यामेवेदृक्षो शक्तिरास्ते यया शाश्वतिकविरोधोपि शममेति । “अहिंसा प्रतिष्ठाया वैरत्यागः ।” यत्राहिंसा भवति तत्रवैरत्यागो विधीयते ।

कृतान्तास्येः—

एकदा विहारे चरितनायको रुजाकान्तो जातः प्रथमन्तुज्वराक्रान्तस्तदनन्तरं विषूचिकयादितोऽभवत् । प्रतिदिनमगणितवमनविरेचनानि प्रादुरभूवन् । नवदिनपर्यन्तमियमेव स्थितिरासीत् । कापि चिकित्सा सफला नो जाता । श्रावकैः सर्वैः जीविताशा त्यक्ताभवत् । अन्त्येष्टिः सस्कारस्यापि प्रवन्धो विहितोभवत् । सर्वे साधुभिः चारुरूपेण सेवा सम्पादिता । रोगवृत्ता सर्वत्रैव विद्युत्प्रभेव प्रसृतम् । सर्वोऽप्युपचारो विफलताङ्गतः । दैवसयोगात् तत्र ग्रामे थादला-निवासी कोप्यगदकारो मिलितः । स अवोधयत् यन्मुनिश्रीर्मम ग्रामे चलेत्तदाह सप्रतिश्रुतं निरोगं करिष्यामि । मुनिश्रीः प्रभूतरूपेणनिर्वलोऽभवत् । चलितुं नो शेके । कल्पानुसारवाहनेन गमनं नैव विधीयते । अतः तत्रगन्तुं शनैः शनैर्गमनमारब्धवान् । गणेशिलाल जी महाराजस्य साहाय्येन स्थित्वास्थित्वा चचाल । पादपस्याघस्तात् विश्रम्य विश्रम्य चाव्रजत् । मुनिद्वयस्य सेवावृत्त्या द्वितीयरिमन् दिने चरितः नायकः थादलाग्राममापत् । क्रमशः सार्धैकमासं पर्यन्तं भेषजसेवनैः सस्वस्थोऽभवत् । तेन सर्वे प्रासीदन् । कथयितुं पार्यते यन्मुनिश्रीः कृतान्तास्यादेव बहिराजगाम ।

स्वास्थ्यलाभानन्तरं विजहार भूयोपि । मार्गे स्वप्रवचनैः कोलभिल्लकिराताननुगृहणन् विविधग्रामानुग्राममुपदिशन् अग्रे अग्रे एव विजहार । सर्वप्रकाराः जनताः भवद्देवनाभिः लाभान्विताः संजाताः । स यत्रैव प्रयातस्तत्रैव जनसम्मर्दोऽभवत् । व्याख्याने सर्वैः सह जीवादा अपि आयातन्तिस्म । तेषामुपरि प्रभावोऽजायत । एकेन चतुर्दश्यामेकेनैकादश्यां जीर्वाहिंसात्यागः प्रतिश्रुतः । तदा जीवदयानिमित्तं कतिपयद्रव्यसंग्रहोऽपि समाचारि श्रावकब्रजैः ।

धर्मसंकटप्रसंगेऽपि दृढताः—

एकदा कस्यापि महाविद्यालयस्य चत्वारः छात्राः मुनिश्रीव्याख्यानप्रभावेण दीक्षां ग्रहीतुमुद्यताः जाताः । एतदर्थं मुनिश्रीसविधे वारं वारं प्रार्थना कृता । चरितनायकेनोक्तम्—नियमग्रहणं सुगममस्ति, किन्तु तत्पालनं कठोरात्कठोरतमम् । ब्रह्मचर्यादिव्रतं श्रयेष्करमास्ते । तेनात्मकल्याणमपि सम्पाद्यते, किन्तु तत्र पूर्वं विमर्जनीयं भवति यत्कृता प्रतिज्ञा परिपालयितुं शक्यते नो वा । केवलोन्मात्रेण कार्यकरणं पञ्चात्पञ्चात्ताप एव समाश्रीयते । महाविद्यालयस्यैव नियमं आसीत्, यन् नियममयात्पूर्वं विद्यालयपरित्यागेन तदर्थं जातस्य सर्वस्यापि-

व्ययस्य प्रत्यावर्तनमनिवार्यमास्ते । एतदतिरिक्तं कोऽप्युपायो निर्गमनस्य नासीत् । एकेन पूर्णोऽपि व्ययः प्रत्यावर्तितः । अन्ये त्रयस्तथा कर्तुं नो समर्थाः जाताः । अतो निषिद्धा अपि ततो नियतं पलायिताः । तेन चरिननायकस्यापवादो समाजेऽजनिष्ट । परन्तेन समनागपि विचलितो नो जातः ।

इदं वृत्तान्तं समाचारपत्रेऽपि प्रकाशितं जातम् । अस्यां परिस्थितावपि मुनिश्चोविचलितो ना जातः । स्वकायनयममालने सदा निरतोऽभवत् । प्रबल विरोधेनापि चिन्ता नोसमजनि । तेन सहैव मुनीनामपि निन्दया द्वितीयो धर्म-संकटः समुपस्थितः । तदा स ऐच्छत् । “इन्दोरधर्मसंघो” पराध्वं निर्गन्धं देयान् । येन मुनिजनापवादो विगतो भवेत् । श्रावकेस्तथैव कृतम् । सधेन निर्गन्धोऽद्यापि । मुनिश्चोनिन्दोऽपि एवासीत् । तथैव प्रमाणितापि जातः । स एको वारात्मासात् । धर्मो भवति वीराणामेव नतु कदर्याणामिति । तस्य धर्मस्थैर्यस्य पक्षपातरहित्यस्यापूर्वमेवोदाहरणमिदम् ।

अस्मिन्नेव काले महाराष्ट्रीय भाषायाः अध्ययनं सुसम्पन्नम् जातम् । इतो धर्मप्रभावनां सततं विधाय दाक्षिणात्यप्रदेशे गमनं विधातुं तत्परोऽभवत् ।

दाक्षिणात्यप्रदेशप्रस्थानम्:-

दाक्षिणात्यप्रदेशे विहर्तुं श्रावकः भूयसी प्रार्थना कृतासीत् । भवतोऽपि समोहासीत् तत्र विहर्तुम् । अतः स तत्र दिशि प्रस्थितः । तदा भारते वर्षे आग्लाना क्रूरशासनमासीत् । ते स्वार्थपरायणाः लाभोन्मीलनायकाः । धृष्ट्या भारतीयानपश्यन् । नवो न जागरणस्य विराविनायकास्त्यतिस्थापका एवाभवन् । भारतीयाः कामपिदशां गच्छेयुः स्वकायहितसाधने कापि बाधानां गच्छेत् । विश्वेतिहासेपि तादृशं किमपि दृष्टान्तं नासीत् । वराकाः बुभुक्षिताः वानरसन्तानानि पदसात् कर्तुं मेव पाटच्चराः देशमभिजयन्ति स्म । तेषामत्याचारैर्गगनमपि साश्रुजातम् । न्यायस्यासात् नो कानि मार्गाः । स्वार्थपरायणता जत्रन्यादिदोषे । तदा भारते नवोना क्रान्तिरागता । राष्ट्रीय महासभायाः स्थापना जातासीत् । तस्याः कार्यविधौ जननासहयोगः पर्याप्त आसीत् । तत् एव निसृत्य भारतायक्रान्तिकारिदलमपि देशस्वतन्त्रतायाः कृते प्रभूतं सचेष्टं जातम् । पद्दलितो भूत्वापि देशः जागरितुमारब्धवान् । क्रान्तिकारिणा बलमपि समेधमानं वरोवर्तिस्म । सुप्रसिद्ध क्रान्तिकारिवीरखुदोराम बोस महोदयद्वारागोलिकाप्रचालनैः देशेऽत्याचारस्य जनिरासीत् । शासकावैदेशिका पश्यतोहराः भयभोताः सन्तोऽत्याचारपथे प्रवृत्ता अभवन् । देशस्य नवो न जागरणं तेभ्योनो रुह्ये । इयं घटना अप्रत्याशितैवाभवत् । महादेशचर्यं शासकानां मस्तिष्के बभूव । यत् सर्वयाज्ञान

लोके निमग्नानां निर्धनानां भारतीयानां मध्ये एतादृशी साहस सम्पत्तिशक्तिः कुत उदिता । ते शिवस्वरूपात् केशरिणो जाताः कथम् । देशे सर्वथाऽशातिवातावरणम् जातम् । आरक्षिणो विषेणरूपेण सतर्काः आसन् । चतुर्दिक्षु वातमजा इवाभ्रमन् । ते सर्वत्र सर्वान् खुदीरामबोसप्रतिविम्बितान् इव ददृशुः ।

स्थानकवासिसाधवो दाक्षिणात्यप्रदेशस्य कृते सर्वथा नवीना एवासन् । भिन्नवेशं दृष्ट्वा शासकीया रक्षिणः निवासाहारादिविषये चरित्रनायकस्यासौविध्यमेव जातम् । परचिन्तामन्तरेण पदंपदमग्रेएवैधमानो जातः । स स्वकीयसिद्धान्ते नगायित आसीत् । विहारेनासीदवरोधः कथचनापि । आरक्षिप्रश्नानामासीदेकमेवोत्तर अतगाराणां नामान्तरेणापरं किं भवति सकेत स्थानम् ? पथि बहवोऽप्य सम्प्रदायविशिष्टसाधवो मिलिताः । तस्मात् सम्पन्नम् प्रमोदसन्तोषवातावरणम् । मध्ये कतिपये प्राडविवाकाः सम्यक् प्रबोधिताः । सूत्रकृतागसूत्रवाचनया तेषां जैनदर्शनज्ञानम् सम्पन्नम् । विविध शकाना समाधानं सम्पन्नम् । ते जैनधर्मानुयायिनोऽभवन् । चरित्रनायकस्य समुचिततार्किक युक्ताभिरेव तेषां समाधान सम्पन्नम् । भवतः प्रभावः सर्वजनेषु पपात । शिवाजी महाराजस्य जन्मभूमौ जुनेरनगरमपि स्वकीयपदाधानेन विभूषितवान् ।

संस्कृतशिक्षाः—

स्थानकवासि सम्प्रदायेऽद्यावधि संस्कृतभाषायाः पठनपाठने सम्यक् नो प्रचलिते आस्ताम् । व्याकरण साहित्य दर्शनाध्ययनेन विश्रुतपाण्डित्यसम्पादने रुचिर्नोदिता । बहवो विरोधिनोपि आसन् । प्राचीनरुद्धिग्रस्ताः श्रावकाः अनुकूला नासन् । अस्माकं चरित्रनायकायेद नो रुच्ये । - तस्य दृष्टौ मौलिकता प्रवाह आसीत् । कुरीतिरूढसंस्कारैराकृतिः प्रकृतिविरुद्धैवासीत् । सयममर्यादापालने यथा कठोरोऽभवत् तथैव निराधार-कुरीति-समाश्रये कोप्यादरोपिनासीत् । अतएव तद् विचारे नवयुगस्यावानमजनिष्ट । जनताविवेकजागरणपूर्वकं प्रकाशप्रदानम् कृतम् । सम्प्रदाये विद्वदाविर्भावनेन सामाजिकविरोधे सत्यपि स्वशिष्यान् संस्कृत पाठयितुं प्रवचन्व । प्रत्येकोदकविशिष्टस्य नवीनस्योपादेयस्य विधेर्विरोधोऽज्ञानिभिः क्रियतेएव । पश्चात् सर्व साधु सम्पद्यते । । यदि श्रावको न मिलेत्तदा वेतनभोगिविद्वद्भिः कथं पठनीयम् इति प्रश्नः सदा समक्षमभवत् । परं तेन मुनिना मर्म्यः समाहितोऽप्य प्रश्नः । त्यागी भूत्वा ज्ञानमर्जयेत् । अज्ञानेन नो किमपि मिश्र्यति । दोक्षा गृह्णत्वा सम्यक् ज्ञानेन चरित्रपालने प्रवीणो भवितुं शक्यते । साधुनामग्लानार्थं समाजोन्नतयेच त्यागिना ज्ञानमावश्यकम् मन्तव्यम् । स्वधर्मपालनार्थं प्रतिवादिप्रश्नानां समाधानं कर्तव्यमितिसंस्कृतज्ञानं परमोपादेयमास्ते । आगमेपि “प्रन्तागो किं वा ही किंवा नाही सेय पावकम्” अजानी वराकः किं

कर्तुं शक्नोति । स कल्याणाकल्याणं, कर्त्तव्याकर्त्तव्यम्, धर्माधर्मं च कथं जानी-
यात् । अध्ययनाध्यापने केऽपि सावद्ये कर्मणो नोस्तः । मर्यादया यदि गृहस्था-
दप्यध्ययनं कुर्यात्तदा मूर्खापेक्षयातत्र अल्पीयांस दोषाः सन्ति । प्रायश्चित्तादिभिः
शुद्धिरपि विधातुं शक्नुयात् । यत्र भगवान् गृहस्थानां स्वकीयकार्यनियोगं
न्यषेधत् । तत्र अल्पज्ञाना स्थितिविषयेऽपि तथैवास्ते । यथा नुभुक्षया मरणा-
पेक्षया अल्पमृणा कृत्वा जीवननिर्वाह उचितस्तथैव परतः पठित्वा विद्वद्भवनं
तदर्थं प्रायश्चित्तग्रहणं च साधूनामपि कर्त्तव्यमास्ते । स्मर्यतां नवागतनवीन
युगस्य विशिष्ट विशेषतामज्ञाय धर्मसमाजयोः रक्षां कर्तुं नालम् । तदर्थमज्ञान-
निवारणं येनकेन प्रकारेणावश्यकम् । प्रवचनस्यास्य साधुप्रभावो जातः । स्वीययोः
शिष्ययोः पाठनविषये निश्चयेन तयोः विद्याभ्यासो निरन्तरं च चाल ।

समाजसुधारकार्यं चरितनायकस्य कृतं विधानं प्राधान्यमुपगच्छति । तत्र
भूतपिशाचदृष्टिदोषस्य मान्यतासीत् । अत्र विषये मुनिश्रीव्याख्यानं कार्यकारि
सम्पन्नम् । वस्तुतो लोकाभिमतभूतादि किमपि वस्तु नास्ति । मानसिको भ्रम
एव । अत्र भ्रमनिपातेन धर्मश्रद्धाच्युतिरेव लप्स्यते । कृतकर्मान्तरेण किमपि
कर्तुं नो प्रभवति । धर्मश्रद्धोहि देवीदेवताभूतादिभ्यो भयस्य नो कापि वार्ता ।
व्याख्यानेन जनानां मानसिकभयमपगतम् । अत्र विषये बहूनि दृष्टान्तानि सन्ति
येषामुल्लेखो नापेक्ष्यते ।

राजनेतृणां सम्पर्कः—

सेनापतिवापटमहोदयस्य तत्र भवति भवति महती श्रद्धासीत् । स परम
देशभक्तस्तथा ब्रिटिश-वैदेशिक-शासनस्य विरोधी आसीत् । शासनं तस्मात्सर्वदा
विभ्यदासीत् । विदेशेऽधीत्य वैरिस्टर पदवीमाप । राजसेवानिस्पृहो भूत्वा जन-
सेवासमापृक्तो जातः । आग्नेयास्त्रनिर्माणं शिक्षित्वा भारते आगत्य बहवः
शिक्षिताः तन्निर्माणम् । अतएव शासनस्य दृष्टिः सर्वदा तत्रासीत् । स मुनि
महोदयस्य व्याख्यानं नियमेन श्रुतवान् । तस्येतत् विचार आसीत् । यदीयं मम धर्म-
पत्नी नो भवेत्तदाहं मुनेरस्य शिष्यतां यायाम् । तस्य दैनिकचर्यापि सेवाभाव-
भूताऽभवत् । सेनापतेः सेवावृत्तिः, देशभक्तिः सारल्यं, प्रतिभां च विलोक्य मुनि-
मानसं मोमोत्तिष्ठम् ।

लोकमान्य-तिलक-महोदयः अहमदनगरे मुनिदर्शनार्थमागतः । तदास
कारागारान्मुक्तोऽभवत् । ‘स्वराज्यमस्माकं जन्मसिद्धाधिकारोऽस्ति’ इति सिंह-
गर्जनाऽस्यैव महानुभावस्यास्ते । या भारतीयानां पथप्रदर्शिका सम्पन्ना । “गीता-
रहस्य” नामक ग्रन्थे जैनधर्मविषये जनेन निर्दिष्टम्—गृहस्थो मोक्षं नो गच्छति ।
पूर्णज्ञानं प्राप्नुं संसारत्यागोऽनिवार्योऽस्ति । जीवनस्य लक्ष्यम् गार्हस्थ्यजीवनं

विहायैकमात्रं साधुजोवनस्वोक्ततिरेवभवेत् । मुनोर्नां कृते सर्वथा निवृत्तिरेव मता ।
विधेयाचरणोपमं किमपि नास्ति । अत्र जैनधर्मस्य मूलदृष्टिकोणोस्पृष्ट एव
स्थितः अत्र मुनिना व्याख्यातम् ।

नास्ति जैनधर्मो निवृत्तिप्रधानः सर्वथा । अस्य प्रकृतिरनासक्तयात्मिका
वेषबाह्याचाराः वृत्तिरिव स्थिताः । वेशोनो मुक्तिकारणम् । कस्मिन्नपिवेशे-
स्थितोऽनासक्तो मुक्तिसौधं व्रजति । निवृत्तिमार्गस्याभ्यासो विमुक्तिकारणम् ।
अतः “स्वर्लिंग सिद्धोपि” भवतोक्त्युक्तम् शास्त्रे । अनासक्तेरभ्यासाय साधुधर्मो
निवृत्तिमार्गश्चास्ते । गृहस्थजोक्वेऽपि योहि महापुरुषः आसक्तेरतोतः सर्वथा, स
गृहस्थलिंगे एव मुक्तिप्राप्तेरधिकारो भवति । मुक्तेर्यथा निवृत्तिरनिवार्या तथैव
शुद्धप्रवृत्तिरपि । साधुवेशाभावेऽपि मोक्षा भवितुं शक्नोति । भरत महाराजवक्त्र-
वर्ती सम्राट् अन्तःपुरादर्शभवनेष्वेकैवलज्ज्ञानं लेभे । तथैव मरुदेवो अपि । एतद्
विषयेऽनेकान्युदाहरणानि सन्ति । येगृहस्थलिंगाः सिद्धाः संजाताऽस्ते । तत्रान्त-
रिकभावना प्रकर्षस्यैव परिणामः । मोक्षगामिजोवेषु अन्यलिंगसिद्धभेदोपि वर्णित
आस्ते । पूर्णाऽनासक्तिनिर्मोहावस्थां प्राप्तः कस्मिन्नपि वेशे कैवल्यप्राप्तुं
शक्यते । अनासक्तेर्भावेनैव निवृत्तिः । अतः सर्वथा निवृत्तिस्वरूपे जैनधर्म-
स्य पूर्णपरिचयो नो लब्धुं शक्यते । जैनधर्मस्य मूलरहस्यं श्रावं श्रावं तिलक महोदयः
परमप्रमोदमाप्तः । तेन ततः स्वभाषणे कथितम् । जैनवैदिकधर्मो द्वावपि परम-
प्राचीनौ । अहिंसाधर्मस्य प्रणेता जैनधर्मोऽस्ति । तस्य मुद्रा सर्वत्रांकिता विभाति ।
वैदिकधर्मोऽपि जैनधर्मो विजयी वर्तते । मुनिश्रोव्याख्यानेन मम महान् लाभो
जातः ।

मुनि-परीक्षणम्:-

यदा संघद्वारा पाठकमुनीनां विषये जिज्ञासाऽरूढा । यत् तेषां पठन-
स्यपरीक्षापि स्यात् । तदा चरितनायकेन सास्वोक्तता । नियतसमये तयोः शिष्ययोः
व्याकरणे साहित्ये च विशिष्टप्राज्ञैः परीक्षाकृता । ताम्याम् व्याकरणे महती
नफलताप्ता । साहित्येऽपि प्रथमश्रेणी मिलिता । मौखिकपरीक्षाया शतप्रति-
शतम् अकाः समासादिताः । सर्वे तयोः सभाजना विहिता । अनया परीक्षया
मुनीनां पाठनस्य पाठकस्य च सदुपयोगसिद्धिः श्रावकसमक्षे मता ।

दुष्काल-साहाय्यम्

तदा दाक्षिणात्यप्रदेशे भयावहं दुष्कालमापन्नितम् । सहैव व्याधिप्रकोपोपि
जातः । प्रतिदिनं वृभुक्षया तथा व्याधिना मानवानां मरणम् प्रारब्धम् । अस्य

विषयस्य करुणकथा मुनिमहोदस्य श्रुतिविषयतां प्राप्ता । कतिपयं त्यक्त्वा सर्वे मुनयोपिरुजाक्रान्ताः समभवन् । तदा तेषां सेवाभारः सर्वोपि चरितनायके तथा पन्तालाल जी महाराजे च स्वतः एवागतः । अहोरात्र स रोगिणा मेवायाम् तत्परो जातः । प्रभूतपरिश्रमेण मुनयो मुदा परिचरिताः । एकस्यपरिवारस्य सर्वैः जनैः बुभुक्षयादितैः सद्भिः विवशैः भूत्वा कूपनिपातेनात्महत्याविहिता । इत्थमनेके समाचाराः मुनिश्रुतिपुटमागताः अभवन् । तदा श्रुतेय हृदयविदारकघटना मुनिना व्याख्याने श्राविता । निर्धनानां करुणदशाया वर्णन-पुरस्सर दयादानस्योपदेशना विहिता । परिणामस्वरूपम् अन्यत आगतश्रावकैस्तथा स्थानी-यैश्च प्रभूतो द्रव्यराशिरेकत्रीकृतः । तदर्थमन्नदानमपि पर्याप्तम् लब्धम् । अन्यापि विविधा सहायता समुपलब्धा । तत्र सर्वेषां सहयोगोमिलितः । तेन दुष्काल-पीडितानां कृते भोजनालयः प्रारब्धः । निःस्वानां कृते निशुल्क भोजनं दीयमान जातम् । समोपस्थग्रामेषुघोषणा तदर्थं विहिता । प्रतिसमयं सम्भवतः सार्ध-शतद्वयस्य भोजनव्यवस्था कृताऽभवत् । बहवो दुष्कालपीडिताः नराः भोक्तुमा-यान्ति स्म । येषु कतिपये सप्ताहादेव भोजनविरहिता अभवन् । इत्थं समाज-सेवापि मुनिना स्वकल्पानुसारभावरिता ।

युवाचार्य-पदवी-प्रदानम्:-

तदा पूज्यश्रीश्रीलाल जी महाराजानां चातुर्मास्यमुदयपुरे समभवत् । रोग-प्रकोपस्तत्रापि आसीत् । ते तीव्रज्वराक्रान्ता जाताः । तत्रापि तैः स्वदैनिककृत्यं कल्पानुसारं विहितमासीत् । महापुरुषाः स्वापेक्षयाऽश्रितानां चिन्तां विशेषरूपेण विदधति । तदा तैर्विमृष्टम् जीवनस्य कोहि विश्वासः । स्वल्पमेकमेव रुजाक्रमण-मात्मसात् कर्तुं सर्वथा क्षमते । रोगातिरिक्तमपि प्रभूतं साधन निघनस्य विद्य-मानमास्ते । अस्मासुवर्तते सम्प्रदायस्य समागतोभारः । अतः कोपि योग्योत्तरा-धिकारी निश्चेतव्यः । येन सम्प्रदायो रक्षितो भवेत् । चतुर्विधसंघस्य च साधना निर्विघ्नं प्रचलेत् । तदा तेषां दृष्टिः सर्वतोभावेन चरितनायके निपतिता । अयम् चिरकालात् दक्षिणात्यप्रदेशेषु विहरमाण आसीत् । कीर्तिश्च सर्वप्रान्तेषु प्रसृता-भवत् । तैः युवाचार्य-निर्वाचनं मनसि धारितम् । श्रीसंघसविधे स्वकीयविचारः प्रस्तुतः । यो हिसर्वैः श्रावकैः हृदाऽभिनन्दितः ।

अस्माकं चरितनायकस्य समाख्यातिः सर्वत्र प्रसृता जाता । तस्य ज्ञानं दर्शनचारित्र्यम् च प्रसृतमासीत् । ओजस्विन्यावाचा, प्रखर-प्रतिभया, सयमेन विभिन्नगुणैश्च सर्वपरिचिताः अभवन् । व्यवित्त्व चासाधारणमासीदेव । शारी-रिकसम्पत्तिरपि सदेर्ष्याविषया ।

दाक्षिणात्यप्रदेशेषु यथाशिववीरस्य विजयवैजयन्ती दोषूयमाना जाता तथैव मुनिनापि धर्मपताकोद्दोलिता । ययानादिकालिक कुरीतयो जिताः । यदा युवाचार्यपदप्राप्तेः सूचना तडित्पत्रेण श्रावकैः समासादिता । तदा तत्र महती गम्भीरता दृष्टिपथमायाता । श्रीसघानुरोधेन दीयमानं महत्त्वपूर्णपदं स्वीचक्रे । युवाचार्यमहोत्सवस्य निश्चिततिथिः—रक्षितः । तत्र संमिलितुमनेके श्रावकाः अन्यतोऽपिसमायाताः । अपर्याप्तेऽपि स्थाने सर्वे यथास्थान स्थिताः ।

जातं तत्राचार्यश्रीणामुद्धोधनम्:—

प्राणिमात्रस्य जावनं क्षणभगुरमस्ति । कोऽपि स्व नित्य चिरस्थायिनो वक्तुं पारयति । वृद्धावस्थाया प्रत्येकव्यक्तिः तत्परो भवेत् प्रस्थातुम् । अद्यावधि निर्वाहितमुत्तरदायित्व परस्मैदत्त्वा सर्वान्सम्बन्धान् त्रोटयित्वा च ससारान् गच्छेत् । उदयपुर चातुर्मास्यसमये रुजाक्रमणं जातम् मे शरीरे । तदैवाहमजानाम् यत् प्रस्थातुम् आह्वानमागतमास्ते । सन्नद्धोभवेयम् । दीक्षाकाले एव अस्माभिः सर्वोऽपि सम्बन्धो त्यज्यते जागतिकः । शरीरत्यागः साधूनां कृते ऽमगलस्य वार्तानास्ति । महाप्रस्थानस्य सदास्वागतमेव विधेयम् ।

ज्ञानदर्शनचारित्र्य समुन्नतये चतुर्विधसघः सस्थापितो भगवता महावीरेण । संसारत्यागपूर्वकं तत्र धर्मपरिवारे प्रवेशो विधीयते । तदास्मासु किमप्युत्तरदायित्वमप्यापत्ति । यस्य समाजस्यान्नपानीये गृहीत्वा वयं धर्ममाराधयामः । ये स्वकल्याणकामनयाऽस्माकं भक्तिं विदधति । येषामाध्यात्मिकविकासोऽस्मासु निर्भरः तान् व्यवस्थापयितुं सत्यमार्गनिर्देशनम् अनिवार्यं कर्तव्यमास्तेऽस्माकमेव । भावि युवाचार्य ! मम विश्वासोऽस्ति यत्भवान् कर्तव्यनिष्ठया, ओजस्विवचोभिः प्रतिभया, प्रभावशालिव्यक्तित्वेनोत्तरदायित्वं निर्वोदुं समर्थोऽसि । कारणेन च भवतोऽहिंसाधर्मस्य महत्त्वं वर्धिष्यते । एतदर्थमेव भवन्तं युवाचार्यं विधातुमुपक्रान्तम् । इत्यभिधाय स्वकीयंप्रावरणं तस्मायुपकल्पितम् । उपस्थितमुनिभिरपि तत्रकरावलम्बनं दत्तम् । आचार्ययुवाचार्यजयजयनादेन समग्रा संसद् गुंजिताभवत् । इत्युवाचार्यपदप्रदाने जातम् ।

युवाचार्यप्रवचनम्:—

प्रत्युत्तरे युवाचार्येणेत्यं प्रोक्तम्:—

आचार्यवर्येण समस्तश्रीसंघेन मयि योहि गुरुतमंभारो कृपयाहितः । तस्य मङ्गलतया वजनं मावारणं कार्यं नास्ते । विशाल—सम्प्रदायशासन—भारनिर्वाहः मादशास्त्रज्ञानिकस्य कृते दुरुहृतम एव । तथापि संघसाहाय्येन तन्निर्वाहे यत्नं

विधास्यामि । मुनिमण्डलसहयोगमन्तरेण किमपि विधेयमनुष्ठातुं कठिनमेव
अतस्तेषां साहाय्यं विशेषरूपेणाभिकामये । अनयाणया, विश्वासेन चाचार्यवर्यस्य-
समस्तश्रीसंघस्य चाज्ञां शिरसावहामि ।

“व्यवहारे युवाचार्यपदं सम्मानार्हम् मन्यते । धार्मिकक्षेत्रेऽपि वर्ततेऽस्य
महनीयता । परन्तु स्वदृष्ट्याहतत् सेवकपदमेव निश्चिनोमि । अस्यपदस्य नेवा-
निवहिणात्मानं गौरवशालिनं मंस्ये । श्रीसंघदृष्ट्याऽहंकोपि भवेयम्; किन्तु स्व-
दृष्ट्या केवलं संघसेवकमेव स्वं मन्ये । आचार्यवर्यस्यवर्तते मयि महानुपकारः ।
यस्मान्मम कदापि नो भविष्यति मुक्तिसम्भावना । शास्त्राध्ययनस्य सर्वापि
सुविधा मत्कृते दीयमानाभवत् । मम जीवनोन्नयनेभवता वरीवर्ति महत्वपूर्णो
मनोयोगः । अत्रप्रसंगे सत्यापयामि यत् श्रीसंघस्य कल्याणं जिनशासनस्य सर्वेव
मम जीवनस्यैकमात्रं भविष्यति ध्येयम् । पावनसम्प्रदायस्य गौरवरक्षार्थं मनोयोगेन
सर्वथा सदैवोद्यतः स्थास्यामि । इत्थं सम्पन्नः सुचारुरूपेण युवाचार्यमहोत्सवः ।

पूज्य श्री श्रीलाल जी महाराजस्य महाप्रयाणम्:-

आसाढमासस्य अमावस्यादिवसे आचार्यवर्य-श्रीश्रीलालजीमहाराजस्य
व्याख्यानकाले सहसा नेत्रज्योतिरवरुद्धम् । शिरसि वेदनाभवत् । अग्रिमप्रतिपदि-
तिथौसर्वान् मुनीनाह्वयत् स्व-समीपे । शिरस्सु कराधानपूर्वकम् गदितवान् ।
मुनयः ! समयदीप्तिरेव प्रधानं कर्म । परस्परं स्नेहेन भविष्यति युस्माकं निवासः ।
युवाचार्यस्यादेशे विचरिष्यथ सुदृढधर्मा विशिष्टसयमी स वर्तते । मत्तोप्यधिकं युस्माकं
योगक्षेमकारकः । सः अहं च एकस्यैव स्वरूपस्य स्वः । इत्थं परिध्येयम् । तस्य
सेवा मनसा विधेया । सम्प्रदायस्य स्वरूपमक्षुण्णम् सस्थापनीयम् । शासनस्य
शोभा सततं परिवर्धनीया । आत्मकल्याणं सर्वथा सर्वदा समक्षं परिभावेनीयम् ।

पूज्यश्रीः वदन्नेव विरराम । समीपस्थितानां मुनीनां नेत्राणि जाता-
न्यश्रुपूर्णानि । मृत्यु महोत्सव मन्वानाः मुनयोपि सरलहृदयसुयोग्यधर्मनायकस्थे-
मांस्थिति विलोक्यैकवारं विचलिता इव जाताः धर्मानुरागश्च चक्रेएतान् विह्व-
लान् । तेष्वेको जगाद ।

पूज्य महाराज ! भवत आदेशोऽस्माकं कृते सदा शिरोधार्य एवाभवत् ।
सम्प्रत्यपि तथैवस्थास्यति । भवेन्नाम भवान्निश्चितः । अस्मान्बालकान् भवान्
क्षमापयते । वयमेव भवन्तं क्षमापयामहे । प्रत्युपकारे किमपि सेवाजातमस्मा-
भिर्नचरितम् भवतः । भवान् वर्तते महापुरुषः । अविनयाशातनाकृते नियतं
क्षान्तव्यम् भवता ।

क्षमापनाविधेरादानप्रदानस्म पश्चात् स स्वमनोयोगं पूर्णं विनिवृत्यो

तराध्ययनस्येमांगाथाम् उच्चचार ।

सुत्तेसु यावि पडिवुद्ध जीवो, न वीससे पंडिए आसुपण्णे ॥
घोरा मुहुत्ता अलं शरीरं, भारण्डपक्षीव चरेऽपमत्तो ॥

सदा जागर्तिशीलो विवेकी शीघ्रमतिः नरः जीवनं नो विश्वसेत् ।
कालो भयावहः शरीरञ्च निर्वलमास्ते । तस्यैकेनैवाक्रमणेन तत् छिन्नं भिन्नं च
जाजायते । इदं विज्ञाय भारण्डपक्षीव प्रतिक्षणमप्रमत्तभावेन विचरेत् । पूज्यश्री-
रित्थं स्वाध्यायं विधाय आत्मनि लीनो भवन्तासीत् । अन्यमुनयोऽपि सहैव स्वा-
ध्याये सम्पृक्ताः जाताः । विषादस्थाने गम्भीरशान्तेः वातावरणं विस्तृत-
मास्ते । आषाढ शुक्लाद्वितीयाया व्याधिरधिकांवृद्धिमुपागतः । अस्मिन् दिने स
प्रतिक्रमणादिनियमं पारयितुं नो शेके । ततो मुनयो महत्या चिन्तयाश्लिष्टाः-
तस्या रात्रौ मारणान्तिकसलेखना पारिता । रात्रे-रवसाने प्रहरे ब्राह्ममुहूर्ते
पूज्यश्रीरौदारिकशरीरवन्धनं विहाय दिवंगतः । तज्जन्यशोकपारावरः सर्वतो
दिशि महोर्मिलोऽजनि । युवाचार्यमहोदय एवाशाकेन्द्रीभूतस्तदा कर्णधार इव
व्यराजत । स निजाचार्यस्वर्गवासवृत्तान्तं भीनासरं नगरेऽधजगाम । तस्याक-
स्मिकावसानेन तस्य महद्दुःखं जज्ञे । सम्प्रदायस्य गुरुतममुत्तरदायित्वमागतम् ।
भवान् स्वजीवनस्यैकस्मिन्नवीनाध्याये प्रविष्टः ।

“आचार्यजीवनम्”

पूज्याचार्यवर्यो भीनासरतः शोकाकुल उपावासावस्थायामेव वीकानेरनगर-
मुपागतः । तत्रैव च तद्वाषिकचातुर्मास्यम् सम्पादितम् पूर्वनिश्चयानुसारम् ।

अज्ञान निवारणस्य प्रधानपथम् सुशिक्षाप्रचारं मत्वा गुरुकुलयोजना समा-
दिष्टा । तदर्थं वातावरणसमायोजनार्थं प्रवचनादिकं विहितम् । तदनन्तरं
जायमानाया श्रीसप्तभायाम् गुरुकुलयोजना पारिताऽभवत् । तदर्थमेनेके सचाल-
नात्मकप्रस्तावा अपि स्वीकृताः । उपादेयद्रव्यराशिरपि संचिताः ।

::साम्प्रदायिक साधुसम्मेलनम्::

आचार्यवर्ये सम्प्रदायस्य साधूनेकत्रीकृत्य भाविसमुन्नते रूपरेखा निर्धारि-
यितुमिच्छति स्म । साधुसामाचारी पुनः व्यवस्थीकृत्य तत् सम्बन्धिनियमाः ध्यान-
पथमानीता भवेयुः । चातुर्मास्यसमाप्तेरनन्तरं सम्मेलनमुदयपुरनगरे निश्चितम्
ज्ञानम् । सर्वे यथावनरं संसूचिताः । विहृत्य तत्र चत्वारिंशत् साधवः सम्-
मेलनं सम्भवन् । मुनिश्रीगणेशीलालजी महाराजः दाक्षिणात्यप्रदेशतस्तत्राजगाम ।

आचार्यवर्योपि ग्रामानुग्रामं धर्मप्रचार्योदयपुरं सम्प्राप्तः । तत्रागत्य स साधुसामा-
चारी नियमान् तथान्यनियमांश्च ब्रुवन् । यान् सर्वे साधवः स्नेहेन मनसा च
स्वीचक्रुः ।

॥ यान्त्रिकवस्त्र-परिहारः ॥

आचार्यवर्योयदाऽजानात् यान्त्रिकवस्त्रेण वसा प्रयुज्यते । तदा तेन न तद्
निषिद्धे । सर्वथा त्याज्यं मत्वा तत्स्थाने हस्तनिर्मितपरिणुद्धखादिवस्त्रमुधृतम्,
धारितम् च । इयं व्यवस्थाऽजीवनस्थिता । एतदर्थमनेकवारं स्वकीयप्रवचने
चर्चितम् । यस्य समाजे महान् प्रभावः प्रपतितः । गौरांगभक्ताः बहवो भारतीया
अपि स्वदेशिवस्त्रस्य वैरिणाऽसन् । येषु रतलामनरेणोप्यभवत् । इयं भारतीय
जनमानससमापतनस्यासीत्पराकाष्ठा तस्मिन्नद्वे चातुर्मास्य रतलामनरेणोप्यागात् ।
तत्राचार्यवर्यस्य धाराप्रवाहरूपेण प्रवचनप्रारब्धम् । श्रोतुं रतलामनरेणोप्यागात् ।
आचार्यवर्यस्य प्रभावशालिव्याख्यानं श्रुत्वा स विस्मितो जातः । स प्रभावशालिभिः
शब्दैः वसानिर्मितवस्त्राणां हेयता, हस्तनिर्मितवस्त्रानां चोपादेयताविषये व्याच-
ख्यौ । तेन तन्नरेशस्य हृदयपरिवर्तनं जातम् । महात्मानः किं कर्तुं नो क्षमन्ते ।
नरेशेनैतद्विषये स्वकीयाश्वासनमपि प्रदत्तम् । व्याख्यानंचभूरि भूरिभूयो भूयोपि
प्रशंसितम् । इत्थमुत्तरभारते विहृत्य तेन धर्मप्रचार्यं च दाक्षिणात्यप्रदेशेषु पुनः
प्रस्थानमकारि । पथि बहुधा परीषहसहनं जातम् ।

॥ तत्र विविधाः उपदेशनाः ॥:-

सर्वबलेषु श्रेष्ठमास्त आत्मबलम् । इदमेव सत्यं बलम् । यस्य सविधे
इदम् भवति । तस्यान्यस्य कस्यापि बलस्यनैव भवत्यावश्यकता । तदर्थमपेक्ष्यतेऽन्तः
करणस्य शुद्धिः । एतदर्थमहंकारद्वीकृत्य परमात्मशरणमुपगन्तव्यम् । ततः
प्राप्तमेव बलम् भवति स्वात्मबलम् । आत्मबलिनः साहाय्यं प्रकृतिर्विदधाति ।
अनेकत्रस्थलेषु भवतः प्रवचनैः सार्वजनिकजीवदया मण्डलानि सस्थापितानि ।
गोपालनविषये भवतः प्रवचनमभूतपूर्वमेव जायते स्म । तस्य करुणा भावना मानव-
समाजस्य सीमानमतिक्रम्य प्राणिमात्रपर्यन्तं परिव्याप्ताऽजायत । श्रीकृष्णः सर्वसम्-
पद्भिः परिपूर्णोऽभवत् । तथापि गोचारणव्रतं तेन धारितम् । इदमेवास्माकं दृष्टान्तं
भवेत् ।

भवतः प्रेरणया श्रीसंधेनैका एकता विज्ञप्तिः प्रकाशिता । प्रत्येकसमाजः
स्वकल्पानुसारं सुधारपूर्वकमग्रे वर्धमानो विलोक्यते । साधुमागिसमाजेऽपि समु-
न्नतिकृते प्रयासः कार्येणैव । अत्र साधूनामपि स्वयमुपस्थितम् जायते उत्तरदायि-

त्वम् । अतः सर्वे प्रेमभावनया तदर्थमेकतां रक्षेयुः ।

अ. पृथ्यता-निवारण-प्रयासः :-

नासिकनगरे भवतो व्याख्यानम् अस्पृश्यतानिवारणविषयेऽत्यन्तप्रभाव-
शालि सम्पन्नम् । धर्मभावनायाः वैशिष्ट्यमिदं यन् मनुष्यमात्रं भ्रातृत्व मन्वीत ।
मनुष्याः परस्परं मन्यन्ताम् सहायकान् । द्विजातय इव शूद्राः अपि वर्तन्ते समाज-
स्योपादेयान्यगानि । तत्र घृणा कदापि नैव कार्या । समाजस्य सत्यसेवकाः कदापि
प्रतारण नो लभेरन् । नो कदापि भवेदपमानं स्वकीयस्यैव महत्वपूर्णस्यागस्य ।
शूद्रा अपि भवन्ति समाजस्याधारशिलाः । एतेषामभावे नो स्थिरं स्थास्यति
सर्वदा सर्वथा समाजप्रासादः । अन्त्यजा अपि स्वस्थाने सम्मानपूर्वकं रक्षणीयाः ।
तान् प्रतिदुर्व्यवहारः धर्मस्य सर्वथोलघनमेव । भवतो व्याख्यानेनान्त्यजैः सह घृणा-
पूर्णव्यवहारोऽपगतः ।

कर्मविपाकात् बहुवारं भवान् रोगाक्रान्तोऽपि जातः । किन्तु समाज-
सौभाग्यात् नैरुज्यमपि अलभत । एकदामधुमेहस्य प्रकोपो जातः । तस्मात् कोपि
स्फोटोप्याविर्बभूव । शल्यचिकित्साया स्फोटो विलयं गतः । मधुमेहस्यापि चिकित्सा
विहिता । साफल्यमधिगतम् । तस्मिन्समये शून्यताकारिभेषजसेवनन्तथा मस्ति-
ष्कमूर्च्छा विधातृप्रयोगमन्तरेण सम्पादितायाम् शल्यचिकित्सायामाचार्यवर्यस्य
धैर्यमभूतपूर्वमेवादृश्यत । तदानुमीयतेस्म, यन्नासीत् शरीरं विषयिणी कापि ममता-
ऽवशिष्टा ।

आचार्यवर्ये बहवो विशेषताः आसन् । भवतः व्याख्याने नो भवतिस्म ।
कस्यापि सम्प्रदायस्यनिन्दाक्षेपः । विचारे जायते समतायाः समुद्धोपः । अतएव
सर्वप्रवचनेन लाभान्विता । अजायन्त । सर्वत्रच जातो यशोविस्तरः । समाजसुधार-
विषयेऽपिभवता बहुव्याख्यातम् । बालवृद्धविवाहे, विधवाविषये, व्यर्थव्ययनिवारणे,
आभूषणवस्त्रादिषु, अस्पृशोद्धारे चानेकत्र स्थलेषु व्याख्यातम्; पर साधुमर्यादायाः
अतिक्रमणं कुत्रापि कदापि नो जातम् । जैनसमाजेऽपि भवान् सुधारस्य पक्षपाती
आसीत् । धर्मविषये प्रसृतभ्रान्त प्रचारस्य भावान् सर्वथा विरोधकृत्सीत् । भवान्
धार्मिकसुधारकः, समाजसुधारकः, धर्मप्रचारकश्चासीत् ।

॥ धार्मिकवचसो प्रभावः ॥

साधुचर्या मही कठिनास्ते । निर्दोष-सयमपालनपूर्वकं मुनीनां सर्वत्र-
विहारः नास्ति मुगमकार्यम् । तत्र पदातिगमनं, द्विचत्वारिंशत् दोषविवर्जनपूर्वकम्
प्रामुखाहानादिग्रहणम्, नमितिगुप्तिपालनम् सर्वत्र कठिनतमम् । तथापि साधवः

एतादृशस्थानेषु विहरन्ति । परीषहान्सहन्ते आनन्दयन्ति च । परम् विदुषां साधूनां वर्तते न्यूनता । तत्रापि अपरिचितस्थानेषु विहर्तृणां परिगणिता एव विद्यन्ते संख्याः । परिणामस्वरूपे बहूनि क्षेत्राणि तैरस्पृष्टान्येव तिष्ठन्ति । यत्र धर्मचर्चा कदापि नो जायते । एतदर्थं समाजे वर्तते आवश्यकता गृह्यविदुषां महाशील-गृहस्थोपदेशकानाम् ये स्थाने भ्रामंभ्रामं धर्मप्रचारं कर्तुं शक्नुवन्ति । तथा जैनान् अर्धार्थिकभवेनात् रक्षिष्यन्ति । जैन धर्मस्य मार्मिकस्वरूपं परिजाय जनता-समक्षे स्थापनस्य वर्तते महती आवश्यकताऽस्मिन्युगे । एतद्विना धर्मप्रभावनायाः विशेषाशा कथं कर्तुं युज्यते ।

पूज्यश्रीणां व्याख्यानस्य विषय आसीत्:- श्रावकाणां द्वादश-व्रतानि. अस्त्वश्यतानिवारणम्, वसायुक्तवसनपरिहारः, महारम्भिवस्तूना निषेधः ब्रह्म-चर्यमित्यादीनि । यैः व्यवतीना जीवनमुन्नत भवेत् । समाजस्य राष्ट्रस्य च परम कल्याण जायेत । इत्थं विश्वकल्याणमपि ससाधयितुं शक्यते । भवता व्याख्यान श्रोतुम् अन्त्यजा अपि आयाग्नितस्म । व्याख्यानस्थाने तेषां सर्वे सहस्थानुं स्थानम् दत्तम् । प्रसगतः मांसाहारमादिरापानपरिहार विषये व्याख्यानं जातम् । तेन निष्ठैः तद्व्यसनादिक सर्वथा परित्यक्तम् । महाविद्यालयीयाः छात्राः राजकर्म-चारिणः, राजवशीयाः, च महतोत्साहेन तेषां व्याख्याने सम्मिलिता भवन्तिस्म तत् श्रोतुम् ।

एकदा भवतां व्याख्यानम् बीकानेरस्थराजकुमार विद्यालये (सम्प्रति पब्लिकस्कूल) विद्यार्थिनां समक्षे ब्रह्मचर्यविषयेऽभवत् । उपदेशः प्रभावशाली तथा मार्मिक आसीत् । तस्य श्रोतृषु गम्भीरः प्रभावः पपात् । स इत्थमासीत् । ब्रह्मचर्यस्य नो भवति सकुचितोऽर्थः किन्तु निरुचित द्वारा तस्यार्थः विस्तृतोऽस्ति । इदं लक्ष्य मत्वा अखण्ड ब्रह्मचर्यं मन्यते । सम्प्रति इदं सर्वत्र दुर्लभमास्ते । तत्रा-द्भुता शक्तिर्भवति । अखण्डब्रह्मचारी किं कर्तुं नो शक्नोति । स सर्वाणीन्द्रि-याणि मनश्च वशमानयति । स ब्रह्म साक्षात्करोति । अत्र सर्वथा वीर्यं रक्ष्यते । अत्रैव सर्वशरीरमाश्रित्य वर्तते । नेत्रे वीर्यम्, कर्णावीर्यम्, नासिका वीर्यम्, हस्तपादावीर्यम् इत्थं सकलमेव शरीरं वीर्यम् । तस्य शक्तिर्नो विद्यते साधारणी । कथितमास्ते “मरणं बिन्दुपातेन जीवनं बिन्दुधारणात्” । वीर्याधारे जीवनं वीर्यनाशस्य फलं निघनमेव । योहि वीर्यम् वशमानयति । स सर्वमेवात्म-सात् विदधाति । तस्य मुखमण्डले विशिष्ट तेजो विराजते । तत्र कापि विशिष्टा क्षमता परिलक्ष्यते । “ब्रह्मचर्येण देवामृत्युमपाध्नत” । ब्रह्मचर्यबलेन देवाअजरा अमराः च अजायन्त । एतद्व्रतधारिणो मानवाः विलासपूर्णवसनाभूषणैः विर-

हिता एव तिष्ठेयुः । मस्तिष्के कुविचारपूर्णभावना सर्जकारणां साहित्यानामध्ययना-
 घ्यापनं सर्वथा वर्जनीयम् । अस्य व्याख्यानस्य प्रभावो विद्यार्थिषु तथा अध्याप-
 केषु च यथासमीहितो जातः । सर्वत्र यथावसरं दीयमानं व्याख्यानं पूर्णरूपेणैति-
 ह्यमेव सम्पन्नमास्ते । किं किं लिखाम । तेषां सर्वमेवानुकरणीयम्, व्यवहारो-
 यम्, अभिनन्दनीयम्, वन्दनीयं च । निष्कर्षो वर्तते व्याख्यानानाम्—यदि वर्तते
 सत्यकल्याणसमीहा तदा वस्तुभ्यः स्वकीयममत्वमपगमनीयम् । इदं मम इति-
 बुद्धिरेव पापोत्पादयित्री । अस्याः हेतोरेव मानवैरीश्वरास्तित्वम् विस्मृतमास्ते ।
 इदन्न ममेतिकथयित्वा स्वसर्वस्वस्य सर्वथा प्रदानेन अपगमेन च अहंकारस्य
 विलयो जायते । आत्मनिचापूर्वाभाया उदयो भवति ।”

राजनेतृसाक्षात्कारः—

समये समये भारतस्य राजनेतारः शासकाः लेखकाः कवयश्चाचार्यवर्यस्य
 प्रवचनस्य श्रवणेन लाभान्विताः जाताः । येषु श्री मदनमोहन मालवीय महा-
 भागाः, सरमन्नु भाई मेहता महोदयाः, रामनरेश त्रिपाठिनः, सेनापति वापट
 महाशयाः सरदार वल्लभ भाईपटेल्लाश्चानेके शिक्षाशास्त्रिणो विद्वान्सः समाज-
 सेवकाः लोकविश्रुता आसन् । कतिपयंवारं तेरापंथिसाधुभिरपि तेषां सम्पर्को ।
 जातः । तेषां धार्मिकासंगतमान्यतासुधारार्थं सद्धर्ममण्डनार्थं यथासम्भवं प्रयत्नमपि
 चक्रिरे । वालोतरा—जयतारण—सुजानगढेत्यादिस्थानेषु तैः सह शास्त्रार्थं कृत्वा
 तथा व्याख्यानैश्च उपदिश्य तान् सन्मार्गमानेतुं बहुशस्तैः प्रयतितम्; परन्तु तद-
 नुयायिनामश्रद्धां विलोक्याश्चर्चचकिता अपि बहुशोऽजायन्त ।

भावरुजाक्रान्तेषु करुणोद्वेकोऽपि भवन्नासीत् । पूज्यश्रीणां नवनीतसम-
 कोमल मानसं दयादान विरोधिनां तथाकथितजैन मतावलम्बिनामज्ञानं दृष्ट्वा
 द्रवितं बभूव । तैस्तदुद्धाराय विचारितम् । परमिदं कार्यं सरलं नासीत् । तदर्थ-
 मज्ञानान्धकारनिमग्नजनतासमुद्बोधोऽनिवार्य आसीत् ।

स्थली प्रदेशस्तेषां रंगस्थली । अभेद्य दुर्गन्वास्ते । पूर्वमेव निश्चितमा-
 सीत् यत्र गमने आगमिष्यन्ति प्रभूताः कठिनताः । पुनरपि जनकल्याणार्थं प्रेरिताः
 भूत्वाचार्यवर्याः तत्र प्रवेष्टुं निश्चिक्वुः । एकदा भगवान् महावीरोपि विहृत्य
 अनार्यप्रदेशमुपाजगाम । महानुभावाः स्वकीयमुखदुःखादिकमुपेक्ष्य परोपकारार्थं
 प्रयतन्तेऽन्म । स्थली प्रदेशोऽनास्त्यनार्यदेशः । तथापि तत्रत्याः तेरापंथानुयायिनां
 रताः दयादानपरमेवापरोपकारादिकमधर्ममेव मन्यन्ते । आचार्यं वर्यास्तद् वमु-

वाकलंकपंकमपनेतुं समीहन्तेस्म । तत्रत्यानांकतिपयधर्मप्रेमिभ्रातृणामपि तदर्थमा-
ग्रहोऽभवत् । तत्रत्याः स्वनामधन्याः अनेके श्रेष्ठिनोप्यागत्य तत्र विहारार्थं प्रार्थ-
यांचक्रिरे । अतः ते तत्र महतोत्साहेन प्रस्थिताः । तत्र विहरणमश्वयप्रायमेव ।
विशुद्धमरुस्थलीयम् । सर्वतः सैकतराशिरेव प्रसृतो विभाति । सर्वतुं पु वर्ततेऽत्रवि-
विकटो विहारः । सर्वत्राप्रतिहतसमीरोऽपरिमित वालुकापुज एव च मरुभूमि-
पथिकान्सत्कर्तुं सन्नद्धस्तिष्ठति । मध्याह्ने तस्य रूपमभूतपूर्वमेव जागति । रवे-
रनावृतातपेन वालुका तप्तासती सर्वाभिवस्वकीयामुष्णतां पथिकचरणयोः समर्प-
यितुमभिलषति । पदातीनां पथिकानां कृते तु किं वक्तव्यमवशिष्यते ।

स्थलीप्रदेशमुपागतेषु तेषुतान् प्रतारयितुं प्रभूताः योजनाः कल्पिताः परैः ।
परतासु किमपि साफल्यं नो भेजे । यथायथा विरोधोऽजायत तथा तथाचार्यव-
र्याणां वर्चस्वंदेदीप्यमानमवर्तत । समभावेन ते समानरूपेण गृहेषु भक्ष्यमादातुम-
गच्छन् । परं कतिपयपाषाणहृदयैः तेरापथानुयायिभिः भिक्षायां प्रगतरादिकमु-
पकल्पितम् । अपराणि जघन्यकृत्यान्याचरितानि । 'कथापिखलु पापानामलम-
श्रेयसे यतः' । तैः ह्यापितं यद्वयं वचसैवनो किन्तु व्यवहारेणापि दयादानपरो-
पकारसेवाविरोधिनः स्मः । स्थलीप्रदेशविहारे तैरनेकविधानि कष्टानि सोढानि ।
किन्तु "अगीकृत सुकृतिनः परिपालयन्ति" इत्यनुसारं तेषां विहारे कापि बाधा
सफला नो जाता । यथान्धकारेण रवेर्महत्त्वं देदीप्यते । काचसन्निधाने मणिश्चका-
मिति । तथैव खलसमीपे सन्तः पुरुषा अपि गरिमाणं सम्यक् लभन्ते । क्रयविक्रय-
वेलायाम् काचःकाचो मणिर्मणिरिति भणित्यनुसारं स्थलीजनतासमक्षे आचार्यं
वर्याणाम् महत्त्वं जागरितम् । तत्रत्यैः जनैः सर्वथास्वीकृतमपि । तेषामुपदेशश्रवणे
समीचीनोपस्थितिरजायत । गुणसमाकृष्टाभिर्जनताभिस्तेषामाचार विचाराः सर्व-
थाऽभिवन्दिताः । तेषां तपश्चर्या प्रारब्धासीत् । ते तेषामसंयशःदावली स्तुति,
तथा परीषहान् जोवनसाधनागानिमन्यन्ते । "लंकाया सर्वे रावणसमाना एव
नासन्" । विभीषणानुकृतयोप्यासन् । तेषां व्याख्यानेन सरलहृदयाः जनताः
विशेषरूपेण प्रभाविताः समभवन् । तेरापथिनोपि सम्यक्त्वमाभेजिरे । जैनैरेऽपि
विशेषरूपेण प्रभाविताः समभवन् । जैनधर्मस्य सम्यक्प्रचारेण तस्य वास्तविकं
महत्त्वमपि ज्ञातम् सर्वैः ।

स्थलीप्रदेशविहारानन्तरं भिवानी-रोहतक मार्गेण इन्द्रप्रस्थं प्रति प्रतस्थिरे ।
चिरात्तत्र सर्वाः जनताः प्रतीक्षमाणाऽसन् । भक्त-भावनयाकृष्टाः सन्त-
आचार्यवर्यास्तत्र समाजग्मुः । तत्र हायने तत्रैव चातुर्मारिवासः सम्पादितः ।
तेन तत्रत्यसधे कापि नवीनैव जागतिरायाता । उल्लासमयं वातावरणम् सर्वत्र

प्रसृतम् । देहली नगरमैतिहासिकं महत्त्व परिरक्षति । राजनीतेः केन्द्ररूपे तस्य व्या-
 तिर्जागतिस्म । तन्नगरं भारतीयवीराणां वीरतां दृष्टवत् । मुगलशासकाना वैभव
 विलास ददर्श । पाश्चात्याग्न कूटनीतेरपि रंगस्थलीबभूव । तत् भारतस्य शासक-
 मास्ते । राज्यशासनादेशस्ततएव निर्जगाम । तादृशानां जैनाचार्यवर्याणाम् तत्र
 चातुर्मास्य विशिष्टाघटनासीत् । तत्रत्यो वर्षाप्रवासोविशिष्टमहत्वं परिरक्षति ।
 भवतां प्रवचनेन सर्वदैव जनसम्मर्दोऽजायत । प्रभावशालिव्याख्यानेन नगरे तत्र-
 भवतां भवतां कीर्तिश्चतुर्दिक्षु प्रसृता जाता । अनेकेराजनेतारोपि प्रवचनेषु समुप-
 स्थिताः जाताः । येन तैः सर्वैः नवीनैव कापि प्रेरणा समुपलब्धा । तदानीं
 क्रान्तिलहरिका देशे सर्वत्र उद्वेलिताऽजायत । तदाऽसहयोगपूर्वकं सत्याग्रहान्दो-
 लनम् महात्मगान्धिमहोदयस्य नेतृत्वे महता वेगेन चलदासीत् । आचार्यवर्याः दूर-
 दर्शिनस्तत्परिणामजानन् । तत्र तेषां शुभाजंसाशीर्ववांसि च सलग्नानि आसन् ।

राष्ट्रीयान्दोलनस्य साफल्येऽहिंसाधर्मस्य अभूतपूर्वो विजयो जनिष्यते ।
 इति आसीत् तेषां द्रढीयान् विश्वासः । अस्मात् कारणात् ते स्वप्रवचनेषु राष्ट्र-
 धर्मस्य साधुमर्यादया प्रभावशालिशब्दैः प्रतिपादन विदधाना आसन् । तेषां युग-
 दर्शकतीक्ष्ण दृष्टेः सम्यक्परिज्ञान जायते । निःसन्देहं भवतां सदामरोपदेशश्चिर-
 कालं भारतीयजनतानां पथप्रदर्शकः स्थास्यति । समग्रराष्ट्रेणसहैव स्थानकवासि-
 समाजेऽपि जागर्तेः नवीना लहरिका उद्वेलतिस्म । तदैवैतिहासिकं साधुसम्मेलन-
 मपि सम्पन्नम् । तत्राचार्यवर्येण निर्दिष्टम् ।

सम्प्रति साधुसमाजे निरंकुशताप्रचारः दृश्यते । दीक्षासम्बन्धिनियमाना-
 पालन विधिवदेवकर्तव्यम् । अन्यथा नियमहीनतायाः दुष्परिणामोऽवश्य भविता ।
 अत्रकारणमास्ते साधुहस्ते एव समाजसुधारस्य कार्यम् । अतः वस्तुतः समाजसु-
 धाराय सर्वोऽपि अधिकारः कस्यापि तृतीयवर्गस्यैव अधीनतायां नियोजनीयः ।
 अवश्यकरणीयमास्ते समाजसुधार-जातम् । साधुतापि सम्यक्पालनीयैव । तदा
 वर्तते “इतो व्याघ्रस्ततस्तटी” । साधोरपेक्षया समाजसुधारस्य कार्यम् श्रावकवर्ग-
 स्य हस्तेऽपि न निधेयम्; किन्तु तृतीयवर्गस्य हस्ते एव सम्यक् प्रकारेण देयम् ।
 येन कार्यं मुचारुरूपेण चलिष्यति । अयं वर्गः साधुमर्यादया परिवद्धो नोभविष्यति
 । नैव च श्रावककार्यवाहुल्यपरिदेवितोऽपि । अतः समाजसुधारकार्यं स्वतन्त्ररू-
 पेण निर्वह्यति । इयं कापि विशाला योजनासीत् परं; पश्चात् समये अत्रविषये
 गिमप्यधिकं कार्यं नो जातम् । योजनेयं सदाजरामरा च स्थास्यति । अस्य प्रव-
 चनस्य प्रभावः माधु पतितः । प्रवचनस्य सर्वत्र साधीयसी चर्चा प्रसृता । आचार्य-
 वर्गस्य कृते दिग्गजैनमयेन जैनसाहित्यचिन्तामणिः, जैनन्यायदिवाकरः इति उपा-

धिद्वयं दातुं प्रभूतं निवेदितम्; किन्तु पूज्य श्रीद्वारा अस्वीकृतिरेवविहिता ।

यदाचार्यवर्यो दिल्ली नगर्यामासीत् तदा पारेयमुनं मानवाः सेवार्थां समु-
पस्थाय स्वक्षेत्रे पादानाघातुं प्रार्थयन्तेस्म । तत्रभवता भवतोरीकृतम् चातुर्मास्य-
समाप्त्यनन्तरं तत्रदिशि विजह्ते । तदाराष्ट्रियान्दोलस्य वेगेन प्रगतिरासीत् । प्रायः
सर्वेराजनेतारो निबद्धाः जाताः कारागारेषु । आचार्यवर्यस्य व्याख्यानातिराष्ट्रि-
यतारागरन्जितानि सन्ति । धार्मिकतामयानिजातानि । श्रोतृषु जैनतद्दिनरभेद-
भावोनाभवत् । सर्वविधाः जनताः व्याख्यानानि श्रोतुमायान्तिस्म । विष्णुद्वखादी
परिधानम्, राष्ट्रियतान्चितवाच. असीमजनतामानसेषु प्रभावान् च दर्शदर्श
तत्कालिकगौरांगशासनं विशेषतो भयभीतमिवाजनि । आचार्यवर्यस्यरूपे नव्य-
भव्यनूतनराजनेता शानसनेत्रयोर्नो-अरोचत । शासनगुप्तचराः आचार्यवर्यस्य
सेवायामनुजगमुनिरन्तरम् । इमा विषमपरिस्थितिम् ज्ञात्वा प्रभूतैः श्रावकैः
प्रार्थितम् । भवतां व्याख्यानम् केवलधार्मिकमेव जायेत । राष्ट्रियताकारणात्
शासनं सदिग्धे । स्यादित्य न भवेत् यद्राजद्रोहाभियोगे बन्धन सम्पद्येत ।
येन साधुकल्पे चिन्ताऽगच्छेत् । श्रावकजन मनसांसम्भावनामाकर्ण्य आचार्यवर्याणां
नादइत्थ प्रादुर्बभूव । अह स्वकर्तव्यम् सम्यक् निर्वहे । निजोत्तरदायित्वस्यापि
वर्तते परिभानम् । अह जानामि धर्मः कोऽस्ति । अहमस्मि साधुः । अधर्ममार्गं
नो परिसरामि । अहं स्वव्याख्याने प्रत्येकवाक्य विमृश्यैव मर्यादित वदानि ।
इत्थमपि यदि राजशासन मां परिवन्धाति । तदा भयेनालम् । कर्तव्यपालने
कस्माद्भीतिः । साधुः सर्वविध-परोषहोपसर्गान् सहेत । स्वकर्तव्यात् कदापि
विचलितो नो भवेत् । सर्वपरिस्थितिषु धर्मरक्षापथोऽस्ति ज्ञातः । यदि कर्तव्य-
पालन कुर्वन् जैनसमाजस्याचार्योनियम्यते राजशासनैस्तदा जैनसमाजस्यापमानस्य
कापि वार्ता नास्ति । अनेन तु सर्वसमक्षमत्याचारिणोऽस्याचारा एवायान्ति ।

श्रीपूज्यस्य वीरतापूर्णमुत्तर श्राव श्राव भयभीताः प्रार्थनाविधातारः
श्रावकाः मौनमास्थिताः । तद् व्याख्यानाजस्रधारा निर्बाधरूपेण तथैव प्रवाहिता
जाता । अनेन तस्यविचारदाढ्यम् परिलक्ष्यते । यमुनापारे श्रीपूज्य गुरुदेवस्य
उदात्तचारित्र्येण, तेजस्विवक्तृत्वेन स्पृहणीयव्यवितत्वेन चासीमोपकारोऽजनिष्टो-
पेक्षित प्रान्तस्य । ततो विहृत्य मरुप्रान्ते च पदाधानमजायत ।

जैनसाधुसम्मेलनावसरे सधसाधुभिरेकमात्रप्रतिनिधिरूपे पूज्यश्रिय एव
निर्वाचिताः । प्रार्थना चेत्यम् “श्रीमतां निजपरशास्त्रसिद्धान्ततत्त्वरत्नाकराणाम्
विद्वन्मुकुटचिन्तामणीनां, भव्यजनमानसराजहसानाम् भवतजनकमलविकासनप्रभा-

कराणाम्, वाणीसुधापुधाकराणाम्, गाम्भीर्य-धैर्य-माधुर्योदार्यशान्तिदयादाक्षि-
ण्यादिसद्गुण गणपरिपूर्णाणाम्, रमणीयविशालभवनैक्येच्छुक शिरोमणीनाम्
ज्ञानादिरत्नत्रयसरक्षकाणाम्, मुकुटमणिर्जनाचार्य पूज्यपाद श्री १००८ श्री
श्री जवाहर लाल जी महाराजानां चरणकमलेषु सर्वसम्भोगिमुनिमण्डलस्य
सविनयेय प्रार्थनास्ते । यद्भवन्तो जिनशासनस्योत्थानाय जैनसाधुसम्मेलने
अजयमेरुनगरे पदाधानं कृत्वा यत् किमपि कार्यं करिष्यन्ति सर्वथास्माभिर्मायं
भविष्यति । अत्रोपस्थितसाधूना हस्ताक्षराणि वेविद्यन्ते ।

तत्र सम्मेलने आचार्यवर्येण श्री वर्धमानसंघयोजना प्रस्ताविता । प्रस्ता-
वनावाच इत्थम् -वर्तमानकालिकसम्प्रदायानां प्रवृत्तेः विभिन्न प्रणालीहेतोः
शासनसंघटनमस्तव्यस्तमिव प्रतिभाति । येन श्रद्धाचारव्यवस्था प्ररूपणाशतमुखी-
व प्रदृश्यते । आपत्तिमिमां दूरीकर्तुं सरल सुगमोपायश्चायमास्ते । यदेकस्येतादृश-
संघस्यनिर्माणं भवेत् । यत्र सम्मिलिताः सन्त आत्मार्थिनो मुनयः एकस्यां प्रणा-
ल्यां गन्तुं शक्नुयुः । एतदर्थं वर्धमानसंघस्य स्थापना समायोजिता भविष्यति ।
अत्र सम्मिलनेन सर्वेषां गौरवं भविष्यति । तथा जैनशासनस्यापि गरिमा
भविता । वर्धमानसंघ इति अभिधानमेव महत् कल्याणकारि चास्ते । अत्र भग-
वन्महावीरस्य जिनस्य मुद्रांकिता विभाति । अत्रान्यस्य संघस्य, कस्याश्चिद्व्य-
क्तेः सम्प्रदायविशेषस्य च नाम नास्ति । अतोऽत्रविषये कस्यापि तर्कवितर्कस्य
स्थानं नास्ति । अस्य संघस्य नियमादिकमपि सहैव निर्मितमभवत् ।

एकत्र स्थाने तेन भगवता कथितम्:-यदा समाजव्यवस्था प्रारब्धा ।
तदैकस्य वर्गस्य कृते सेवाभारः प्रदत्तः । यदि स वर्गः सेवां विदधाति तदाऽणो-
भन किं भवति ?? एकत्र छत्रचमरधारिणी कापि महिला विद्यते । अपरत्र च
सेवाकारिणी केवला महत्तरा । अनयौ द्वयोः मध्ये जनसाधारणस्य कृते उपयो-
गिनी कास्ते ? महत्तरैव जनसामान्यस्य कृते परमोपादेया । अस्यां दशायां यदि
भवद्भ्यः चमरधारिणी एव विशेषरूपेण रोचते, तदा वक्तव्यम् इदमुक्त्य-
वास्तविकतायाः दूरे वर्तते । अत्रविजृम्भते सर्वथाऽज्ञानमेव । सेवाभाविनी मह-
त्तनानालिकां स्वच्छेद्यति । सा जनताः रोगेभ्यो रक्षति । सा नागरिकजनताया-
प्राणानवति । तस्याः सेवा कामपि विनिष्कृता पालयति । तां नीचामधमो मन्य-
मानाः आत्मविस्मृताः एव सन्ति । तदाचरणमज्ञानं कृतज्ञताविरुद्धं चेति । उदार-
नया नमस्तेवाभाविनीं महत्तरां मानवतावादिदृष्टिकोणेन पश्येत् । तयासहमा-
नवोचिनच व्यवहरेत्, किन्तु नमाजे विपरीता स्थितिरवलोक्यते । तत्रास्पृश्यतां
मन्या प्रगास्पदं व्यवहियते । जैन-दृष्ट्याचाण्डालकुलोत्पन्नोपि मुनिर्भवितुं

शक्नोति । इत्थं समये समये यत्र तत्र सर्वत्र दीयमानोपदेशैः अस्पृश्यतानिवारणं साहाय्यमासादितम् ।

युवाचार्यपदमहोत्सवः—

ऐतिहासिकजावदनगरे फाल्गुन शुक्ल तृतीयायां १९६० वर्षे श्री गणेशिलाल जी म. सा कृते युवाचार्य-पदवी-प्रदानस्य समयो निश्चितो जातः । एतदर्थं विशालमेकं क्षेत्रं निश्चितम् । तत्रैव प्रतिदिवसं व्याख्यानमभवत् । प्रतिपदि भावियुवाचार्यस्य भाषणं जातम् । तदनन्तरमाचार्यवर्याणामपि प्रभावशालिरोचकं व्याख्यानमजायतः—यदा रवेरसख्यकिरणैः तमो विलीयते तदा दीपकस्य न भवत्यावश्यकता । तदभावे सासारिकजनानां दीपकेनैव व्यवहारकार्यं प्रचलति । द्वयोरन्तरमिदम् सूर्यः स्वयं प्रकाशमयः स नो कमप्यपेक्षते । तस्य प्रकाशः प्रशस्तः । दीपकश्चनो प्रकाशमयः । तस्य स सापेक्षोऽप्रशस्तश्च । तत्र तैलवर्तिकानलादीनामपेक्षा जायते । भगवान् तीर्थकरः सूर्यसकाशः । सकेवलज्ञानो अन्तर्यामी, घट घट भावपरिज्ञाता च भवति । वर्तमानकाले तीर्थकरो भारतवर्षे नो वेविद्यते । अतस्तदभावे च चतुर्विधं सधस्यकृते सम्प्रत्याचार्यादय एवाधारः । भगवत्तीर्थकराचार्ययोर्वर्ततेऽन्तरं तथा यथा रविदीपयोरस्ति । पूर्णज्ञानिनस्तीर्थकरस्य कस्याप्यपेक्षा न भवति, किन्तु भवत्यपेक्षाचार्यस्य चतुर्विधसंघस्य । आचार्यकार्यं चतुर्विधं सधसारणावारणा धारणा चोयणा पचोयणादि करणमास्ते । अत्र चतुर्विधं सधसहायताऽभावे काठिन्यं भवितुमर्हत्याचार्यस्य । तथा तत्पदस्य गौरवमपि नो तिष्ठेत् ।

शुभे समय आचार्यवर्यास्तथा साधवश्च सहैव नवकारमन्त्रं पठुः । भगवन्तं शातिनाथं च प्रार्थयौचक्रिरे । मंगला-चरणानन्तरमाचार्यवर्यस्य प्रवचनं सजातम् । तस्य सक्षिप्तोऽभिप्रायः—शास्त्रानुसारं धर्माचार्ये त्रयो गुणाः अपेक्षिताः । सूत्रार्थं परिज्ञानम् प्रमादराहित्यम्, सधसुव्यवस्था करणचेति । एतत्पूर्वोक्तगुणत्रयविशिष्टो मुनिराचार्यो भवितुमर्हति । आचार्यपदवीप्राप्तोपि पूर्वोक्तं गुणत्रयाणामभावे आचार्यपदात्पृथक् कर्तुं शक्यते । भगवतामहावीरेण स्वाधिकारः सुधर्मस्वामिने ददे । तेन च समये जम्मूस्वामिने । तदारभ्येयमाचार्यपरम्परा प्राचलत् । अस्यामेव परम्परायामुग्रविहारी तपोधन आत्मोत्थानकारी श्री हुक्मी मुनिरभवत् । नन्नाम्नायसम्प्रदायः सम्प्रति प्रचलन्नवलोक्यते । अत्र सस्थिताः साधवस्तपसः प्रासादाः सन्ति । व्याख्यानपूर्णतानन्तरं समर्थनानुमोदनपुरस्सरं युवाचार्य-आचार्यवर्यस्य समक्षं स्थित आगत्य । आचार्यवर्याः नन्दीसूत्रमपठन् । स्वकोयमुत्त-

कराणाम्, वाणोसुधापुधाकराणाम्, गाम्भीर्य-धैर्य-माधुर्योदार्यशान्तिदयादाक्षि-
प्यादिसद्गुण गणपरिपूर्णानाम्, रमणीयविशालभवनैक्येच्छुक शिरोमणीनाम्
ज्ञानादिरत्नत्रयसरक्षकाराणाम्, मुकुटमणिजैनाचार्य पूज्यपाद श्री १००८ श्री
श्री जवाहर लाल जी महाराजानां चरणकमलेषु सर्वसम्भोगिमुनिमण्डलस्य
सविनयेय प्रार्थनास्ते । यद्भवन्तो जिनशासनस्योत्थानाय जैनसाधुसम्मेलने
अजयमेरुनगरे पदाधानं कृत्वा यत् किमपि कार्यं करिष्यन्ति सर्वथास्माभिर्मान्यं
भविष्यति । अत्रोपस्थितसाधूनां हस्ताक्षराणि वेविद्यन्ते ।

तत्र सम्मेलने आचार्यवर्येण श्री वर्धमानसंघयोजना प्रस्ताविता । प्रस्ता-
वनावाच इत्थम् -वर्तमानकालिकसम्प्रदायानां प्रवृत्तेः विभिन्न प्रणालीहेतोः
शासनसंघटनमस्तव्यस्तमिव प्रतिभाति । येन श्रद्धाचारव्यवस्था प्ररूपणाशतमुखी-
व प्रदृश्यते । आपत्तिमिमा दूरीकर्तुं सरल सुगमोपायश्चायमास्ते । यदेकस्येतादृश-
संघस्यनिर्माणं भवेत् । यत्र सम्मिलिताः सन्त आत्मास्थिनो मुनयः एकस्यां प्रणाल्या
गन्तुं शक्नुयुः । एतदर्थं वर्धमानसंघस्य स्थापना समायोजिता भविष्यति ।
अत्र सम्मिलनेन सर्वेषां गौरवं भविष्यति । तथा जैनशासनस्यापि गरिमा
भविता । वर्धमानसंघ इति अभिधानमेव महत् कल्याणकारि चास्ते । अत्र भग-
वन्महावीरस्य जिनस्य मुद्राङ्किता विभाति । अत्रान्यस्य संघस्य, कस्याश्चिद्व्य-
क्तेः सम्प्रदायविशेषस्य च नाम नास्ति । अतोऽत्रविषये कस्यापि तर्कवितर्कस्य
स्थानं नास्ति । अस्य संघस्य नियमादिकमपि सहैव निर्मितमभवत् ।

एकत्र स्थाने तेन भगवता कथितम्:-यदा समाजव्यवस्था प्रारब्धा ।
तदैकस्य वर्गस्य कृते सेवाभारः प्रदत्तः । यदि स वर्गः सेवां विदधाति तदाऽऽजो-
भनं किं भवति ?? एकत्र छत्रचमरधारिणी कापि महिला विद्यते । अपरत्र च
सेवाकारिणी केवला महत्तरा । अनयौ द्वयोः मध्ये जनसाधारणस्य कृते उपयो-
गिनी कास्ते ? महत्तरैव जनसामान्यस्य कृते परमोपादेया । अस्यां दशायां यदि
भवद्भ्यः चमरधारिणी एव विशेषरूपेण रोचते, तदा वक्तव्यम् इदमुक्तं
वास्तविकतायाः दूरे वर्तते । अत्रविजृम्भते सर्वथाऽज्ञानमेव । सेवाभाविनी मह-
त्तगनालिकां स्वच्छयति । सा जनताः रोगेभ्यो रक्षति । सा नागरिकजनतायाः
प्राणानवति । तस्याः सेवा कामपि विजिघ्रतां पालयति । तां नीचामधमो मन्य-
मानाः आत्मविस्मृताः एव सन्ति । तदाचरणमज्ञानं कृतज्ञताविरुद्धं चेति । उदार-
नया ममग्रमेवाभाविनी महत्तरा मानवतावादिदृष्टिकोणेन पश्येत् । तयासहमा-
नवोचितं व्यवहरेत्; किन्तु समाजे विपरीता स्थितिरवलोक्यते । तत्रास्पृश्यतां
मत्वा धृणास्पदं व्यवहियते । जैन-दृष्ट्याचाण्डालकुलोत्पन्नोपि मुनिर्भवति

शक्नोति । इत्थं समये समये यत्र तत्र सर्वत्र दीयमानोपदेशैः अस्पृश्यतानिवारणे साहाय्यमासादितम् ।

युवाचार्यपदमहोत्सवः—

ऐतिहासिकजावदनगरे फाल्गुन शुक्ल तृतीयायां १९६० वर्षे श्री गणेशिलाल जी म. सा. कृते युवाचार्य—पदवी—प्रदानस्य समयो निश्चितो जातः । एतदर्थं विशालमेकं क्षेत्रं निश्चितम् । तत्रैव प्रतिदिवस व्याख्यानमभवत् । प्रतिपदि भावियुवाचार्यस्य भाषणं जातम् । तदनन्तरमाचार्यवर्याणामपि प्रभावशालिरोचकं व्याख्यानमजायतः—यदा रवेरसख्यकिरणैः तमो विलीयते तदा दीपकस्य न भवत्यावश्यकता । तदभावे सांसारिकजनानां दीपकेनैव व्यवहारकार्यं प्रचलति । द्वयोरन्तरमिदम् सूर्यः स्वयं प्रकाशमयः स नो कमप्यपेक्षते । तस्य प्रकाशः प्रशस्तः । दीपकश्चनो प्रकाशमयः । तस्य स सापेक्षोऽप्रशस्तश्च । तत्र तैलवर्तिकानलादीनामपेक्षा जायते । भगवान् तीर्थकरः सूर्यसकाशः । सकेवलज्ञानी अन्तर्यामी, घट घट भावपरिज्ञाता च भवति । वर्तमानकाले तीर्थकरो भारतवर्षे नो वेविद्यते । अतस्तदभावे च चतुर्विध सधस्यकृते सम्प्रत्याचार्यादय एवाधारः । भगवत्तीर्थकराचार्ययोर्वततेऽन्तरं तथा यथा रविदीपयोरस्ति । पूर्णज्ञानिनस्तीर्थकरस्य कस्याप्यपेक्षा न भवति; किन्तु भवत्यपेक्षाचार्यस्य चतुर्विधसंघस्य । आचार्यकार्यं चतुर्विधसंघसारणावारणा धारणा चोयणा पचोयणादि करणमास्ते । अत्र चतुर्विध संघसहायताऽभावे काठिन्यं भवितुमर्हत्याचार्यस्य । तथा तत्पदस्य गौरवमपि नो तिष्ठेत् ।

शुभे समय आचार्यवर्यस्तथा साधवश्च सहैव नवकारमन्त्रं पठुः । भगवन्तं शातिनाथं च प्रार्थयाँचक्रिरे । मंगला—चरणानन्तरमाचार्यवर्यस्य प्रवचनं सजातम् । तस्य सक्षिप्तोऽभिप्रायः—शास्त्रानुसारं धर्माचार्ये त्रयो गुणाः अपेक्षिताः । सूत्रार्थं परिज्ञानम् प्रमादराहित्यम्, सधसुव्यवस्थां करणंचेति । एतत्पूर्वोक्तगुणत्रयविशिष्टो मुनिराचार्यो भवितुमर्हति । आचार्यपदवीप्राप्तोपि पूर्वोक्त गुणत्रयाणामभावे आचार्यपदात्पृथक् कर्तुं शक्यते । भगवतामहावीरेण स्वाधिकारः सुधर्मस्वामिने ददे । तेन च समये जम्मूस्वामिने । तदारभ्येयमाचार्यपरम्परा प्राचलत् । अस्यामेव परम्परायामुग्रविहारी तपोधन आत्मोत्थानकारी श्री हुक्मी मुनिरभवत् । नन्नाम्नायंसम्प्रदायः सम्प्रति प्रचलन्तवलोक्यते । अत्र सस्थिताः साधवन्तपसः प्राप्तादाः सन्ति । व्याख्यानपूर्णतानन्तरं समर्थनानुमोदनपुरस्सरं युवाचार्य-आचार्यवर्यस्य समक्षं स्थित आगत्य । आचार्यवर्याः नन्दीसूत्रमपठन् । स्वकोयमुत्त-

रीयन्चोत्तार्य युवाचार्यस्य शरीरं प्रावरयन्तिस्म । अत्र कर्मणि मुनयोऽप्येपि सहयोग ददुः । जयनादपूर्वकं जनताभिरभिनन्दितः । तदनन्तरमाचार्यवर्येण नवकारमन्त्रः श्रावितः । चतुर्विधसद्यो युवाचार्यं ववन्दे । तदनन्तरम् पूज्यश्रियआपेक्षिकं सक्षिप्तं भाषणं जातम् । तदनन्तरम् युवाचार्योऽप्यवादीतः—अहं परमात्मानं प्रार्थये यत् समूह्य शक्तिं प्रदध्यात् । यासकलं जनहितकारिणी भवेत् । अद्यप्रदत्तोत्तरदायित्वं यया शक्तयैव वोढुमलं भवेयम् । अहं सदैव भावनामिमां रक्षामि । यज्जीवनपर्यन्तम् आचार्यप्राप्ताज्ञापरिपालनं करिष्ये । सततंचमुनीन् सेविष्ये । आचार्यवर्षस्य कृपया तत्प्रदत्तभारं वोढुंक्षमो भवामीति । मम द्रढीयान् विश्वासः । तदा उपस्थितजनतानामानन्दसन्दोहरयं पराकाष्ठा नासीत् ।

भूकम्पं पोडितसाहाय्यम्:—

तदा विहारप्रान्ते भयकराभूतपूर्वभूकम्पकारणात् प्रभूताः मानवाः निराश्रयाः सन्तोऽपीपिडन् । अनेकशोमृताः । तत्रत्या दशा हृदयविदारिकासीत् । परदुःखकातरा पूज्यश्रियोपि कारुणिकं वृत्तान्तं श्रुत्वाऽत्यर्थं क्षुब्धाः सजाताः । समुचिततावसरं प्राप्य तत्रत्याः करुणकथाः उपस्थितश्रावकान् भृशं श्रावितवन्तः । तेषां कर्तव्यावबोधं च स्मारितवन्तः । स चेत्थम् ।

शुभावसरे श्रावकाः अनेकशो जीवेभ्योऽभयदानं प्रयच्छन्ति । सम्प्रतिभाते भूकम्पप्रकोपोऽजनिः । विहारे दृश्यते प्रलयदृश्यम् । बहुशोदिवंगताः । अवशिष्टा अपि खाद्यसामग्रीवसनादिरहिताः कष्टपरम्परामनुभवन्ति । मनुष्यशरीरमीश्वरस्य विशिष्टप्रतिमास्ते । मनुष्य ईश्वरस्य प्रतिनिधिः सर्वोत्कृष्टप्राणी वर्तते । अतो मनुष्यपरिरक्षणं प्रत्येकं मानवस्य विद्यते प्रधानं कर्तव्यम् । भूकम्पहेतोर्मानवानां कोटिशः सम्पत्तयः भूमिगर्भे विलीनाः जाताः । दैवात् ये नो निहतास्ते कष्टपयोर्वा निमज्जन्ति । आश्रयविहीनाश्च सन्ति । तेषां साहाय्यभारस्तेषु अस्ति । ये सम्प्रतिनिरापदाः सन्ति । मनुष्याः परस्परं सम्बद्धास्तथापि भवन्तो जनाः सन्ति । जैनधर्मानुयायिनोऽधुव स्व निपात्यापि कष्टेऽपरेषां रक्षां मत्तायतां च कुर्वन्ति । सकटग्रस्तदेहिनां रक्षाविधानं नृणां वर्तते प्रधानं कर्तव्यम् । नमोऽनितमेतन् कर्तव्यं कदापि नो विस्मर्तव्यम् । अन्येषां सेवाकरणे एव भवतां नानर्थक्यं द्रव्यस्य च सार्थकतास्ते । इत्थमाचार्यवर्याः सामाजिकसमाधानावसरं कदापिनोऽपेक्षन्ते । माधुमयादां निर्वहन्तोपि सामाजिकजनतानां कृते धार्मिकपथप्रदर्शनं नवस्थां चक्रुः ।

अनेकप्रान्तेषु विहृत्य गुजंरं प्रान्तेऽपि समागमनमभवत् । सर्वत्र मानव-

धर्मब्रह्मचर्यसन्ततिनियमनविषये भवतां व्याख्यानं प्रवृत्तम् ।

महात्मगान्धि साक्षात्कारः—

यदाचार्यवर्याः राजकोटनगरे व्यराजन्त । तदा महात्मागान्धी अपि कार्य-
वशात् तत्रैवागतः । पूज्यश्रियउपदेशशैल्या उत्कृष्टोदारविचारैः उच्चश्रेणिसयम-
परायणतया च महात्मानः प्रथमत एव परिचिता आसन् । तत्र प्रस्थानसमये
एव तैः मिलितुं धारणा मनसि स्थापिता । महात्मन इतस्ततोनिस्सरणं कठिनं
भवतिस्म । तदा जनता जानीयात् यत्तस्यामुकस्थानेऽमुक समये पदार्पणमस्ति
कार्यक्रमश्च तदा तत्रापारजनसम्मर्दः एकत्र भवन्नासीत् । गुप्तरীत्याचार्यश्रिया
मिलितुं सूचना कारिता । समये चागता महात्मानः । जन सम्मर्दाभावे द्वयोर्मै-
लनं साधु सम्पन्नम् । महात्मनाभिहितम् चिरकालात् मिलितुं समीहासीत् ।
अत्रागत्य मेलनं विना गन्तुं नो क्षमः । मम समीहा भवति च भवतां प्रवचनं
श्रोतुम्; किन्तु जनसम्मर्दकारणात् तत् सफलं नो जायते । पूज्यश्रियापि समया-
नुकूलं साधुप्रोक्तम् । महात्माचार्यं सम्मेलनं सर्वथैतिहासिकं सम्पन्नम् । मिलित्वा
सप्रसन्न मुद्रया राष्ट्र कार्यं व्यापृतः प्रत्यावृत्तः ।

सरदारपटेलोपि दर्शनार्थमागतः । विदित्वानेकाः जनता अपि सम्मि-
लिताः । तदानीं गान्धिसप्ताहः प्रचलन्नासीत् । तदा तद्विषये आचार्यवर्येण
निर्दिष्टम् । महात्मगान्धि मौखिकयशोगानेन सप्ताहः सफलो नो जनिष्यते ।
किन्तु महात्मना खादी वसन संधार्य देशं समृद्धं विधातुं योऽनुकूलोपायः सर्दाशितः
तद्ग्रहणेनैव सप्ताहस्य पूर्णता सम्भाव्यते । इत्थं विधानेन महारम्भात् सुरक्षा
जायते धर्मस्यापि जायते समाराधना । इत्थं समन्वय पूर्वकम् देशसेवाधर्मं सेवा-
विषये संक्षिप्त सारगर्भितं च भाषणं ददे । प्रत्युत्तरे सरदारेणापि कथितम्—भव-
न्तोषन्याः सन्ति । येषामेतादृशाः महात्मानो मिलिताः सन्ति । यतोहि नित्य-
मेवैतादृशं व्याख्यानं श्रोतुं मिलति । श्रवणं तदैव सफलं जायते यदा तत् जीवने
उत्तार्यते । इत्थं प्रोच्यसोपि देश सेवाविधाने सम्पृक्तो जातः । इत्थं समयेसमये
राजनेतारोपि पूज्यश्रियो दर्शनार्थमागच्छन्तिस्म । दर्शनप्रवचनश्रवणादिभिः कृत-
कृत्याः वभूवुः । इत्थम् आदिवसं दिवाकरः पूर्णप्रतापैः तप्त्वा सायमस्तमुपगन्तुं
प्रचक्रमे ।

जीवन सन्ध्याः—

य आरोहति सोऽजरोहत्यपि । एषोऽस्ति प्राकृतिको नियमः । जनैः जनै-

राचार्यवर्यस्यापि जीवन सन्ध्या प्रारब्धा । दीक्षा ग्रहणानन्तरं सूर्यश्च दिदीपे । भारतस्य प्रान्तेषु प्रतिभा प्रभावः प्रदर्शितः । स्थलीवालुकाकणेपि स्वकीयामर-मुद्रांशकिता । सैकत नीरस ग्रामनगरेषु दयादानस्यामृतवर्षा विहिता । मरुस्थली हरित भरितोद्यान रूपे परावर्तितवान् । सौराष्ट्रादिक प्रान्तेषु जैन धर्म प्रचारः कामपिविशिष्टतां रक्षति । तत्कालिक राजवर्गेषु जैनधर्मबीजमुत्पत्तवान् । राजनोरकाः, विबुधाः, साधारणगृहस्थाः, वैज्ञानिकाः, अध्यात्मवादिनः आधुनिकशिक्षा सस्कार सस्कृता; रूढिप्रियाः वृद्धाश्चोज्ज्वलतेजोमयव्यक्तित्वेन सर्वथा प्रभाविताः आसन् ।

रवादिवसनमादकद्रव्यनिषेध अस्पृश्यतानिवारणगोरक्षा-कुरीतिनिवारणे-त्यादिविषये धार्मिक दृष्टिकोणेन सुन्दरतमं प्रभावशालि प्रवचन विहितम् । धार्मिकतया सह स्वसामाजिक प्रवचनस्य समन्वयं चकार । येन तस्य सिद्धान्त-ज्ञानकौशलम् दृश्यते । सहैव दूरदर्शिता व्यवहारपटुतापि परिलक्ष्यते । तस्य साम्प्रदायिकता विशालता सम्भूतासीत् । तेन स्वजीवनेसर्वदेद साधितम् । यत् विशुद्ध साम्प्रदायिकोपि विश्वहितं साधयितुं शक्नोति । एतैरेव भद्रकारणैः तस्य जीवन सर्वथा सफलमजनि । अन्येषामपि जीवनं तद्विधि प्रैरयत् ।

तज्जीवनं संयममयम् बभूव । रुजाभिभवेऽन्नग्रहणपरित्यक्तम् । केवल दुग्धाहारादि पथ्यमेवगृहीतम् । वृद्धावस्थारोगाणांचप्रबलाक्रमणैः शोचनीया दशा जाता । स्थिरवासायभीनासर बीकानेर स्थानम् निर्णीतम् । आचार्यवर्यस्तत्रा-गताः । व्याख्यानानि कार्य युवाचार्यमहोदय एवाकरोत् । तदैव जवाहर किरणा-वलिप्रकाशनमपि श्रावकैः सम्पादितम् । यैरप्येकवारमपि दर्शनं विधाय प्रवचनं श्रुतं तस्य वाचां प्रभावः तेषुपपात । तत्रादम्योत्साहः, प्रखरप्रतिभा, गम्भीरतर्क शक्तिः, मोहिनी वाणी चाभवत् । स सर्वत्राहिंसा धर्मस्य प्रचारं चकार । भया-वह कण्टानेककाठिन्यैरपि सत्यधर्ममबोधयत् । पाखण्डिमतखण्डनं चविदधे । भवत उपदशैरेवानेकाहिंसा प्रवर्तिका संस्थाऽनावृता जाता । तत्रतत्र स्थानेषु । बहवो राजनेतारो धार्मिकाः समाजसेविनः प्रवचनैः लाभान्विताः सम्भूताः । जैनाः जैनेतराः जनताः समानरूपेण प्रभाविताः । स्याद्वादस्य शिर उन्नतिमितम् । अस्य शासनस्य पञ्चाशत्तुर्वर्ष पूर्तौ स्वर्ण महोत्सवोऽप्यायोजितः । यत्र गुणग्राहिणी जनता यथोचित भागं जग्राह । सर्वत्र यशोगानंसम्पन्नम् ।

“क्षमादान प्रदाने”

जीवन सन्ध्यां विलोक्य सर्वैः प्राणिभिः सह तेन क्षमायाचना विहिता । तया सर्वया आत्म विशुद्धिः सम्पन्ना । अजरामरात्मनः कृते नश्वरशरीरस्य

ममतां जहौ । पक्षाघातस्य स्थितावेव विषाक्त व्रणोपिजज्ञे । विशेषकष्टानुभूति-
रेवासीत् । जीवनव्यापिसंयमसाधन परीक्षायाम् स सर्वथा समुत्तीर्णः । तेन पण्डि-
तमरणमासादितम् । तदा काप्यनिर्वचनीयैव सौम्यता, भव्यता, शान्तिरासीदिति
दर्शनार्थिन एव परिज्ञातुं क्षमाः ।

उपसंहारः—

अज्ञातानादि समयात् प्रवहमानामन्दमन्दाकिनीव परमपूताचार्यवर्यस्य
जीवनयात्रा साधना संवलसंभृतातावन्निर्बाधरूपेण गतिशीलाऽसीत् । यावत्स्पृहणीय-
चरमसत्यागाघसागरेऽनन्तानन्तकालाय विश्रान्ति नोपाजगाम । महामहिमाचार्य-
श्रीणां व्यक्तित्वसहस्रदलांचित कुशेशयसमानं मनोहारि सौरभपूर्णतायुतम-
भवत् । व्यष्टिसमष्टिप्रतिरूपपंकजस्य प्रत्येक दलं स्व व्यक्तित्वमहत्त्वमादधान-
मपि स्वस्य समवायात्मकैक्यसमष्टिसमस्थितिमपि व्यनक्ति । तस्य दलवैभिन्यम्
बाह्यमेवरूपम् । आत्मनः चास्ति तस्यैक्यम् ।

आचार्यदेवस्य समग्रं जीवनविशालोदधिरिव बभूव । तस्माज्जलधेः
कियन्तो दिव्य मुक्तामया निस्सारिताः इति कथन मम कृते काठिन्यमवलम्बते ।
तत्रागणिताः अमितमहर्घरत्नराशयो भवन्ति । निमज्जनोन्मज्जने व्यापृतः किय-
दासादयतीति याकाप्युपलब्धिः सा सर्वं समक्षं सादर प्रस्तुतेव विभाति ।

“आचार्यश्री नानेशः”

—: प्रस्तावना :—

मानव-सभ्यतायाः विकासेन सहैव महाकाव्यस्यापि विकासोऽजनिष्टेति वक्तुं पार्यते । तस्य परिभाषां सर्वप्रथमं प्राचीनतमालंकारिकाचार्यो "भामहो" निश्चिकाय । यस्यानेहाः पञ्चमशताब्दी अस्ति । तदनुसारं "लम्बमान कथानकं महाचरित्राश्रितं नाटकीयपञ्चसन्धियुतं महोत्कृष्टालंकरणशैलीनिर्मितं जीवनविविध-रूपे कार्यवर्णनपरायणं सर्गबद्धम् सुखान्तं च महाकाव्यम्" /१/ १ "दण्डिन" /२/ महाकाव्यस्य स्थूल बाह्यलक्षणेषु प्रभूतो दृश्यते पक्षपातः । तस्य लक्षणं चेत्थम्— "यस्य कथानकं कथेतिहासाद्भूतं नायकश्चतुर उदात्तश्चः उद्देश्यं चतुर्वर्गकृतं प्राप्तिः, सालकारं भावरसादिसम्भूतं, बृहदाकारं, सर्गबद्धम्, पञ्चसन्धियुतञ्च भवति । दण्डिना महाकाव्यस्य प्रारम्भे वर्णनोपपत्तुव्यापारे, सर्गे, छन्दसि च विशिष्टं ध्यानं दत्तम् । अनेन स्पष्टं प्रतीयते यत् तस्य लक्ष्यग्रन्थाः महाभारत-रा-मायणे नोस्तः । प्रत्युताश्वघोषकालोदासादीनां महाकाव्यानि आसन् । तस्यैव परिभाषापरिवर्तिकालेऽविकप्रचलिता संजाता । हेमचन्द्रविश्वनाथकविराजादयः । तामेव किमपि परिवर्धय स्वकोयं लक्षणं निमित्तवन्तः । हेमचन्द्रस्य /३/ दण्डि-रा-मायणमहाभारतयोर्नासीत् । यथा पद्य प्रायः सस्कृतप्राकृताऽपभ्रंशग्राम्यभाषानि-बद्धभिन्नान्त्यवृत्तसर्गाश्वाससन्ध्यवस्कंधकवन्धं सत्सन्धिशब्दार्थवैचित्र्यं महाकाव्यम् इति लक्षणम् तेन /४/ विहितम् । इयम् परिभाषा दण्डिपरिभाषयाविकं भिन्न-नोवरीवति । तस्य परिभाषायामियती /५/ नवीनतास्ते यत्सा शब्दार्थोभयवैचि-त्र्यरसानुरूपमन्दर्भा, अर्थानुरूप छन्दस्का, लोकरंजकतासंवलिता च भवेत् । तेन देशकालपात्रचेष्टाकथान्तरानुषंगजम् उक्तत्रा महाकाव्येषु जीवनस्य व्यापकानुभव-म्य कार्यस्य च चित्रणमावश्यकम् मतम् । सम्भवत इदं लक्षणान्तेन प्राकृतापभ्रंश-

१—काव्यालंकार—१ : १६ : २१ भामह ।

२—दण्डी—काव्यादर्शः १ . १४ : १६ पृष्ठी शताब्दी ।

३—दण्डिन शताब्दी ।

४—हेमचन्द्र काव्यानुगमन अ० ६ ।

५—हेमचन्द्र काव्यानुगमन अ० ८ ।

संस्कृतानां पौराणिकैतिहासिकरोमांसिकशैलीनिबद्धमहाकाव्यानिध्यात्वा निर्धारितं । विश्वनाथः /६/ पूर्ववर्तिनामाचार्याणां मतानि समाहृत्य विशेषतो दण्डि-परिभाषाऽधारे स्वकीयं लक्षणं निर्ममौ । तस्यादर्शग्रन्थाः माधभारविश्रीहर्षाणां महाकाव्यानि सन्ति । अतएव तेन स्वपरिभाषायां महाकाव्यस्य बाह्यस्थायिलक्षणानामेव प्रभूतो निर्देशो विहितः । तस्य मूलतत्त्वेषु समाधारितं स्थायिलक्षणानां नो । इदमपि पणायितम् यन् महाकाव्यस्य नायकः कुलीनक्षत्रियो देवता वा भवेत् । तत्र अष्टौ तदधिकाः वासर्गाः भवेयुः ।

रुद्रस्य /७/ महाकाव्यसम्बन्धिमान्यता उपर्युक्तसर्वाचार्यमान्यतायाः अधिका व्यापिका वर्तते । तेन संस्कृतस्य परवर्तिमहाकाव्यातिरिक्तानि रामायणं महाभारतं प्राकृताऽपभ्रंशसंस्कृतपौराणिकमहाकाव्यानि ध्याय-२ लक्षणं निर्धारितम् । तेन पद्यावद्धं कथायाः उत्पाद्यानुत्पाद्ये लघुमहन्तौ द्वौभेदौ विधाय केवलं महत्प्रबन्धमेव महाकाव्यमुक्तम् । ख्यातस्य कथा उत्पाद्यानुत्पाद्यावेवेति । तेन अवान्तर-कथाऽनिवार्यतया सह युगजीवनस्य विविध रूपाणि पक्ष घटनादीनां चित्रणानि च स्पष्टं रूपेण विस्तरेण च स्वीकृतानि । तदनुसारं महाकाव्यस्य नायकः द्विजकुलोत्पन्नः सर्वगुणसम्पन्नः महान् वीरः विजिगीषुः शक्तिमान् नीतिज्ञः कुशलः राजाभवति । स एव विजयते । सहैव महाकाव्ये प्रतिनायकस्य तत्कुलस्य च वर्णनं जायते । उत्पाद्यकथानकमहाकाव्येषु रुद्रं मतेनारम्भे सन्नगरीवर्णनं नायकवंशप्रशंसा च भवति । तत्रालौकिकातिप्राकृततत्त्वसमावेशोऽपि जायते । इदंप्रायः कथारव्यायिकासु लभ्यते । अतः तेन कथात्मकमहाकाव्यान्यपि स्वीकृतानि । यान्यन्यैर्नो मतानि । इत्थं पद्यावद्धं कथायाः पाश्चात्यदेशानुसारं महाकाव्ये प्रभावः रुद्रे परिलक्षितो भवति, नान्यत्र । आधुनिकयुगे पाश्चात्यैरपि महाकाव्यस्य लक्षणं स्वदृष्ट्या विहितमास्ते । तदा काव्येका सर्वव्यापकपरिभाषेय भवितुमर्हति । महाकाव्यं तत् छन्दोबद्धं कथात्मकं काव्यरूपमस्ति, यत्र क्षिप्रकथाप्रवाहोवालकृतवर्णनम् अथवा मनोवैज्ञानिकचित्रणयुतम् सुनियोजितं सागोपागम् सजीव लम्बकथानकं भवेत् । यत्र सात्मकताप्रभावान्वितिसमायोजने पूर्णसमर्थं भवेत् । यत्र यथार्थकल्पनासम्भावनाधारितस्य चरित्रस्य वा चरित्राणां महत्त्वपूर्णजीवनवृत्तस्य पूर्णमांशिकवर्णनं भवेत् । यद् कस्यापियुगस्य सामाजिकजीवनस्य कस्मिन्नपिरूपे प्रतिनिधित्वं कुर्यात् । यत्र कथापि महाप्रेरणया अनुप्राणितं भूत्वा कस्यापि महोद्देश्यस्य सिद्धये कामपि महत्त्वपूर्णाम् गम्भीरां रहस्यमयीमाश्रयौपादिकां घटना-माश्रित्य संश्लिष्टसमन्वितरूपेण जातिविशेषस्य युगविशेषस्य वा समग्रजीवनस्य,

६—विश्वनाथ साहित्य दर्पण ६ : ३१५ : ३२८ ।

७—रुद्र सप्तमशताब्दीः—काव्यालकार अ० १६ : २ : १६

विविधरूपाणि, पक्षान् मानसिकदशाः कार्याणि च व्यावर्णितुम् उद्घाटयितुं चसयत्नं भवेत् । यस्य शैली इयती गरिमामयी उदात्ता च भवेत् । यत् युगयुगा-
न्तरपर्यन्त महाकाव्यम् जीवितुं च शक्तिं प्रदद्यात् । स्थूलरूपेण महाकाव्यस्य
निम्नांकतावयवानां स्वरूपेषु विभाज्योपस्थाप्यते.—महद्दुदेश्यम् महत्प्रेरणा, महती
काव्यप्रतिभा । २—गुरुत्वम्, गाम्भीर्यम् महत्त्वम् । ३—महाकार्यम् युगजीवनस्य
समग्र चित्रण । ४—सुसंघटित जीवितकथानकम्, ५—महत्त्वपूर्णो नायकः तथान्य-
पात्राणि । ६—गरिमामयी उदात्तशैली ७—तीव्रप्रतिभान्वितिगम्भीररस व्यजना
८—अनवरुद्धजीवनशक्तिः सशक्तप्राणवत्ता चेति ।

इमानि तत्त्वानि लक्षणानि च संवांशे अधिकांशे च यत्र काव्येषु मिलि-
ष्यन्ति । तान्येव वास्तविकरूपे महाकाव्यानि भवितुमर्हन्ति । इत्थंतु महाकाव्य-
रूपे लिखितानि मतानिवा प्रबन्धकाव्यानि प्रत्येकदेशे प्रभूतानि मिलन्ति; किन्तु
तानि सर्वाणि वास्तविक महाकाव्यानि नोभवन्ति । महाकाव्यलक्षणानुसारम्
अथवा प्रसिद्धमहाकाव्यानुसारं च लिखितान्येव काव्यानि महाकाव्यानि मनुं
शक्यन्ते । इत्थं नो जाने कियन्तोहिवृहदाकाराः ग्रन्थाः भारते तथान्यदेशेषु
लिखिताः सन्ति । परन्तेषु बहवो महाकाव्यानि नो मतानि । अथवा महाकालो
विस्मृतिगर्तमानिनाय तानि । एतद् विपरीतान्यपि व्यापक महाकाव्यरूपे मतानि
जातानि बहून्पि । इत्थं महाकाव्यानि आयुगकस्यापि देशविशेषस्य जातेः, समा-
जस्य च जीवनं प्रभावितम् आनन्दितं चाकार्षुः । इदमेव कारणमस्ति यत् नाटक-
कथाकाव्येतिहासपुराणनीतिकाव्यग्रन्थानां कापि गणना कर्तुं नोशक्यतेतत्र कस्या
अपि भाषायाः महाकाव्यानि संख्यापेक्षयाऽल्पान्येव सन्ति । एतादृशमस्मात्कारणा-
दस्ति यत् महाकाव्यं प्रतिसमय साधारणकविद्वारा नोविरच्यते । उपयुक्तानेहसि
विराट्चेतनासम्पन्नमहाकविरेवोपयुक्तमवसर परिज्ञाय तत्कालिकावश्यकतापरिपू-
र्तयेस्वचेष्टया महाकाव्यं निर्माति ।

ससारस्य प्रायः सर्वदेशेषु महाकाव्यानि रचितानि सन्ति । तस्य परम्परा
धाराद्वये विभक्ता प्रवाहिता सती आगच्छति । १—मौखिक परम्पराधारा लिखित
परम्परा धारा च द्वयोर्भूतत्वंक्यात् परस्परं विशेषभेदो नास्ति । आद्यप्रकारकं च
महाकाव्यम् साहित्यिकमनुकृतम् वालंकृतम् कथ्यते । अन्यदेशापेक्षया भारतवर्ष-
रामायणं महाभारतं च विकसनशीलं महाकाव्यमस्ति । अश्वघोषकालीदासमाध-
भारविश्वामित्रादयस्वयम्भूपुष्पदन्तादिकवीनां महाकाव्यानि अनुकृतं वालंकृतं निगद्यते ।
प्रारम्भेऽनकृतधारातर्गत शास्त्रीयशैलीसम्पन्नमहाकाव्यानि लिखितानि, परन्तु तद-
नन्तर पौराणिकेतिहासिकशैलीसम्पन्नानि महाकाव्यान्यपि लिखितानि ।

समाजशास्त्रीयैतिहासिकविकासक्रमदृष्ट्या दर्शनेन स्पष्टं ज्ञायते; यत् महाकाव्यानां विभिन्नरूपाणां शैलीनां च विकासः समाजविकासक्रमानुरूप एवास्ते सम्पन्तः ।

—:महाकाव्यपरम्परा:—

संस्कृते महाकाव्यस्य रूपे सर्वप्रथमं प्रतिष्ठा वाल्मीकिरामायणे ऽभवत् । रामायणं वस्तुतः स्वकोटरनुपमारचनास्ते । परवर्तियुगीनमहाकाव्यतुलनायां रूप-विन्यासकाव्य कौशलदृष्ट्या सर्वोत्कृष्टा वरीवर्ति । अतोन्त्यकाव्यैः सह तत् स्थापयितुं न शक्यते । अस्यां परिस्थितौ तद् आदिकाव्यनाम्नाभिधाय अद्वितीयकोटि-ग्रन्थो मतो विभाति ।

तत्पश्चात् सर्वप्रथममुल्लेखनीयो महाकविरश्वघोषोऽस्ति । यस्य रचना "बुद्धचरितम्" सौन्दरनन्दं च महाकाव्यमस्ति । एतत् महाकाव्यस्वरूपपरिपक्वतां दृष्ट्वा स्पष्टं प्रतीयते, यद् एतत्पृष्ठभूमौ पूर्ववर्तियुगीनमहाकाव्य परम्पराऽवश्यमेव विद्यमानाऽसीत् । परन्तु सा परम्परा विच्छिन्ना, नावलोक्यते ।

"बुद्ध चरितम्"— अत्र गौतम बुद्धस्य जन्मनः प्रभृति निर्वाणप्राप्तिपर्यन्तम् चरितगाथा सांगोपांगविधिनोपवर्णितास्ते । अत्रान्त पुरविहारः उपवनविहारः वृद्ध दर्शनम्, रोगिदर्शनम्, मृतकदर्शनम् कामिनी, मनोरञ्जनानि, वनभूमिदर्शनम्, श्रमणोपदेशः, सुन्दरी विकृतरूपदर्शनम्, महाभिनिष्क्रमणम्, वनयात्रा, छन्दककन्थ-कविसर्जनम्, तपस्विवात्सलापः अन्तःपुरविलापः मारपराजयश्च वेदिद्यते । उपर्युक्तसर्वविषयाणां काव्योचितशैल्या वर्णनैः काव्यसौष्ठवसंवर्धना विहितास्ते ।

सौन्दरनन्दम्:—अस्य महाकाव्यस्य कथानकमशतो बुद्धचरितमनुरणद्वि । कपिलवस्तुनृपस्य शुद्धोदनस्य माया राज्ञी सर्वार्थसिद्धं कुमारं जनयतिस्म । कनिष्ठराज्ञी नन्दञ्च । नन्दश्च सुन्दरोपनामा । सिद्धार्थः प्रव्रजितः । नन्दश्चविषयासक्तो जातः । सिद्धार्थः सफलतां लेभे । मोक्षस्य सत्यमार्गमाससाद । काश्यां तेन धर्मचक्रं प्रवर्तितम् । गयायां राजगृहे च बहवो मानवाः प्रवोदिताः । सिद्धार्थ इदानीं बुद्ध आसीत् । जन्मस्थाने गौतमे आगते शुद्धोदनो विनयत्वंस्वीचकार, परन्तु नन्दः कामासक्त एवातिष्ठत् । अन्ते गौतमप्रभावात् सोपि दीक्षां जग्राह । संक्षेपतः इदमेवकथावस्तु ।

अश्वघोषस्य व्यक्तित्वम्:—स महान् कविरासीत् । स्वकविताम् .4

रार्थमेव मन्यतेस्म । अयम् प्रथम शताब्द्यां महाराजकनिष्कस्याश्रये बौद्धसम्प्रदा-
यस्य महानाचार्य आसीत् । रचनापि प्राप्त राज्याश्रया । तस्य महाकाव्ये राजकी-
यवातावरण स्पष्टम् । अयं कथावस्तु वर्णनात्मकोपादानैरलंकृतुं सफलमयतिष्ठ ।
वर्णनसंयोजनं काव्ये रसवत्तामाधातुं कृतं विभाति । इत्थं धर्मदर्शनव्याख्यानाय
काव्यस्य उपयोगिविधानं कवेरात्मविशेषतैव वक्तुं पार्यते । वस्तुविन्यास
दृष्ट्या भारतीयकाव्यसाहित्ये पूर्वोक्तकाव्यद्वयम् अनुपममेव । समानवताकृतेऽभ्यु-
दयमुक्तिसन्देशञ्च दातुमैच्छत् ।

—: कवि कालीदासः :-

अश्वघोषानन्तर महाकविकालीदासस्य महाकाव्यद्वयम् दृष्टिपथमवतरति ।
“रघुवंश महाकाव्यम्” कुमार सम्भव” महाकाव्यञ्च । रघुवंशे राज्ञां वर्णन-
मस्ति । कुमारसम्भवे शिवपार्वती विवाहः तत्पुत्रकार्तिकेय द्वारा तारकासुरव-
स्य कथोपवर्णिता विभाति ।

संस्कृतसाहित्ये कालिदासः सर्वोत्कृष्टः कविरस्ति । स मूर्तिमान् विनय
आसीत् । तस्योद्भवो देशस्य स्वर्णयुगे चतुर्थशताब्द्यामभवत् । अतएव तस्य
व्यक्तित्वं सर्वकविभ्यः सर्वथा भिन्नम् । स समाजस्य कृते काव्यदृष्टिं प्रदाय तद्-
द्वारा चतुर्दिक्षुसौन्दर्यपूर्णवातावरणसृष्टौ साफल्यं लेभे । संसारस्य तरय रूपस्या-
कलनविहितम् यत्र हिमालयो नामनगाधिराजः, महासागराः महानदाः महापगाः
सन्ति । सहैव च कुसुमिताः लताः, पादपाश्चापि । एतैः सह मानवस्य सम्बन्ध-
स्थापनम् महाकवेः विशिष्टसफलतास्ते । काव्यदृष्ट्या प्रयोजनमस्ति । मानवता-
कृते सर्वानन्दप्राप्तिः । सूक्ष्मपात्रचरित्रचित्रणे सिद्धहस्तता विलोक्यते । महा-
काव्यद्वये मानव जीवनस्य सर्वथोदारपक्षः प्रदर्शितः । तस्य रचना समग्रमानवतो-
पयोगिनी । तस्य भाषा सरलासती लावण्यमयी चास्ति । भावः परिष्कृतः सदा-
शयतापरिपूर्णञ्च । शैली वैदर्भी प्रसिद्धैव । उपमाकालिदासस्येति प्रसिद्धिरपि
विश्रुते ।

—: श्रीहर्षः :-

नैपथीयचरितस्य निर्माता महाकविः श्रीहर्षोऽस्ति । अयं सर्वशास्त्राचार्यः
दानंनिष्ठ प्रवर्णचापि । तस्य “खण्डनखण्डरवाद्यम्” सर्वोच्चरचनास्ते । दर्शनस्य
प्राप्त्यर्थं रचनायाञ्च प्रवृत्तिरेकत्र दुर्लभा भवति न. परं तत्र सा अनुपमैव राराजीति ।

अत्र विषये संक्षेपत एव संस्कृतमहाकावीनां परिचयः प्रस्तुतः ।

प्राकृतमहाकाव्यम्:-

महाराष्ट्रीयप्राकृतस्य सर्वप्रथमं महाकाव्यं सेतुबन्धोऽस्ति । इदं पञ्च-
दशनिश्वासैः परिपूर्णम् । द्वितीयं श्रेष्ठ महाकाव्यं गौडवहोऽस्ति । अस्य विभाजनं
सर्गे आश्रवासे च नास्ति । अत इदं पालिभाषामहाकाव्यजिनालंकारजिनचरित-
समकक्षं ज्ञायते । अत्र १२०६ श्लोकाः सन्ति । यद्यपि कथावस्तु प्रोच्चकोटिक-
मस्ति, किन्तु विकासरहितमेव तत् काव्ये । विषयविन्यासोऽपि न समीचीनः ।
प्राकृतमहाकाव्यकथावस्तुसाधारणतो लोकप्रचलितकथानकेभ्यो गृहीतमस्ति । तत्पु-
राणेतिहासकोटिकथानके संस्थापितुं समीचीनम् । गौडवहकुमारपालचरितयो-
श्च कस्मिंश्चिदशे ऐतिहासिकसामग्री अपि उपलभ्यते । एतेषु नाटकीयसन्धीनां
संयोजनं नो विहितं विभाति । तत्र तासां छायामात्रमपि नो परिदृश्यते ।

तत्रत्या नायका अपि संस्कृतमहाकाव्यनायकसमानाः उदात्ताः सन्ति ।
भारतीयपुराणेतिहाससाहित्ये नायकानामेषामास्पदमुत्कृष्टं वर्तते । गौडवहकुमार-
पालचरितनायका विशुद्धैतिहासिकपरम्पराया गृहीताः सन्ति ।

पूर्वोक्तेषु महाकाव्येषु वर्णनस्य बाहुल्यं दरीदृश्यते । एतद्दृष्ट्या तानि
संस्कृतमहाकाव्यसदृशानि प्रतीयन्ते । वंसबधोषानिरुद्धयोः वर्णनं मनोरमं प्रभाव-
शालि संक्षिप्तमस्ति । परवर्तियुगीनमहाकाव्यानामयमेकस्यां नव्यदिशि विकासः
कथयितुं शक्यते । सेतुबन्धगौडवहकुमारबधोषानिरुद्धमहाकाव्यानां रचना रसाल-
कारशैलीद्वन्द्वोद्वेष्ट्या संस्कृतमहाकाव्यपरम्परामनुसरति । कुमारपालचरिते
काव्यसौष्टवमत्पीयः । एतत्प्रधानं कारणमस्ति:-व्याकरणोदाहरणप्रस्तुतीकरण-
प्रक्रियायाः काव्यकथासाकं सामञ्जस्यसंस्थापनम् । कवेर्व्याकरणनिदर्शने साफल्यं
दृश्यते किन्तु काव्यदृष्ट्या स असफल एवातिष्ठत् ।

पूर्वोक्तनिर्दिष्टमहाकाव्येषु धार्मिकभावनायाः विशिष्टः प्रभावोऽस्ति ।
जैनकवयो धार्मिकभावनानां काव्यमाध्यमेन व्यक्तीकरणं सततमावश्यकममन्यन्ते ।
तेषां संख्याऽऽणितास्ते । तेषु “वरांगचरितम्” सम्भवतः दशमशताब्द्याः प्राग्भवा
रचनास्ति । अत्रैकत्रिंशत्सर्गेषु “वरांगचरिता” ध्यानमुपलभ्यते । अत्र नवसर्गेषु
जैनधर्मसम्बन्धिचर्चाऽस्ति । तथापि महाकाव्यस्यावश्यकतत्त्वानां समावेशः पर्याप्त-
मात्रायां मिलति । कथानके नायकस्य निर्वासनम्, परिभ्रमणम्, पराक्रमः शत-
शाने राज्याधिपतित्वप्राप्तः च साधारणघटनाः सन्ति ।

दशमशताद्वयां कनकसेनवादिराजसूरिः तथा एकादशशताद्वयां मारिण्यः
सूरिश्च यशोधरचरितम् निर्ममाते । कथेयं जैनधर्मावलम्बिषु महती लोकप्रिया-
स्ति । जैनसंस्कृतमहाकाव्यपरम्परानैरन्तर्येणाऽविच्छिन्नरूपाग्रेसरा भवन्ती ।
आसीत् । वीरनन्दिप्रणीतम् “चन्द्रप्रभमहाकाव्यम्” किमपि वैशिष्ट्यं परिरक्षति ।
अत्र कवेः प्रतिभायाः चूडान्तनिदर्शनं परिदृश्यते । रचनाकालः १०२५, स्त्रीस्ता-
द्वात्पूर्वमेवानुमीयते । महाकविवादिराजेन स्वकीयपार्श्वनाथचरिते रचनाकालः
१०२५ । वीरनन्देः सस्तुतिः कृता विभाति । इयमेकमात्रा रचना कवेः । अत्रा-
ष्टादशसर्गाः १६६७ पद्यानि सन्ति । संस्कृतस्य प्रायः सर्वेषां छन्दसां प्रयोगो
विहितोविभाति । अष्टमतीर्थकरस्य चन्द्रप्रभस्य जीवनचरितम् वर्णितमस्ति ।
रचना सरसा हृदयग्राहिणी च । सर्वे रसाः, अलंकाराश्च यथाशक्यं समाहिताः
सन्ति । प्रसंगतः सिद्धान्तप्रतिपादनं प्रभूतबोधवर्धकमसाधारणं च । श्रावकमुनि-
धर्मवर्णनम् वैशद्येन सम्पादितम् । रचनेयं केवलं काव्यदृष्ट्यैव नार्चनीया प्रत्युत
धर्मदर्शनाचारसरण्यापि सततं समृद्धा ।

आचार्यमहासेनस्य प्रद्युम्नचरितं काव्यम् उपलभ्यते । समयः दशम
शताब्दी । अत्र चतुर्दश सर्गाः सन्ति । परम्पराप्राप्त कथानकस्य महाकाव्योचितः
स्वरूपप्रदानं विशेषतो द्रष्टव्यमास्ते । कथावस्तु शृङ्खलाबद्धम् सुसंघटितञ्च ।
क्रमनियोजनं पूर्णतोलभ्यते । येन मनोरंजकतासमावेशो जातः । काव्यप्रवाहं
स्थिरं शृङ्खलाबद्धम् विधातुं भवान्तरकथा अपि परिगुम्फिताः सन्ति । रचनेयं
विशेषतः सरसा मनोहारिणी च ।

महाकविः आचार्यवादिराजः । समय १०२५ । अस्य महाकवेः महा-
काव्यम् अस्ति । “पार्श्वनाथचरितम्” ।

अनेन सिंहचक्रेश्वरचालुक्यचक्रवर्तिजयसिंहदेवस्य राजधान्यानिवसता
महाकाव्यमिदम् विरचितम् । महाकाव्यदृष्ट्या “पार्श्वनाथ चरितम्” श्रेष्ठ काव्य-
मस्ति । अत्र द्वादश सर्गाः । परम्पराप्रसिद्धं कथावस्तु परिगृहीतं विभाति । अनेन
महाकविना संस्कृते पूर्णरूपेण महाकाव्यं गुम्फितम् । अस्योपजीव्यमस्ति तदुत्तर-
पुराणम्, किन्तु कल्पनाया अपि विहितोऽस्ति पर्याप्तोपयोगः । कथावस्तु सुसंघ-
टितं शैथिल्यविरहितं सुन्दरञ्चास्ति । शास्त्रीयलक्षणानुसारमिदं महाकाव्यं
विद्यते । मगलस्तवनपूर्वकं महाकाव्यारम्भोऽजनि । रसचरणे संवेगचित्रणमपि
स्वतः एवागतम् । अत्राङ्गी रसः शान्तः । अंगानि च शृङ्गाराः, करुणः, वीरा-
रोमाञ्चमत्समयानकाश्च । कथानकेनादर्शः प्रस्तुतीकृतो विभाति । प्रतिनायकोऽत्र-
वसुधः । नायकस्तं प्रति सदैव सहानुभूतिमेव रक्षति । प्रकृतिचित्रणालंकारयोजना-
दृष्ट्यापि सफलमिदं महाकाव्यम् । भावरसरूपकप्रसादगुणसम्पन्नसत्त्वसत्स-

भाषायां भावानुरूपं शब्दावलि प्रयुज्य महाकविनात्र सरलशैलीप्रयासो विहितः । सामान्यत इदंकाव्यं वैदर्भीशैलीसम्भृतमास्ते । कुत्रापि पाञ्चालीस्वरूपमपिपरिगृहीतम् । अस्य यशोधरचरितमपि परमस्ति महाकाव्यम् ।

महाकविर्धनञ्जयः—

अस्य बहुचर्चितारचना द्विसन्धानमहाकाव्यमस्ति । समयः १०२५ तः पूर्वमेववक्तुं शक्यते । सन्धानशैल्या सर्वप्रथममिदं संस्कृतमहाकाव्यं भवितुमर्हति । अत्र रामकृष्णचरितयोः निर्वाहः साफल्येन विहितः ।

इदमष्टादशसर्गेषु विभक्तमस्ति । अपरं नाम राघवपाण्डवीयमस्ति । अत्र रामायणं महामारतकथा युगपन्निबद्धा वर्तते । प्रत्येकश्लोकस्यार्थद्वयमास्ते । प्रथमार्थे रामचरितम् द्वितीयार्थे कृष्णचरितं निस्सरति । सहैव पाण्डवचरितमपि लभ्यते । तीर्थंकरवन्दनया काव्यारम्भः प्रस्तुतः । इतिवृत्तं पुराणप्रसिद्धं गृहीतम् । अत्र सर्वत्रकाव्ये पराक्रमपूर्णयुद्धातंको विलोक्यते । इदं काव्यं शास्त्रकाव्योभयदृष्ट्या महत्त्वपूर्णमस्ति ।

महाकविरसगः—

अस्य महाकवेः रचनाद्वयं लभ्यते । “वर्धमानचरितं” शान्तिनाथचरितञ्च । समयोऽस्ति दशमशताब्दी । वर्धमानचरितमहाकाव्ये अष्टादशसर्गाः सन्ति । यत्र तीर्थंकर महावीरस्य जीवनवृत्तमङ्कितं विभाति । कथावस्तु परिगृहीतमुत्तरपुराणादेव । तत्र कल्पनाया अपि समाश्रयो विहितः । पौराणिककथानकं महाकाव्यकथानके परिवर्तितं विभाति । कथानियोजने योग्यताऽवसरसत्कार्यं तारुपाकृतीनां समग्रं ध्यानं सुरक्षितं वर्तते । अद्यान्तरकथापि पूर्वमवाधलिरूपे प्रक्षिप्ता विद्यते । प्रतिनायकोविशाखनन्दिरस्ति । कथानकपूर्तये वस्तुव्यापारप्रकृतिचित्रणरसभावसंयोजनालंकारादिनियोजनं सम्पादितं शोभते ।

शान्तिनाथचरितमपि महाकाव्यं । अत्र षोडशसंख्यावतस्तीर्थंकरस्य जीवनवृत्तम् वर्णितम् । रसभावालंकार—प्रकृतिचित्रणे सर्वथा महाकविः सफलो दृश्यते । अत्राधिकपौराणिककथायाः समावेशो राजते । श्रमणश्रावकाचारतत्त्वान्युपवर्णितानि सन्ति ।

महाकविर्हरिश्चन्द्रः—

धर्मशर्मन्पुदयमहाकाव्यम्

कविकर्मो.—चचतादृष्ट्या सर्वोपरिवेद्यते । अस्य लेखकोहरिश्चन्द्रः सम्भवतः द्वादश्याः शताद्वयाः भवितुं शक्नोति । तत्रैकविंशतिसर्गेषु पञ्चदशमतीर्थंकरधर्म-नाथस्य चरितं व्यावर्णितमस्ति । शैली माघसमाना, वाग् विम्यासो वैदर्भीरीत्या-नुप्राणितो विद्योतते । तस्याः रचनायाः भावरमणीयता संस्कृतसर्वोच्चकविसम-कक्षा प्रतीयते । सम्भवतो द्वादशशताद्वयां वाग्भट्टो “नेमिनाथचरितं” रचया-मास । अस्य पञ्चदशसर्गेषु नेमिनाथस्य चरितं वर्ण्यविषयोऽस्ति । शैली सरला-सरसा च । जैन संस्कृतौ “श्रीनेमिनाथचरितम्” लोकप्रियमास्ते । सूरार्यमल-घारिहेमचन्द्राभ्यामपि नेमिनाथचरितम् वर्ण्यविषयं विधाय रचना विहिता । अस्मिन्नेव समये सुन्दरगणिविरचित महीपालचरितमपि समुपलभ्यते । यत्र चतु-र्दशसर्गास्तथा ११५६ श्लोकाश्चासाद्यन्ते ।

हेमचन्द्राचार्यः—

हेमचन्द्राचार्येण द्वादशशताद्वयां “त्रिषष्ठिशलाकापुरुषचरितम्” निर्मि-तम् । अत्र जैनधर्मस्य त्रिषष्ठिमहापुरुषाणां, चतुर्विंशतितोर्थंकराणाम् द्वादश-चक्रवर्तिनाम्, नव वासुदेवानाम् नव बलदेवानाम्, नवप्रतिवासुदेवानाञ्च चरि-तानि वर्णितानि सन्ति । हेमचन्द्रस्य व्यक्तित्वम् सांस्कृतिकविकासदृष्ट्योदात्त-मासीत् । सोऽनेकविद्यासु शास्त्रेषु च सर्वथा पारंगतोऽभवत् । एतेषां सम्यग्-ध्ययनेन जैनान्तराचारजैनदर्शनतत्त्वानां परिवोधो जायते । विहंगमदृष्ट्या महाकाव्यपर-राणां विमर्शनं तद्विषयकविकासबोधपरिसरः एघते । शेमुषीपरिमार्जनं च यथा-यथ सम्पद्यते ।

शास्त्रीयमहाकाव्ये वस्तुपालकृतः—“नरनारायणानन्दनम्” जिनप्रभ-चूरि विरचितम् “श्रेणिकचरितम्” महाकाव्यं च वरीवर्ति । प्रथमस्य कथानक-स्याधारो महाभारतमस्ति । महाकाव्यवस्तुविवेचने महाकवेः समीहिता सफल-ताप्ता वर्तते । परं धारावाहिकताया अभावो विलोक्यते । चरित्रचित्रणे प्रभूता-नफलता मिलितास्ते । कृष्णार्जुनयोः चरित्रचित्रणं प्रधानरूपेण विभाति । अन्या-न्यपि पात्राणि सन्ति । तेषामपि चरित्रचित्रणम् सर्वथानुकूलमास्ते । तत्र प्रकृति-चित्रणम् सर्वथा समृद्धं राजते । सौन्दर्यचित्रणम् कामपि विशिष्टतामारक्षति । रमपरिपाकोपि द्रष्टव्य एव । भापालंकारछन्दोविधानवर्तते तत्तराम् मर्यादितम् । वक्तुं पायते नफलमिदं महाकाव्यम् ।

द्वितीयस्मिन् महाकाव्ये अष्टादशसर्गाः सन्ति । कथानके व्यवस्थाधा-रावाहितयोः समीहितनिर्वाहो नो जातः । चरित्रचित्रणे महाकविना साधीयसी-मन्वना आमादिता । प्रकृतिचित्रणे तत्र भूदमेक्षणशक्तिः

परिचीयते । सौन्दर्यवर्णनं नो मनोरमम् । अस्य कलापक्षः समृद्धः । अलंकार-
योजनाऽभ्यर्थनीया । कालदृष्ट्या सफलमिदमपि महाकाव्यम् ।

ऐतिहासिकमहाकाव्ये बालचन्द्रसूरिप्रणीत “वसन्तविलासः” नयचन्द्र-
सूरिकृत “हम्मीरमहाकाव्यम्” च दृष्टिपथमवतरति । उभयत्र चरित्रचित्रणप्रकृति
चित्रणसौन्दर्यवर्णनसमाजचित्रणधार्मिकविचारपरिचर्चासपरिपाकभाषाशब्दक्रीडा -
पाण्डित्यप्रदर्शनैः सहैवालंकारछन्दोविधानं समीचीनतामञ्चति । जिनपालोपा-
ध्यायप्रणीत “सनत्कुमारचरितम्” अमरचन्द्रसूरिकृत “बालभारतम्” अभय-
देव सूरिकृत “जयन्तविजयम्” अर्हदासकृत-“मुनिसुव्रतचरितम्” माणिक्य-
देवसूरिप्रणीतम् “नलायनम्” मुनिभद्रसूरिविहितम् “शान्तिनाथचरितम्” विशेष-
रूपेणोल्लेखनीयमास्ते । एषु शान्तिनाथचरितविषये किञ्चित्प्रस्तूयते । अस्य रचना
कालः सं. १४१० वैक्रमशती अस्ति । अत्रैकोनविंशतिः सर्गाः सन्ति । महाका-
व्यदृष्ट्या सर्वथा सफलमिदं महाकाव्यम् । वीरशान्तगुणगरिमविशिष्टः तीर्थंकरः
श्री शान्तिनाथोऽत्र नायकोनिर्दिष्टः । अङ्गी शान्तरसः, सहायकाश्चाभ्ये रसाः ।
चतुर्वर्गेषु धर्ममोक्षी परमोद्देश्ये स्तः । प्रत्येकसर्गे एकस्य छन्दसः प्रयोगः ।
अवसाने छन्दःपरिवर्तनं विलोक्यते । कुत्रचिच्च विविध छन्दांसि प्रयुक्तानि ।
वननगरतुसंयोगवियोगविवाहयुद्धादिविषयाः वर्णिताः । सन्वियोजनाविहाया-
परशास्त्रीयनियमानां निर्वाहो विहितो विभाति । जैनसंस्कृतेः सशक्तोद्घोषणाकृता
चकास्ति । प्रौढभाषाशैलीचरित्रचित्रणगतशालीनता च वेदिद्यते । सन्देशश्चवर्तते
सार्वकालिकःसार्वभौम सर्वजनीनश्च । इदं पौराणिकशैल्याः महाकाव्यम् । यत्रा-
नेक पात्राणां भवान्तरवर्णनं कृतमस्ति । शान्तिनाथस्य द्वादशभवानां वर्णनं
दिद्यते । वर्तमाननववटनाभिः सहैव पूर्वभवघटनाऽभिसम्बद्धा । देवराजकृता
स्तुतिरत्र परम्परारूपे विराजते । स्वधर्मप्रशंसापरधर्मनिराकरणप्रवृत्तिः परिल-
क्ष्यते । अर्हद धर्मः समग्रकाम्यकामना पूर्तिदः चित्रितः । तत्खण्डनपरायणो
दारुणं कष्टमनुभवतीति दर्शितम् । चरित्रे सर्वथाऽलौकिकता दृश्यते । पक्षिणश्च
मानववाचा व्यवहरन्ति । घनरथमेघरघादीनां मुनीनां भूतभविष्यद् ज्ञान तत्राङ्कि-
तम् । येत ते पूर्वजन्मवृत्तान्तम् वर्णयन्ति । अत्र पौराणिकरंगस्याधिक्यम् । धर्म-
कथामहाकाव्ययोः समावेशोविलोक्यते । रचनेयं भक्तिभावनयासह पाण्डित्यप्रद-
र्शनार्थं कृताविभाति । मिथ्यात्वाञ्चितपरतीर्थिककाव्यपठनपाठन निरासार्थमेव
सम्यक्त्व संवासनासंवलितमिदं काव्यं प्रणीतमिति साधिकारं वक्तुं पार्यते ।
मुनिदेव सूरिकृत “शान्तिनाथचरितम्” वर्ततेऽस्योपजीव्यम् । अत्र प्रकृतेः मानवी-
करणमपि परिलक्ष्यते । प्रसंगतो दशमसर्गे चार्वाकमतनिरसनपुरस्सरं जीवसिद्धिः
विहिता दिद्यते । इत्थं धर्मात्मकेऽस्मिन्महाकाव्ये दर्शनपक्षोऽपि नास्त्यस्पृष्टः ।
इतोऽपि महाकाव्यपरम्परा गतिमती अभवत् । तत् विषयेऽपि इतिवृत्तग्रन्थेभ्यः
परिज्ञानमासादनीयम् । स्थानाभावाभ्यां दिङ्मात्रमेव दर्शितम् ।

प्राक्कालतः प्रवर्तमानमहाकाव्यप्रणयनद्वारा कालक्रमेणोच्चावचा वा भवत्, किन्तु सा सर्वतोभावेन सर्वथा नो रुद्धा जाता । यतः सा कालचक्रवियिनी मन्यते । भारतीभव्यभावविकाशे कथं भवेदवरोधः ? पराधीनतापाशकालेऽपि सा येनकेनापिरूपेण निजनैसर्गिकतां न जहौ ।

वर्तमान कालेऽपि कालजयिनी “श्रीजयमल्लकाव्यकीर्तिलता” प्रत्यक्षं विराजते । अस्याः प्रकाशनं परमसन्तोषास्पदमेवमन्तव्यम् । करालेकलिकालेऽपि सुरभारतीपरायणैः यत्प्रणीयते संस्कृतकाव्यमिति । तथा तस्याः प्रचारेप्रसारे चोत्तरदायित्वम् कटिबद्धाः वहन्ति । अस्याः विषये किमपि विचार्यतेः— प्रस्तुत-काव्यषट्स्तवकेषु विभक्तमस्ति । प्रथमे श्रीजयमल्लस्य जन्मपरिवारविवाह स्वल्प-कालिकगार्हस्थ्यजीवनस्य चित्रणं विद्यते । द्वितीये आचार्यश्रीमूषरद्वारा विवेचित-कथानकेन विशेषप्रभाविता जयमल्लस्य संयममयश्रमणजीवनस्वीकृतिर्वर्णिता । तस्य धर्मपत्नयाऽपि भागवतीदीक्षाङ्गीकारो रोचकः प्रेरकश्चास्ति । दीक्षितस्य तपो-मयजीवनदर्शनमस्ति । तृतीये व्यवितत्वकृतिर्वोद्वेलितोदात्तस्वभावस्य सम्यक्-चित्रणम् कृतम् । चतुर्थे पादविहारः धर्मप्रचारश्च सजीव उपवर्णितः । पंचमे यात्रायाः वैशद्येन निर्देशनम् । षष्ठे गहनचिन्तनद्वाराचित्रिता । तपोध्यानभाव-पूजायाः वर्णनं वस्तुतोऽद्भुतमेव । इत्थं काव्यमिदं सम्पूर्तिं गच्छति । अवसाने परिशिष्टद्वयमपि दत्तमस्ति विषयपरमोपयोगि मत्वा । स्थालीपुलाकन्यायेनैवमया विवेचितम् ।

प्रस्तुतस्यास्यमहाकाव्यस्यवैशिष्ट्यम् ?

वैज्ञानिकयुगेऽस्मिन् अस्याध्यात्मप्रवणस्यमहाकाव्यस्यप्रणयनस्यकौचि-तीति प्रश्नः सर्वत उत्थातुमर्हति । उत्तरे सादरं विनिवेद्यते । सम्प्रति संस्कृतसंस्कृतिरक्षणस्यापिसमीरः प्रवहमानो दृश्यते । जागतिकसर्वसम्यभाषाणां निदानं संस्कृतं समुन्नेयम् । महाकाव्यनिर्माणेन तथा कर्तुं पार्यते । आध्यात्मिकं महाकाव्यम् जनजीवनस्य निर्माणे साधु शक्तमिति विचारशीलैः परिभाव्यते । भौतिकप्रवाहे पतितं जगत् संस्कृतमेवोद्धतुं क्षमम् । समर्थभौतिकयुगे यत्कल-लव्यम् तत्सर्वसमक्षे विद्यमानमस्ति । सर्वत्र सर्वनाशविभीषिकैव दृष्टिपथमायाति । विश्वयुद्धद्वयस्य तापोऽद्यापि नो शान्तः । सर्वं विश्वं वैपमानम् परस्परं संदिग्धं सर्वयापीडितम् पतनोन्मुखञ्च परिदृश्यते । अस्यां परिस्थितावेदशस्य निर्माण-निष्प्रयोजनं नो वक्तुं शक्यते । अस्य चरितनायकस्य समग्रमाचरणं प्रेरणादा-यकं भैषज्यमिव विश्वेपा जगतां कृतेमन्तव्यम् । भगवन्निर्दिष्टपथं जगदनुवर्तते तदा कापि व्याघ्रीव समस्या मुखं व्यादाय समक्षे नागमिष्यतीति । दया दानैः

सहैव बहवः सामयिकाः विषयाः अत्र कीर्तिता वर्तन्ते । नीतिराजनीतिपरिमा-
र्जनस्यावश्यकतोपवर्णिता । अत्र विहिताचारसंहिता कापि द्रष्टव्यैव । महाकाव्य-
पारायणेनापि सर्वथा वैशिष्ट्यं ज्ञातुं शक्यते ।

अनादिकालतः प्रवहमाना महाकाव्यस्यधारा सदैकरूपासीदितिकथनं
विप्रतिपत्तिपूर्णम् । मध्येमध्ये परिवर्तनात्मकं विकासस्वरूपं नैवावेरुद्धम् । परन्तु
न जातं तत्र परिवर्तनमामूलचूलम् । सामयिकगतिविधिमनुरुध्य यत्परिवर्तितं
तत्सर्वं साहित्यकोटौ परिगृहीतमपि जातमिति सन्तोषास्पदम् । महाकाव्यधारा
आपगाप्रवाह इव सर्वथा निरोद्धुं न शक्या । सम्प्रति सेतुबन्धादिसुदृढनिर्माणेऽपि
वारिप्लावनम् नासम्भवम् । विनाशलीलापि विलोक्यते जगतीतले । अनादि-
प्रवाहं रोद्धुं कः प्रभवेत् ! साहित्यजगति प्रारब्धो विकासः कुत्र विश्रान्तिमा-
श्रयिष्यतीति वक्तुं नालम् । भारतीयभाषानिबद्धग्रन्थरत्नेषु भवति विकासस्य
स्वरानुभूतिः । हिन्दीसाहित्यस्य महाकाव्येषु नैव वर्तते विकासस्य समानरूपता
कामायनी, नूरजहाँ, प्रियप्रवास साकेतभारतविजयेषु हिन्दीमहाकाव्येषु नैव सर्वत्र-
विद्यतेप्राक्तनसाहित्यलक्षणानां सर्वथा समन्वयः । सामान्यतो महाकाव्यस्य कति-
पयलक्षणसत्त्वेऽपि रुचिवैचित्र्यात्पर्याप्तस्वातन्त्र्यमपि परिदृश्यते । तथात्र महा-
काव्ये यदि पूर्णरूपेण लाक्षणसमन्वयो लाक्षणिकग्रन्थानुसारेण सर्वथा नोपजातं
स्यात्तदा किमप्याश्चर्यजातं नो भवितव्यम् ? नवीनस्वरूपे नवीनयुगे तथासम्भा-
वनाऽसम्भाव्यकौटौ नायाति । विशेषरूपेणोद्देश्यसन्देशदिशि पक्षपातपरिशून्यानां
भव्यालोचकानाम् साधीयसी दृष्टिसौदामिनी विद्योतमाना निपतेत् । इति मदीयं
हार्दम् ।

जैनसुधर्मसुदेवसुगुरुभक्तिभावप्रवणमानसेन, चरितनायकस्यगुणगरिम-
मयव्यक्तित्वप्रभाषितेन, वर्तमानाचार्यकलितकृपासन्दोहपरिलव्धकान्तिमयजीवन-
प्रवाहेण, मया नव्यभव्यभावकदम्बकलितं “श्रीमद्जवाहरयशोविजयं महाका-
व्यम्” प्रणेतुं यथाशक्यं प्रयत्नो व्यधायि । अल्पीयसानेहसा विरचितेऽस्मिन्
प्रमादवशेनाऽपरिमार्जनीयाः कतिपये दोषाः सम्भवेयुरिति विद्वज्जननिकपोपलः
प्रमाणम् । परं “समादधति साधव” इति भणितेरनुसारम् शक्तिसंचयमाकलय्य
वेपमानेनापिस्वकीयोभावसुमनोऽञ्जलिरुपस्थाप्यते । आशासे चरितनायकप्रमोद-
करोऽयं गुरुवर्यनानेशाचार्यमहनीयचारुचरणचर्याया स्वीकृतो जनिष्यते । येन
मदीयः श्रमः साधु सफलतां व्रजेत् ।

कृतज्ञताज्ञापनम्:-

दिग्दिगन्तपरिव्याप्तकीतिकदम्बाः युगप्रधानाः युगप्रवर्तकाः युगाव-

ताराः युगन्धराः महाकाव्यचरितनायकाः सादरं स्मर्यन्ते । येषां पावनचरित-
प्रवाहैः तरङ्गितन्तद्भृशं संपूर्तिमगात् । तथा सञ्ज्ञापरिकल्पितं सत् विशालविश्व-
मपि प्राकाश्यं नीयते ।

अस्मिन्प्रसंगे समतादर्शनप्रवर्तकाः चारित्र्यचूडामणयोऽध्यात्मसाधनसु-
धासिन्धवः धर्मपालप्रतिबोधकाः समीक्षणध्यानधारणधियो गुरुवर्याः श्री नानेशा-
चार्याः विशेषरूपेण वन्दनापुरस्सरं मनसिधीयन्ते । येषां निर्माणशक्तिप्रदानेनैव-
कृपाविशेषसंचारेणैव प्रस्तुतमहाकाव्यम् अचिरेण सम्पूर्तिमगात् ।

ग्रन्थस्य प्रणयनं जिनशासननभोमणिसमताविभूतिधर्मपालोद्धारकविद्वत्-
शिरोमणोराचार्यं श्रीनानेशस्य सतततत्त्वावधाने सम्पन्नमास्ते ! आचार्यप्रवर-
साधनायाव्यस्तक्षणेऽपि यथोचितसमयं प्रदाय ग्रन्थप्रणयनसम्बन्धिश्लोकरचनाभा-
वभाषाप्रभृतिविविधप्रकारेषु महत्त्वपूर्णमूल्ययोगदानमदायि ।

आचार्यप्रवरानामध्ययनं जैनदर्शनेन सह परदर्शनेषु संस्कृतसाहित्ये
चात्यन्तं गम्भीरं गहनञ्च वेविद्यते । व्याकरणव्यन्याय प्राकृतागमषड्दर्शन-
गीतावेदपुराणभामतीटीकोपेतशाङ्करभाष्यसंवलितब्रह्मसूत्रटीकासंपृक्त सिद्धान्तका-
मुदीप्रमेयकमलमार्तण्डानेकग्रन्थरत्नैः सह कुरान बाइबिल पाश्चात्यदर्शनमनो-
विज्ञानादि विषयाणां तलस्पर्शज्ञानेन सह तत्राधिकारप्राप्तिरपि समासादित-
तैः । अतः महाकाव्ये यत्किमपि गुणाधानमजनिष्ट तत्सर्वं तेषां कृपायाः अस्मा-
न्तपरिश्रमस्यच सुफलं वरीवति । एतद्दृष्ट्याभिघातुं शक्यते यत् ग्रन्थस्य प्रमुख-
रचनाकारस्यश्रेयो आचार्यवर्यनिव सहजसमुपैति । मया यत् किमपि कृतं तत् तेषां
तत्त्वावधाने एव स्रक्कार इव विहितम् । महाकाव्येऽस्मिन् वैशिष्ट्याधानस्यमौ-
लिककारणमिदमेवास्ति । तेषामहैतुकीं कृपां प्रति विनयेन नतमस्तकोऽहम् ।
अत्र न्यूनतायाः कस्या अपि कृतेऽहमस्मि सर्वथा भाजनम् ।

विद्वद्वर्यं श्री शान्तिमुनिजी म. सा. विद्वद्वर्यं श्री पार्श्वमुनिजी म. सा.
विद्वद्वर्यं श्री जानमुनिजी म. सा. इति त्रयोपिमुनिवराः महाकाव्यास्यावलोकनं कृत्वा
यथायोग्यपरामर्शोपकृतवन्तः ।

महाकाव्यस्यसम्पन्नायां सम्पूर्णपाण्डुलिपी वर्षावासावसानेऽहमाचार्य-
वर्माणां सेवायां उदयपुरेस्थितोऽभवम् । तैरनुकम्पापूर्वं पुनर्ब्रह्माकाव्यस्याद्यन्तं
श्रवणविधायमहर्घसंशोधनपरिष्करणमार्गदर्शनैः भृशमुपकृतम् ।

सहैवाचार्यप्रवरानां ज्योतिर्वरजवाहराचार्यान्प्रति प्रस्फुटितभावाभि-
व्यक्तिमपि “श्रीमज्जवाहराचार्यवर्यस्य संस्कृतगद्ये जीवनचरितम्” इतिनाम्ना
सरुनितनम्पाद्य ग्रन्थस्यादौ संयोजितं कृतवानस्मि ।

घातृमानृपदालङ्कृता कर्मठसेवामाविनः विरक्तवर्गसंप्रेरकाः संघीयव्य-
स्थामेरदण्डाः श्री इन्द्रचन्द्रजी मुनिवर्याः सादरं वन्द्यन्ते । येषां मीनादृष्टप्रेरणा-

साहाय्यमन्तरेण महाकाव्यपाथोधिपारयानं कदापि न सम्भवि । तेषां वात्सल्य-
मावोममास्ति श्रावकिकोधर्मः । अस्यमहाकाव्यस्य हिन्दीभावार्थविधातारः
सर्वयादुरुहसम्पादनकार्यनिष्णाताः साहित्यविविधांगप्रणेतारः “ अन्तः पथ केयात्री
आचार्यश्रीनानेश ” इति महाग्रन्थस्य यशस्विलेखकाः श्रीशान्तिमुनिवर्या समभिनन्द
नीयाः यैः व्यावरचातुर्मास्यप्रसंगे मदुपस्थितौ प्रशस्तसम्पादनकृत्यजातं सुचारु
निर्बोद्धम् । यस्य तात्कालिकं फलं चातकीभूतविद्यारसिकैरुपलब्धम् । सततसाहि-
ध्यसुषासन्दोहसंवर्षकाः उत्तराध्ययनपद्यानुवादकर्तारो मौनसाहित्यसमर्जकाः
कविवर्याः श्रीवीरेन्द्रमुनिवर्याः अपेक्षितं साहाय्यं दत्तवन्त इति सभाजनीयाः ।
विशिष्टप्रतिभाशेमुषी सम्पन्नसुधियो विविधविधविद्याकलामर्मज्ञाः समुज्ज्वलसमु-
न्नतायतिकाः विलक्षणप्रज्ञाविषक्षणाः यथानामतथा गुण इति निदर्शनप्रमाणीभूताः
श्री ज्ञानमुनिवर्याः स्वकीयसत्प्रेरणया ममोत्साहमवर्धयन्त । यत्फलंमहाकाव्यसम्पूति-
रिति तेऽपि एतदर्थं वन्दनीयाः सन्ति । उदयपुरनगरे आचार्यभगवत्सन्निधौ सेवा-
भावसमुज्ज्वलचरिताः गुरुपादपङ्कपरगसंचयनचारुचंचरीकाः समुपलब्धतपस्ते-
जस्काः निरन्तरसंयमसमाधिसंसाधकाः श्रीराममुनिवरा अत्र प्रसंगे यदुपकृतवन्तः ।
तज्ज्योतिरद्यापि मानसेजागर्ति । तदर्थमहं तानमिनन्दामि । निर्हेतुकस्नेहिलमा-
नसाः देवताभिधानाः श्री रमेशमुनयो विद्याकृतिवैदग्ध्यविभूतिविभूषिताः नैसर्गि-
कप्रतिभासम्पन्नाः श्रीविजयमुनिवर्यास्तथाऽप्येपि समस्ताः सन्तः विशेषरूपेण
नमनार्थं स्मर्यन्ते । येषां साहाय्यमन्तरेणेदविधानं मादृशानां कृते दुष्करमेवा-
सीत् । विशुद्धपावनचरितानां साधूनामिव सतीनां साध्वीनामपि सेवारूपाध्य-
यनस्य मिलति सौभाग्यपुण्योदयात् निरन्तरं सेवावसरः । पञ्चमाराधामपि एता-
दृशयोभिमानभूमयः, सम्यक्ज्ञानदर्शनचारित्रसंयमसमाश्रयिकाः, विशिष्टशक्ति-
सम्पन्नाः आदर्शस्वरूपाः सर्वजनहिताय सर्वजनसुखाय संधारिततपस्तेजोऽद्यद्वि-
विग्रहाः आत्मोन्नतिदिशि सततबद्धपरिकराः सांसारिकादिकसुखसन्निवृत्ति-
मन्यमानाः, अहिंसादिमहाव्रतसमाराधनपरायणाः विश्वविश्ववन्दुमान्यमानाः,
सुधासरिति इव जनजननिवहं सिञ्चमानाः कराले घोरकलिकादिभिः सन्निवृत्ति-
दयादानघाराप्रवाहिकाः अनगाराः दृष्टिपथ समक्षमवतरन्ति । तेषां सन्नि-
सानिष्येनमयाऽनल्पोलाभोऽलाभि । अतः महाकाव्यप्रकाशनमहोन्मदः उन्मदः
ऽहमात्मानं सुधाशीकरसम्पृक्तात्मानमानन्दपयोधौ निमग्नमिवानुव्रजामि । महाकाव्य-
पूर्तिमहाध्वरे निदानमेकमिदमपिमन्ये । अस्ते ग्रन्थस्य प्रकाशकाः विद्वान्मनो-
वादाहर्ताः । येषां प्रयासैः सुरभारतीभाण्डारे कापि नवीना मयूनिव्रजयन् ।

इति निवेदयतेः—

काव्यकारः

काशीनाथ शास्त्री “आचार्य भगवतीति”

नम्यभ्याकरणाचार्यः (वाराणसी) राजस्थानीय-
संस्कृत-विभाग-
संस्कृत-विभाग-
संस्कृत-विभाग-

प्रथमसर्गस्य संक्षिप्तः कथासारः—

प्रथम सर्गः। तीर्थंकरस्तवनात्मकोऽस्ति । समस्ताध्यात्मवादिदर्शनेषु मंगलाचरणस्य महत्तोपादेयते स्वीकृते विभातः । निर्विघ्नग्रन्थसमाप्तिं प्रति विद्यते मंगलस्व कारणत्वम् । मनोवैज्ञानिकदृष्टिकोणेन मानवमनः स्वोच्चादर्शं व्यायं व्यायं तत्रैव समर्पितं जायते । ततः संकल्पस्यासीमशक्तिमुपलभते । जैनदर्शनानुसारं स्वयं तीर्थंकरा अपि प्रवज्यास्वीकृतिसमये सिद्धनमनरूपं मंगलमाश्रयन्ते । कल्पानुसारेण प्रथमसर्गे लोकोत्तरं मावसंगलं परिगृही जातमास्ते । साधनायाः चरमपरमस्थितिप्राप्ताः वीतरागदेवारिहस्ततीर्थंकराः सिद्धाश्च समुज्ज्वलप्रतीकाः सन्ति । अतोऽत्रग्रन्थे सर्वप्रथमं सिद्धदेवः सादर स्तुतराजोति । अस्यत्र मददृष्टौ भावपूर्णवन्दनमित्यमेकत्र सुलभं नो वरीवर्ति विसकलितवर्णनं यत्रतत्रावश्यमेवोपलभ्यते । अनया दृष्ट्या वर्ततेऽस्यवन्दनस्य मौलिकं वैशिष्ट्यम् ? सिद्धप्रभुवन्दनानन्तरं दशश्लोकपर्यन्तं तीर्थंकरवन्दना साधोयसो मता । तदनन्तरं चतुर्विंशतिजिनेश्वराणां वन्दनं भक्त्या सम्पादितविराजते । सर्वत्र भावप्रवणता विशेषतो दरीदृश्यते । नवीनतापक्षपातिनाग्रप्रणेत्रा विमर्शं विमर्शं वर्णने मन्दं मन्दं पदमाहितं । येन प्रयत्नवैपरीत्यं नोकिष्यति कथमप्युद्भवेत् । पक्षपातशून्येन चेतसा सर्वेषां तीर्थंकराणां वन्दने समानरूपतैवाभिव्यक्तीकृता । एकपदे सर्वेषां स्तुतिमुपलभ्य भगवतां भाग्यभास्करा भव्यश्रावकाः प्रमोदमेष्यन्ति । प्रयोजनमनुदिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तत इति दिशादिमध्यावसानेषु मंगलं विधाय काव्यकारः त्रिविधेषु प्रयोजनेषु परिपूर्णेषु स्वकृतकृत्यम् कलयिष्यति इति

अथ द्वितीयसर्गस्य कथासारः—

अत्रसर्गेचरितनायकस्योद्भवो वर्णितोऽस्ति । सर्वप्रथमं प्रातःकालस्य प्राकृतिकवर्णनम् । यथाः—

कुशेशये मञ्जुलमालिकावतीम् ।
विकासवृत्ते भ्रमरावलि दधत् ॥
विबोधयन् लोकसमग्रसारिणीम् ।
विभाकरोभाति पुरोदिगञ्ज्वले ॥

सूर्यः मलयजसमीर प्रवाहयन् स्वारुणिम्ना दिशामनुरञ्जयन् ससारं प्रकाशं परिवर्धयन् विराजते । यथा प्रतिभारहितो निर्धनोऽक्षयं निधिं प्राप्य प्रसीदति तथैव प्रातःकालेन मनुष्योपि प्रमोदते । तत्र मानवीकरणविधया दिवाकरोदरायाः ध्वनान्तर्ना ददे । हे दुरितप्रपीडिते धरे ! त्वं भीतिं जहीहि । कोपि

त्वरया सुधाकरः प्रत्यासन्ने काले समेध्यति । ततः प्रसगतो भारतवर्षदेशस्य वर्णनम् संक्षिप्तं विभाति । तस्य मध्यप्रान्ते भावूआ मण्डलस्य थांदला नगरे गृहस्थरत्नस्य श्री जीवराजस्य गृहे श्रीनाथीबाईकुक्षी शुभग्रहावलोकितमुहूर्ते श्री जवाहरस्य जनिरभवत् । अल्पायुषि, मातुर्वियोगोजनि । स चानभ्रेऽशनिनिपातः । यथावसरं पठितुं पाठशाला गतः, किन्तु तस्य नैसर्गिकमध्ययन कदापि जीवने समाप्तिं नोगतम् । तत् चिरं विस्तृतं जातम् । ततोबालक्रीडावर्णनं कृतम् आस्ते । सहसा पित्रोरवलम्बनं समाप्तम् । तदपि तस्य हृदयं सर्वथा सहनशीलं मतिष्ठत् । निसर्गेण तस्य मानसं प्रत्येकपरिस्थितौ शिलायतमेकाग्रं चाजायत । क्रमशो वैराग्यभावाभिमुखी प्रवृत्तिः सम्पद्यमानाभवत् । स स्वयं सिद्धपदस्य गायकः समजनिष्ठ । आसादिता च साधुसंगतिः । सत्यपिविरोधे वैराग्यभावो दृढतामुपाजगाम । अन्ते च गृहत्यागो विहितः । विहिते प्रभूते प्रयासे साफल्यमासादितमाज्ञापत्रे । तदा परमप्रसन्नतामनुबभूव । आत्मानं सदा संबोधितं चक्रे । दीक्षामहोत्सवस्य विंशष्टायोजने भागवती दीक्षां प्रपेदे । साधुत्वपरिपालने तत्परो जज्ञे । साधवो भूत्वा विभुवितदिशि प्रस्थितः ।

तृतीयसर्ग कथासारः—

अयं मुनिसामाचारी सर्गोस्ति । भागवतीदीक्षा समाश्रयणानन्तरं शुद्धस्वर्णद्युतिरजायत । महाव्रतानां पालनं प्रारब्धम् । साधना समाधिर दीप्यत । परमात्मप्राप्तितत्परता जाता । परीषहानजयत् । ततः धर्मदेशनापि प्रारब्धा । क्रमेण हेमन्तवर्णनं विहितं विभाति । सहसा गुरौ निधनं गते प्रभूतः प्रभावितोऽर्जुनः । यस्य कदापि सम्भावना नासीत् । यथा प्रकृतिः परीक्षितुं सन्नद्धेव जाता भवेत् । मानसे विविधभावनोर्मयोऽजायन्त । विषमपरिस्थितावपि समभाव एवाद्ध्यत । समयपरिवर्तनेन पुनः स्वास्थ्यं समीचीनं सम्पन्नम् । धारानगरे प्रथमप्रावृत्प्रवासो जातः । तत्रैव कवितापगास्वत एवोद्भवौ । विहरन् सन् स्वकीय जन्मभूमिमपि प्राप्तः । उज्जयिनीनगरे सर्वप्रथमं भाषणमदाय । प्रवचनप्रभावेण प्रभाविता अनेके नरः निजव्यसनादिकं जहृः । उपवासादिसमाचरितम् । कतिपयेऽधिकारिणोऽपि जैनमतं स्वीचक्रुः । तथाकथितविपक्षमाश्रिताः साधवो विचारविमशार्थं सम्मुखे नागताः । पलायनमेव श्रेयस्करं निश्चिष्युः । प्रवचनेतस्य जन्मसिद्धाधिकारः । जयतारणनगरेऽपि प्रतिवादिनः पराजिताः । धार्मिकप्रवचनैः प्रभूता जीवाः परिरक्षिताः । गुरोराज्ञामादाय दाक्षिणात्यप्रदेशे विहृतुं प्रयातः । तदानीं भारतवर्षस्य पाश्चात्यशिक्षाप्रभावात् धर्मविषये दयनीयैव स्थितिरभवत् । भारतस्यदन्यचित्रणं हृदयविदारकं कृतमस्ति । सर्वथासीद्विषमतायाः साम्राज्यम् । दीनदशामपनेतुं कल्पानुसारं ह्योगः ।

चार । सर्वथा तस्मिन् राष्ट्रियताया रंगः दृढः । सस्कृतपठनस्याध्यापकैः व्यव-
स्थानवोना जाता । शालनेऽयमपि गणी निर्वाचितः । लोकमान्यतिलकेनाजायत
साक्षात्कारः ।

चतुर्थसर्गकथासारः—

अयं युवाचार्यसर्गः । आदौ सप्तमश्लोकपर्यन्तम् शरदर्तुवर्णनं
विहितमास्ते । यत्र कापि नवीनतैव प्रतिभाति । वर्षावासानन्तरं शरदर्तुपश्चात्
विहारो जातः । आचार्यवर्यश्रीश्रीलालजीमहाराजेन निजस्वास्थ्यसमोचनतया
कमपि युवाचार्यं विधातुं मानसं कृतम् । योग्यशाश्वतपरिपक्वविचाराय धर्मसंघ-
परिरक्षकाय जैनसिद्धपरिष्कृतचेतस्काय कस्मैचित् मुनये तत्पदं देयमिति । तदर्थं
मुनिश्रीजवाहरमेवालचिकाय । तदायं दाक्षिणात्यप्रदेशे विहरमाण आसीत् ।
अनेनाचार्यविचारेण श्रावकाः प्रसेदुः । अस्य प्रस्तावस्य साधुसमर्थनमनुमोदनञ्च
विहितम् । तदनन्तरं युवाचार्यपदप्रदानस्य प्रशस्तदिवसस्य घोषणा विहिता ।
वृत्तं श्रुत्वा मुनिर्जवाहरो विचारसागरे निमग्नः । आचार्यवर्यस्यादेशमादाय कोऽपि
विश्वस्तः श्रावको मुनिसमीपमाययौ । गुरुवर्यनिश्चयं मत्वा युवाचार्यपदमादातुं
तत्परोऽभवत् । ततः सर्वत्र प्रमोदसमोहः प्रावहत् । विद्याध्ययनेरतान् मुनोन्
दाक्षिणात्यप्रदेशे विहाय स्वयं गुरुसन्निधौ प्रतस्थे । युवाचार्यमहात्सवस्य स्थानं
रतलामनगरं निश्चितमासीत् । तत्रैवाचार्यवर्यस्य दर्शनं जातम् । तद्दिनस्य सूर्यो-
दयोऽपि सर्वथा नवीनोदयः । संक्षिप्ते स्थाने समिताः जनताः न मधुः । आचार्य-
वर्येण शुभसन्देशाः प्रदत्ताः । स्वकीयं प्रावरणं प्रदाय युवाचार्यपदं नियमतो
दत्तम् । प्रत्युत्तरे युवाचार्येण प्रवचनपूर्वकं कृतज्ञता ज्ञापिता । उद्धोषितं च ।
श्री सवस्य कल्याणस्यावरणपूर्वकं जितेन्द्रशासनस्य सेवाविधानं समोद्देश्यम् ।
गृहस्थप्रचारकदिशिध्यानं गतम् । आचार्यवर्यहादनुसारं मुनिनिः सहृदयं विज-
हार । ग्राम्यदुर्दशां दर्शदर्थं उदुद्धाराय प्रवचनं विहितम् । सत्शिक्षाप्रचारायोद्बो-
धिताः जनाः ।

पञ्चसर्गकथासारः—

अयं सर्गश्चरणात्मकोस्ति । युवाचार्यपदेस्थितचरितनायको विधिना
नमाजोद्भावना विहिता । क्रमशः स आचार्य पदं प्रपेदे । तदातस्य कापि नवी-
नैव मुपमा परिलक्षिता । अयंपष्ठपट्टे समासीनो बभूव । ततः पूर्वमपि पञ्चा-
चार्यवर्मा अपि पट्टं मुशोभितवन्तः । प्रथमाचार्याः हुक्मिगुरुवर्याः, द्वितीयाः श्री-
नान्दजीस्वामिनः, तृतीयाः उदयसागरजीवमहाराजा, चतुर्थाः श्रीचीयमलजीमहा-
राजाः । पञ्चमपट्टे श्रीलालजीस्वामिनः शुशुभिरे । श्रीमज्जवाहराचार्य

त्रिरत्नम् तपस्यासमृद्धिः, उदात्तबुद्धिधोरता, श्रमः श्रमणत्व, साम्भ्यं, शमनम्, मनोनिग्रहादयः नीतिमार्गानुसरणम्, वैराग्यभावना, विनयावदातता गुणाः प्राचुर्येणासन् । देशनव्यभव्यनिर्माणायात्मोन्नतये च सुशिक्षा परमोपादेयास्ते । अत्रदिशिध्यानं सर्वप्रथमं गतमभवत् । “गुरुकुलस्थापनायाः” प्रेरणा श्रावकैरासादिता । यत्र धार्मिकशिक्षायाः प्रधान्यमेव मान्यम् । पाश्चात्यशिक्षासमन्विता, मास्तवर्षीया अनुकरणपरायणाः स्वात्मत्र्यमुपभोक्तुं कथमपि नालम् । देशदुर्दशाप्रतीकारे ते कथमपि सन्नद्धाः भवितुं नोशक्ष्यन्ते । स्वभाषास्वदेशिवसनप्रचारे सर्वतोभावेन यतनीयम् । यदा निर्मातुं नो प्रभवन्ति जनास्तदाहन्तुं कथं यतन्ते । गवां प्राणातिपातः सर्वथा वर्जनीयः । भगवतां देशनया असंख्याताः नरा अहिंसकाः सम्पन्नाः । सततक्रियमाणेषु कल्पानुसारं विहारेषु परोषहसहनं साधु मेनिरेगुरवः । अत्र शिशिरतुर्वर्णनं काव्यदृष्ट्या चारुतरम् । दयनीयजनसाहाय्यमाचरणीयम् । स्वकीयभ्रमणेन पूतमपि स्वदेशम् पावयाञ्चक्रिरे ।

षष्ठसर्गकथासारः—

अस्मिन्सर्गे समाजवर्णनं शेखरायते । यत्रैवाचार्यवर्याः गतास्तत्रैव जनसम्मर्दो बभूव । समाजसमाजनविधानेन तत्र तेषां समादरो भूरिशोजातः । अमृतेन सहैव विषयानमपि समासादितम्, किन्तु व्यथा न्यूनापि नानुभूता । पूज्यश्रीणां मानसमात्मदोषोद्घोषलिमासीत् । परस्परं भेदकारणात् देशसमाजदुर्दशाविवर्धयत् । अत एकता परमोपादेया सर्वथा मता भवेत् । कस्यापि मतस्य तैः खण्डनं नो विहितम् । आगमिकसमन्वयस्यैवस्वरो जुगुञ्ज । समाजसुधारविषयेऽपि देशनाप्रवचनेषु जाता । समाजेन चित्ते परिवर्तनं विधेयम् । येन नवीनयुगस्याधानं तत्र भवेत् । समाजधर्मस्य ते महान्तः सुधारका आदर्शभूता आसन् । साधुश्रावकातिरिक्ततृतीयवर्गोऽपि नियोजनीयः । समाजसुधारकार्येषु येन सौविध्यं जायेत । तैः सर्वत्रैव धर्मप्रभावना सम्पादिता । धूम्रपानं मादकद्रव्यनिषेधः, शुचिव्रतचर्यपालनम् कन्याविक्रयनिषेधः, वृद्धबालविवाहनिवारणं च प्रवचनस्य सहोद्देश्यमासीत् । देशनाभिः कुरीतिराशिनिवारणम् अभद्राश्लीलगीतविरोधनं, रात्रिभोजनञ्च निषिद्धं जातम् । मृतकभोजस्य श्राद्धादिविधानस्योपादेयतानो वैज्ञानिकरीतिमनुसरति । देशनां श्रोतुमागतैः सह सर्वथासीत् समानव्यवहारः । स्थाने स्थाने हितकारिणी सभापि संस्थापिता । कला विभागेऽपि जनताध्यानाकर्षणं सम्पन्नम् । विषयानुधारकार्ये कार्यं जातम् । स्वतन्त्रताविषये उन्मुक्त विचारा आसन् तेषाम् । न्यायोपाजितद्रव्यं समाजकल्याणाय नियोजनीयम् समाजसेवो अपरिग्रही स्यात् ।

सप्तमसर्गकथासारः—

अस्मिन्सर्गे पूज्यश्रीणां स्थानोविहारचरित्रवर्णनं विशेषरूपेण कृतमास्ते ।

तत्र तेरहपथानुयायिनामधिकं प्रावत्यमस्ति । तत्रान्वतमसमेव प्रचुरं विलोच्यते ।
 अन्यधर्मप्रचारकाणां नासीदेव प्रवेशः । “वसुधैव कुटुम्बमिति मन्वानाः पूज्यवर्या-
 स्तत्र श्रावकाणां विनीतप्रार्थनया ग्रामानुग्रामं विहरन्तः उपागताः । प्रवचन-
 सुधामाधुरीपान्नेन जनताः विशेषरूपेण सभाजिताः । इतः पूर्वतः सर्वथा भ्रमे-
 निमग्ना एवासन् । तत्रत्यमज्ञानं दर्शदर्शं पूज्यश्रीमानसं दयाविगलितं जातम् ।
 तदर्थं तेन बहु प्रयतित स्वकल्पानुसारं; किन्तु साधीयसी सफलता नैव लब्धा ।
 स्थलीप्रदेशे विपक्षनामधारिणामासीद् दुर्भेद्या [दुर्गनिर्मितिः । यस्य भेदनं सत्तं
 नासीद् । आचार्यवर्याणामपि कृते काठिन्यानुभूतिरजनिष्ट । परन्ते ता प्रतिरोध-
 कारिणी नो अमन्यन्त । तत्र गतैरेव तत्रत्यानां बाधानां परिज्ञानं यथार्थतो कर्तुं
 शक्यते । प्रसंगतः कविना प्राकृतवर्णनं काव्यशैल्या विहितम् विभाति । तन्मूलतः
 एव विशेषानन्दाय परिग्राह्यम् । साररूपेऽत्र साधु वर्णयितुं नो पार्यते । अत्रत्यं
 सर्वदृश्यं हृदयाहारकं वरीवति । एतादृशेऽपि मरुस्थलीप्रदेशे परीषहसहनपूर्वकं
 साधूनां विहारो भवति । तेषां सद्धर्मप्रचारे प्रभूता बाधा समुपस्थापिता परं
 तेविपक्षाः सफलमनोरथाः नो जाताः । स्थाने रोचकाः सूक्तयोऽपि सर्गसंज्ञि
 गुम्फिताः विभास्ति । तत्रस्थाः जनताः पूज्यपादैः यथाकल्प साधु प्रबोधिताः ।

अष्टमसर्गकथासारः—

अत्र सर्गे युवाचार्यपदप्रदान विशेषतो वर्णितं विद्यते । तत् पदं योग्य-
 तमाय श्री गणेशिलालजीवायोपकल्पितं जातम् । स एतदर्थं सर्वथा पात्रमभवत् ।
 गुरुणामाज्ञाकारणात् तेन दत्तं पदं स्वीकृतम् । तत्रोत्सवे सर्वोऽपि सधः समुप-
 स्थितः । रंगमञ्चस्य कापि विशिष्टाऽभूतपूर्वा सुषमाऽजायत । आचार्यवर्यद्वारा
 प्रदत्तं प्रवचनं विशेषरूपेण सर्वैः नरैः स्नेहेन नयेन विनयेन च श्रुत्वा हृदयगमं
 विहितम् । भुवनेधरायां तीर्थकराभावे आचार्या एव तत्तुल्याः मन्यन्ते । सदसि
 विपुलजनभृतायां निजोत्तरीयं तैः तस्मै प्रदत्तम् । तन्माध्यमेन उत्तराधिकार एव
 दत्त इति कल्पः । प्रथमत एव स गणेशनामाभवत् । युवाचार्यपदप्रदानान्तर-
 वस्तुत एव गणपतित्वं लेभे । आचार्यवर्यैः तदर्थं शुभाभिशांसा विज्ञापिता । आशी-
 रक्षा मनसा विधेयमेव । उदधिरिव मर्यादापालको नित्यं युवाचार्यो भवेदिति
 वर्तते साधीयसीसमीहा । इदं पदं सर्वोऽपि सधः प्रयच्छति । रत्नपरीक्षायां पूर्णः
 रात्रिकावेदमपुः । युवाचार्यः कृतज्ञतामपि संधसमक्षे व्यक्तीचकार । आचार्य-
 मनसि शान्तेः साम्राज्यं विशेषतो वशी । विहारप्रान्ते सहसापतितभूकम्
 विषये प्रवचनं श्रुत्वा श्रावकैः यथाशक्यं साहाय्यमपि कल्पितम् । तस्य स्थितिः
 भोतिप्रदा जाता । समये समये राजनेतारोऽपि द्रष्टुमागताः ।

नवमसर्गकथासारः—

सुभाषितमयोऽयं सर्गः । आचार्यकृतिषु प्रवचनेषु च प्रभूताः सूक्तयो
विकीर्णाः सन्ति । तासाम् अस्मिन् सर्गे प्रकटनेनाचार्यवर्यस्य सर्वविधस्यबोधस्य
परिचयो मिलिष्यतीति कविना तदर्थमपि साहसमाचरितम् । “जननी जन्मभूमिश्च
स्वर्गादपि गरीयसी” सूक्तेरनुसारं जन्मभूमिर्जननीव स्वकीयभाषापि मनसा मान-
नीया । तपसो महत्त्वं सर्वविदितं भाति । तेन तीर्थंकरत्वमपि प्राप्तुं शक्यते ।
ध्याय्यावृत्तिः समाश्रयणीया । तत्र किमपि कष्टं भवेत् सर्वसोढव्यमास्ते । मृगाः
विपिनस्य शोभाः सन्ति । तेषामाखेटप्रसंगेन कदापि मारणं नाविधेयम् । ब्रह्म-
चर्यपालनेनापरिमितलाभाः जायन्ते । आत्मोन्नतिकृत्ये सफलतायै तत्परिपालनमा-
वश्यकमेवास्ते । विज्ञानं वरदानस्वरूपमेव मान्यं । सदा सर्वथाऽभिशापरूपं नैव
ग्राह्यम् । घनेषु ममता नो श्रेयस्करो । वित्तं समाजकार्ये नियोजनीयम् । शरीर-
शोभा गुणैः सम्पद्यते ना विभूषणादिभिः । गुणेषु पक्षपातो, ना दुर्गुणेषु । प्रय-
त्नेन रागद्वेषीजेतव्यौ । तावैव संसारमूखौ कथितौ । अहिंसाभावा महत्तमः ।
स चात्मकल्याणाय धार्यः । चरित्रवलमेव सर्वबलेषु श्रेष्ठं मतमास्ते । तन्नाशे
सर्वमेव नश्यतीति ध्येयम् । शोलवर्मविनतसविधे पापानि न तिष्ठन्ति । आत्म-
कल्याणाय जिनवत्त्वाणी समुपासनीयासंयोगवियोगौ समौ मान्यौ । पापशुद्धिविधा-
नेनात्मकल्याणम् । कृतकर्मणा भोगादेवनाश इति अवधार्यमेव ।

दशमसर्गकथासारः—

अयं सद्धर्मसर्गोऽस्ति । अत्र वादविवादस्य चर्चा पूर्णा विद्यते । सद्धर्मं
प्रचारस्यैव वर्तते प्राधान्यम् । एकदा भगवान् महावीरो विजहार । सह स्वयं-
सम्पन्नसाधुः गोशालकोऽपि चलिताः । तत्र तापसशीतलेश्यायाः भगवान् शीतले-
श्याया तंररक्ष । तदारभ्य दयादानयोः प्रसृतिर्जाता भुवने । भिक्षुस्वामिप्रचालित
सम्प्रदायो दयादानादिकं नमन्यते । अत्र भगवतो महावीरस्य दीर्घं मत्वाच्युति-
मपि निर्दिशन्ति । भगवतो मोहनोपकर्मापिस्वीकुरुते । तेन तस्य स्वप्नाः
प्रायाताः । अत्राचार्यभगवतः समाधानमिदम् । भगवतः स्वप्नाः सर्वथा सत्यमा-
कलयन्ति । नो वासात् मोहकर्मण उदयः । दशाश्रुतस्कन्धः प्रमाणम् । ते स्वप्नाः
चित्तकाग्रतामुपगताः आसन् । न ते पापाः । प्रमादकषायजन्याश्चापि नासन् ।
निद्रा द्रव्यनिद्रा माम्यान्तु भावनिद्रेति । निर्णयिकानां निर्णयोऽपि वादिपक्षे
जातः । विहरन्नाचार्यवर्यः सुजानदुर्ग (गढ) नगरं प्रयातः । समवसरणे प्रवचनं
श्रोतुं नराः स्रक्ताः जाताः । अत्र विपक्षपक्षपातिनो प्रश्नान्कतुं नमयं वाचित-
वन्तः । दत्ते च समये सर्वे सम्मिलिताः । वादिभिः प्रश्नाः विहिताः ।

हितेष्वपि प्रश्नेषु तेषां सन्तोषो न जातः । तैः केवलं कोलाहलः समारब्धः । पुनः प्रतिवादिनोऽचकथन् । जीवानां रक्षणं पुण्यमास्ते नो पापम् । गदां रक्षणं धर्मः । रात्रौ साधु सविधे स्त्रीणामुपस्थितिः शास्त्रविरुद्धैव । दिनत्रयं यावदुत्तर दत्तं परं विपक्षपक्षपातिनां सम्यक् बोधो नाजनिष्टः । सर्वमतभेदविषये वाद- विवादस्य कृते प्रस्तावो रक्षितः, किन्तु तैः किमपि न स्वीकृतम् । चुरुनगरेऽपि विपक्षिसमाजे आचार्यवर्यस्य साधवो निर्णयार्थं गताः, परन्तु तत्रापि ते दुराग्रहं नो ऽत्यजन् । सिद्धधर्मो विजयतेतराम् ।

एकादशसर्गकथासारः—

अयं विजयसर्गोऽस्ति । अनेकस्थानेषु विपक्षिमेलनं जातं; किन्तु मतभेद- विषये निर्णयो नोऽजनि । प्रतारणपरैस्तैः स्वकल्पितवाग्जाले सरलाऽज्ञाना जनाः निक्षिप्ता आसन् । आचार्यवर्यस्य सद्धर्मप्रचारैः तेषु कतिपयमानवाः प्रबुद्धाः । पूर्वपक्षाणामय सिद्धान्तोऽस्ति दीने हीने दया न विधेया । दययापि जीवरक्षौ न विदध्यात् । तदपि पापं मतमेकान्तम् । अस्य मतस्य समर्थयुक्त्या शास्त्रप्रमाण- श्च सिद्धान्तवादिभिः निरसनं कृतम् । श्रमणाः प्रतिजानते । “अहमज्ञानं त्य- जामि । ज्ञानमुपगृह्णामि । मिथ्यात्वं परिहरामि । सम्यक्त्वं स्वीकरोमि” । इति । मिथ्यात्वदृष्टिमानवे तपोऽहिंसादयो नो तिष्ठन्ति । तस्यकृते मोक्षमार्गस्य देशाराधकप्ररूपणाऽगमविरुद्धैव । तथैव संवररहितनिर्जराविधानं मोक्षमार्गस्य देशाराधनमपि च सर्वथागमविरुद्धमेव । मेघस्य जीवः प्रसंगेन पूर्वकरिभवे शश- कादिजीवरक्षासमये विशेषरूपेण सम्यक्दृष्टिरासीत् । मिथ्यात्वकालस्य संव- न्दनं जिनोक्तमार्गं नास्ति । सम्यक्त्वचारित्रादिकार्यकलापैः मोक्षमार्गस्य सिद्धि- र्जायते । सुव्रतो निश्चयरूपेण सम्यक्त्वदृष्टिर्भवति । स एव द्वादशभिन्नतैर्युतो जायते । आन्तरिकभावभवितभिः कृतं भावयुक्तं बन्धनादि भगवदाज्ञायामस्ति । अव्यजीवेषु तद्भवति । तेरहपन्थेतरसाधवः कुपात्राणि न सन्ति । यथा पूर्वपक्षो मन्यते । अघर्मदानस्य निषेधेन धर्मलाभो भवति । आनन्दश्रावकोपि दयादान- निषेध नो कृतवान् । अनुकम्पा दानमपि यथायोग्यं विधयम् । शुद्धश्रावकस्य कृते दान देयम् । त्रियमाणजीवरक्षणं सर्वथा कर्तव्यमेव । अन्ते बभूव विजयः ।

द्वादशसर्गकथासारः—

अयमाध्यात्मिकः सर्गः । अत्राचार्यवर्यस्य विचाराः प्रस्तुतीकृताः । वनंते । सर्वप्रथममत्रचार्याकसमयस्य निरसनं कृतं विभाति । शरीरमिन्द्र- यात्मानास्ति । चैतन्यं पञ्चभूतेभ्य उत्पद्यते । भूतेषु नष्टेषु सा चैतन्यसत्तापि

नश्यति । अत्र मते प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यम् । तत्र भौतिकवादस्य प्राधान्यम् । सिद्धान्तमतेनेत्थं निरसनं जातमास्ते । आत्मनोविद्यमाने सति शरीरे चैतन्यभ्रमो भवति । इदमात्मास्ति त्वस्यैव प्रकाशनम् । आत्मानास्तीतिकथनमपितदस्ति त्वस्य प्रधानं साधनम् । बुद्ध्या भौतिकविकासो जायते । आत्मनो विकासस्तु स्वयमेव सम्पद्यते । भूतेभ्यः पृथक्त्वस्तु विद्यत आत्मैव । स नित्यः अक्षयः चिदानन्दः, शाश्वतस्तथा सदा विद्यमानोऽस्ति । स दिव्यशक्तिरुक्तः । तस्य यथार्थज्ञानं दुष्करमास्ते । अजरामररूपोऽस्त्यात्मा । करणकदम्बकस्य स्वामी । आत्मपरिवोधनं परमात्मतत्त्वस्य विशिष्टबोधः सम्पद्यते । तदात्मज्ञानं विना विद्यासर्वक्रियाः निष्प्रयोजनाः सन्ति । भौतिकाध्यात्मिकोभयज्ञानमपेक्षितम् वर्तते । आत्मजागरणाय सावधानतया प्रयत्नो विधेयः । विविधकर्मोपादानं परिगृह्यायमात्मा निमित्तरूपकारणमास्ते । स एव स्वदेहं निर्माति । आत्मानन्तोऽस्ति । तस्य एकत्वं कदापि नो साध्यम् । विशिष्टज्ञानेनात्मानमेवविद्धि । तेनैव सर्वोन्नतिर्जायते । आत्मसुखमेकात्मभावेन तिष्ठति । तत्र परिवर्तनं नो जायते । सांसारिकसुखं विषयजन्यं भवति । तद्दुःखकारणं विद्यते । जीवकर्मणोरनादिसम्बन्धः । तस्य कर्मणो विधीयते क्षयः । तदा राजते विशुद्धआत्मा ।

त्रयोदशसर्गकथासारः—

अयमभ्यर्थनासर्गः । अत्र परमतत्त्वमभिलक्ष्य आत्मभावना प्रकटितास्ते । हे प्रभो ! अहम् उर्ध्वागतिमिच्छामि । मदीयमिदं सर्वोच्चं लक्ष्यमस्ति । कदापि मम पतनं न भवेदित्यर्थं सदा प्रार्थनां विदधामि । अहं धनस्य याचनां नो करोमि । मानसे कापि लौकिकी कामनापि नास्ति । अहम् तव शरणप्राप्तिं कामये । अत्र मह्यं त्वया वरदानमेव देयम् । सर्वेषां विपत्ती भवता साहाय्यमाचरितम् । मम कार्येऽपि तथैव कर्तव्यम् । तदैव मम संचितं पापं विलेप्यति । कस्यापि धर्ममार्गे बाधा नोपस्थापयामि । सम्भाव्ये मयि अनेकानि दूषणानि सन्ति । तेषां दयया निरसनमेव विधेयमवशिष्यते । अपरिमितान्वेषणानन्तरमेव भवदीयशरणमाप्तम् । तत् विहायान्यत्र गतिर्नातिश्रेयस्करी । सांसारिकाः विकाराः मामत्तुमभिलषन्ति । भवान् नैजं विरुद्धं परिपालयन् मां श्रायस्व । भवतां सन्निधानेन मम सर्वदोषाः गुणतां व्रजिष्यन्ति । यथा पारसमणिसन्निधानेनायः हिरण्मायते । यदा शत्रवो मां नाशयितुं समीहन्तां नाम परमहं तान् तपस्या मित्राणि एव मन्ये । आज्ञां विनैव हृदये पाटच्चरा इव कपायाः प्रविष्टाः पैजात्यमाचरन्ति । तेषां निष्कासनं कथं भवेदिति भवतैव कोपि पन्थाः प्रदर्शनीयः । मम सर्वत्र समभावो भवेदिति मानसिकी समीहा । हे भगवन्त्वं दयालुरिति जगति विदितोऽस्ति । मारुत । अथवा कीर्तिविध्वंसो जनिष्यते । रक्षकं

त्वौंशरणं विहितवानस्मि । मम रक्षा त्वदीयं कर्तव्यमेवास्ति ।

चतुर्दशसर्गकथासारः—

अयं धर्मदर्शनसर्गः क्रमप्राप्तोऽस्ति । आचार्यप्रभुणास्मिन् तत्त्वं बहुवि-
धेचितम् । तस्यैव संक्षिप्तपरिचयः प्रदीयते । दर्शनम् तर्कहेतुवादयोराधारितम् ।
धर्मस्याधारः श्रद्धास्ति । श्रद्धालूनांकृते आचारपरम्परारूपदर्शनमास्ते । अत्रा-
चाररूपेणाऽहिंसा सर्वप्रथमंगृहीता वर्तते । सापेक्षानेकान्तवादस्य कापि दिव्या
प्रशंसनीया परमोपयोगिनी विभूतिरस्ति । जैनसंस्कृतिरनादिकालतो निरन्तरे-
णागच्छति । या मानवजीवनस्य पूततमाधारोस्ति । यत्र समता साम्राज्यं
विभाति । कस्यापि जीवस्य पीडनं नो विधेयम् । जिनागमा आप्तप्रणीतत्वात्
पौरुषेयाः सन्तः प्रमाणम् । नतु वेदादयः । ग्रन्थिभेदोऽनिवार्यः । कर्मप्रवादः
सर्वथामान्यः । वर्तमानस्य चनिर्माणे व्यतीताधारस्तथाऽज्ञातस्य निर्माणं वर्तमाना
धारे । सर्वं निर्माणमात्माधारे विद्यते । सर्वा विचारधाराऽनेकान्तप्रभाविता ।
स्याद्वाददृष्ट्या नयवादविकासः । “उत्पादव्ययध्रौव्यं सत्” इदं पदार्थस्य मौलिकं
निर्दुष्टं लक्षणमस्ति । अत्रैकान्तवादो नोगृहीतः । नवतत्त्वविवेचनं पूर्णतो विहि-
तं विभाति । प्रसंगेन चार्वाकमतस्य निरसनं कृतम् । द्विविधं प्रमाणं मतम्—प्रत्यक्ष
परोक्षञ्चेति । प्रमाणेनात्मसिद्धिर्विहितास्ते । वनस्पतावपि जीवाः इति वैशिष्ट्यं
यम् । पूर्णरूपेण कर्मणां निर्जरा मोक्ष इति सम्यक्दर्शनचारित्र्याणि मोक्षमार्गा
इति विवेचनैः सर्गः सम्पूर्तिमगात् ।

पञ्चदशसर्गस्य संस्कृते सारः—

अयं रत्नत्रयसर्गः । अत्र ज्ञानदर्शनचारित्र्येषु विशिष्टः प्रभावो लक्ष्यते ।
ज्ञानं स्वतः प्रकाश्यं भवदपि घटपटादिपरपदार्थप्रकाशकं भवति यथा दीपकः ।
अस्य पञ्चभेदाः मतिश्रुतावधि मनःपर्यवकेवलानि । मतिज्ञानं द्विविधम् श्रुति-
श्रितं अश्रुतिश्रितं च । तयोः पुनः चत्वारः भेदाः । अवग्रहेहावायवाः ।
अवग्रहस्य भेदद्वयम् व्यञ्जनावग्रहायावग्रही । अवग्रहोत्तार्थस्य विशेषरूपेण
विवेचनमोहाद्वारा सम्पद्यते । इदं ज्ञानं संशयरूपं नास्ति । अत्र निर्णयार्थं भव-
त्युन्मुक्तता । अत इदमपि प्रमाणरूपम् । अवाये ज्ञानं निश्चिततामेति । अवाय-
स्य विशिष्टं रूपं धारणा । एतत् विवेचनग्रन्थेणास्ति । आप्तप्रणीतसदागमेन
मतिपूर्वकं श्रुतज्ञानं भवति । अस्य भेदद्वयम्—अंगप्रविष्टमगवाह्यं च । प्रथमस्य
प्रणेता गणधरः द्वितीयस्य च स्यविराः । उभयमपि प्रमाणकोटिमेति । मति-
श्रुतज्ञाने करणमनोनिदानेन जायमानत्वात् परोक्षः । इतराणि ज्ञानानि स्वतो

अवस्तीति प्रत्यक्षाणि मन्यन्ते । ज्ञानी केवली उच्यते । ज्ञानिनः आत्मशुद्धिपूर्वकं पुण्यप्रकृतिबन्धं विदधति । ज्ञानिनः परिणतिः मुक्तिरस्ति । अत्र विशेषबोधो जायते । दर्शने तस्य सामान्य रूपं भवति । विद्यमानार्थां क्रियायां ज्ञानं सिध्यति । द्वयोर्लक्ष्यमेकमेव । केवलमेकेन कार्यं नो चलति । ज्ञानं विना क्रियान्धा । क्रियां विना ज्ञानं पशु । ग्रन्थेऽग्रे क्रियायाः भेदप्रभेदाः वर्णिता सन्ति । गुप्तिः समितिः वर्मः अनुप्रेक्षा परीषहजयः चारित्र्याणि च संवरतत्त्वमस्ति । आस्रवनिरोधः संवरो भवति । संवरनिर्जराभ्यस्तपः क्रियते । अस्यभेदद्वयम्—आभ्यन्तरं बाह्यम् च । विमुक्तये रत्नत्रयमुपादेयम् । ग्रन्थावसाने प्रसगतः प्रमाणचर्चा चर्चिता । ततः सर्गस्य पूर्तिरजायत । (संस्कृते लिखितसारोऽत्रावलोक्यताम्) ।

षोडशसर्गस्यकथासारः—

अत्र परमोपादेयस्य कर्मप्रवादस्य वर्णनं चकारास्ति । अनेन वद्धात्मस्वरूपस्य व्याख्या क्रियते । आश्चर्यमस्ति शुद्धोपि कायसमन्वित आत्मा सततकर्मजालैः भ्रमति । यत् किमपि भवति तत्सर्वं कर्मप्रभावेणैव । विश्ववैचित्र्ये कारणमात्मैव । तत्र कर्मसहायक जायते । बलशालि कर्म पौद्गलिकं सत् आत्मानं बन्धने क्षिपति । चिरात् जन्ममरणराशेः मूलं कर्मैव । जीवो यथा करोति तथैव फलमश्नुते । तपश्चरणादिभिः तत् क्षयति । कृतकर्मणः फलमवश्यं लभ्यते । वर्तमाने फलाभावेऽनागते मिलति । भवमध्यमेन पूर्वकृतकर्मणां फलं लभ्यते । तथा नवीनरूपे तद्वध्यते च । जन्मादिसम्पूर्णभेदाः, सांसारिकसमस्तदुःखसुखादिभावः च कर्मणोत्पद्यते । आत्मा कर्मकरणे कथंचित् स्वतन्त्रोपि भवति । स कालस्वभावनियतियदृच्छा भूतेश्वरभाग्यप्रयत्नादिकं स्वदृष्ट्या समन्वितं विदधाति । यथाकुरस्य कारणं बीजम् । तथैव सुखादिकारणं कर्म । अस्य सिद्धिः विविधैरनुमानैः कृताचकारित । मूर्तं कर्म वेदनानुभवत्वात् यथाऽजलः । अमूर्तज्ञानस्य यथा मूर्तमदिरादिनोपधातो भवति । तथैवामूर्तमिन्द्रियोऽपि मूर्तकर्मद्वारा स बोध्यः । शरीरकर्मणोः सम्बन्धोऽनादिः । यथा बीजादकुरः अकुरादचबीजमुत्पद्यते तथैव कर्मणः शरीरं शरीराच्च कर्म भवति । स्थानांगादिषु कर्मप्रवादस्य विवेचनं विशेषरूपेण विहितमास्ते । जडचेतनयोमिश्रणेन कर्मोद्भवः । यदा जीवो जलपदार्थान्प्रति प्रयाति तदा पुद्गलपरमाणवः तत्र समाकृष्टाः सन्तः विलीयन्ते तथात्मनासह संयुक्ताः जायन्ते । विनष्टेषु सर्वकर्मसु जीवस्य पुनर्जन्म न भवति । अत्र विषये सांगविवेचनं वर्तते । कर्मणोऽष्टौ मूलाः प्रकृतयः फलप्रदायिकाः मताः । समयैः तत्पृथक् क्रियत इति सारः ।

सप्तदशसर्गस्यकथासारः—

अथमाचारसामाचारी सर्गोऽस्ति । प्रारम्भे प्राकृतवर्णनोपयोगः कृतः ।

नवीनैव विशेषता प्रकटीकृता । धरायाः मानवाकरणं विशेषतो द्रष्टव्यमेव । समीर-
 सेवा कामपि अनिर्वचनीयतामापन्ना । अत्रोत्प्रेक्षालंकारो विजयतेतराम् । विहङ्गकृत-
 गानमपि सर्वथा नवीनम् । मृगा अपि सौम्यरूपं दृष्ट्वा नतप्ताः भवन्ति ।
 आचार्यवर्यस्य भ्रमरा अपि यशोगानमेव पपुः । यत्र यत्राचार्याः गच्छन्ति तत्र तत्र
 घरा घामायते । ते सर्वत्राऽप्रतिहतगतयः । हिंसा न कार्या । सर्वत्र समता कार्या ।
 सर्वे जीवितुमिच्छन्तिमर्तुं न कोपीहते । कस्यापि विरुद्धाचरणं न कार्यम् ।
 स्थूलसूक्ष्मसर्वजीवाः पातव्याः । प्रमादं विहाय दया विधेया सर्वत्र । तदनन्तरं
 सत्यस्य संख्यायाति । कायेन वाचा, मनसा तत्पालनीयम् । स्वप्नेऽपि परद्रव्याप-
 हारो न विधेयः । साधुचर्या द्विविधा भवति सामान्यदिनचर्या तथापर्युषणा-
 कल्पा । प्रथमा दशधा उत्तराध्ययनादिवर्णिता विभाति । वस्त्रपात्रादिप्रतिलेखना
 कल्पानुसारं कार्या । गुरुवन्दनादिकं सम्पादनीयम् । वर्षावासोऽनिवार्यः । तदा
 विहारो न जायते । द्वाचत्वारिंशद्दोषरहितमेष्णीयमाहारादि ग्राह्यम् । पर्युषण
 पर्वराजः, सवत्सरी च मान्या । क्षमापना विधेया । तपोऽनिवार्यं मतम् । प्रते
 सलेखना विधिः पार्यः । त्रिरत्न समाश्रयेण मुक्तिलाभः । यथा साधुसामाचारी
 दर्शिता तथैव श्रावकाचारोऽपि ज्ञातव्यः । महाव्रतानि साधूनां कृते, तथाणुव्रतानि
 श्रावकाणामिति विशेषः । श्रावकैः द्वादश प्रतिमाधारणं क्रियते ।

अष्टादशसर्गस्यकथासारः—

अस्मिन्सर्गे वियोगिनीछन्दः । संसारस्यानैकैः दर्शनैः समर्थितस्येश्वरस्य
 जगत् कर्तृत्वनिरासः कृतश्चकास्ति । अत्र विशेषतो वैदिकैः सह विचारविमर्शः
 कृतोऽस्ति । तस्मिन् ईश्वरः जगत्कर्ता पालयिता संहर्ता च स मतः । जैनमते
 तस्य निरासो युक्त्या विहित आस्ते । विभेददर्शनात् संसारे ईश्वरः तस्य कर्ता
 कथमपि न सिध्यति । कोऽपि सुखी, कोऽपि पीडितः, कोऽपि धनिकः, कोऽपि रक्षकः
 कथं विद्यते । स समदृष्टिरपि विद्यते । तदा वैषम्यं कथमपि ग्रहणकोटौ नायाति ।
 भक्तजनान् रक्षति, रक्षांसिपीडयति इति कथम् ? कर्मानुसारं दृष्टिं विधानमपि
 नोचितम् । यदि स करोति । स्वतन्त्रतया तदा कर्मोत्पत्तिं कुतो जायते । स कथं
 पापान् सृजति ? सर्वैः कृत्यं यदीश्वरः कारयति । पापकर्मप्रवृत्तिमपि स एव
 कारयति । दण्डं च लभते कर्तेति महदाश्चर्यम् । जैनेऽपि वर्तते ईश्वरस्तदा ते
 जेनान्तरम्येनिरसनं विदधति । तदा तेषां कोऽपि दोषः ? जगति कर्तारः सर्वैः
 मातागस्तदेश्वरो निराकारः सृष्टिं कर्तुं कथमलम् ? स ज्योतिस्वरूपः प्रकाशते
 इति कथं निराकारे न संघटते । तस्य कर्तृत्वे मते दोषबाहुल्यं स्वत एवापत्तिः
 भवति । स किमयं जगन्निर्माति ? इति प्रयोजनं किमपि न दृश्यते ? उद्देश्य-
 विहीनं किमपि कार्यं संमाने नो जायते ? विपवृक्षोऽपि संबध्यं स्वयं छेत्तुमसाम्य-
 दमिति लोकोत्प्रेक्षानुसारं स जगन्निर्माय नाशयितुं प्रमवेत् । नरः कर्म करोति

तदनुसारं फलमपि कारणात् दुःखं सुखादिकं लभते । तदर्थमीश्वरस्य नापि विद्यते सत्ता ? भवत्प्रदत्तानुमाननिरसनमपि जैनागमे विद्यते । केनापि प्रमाणेन तत्सिद्धिर्नो भवेत् ।

एकोनविंशसर्गस्य कथासारः—

अत्रसर्गे सर्वतोविशिष्टस्य सर्वथा मौलिकस्याऽनेकान्तवादस्य दर्शनात्मकस्य महाकाव्ये विचारप्रस्तुतिश्चमत्कारिणीव प्रतिभाति । केवलज्ञानात्पूर्वमेव भगवता महावीरेण पुंस्कोकिलस्वप्नाः दृष्टाः । तदनन्तरमेव प्रतिबुद्धाः जाताः । तत्कारणादेवस्याद्वादोपि जगति प्रसृतः । धर्माः परस्परं सापेक्षरूपेण नियताः भवन्ति । एकस्मिन् विद्यमानेऽपरोपि विद्यते इति निश्चयप्रचम् । यस्य प्रश्नस्य ययादृष्ट्योत्तरं दातुं शक्यते तथैव तत् देयमिति नियमः । एकान्तवादस्य सर्वे पक्षाः परस्परं मतभेदेन पूर्णाः सन्ति । अत्र प्रत्येकवस्तु चानन्तधर्मात्मकमास्ते । एषु धर्मेषु कस्याप्यपलापोन विधीयते । सम्यक्वस्तु तत्त्वस्य व्यवस्थानैव जायते । एकान्तवादेन वस्तुस्वरूपं खण्डितमेव जायते । भगवतोक्तम् लोकः नित्योऽस्ति अनित्योऽपीति । सत्रिकाले निवसति अतः नित्यः; शाश्वतो, ध्रुवोऽपरिवर्तनीयश्चास्ति । किन्तु स अवसर्पिणीउत्पिणीकालयोः परिवर्ततेऽतोऽशाश्वतोऽनित्योऽप्यस्ति । द्रव्यास्तिकदृष्ट्या सर्वनित्यम्, किन्तु पर्यायार्थिकदृष्ट्या अनित्यमपि । एकान्तनित्यपक्षं निरस्य भगवताऽनेकान्तपक्ष एव समर्थितः । सोमिल ! द्रव्यदृष्ट्याऽहमेकोऽस्मि । प्रवर्तमानज्ञानदर्शनोपयोगेनानेकोऽप्यस्मि । यो यथास्ति तथैव निर्वचनीयः । अनेकान्तवादेनोभयपक्षस्य सिद्धिः । निषेधेन सहविधिरूपेण क्रियते अत्र समन्वयवादो विजृम्भतेतराम् ? अत्रैव वस्तुनः पूर्णस्वरूपं प्रतिभासते । प्राचीनजैनागमेषु स्याद्वाद उपलभ्यते । जैनदर्शनदृष्ट्याऽनेकान्तवादाभ्युत्थः । स्याद्वादः निश्चयवादो ज्ञानवादश्चरित । अत्र सप्तभगीप्रकारः प्रस्तुतोभाति । अत्राभेदवादे कालाद्यष्टदृष्टिः ध्रियते ।

विंशसर्गस्य संस्कृते कथासारः—

अयमस्ति दिव्यसर्गः । अत्राचार्यवर्यस्य कायसंहरणं वर्णितमास्ते । तेनाचार्येण दीक्षां गृहीत्वा मुनिधर्ममासाद्य देशस्य विभिन्नभागेषु विहृत्य मनुष्याऽज्ञानाप्रसृतिविधीयतेस्म । सर्वत्र दयादानयोः सत्त्विप्रवाहिता । सर्वे प्रभाविताः । अगतः पूर्णमेव भद्रं भावितम् । तस्य सन्देशाः श्री गणेशिलालमहाराजेन यथास्थान प्रापिताः । मन्दिरधर्मस्थानेषु बलिनिरुद्धः । तदुपकारेविषये केवलं कृतज्ञताज्ञापनमेव ऋणपनयनम् । भक्तः दीक्षास्वर्णजयन्तीसमारोहो विहितः । आजी-

वनं परोपकृतौ साधुसामाचारीपरिपालनेदक्षता, कर्तव्यभावेना च भाविता । साध्यसिद्धिं समीपे परिज्ञाय भगवदाज्ञां पूरयितुं सर्वेषां कृते क्षमायाचना प्रस्ताविता । क्रमशोऽस्वास्थ्यमेव कर्मविपाकात् अजायत । सर्वोपचारे विहितेऽपि साफल्यं तत्र नो लब्धम् । अवसाने संस्तरणेव साधुमतम् । शरीरत्यागसमये कमनीयमतेराचार्यचरणस्य कापि दिव्यैव सुषमा जातास्य मुखमण्डलस्य । अपूर्वा च शान्तिः व्यराजत । कापि वेदना नो परिलक्षिता । प्रदीपतुल्यो महात्मा चरितनायको जगत्पदार्थान् प्रकाश्यात्मानं पूर्वं प्रकाशयितुं महाप्रयाणपथस्य पथिकः सम्पन्नः । आचार्यवर्ये दिवंगते धरामानवानां वार्तवैका ? नीहारिकामिषेण नभोऽरोदीदथवा प्रासीददिति यथार्थं सर्वविदो विदन्ति । ज्ञानेन पदार्थाः ज्ञायन्ते । दर्शनेन श्रद्धीयन्ते । सम्यक् जारित्र्येणावनिरोधो भवति । तपोभिरात्मशुद्धिर्विधीयते तदा साध्यते मोक्षलामः । सम्यक् ज्ञानदर्शनचारित्र्याणि मोक्षमार्गः इति साधूक्तम् ।

एकविंशसर्गस्यसंक्षेपः—

सम्पूर्णमानवजातेः कृते महनीयकरणीयसदुपदेशा आचार्यवर्येणानेन प्रकारेण प्रदत्ताः सन्ति । आत्मनि विपुलप्रकृष्टशक्तिः निसर्गेण विद्यमानास्ति । तथैव विज्ञानस्य निर्माणं जायते । तथा जगन्निमित्तञ्च । अतस्तमेव सर्वस्वं मत्वा तद्विकासोत्थानार्थं सदावधेयम् । “अप्पासो परमप्पेति” लक्ष्यमुरीकृत्य सततं प्रयतनीयम् । तस्य सर्वथा परिपूर्णरूपविकासाः परमात्मनः स्वरूपमास्ते । परमात्मप्रार्थनायां विश्वासो विधेयः । स कल्पवक्षादपि विशिष्टरूपोऽस्ति । विषमतात्यागपूर्वकं समतादिप्रयासेन विमुक्तिप्राप्तिरिति । उन्नताभीष्टकार्येषु बाधाः आयन्ति, किन्तु तासु विजयाप्तिरभीष्टा । धर्मस्य सर्वस्वत्यागोऽपेक्षितः । आत्मोन्नतयोर्जिह्वादिब्रतपालनं श्रेयस्करम् । दयादानयोः समाश्रयो जीवने स्वार्थभावनानिदासाय कार्यः । ‘जोवत जोवयतेतिपूतभावोङ्गोक्तरणः । जोवनामिह मङ्गम् सत्यम् । अखण्ड ब्रह्मचर्यम् पालनीयम् । जीवनादर्शनां सम्यक् रक्षणार्थं गार्हस्थ्यजीवने परिणयसूत्रं बन्धनमुपादेयं मान्यम् । तृष्णा परिहाराय परिग्रहत्यागो हितकरः । तथाकथितविदेशिसाम्यवादापेक्षया विश्वबन्धुत्वभावनामृतनाम्यवाद समाश्रयेयुरात्मश्रेयोविधातारः । तपःशीलानिवार्यता मता । करणविजयपूर्वकं मनोविजयार्थं सततं प्रयत्ननीयम् । राष्ट्रसमाजैकतादिनि विशेषतः चेष्टितव्यम् । “मघे णक्तिः कलौयुगे इत्यपि ध्यातव्यम् । मानवतादृष्टिकोणेनामृत्युता निमूलनीया । शासका शासनसूत्रं परिचित्य तत्र प्रवर्तयन् । सर्वे व्यसनयेयम् । स्वदेशं गौरवं वर्धनीयम् । दोषस्य कृते क्षमापना विधेयेतिप्रेरकसन्देशः ।

श्री मद्भवाहराचार्य प्रशस्ति गीतिः ॥

—०— —०— —०—

ज्योतिर्जवाहरस्य जनताहिताय भूयात् ।
स्वर्गं विधातुमेवं जगती हिताय भूयात् ॥
सर्वजनाः निमग्नाः मायामनोजपाशे ।
उद्धर्तुकाममेषां जगतां हिताय भूयात् ॥
समुपास्यते सदैषा गुरुदेवदिव्यवाणी, ।
आत्मीयभक्तभद्रं भव्य हिताय भूयात् ॥
सततं समाचरन्ति तव देवधर्मध्यानम् ।
सद्धर्ममण्डनाय विदुषां हिताय भूयात् ॥
सन्तोषितः सुयुक्त्या प्रतिगामिनां कदम्बः ।
मतभेदमपाकतुं सकलं फलाय भूयात् ॥
हृदये न रागद्वेषौ तव पावने महात्मन् ।
तीर्णोस्ति स्वयं देवोऽपरतारणाय भूयात् ॥
भवभावभूमिभागे, दोषयते पताका ।
चित्ते निवासकारी कलितः सुखाय भूयात् ॥
तव दर्शनाय सर्वे व्यग्राश्च भक्तिभावैः ।
गरिमाणमेवगातुं, वदतां हिताय भूयात् ॥
आकल्पमत्र गाथा चिरकालिकी रमेत ।
मोक्षे स्थितो महात्मा महसां हिताय भूयात् ॥
वचनानि ते तथैव जनमानसे रमन्ते ।
यत्रापि सन्निवासो नियत हिताय भूयात् ॥
युगधर्मशर्मकारी जनमानसे विहारी ।
सत्स्याद्वादधारी धरणीहिताय भूयात् ॥
विनय नयेन भक्त्या गुरुपादयोश्चरामः ।
आचार्यदयं भगवान् भजतां हिताय भूयात् ॥

“चन्द्र.”

श्री नानेशाचार्य प्रशस्ति गीतिः ॥

—०— —०— —०—

आचार्यवर्यनानानमनं नुताश्चरामः ।
कमनीयपादपद्मो भक्त्या सदाश्रयामः ॥
भुवि भद्रभावनाभिः तीर्थकरस्वरूपः ।
कमनीयकान्तकायं मृदुमानसे घरामः ॥
तपसा चमत्कृतास्ते, जनता समग्ररूपे ।
जयकारमेव मोदात्तारस्वरे वदामः ॥
मञ्जुलमनोज्ञमूर्तिर्महसां महोमिरम्या ।
आत्मनमेवमग्रे भावेन सन्नयामः ॥
हृदये नवीनरूपा चाशातरंगितास्ते ।
त्वामेव देवशरणं पाराय सम्भरामः ॥
संरोचतेऽधिकं ते संरोचिषा सुपटः ।
भुवि चाष्टमो जनौघै सुरपादपं व्रजामः ॥
गुणराशिरप्यनन्तो दिवि राजते त्वदीयः ।
कृपया तवैव घन्याः घरणीतले भवामः ॥
सम्यक्त्वलाभमाप्त्वा प्रगती पदक्रमोऽयम् ।
नवकारमन्त्रमेव जयकारणं जपामः ॥
तव दर्शनेन चेतो रमते जिनेन्द्रवर्म ।
भावाञ्जलि मनोज्ञं गुरुवन्दने हरामः ॥
शेषो न कोपि दीनस्य रक्षकः समक्षम् ।
जयनस्वरूपमाप्य जगतीतले जपामः ॥
उपहाररूपमास्ते सविवे न किचिदेव ।
नमनं विनीतमावैरपि श्रद्धया सरामः ॥
गुरुवर्य ! विस्मृताः स्युः स्वप्ने कृतोपकाराः !
करुणाकरम्य कल्पं सकलं मुदावहामः ॥

“चन्द्रः”

प्रस्तुतमहाकाव्यस्य वस्तुतत्त्वदृष्ट्याविमर्शः ।

प्रस्तुतमहाकाव्यस्यप्रणयनं जिनशासननभोगोः सनताविभूतेः विद्वद्वयस्य घर्मपालोद्धारकस्याचार्यश्रीनानेशस्य सत्सान्निध्येन परिष्कारेण च सम्पन्नं जातम् । यद्यपि प्रस्तुतग्रन्थस्य रचनाकारो विश्रुतविद्वान् श्री काशीनाथजीशास्त्री (आचार्यचन्द्रमौलिः) आस्ते । तथापि पयसिमिश्रितसिताया इव साधुमर्यादायां सर्वथास्थितस्याचार्यश्रीनानेशस्याद्यन्तं श्लोकरचनाभावभाषातत्त्वादि विविधप्रकारेषु सत्सान्निध्यस्य परिष्कृतेश्च महत्त्वपूर्णमहर्घसहयोगप्राप्तिरलाभि । तस्यैव महाकृपया ग्रन्थस्यसुचारुप्रणयनं भवितुं शोके । इदं ग्रन्थकारेणापि स्वकथ्ये सर्वथोररीकृतम् ।

सम्प्रत्यस्यमहाकाव्यस्य तत्त्वदृष्ट्या दिङ्मात्रविमर्शः प्रस्तूयते । सर्वथानवीनस्य कथावस्तुनवानमेव युगपुरुषस्य श्रीमज्जवाहराचार्यस्य जीवनव्यक्तित्वं कृतित्वं च महाकाव्यमाध्यमेन वर्णितं विभाति । एकाविंशतिसर्गोपुत्तपूर्णतानीतम् । चरितनायकस्य मध्यप्रदेशस्य “थांदला” नामग्रामे सदगृहस्थस्य नाथीदेवीभार्यस्य श्रीजीवराजस्य गृहेजनिरजायत । जवाहराभिधानं जातम् । शैशवे पित्रोरवलम्बनम् समाप्तम् । लालनपालनं च पितृव्यमातुलद्वारासम्पन्नम् । बालक्रीडया सह प्रारम्भिकी शिक्षाऽधिगता । निसर्गतः चित्तैकाग्रतासीत् । क्रमशो वैराग्यभावेन गृहत्यागमेव हितमेव । विशेषविरोधवाधापुरस्सरं दीक्षाग्रहणनिदानभूतमाज्ञापत्रं मिलितम् । अनागारजीवनधारणेन सह नवीनं जीवनं समारब्धम् । मुनिसामाचारी पालितवान् । जनकदम्बं च प्राबोधयत् । परीषदसहनेऽलं बभूव । निजगुरुवर्यस्य निर्धनेनाकस्मिक वेदनोपगता । परिचारेणप्रबोधप्राचुर्येण च ध्यपगतापि । पुनश्चित्तस्थैर्यलेभे । विभिन्नप्रान्तेषु चातुर्मास्यं सम्पादितम् । धारानगर्या कविताऽविर्बभूव । प्रवचनप्रभाविताः जनताः व्यसनजहूः । मध्ये मध्ये स्थाने स्थाने समागतायाम् बादचर्चाया परिपन्थिनः पराजिता । प्रवचनपाटवविशिष्टमेवलब्धम् । दाक्षिणत्यप्रदेशेषु विहर्तुं गुरोराजागृहीता । देशे सर्वत्र विदेशिराज्यवारणात् दयनीयपरिस्थिती जातायां जनदुर्दशया जागरणमेवोद्बोधितम् । वत्पानुकूलसहयोगप्रदानेन गुप्तचरराजपुरपेभ्यः कापि भीतिर्नाजायत । भारतीयासहयोगरुग्णान्दोलने साधुवत्पानुसारसाहाय्यमाचरितम् ।

इति विरक्तजीवनस्य देविद्यते किमपि ऐतिह्यं दृष्टिगोचरम् ! रदभवत्सदभूतपूर्वमेव । सम्प्रदाये प्राचीनप्रचलितरुद्धिपरिभार्जनमपि विहितम् । नामाजिनाद्वारतिपरम्परानुधारेऽपि विजयश्रीरधिगता । राष्ट्रस्य सुधन्यनेतृभिः ।

समये समये सम्मेलनमपि सम्पन्नम् । गुणगणगणिगणायुवाचार्यपदं प्राप्तम् । तस्य निर्वहनं साधु सम्पादितम् । साधु श्रावकव्यतिरिक्तं तृतीयप्रचारकवर्गस्यापियोजनायाः प्रारूपं निर्दिष्टम् । युवाचार्यरूपेऽपि देशप्रान्तेषु नूतनसज्जया विहृतम् । प्रवचनं च सर्वत्र समाचरितम् । गुरोरिङ्गितापेक्षया पृथक् विहृत्य निजवैशिष्ट्यम् प्रदर्शितम् । देशस्य दैव्यदशापि न तिरोहिता जाता । सर्वत्र शान्तिसाम्राज्यं तेन । तपनेऽज्ञानं कारणं मत्वा तदपनेतुं ज्ञानं प्राचारयत् ।

आचार्यवर्ये पूज्यश्रीश्रीलाले दिवंगते युवाचार्य आचार्यपदं लेभे । गुरुकुलस्थापनास्थितिरपि समक्षमागता । धार्मिकशिक्षा विषये ध्यानम् गतम् । प्राचीनं भारतीयं गौरवं सदैव दृष्टिपथमवतीर्णमभवत् । भारतभारतीदुर्दशा नेत्रयोः समक्षमनरीनृत्यत् । पूज्यश्रीदेशनया समाजे स्वदेशिखादिवसनस्य प्रचारप्रसारयोः साहाय्यमिलितम् । गोहत्यानिवारणार्थं पर्याप्तगोचरभूमिः हातव्या । गोचरीचरणे यत्किमपि रुक्षंशुष्कं मिलतिस्म । तेनाहारवृत्तिं निर्वहतिस्म । दुर्भिक्षमनुरूपं प्रदत्तं प्रवचनं श्रेयसेजातम् । दयादानयोः देशना सर्वत्र प्रचारिता । समताप्रचाराः अस्पृश्यतानिवारणं, च विशेषतोऽवलोक्यतेतराम् । अनेकतायामेकतासम्देशमददात् । प्रवचनेन मन्दिरादिषु पशुवलिरवरुद्धः । योग्यसाधुभिः सह स्वविहारः तत्र यत्र सर्वत्र भूभागः पावितः । समाजसुधारदिशि प्रभूतं प्रयतितम् । अग्राय-पूर्वकं धनोपार्जनं निषिद्धम् । अपरिग्रहस्य सम्देशोऽदायितेन । वित्तस्य विनियोजनं समाजहितार्थं भवेत् । राउण्डटेवलकान्फेन्सेगन्तुमुत्काय मेहतामहोदयाय राष्ट्रहितं भावनयाऽशीर्वांसिप्रहितानि । तस्य धर्मदेशनया समाचरणप्रवृत्त्या च प्रभाविता । श्रावकाः अभिनन्दितुं पदवीदानायवाचेष्टन्त परन्तेन तन्तो स्वीकृतम् ।

आचार्यवर्यस्य विहारः स्थलीप्रदेशेऽपि सम्पन्नः । तत्रत्याभिर्जनतामि-रभिनन्दनमभिवन्दनञ्च चक्रे । वीष्णुप्रदेशस्य तात्कालिक प्रधानमन्त्रिणा सर-मन्तूभाईमेहतामिधेयेन स्वकीयाभक्तिभावना प्रदर्शिता । धार्मिकसमीहितप्रचार-कार्यं सुचारुरूपेण सम्पन्नम् । जनतान्धविश्वासं दूरी कर्तुं प्रायतत । परंपूर्णं साफल्यं नाधिगतम् । प्रचार कर्मणि बाधाऽगता । तथापि निरन्तरं तदप्रवचनं अधार्मिकमञ्चकारणात् सद्धर्मप्रचारकाः न्यूनमात्रायामेव प्रवचनं श्रोतुमायान्तिस्म । न्यूनं स्वामाविकनिष्ठितं परीषहादिकं सोढम् । सर्वत्र समर्थादमेवचरितम् । ताम्रप्रदेशे विहृत्येन्द्रप्रस्थं प्रति प्रतस्थे ।

माननमारसंचालनार्थं श्रीगणेशीलालो युवाचार्यपदं विभूषितवान् । तथा-गुणगणमर्चयान्ति कर्तव्यतः । नवीनयुवाचार्यविषये शुभाभिप्राया व्यक्तोक्ता । तस्य चेतः सर्वान्तिवृत्तिमाप । क्रमगोऽपरोपिभारः तत्रैव नियोजितः ।

प्राकृतप्रकोपस्वरूपभूकपम्पविषये साधुकल्पानुसारं प्रवचनद्वारा साहाय्यमाचरितम् ।
 उदर्थं जननिवहः प्रवोदितः । जनकल्याणस्य दिशिसमीहितकार्यसम्पूतिः समा-
 पन्ना ।

समयेसमये दर्शनार्थं राजनेतारः कवयोलेखकाः नीतिविदोविद्वांसश्चा-
 चार्यवर्यस्य समीपमाजग्मुः । स निखिलस्य प्राणिनः सदाप्रिय आसीत् । कुटीर
 प्रासादसमग्रवासेषु समानरूपेण सभाजितः । स्थाने स्थाने वादचर्चायां विजश्रीः
 वृता । यथाघर्षेदिशि चारित्र्ये च विशुद्धाप्रवृत्तिरसीत् तथैवदर्शनविषयेऽपि जाता-
 प्रतिहतगतिः । तस्यसूतयः कामपि विशिष्टतां रक्षन्ति । अभ्यर्थनाविषये सर्वा-
 तिशायिनी तल्लीनता । जैनदर्शनस्य पारदर्शीचासीत् । वैचारिकशक्तिसम्पन्नो-
 विद्वत्तल्लजोऽभवत् । सम्यक्ज्ञानार्शनचारित्र्यत्रिरत्नवैभवशालीकर्मप्रवादस्य सफलो-
 ष्याख्याता । चरितनायकस्यसम्यक् चित्रणेन सहैव जैनदर्शनधर्मयोः स्वरूपम् प्रसंगतः
 ईश्वरजगत्कर्तृत्वनिरासः अनेकान्तवादः निर्वाणस्वरूपं चात्रवैशद्येन चचितं चका-
 स्ति । इदमस्ति महाकाव्यस्य संक्षिप्तं कथानकम् ।

चरित्रचित्रणम्

अत्रानेकानि पात्राणि सन्ति । तत्र प्रधानपात्रम् आचार्यवर्योजवाहरः
 तत्पूर्वे पञ्च निजसम्प्रदायप्रवर्तकमुनयो युवाचार्यश्रीगणेशिलालः, प्रतिपक्षधराः
 वादिनः दीक्षिताःसाधवः, चतुर्विधसंघः जीवराजःपितृपादः । घनराजःपितृव्यः
 मातुलः, गुरुमगनलालः द्विज आत्मरामः बड़े घासीलाल जी महाराजः इत्यादयः ।

एषु जवाहरः चरितनायकः सर्वप्रधानपात्रम् । तस्यैवसर्वदिक्षु महा-
 काव्यकथानकभ्रमति । स एव सुमेरुशिखरायते । कथानायके यादृशाः यावन्तो-
 गुणाः अपेक्ष्यन्ते । ते सर्वे चरितनायके पर्याप्तरूपेण विराजमानाः सन्ति । स
 प्रकृत्या धीरः गम्भीरः सस्कारसम्पन्नी वैशिष्ट्ययुक्तो महामानवः आसीत् ।
 ग्रहणधारणशक्तियुक्तो विजयविग्रहसमानः सम्पूर्णजीवरक्षकः सर्वहितकरः सतत-
 सावधानः कर्तव्यपरायणः, जिनेश्वरनिर्दिष्टपथपथिकः कल्मषकलंकविहीनः
 काञ्चनकायः विशालभालपट्टः समुन्नतविग्रहः मधुरवाक्, वाग्मी, परममनोहर
 स्वरूपः साधनानिरतः विषमयसांसारिकदृश्यपदार्थसमुदाये ममत्वरज्यरहितः पर-
 मात्मप्राप्तिरतः विशेषरूपेणासीत् । नायकचरित्रचित्रणे महाकविना महती
 सफलतासादिता ।

संसारविरक्तसाधुरपि चरित्रादर्शत्रिशिष्टो महाकाव्यनायको भवितु-
 शरति । उच्चकुसुतोत्पन्नश्च चरितनायको गुणगणगरिम्णा सम्भूतः धीरोदात्तः

समये समये सम्मेलनमपि सम्पन्नम् । गुणगणगरिम्णायुवाचार्यपदं प्राप्तम् । तस्य निर्वहनं साधु सम्पादितम् । साधु श्रावकव्यतिरिक्तं तृतीयप्रचारकवर्गस्यापि योजनायाः प्रारूपं निर्दिष्टम् । युवाचार्यरूपेऽपि देशप्रान्तेषु नूतनसज्जया विहृतम् । प्रवचनं च सर्वत्र समाचरितम् । गुरोरिङ्गितापेक्षया पृथक् विहृत्य निजवैशिष्ट्यम् प्रदर्शितम् । देशस्य दैर्म्यदशापि न तिरोहिता जाता । सर्वत्र शान्तिसाम्राज्यं तेने । तपनेऽज्ञानं कारणं मत्वा तदपनेतुं ज्ञानं प्राचारयत् ।

आचार्यवर्यं पूज्यश्रीश्रीलाले दिवंगते युवाचार्य आचार्यपदं लेभे । गुरुकुलस्थापनास्थितिरपि समक्षमागता । धार्मिकशिक्षा विषये ध्यानम् गतम् । प्राचीनं भारतीयं गौरवं सदैव दृष्टिपथमवतीर्णमभवत् । भारतभारतीदुर्दशा नेत्रयोः समक्षमनरीनृत्यत् । पूज्यश्रीदेशनया समाजे स्वदेशिखादिवसनस्य प्रचारप्रसारयोः साहाय्यमिलितम् । गोहत्यानिवारणार्थं पर्याप्तगोचरभूमिः हातव्या । गोचरीवर्णे यत्किमपि रुक्षंशुष्कं मिलतिस्म । तेनाहारवृत्तिं निर्वहतिस्म । दुर्भिक्षमनुरुष्य प्रदत्तं प्रवचनं श्रेयसेजातम् । दयादानयोः देशना सर्वत्र प्रचारिता । समताप्रचाराः अस्पृश्यतानिवारणं, च विशेषतोऽवलोक्यतेतराम् । अनेकतायामेकतासन्देशमददात् । प्रवचनेन मन्दिरादिषु पशुबलिरवरुद्धः । योग्यसाधुभिः सह स्वविहारः तत्र यत्र सर्वत्र भूभागः पावितः । समाजसुधारदिशि प्रभूतंप्रयतितम् । अग्न्याय-पूर्वकं धनोपार्जनं निषिद्धम् । अपरिग्रहस्य सन्देशोऽदायितेन । वित्तस्य विनिर्गोचनं समाजहितार्थं भवेत् । राउण्डटेवलकान्फ्रेन्सेगन्तुमुत्काय मेहतामहोदयाय राष्ट्रहित भावनयाऽशीर्वचांसिप्रहितानि । तस्य धर्मदेशनया समाचरणप्रवृत्त्या च प्रभाविता । आवकाः अभिनन्दितुं पदवीदानायवाचेष्टन्त परन्तेनतन्तो स्वीकृतम् ।

आचार्यवर्यस्य विहारः स्थलीप्रदेशेऽपि सम्पन्नः । तत्रत्याभिर्जनतामि-रभिनन्दनमभिवन्दनञ्च चक्रे । वीष्णुप्रदेशस्य तात्कालिक प्रधानमन्त्रिणा सर-मन्तुमार्दमेहतामिधेयेन स्वकीयाभक्तिभावना प्रदर्शिता । धार्मिकसमीहितप्रचार-कार्यं सुचारुरूपेण सम्पन्नम् । जनतान्धविश्वासं दूरी कर्तुं प्रायतत । परंपूर्णं साफल्यं नाधिगतम् । प्रचार कर्मणि स्वाध्यासता । तथापि निरन्तरं तदप्राचवत् अधार्मिकमञ्चकारणात् सद्धर्मप्रचारकाः न्यूनमात्रायामेव प्रवचनं श्रोतुमायान्तिस्म । नन्त्यं स्वामाविकनिष्ठितं परीषदादिकं सोढम् । सर्वत्र समयादिमेवचरितम् । जाम्नाप्रदेशे विहृत्येन्द्रप्रस्थं प्रति प्रतस्थे ।

भासनभारसंचालनार्थं श्रीगणेशीलालो युवाचार्यपदं विभूषितवान् । तथा-कुम्भामसंबंधारा लिखितपत्रातः । नवीनयुवाचार्यविषये शुभाभिप्रासा व्यक्तीकृता । यत्र विचार्यते तस्य चेतः सर्वानि वृत्तिमाप । क्रमगोऽपरोपि भारः तत्रैव नियोजितः ।

प्राकृतप्रकोपस्वरूपभूकपम्पविषये साधुकल्पानुसारं प्रवचनद्वारा साहाय्यमाचरितम् ।
 इदं जननिवहः प्रवोदितः । जनकल्याणस्य दिशिसमीहितकार्यसम्पूतिः समा-
 पन्ना ।

समयेसमये दर्शनार्थं राजनेतारः कवयोलेखकाः नीतिविदोविद्वांसश्चा-
 चार्यवर्यस्य समीपमाजग्मुः । स निखिलस्य प्राणिनः सदाप्रिय आसीत् । कुटीर
 प्रासादसमग्रवासेषु समानरूपेण समाजितः । स्थाने स्थाने वादचर्चायां विजश्रीः
 वृता । यथावर्षेदिशि चारित्र्ये च विशुद्धाप्रवृत्तिरासीत् तथैवदर्शनविषयेऽपि जाता-
 प्रतिहतगतिः । तस्यसूक्तयः कामपि विशिष्टतां रक्षन्ति । अभ्यर्थनाविषये सर्वा-
 तिशायिनी तल्लीनता । जैनदर्शनस्य पारदर्शीचासीत् । वैचारिकशक्तिसम्पन्नो-
 विद्वत्तल्लजोऽभवत् । सम्यक्ज्ञानार्शनचारित्र्यरत्नवैभवशालीकर्मप्रवादस्य सफलो-
 व्याख्याता । चरितनायकस्यसम्यक् चित्रणेन सहैव जैनदर्शनधर्मयोः स्वरूपम् प्रसगतः
 ईश्वरजगत्कर्तृत्वनिरासः अनेकान्तवादः निर्वाणस्वरूपं चात्रवैशद्येन चर्चितं चका-
 स्ति । इदमस्ति महाकाव्यस्य संक्षिप्त कथानकम् ।

चरित्रचित्रणम्

अत्रानेकानि पात्राणि सन्ति । तत्र प्रधानपात्रम् आचार्यवर्योजवाहरः
 तत्पूर्वं पञ्च निजसम्प्रदायप्रवर्तकमुनयो युवाचार्यश्रीगणेशिलालः, प्रतिपक्षधराः
 वादिनः दीक्षिताःसाधवः, चतुर्विधसंघः जीवराजःपितृपादः । घनराजःपितृव्यः
 मातुलः, गुरुमगनलालः द्विज आत्मरामः बड़ेघासीलाल जी महाराजः इत्यादयः ।

एषु जवाहरः चरितनायकः सर्वप्रधानपात्रम् । तस्यैवसर्वदिक्षु महा-
 काव्यकथानकभ्रमति । स एव सुमेरुशिखरायते । कथानायके यादृशाः यावन्तो-
 गुणाः अपेक्ष्यन्ते । ते सर्वे चरितनायके पर्याप्तिरूपेण विराजमानाः सन्ति । स
 प्रकृत्या धीरः गम्भीरः सस्कारसम्पन्नो वैशिष्ट्ययुक्तो महामानवः आसीत् ।
 ग्रहणधारणशक्तियुक्तो विजयविग्रहसमानः सम्पूर्णजीवरक्षकः सर्वहितकरः सतत-
 सावधानः कर्तव्यपरायणः, जिनेश्वरनिर्दिष्टपथपथिकः कल्मषकलंकविहीनः
 काञ्चनकायः विशालभालपट्टः समुन्नतविग्रहः मधुरवाक्, वाग्मी, परममनोहर
 स्वरूपः साधनानिरतः विषमयसांसारिकदृश्यपदार्थसमुदाये ममत्वरुजारहितः पशु
 मात्मप्राप्तिरतः विशेषरूपेणासीत् । नायकचरित्रचित्रणे महाकविना महती
 सफलतासादिता ।

संसारविश्वतसाधुरपि चरित्रादर्शविशिष्टो महाकाव्यनायको भवितु-
 मर्हति । उच्चकुलोत्पन्नश्च चरितनायको गुणगणगरिम्णा सम्भूतः धीरोदात्तो

निर्दिष्टुं शक्यते । यावज्जीवनं विणिष्टादर्शसम्भूतं जीवहितकारमन्तरेणापरः
कोहि नायको भवितुं शक्नोति । तदाचरणमनुसृत्यसमाजस्याजायत पारमार्थिको-
लाभः ।

कथोपकथनं (संवादः)

इदमपि तत्त्व महाकाव्येषु समुचितमात्राया मन्यत एव । वस्तुतोऽस्य
स्वरूपं नाटकेष्वेव विकासमितमुपलभ्यते । अनेन महाकविसन्देशस्य प्रेषणीयता
ससाध्यते । नाटकीयतानिदानेन कथ्यविषयेषु जायते श्रोतृणा पाठकानाञ्च मान-
साकृष्टः । सवादशैली नितरां भवतिमनोहारिणी । काव्यरससम्भूतानां सचेतसां
सामाजिकानाम् यत्रतत्र वादविवादचर्चाप्रसंगे कृतोविभात्युपयोगः । यथा सद्बर्ण-
वादिविजयसर्गयोः । अस्य तत्त्वस्य प्रदर्शितावेविद्यते चमत्कृतिचारुता । विशेषतो
ग्रन्थालोकनेनैव परिज्ञेयम् । विषयविस्तरभयादेवात्र विशेषतो नो तच्चर्च्यते ।
अस्य तत्त्वस्यापि महाकाव्ये समर्थादिं निर्वाहो विहितो दृश्यतेतराम् ।

वातावरणम्

महाकाव्येवातावरणस्यापिभवति समायोजनम् । कथानकविकासे चरित-
चित्रणे च वातावरणमपेक्षितं विद्यते । तेनौचितीचर्चा परिपूर्यते । अस्मिन्वर्ण-
दर्शनमहाकाव्ये प्रथमसर्गे च मङ्गलाचरणमाध्यमेन परिशान्तवातावरणम् समुप-
स्थापितम् । तत्र कथानकस्यकृते निरावृतमार्गो लभ्यते । द्वितीय सर्गे भारतवर्ष-
वर्णनपुरस्सर मध्यभारतवर्णनेन सह थादलाग्रामस्य स्वाभाविकं स्वरूपमुपवर्णितम् ।
सद्गृहस्यचर्चा विहिता । वैराग्योत्पादनार्थं पित्रोल्लम्बनं समाप्तिमगात् । व्यापा-
रिजीवनस्यापि प्रसंगतो लघु चित्रणं जातम् । प्रकृतिसाहाय्यमुपलभ्य चरितनायक-
स्य सहजवैराग्यभावनावृद्धिमुपगता । तदर्थपारिवारिकजनाज्ञापत्राय प्रभूतचेष्टायां
वाचासाम्राज्य पदे पदे स्वलयति । दीक्षाग्रहणनिदानमाज्ञापत्रमुलभ्य तदर्थं
महोत्सवसमायोजनमपि शृङ्खलैकामन्तव्या । तदर्थं समुचितदेशकालयोद्गमावना
विहितास्ते । दीक्षादानविधिः समयानुसारो वर्णितो यथार्थकोटिमुगतोविमति ।
सामाचारोपालनप्रसंगो वैशिष्ट्येन निर्दिष्टः । साधुजीवनस्योपविरपि यथार्थमप्ये-
वर्णितः । परीपहोपसर्गचित्रणं नैसर्गिकम् । सर्वत्रविहारे वातावरणस्यध्यानमुप-
स्थापित विराजते । युवाचार्याचार्यप्रसंगे जैनमर्यादास्वरूपं द्रष्टव्यमेवास्ते ।

रमणीयदेशस्य स्वाभाविकं वर्णनं सहायकं करोवति । राजस्थाने बालुका
निबद्धा, चूचा-चूचावशा, अनावृता समोरः, पादपामावः, आनववाधा, निर्वनत्वम्

अपेक्षितवस्तुविरहः. अजादीनां स्वच्छन्दाचरणम्, विहगकलसः, वातमजशाव-
कविहारः, धूलिवृसरताश्रमशीकरता, विशेषतोऽवलोक्यते । स्थानेस्थानेऽज्ञानं विजृम्भणं
स्थैर्यमुपगतमृतुदतिमानसम्बुद्धिः, क्षिसंघर्षोपिकामपि सर्वथोपचितिमुपचिनोति गवां दर्शनेन
सर्वत्र मानसमोमोति । भारतस्य विभिन्नप्रदेशे विहारस्य सुपमापि प्रेरणादायिका ।
देशे समापतितदुर्भिक्षाणां प्राकृतिकप्रकोपे जायमानस्य भूकम्पस्य चित्रणं स्वाभाविकम् ।
भारतीयासहयोगान्दोलमपि समर्थनरूपेण चर्चितं जातम् । देशदुर्दशाचित्रणं सर्वथा-
करुणाकरम् । चरितनायकस्य जीवनादारम्य साध्यसिद्धिपर्यन्तं सर्वमपेक्षितं
वातावरणं तत्र तत्रोचित्यपूर्णशोभते । वालक्रीडाप्रसंगोपि स्वतएवागतो विभाति ।
पण्डितमरणस्वरूपं यथोचितं वर्णितं वैशिष्ट्यं रक्षति । मध्येमध्ये समुज्जात
सम्मेलनानामपि सम्यक् चित्राकृतिः चकास्ति ।

महाकविना वातावरणात्मकरूपनिर्वाहे किमपि नोहापितम् । देश-
कालपरिस्थितिर्विरुद्धम् किमपि चित्रितम् नोपजायते । तत् मनोज्ञं समाकर्षकञ्च ।
स्थलीप्रदेशे विहारकाले मार्गे समापतता जीवराशीनां चित्रणं कामपि सुपमां
समारक्षति । परीषहोपसर्गसमाकलनं सर्वथा विषयानुकूलम् । वैदिकद्विदुषां समा-
जनं प्राप्तनृषिकालिकस्वरूपं समाद्योतयते । समन्वयभावनायाः कापि शक्तिशा-
लिनी छविरवलोक्यते । वादविवादचर्चाप्रतियोगिता न्यायालयप्रतीकतामिर्यतिस्म ।
एतद्वस्तुविवेचनदृष्ट्यापि महाकाव्यस्वरूपम् सज्जितमेवाजनिष्ट ।

शैली

महाकाव्येषु शैली शरीराद्यवसंस्थानमिव भवति । यथात्मशक्ति-
सम्पन्नोपिमानवः वामनकुब्जादिदशायागर्हितो भवति । तथैव शैलीविरहितायाम-
वस्थाया महाकाव्यमपि स्ववैशिष्ट्यं कदापि नो संरक्षति । शैल्योऽनेकाः सन्ति ।
यथा लाटी, पाञ्चाली वैदर्भीति । एतासां सर्वासामुपयोगो जायते महाकाव्येषु ।
प्रस्तुतमहाकाव्ये विशेषतो वैदर्भी शैली समाश्रिता विभाति । अत्र अस्याः पूर्ण-
रूपेण निर्वाहः कृतोऽस्ति । यथाः—

स्वधर्मरक्षा न विदेशिशसने,
विनष्टरूपा तत एव संस्कृतिः ।
ततः स्वरूपस्य महत्त्वमिच्छता,
स्वतन्त्रताप्राणपणैर्विधोयताम् ॥

महाकाव्यस्य षष्ठसमाजसर्गस्य श्लोक सं० ४५ । द्वितीयमुदाहरणम्ः—
कदापि भगवान् वीरोऽनार्यक्षेत्रं गतोऽभवत् ।

स्थली न तादृशं क्षेत्रं तथाऽसद्धर्मरंगम् ॥

तस्यैव सप्तमसर्गस्य श्लोक सं० १८ ॥

शैलीदृष्टान्ते दिङ्मात्रमेवोपदर्शितम् । विस्तरतो विवृष्टमहाकाव्यमेव
समभ्यसनीयम् । शैलीविषये भाषाया अपि जायते समावेशः । अतोऽत्र संक्षेपतः
सापिविचार्यते ।

भाषा विवेचनम्

महाकाव्यस्य भाषाविषये किमधिकं कथनीयं वतन्ते । वैदर्भीशैलीकार-
णात् सर्वत्रैव भाषा प्रसादमाधुर्यौजोगुणविशिष्टाशोभते । आध्यात्मिकमहाकाव्यस्य
कृते सर्वथेयं प्रयुक्ता भाषा चित्यमावहति । लोकोक्तिसंभाणकसंभृता प्रेरणामयी
समवलोक्यते । श्रुतासती सहृदयस्वदिशि समावर्जति । सरला सरसा च सती
प्रबन्धनिर्वाहिका सम्पन्नाविशेषरूपेण । 'गीर्वाणवाणी दुरुहकठिनेति' प्राचीना-
किंवदन्ती मूलतः परिमाजिता । साधुशक्तिसम्पन्नः पाठकः प्रयुक्तां तां बोद्धुं
सर्वथाऽलम् । तस्याः नैसर्गिकं रूपं प्रस्फुटितं विभाति सर्वत्र यथास्थानं महाकाव्ये-
ऽस्मिन् । यथाः—

कुशेशये मञ्जुलमालिकावतीम् ।
विकासवृत्ते भ्रमरावलिं दधत् ॥
विवोधयन् लोकसमग्रसारिणीम् ।
विभाकरो भाति पुरोदिगञ्चले ॥

अत्रपद्ये प्रसादमाधुर्यगुणयुक्ता भाषा कस्य मानसोन्मादिनी नो जनि-
ष्यते । तत्रत्रिविधत्वं राजते । अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जनाचेति । स्थाने स्थाने
शक्तित्रयस्याप्युपयोगो महाकाव्ये विहितो विलोक्यते । तत्रप्रथमा यथा पूर्वं महाका-
व्यपुरुषाः स्वकीयामाचारभूमिं परिहाय याताः । यथाचरन्ते च तथैव सर्वशरीर-
रूपाचरणं विधेयम् ।

यथा द्वितीयाः—

प्रवाति वातः त्रिविधो मनोज्ञः ।
सन्तर्पणः प्राणवलेन्द्रियाणाम् ।
शाखाप्रभाप्रोन्नतपादपानाम् ।
वनावनो नृत्यति पल्लवालिः ।

च० स० प्रसिद्ध सं० ३

अभिधावृत्तिः

इयं प्रथमा सर्वसाधारणीवृत्तिरास्ते । भाषासमलंकारेऽस्याः भवति प्रयोगः । अनया शब्दार्थनिर्णयो विधीयते । यथोक्तमभियुक्तैः—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान
कोज्ञाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च ।
वाक्यशेषाद् विवृतेर्वदन्ति,
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

भाषामाध्यमेनैव भावपरिप्रेषणं विधीयते । महाकाव्येऽस्मिन्नियं विराजतेऽविनाभावरूपेण । इमामन्तरेण रचनास्वरूपमेव दुष्करम् ।

द्वितीयावृत्तिर्लक्षणा ॥

अभिधानन्तरं संख्यायते इयम् । अस्याः उपचरितमितिनामास्तरम् । साहित्यदर्पणादिषु आलंकारिकग्रन्थेषु लक्षणमित्थं दत्तमिति ।^१ उदाहरणानि सन्ति “गंगायां घोषः” अर्थोभवति गंगातटे घोषः गौर्वाहीकः बाहीकः गौरिव-मन्दः । कलिगः साहसिकः । कलिगदेशोद्भवोमानवः साहसविशिष्टः । कुप्ता प्रविशन्ति कुस्तधारिणो मनुष्याः घोरः आगच्छन्ति । विशेषत उदाहरणानि लक्षणग्रन्थादेवावसेयानि । अस्याः अशीतिः भेदाः भवन्ति । इयं विपरीतरूपापि जायते ।^२

१ मुख्यार्थवाधे तद्युक्तोपयाम्भ्योऽर्थः प्रतीयते ।
रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणाशक्तिरपिता ॥

२ उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते ।
सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेष सदा सखे ?
सुखितमास्व ततः शरदां शतम् ।

लक्षणाशक्तिः

प्रस्तुतमहाकाव्ये अस्याः वृत्ते प्रभूतमुदाहरणं दातुं शक्यते । कविवाचः प्राणवृत्ता तिष्ठति लक्षणायामेव । अतस्तां कवयः स्वतो व्यवहरन्ति । महाकाव्ये तदर्थं विशेषप्रयासो नो विधीयते सा स्वयमेवोपतिष्ठते । संक्षेपतो लक्षणोदाहरणानि दीयन्ते । सर्गेषु वर्तन्ते अस्याः प्राचुर्येण प्रयोगः । स्थालीपुलाकन्यायेन विमृश्य दीयन्ते कतिपयानि उदाहरणानि । महाकाव्ये एकत्र स्वप्नप्रसंगे पुंस्कोकिलशब्दः^१ प्रयुक्तः । तस्याभिधेयार्थं वर्तते बाधितः । अतः लक्षणावृत्त्या प्रतीकात्मकश्चार्थो गृह्यते तस्य पुंस्कोकिलस्य । स्याद्वादः, अनेकास्तवादश्च । अत्रानेकधर्मस्य भवति च समन्वयः । इत्थं प्रयोगाः अन्यत्रापि सन्ति ।^२ एतत्स्थानेऽप्यशब्दप्रयोगात् तादृशी रसानुभूतिर्नाप्यते । तथैव संसारचक्रम्, विद्युत्प्रवाहः अक्षय्यनिधिः^३ आदर्शरूपः इत्यादि शब्दप्रयोगोपितया ।

अभिधाख्याया शक्त्या यद्बोध्यते । स मुख्योऽर्थः । तस्य बाधे जातेऽन्वयस्यानुपपत्तौ

रूढिवशात् कस्यापि प्रयोजनस्य सिद्धये वा मुख्यार्थसम्बद्धस्यैवाऽन्यार्थस्य ज्ञानं यथा शक्त्या भवति सा लक्षणा नाम । अत्रान्यपदस्य न मुख्यार्थ-भिन्नोऽर्थः किन्तु मुख्यार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नः । तेन काकेभ्योऽपि रक्ष्यतामित्यत्रोपादानं लक्षणोदाहरणे मुख्यार्थतावच्छेदकं काकत्वं तदन्योऽर्थः दध्युपघातकत्वम् तदवच्छिन्ने काकशब्दस्य लक्षणा । एवं रामोऽस्मि सर्वसह इत्यत्रापि मुख्यार्थतावच्छेदकं रामत्वं तदन्योऽर्थः दुःखसहिष्णुत्वं तदवच्छिन्ने रामशब्दस्य लक्षणा सिध्यति । इयं शक्तिः कल्पिता न तु ईश्वरोद्भाविता । ताया च लक्षणाया मुख्यार्थबाधः, मुख्यार्थयोगः रूढिप्रयोजनयोरन्यतरश्च हेतुः । इति-बोध्यम् । उदाहरणं पूर्वमेव दत्तम्

इयं शब्दस्यापि स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाववृत्तिलक्षणेति निर्दिष्टाः । सा च उपादानलक्षणलक्षणलक्षणेति भेदेन द्विविधा । एता अपि सारो-गाध्यवसानभेदेन द्विविधा । एवं च शुद्धा गीणीभेदेन ता अपि द्विविधा, एवं सद्-जनया पादभेदा लक्षणा ।^४

१ श्रीमज्जिमाहरयशोविजयम् महाकाव्यम् सर्ग १६ श्लोकः ।

२ " " १८ सर्ग १७, तथा ७६ श्लोकः ।

३ " " २० सर्गस्य १५, १८ श्लोकाः तथैकविंशसर्गस्य ६, २६, २७

४ आशा. तदर्थमुपस्थाप्यन्ते ।

५ सर्गादर्थवर्तनम् ।

व्यञ्जनावृत्तिः

व्यञ्जनैव काव्यजीवितं वस्तुतो वरीवति । इमां विना किमपि विशिष्टकाव्यं स्वरूपमाधातुं नो शक्यते । नहि ऐतिह्यमात्रनिर्वाहेण कवेरात्मपदलाभः । केवलंवस्तुस्वरूपवर्णनेन कोऽपि कविर्नोभवितुमर्हति । यथास्थानं तिसृणां वृत्तीनां प्रदर्शनमुचितमेव मन्यते । तासु विशेषरूपेण व्यञ्जनावृत्तिरास्ते । वाच्यार्थं बोधयित्वा विरतायाः अभिधायाः लक्ष्यार्थं बोधयित्वा निवृत्तायाः लक्षणायाः परामर्शाऽसम्भवेनानुमानस्य चासम्भवत्वेन व्यञ्ज्यार्थबोधाय काव्यानन्दजनकः सविकल्पकनिर्विकल्पकज्ञानशून्याय ब्रह्मानन्दस्वरूपाय रसजननाय व्यञ्जनाशक्तिव्यापारोऽवश्यमेवाऽभ्युपेय इति । इयं सहृदयगम्या भवति ।

शक्तिनिपुणता लोककाव्यशास्त्राद्यवेक्षणात् ।

शास्त्रज्ञ शिक्षणाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ।

इति काव्यप्रकाशानुसारं कविषु नैसर्गिकी शक्तिः लोकशास्त्रादिसम-
भ्यासकारणात् निपुणता, तथा साहित्यालंकारिकशास्त्रज्ञाऽभ्यासः । इति परस्परं
मिलित्वा काव्यनिर्माणे काव्यकारस्य कृते त्रयोहेतवोऽनिवार्यरूपेण मताः ।
तदैव महाकविः विशिष्टं कार्यं निर्मातुं क्षमते ।

अत्र काव्ये लक्षणातिरिक्तं व्यञ्जनाप्रयोगः साधीयान् प्रदर्शितः ।
इयं वृत्तिः महाकाव्यस्य निकषोपलमस्ति । अल्पीयसा शब्देन साभिप्रायवह्वर्थकथनं
नत्र जायते । केवलमभिधाप्रयोगे न जायते सम्यक्प्रसवोऽधः । कथाकारश्चमोऽपि
व्यर्थतामुपगच्छति । विशतितमे^१ एकविशतितमे महाकविना व्यञ्जनावृत्तिः साधि-
कारप्रयुक्ता । असिञ्चत् कदाचकिस्यान्नहि कोपि वेत्ति । नान्यः पन्थाः द्वित्रते
यनाय । हिंसाश्च सख्यं यान्ति । वसासहायं रचितं च वस्त्रम् । चतुर्भुजत्वं नो
लब्धं चतुष्पादत्वञ्च प्राप्तमेव । यज्ञस्वरूपमीष्टम् । मृत्युञ्जयतामुपैति । आत्म-
सत्त्वलाभार्थम् । तथानिलिप्तभावे पद्मपत्रस्य समः समाजे इति संक्षेपेण निर्देशन-
मलम् मान्यम् । सूक्ष्मेक्षिकया विलोकनेनोदाहरणानि मृग्यानि सहृदयभवनपाठकैः ।

१ महाकाव्यस्य २० सर्गस्य श्लोक सं. २/२१ सर्गस्थ ६, १५, २०, २३, २७,
२८, ७०, ७२ श्लोकाः उदाहार्याः ।

अत्रविषये साहित्यमर्मज्ञानांवर्तते विप्रतिपत्तिः । कोऽपि स्वीकृतमन्त-
रेणैव साहित्यनिर्माणकार्यमावहति । तदपरे न क्षमन्ते । अत्रविषयेविशेषविचार-
णां साहित्यशास्त्रकदम्बात् परिज्ञेया ।

काव्यं द्विविधम् ध्वनिः, गुणीभूतव्यङ्ग्यं च । तत्रध्वन्यते अस्मि-
न्निति ध्वनिरिति अधिकरणव्युत्पत्त्या उत्तमकाव्यमर्थः । ध्वन्यते अनयेति ध्वनि-
रितिकरणव्युत्पत्त्या व्यञ्जनापिध्वनिः । ध्वननं ध्वनिरिति भावव्युत्पत्तिस्वीकारे
व्यञ्जनाजन्यबोधोपिध्वनिः । ध्वन्यतेयत्तद्वति ध्वनिरिति कर्मव्युत्पत्तिस्वीकारे
रसादिव्यङ्ग्यस्य बोधकोध्वनिशब्दोभवति । तस्य च वाच्यातिशायिनि व्यङ्ग्ये
ध्वनिरितिलक्षणम् । यत्रवाच्याथपेक्षया व्यङ्ग्यार्थस्याधिकचमत्कारिता ध्वन्यते-
ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तत्काव्यं ध्वनिर्नाम तच्चोत्तमं काव्यम् । उदाहृतं शास्त्रे:-

“कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः” इत्यादि ।
इत्यत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्या
वाहिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति । जाड्यातिशयश्च
व्यङ्ग्यः ।¹

उद्देश्यम्

प्रयोजनमनुदिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते इति अनुसारं प्रश्नोऽयं सर्वाति-
शायी समक्षमुपतिष्ठते । यदस्यमहाकाव्यस्य प्रणयनस्य किम् विशिष्टमुद्देश्यमस्ति ?
तथा काव्यकारेण तत्र कियती सफलता समासादिता । जीवनस्य मूल्याङ्कनेषु
मापदण्डेषु च परिवर्तनं जातं दृश्यते । रुचिर्वैभिन्न्ये मतिभेदः संघर्षः सीमातिशायी
वर्तते । आदर्शयथार्थी, लौकिकाध्यात्मिकदृष्टिकोणी, कलावादोपयोगितावादी च
परस्परं प्रश्नचिह्नं विधत्तः ।

इदं सर्वमान्यमस्ति साहित्यं राष्ट्रस्य तपश्चरणमास्ते । जीवनस्या-
नन्तानन्तप्रयोगस्यसिद्धिरस्ति । समग्रवेदानां साररूपञ्च । इदं केवलं वर्तमानस्य
मनोरंजनमात्रं नास्ति प्रत्युतानागतस्य सबलमपि वर्तते । तत्र जीवनस्येतादृशं परि-

¹ माण्डव्यपंथः ।

करणमुजंस्विकरणञ्चेति येनायतौ बलमपिलब्धुं शक्येत । अत्रवेविद्यन्ते जीवनस्यो-
च्चतमानुभूतयः परिवर्तनशीला समयसहचर्योमनोवृत्तयश्चापि सन्ति । संस्कृत-
संस्कृतिसाहित्ये जीवनस्य यथार्थदिशौ परस्परं मिलितावेव विभातः । अनेनदृष्टि
कोणेन प्रस्तुतमहाकाव्योद्देश्य विषये विचारणाप्रस्तूयतेः—

रागात्मकानि महाकाव्यानि प्रभूतानि निमित्तानि सन्ति । वर्तन्ते च
च प्रभावशालीनि तानि । परं वैराग्यप्रधानानि तानि अल्पीयांसि एव मिलन्ति ।
भौतिकयुगे वातावरणनिर्माणार्थमध्यात्मभावभूतस्य महाकाव्यस्य वरीवति निता-
न्तं प्रयोजनम् । प्रवृत्तिमार्गमुपेक्ष्य निवृत्तिपथमनुसरतामुनीनां जीवनं किमपि
वैशिष्ट्यमुपरक्षति ।

प्रस्तुतमहाकाव्यस्य चरितनायकाः युगपुरुषाः युगप्रवर्तकाश्चासन् ।
तेषामाचारणस्य महाकाव्ये सन्निधापनेन समाजसुधारदिशि समीहितलाभप्राप्ति-
र्भविष्यति । समाजे तस्यप्रवचनस्य पर्याप्तप्रभाव आसीत् । एकवारमपि यदिको-
ऽपि तस्य सविधे आयातिस्म । स तस्मात्कदापिपराङ्मुखोभवितुं नाश्वनोत् ।
इयमासीदाचार्यवर्यस्य स्वकीया विशेषता । धर्मदर्शनपारंगतस्य मानवतावादिदृष्टि-
कोणसमन्वयकारिणः कल्पानुसारमेव सततादर्शचरितस्य जीवनं लोकोपकारि
सदासीदिति कारणात् महाकाव्ये वैशद्येन महाकविना स महारुपुषः चर्चितः ।
तस्मान्महाकाव्यमपि सर्वथादर्शरूपता दधौ । करुणाकरस्य दयादानविषयिणी
विचारधारा संततं परिष्कृता चकास्ति । सम्यक्ज्ञानदर्शनचरित्रस्य प्रचारलक्ष्य-
मपि साहित्यरीत्यानिर्वोढमेव ।

धर्माभासनिराकरणपूर्वकं सद्धर्मप्रचारस्य समीहासीद् चरितनायकस्य ।
तदर्थं मुनिजीवनेन सह स्वकल्पानुसारं जीवनपर्यन्तं सावधानेन मनसा चेष्टितम् ।
शाष्ट्रीयचेतनाया अपि स सन्देशवाहकोऽभवत् । विविधक्षेत्रेषु व्यापृतंजीवनमेतादृशं
क्व लभ्येताञ्ज्यत्र । जीवितजीवनचरित्रशालिनः आचार्यवर्यस्य सर्वाः विशेषताः
प्रस्तुतेनैकेन महाकाव्येन पूर्णतो व्यावर्णयितुं नो पार्यते । यत्किमपि निर्देष्टुं प्रा-
भवम् । तत्सर्वं सर्वज्ञकृपैव मन्तव्या । आशासे महाकाव्योद्देश्यविषयनिर्वाहिकाव्यका-
रस्य वर्तते किमपि साफल्यम् ।

रसविवेचनम्

इदमप्येकं तत्त्वं मतं विभाति । अत्रजागति प्रश्नः ? कोहि रसो-
ऽन्तरितप्रधानः । कोहि अङ्गी ? केचरसाः अङ्गानि ? महाकाव्ये एषापरम्परा
भवति । वाक्यंरसात्मकंकाव्यमिति लक्षणानुसारं महाकाव्ये शान्तरसस्यैव प्राधा-
न्यम् । अग्रे, शृंगाहास्य करुणवीररौद्राद्भुतवीभत्सभयानकाः अङ्गानि मतानि ।

निर्वेदस्यैव स्थायिभावत्वेन शान्तरस एव प्रधानः । तस्यैवात्रपूर्णं निर्वहो विहितः । शैशवात्प्रभृति चरितनायकस्य संसारपरित्याग एव नैसर्गिकः । तदर्थं तेन प्रभूतै-
ष्टितम् । सफलतापि चाप्ता । क्रमशो साभावनाऽतिभूमिगताविभाति । दीक्षां-
गृहीत्वा गृहं परित्यज्यानगारो भूत्वा मुनिभिः साकं चरित्रसम्पादनमेवं हितं
मेने । स्वयं गृहत्यागीभूत्वाप्रवचनमार्गेण वैराग्यदिशि नराणां ध्यानमाकृष्टवान् ।
युगप्रवर्तनकारणात् समाजराष्ट्र निर्माणदिशिप्रभूतं प्रयतितम् । येनदेशे स्वस्थ-
वातावरणप्रचारे साफल्यमुपगतम् । रसलक्षणशास्त्रे निर्दिष्टमित्थम्^१ । प्राचीन
संस्कृतसाहित्यशास्त्रे नवरसाः सन्ति । हिन्दीभाषायाम् महाकविसूरदासकारणात्
वत्सलरसोऽपि मतः । अतस्तेषां संख्या दशधामुपागता । तद्यथाः—

(१) शृंगारः, (२) हास्यम् (३) करुणरसः (४) वीरः (५) रौद्रः
(६) वीभत्सः (७) अद्भुतोरसः (८) भयानकः (९) शान्तः (१०) वत्सलरसश्च ।

अत्र साधारणीकरणव्यापारः स्वीक्रियते । परस्य नपरस्य । मम न
मम इत्यादिरूपेण विभावादेः आस्वादे परिच्छेदो न भवति । एवमेवरत्यादया स्था-
यिभावा अपि साधारण्येनैव प्रतीयन्ते । अन्यथा रत्यादीनां स्वात्मगतत्वेन प्रतीतौ
वीडातंकादिर्भवेत् । परगतत्वेन प्रतीतौ अरस्यतापातः स्यात् । अतः साधारणी-
करणारूपेण अलौकिकेन व्यापारेण विभावादीनां प्रतीतौ न कुत्रापिकोपिदोषः ।

प्रथमं प्रत्येकं प्रतीयमानः विभावादिः हेतुः । ततः सर्वः सम्मिलितः
विभावादिः सहृदयानां प्रपाणकरसभ्यायात् चर्व्यमाणाः रसरूपतां भजते । रस-
स्यालौकिकत्वं सत्यत्वं स्वप्रकाशत्वम् शास्त्रेषु व्यवस्थापितम् । ज्ञाप्यत्वकार्यत्व-
नित्यत्वभविष्यत्ववर्तमानत्वनिर्विकल्पकज्ञानवेद्यत्वसविल्पकज्ञानवेद्यत्वपरोक्षत्वविल-
क्षणत्वात् अलौकिकत्वमस्य । सहृदयैः वेद्यत्वाच्च सत्यत्वम् । रत्यादिज्ञानरूप-
त्वाच्च स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च सिध्यति ।

विभावादीनां लक्षणम्

लोके रत्याद्युद्बोधकाः विभावाः भवन्ति । ते द्विविधाः आसम्भन्त

१ विभावेनानुभावेन व्यवतः संचारिणा मतः ।

(क) रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम् । साहित्यदर्पणम् ॥

(ख) विभावानुभावसंचारिसंयोगात् रसनिष्पत्तिः इति भरतसूत्रम् ।

विभावाः उद्दीपनविभावाश्च । प्रथमे रसमुद्गमयन्ति । परे तमुद्दीपयन्ति ।
 स्थायिभावानुभापकत्वम् अनुभावत्वमिति फलितार्थः । विशेषादभिमुख्येन चरन्तो
 व्यभिचारिणः स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः । अयमेव संचारीभावोप्युच्यते ।

अलंकारविवेचनम्

शब्दार्थयोरस्थिरा ये घर्माः शोभातिशायिनः रसादीनुपकुर्वन्तोऽलंका-
 रास्तेज्जदादिवत् । इति अलंकारलक्षणम् शास्त्रेषु निर्दिष्टम् विभाति । साक्षात्प-
 रम्परया वा रसाद्युत्कर्षजनकत्वे सति अतिशयशोभातिशायिकाव्यघर्मत्वमलंकार-
 त्वमिति फलितार्थः । रसवदाद्यलंकाराणां साक्षात् रसाद्युत्कर्षजनकत्वस्य सत्वात्
 लक्षणसमन्वयः । एतेऽलंकारामहाकवीनां काव्येषु निसर्गरूपेणायान्ति । एतदर्थं
 विशेषप्रयासोनापेक्षितः । यथाश्रृंगदादयः शरीर शोभातिशायिनः शरीरिणमुपकुर्वन्ति
 तथानुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसादेरुपकारकाः । एतेषां गुणवदाव-
 श्यकी स्थितिर्नास्ति । एते शब्दार्थोभयभेदात्त्रिविधाः भवन्ति । एतत्विषये
 अलंकारशास्त्रात् ज्ञानमासादनीयम् ।

अनुप्रासयमकवक्रोक्तिशब्दश्लेषे उपमारूपकोत्प्रेक्षा । सन्देहो भ्रान्तिमानु-
 त्लेखश्चेति इत्थंमलंकाराणां संख्या प्रभूता अस्ति । प्रस्तुते महाकाव्ये दिङ्मात्रं-
 विविच्यते सः ।

शब्दालंकारस्योदाहरणानि । महाकाव्ये प्रायः संसारसागरसमुत्तरणा-
 येत्यादिपदेषु विक्रीर्णानि सन्ति । येषां संख्या प्रभूतास्ते । परं ध्येयम् तत्रार्थालंका-
 रसमावेशोपि मनोरमः । प्रथमसर्गस्य द्वादशे पद्ये द्रष्टव्योपमायाः छटातथैव द्वितीये
 सर्गे तृतीयेपद्येऽपि । तस्यैवसर्गस्य षष्ठे पद्ये रूपकालंकाराः, द्विचत्वारिंशत्पद्येऽपि
 रूपकम् । षष्ठसर्गस्य नवमे पद्ये उदाहरणम् । सप्तमसर्गे चार्थान्तरन्यासः । षोडशे
 पद्ये सांग्रहपदम् ।

सप्तमेसर्गे सर्वत्रविविधालंकाराणां सुषमा सर्वथाम्यर्थनीया । सप्तमेसर्गे
 षण्णवतिपद्ये अतिशयोक्तिरस्ति । यथाः—

सम्प्राप्ताः गुह्यः, पश्चात् पूर्वकीर्तिः समागता ।

सौरभं प्रथमं याति, कुसुमं तदनन्तरम् ॥

नवमसर्गस्य षट् पञ्चाशत्तमे पद्येऽलंकारस्य छविश्चलोक्यते मनोहा-
 रिणीः—यथाः—

यस्मिन्दिनेनैव पतिव्रताः स्युः ।
तलेजगत्याः वसुधासुधाश्च ॥
तस्मिन्दिने भास्करचन्द्रताराः ।
सीमानमुद्यन्ति घरासमुद्राः ।

अत्र रूपकस्य तथा उत्प्रेक्षायाः च कृतो विमाति मनोरमो निर्वाहः ।
शब्दालंकारविषये च किं वक्तव्यमवशिष्यते । अपरमपि निदर्शनं प्रस्तूयते । प्रथ-
मसर्गस्य ६७ श्लोकेऽलंकारछटाद्रष्टव्याः—‘शब्देषु मेघपरिगर्जनमत्रमुख्यमिति’ पद्ये
यथा शब्देषु मेघपरिगर्जनम् मुख्यम् तारासुचन्द्रः, विपिनचरेषुकेशरी वारिषुजाह्नवी
यक्षिषु गरुडः, उत्तमोभवति तथैव महर्षि समुदाये जिनेन्द्र प्रभुर्महावीर एवमात्मा
अत्र मालोपमाभवितुमर्हति ।

द्वितीयसर्गस्य तृतीये पद्येः—

प्रभातकालस्यमनोज्ञरूपतामिति स्थले उपमायाः दृश्यते साम्राज्यम् ।
तथा अस्यैव सर्गस्य चतुर्थपद्येः—जलप्रसन्नं सरसीषुशोभते इति अत्र स्थले सरो-
वरे स्वच्छनिर्मलवारिषु यदा रक्ताः रविमरीचयः पतन्ति तदा स्वच्छस्फटिका
क्षमालिका जपाप्रसूनैर्नपिन्द्वसान्तरा इव चकास्ति । अत्र पूर्णोपमाऽनुमीयते ।
सांगरूपकोदाहरणम्ः—

अध्रापुरे संयमकीलितेच, क्षमासुदुर्गे घृतिवैजयन्त्या ।
प्रगृह्य चोद्योगघनुश्च सत्यैः कर्मद्विषन्तः सततं विजेयाः ॥

प्रकृति चित्रणम्

महाकाव्येन सह वर्तते प्रकृतिचित्रणस्याविनाभाव सम्बन्धः । वैदिक-
कालादारभ्येयं सरणिः महाकाव्येषु सर्वत्रपरिगृहीतावलोक्यते । तथा तस्य
वैजिष्ट्यं परिवर्धते । प्रकृतिचित्रणं विनाकाव्यं तिष्ठति सर्तथापूर्णम् । साहित्ये
मन्यते अस्य वर्णनमनिवार्यम् । महाकवेः कविकर्मणः साफल्यमत्रैव निर्भरमास्ते ।
संस्कृतसाहित्यस्य प्रतिनिधिमहाकवीनां काव्येषु अस्यवर्णनस्यविद्यते प्राचुर्यम् ।
तद्वर्णनानेन प्रसीदतितमाम् पाठकानां मानसम् । महाभारतवाल्मीकिरामायणयो-
रस्यमुपमाऽनुभूयते यवेष्टम् । महाकाव्यस्यान्यानिवार्यविषयैः सह वर्तते अस्यापि
सम्पत्तिः । शान्तरसप्रधानेऽप्यस्मिन्महाकाव्ये यथास्थानमुपलभ्यते विहितउपयोगः ।
तेन श्रीवृद्धिरेवोचितमात्रायां संजाता ।

वसन्तवर्णनम्

शिशिरर्तोरनन्तरं वसन्ततुरायाति । चैत्रवैशाखमासावाधारः । पर्यं सर्वेषामृतूनां श्रेष्ठतमोऽस्ति । अतः ऋतुराजोऽभिधीयते । अत्र भवजीवनेकापि नवीनैव स्फूर्तिरासाद्यते । सर्वजीवनमेव परिवर्तितमिवविभाति । प्रस्तुतेमहाकाव्ये तृतीयसर्गस्य ६८, ७० श्लोकयोः वसन्तवर्णनं सम्यक्प्रकारेण प्रसंगतोविहितं चकारित । यथाः—मधुपवृन्दनिपीतसुपंकजो, नवरसालरसाम्बितकाननो मलयवातविकम्पितपादपो नवपलाशपलाशवनोऽवनी ।

तथाः—नवलमंजरिकासुरभिर्नवःकिशलयच्चित्तवल्लिवितानको मधुमयःसमयः समुपागतो मुनिवरो वुबुधे निजमानसे ।

तृतीयसर्गे श्लोक ६८, ७०

ग्रीष्मवर्णनम्

वसन्ततुसमनन्तरं ग्रीष्मसमय आगच्छति । अत्र दिवाकरः उष्ण-किरणैः सकलांवसुधां परितोपयति । अग्निसमीरोपि ज्वलयन् सर्वतोवाति । सर्व-वातावरणं शुष्कमिवदृश्यते परं दिवसावसानं दृश्यते मनोहरम् । कतिपयभास्तीय कवीनामयं ऋतुरुचिरोऽभिमतः । प्रस्तुतमहाकाव्ये ग्रीष्मसमर्थवर्णनम् सप्तदशसर्गस्य प्रारम्भे प्रथमपद्यत आरभ्य चतुर्थपद्यपर्यन्तं विहितं विभाति । तद्यथाः—

अथातिरभ्येसुखदेप्रदेशे, पदातिगं स्वेदलवैः समेतम् ।
मुनिव्रजं साकममुं व्रजन्तमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥
निरुद्धवाते रविरदिमतप्त तीव्रातपैः पूर्णपरीतगात्रम् ।
संसेवितुं श्रावकवत्पयोदाः खंखेचराः संपरिवव्रुरेनम् ॥

श्री. यशोविजये सर्गे १७ श्लोक १२

अस्य सर्गस्य पञ्चमश्लोके प्रकृतेर्भानवीकरणमपि द्रष्टव्यम् । तद्यथाः—

स्थिताः प्रशाखासुच पादपस्य मध्येपथंविस्तृतमुत्पतन्तः ।
स्वैरंविरावं विविधैरनल्पाः चरित्रगानं बिहगाः वितेनुः ॥

अत्र बिहगानां भागधमानवीकरणं द्रष्टव्यमस्ति । इतः पूर्वमपि पद्य

सिषेवे, खेचराः पयोदाः मुनिजनसेवार्थं चतुर्दिक्षु व्याप्ताः । वसुधारायाः संकोचः, समीरद्वारा स्वेदप्रमार्जमित्यादि च तथैव मान्यम् ।

यशोविजयेः सर्ग १७ श्लोक सं. १

वर्षावर्णनम्

वर्षायाः पूर्वं सर्वं भूमण्डलं सन्तप्तं तिष्ठति । कादम्बिनीं द्रष्टुं सर्वं समीहते । व्यग्रतया तां प्रतीक्षन्ते च । सर्वजनजीवनाधारोऽयमेव समयः प्रस्तुत-
महाकाव्ये वर्णनमित्थं लभ्यतेः—तद्यथाः—

जगामप्राघट्समयेऽपिकाननं तदीयमूर्तिं परिद्रष्टुमेवसः ।

प्रमोदपूर्त्याऽमित्तसौख्यसंभृतः सुरम्यरूपंप्रकृतेर्व्यलोकत ॥

महाकविना यत्रैव पदलब्धं तत्रैवतु चित्रणे संकोचो नोविहितः ।

यशोविजये म. द्वितीयसर्ग श्लोक ११

शरदृतुवर्णनम्

वर्षासमनन्तर समयस्यास्यप्रवेशो भवति । गगनं निमलस्वच्छं चक्षुः
हृस्ति । दनदनिर्भराणांसलिलानि निर्मलानि जायन्ते । सरोवरेषुकमलानि विक-
सन्ति । शोभतेतराम् शोभनोऽयं समयः । प्रस्तुतमहाकाव्ये चतुर्थसर्गे प्रथमपञ्च-
आरम्य सप्तमपद्यपर्यन्तं शरद्वर्णनं विहितं शोभते । तद्यथा—

स्वच्छावदातं ककुभस्वरूपं पयोधरा नैव नभःप्रदेशे ।

शान्तंपयः सर्पतिसत्सरित्सु, तलं च तासां चिमल विभाति ॥

नीरेऽखिले पंकजरम्यराजिः, द्विरेफमालाञ्चितसर्वभागा ।

श्रुतिप्रियस्वादुसुधासमानो गुञ्जारतारो विपिनेषु रम्यः ॥

अत्र सर्गारम्भत एव महाकविनाशरदृतुवर्णनमुपक्रान्तम् । कतिपयेषुपद्यैः
तस्यप्रभावकं वर्णनं कृत्वा स्वस्यकविकर्मणः साधुनिर्वाहोविहितः । मनोहरतारो-
कता च पदेपदे विराजमाना दरीदृश्यते । मन्येऽस्यवर्णने महाकविमानसं विशेष-
रूपेण रतम् । कुत्रापि मर्यादाया अतिक्रमणं नो जातम् ।

यशोविजये चतुर्थसर्गे श्लोक सं. १ से ७ तः

हेमन्तृतुवर्णनम्

शरदृतुस्य मार्गशीर्षपौषमासयोः भवति । शीतप्रकोपस्य प्रारम्भो वि-

यते । सूर्यातिपी प्रियंकरो मुदकरो मानसोन्मादकारी विभाति । अथमपि समयो-
हितकर एव प्रकृत्या प्रदत्तः । प्रस्तुतमहाकाव्येऽस्य समयस्य कीर्तन साधु विहितं
विभाति । तृतीयसर्गस्य द्वादशपद्यात् कीर्तनमाचरितम् । तद्यथाः—

शरदनुक्रमकालगतेरयं विपुलशैत्यविवर्धितवर्भवम् ।
सकलजीवसुखप्रदपूरकं ऋतुमवाप मनोहरहैमनम् ।
दिवसकार्यकरान् व्यथितान्निजे समधिकारगृहेसुखितान्तथा ।
प्रमुदितान्प्रविधातुमलंनरान् प्रववृते दिवसो बलदायकः ॥

अस्यर्तोः कविसमाजे वर्णनमल्पीय एवलभ्यते । नायंमतोऽयं मनोहारी
सामाजिकरसिकैः । तथापि कर्मप्रवृत्तेन कविनास्यापि निर्वाहो विहितः । अत्र-
सर्वथाभ्यर्चिते काव्येऽस्यगृहीतिरौचित्यपूर्णा ।

—यशोविजये तृतीयसर्गश्लोकी १२, १३

शिशिरर्तुवर्णनम्

हेमन्तसमयस्यपश्चात् शिशिरर्तुं शायति । तस्मात्सर्वे मानवाः विभ्यति ।
शैत्यनिपातेन दिनमपिसंकुचितमिव प्रतिभाति । रात्रावग्निसेवनं मानवैः विधी-
यते । दीर्घारजनी शयितुं पर्याप्तामन्यते । स्वास्थ्यं च समीचीनं जायते । निस्स्वा-
नामयंसमयोवेदनामयो मन्यते । प्रस्तुतमहाकाव्येऽस्य वर्णनमुपलभ्यते । यथास्था-
नम् सप्तमसर्गस्य चतुःपञ्चाशत्तमे पद्येशिशिरे बालुकावर्णनमुपलभ्यते । तद्यथाः-

असीमबालुकाराशिः विस्तृतः शीतकालिके ।
प्रभातेकरकातुल्यः भृशं शीतायतेघ्रुवम् ।
कदापिमध्यमोवेगः कदाचित् प्रवलोवहन् ।
निहन्तिहृदयसद्यः पथिकानां शरा इव ।
अयमपि प्रकृतिवर्णस्य स्वीकृतोऽद्भुतः पन्थाः ।

यशोविजये सर्गे ७ श्लोक सं. ५४/५५

पञ्चमसर्गे ६१ पद्यादारभ्य ६७ पर्यन्तं मनोहारि शिशिरवर्णनं द्रष्टव्यम्

मेव ।

अन्यत्किमपि प्रकृतिचित्रणम्

प्राकृतवर्णनस्य कापि सीमा निर्धारयितुं नो शक्यते । तस्य विशालं

प्राङ्गणम् । तत्रापि च रमते वर्णने महाकविमानसम् ।

कुशेशये मञ्जुलमालिकावतीं विकासवृत्ते भ्रमरावलिदधत् ।
विवोधयन् लोकसमग्रसारिणीं विभाकशेभाति पुरोदिगञ्चले ।
समीररूपं त्रिविधप्रकल्पयन्, कुसुम्भरागेणदिशोऽनुरञ्जयन् ।
जगत्विभासं सरसां सभाजयन्, विराजतं राजत मण्डलेश्वरः ।

अत्र प्रातःकालिकवर्णने दिवाकरस्य, मलयसमीरस्य ऊषाया
अपि प्रासंगिकवर्णनभागतम् । सरसीषुवारि प्रसन्नं राजते । इत्यादिस्थलेषु पूर्ण-
लंकारिकवर्णनं कामप्यभिरूपां रक्षति । यत्रतत्र जलाशयवर्णनं, विपिनवर्णनं मही-
ध्रुकीर्तनं संदेष्टव्यविषयम् । सप्तमसर्गेमरुस्थलीप्रसंगेन स्थली, क्रमेलक, गोपशु-
पक्षिनिर्जनवर्णनं मर्यादितमाभाति । मयूरकेकारावः स्वर्णमबालुका वर्णने
महाकवेः सूक्ष्मेक्षिकापरिचयो मिलति ।

अष्टमेसर्गे विहारभूकम्पस्य हृदयदावक कारुणिकमाख्यानं सरसंरस-
यंच भयानकरसस्य समुद्भावकं विशेषतो मानसग्राहकं चेति । एतदतिरिक्तमपि
वहूपवर्णितं दृश्यम् किन्तु प्रबन्धेऽल्पकाये निखिलवर्णनं दुष्करमेव तथैव रसालंकार-
विषयेऽपि ज्ञातव्यं । दिङ्मात्रमेव मयाल्पज्ञेन यथामति प्रकाशितम् । विशेषजिज्ञा-
सुभिर्षहाकाव्यपारायणेन वैशिष्ट्यं वेदनीयमिति सविनयं निवेद्यते । अन्येपि दार्श-
निकविषयाः चित्रिताः सन्ति । तेषां परिज्ञानमप्यावश्यकम् । पारिभाषिक
शब्दावलिविषये तथानेकास्त, धर्मदर्शनत्रिरत्नतत्त्वरूपविवेचनं साधुविहितं विभाति ।
तेषां ज्ञानं मूलतोऽवधेयमिति महाकाव्यजलधौ निमज्जनपूर्वमिति सदाग्रहः ।

तुलनात्मकसमालोचना

महाकवि-अश्वघोषप्रणीतं “बुद्धचरित” महाकाव्यं बहुचर्चितं विभाति ।
अत्रोपलब्धाः चतुर्दश सर्गाः दृष्टिपथमायाताः । प्राचीनमिदं महाकाव्यम् । अतोति
दिष्टेनानेनकाव्येन सह तुलनात्मकं विवेचनं किमपि दिङ्मात्रम् प्रस्तूयते । अत्र
भागद्वयमस्ति । प्रथमे जनेरागस्य बुद्धत्वप्राप्तिपर्यन्तम् वर्णनम् । प्रथमभाग-
कविना कुतः उपलब्धः प्रारम्भस्य श्लोकसप्तकम् तथा चतुर्दशसर्गस्य द्वात्रिंशत्श्लो-
कस्य द्वादशोत्तरशतम् श्लोकाः मूले न मिलिताः । तेषां पूर्तिरन्येन कृता वर्तते ।
द्वितीयभागस्य मूलप्रतिः भारतेऽनुपलब्धा वर्तते । तस्यानुवादस्ति चतुर्दशभाषायां
चव्यः । तदाधारे चीन भाषायामनुवादो जातः । आग्लभाषायामपि स रूपान्तर-
नीतः । तस्यानुवादोऽपि संस्कृते विहितो वर्तते मोहान्तरामचन्द्रदासेनेति । प्रथमेऽंश-
द्वितीयेऽंशः पुरविहारः तृतीये संवैगोत्पत्तिः, चतुर्थे स्त्रीनिवारणम्, पंचमेऽंशनि-
वारणम्, षष्ठे द्युन्दकविमर्जनम्, सप्तमे तपोवनप्रवेशः, अष्टमेऽंशः पुरविलापः

नवमे कुमाराम्बेणम्, दशमे विम्बसारागमनम्, एकादशे कामनिम्दा, द्वादशे अरा-
ऽदर्शनम्, त्रयोदशे कामविजयः, तथाऽवसाने वृद्धत्वप्राप्तिश्च निर्दिष्टा । इत्थंप्रका-
रेण महाकाव्यपूर्तिरभवत् ।

अनेन महाकाव्येन स्वकीयप्रस्तुतमहाकाव्यस्य कापि तुलनात्मकसमा-
लोचना विधीयते । सर्वप्रथमं जन्मप्रसंगः—

ततः प्रसन्नश्च बभूव पुण्यम्
तस्याश्चदेव्याः व्रतसंस्कृतायाः ।
पार्श्वत्सुतोलोकहिताय जज्ञे
निर्वेदनं चैव निरामयं च ।

बु. च. प्रथमस. श्लोक ६

भावार्थः—तदानिर्मलपुण्यनक्षत्रं प्रकटितम् । व्रतसंशुद्धदेव्याः पार्श्वतो
लोककल्याणार्थं पुत्रः उत्पन्नः । राज्ञ्याः न कापि पीडा नोकोपि रोग एवाभवत् ।
तत्र प्रसंगे पुत्रोत्पत्तौ पुण्यनक्षत्रोदयः, देव्याः शुद्धता, पार्श्वतो लोककल्याणाय
पुत्रोत्पत्तिर्निदेशः, पीडारोगाभावश्चलिखितः । अस्यवर्णनस्य मनोज्ञता न कापि
विलोक्यते । नच हृदयग्राहिता चापि ।

प्रस्तुतमहाकाव्यस्य पुत्रोत्पत्तिप्रसंगः इत्थम्ः—

सुजीवराजस्य गृहेयशस्विनी,
सनाथनाथी जननीदयामयी ॥
शुभग्रहालोकितसन्मुहूर्तके,
ह्यसूत पुत्रं समये शची समा ॥

ज. विजयेद्वितीयसर्गे श्लोक ११ ।

भावार्थः— सुजीवराजस्यगृहे यशस्विनी सनाथनाथी दयामयी
शचीसमा जननी शुभग्रहावलोकितवेलायां सन्मुहूर्तकेसमये सुतम् असूत । एतद्
वर्णनेन विषयस्य स्वरूपम् अह्नायस्मृतिपथमवतरति । मनोहरता च जागर्ति ।
प्रभावशालिता विशेषतोविशिष्यते । “वृद्धचरिते” प्रथमंजन्म पार्श्वत् निर्दिष्टम्
अग्रिमपद्येऽनेकानि दत्ताण्युपमानानि ततो जन्म गर्भान्निरूपितम् । यथा क्रमेण गर्भा
दभिनिःसृतः इत्यादि । इत्थं परस्परविरोधः प्रतिभाति । पार्श्वत् पुत्रजन्म कथ-
मिति ? प्रस्तुत महाकाव्ये जन्मौचित्यसरणिमघात्वालक्रीडावर्णनेवैशिष्ट्यमुभयोः
समानम् । परं वृद्धचरितस्य सातिलौकिकी प्रस्तुतस्य लौकिकी इयानेव विभेदः ।

चरितेप्रवाहाभावः अत्र च प्रवाहप्रभावीचितीसम्पत्तिरिति ।

श्रीजयमल्ल काव्येन सहसमालोचना अत्रप्रसंगे तत्र लिखितम्—जन्मः
पूर्वमेव जातकस्यविषये तृतीये पद्ये यन्निर्दिष्टम् तत्सर्वथाऽप्राकृतमेव । परम्परा-
चेयं पूर्वं जन्म, ततोवालक्रीडा. ततश्चचरित्रचित्रणमित्यादि । परमत्र विरुद्धमेव
चित्रितम् । पूर्वं चरित्रविषये निर्दिश्य पश्चात् जन्मवर्णनम् क्रमव्याहृतिरेव । जन्म
वर्णनं चेत्यम्—

अर्कादिके ग्रहगणे समये सुखार्ते ।
वायो सुखंवहति निर्मलखेदिशासु ॥
जातप्रसन्नविमलासु महोज्ज्वलासु ।
प्राच्यां दिशीव सवितेव शिशुर्विजज्ञे ॥

ज. कल्पलता प्र. स्तवकम् ।

सूर्यादिग्रहाः स्वकीयशुभराशिषु स्थिताः आसन्, गगनं निर्मलम्, मन्दं
मन्दं समीशे वातिस्म, दिशः प्रसेदुः । प्राच्यां सवितेव शिशुर्विजज्ञे इति । वर्णनं
जयमल्लकाव्यस्य । तन्मर्यादितम् सरसं मनोहरञ्च । परं क्रमव्याहृतिर्दोषस्तु
संलग्न एव । अग्रे बालचरितम् साधूपवर्णिम् । मध्ये मध्ये लोकपरम्परापि निर्वा-
हितास्ति । परन्तुपूर्वनिर्दिष्ट काव्यद्वयस्य बालचरितम् प्रस्तुतकाव्यस्यतत् सर्वथाति-
शेते । लौकिककाव्येसीमापरिक्षणं सर्वथोचितम् । यथाप्रकृतप्रस्तुतमहाकाव्ये—

नदीनिनादे नितरां मनोहरे ।
नगे विशाले रमणीयपादपे ॥
लताप्रतानोद्ग्रथिते भयानके ।
निरस्तभीतिविचचार साहसी ॥

तथाऽन्यदपि—

अधित्यकायामधिरूपादपम्
फलैर्नतं चक्रमणं चकार सः ॥
पणं विघायापि जिगीषयाकुलः ।
अथावतायुत्वरदशवलीसया ॥

ज. यशोविजये प्रलोक ६१, १

नदी विमल्येऽप्रधिनिर्जरं कवचित् ।
च्यराजत प्रस्तरखण्डमास्थितः ॥

समे वयस्या नहि यत्र शेकिरे ।

भयेनयातुं, सचगन्तुमीशितः ॥

तस्यैव श्लोक ६८

एतत्समक्षपूर्वनिर्दिष्टयोः काव्ययोःवालचरितवर्णनशिथिलंतथाऽतिलौकिकं
वेविद्यते । केवलमेकविषयमलम्ब्य दिङ्मात्रम् समालोचना तुल्यात्मिका प्रस्तुता ।
ग्रयंस्थालीपुलाकन्यायो मन्तव्यः । अधिकं जिज्ञासुभिः ग्रन्थाधारे विस्तृतविमर्शो
विधेयः ।

परिष्कर्त्ता सत्सन्निधिश्चाचार्यश्रीनानेशः

यथास्पष्टमास्ते यस्महाकाव्यस्य सत्सान्निध्यं परिष्कृतिश्चाचार्यश्री
नानेशं समुपैति । तस्य जीवनविषये किमपिकथनं रवेर्दीपप्रदर्शनमिवास्ते । तथा-
नैतिकदृष्ट्या तज्जीवनं संक्षिप्तरूपेणात्रप्रसगतः प्रस्तूयते ।

इत्। षट्षटिवर्षाणि पूर्वं वीरप्रसविमेदपाट (मेवाड़) भूमौ ओस-
वंशीयश्रेष्ठिवर्यश्रीमन्मोडोलाल पोखरना कुले घर्मशील शृंगारनामिकायाः
भातुः कुक्षौ ज्येष्ठशुक्लद्वितीयायां जनिमयं जग्राह । शुक्लपक्षीय सुधांशुरिव निर-
न्तरमभिवर्धमान आत्मोन्नतिमासादयितुं सततान्वेषणान्तरं श्रमणसंघस्य सर्वो-
च्चाधिनायक सर्वसत्तासम्पन्नस्य गुरुणामपिगुरोः श्रीमद्गणेशाचार्यस्य श्रीचर-
णयोः प्रवज्याभङ्गोचक्रे । संयमितजीवनस्य प्रखरसाधनया सह ज्ञानविज्ञानयो
रविस्मरणीयं विकासं चकार । तत्रभवान् संस्कृतप्राकृतभाषायाः मूर्धन्यं कृतवान-
ध्ययनम् । व्याकरणनव्यन्यायदर्शन साहित्यादि विषयाणामपि सांगोपागं ज्ञानं
लेभे । एतैः साकम् पाश्चात्यदर्शनमहाभारतरामायणगीतापुराणकुरानादि विषया-
नपि यथाभीष्टमधीतवान् ।

भवतः स्वकीयाराध्यगुरुदेवे तादृशं समर्पणमभवत् । यस्यज्वलन्तं प्रमाणं
द्वाविंशतिवर्षाणि यावत् सततगुरुसेवायामेव स्थित्वा ज्ञानदर्शन चारित्राणामाश-
घनास्ते । वैद्यावृत्य स्वास्थ्यादिदृष्ट्या त्रिवर्षवासं पृथक्कृतवान् । समर्पणस्येद
मुदाहरणम् विरलात्मसु द्रष्टुं मिलति । भवतः संयमजीवनस्यानेकविशेषतासु
विशेषतैका साधकानां कृते परमोपयोगिनो अस्ति ।

भवान् संयमसाधनायाः संबुद्धेः तथाज्ञानाराधनायाः अभिवृद्धेश्चातिरिक्तं
निरर्थकभाषणपरिजहौ । अधिकाधिकमीनावलम्बनंभवतःविशिष्टतास्तेसम्यक् ज्ञान-
क्रियायाः अनुपालनस्य दृढतमभावनानुस्यूतस्य भवतः जीवानाचरणदृष्ट्वा श्रीसद्
गणेशाचार्यः भवन्तं महाप्रतापशालिनः क्रियोद्धारकस्य पूज्यश्री हुक्मीचन्दस्य पद

परम्परायाः युवाचार्यरूपेनिर्वाचितवान् विकटतटेस्थितः सम्प्रदायः भवतोवरदहस्तो
तथा कुशलानुशासनं प्राप्य निरन्तरमुन्नतिपथे-एघमानोऽजायत वर्धते च ।

एतमो आयरियाणं इति गुरुतर पदसमासीनोभवान् व्यक्तिपरिवार
समाजराष्ट्रे तथा विश्वस्मिन् विश्वे शान्तिस्थापनार्थं स्वानुभूतेरनुदोहनपूर्वकं
समतादर्शनरूपंनवनीतं प्रास्तौत् । समतादर्शनस्य गुञ्जारेणानुगुञ्जितप्रवचनानां
सारः निस्सृतः मालवप्रान्तस्य भुवि वास्तव्यानां सहस्राधिकवलाईजातिपरिवार-
राणां व्यसनमुक्तसात्विकजैनत्वस्वीकरणम् ।

भवतः प्रवचनानि एतादृशानि प्रभावकारीणि भवन्ति यत् प्रवचन
सश्रित्ति मानवाः स्वकीयवैयक्तिकपारिवारिक सामाजिकवैमत्यकालुष्याणि विसृज्य
स्वान् स्वान् उज्ज्वलान् निर्मलान् च सम्पादयन्ति ।

उच्चकोटेः विदुषः तथात्यन्तप्रभावशालिनः च भवतः सरलताप्रत्येक
भागन्तुकं विना आकर्षितं कर्तुं न तिष्ठति ।

भवान् स्व. शान्तक्रान्तिजन्मदातुराचार्यश्रीगणेशिलालस्य क्रान्ति-
कारिणः विचारान् संघे सूत्राणि इव निन्द्वद्वं प्राचारयत् । यत्र शिक्षा दीक्षा प्राप-
श्चित्तं विहारश्चेति सर्वाव्यवस्था साधु परिपाल्यते । अद्यावधि अत्यल्पसमयेपि
सप्तदशाधिकशतद्वयंदीक्षाः प्रदाय नवीनेतिहासस्य सज्जनं विदधौ ।

रत्रीस्ताब्दे चतुरशीत्यधिक एकोनविंशतितमे भवान् रतलाम नगरेयञ्च
विशति। दीक्षां प्रदाय स्थानकवासिजैनसमाजस्य पंचशतवर्षाणां पूर्वतनस्यैतिहास्य
पुनरावर्तनंचकार ।

जैन समाजस्यैकतायायाः भवान् हृदः पक्षधरोऽस्ति । एकतामूलाधार
संवत्सरीमहापर्वणः ऐक्यविषये भवान् निर्भीकतयासाकमुवाच यदि सकलोपि जैन
समाजः परस्परं मिलित्वा यत्तिथेः निर्णयं कुर्यात् । तन्मास्यतांदत्त्वाहमपि संव-
त्सरी विधातुं तत्परोस्मि । इत्थं श्वेताम्बरस्य तथा स्थानकवासिजैनसमाजस्यापि
कृते तत्परतास्ते । अयमेकस्याश्चर्यस्य प्रमोदस्यचविषयोऽस्ति । यद्भवानेवैक्यं
धर्माचार्योस्तियः इत्यम् उद्घोषयितुं प्रभुः ।

व्यानेन चित्तसमाधये भवान् समीक्षणध्यानसाधनापद्धतिं समारम्भ्य
आत्मगायकानाञ्चकृते सवलसवल प्रददौ ।

भवतो विचरणक्षेत्रं पर्याप्तं विशालं भवदासीत् । भवता स्वयं श्री

चरणैः राजस्थान, मध्यप्रदेशोत्कल, दिल्ली, महाराष्ट्रगुर्जरप्रान्त सौराष्ट्रादि विविधप्रान्तेषु विचर्य सुषुप्तजनचेतनां समुदबोध्याभिनवं जागरण विधाय जैन शासनस्य गौरवेर्वृद्धिविहितवान् ।

सम्पूर्णजैनसमाज एवमो अपितु निखिलमानवजातिः भवतः प्रेरका कर्षकव्यक्तित्वेन कृतित्वेन च चमत्कृताग्नाशान्विता चेति ।

काव्यकारविषये किमपि

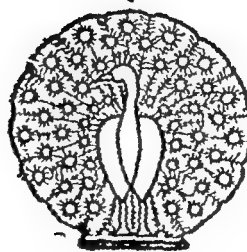
अस्यमहाकाव्यस्य प्रणेतारोमहामनसः श्रो आचार्य चन्द्रमीलमहोदयाः शैशवादारभ्यैव विशिष्टप्रतिभाशालिनः सन्ति । अध्ययनकालेद्वाराणस्यां किमपि वैशिष्ट्यमासीत् कविवर्याणाम् । विद्यापरिश्रमाधीनेति मणितेरनुसारं विशेषरूपेण विद्यापरिश्रमसाधना विहिता । यथाचार्यपरीक्षापर्यन्तं प्रतिवर्षं प्रथमश्रेण्यामुत्तीर्णता कामपि विशिष्टतारक्षति । द्वावाराणसेयसंस्कृतछात्रसघप्रधानमन्त्रिपदं स्वीकुर्वद्भिरेतैः । स्वास्थ्यसमीचीनताऽभावेपि सर्वेभ्योऽधिकं साफल्यमाप्तमिति छात्रजगति कीर्तिमानमेव संस्थापितम् । स्वर्णपदकैः विभूषिताः इमेऽद्यावधि श्रमसाधनायां सलग्नाः सन्ति । बीकानेरसंस्कृतविद्यापीठस्यप्रधानाचार्याः स्वकार्यकाले संस्थायाः सर्वदृष्ट्या समुन्नतिमर्जितवन्तः । प्रभूताः छात्रा अद्यापिताः । ये राजकीयविभागेषु यत्रतत्र सर्वत्रकार्यरताः सन्ति राजकीयशिक्षाविभागेऽपि तत्रभवतांभवताम् विद्यालयीयसेवा शिखरायते । सम्प्रति अपि अखिल भारतवर्षीय साधुमार्गि जैन संस्थायामध्यापनलेखनकर्मणि सम्पृक्ताः वेदितव्ये । साहित्यस्य प्रत्येकदिशि वर्ततेऽप्रतिहतगतिरेतेषाम् । व्याख्यातारः समालोचकाः लेखकाः कवयः नाट्यकाराः गीतिकानिर्मातारः कथोपन्यासप्रणेतारः कविताकिकचक्रवर्तिनः प्रवचनपटवः अन्वेषणपरायणाः शिक्षासविदः राजस्थानशासनेनपुरस्कृताः विद्याविपिनविहरणशीला वाग्मिनोमनस्विनो धर्मसमाजराष्ट्र सेवा सन्भूताः राजस्थानसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य प्रान्तीयमण्डलाध्यक्षाः, सुरभारतीप्रचारप्रसाराध्वरे सर्वथा दीक्षिताः, श्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठाननिष्ठाः विविधविद्या विलासयशोधनाऽपदवाक्यप्रमाणपारावारीणाः विविधविषयशोधप्रबन्धनिदेशपारंगतशेमुषीकाः भारतविजयवैजयन्ती वीथिका संस्कृतगीताञ्जलि हिन्दी संस्कृतकाव्यकाराः सद्योभिनवभब्याप्रकाशितश्रीनानेशचरितामृतचम्पूकाव्यप्रणेतारः, सर्वदर्शनसमन्वयकारकाः मानवतावादिदृष्टिकोणसाधनसाधकां ज्ञानदर्शनचारित्र्यरत्नसमुपासकाः समकितधारिणः विद्यापाथोघिसुतलतलातलनिष्णाताः श्रावकाचारपालनैकसमाश्रितदृढव्रताः आगमाभ्यासनिरताः, सततशास्त्रसमन्वयसमन्वयपरिकक्षाः, काव्यशान्तमनस्काः, विद्वत्तल्लजाः गुणिगणगणनाकनिष्ठिकाऽधिष्ठिताः जनसंसिद्धलब्धकीर्तयः कविताकाव्यकर्मनायकलाघराः ।

आत्मोन्नतिपथपथिका; शतंजीवेम शरद; इति भद्रभावनाभृता; मद्गुरवः सन्तीति
 अत्रप्रसंगे विशेषविनतोऽहंसभाजयामि । चिरायुष्यमपि कामये । महाकाव्यविवे-
 चने समादिष्टोऽहं यथाशक्यमादेशं पालितवानिति स्वकृतकृत्यं मन्ये । सर्व
 प्रधानानात्मोन्नतिपथपथिकान् समतादर्शनप्रवर्तकान् धर्मपालप्रतिबोधकान् शा-
 स्त्रज्ञाचारिणः जैनशासनप्रभावकान् जगत्प्रथितयशस्कान् गुणगणगणनाकर्तृभि-
 काधिष्ठितान् श्री श्री नानेशाचार्यगुरुवर्यान् विनतोभद्रभावेन सततवन्दे । येषां
 कृपयैव किमपि महाकाव्यविषये विवेचयितुं प्राभवम् । आशासे इदं महाकाव्य
 जनमर्तासिरञ्जयत् चिरस्थायिपदमासादयिष्यतीति ।

शम् ।

विवेचकः—

डॉ. ईश्वरानन्दः शास्त्रीशर्मा सारस्वतः
 एम.ए.पी.एच.डी.बी. एड् विद्यानिधिः
 प्रो. श्री डूंगरमहाविद्यालय
 बीकानेर (राज.)

समस्तस्यैव जीवन्तम्

अथ सर्ग-प्रवेशः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

तीर्थकर स्तवनात्मकः—

प्रथम सर्ग :

समस्त अध्यात्मवादी दर्शनों ने मंगलाचरण के महत्व एवं उसकी उपादेयता को स्वीकार किया है। ग्रन्थ की निर्विघ्न परिसमाप्ति के प्रति मंगलाचरण अपनी महत्वपूर्ण भूमिका प्रस्तुत करता है। मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोण से मानव मन अपने से उच्चतम आदर्श का स्मरण कर उसके प्रति समर्पित हो जाता है और तद् द्वारा संकल्प की असीम शक्ति प्राप्त कर लेता है।

इसी आधार पर किसी भी कार्य के प्रारम्भ में मंगलाचरण की चिर-पुरातन परम्परा चली आ रही है। जैन दर्शन के अनुसार स्वयं तीर्थकर प्रव्रज्या स्वीकार करते समय सिद्धों के नमस्कार रूप मंगलाचरण का आश्रय प्राप्त करते हैं।

“श्रीमज्जवाहरयशोविजय महाकाव्य” के ग्रन्थकार इस पुनीत परम्परा का अतिक्रमण कैसे कर सकते हैं। उन्हें भी तो इस विशालकाय ग्रन्थ को अपनी परिपूर्णता तक पहुँचाना है। और वह भी निर्विघ्न पूर्ण रूपेण। परिणामतः मंगलाचरण का आधार उनके लिए भी आवश्यक एवं वाञ्छनीय हो गया।

जिज्ञासा हो सकती है कि मंगलस्वरूप किसे माना जाय, कौनसी ऐसी सत्ता है, जिसके अनुस्मरण को मंगलाचरण का आधार फलक माना जाय।

इस जिज्ञासा का समाधान आत्मिक दृष्टि से दो रूपों में दिया गया है—लौकिक और लोकोत्तर। द्रव्य मंगल और भाव मंगल। द्रव्य मंगल कुंकुम आदि पदार्थों को माना गया है, तो भावमंगल धर्म अथवा गणपरमोच्च आदर्श आत्माओं को।

चूँकि प्रस्तुत ग्रन्थ अध्यात्म ग्रन्थ है और अध्यात्म का सम्बन्ध भावात्मकता के साथ ही है, अतः यहाँ लोकोत्तर-भाव मंगल से ही प्रयोजन है। वह भाव मंगल है—साधना को चरम परम स्थिति प्राप्त वीतराग देव, अरिहन्त, तीर्थंकर एवं सिद्ध। मुक्ति साधना के समुज्ज्वल प्रतीक सिद्ध प्रभु ही हमारे सर्वोच्च आदर्श हैं, अतः ग्रन्थकार सर्वप्रथम 'सिद्ध' देव की स्तुति करते हुए कहते हैं—

ध्येयं समाधि-निरतैर्विरतैर्भवाब्धेः, सौख्यास्पदं निखिलदेवनुतंशरणम् ।
आदर्शरूप-विरजस्कमनल्पकल्पम्, वन्दे च सिद्धभगवच्चरणारविन्दम् ॥१॥

अन्वयः—अहम् भवाब्धेः विरतैः, समाधिनिरतैः, (साधकैः) ध्येयम् सौख्यास्पदम् निखिलदेवनुतम् शरणम् अनल्पकल्पम् आदर्शरूपविरजस्कम् सिद्धभगवतः चरणारविन्दम् च वन्दे ।

भावानुवादः—ससार महोदधि से तृतीर्षु आत्मसमाधि निरत, ध्यान साधकों द्वारा ध्येय (ध्यान करने योग्य) परम सौख्य के सर्वोच्च केन्द्र-स्थल, सम्पूर्ण देव-देवेन्द्रों द्वारा प्रणत, सर्वस्व प्रदायी कल्पवृक्षवत् अनन्त-अनन्त सूर्यों के प्रकाश से भी अनुपमेय, समस्त रजोगुण के कालुष्य से रहित, सिद्ध परमात्मा के भावात्मक-आदर्श-चरण-सरोजों की मेरी प्रणति ॥१॥

लोकप्रभासनविद्यौ द्युतिमत्स्वरूपाः, दिव्यप्रकाशकरणं सततं समर्थाः ।
देवैस्तुताः विगतकर्ममला महेशाः, संजातबोधजनिमृत्युजराविहीनाः ॥२॥

अन्वयः—लोकप्रभासनविद्यौ द्युतिमत्स्वरूपाः, दिव्यप्रकाशकरणे सततं समर्थाः, संजातबोधजनिमृत्युजराविहीनाः देवैः तुताः विगतकर्ममलाः महेशाः (नः अपि सिद्धान् विदधतामिति तृतीयेनान्वयः ।)

भावानुवादः—परम तेजस्वी दिव्य स्वरूप के द्वारा लोकालोक को प्रकाशित करने में परम दीप्तिमान समस्त देव-देवेन्द्रों द्वारा संस्तुत, लोकालोक प्रकाशी केवल ज्ञान के धारक जन्मजरा और मृत्यु की शृंखला से विमुक्त सिद्ध प्रभु स्वल्प प्रदाता वने ॥२॥

सर्वोत्तमाः विमलसिद्धिपदं प्रयाताः । संकीर्तिताः निखिलवन्दितसंस्तुतारश्च ॥
नम्याः नमैरमितसारतरप्रभावाः । सत्कारयोग्यचरिताः यशसावदाताः ॥३॥

अन्वयः—सर्वोत्तमाः विमलसिद्धिपदप्रयाताः संकीर्तिताः, निखिलवन्दितसंस्तुताः

समैः नम्याः, अमितसारतरप्रभावाः सत्कारयोग्यचरिताः, यशसावदाताः च (सन्ति) ।

भावानुवादः—संसार के समस्त चेतन तत्व मे सर्वोत्तम सत्ता के अधिपति परम निर्मल सिद्धि सौध के अधिष्ठाता, समस्तआत्म-उपासकों द्वारा मकीर्तित अभि-वन्दित एव सस्तुत जनजन के द्वारा प्रणत अनुपमेय प्रभाव के संधारक सतत सत्कार के आधार विमल यश के धारक (सिद्ध प्रभु हमारे आदर्शरूप हो) ।

श्लोकत्रयी के द्वारा संसार के सर्वोच्च-आदर्श सिद्धमहाप्रभु का मंगल स्मरण कर ग्रन्थकार उपकारी उपकार्य भाव के चिन्तन पूर्वक जगदुपकारकर्त्ता अनन्त उपकृति के केन्द्र तीर्थकर महाप्रभु की समुच्चयरूपेण एवं क्रमवद्धता के साथ स्तुति करते हुए कहते हैं—

येषां सुरैः प्रतिपलं बहुमानभक्तया । धर्मस्य शासनकृतां विहिताः सपर्याः ॥
संसारसागरसमुत्तरणाय सेतून् । तान्नौमि; सत्त्वहिततीर्थकरान्परेषान् ॥४॥

अन्वयः—(अहम्) येषां धर्मस्य शासनकृताम् (जिनानाम्) सुरैः बहुमानभक्तया प्रतिपलं सपर्याः विहिताः । तान् संसार सागरसमुत्तरणाय सेतून् सत्त्वहिततीर्थकरान् परेषान् नौमि ।

भावानुवादः—धर्म के सर्वोच्च शासक समस्त देवों द्वारा सम्पूजित, संसारोदधि से पार जाने हेतु सेतुभूत समस्त प्राणिवर्ग के हितार्थ तीर्थ प्रवर्तन करने वाले तीर्थकर महाप्रभु को मेरे अगणित वन्दन ।

ध्येया गुणैरधिककीर्तियुताः हिमांशोः, सूर्यादनन्तगुणितागतसंप्रकाशाः ।
गम्भीरचारुचरिताः समसागरेभ्यः, तीर्थकराः विदधतां ननु नोऽपिसिद्धान् ॥५॥

अन्वयः—गुणैः ध्येयाः हिमांशोः अधिक कीर्तियुताः सूर्यात् अनन्तगुणितागतसंप्र-
प्रकाशाः समसागरेभ्यः गम्भीरचारुचरिताः तीर्थकरा नः अपि सिद्धान् विदध-
ताम् ।

भावानुवादः—चूंकि वे तीर्थकर अनन्त गुणों के धारक हैं, अतः गुणापासकों के लिए ध्यान के पवित्रतम आधार, शशि की शुभ्र-प्रभा मे अत्रिक मास्य वल कीर्ति के केन्द्र, अनन्त दिवाकरों से अधिक प्रदीप्त प्रकाशपुच्छ, महास्त्रुओं से अधिक अगाध गम्भीर, चरित्र निधि के धारक, तीर्थकर प्रभु हमारे लिए सौध का पथ प्रदर्शित करें ॥५॥

तस्मै नमोस्तु भगवज्जिननामकाय । तीर्थकराय पुरुषोत्तमसद्वराय ।
लोकोत्तमाय जगतां हितसाधकाय, लोके प्रदीपविभया च विभासकाय ॥६॥

अन्वयः—लोकोत्तमाय, पुरुषोत्तमसद्वराय जगतांहितसाधकाय, लोके प्रदीप विभया
च विभासकाय, भगवद् जिननामकाय तस्मै सिद्धायनमः अस्तु ।

भावानुवादः—परम पवित्र जिन संज्ञा के धारक, संसार के समस्त पुरुषों में
सर्वोत्तम, पूर्ण, ब्रह्माण्ड में अप्रतिम निखिल संसार के हितकर, प्रदीपप्रभात-
लोकस्थित, अणु-परमाणु को प्रभासित करने वाले तीर्थकर प्रभु के परमपूत
चरण-सरोजों को भाव-पूर्ण नमन ।

ज्ञानाभयाक्षिमतिदाय दयामयाय, पद्माय सर्वपुरुषेषु च सद्गजाय ।
सिंहाय धर्मशरणाय, सुबोधकाय, धर्मोपदेशनकराय च नायकाय ॥७॥

अन्वयः—ज्ञानाभयाक्षिमतिदाय, दयामयाय, सर्वपुरुषेषु पद्माय, सद्गजाय सिंहाय
च धर्म शरणाय सुबोधकाय धर्मोपदेशनकराय नायकाय च तस्मै नमोस्तु ।

भावानुवादः—सम्यग्ज्ञान के उपदेष्टा, अभयवृत्तिप्रदाता, दिव्य नेत्रउन्नायक,
सन्मति प्रकाशक, परम दयालु, समस्त जनवृन्द में निर्लिप्त कमल, गन्धहस्त
एव विक्रान्तसिंहवत् धर्म के अप्रतिम शरण रूप आधार, जन-मन प्रबोधकर्ता,
अनन्यधर्मोपदेष्टा, निखिल-धर्म-जन-नायक, तीर्थकर महाप्रभु के लिए समर्पित
अगणित नमन ।

सर्वस्य जीवनिवहस्य दयाकराय, सम्यक्-सुबोध-शुचिदर्शनसंधराय ।
तीर्णार्थतारकमय जगद्धिताय, मुक्तायमोचनकराय च पालकाय ॥८॥

अन्वयः—सर्वस्य जीवनिवहस्य दयाकराय, सम्यक् सुबोधशुचिदर्शनसंधराय, स्वयं
तीर्णार्थ तारकाय, जगद्धिताय मुक्ताय, मोचनकराय पालकाय च तस्मै सिद्धाय
नमः अस्तु ।

भावानुवादः—समस्त प्राणि वर्ग के प्रति अप्रतिम कारुणिक, सम्यग्ज्ञान, दर्शन,
चारित्र्य के अधिष्ठाना, संसारोदधि से स्वयं पार होकर अन्य मुमुक्षुओं को
तिराने वाले स्वयं मुक्त, मुक्तिप्रदाता, अध्यात्मशासन के सुपालक तीर्थकर प्रभु
को वन्दन ।

सर्वज्ञ सर्वविदिताय सुदर्शनाय, भव्याय कर्मरहिताय सुमंगलाय ।
कारुण्यपूर्णहृदयाय कृपाकराय, शान्ताय शान्तिकलिताय जगन्मयाय ॥९॥

अन्वयः—सर्वज्ञसर्वविदिताय सुदर्शनाय, कारुण्यपूर्णहृदयाय, कृपाकराय, भव्याय कर्मरहिताय सुमंगलाय, शान्ताय शान्तिकलिताय जगन्मयाय तस्मै नमः अस्तु ।

भावानुवादः—सर्व जड-चेतन सृष्टि के साक्षात् द्रष्टा सर्वज्ञ नयनाभिराम सुदर्शनीय भव्यदेहयुग्म के धारक, कर्म बन्धन की शृंखला से विमुक्त, महामंगल करुणापूत हृदय, कृपा के केन्द्र परम शान्ति के अग्रदूत शान्तचेता, विराट विश्वस्वरूप तीर्थंकर प्रभु के लिए वन्दनार्पित ।

अक्षय्यमोक्षपदमर्चितमाप्तकाय, तस्मै नमोस्तु ललितं शिवमव्ययं तत् ।
सिद्धाय देवमहिताय महेश्वराय, भुक्तौ च गन्तुमनसे हरिहन्तनाम्ने ॥१०॥

अन्वयः—अर्चितम् ललित, शिवम् अव्ययं तत् मोक्षपदम् आप्तकाय, देवमहिताय महेश्वराय तस्मै सिद्धाय नमः अस्तु । तथा भुक्तौ च गन्तुमनसे तस्मै हरिहन्तनाम्ने च नमः अस्तु ।

भावानुवाद—समस्त मुमुक्षार्थियों द्वारा अर्चित-ललित कल्याण क्रीडा के केन्द्र स्थल-भव्यपद मुक्ति श्री के अधिनायक, देववृन्द से पूजित, परमसिद्ध महेश्वर, मुक्तिपद प्राप्तेच्छु हरिहन्त अभिसंज्ञक तीर्थंकर प्रभु के लिए पुनः-पुनः वन्दन ।

समुच्चय रूप से तीर्थंकर देव की स्तुति के उपरान्त ग्रन्थकार चतुर्विंशति जिन को क्रमबद्ध स्तुति वन्दना प्रस्तुत करते हुए श्लोक पंचक द्वारा प्रथम जिन वन्दन करते हैं—

प्रथम जिन वन्दनाः—

भग्नस्य सर्वविधिना निविडान्धकारे, नव्यव्यवस्थितिकृतो जगतोऽखिलस्य ।
स्वायम्भुवं विमलरोचिरुपागतस्य सद्बन्दनं चरणयोर्वृषभस्य भूयात् ॥११॥

अन्वयः—निविडान्धकारेभग्नस्य अखिलस्य जगतः सर्वविधिना नव्यव्यवस्थितिकृतः स्वायम्भुवं विमलरोचिः उपागतस्य वृषभस्य (ऋषभस्य) चरणयोः सद्बन्दनम् भूयात् ।

भावानुवादः—अकर्म के निविड अन्वकार मे सम्पूर्णतया निमग्न, जगज्जन समूह के लिए नव्य-भव्य व्यवस्था करने वाले स्वयं विमलज्ञानालोक को प्राप्त स्वयंभू आदिनाथ-प्रभु ऋषभदेव के चरण सरोजो में भावपूर्ण वन्दना ।

साम्राज्यसौख्यमधिगत्य समस्तसर्वम्, निर्लेप भावमभजत् शतपत्रम् ।
संपात्य लोकनिवहं विधिनाविधिज्ञो, दीक्षां विमुक्तिसरणं जगृहे कृतार्थः ॥12॥

अन्वयः—विधिज्ञः (आदिनाथः) समस्तसर्वम् साम्राज्यसौख्यम् अधिगत्य शतपत्रम् (इव) निर्लेपभावम् अभजत् । विधिना लोकनिवहं संपात्य कृतार्थः (सन्) विमुक्तिसरणं दीक्षां जगृहे ।

भावानुवादः—जो महाप्रभु ऋषभदेव सुविस्तृत साम्राज्य सौख्य के ज्ञाता एवं अधिष्ठाता होने पर भी सम्पूर्ण भौतिक सुखों के प्रति जल कमलवत् निर्लिप्त रहकर सम्यग् विधि से प्रजापालन के कर्तव्य से कृतार्थ हो, मुक्ति पथ-प्रदातृ प्रव्रज्या के प्रति समर्पित हुए ।

भूत्वा मुनिविहितवान् जटिलां तपस्याम्, ग्रामानुवासमखिलं विजहार धीरः ।
यस्यां कृतं वरदवार्षिकपारणं तत्, साक्षय्यपुण्यतिथिरेवमियं प्रसिद्धा ॥13॥

अन्वयः—सुधीरः मुनिः भूत्वा जटिलां तपस्यां विहितवान् । अखिलं ग्रामानुवासं विजहार । यस्यां तिथौ वरदवार्षिकपारणं कृतम् । तत् (तस्मात्) सा इयम् अक्षय्यपुण्यतिथिः एवम् (अक्षय्यतृतीया) प्रसिद्धा ।

भावानुवादः—उन महाप्रभु ऋषभदेव ने मुनिव्रत ग्रहण कर कठोर तपश्चरण किया । अपनी पद रज से ग्राम-ग्रामों की धरों को पवित्र किया, जिस तिथि को प्रभु ने वार्षिक तपश्चरण का पारणक किया वह महापुण्य शालिनी तिथि 'अक्षय्य तृतीया' की संज्ञा प्राप्त कर प्रसिद्ध हुई ।

भोगे विभूतिमहिमा न हि कश्चिदास्ते, त्यागे च सर्वसुलभो दृढदेशनासीत् ।
धर्मस्य मार्गमधिदृढजनो जगत्या, साप्नोति शास्तिस्तुलाग्रनपायिनी च ॥14॥

अन्वयः—भोगे कश्चित् विभूतिमहिमा न हि आस्ते । त्यागे च सर्वसुलभः (आन्ते) धर्मस्य मार्गम् अधिदृढजनोः जगत्याम् अतुलाम् अनपायिनीं च शान्तिम् आप्नोति ।

भावानुवादः—उन महाप्रभु की मुदह सम्यक्देशना थी, कि वैभव की महिमा एवं

उपयोगिता भोग में नहीं, त्याग में है । तथा त्यागमय धर्म मार्ग पर गतिशील-
मानव संसार की सर्वोत्तम अतुल एव अविनश्वर शान्ति को प्राप्त करता है ।

लोकस्य शर्मकलितैरुपदेशनैश्च, साकं समाधिनिरतः किलकेवलीसन् ।

कैलासशैलशिखरेवत निवृतोऽसा, वाद्यो जिनो दिशतु नो नवमंगलानि ॥15॥

अन्वयः—केवली सन् लोकस्य शर्मकलितैः उपदेशनैः साकम् समाधिनिरतः
(ऋषभ) वत कैलासशिखरे निवृतः । असौ आद्यः जिनः नः नवमंगलानि
दिशतु ।

भावानुवादः—जन मंगलकारी एवं लोक कल्याणकारी सदुपदेशों में प्रवृत्त होते
हुए भी नैश्चयिकआत्म-समाधि में संलीन, कैवल्य ज्ञानी, कैलाश पर्वत-शिखर
पर निर्वाण प्राप्त प्रथम जिनेश्वर हमें नव मंगल प्रदान करें ।

श्लोक द्वय द्वारा द्वितीय जिन-स्तवनः—

देवाधिदेवविदितः शुभलाभकारी, प्रोद्यत्समुज्ज्वलयशाः जयसिद्धिसारी ।

सम्मेदतुङ्ग शिखरे ननु निवृतो यो, भद्रं तनोतु भगवानजितो जिनः सः ॥16॥

अन्वयः—यः देवाधिदेवविदितः शुभलाभकारी प्रोद्यत्समुज्ज्वलयशाः जयसिद्धि-
सारी सम्मेदतुङ्ग-शिखरे ननु निवृतः । सभगवान् अजितनाथः जिनः भद्रं
तनोतु ।

भावानुवादः—देवाधिदेव रूप से प्रख्यापित प्रशस्ततम-लाभकर्ता प्रभास्वर-समु-
ज्ज्वल कीर्ति के धारक सम्पूर्ण-सिद्धि-प्रदाता, सम्मेद शिखर गिरि के उन्नत
शिखर से निर्वाण प्राप्त प्रभु अजितनाथ हमारे कल्याण हेतु बने ।

साम्यं दधत् भुवि जनेषु समानमानः, कर्माणि सर्वमवचित्य दिशं ददानः ।

दिव्यां महेभशुभलक्ष्मरुचं दधानः, अर्हज्जयत्यजितनाथ सुधाभिधानः ॥17॥

अन्वयः—भुवि जनेषु समानमानः, साम्यं दधत् सर्वम्अपि कर्म अवचित्य दिशं
ददानः, दिव्यां महेभशुभलक्ष्मरुचं दधानः अजितनाथ-सुधाभिधानः अर्हन् जयति ।

भावानुवादः—परम साम्य योग के संघर्ता, निखिलजन-सम्मानित, समस्त-कर्म
कलक से उपरत हो, कर्म-सक्षयकारी देशना प्रदाता दिव्यसुहृति चिह्न से उप-

शोभित, अमृतवत् “अजितनाथ” संज्ञा से संज्ञित अर्हन्त प्रभु जयवन्त हैं ।

तृतीय जिन स्तवनः—

सर्वत्रगेयचरितो मृदुरम्यरूपो, जीवे दयालुरतिपीडित-मर्त्यबन्धुः ।
अश्वस्य लक्ष्म-विदितं जनिमेवमाप्य, तीर्थं करोऽजनि च सम्भवनाथ-नामा ॥१८॥

अन्वयः—सर्वत्रगेयचरितः मृदुरम्यरूपः दीनेदयालुः अतिपीडितमर्त्यबन्धुः । अश्व-
स्य विदितं लक्ष्म (आसीत्) एवम् जनिम् आप्य च सम्भवनाथनामा तीर्थं करो-
अजनि ।

भावानुवादः—जिनके चारित्र की महिमा के गीत सर्वत्र गाये जाते हैं नयना-
भिराम-कोमल-कान्त-छवि से युक्त वपु वाले करुणा के अविरल स्रोत, दुःख-
पीडित प्राणियों के बन्धुभूत, अश्व के प्रसिद्ध लाञ्छन वाले, तीर्थंकर महाप्रभु
ससार में “सम्भवनाथ” नाम से प्रसिद्ध हुए ।

चतुर्थ जिन वन्दनाः—

साकेत-लब्धजनुषा भवभूषणेन, प्रोद्भासितानिखिलभूरविणेव येन ।
भक्तया पुरस्सरसुरैरभिनन्दितो यः सोर्हन् पुनीतचरितो ह्यभिनन्दनोऽभूत् ॥१९॥

अन्वयः—साकेतलब्धजनुषा, भवभूषणेन रविणा इव येन निखिला भूः प्रोद्भा-
सिता । यः पुरस्सरसुरैः भक्तया अभिनन्दितः स पुनीतचरितः हि अभिनन्दनः
अर्हन् अभूत् ।

भावानुवादः—साकेत (अयोध्या) नाम से सुप्रसिद्ध नगरो में समुत्पन्न विश्व के
भूषण रूप, रविप्रभासम; सम्पूर्ण पृथ्वी को ज्ञान लोक से प्रभासित करने
वाले, अप्रतिम भक्ति से सुरेन्द्रो द्वारा अभिनन्दित, परम-पूत-चारित्र-प्रभा
मण्डित अभिनन्दन प्रभु ने ससार को सनाथित किया ।

पंचम-जिन-वन्दनाः—

मद्बुद्धिदायकसहामहिमादियुक्तो, भक्ताब्जमानसविकासनचित्रभातुः ।
केवल्यग्रोद्यमहितो महितो विमुक्तो, जीयादसौ सुमतिनाथजयी जिनेन्द्रः ॥२०॥

भावानुवादः—सुमतिप्रदाता, महामहिमादि अलौकिक सिद्धियों से सम्पन्न, भक्त-
अब्जमानसविकासनचित्रभातुः ।

मानस रूप कमलों के प्रकाश में प्रदीप्त सूर्य के समान तेजस्वी, कैवल्य-ज्योति से ज्योतिष, जन-जन पूजित, सर्वथा विमुक्त. विशिष्टतम-आत्म-विजेता, जिनेन्द्र प्रभु जयवन्त हों :

षष्ठ-जिन-वन्दना:-

यन्नामपावकचये प्रदहन्ति तूर्णम्, पापानि सर्वजगतामिव सः पतंगाः ।
जातश्चपद्मकलितः प्रथितः पृथिव्याम् पद्मप्रभुविजयते विरतो जिनेन्द्रः ॥21॥

अन्वय — यन्नामपावकचये पतंगा इव सर्वजगता पापानि तूर्णम् एव प्रदहन्ति ।
स जातः, पद्मकलितः पृथिव्या प्रथितः विरतः परमप्रभुः जिनेन्द्रः विजयते ।

भावानुवाद:- जिनके पवित्र नाम रूप अग्नि में ससार के समस्त पातक पतग-
वत् भस्म हो जाते हैं । वे पद्मचिह्न से सुशोभित पृथ्वी पर प्रसिद्ध, समस्त-
राग-द्वेषात्मक बन्धनो से विरक्त, जिनेन्द्र प्रभु पद्मनाथ जी जयवन्त हो ।

सप्तम जिन वन्दना:-

वाराणसीपरिसरे कल्याञ्चकार, दिव्यांजनि जनहिताय दयाप्रधानः ।
धर्मार्थसिद्धिपरिपूरकमोक्षदोऽसौ, अर्हन्सुपाश्वसहितो जयतात् स नाथः ॥22॥

अन्वय:- दयाप्रधानः वाराणसीपरिसरे जनहिताय दिव्यांजनिम् कल्याञ्च-
कार धर्मार्थसिद्धिपरिपूरकमोक्षदः असौ अर्हन् सुपाश्वसहितः सनाथः जयतात्
(सुपाश्वनाथ इतियावत्) ।

भावानुवाद:- समस्त प्राणियों के कल्याण हेतु वाराणसी में अलौकिक जन्म
धारण करने वाले, दया के अविरल स्रोत, धर्मरूप अर्थ की सिद्धि के प्रपूरक,
मुक्ति-प्रदाता, महान्तपश्चेता अर्हन् श्री सुपाश्वनाथ की सदा जय-विजय हो ।

अष्टम-जिन-वन्दना:-

चन्द्रेपुरे समभवत् शशिवन्मनोज्ञः, स्वामी त्रिलोकशरणं वरणं विमुक्तैः ।
समेदशुद्धशिररे शिवसौख्यमाप्तः, चन्द्रप्रभोनयनयोर्विषयो जिनोज्ज्वल ॥23॥

अन्वयः—चन्द्रपुरे शशिवत् मनोज्ञः समभवत् स्वामी त्रिलोकशंखम् विमुक्तं
वरणम् सम्मेदशिखरे शिवसौरव्यम् आप्तः चन्द्रप्रभः जिनः (मे) नयनयोः विषयः
अस्तु ।

भावानुवादः—चन्द्रपुर नगर में समुत्पन्न, चन्द्रवत्सौम्य, मनोभिराम द्युतिसयुक्त,
त्रिलोक के स्वामी, त्रिलोक के शरणाभूत, मुक्तिश्री के अधिपति, सम्मेदशिखर
पर निर्वाण प्राप्त, चन्द्रप्रभ जिनेश्वर हमारे अन्तरचक्षु के विषय बने ।

नवम जिन वन्दनाः—

निर्वाधसौख्यजलधौ परिगाहमान, तेजस्वरूपविमलं पदमाप्तदिव्यम् ।
श्री पुष्पदन्तपरनामक ! सर्वमान्य बुद्धिश्रिये सुविधिनाथ नमो जिनेन्द्र ! ॥24॥

अन्वयः—निर्वाधसौख्यजलधौ परिगाहमान तेजःस्वरूप दिव्यं विमलं पदम् आप्त
हे श्री पुष्पदन्तपरनामक सर्वमान्य, सुविधिनाथ जिनेन्द्र बुद्धिश्रिये (भवते) नमः
अस्तु ।

भावानुवादः—अव्याबाध-समस्त व्यवधानों से पर सौख्यसागर में सम्मान,
ज्योतिः—स्वरूप-दिव्य विमल पद को प्राप्त, समस्त आत्मवादियों द्वारा सम्मा-
नित, पुष्पदन्त अपरनाम वाले, सुविधिनाथ प्रभु को सन्मति-प्राप्ति-हेतु हसारे
अगणित नमन ।

दशम जिन वन्दनाः—

श्रीवत्सलाद्यनयुतोऽमितसौख्यदाता, आशासमाश्रयविभुर्भुवनैकतेजाः ।
कल्पद्रुर्धनिवहे विदितान्तरात्मा, शैत्यं दधातु जिनशीतलनाथनामा ॥25॥

अन्वयः—श्रीवत्सलाद्यनयुतः, अमितसौख्यदाता, आशा-समाश्रयविभुः, भुवनैकतेजाः,
अधिनियवहेकल्पद्रुः, विदितान्तरात्मा, जिनशीतलनामा शैत्यं दधातु ।

भावानुवादः—अमित-सुख-प्रदाता, समस्त प्राणियों की आशा के केन्द्र, जान
मे व्यास-वगैर मृष्टि के अणु-अणु के ज्ञाता, समस्त लोक में अद्वितीय तेज-
स्वी, कल्पवृक्षानुस्य, सर्वस्व प्रदाया, अन्तरचेतना के परिपूर्ण द्रष्टा, श्री-वन्दन-

लक्षण से सुशोभित, श्री शीतलनाथ गुण-मूलक-सजा के धारक, जिनप्रभु शीत-लता प्रदाता बने ।

एकादश जिन वन्दनाः--

इक्ष्वाकुवंशविभवं तमसः क्षयाय, श्रेयस्करं प्रणतभक्तिजुषामजस्रम् ।
संस्थापकं विहतधर्मपरम्परायाः, श्रेयांसनाथजिनमेवमहं श्रयामि ॥26॥

अन्वयः—अहम् इक्ष्वाकुवंशविभवं, प्रणतभक्तिजुषाम् अजस्रम् श्रेयस्करम् विहत-धर्मपरम्परायाः संस्थापकं श्रेयांसनाथ जिनम् एवम् तमसः क्षयाय श्रयामि ।

भावानुवादः—इक्ष्वाकु-वंश के कुलकिरीट, भावान्धकार को प्रणष्ट कर समुपासकों के कल्याणकर्ता, विछिन्न धर्म शासन के पुनः संस्थापक, श्रेयासनाथ नामक जिनेश्वर का निजश्रेयहेतु मैं आश्रय ग्रहण करता हूँ ।

द्वादश जिन वन्दनाः--

सर्वत्र सर्वसुखदं शरणं परेशम्, संरक्षकं विकटवैरिपथेऽनभीष्टे ।
दुःखातिदावदहने सततं क्षमं तम्, श्री वासुपूज्यजिनमर्चितमेव वन्दे ॥27॥

अन्वयः—सर्वत्र सर्वसुखद, शरणं परेशम् अनभीष्टे विकटवैरिपथे संरक्षकम्, दुःखा-तिदावदहने सततं क्षमम्, अर्चितं तम् श्री वासुपूज्यजिनम् एव वन्दे ।

भावानुवादः—ससार के समस्त प्राणिवर्ग के लिए परम सुख के आधार भूत, एव शरण रूप परमात्मा प्रबलतम शत्रुओं से आकीर्ण, विकट पथ में संरक्षण-प्रदाता, निखिल परम्परा रूप वन के दहन में अग्नि के समानसामर्थ्यसम्पन्न, परम आराध्य वासुपूज्य जिनेश्वर को मैं वन्दन करता हूँ ।

त्रयोदश जिन वन्दनाः--

आन्त्वा चतुर्विधगतिष्वपि पीनदीनः, कान्तारप्राप्तजनतुल्यदिशाविहीनः ।
रत्नत्रयं समुपलब्धुमना मनस्थम्, चूडामणिं विमलनाथमहं नमामि ॥28॥

अन्वयः—अहम् चतुर्विधगतिषुऽपि आन्त्वा पीन-दीनः, कान्तारप्राप्तजनतुल्य-दिशाविहीनः रत्नत्रयं समुपलब्धुमनाः मनस्थम्, चूडामणिम् विमलनाथ नमामि ।

भावानुवादः—चतुर्गति रूप ससार में परिभ्रमण के द्वारा अत्यन्त दीन बना मैं, विकट अटवी मध्य दिग्मूढ मानव की भाँति आत्मज्ञान के अभाव में भटका हुआ, सम्यग्ज्ञान, दर्शन, चारित्र के पालन को पिपासा लिए अपने ही अन्दर में विराजमान, मुकुट-मणि-तुल्य श्री विमलनाथ को वन्दन करता हूँ ।

चतुर्दश जिन वन्दनाः-

साकेतवंशविभवं मनसाप्यगम्यम्, ज्योतिस्स्वरूपममलंकरणैरगम्यम् ।
सूक्ष्मात्परं परतरं तमनन्तरूपम्, क्षेमंकरं जिनमनन्तमहं नमामि ॥29॥

अन्वयः—अहम् साकेतवंशविभवम् मनसाअपि अगम्यम् ज्योतिःस्वरूपम्, अमलम् करणैः अगम्यम् सूक्ष्मात्परम् परतरम् अनन्तरूपम् क्षेमंकरम् तम् अनन्तजितम् नमामि ।

भावानुवादः—साकेतवंश के कुलावतंस—सर्वस्व, अनन्त ज्योतिस्वरूप, विशिष्टवि-
निर्मल, इन्द्रिय एव मन सेअगम्य अर्थात् इन्द्रिय—मनसातोत, सूक्ष्मातिसूक्ष्म, अन-
न्तरूप जगज्जन्तुओं के कल्याणकर्त्ता अनन्तनाथ जिनेश्वर को मेरे अनन्त तमन ।

पञ्चदश जिन वन्दनाः-

स्नेहेन नामनयनं परमात्मनश्च, सिन्धौ वहन् जलरयोहि यथा प्रयाति ।
ध्यानं तथाचलनहोमम मानसेऽस्ति, श्रीधर्मनाथजिननीरदचातकोहम् ॥30॥

अन्वयः—परमात्मनः च नामनयनम् स्नेहेन (भवति), जलरयः यथा वहन् सिन्धौ प्रयाति । तथा मम मानसे अहो अचलं ध्यानम् अस्ति । इति अहम्—श्री धर्मनाथ-
जिननीरदचातकः अस्मि ।

भावानुवादः—श्रद्धा-पूरित-पवित्र स्नेह से ही परमात्मनाम स्मरण होता है ।
जैसे सरिताओं में प्रवहमान जलसागर में विलीन हो जाता है । वैसे हो मैं भी
नमस्त मनावृत्तियों का प्रवाह परमात्मा चरणों में संलान हो । इस प्रकार
धर्मनाथ जिनेश्वर रूपी मेघ से वरसने वाले जलकण का चातक वनूँ ।

षोडश जिन वन्दनाः-

श्रीशिवमेतत्पराज्यविवृद्धनारो, व्याधिः प्रशान्तिमगमद् भगवत्प्रसादात् ।
प्राप्तुं नमोऽनमगान्तिकरा यतोऽमी, श्रीशान्तिनाथजिननाम ततः प्रपन्नः ॥31॥

अन्वयः—श्री विश्वसेननृपराज्यविवृद्धमारीव्याधिः भगवत्प्रसादात् प्रशान्तिम् अग-
मत् । यतः असौ प्रावृट्पयोदसमशान्तिकरः ततः श्री शान्तिनाथजिननाम प्रपन्नः
(आसीत्) ।

भावानुवादः—सम्राट् विश्वसेन के साम्राज्य में सर्वत्र प्रसृत महाव्याधि महामारी
(प्लेग) जिनके गर्भ में आते ही शान्त हो गई । वर्षा ऋतु के सघन मेघों के
समान जो समस्त जन-समूह में शांति के संस्थापक बने और इसी आधार से
उन्होंने शान्तिनाथ संज्ञा प्राप्त की ।

युग्मकम्ः—

यक्ष्मातिसारविषमज्वरदाहशूल, पादान्त्रशोथकृमिखर्जनदद्रुकास ।
श्वासातिवृक्कवमनापचरक्तपित्त, मारी विसूचिकजलोदरपाण्डुरोगाः ॥32॥

अन्वयः—यक्ष्मातिसार विषमज्वर दाहशूल पादान्त्र-शोथकृमिखर्जनदद्रुकासश्वा-
सातिवृक्कवमन अपच रक्तपित्त मारी विसूचिका जलोदर पाण्डुरोगाः लयं (प्रया-
न्ति इति अग्रेण सम्बन्धः) ।

भावानुवादः—यक्ष्मा, अतिसार, विषमज्वर, दाहशूल, पाद आन्त्रशोथ, कृमि, खाज,
दाद, खोंसी, ढमा, गुर्दा वमन, अजीर्ण, रक्तपित्त, प्लेग-हैजा, जलोदर पाण्डुरोग
इत्यादि ।

वातेन नीरदघटा घटितेव तूर्णम्, कर्पूरराशिरिव पापचयस्तपोभिः ।
सत्याः व्रतैरिव नु कामिजनप्रवृत्तिः, श्रीशान्तिनाथनमनेन लयं प्रयान्ति ॥33॥

अन्वयः—घटिता नीरदघटा वातेन इव, तपोभिः पापचयः कर्पूरराशिः इव, सत्याः
व्रतैः नु कामिजन प्रवृत्तिः इव । श्री शान्तिनाथनमनेन, (पूर्वोक्तरोगाः लयं प्रया-
न्तिः) ।

भावानुवादः—उपर्युक्त सभी महारोग प्रभु शान्तिनाथ के नाम स्मरणरूप औषधि
से उसी प्रकार विनष्ट हो जाते हैं । जैसे आकाश में प्रवहमान मेघ घटा-पवन
के झोंके से तितर-बितर हो जाती है । कर्पूर की राशि हवा से उड़ जाती है ।
समस्त पाप तपस्या से नष्ट हो जाते हैं । तथा सती साध्वी-पतिव्रता की तेज-
स्विता से कामुक की वृत्ति सहज शान्त हो जाती है ।

संवर्तिधूमरहितं ध्रुवधानभासम् स्नेहेनहीनमपिबह्नि-विवर्जितं च ।
ज्ञानस्यदीपमतुलं परिकल्प्यचित्ते, संदृश्यतेघृतधिया जिनशान्तिनाथः ॥३४॥

अन्वय.—शान्तिनाथ जिनः चित्ते संवर्तिधूमरहितं ध्रुवधानभासम्, स्नेहेन हीनम्
अपि बह्निविवर्जितम् अतुलं ज्ञानस्यदीपम् परिकल्प्य घृतधिया संदृश्यते ।

भावानुवादः—वर्तिका, तेल, धूम एवं अग्निरहित, सतत प्रज्ज्वलित ध्यानप्रवाह
वाले ज्ञान दीपक के आलोक में घैर्य बुद्धि के द्वारा प्रभु शान्तिनाथ के दर्शन
अपनी ही आत्मा में किये जा सकते हैं ।

इष्टः सहायकृदसौ मतएव येषाम्, भक्तेरभावसरणिर्नहिकापि तेषाम् ।
ग्राह्यं तदेव मनुजैर्विमलाभिलाषैः, श्रीशान्तिनाथ-शरणमूहरणं व्यथायाः ॥३५॥

अन्वय.—सहायकृत् असौ (श्री शान्तिनाथ) भक्तेः येषाम् इष्टः मतएव । तेषाम्
कापि अभावसरणिः न हि (अस्ति) । विमलाभिलाषैः मनुजैः व्यथायाः हर्ष-
तदैव श्री शान्तिनाथशरण ग्राह्यम् ।

भावानुवादः—मनोभिलषित सहयोग प्रदान करने वाले प्रभु शान्तिनाथ को भक्ति
के द्वारा उपास्य रूप में जिन्होंने स्वीकार कर लिया है । उन्हें किसी प्रकार के
अभाव संवस्त नहीं कर सकते । अतः प्रशस्त भावनाओं से संयुक्त मानवों को
चाहिये कि वे समस्त विपत्तियों से पार पाने हेतु प्रभु शान्तिनाथ की शरण
प्राप्त करें ।

वाधानकापि शरणं स्मृतिमेतिजन्तोः, दारिद्र्यदुःखमपि नश्यति सर्वथैव ।
सर्वार्थसिद्धिनिधयश्च समुल्लसन्ति, सौख्यानि सर्वसुलभानिजिनस्य शान्तेः ॥३६॥

अन्वयः—शान्ते जिनस्य शरणे जन्तोः कापिवाधा स्मृतिमूनएति । सर्वथा एव
रिद्र्य दुःखम् अपि नश्यति । सर्वार्थसिद्धिनिधयः समुल्लसन्ति । सौख्यानि च स
सुलभानि (भवन्ति) ।

भावानुवादः—प्रभु शान्तिनाथ के पुनीतनामस्मरण के द्वारा समस्त वाधाएँ प
यिन हो जाती हैं । दारिद्र्य दुःख प्रणष्ट हो जाता है । अष्ट सिद्धियाँ एवं स
निधियाँ उसकी चरण किकरी बन जाती हैं । उसके लिए समस्तसुख सुलभ
जाने हैं ।

तुङ्गतरेण... विनिर्दिष्टं भवति ।
लोढस्य... अन्तर्गतं च भवति ।

अन्वयः—तुङ्गतरेण... विनिर्दिष्टं भवति ।
धूम्रः... अन्तर्गतं च भवति ।

भावानुवादः—कमल पुष्प के कणिका में बूझ, मधुकरजलोज्ज्वल वाले समुद्र में तिर गये, प्रभु कुन्धुनाथजी का कृपापात्र, महासागर से उदित जल में डूबने, डूबने पड़ चुक कहेयों के लिए प्रभु विनिर्दिष्ट का स्वरूप ही जरूर प्रगट है ।

सप्तदश जिन वंदना—

नामादिदोषपरिपन्थिविनिर्दिष्टस्य, कर्मप्रभंजनरयैः परिशोषितस्य ॥
संसारसागरनिमज्जितविग्रहत्य, श्री कुन्धुनाथभगवान् जिन एव पोतः ॥३८॥

अन्वयः—नामादिदोषपरिपन्थिविनिर्दिष्टस्य, कर्मप्रभंजनरयैः परिशोषितस्य, संसार-
सागरनिमज्जितविग्रहत्य (जनस्य) श्री कुन्धुनाथजिनः एव पोतः (अस्ति) ।

भावानुवादः—नामादिदोषरूप शत्रुओं से सम्मर्दित, कर्मरूपवायु से परिशोषित, संसार की सागर में निमज्जित प्राणियों के लिए प्रभु कुन्धुनाथजिनेश्वर नौका-
वत् पार लगाने वाले हैं ।

अष्टादश जिन वंदना—

कीटोऽपि पद्मसहितो गतमूर्ध्वमेति, जीवस्तयैव परमेश्वरसंगतेश्च ।
ह्येवंगवीनमयतेमथकः श्रमेण, भक्तेर्विधावरहनाथविभुर्मदीयः ॥३९॥

अन्वयः—यथापद्मसहितः कीटः अपि ऊर्ध्वगतम् एति । तथा एव जीवः अपि
परमेश्वरसंगतेः च (ऊर्ध्वम् एति) मथकः श्रमेण हैयङ्गवीनम् अयते । भक्तेः
विर्धनदीयः विभु श्री अरहनाथः अस्ति ।

भावानुवादः—जैसे कमल पुष्प को कणिका में बैठा हुआ कीट भी ऊर्ध्वगति
व्याप्त प्रतिमाचरण को अथवा रमणां मस्तिष्क को प्राप्त कर लेता है वैसे
ही परमात्मसंगति से यह चेतन भी ऊर्ध्वगति को प्राप्त कर लेता है ।

दही को मथनेवाला श्रम से नवनीत पा लेता है, वैसे ही विधिवत् भक्ति रमण कर मैं भी श्री अरहनाथ की शरण प्राप्त कर सकता हूँ ।

पद्यद्वयेन एकोनविंशजिनवन्दनाः—

मुग्धं विलोक्य निजपुत्तलिकां कुमारी, प्राबोधयन् नृपतिषट्कमदीनसत्त्वा ।
यत्कारणाद्विरतसिद्धिपदंगतास्ते, मल्ली जिनो विजयते जयनैकवृत्तिः ॥४०॥

अन्वयः—अदीनसत्त्वा कुमारी (मल्ली) निजपुत्तलिकां विलोक्य मुग्धं नृपतिषट्कमदीनसत्त्वा । ते यत्कारणात् विरतसिद्धिपदंगताः । इति जयनैकवृत्तिः मल्लीविजयते ।

भावानुवाद.—विशिष्ट आत्मशक्तिसम्पन्न जिस राजकुमारी मल्ली ने अपनी ही प्रतिकृति पुतली को देखकर मुग्ध बने छह नृपतियों को प्रबोधित किया और उसी कारण वे मुक्ति पथ की ओर गमन हेतु प्रेरित हो मुक्त हुए, वे ब्रह्म विजेता श्रीमल्लिनाथजिनेश्वरी जयवन्त हो ।

मल्ली बभूव जिनराडिति पुष्टहेतोः, रत्नत्रयेण सह संयमपालनाच्च ।
आशाम्बरागमविचारनिरासपूर्वम्, स्त्रीणां विमुक्तिमतमण्डनमेव जातम् ॥४१॥

अन्वयः—जिनराट्मल्ली बभूव इति पुष्टहेतोः रत्नत्रयेण सह संयमपालनात् च आशाम्बरागमविचारनिरासपूर्वम् स्त्रीणाम् विमुक्तिमतमण्डनम् एव जातम् ।

भावानुवादः—“रत्नत्रयसयुक्त विशुद्ध सयमाराधन के द्वारा स्त्रीलिंग में मल्लिनाथ तीर्थकर हुए हैं” इस प्रबलतम हेतु से दिग्गम्बर मत का निरसन एवं स्त्री-मुक्तिसिद्धान्त का मण्डन हो जाता है ।

विंशजिन वन्दनाः—

पट्कायजीवपरिपीडनजायमाना, अष्टादशापि दुरितान्यपहर्तुकामः ।
सम्यक्त्वभावपरिपूरितमानसोऽहम्, शान्तं मुनीशम्पि सुव्रतनाथमीडे ॥४२॥

अन्वयः—अहं पट्कायजीवपरिपीडनजायमानानि अष्टादश अपि दुरितानि अपहर्तुकामः सम्यक्त्वभावपनिपूरितमानसः शान्तम् मुनीशम् सुव्रतनाथम् अपि ईडे ।

भावानुवाद.—पङ्कायजीवहिंसादि से उत्पन्न अष्टादश प्रकार के पापों से विर-
क्ति की कामना से मैं सम्यक्त्व भाव से परिपूर्ण मानस होकर प्रशान्तचेता,
मुनिनाथ श्री मुनि सुब्रतस्वामी की स्तुति करता हूँ ।

नाम्नाम्बुनो नतु कदापि तृषा व्यपैति, भोज्येन तृप्तिरपि नैव विकल्पितेन ।
वाचा तथैव नहि तृप्यति चित्तमस्मात्, संप्रार्थना फलवती मनसा विधेया ॥43॥

अन्वयः—अम्बुनः नाम्ना कदापि तृषा न व्यपैति । विकल्पितेन भोज्येन तृप्तिः
अपि न एव । तथैव चित्तम् वाचा नहि तृप्यति । अस्मात् मनसा फलवतीसंप्रा-
र्थना विधेया ।

भावानुवादः—जैसे पानी के स्मरण मात्र से प्यास नहीं बुझती । स्वादुभोज्य
पदार्थों की कल्पना से क्षुधातृप्ति नहीं होती । ठीक वैसे ही वाचिक प्रार्थना से
चित्त की तृप्ति नहीं हो सकती है । मननपूर्वक की गई प्रार्थना ही फलवती
होती है, अतः वही विधेय है ।

एकविंश जिन वंदना—

यः संस्तुतश्चतुष्पण्ठिसुरेन्द्रवृन्दैः, सम्पूर्णजीवनिवहे कलकल्पवृक्षः ।
दुर्भाग्यदुःखदुरितामयशामनार्थम्, तं संश्रयेत नमिनाथविभुंजिनेन्द्रम् ॥44॥

अन्वयः—यः चतुष्पण्ठिसुरेन्द्रवृन्दैः, संस्तुतः, सम्पूर्णजीवनिवहे कलकल्पवृक्षः (अस्ति)
दुर्भाग्यदुःखदुरितामयशामनार्थम् तम् नमिनाथ विभुंजिनेन्द्रम् संश्रयेत ।

भावानुवादः—चौसठसुरेन्द्रवृन्द से संस्तुत निखिलजगतजीवसमुदाय के लिए
मनोरम कल्पवृक्ष के तुल्य, जिनेन्द्रदेव नमिनाथ का चरणाश्रय समस्त दुर्भाग्य-
दुःख, पातकरागादि के शमनहेतु लेना चाहिए ।

द्वाविंश जिन वंदनाः—

अथ सप्तभिः श्री नेमिनाथं जिनं स्तोति.—

श्रुत्वातिऋन्दनमहो पशुवृन्दजाता स्वोद्वाहहेतुमतिशायिविबोधपूर्णः ।
तत्पाज तोरणविधिं व्रजनाथ योऽसौ, तन्नेमिनाथममल श्रयतार्यवृन्दः ॥45॥

अन्वयः—यः असौ स्वोद्वाहहेतुम् पशुवृन्दजातम्, आतिऋन्दनम् श्रुत्वा अतिश

विबोधपूर्णः (सन्) व्रजनाय तोरणविधिम् तत्प्राज । तम् अमल नेमिनाथं हे
आर्यवृन्दाः ! श्रयत ।

भावानुवादः—हे मुमुक्षुआत्मा श्रेष्ठ जनों ! अपने विवाह हेतु वज्र के लिए एकत्र
किये गये पशुओं के समूह से उत्पन्न करुणाक्रन्दन को श्रवण कर करुणाद्रिचित
हो अणगार बनने के लिए तोरण से लीट जाने वाले निर्मलश्रोयुक्त श्री नेमि-
नाथ प्रभु को (कल्याण का) आधार बनावे ।

सार्धं सहस्रपुरुषैः धृतसंयमस्य, संसारवित्तजनमोहविवर्जितस्य :
सत्त्वस्य धूतरजसः करुणाकरस्य, भद्रं समाधिनिरतस्य जिनेश्वरस्य ॥46॥

अन्वयः—सहस्रपुरुषैः सार्धम् धृतसंयमस्य, संसारवित्तजनमोहविवर्जितस्य, सत्त्वस्य,
(जीवस्य) करुणा—करस्य, धूतरजसः, समाधिनिरतस्य, जिनेश्वरस्य (श्री नेमि-
नाथस्य) भद्रं (भवेत्) ।

भावानुवादः—सहस्रपुरुषों के साथ संयमय परआरूढ़, संसार को घन-जन
सम्बन्धी समस्तरागात्मक प्रवृत्तियों से विरत, करुणामूर्ति, कर्मवृन्दक्षयकर्ता, अचल-
समाधि संलीन, जिनेश्वर श्री नेमिनाथ कल्याणरूप हों ।

रूपं विलोक्य भगवन् ! तव सर्वसर्वम्, हिंसाः विहाय सकलं निजब्रह्मैवम् ।
जातेर्विरोधजनितं ननु यन्ति सख्यम्, मज्जन्ति नाथ ! गुणराशिप्रोधिपूरे ॥47॥

अन्वयः—हे भगवन् ! तव सर्वसर्वरूप विलोक्य हिंसाः निजब्रह्मैवम् जातेर्विरोध-
जनितम् सकल विहाय ननु सख्यं यन्ति । हे नाथ ! (तव) गुणराशिप्रोधि-
पूरे मज्जन्ति ।

भावानुवादः—हे भगवन् ! जन्मना—प्राकृतिक वैरभाव से अनुबन्धित हिंसा प्राणि-
वर्ग भी आपके नयनाभिराम दर्शनोप रूप को देखकर समस्त वैरभाव को
विस्मृत कर परस्परमैत्रीभाव में अनुबन्धित हो जाते हैं । हे स्वामिन् ! आपके
गुणाकरमहानमुद्र में निमग्न हो, आपके अनुलनोप प्रभाव से हिंसक भी अहिं-
सक बन जाते हैं ।

प्रेमाप्यदस्य विरहे गुणमेव तस्य, राजोमतीव मुदिता नितरां लभेत ।
आर्तोपि तांत्रनय्या व्यथया प्रसन्नः, प्रेम्णा परोक्षगविवेचनवावतारः ॥48॥

अन्वयः—प्रेमास्पदस्य तस्य विरहे आर्तः अपि तीव्रतरया व्यथया प्रसन्नः (सन्) मुदिता राजीमती इव गुणम् एव नितराम् लभेत । प्रेम्णः परीक्षणविधेः च (अयकोपि) नवावतारः (अस्ति) ।

भावानुवादः—परमपूतप्रेम के केन्द्रस्थल परमात्मा के वियोग-विरह में खेदित होने पर भी महासती राजमती ने प्रसन्न हो मार्गान्तर स्वीकार नहीं किया । उसी प्रकार तीव्रतरव्यथा के समय में भी परमात्मा के गुणों पर ही ध्यान केन्द्रित करना । प्रेम की यह एक नई विधि ही है ।

संख्याप्तयादवकुलाङ्गणदोषहिंसाम्, सर्वा विनेतुमनसा जनमाननीयः ।
पाणि-प्रपीडनविधेरपि सर्वसज्जाम्, चक्रे स पूर्णकरुणाकलमूर्तरूपः ॥49॥

अन्वयः—जन माननीयः पूर्णकरुणाकलमूर्तरूपः स (नेमिनाथः) सर्वाम् संख्याप्त-यादवकुलाङ्गणदोषहिंसाम् विनेतुमनसा पाणिप्रपीडनविधेः च सर्वसज्जाम् चक्रे ।

भावानुवादः—जन-जन के द्वारा अभिवन्द्य, करुणा के मूर्तिमन्त अवतार, श्री नेमिनाथ प्रभु ने यादव कुल में परिख्याप्तहिंसादि दोषों को विनष्ट करने की इच्छा से ही समस्त वैवाहिक आयोजनों को, साज-सज्जादिपरिधानों को स्वीकार किया ।

कार्येऽद्वितीयमहिते रसरूपहाने, सर्वेन्द्रियार्थदमने सफले समाधौ ।
सद्योविवाहकरणात् विरतो दयायाम्, तीर्थकरस्य रमते बलमेवमेकम् ॥50॥

अन्वयः—अद्वितीयमहिते कार्ये, रसरूपहाने, सर्वेन्द्रियार्थदमने सफले समाधौ, सद्यः विवाहकरणात् विरतौ, दयायाम् च तीर्थकरस्य (नेमिनाथस्य) एव एक बलं रमते ।

भावानुवादः—यह अरहा अरिष्ठनेमि का ही अद्वितीय सामर्थ्य था कि उन्होंने अनुपमेय प्रशंसित कार्य किये । रूपरसादि इन्द्रियविषयों का त्याग किया । इन्द्रियो का सयमन कर समाधि में दक्षता प्राप्त की । त्वरित विवाहविधि से विरक्त हुए । उनके समस्त कार्य अपने आप में अद्भुत एव अद्वितीय ही थे ।

जीवेषु तत्र ममता नहिकोपि रागः, आसीदहो भगवतः करुणैवपूता ।
आश्चर्यमत्रननु केऽपिदयाद्विषश्च, पापं वदन्ति दयनायदयाविधाने ॥51॥

अन्वयः—तत्र जीवेषु ममता कः अपि रागः न हि । अहो ! भगवतः पूता

करुणा एव आसीत् । ननु अत्रापि दयाद्विषः च दयनीयदयाविधाने पापमेव वद-
न्ति इति आश्चर्यम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—अपने विवाह हेतु मारे जाने वाले पशुओं को बन्धनमुक्त कराने में
प्रभु नेमिनाथ को न कोई राग था और न ममत्व भाव ही । वहां केवल अनु-
कम्पा करुणा का स्रोत था । तथापि महान आश्चर्य है कि कुछ दयाधर्म के
विद्वेषी दयनीय प्राणियों पर किये जाने वाले दया के विधान में एकान्त पाप
मानते हैं ।

त्रयोविंश जिन वंदना—

अथ पार्श्वनाथं सप्तभिः श्लोकैः विशिनष्टिः—

सत्त्वेपि नेत्रयुगले ननुदृष्टिशक्तेः, अंशोः समाश्रयविधिर्घत तिग्मरश्मेः ।
स्वां पूर्णांतां खलु विधातुमलं यथासौ, आत्मा तथैव भजते परमात्मतत्त्वम् ॥52॥

अन्वयः—नेत्रयुगले दृष्टिशक्तेः ननुसत्त्वे अपि तिग्मरश्मेः अंशोः समाश्रयविधिः
यथावत् (भवति) तथा एव असौ आत्मा स्वां पूर्णांताम् अलं खलु विधातुम् पर-
मात्मतत्त्वम् भजते ।

भावानुवादः—जैसे नेत्रयुगल में पदार्थदर्शन की क्षमता के होने पर भी रविकि-
रणों का अथवा अन्य किसी प्रकार के प्रकाश का वहां आश्रय अपेक्षित होता
है । ठीक इसी प्रकार स्वयं समर्थ इस आत्मदेव को भी आदर्श के रूप में पर-
मात्मस्वरूप का आश्रय लेना पड़ता है ।

तैलं तिलेण्विवधृतं दधिरम्यरूपे, वृक्षेफलं भरनते सुरपादये च ।
सत्त्वे समाहितमतिः परमात्मनश्च, यत्नं विना न लभते विभवतदीयम् ॥53॥

अन्वयः—तिलेण तैलम्, दधिरम्यरूपे धृतम् भरनते वृक्षे फलम् सुरपादये च इव
अपि समाहितमतिः परमात्मनः सत्त्वे यत्नं विना (कोऽपि) तदीयम् विभव न
लभते ।

भावानुवादः—जैसे तिलों में तेल, दधि में घृत भार से अवनत वृक्षों पर फल
गिरने पर भी तथा कल्पवृक्ष के उपलब्ध होने पर भी विना प्रयत्न के उनमें
तामान्वित नहीं हुआ जा सकता है । वैसे ही समाहितमति साधक भी विना

तल के परमात्म वैभव को प्राप्त नहीं कर सकता है ।

कल्याणमन्दिरगुणाः जगतेप्रदत्ताः, तेनैव तत्र महिमा प्रसृतः समन्तात् ।
चक्रे हलाहलविषं भृशममृतं यः, तं पार्श्वनाथजिनमेवमहं प्रपद्ये ॥54॥

प्रन्वयः(यतः) कल्याणमन्दिरगुणाः जगते (भवता) प्रदत्ताः । तेन एव तत्र महिमा समन्तात् प्रसृतः । यः हालाहल-विषम् भृशम् अमृतं चक्रे । अहम् एवम् तं पार्श्वनाथम् प्रपद्ये ।

भावानुवादः—चूँकि आपने जगद् कल्याणकारक गुणों को जगज्जन्तुओं हेतु प्रदान कर चतुर्दिग-कीर्ति का प्रसार किया तथा हालाहल-भयानक विष को भी अमृत में रूपान्तर कर दिया । अतएव हे प्रभो पार्श्वनाथ ? मैं आपकी शरण को प्राप्त करता हूँ ।

रक्षाकृता च फणिनावरणं विधाय, पार्श्वोत्तमाङ्गपटले रुधिरेक्षणेन ।
चक्रेऽवनं कमठतापसबह्निमध्यात्, सर्पस्य दग्धमुदितस्य जिनेश्वरोऽसौ ॥55॥

प्रन्वयः—पार्श्वोत्तमाङ्गपटले रुधिरेक्षणेन फणिनाआवरण विधायरक्षा कृता । असौ जिनेश्वरः दग्धम् उदितस्य सर्पस्य कमठतापसबह्निमध्यात् अवनं चक्रे ।

भावानुवादः—प्रभु पार्श्वनाथ जी ने कमठतापस के समक्ष जलते हुए लकड़ से जलते हुए नाग को सुरक्षा प्रदान की । अतः (देवरूप को प्राप्त) रक्तनेत्रों-वाले सर्प ने प्रभुपार्श्वनाथ के मस्तक पर छत्र बनाकर रक्षा की ।

चिन्तामणेर्भगवतोहृदिसंस्थितस्य, ध्यानेन सर्वसुलभं भुवि वस्तुजातम् ।
चिन्ता न कापि मथनी न मनोमलीनम्, द्वन्द्वं प्रयाति निखिलंच समासमीहा ॥56॥

अन्वयः—हृदिसंस्थितस्य चिन्तामणेः भगवतः ध्यानेन भुवि वस्तुजातम् सर्वसुलभम् (भवति) ततः का अपि मथनी चिन्ता न । मलीनं मनः न (ध्ययने) निखिलं द्वन्द्वं समा समीहा च प्रयाति ।

भावानुवादः—हृदय मन्दिर में विराजमात चिन्तामणि तुल्य प्रभु पार्श्वनाथ के ध्यान के द्वारा संसार के समस्त पदार्थ स्वतः सुलभ हो जाते हैं । समस्त चिन्ताएं विलीन हो जाती हैं । मन की सम्पूर्ण व्यथाएं निरोहित हो जाती हैं । सुख-दुःख हानि-लाभ सम्बन्धी सभी द्व्यर्थों समाप्त हो जाती हैं ।

ध्यानेन शुद्धमनसा परमेश्वरस्य, सर्वो भ्रमो विलयते विततः क्षणेन ।
उत्तु गमेरुशिखरे रविरश्मिराशौ, रज्जावहेर्भ्रमिरहो कुत एव पुंसम् ॥५७॥

अन्वयः—परमेश्वरस्य शुद्धमनसा ध्यानेन सर्वः अपि विततः भ्रमः क्षणेन वि-
यते । उत्तु गमेरुशिखरे रविरश्मिराशौ (सति) पुंसम् रज्जौ अहेः भ्रमिः अ-
कुत एव ।

भावानुवादः—विशुद्ध मन से परमात्मा (पार्श्वनाथ) का ध्यान करने से सर्व
प्रकार के भ्रम क्षण भर में विलीन हो जाते हैं । सुमेरु पर्वत के उत्तुंग शिखर
पर रवि किरणों से प्रसृत होने पर क्या रस्सी में सर्प का भ्रम हो सकता
है ? जैसे प्रकाशमान स्थल पर सर्प का भय नहीं रहता है । वैसे ही प्रभु के
ध्यान से सभी भ्रान्तियाँ निर्मूल हो जाती हैं ।

त्वन्नामनावसतुलां प्रविहय नाथ, प्राप्तस्तरि तरणकामनया भवाब्धेः ।
जीर्णं चलासनिल-वीतपथोऽसहायः, सीदाम्यगम्यजलधौ विधुरादितोऽहम् ॥५८॥

अन्वः—हे नाथ अनिलवीतपथः, असहायः विधुरादितः अहम् अतुलाम् त्वन्ना-
मवम् प्रविहाय भवाब्धेः तरणकामनया चलाम् जीर्णम् तरिम् प्राप्तः (सन्)
अगम्य जलधौ सीदामि ।

भावानुवादः—हे नाथ ! अतुल, अनुपम तुम्हारे नाम रूपी नौका छोड़कर सतत
सागर से पार पाने की इच्छा से चचलमना वन मैं (मोह बन्धनस्य)
जीर्ण-शीर्ण नौका में वैठा अगम्य समुद्र में कण्ट पा रहा हूँ । भौतिक भ्रां-
र्पण रूप वायु वेगों से पथ भ्रष्ट हो असहाय पीड़ित हो रहा हूँ ।

अथचतुर्विंश जिन वंदनाः—

अथ महावीर स्वामिन त्रयोदशभिः स्तौतिः—

जातारमार्तिनिवहस्य जगज्जनानाम्, छेत्तारमेव निजकर्मचयस्य धीरम् ।
लोके यशस्विजयिन स्थितमक्षिमार्गे, जानीह्यनन्तवरदर्शनबोधमन्तम् ॥५९॥

अन्वयः—जगज्जनानाम् आर्तिनिवहस्य जातारम्, एव निजकर्मचयस्य छेत्तारम्
लोके यशस्विजयिनम् अक्षिमार्गेस्थितम् अनन्तवरदर्शनबोधमन्तम् लोके वन्द-
नीयम् ।

वानुवादः—अनन्तरदर्शन-ज्ञान के अधिपति, समस्तप्राणिवर्ग के दुःख संक्लेशों : परिज्ञाता, निजकर्मरिपुओं के संहारक, सम्पूर्ण यशोधारियों में सर्वश्रेष्ठ यश-
वी नेत्र पथ में स्थित प्रभु महावीर ही ज्ञातव्य एवं ध्यातव्य है ।

त्वत्स्वरूपविनिभासनदिव्यदीपः, कारुण्यपूर्णहृदयो दलितान्धकारः ।
ज्ञोमहर्षिविरुदावलिदीप्रकान्तिः, श्रीवर्धमानजिन एव जयी जगत्याम् ॥60॥

वयः- तत्त्वस्वरूपविनिभासनदिव्यदीपः, कारुण्यपूर्णहृदयः, दलितान्धकारः प्राज्ञः
हर्षिविरुदावलिदीप्तकान्तिः, श्रीवर्धमानजिनएव जगत्याम् जयी (अस्ति) ।

वानुवादः—समस्त पदार्थों के यथार्थस्वरूप के प्रकाशनतुल्य, करुणापूत हृदय,
ज्ञानअन्धकार को नष्ट करने में लोकोत्तम प्रज्ञा निधि, परममहर्षिश्रीवर्धमान
जनेश्वर ही अवनितल पर जयवन्त है ।

दृष्टा समग्रपटुकेवलबोधशाली ज्ञातासमादृत विशुद्धचरित्रपाली ।
आत्मस्वरूपकरुणाकरसर्वपूज्यो, निर्ग्रन्थवीर जिन एव जनैरभीष्टः ॥61॥

वयः- जनैः द्रष्टा, समग्रपटुकेवलज्ञानशाली, ज्ञाता समादृत विशुद्धचरित्रपाली,
आत्मस्वरूपकरुणाकरसर्वपूज्यः निर्ग्रन्थवीर जिन एव अभीष्टः (अस्ति) ।

वानुवादः—आत्मशोधियों के लिए कैवल्यज्ञान द्वारा सकल पदार्थों के हस्ताम-
लकवत्ज्ञाता-सर्वदर्शी, विशुद्धतम सम्यक्चरित्र के अनुपालक, आत्मस्वरूप में
जीन, करुणानिधि, सर्वोत्तम पूज्य निर्ग्रन्थश्रमणभगवान् महावीर ही परम द्रष्ट-
होणमान्य है ।

स्वेच्छंविहारकलितो मुनिभूतिभूषः, संसारसिधुतरणो जिनधर्मनेता ।
स्वर्गे च सर्वविवुधेष्विव शक्ररूपः, तीर्थकरो विजयते गुणिसूत्रधारः ॥62॥

वयः—स्वेच्छं विहारकलितः मुनिभूतिभूषः संसारसिन्धुतरणः, जिनधर्मनेता स्वर्गे
च सर्वविवुधेषु शक्ररूपः इव गुणि-सूत्रधारः तीर्थकरः विजयते ।

वानुवादः—पूर्णअप्रतिहत-स्वतन्त्र विहारी, मुनिश्रेष्ठ, प्रज्ञा-युज्ज, संसारोदधि
से पार ले जाने वाले, जिन धर्म के नायक, देव समूह में इन्द्रवत् सुहृद्धारि
तीर्थकर (महावीर) विजयवन्त हों ।

बहूनेरिवान्धतमसस्य निवारकस्य, बाधोपसर्गसहनस्य दिवाकरस्य ।
अज्ञानिदोषहरणस्य सुधाश्रयस्य, श्री वर्धमानविदितस्य जयो जिनस्य ॥63॥

अन्वयः—बहूः इव अन्धतमसस्य निवारकस्य, बाधोपसर्गसहनस्य दिवाकरस्य
अज्ञानिदोष हरणस्य, सुधाश्रयस्य, श्री वर्धमानविदितस्य, जिनस्य जयः (अस्तु) ।

भावानुवादः—अग्नि के समान निविडतम अन्धकार के हर्ता, सूर्यवत् अज्ञानि-
के भ्रम निवारक, बाधाओं तथा उपसर्गों पर विजय प्राप्तकर्ता, अमृतकोष श्री
वर्धमान सज्ञा से ख्यापित जिनेश्वर जयवन्त हों ।

अक्षय्यनिर्मलसमग्रविशालबुद्धिः, मुक्तः कषायरहितः सहितोविशेषः ।
देवासुरैः सततसंस्तुतदिव्यतेजाः, कर्गोचरो भवतु मे भगवान् जिनेन्द्रः ॥64॥

अन्वयः—अक्षय्यनिर्मल समग्रविशालबुद्धिः, मुक्तः, कषायरहितः, विशेषः सहितः
देवासुरैः सततसंस्तुत—दिव्यतेजाः, भगवान् जिनेन्द्रः (वीरः) मेहर्गोचरो भवतु ।

भावानुवादः—अक्षय-निर्मल समग्रभावेन पूर्ण विशाल प्रज्ञा के धारक, समस्त
रागद्वेषात्मक बन्धनों से विमुक्त, कषायविरहित समस्त देव-असुरों द्वारा निर-
न्तर संस्तुत, दिव्य तेजपुञ्ज जिनेन्द्र श्रमण भगवान् महावीर मुझे भावात्मक-
रूप से प्रत्यक्ष हों ।

मेरुयथाद्रिनिचयेऽखिलवीर्ययुक्तः, रम्यास्पदेन सदृशो गुणराशिशाली ।
शंखेन्दुहारसमशुक्लविशुद्धधामा, वीरोऽस्तु सर्वजगतां गतिरप्रमेयः ॥65॥

अन्वयः—अद्रिनिचये यथा मेरुः अखिलवीर्ययुक्तः, रम्यास्पदेन सदृशः गुणराशि-
शाली शंखेन्दुहारसमशुक्लविशुद्धधामा, अप्रमेयः वीरः सर्वजगताम् गतिः अस्तु ।

भावानुवादः—समस्त पर्वत समूह में मेरु तुल्य अनन्तवीर्यशक्तिसम्पन्न, रमणीय
गुणराशि में उपशोभित, शस्त्र शशी एव रत्नहार के तुल्य निर्मल, प्रशस्त पुष्प-
ध्यान के अधिष्ठाता, निःसीम (कीर्ति) प्रभु महावीर समस्त संसार के नि-
उपाय आश्रय केन्द्र हैं ।

माद्यामनन्तगणिमाप विदिष्टसिद्धिम्, लोकाग्रभाजमतिशायिमनोज्ञरूपाम् ।
मर्वोत्तमामपि न माधकमाध्य भूताम् उपैस्तपोभिरपनीतसमस्तकर्मा ॥66॥

अन्वयः—उग्रैः तपोभिः अपनीतसमस्तकर्मा साद्याम् अनन्तगतिम् लोकाग्रभाजम् अतिशायिमनोज्ञरूपाम् सर्वोत्तमाम् अखिलसाधकसाध्यभूताम् विशिष्टसिद्धिम् आप (भगवान् महावीरः) ।

भावानुवादः—उग्रतम तपश्चरण के द्वारा निखिल कर्मों के क्षयकर्ता प्रभु महावीर ने सादि-अनन्तगति रूप लोकाग्र स्थित, अत्यन्त मनोज्ञरूप, सर्वोत्तम समस्त-साधक वृन्द के लिए साध्य स्वरूपा, विशिष्ट सिद्ध गति को प्राप्त किया ।

शब्देषु मेघपरिगर्जनमत्रमुख्यम् तारासु शीतकिरणो विपिने मृगेन्द्रः ।
गंगाजलेषु, गरुडो विहगे तथैव, मान्यो महर्षिनिचयेषुजिनेन्द्रवीरः ॥६७॥

अन्वयः—यथा अत्र शब्देषु मेघपरिगर्जनम् एव मुख्यम् तारासुशीतकिरणः, विपिने-मृगेन्द्रः जलेषु गंगा, विहगे गरुडः, तथा एव महर्षिनिचयेषुजिनेन्द्रवीरः (एव) मान्यः ।

भावानुवादः—जैसे शब्द ध्वनि में मेघ की गर्जना, तारामण्डल में चन्द्रमा, वन-चरो में सिंह, जलों में गंगाजल, और पक्षीवृन्द में गरुड, उत्तम माने जाते हैं, ठीक इसी प्रकार सभी महर्षि समुदाय में जिनेन्द्र प्रभु महावीर परम मान्य हैं ।

प्राणातिपातपरिवर्जनपूर्वकं यः, चक्रे तपोतिमनुजं स्वयमेवमादौ ।
लोकस्वरूपमवगत्य जहौ च पापम्, सः सान्द्रशान्तिनिलयो जयताञ्जिनेन्द्रः ॥६८॥

अन्वयः—यः प्राणातिपातपरिवर्जनपूर्वकम् अतिमनुजं तपः स्वयमेवम् आदौ चक्रे । लोकस्वरूपम् अवगत्य पापम् च जहौ । सः सान्द्रशान्तिनिलयः जिनेन्द्रः जय-तात् ।

भावानुवादः—जिन्होंने स्वयं सामान्यजनद्वारा अगम्य तपश्चरण अहिंसा की साधना पूर्वक किया । संसार के जन्मजरामृत्युभय स्वरूप के प्रत्यक्ष द्रष्टा बन जो पापों से विरत हुए । वे परम शान्ति के स्थान जिनेन्द्र देव (महावीर) जयवन्त हों ।

कृत्वा तपो विमलकेवलबोधशाली, ज्ञानं ददे परहिताय परोपकारी ।
शुद्धं चकार ननु दूषितविश्वरूपम्, तं श्रद्धयामितदयं प्रणमामि वीरम् ॥६९॥

अन्वयः—यः विमलकेवलबोधशाली, परोपकारी तपः कृत्वाज्ञानं ददे । दूषित-
विश्वरूपम् ननु शुद्धं चकार । (अहम्) तम् अमितदयं वीरम् श्रद्धया प्रण-
मामि ।

भावानुवादः—जो विमल केवलालोक से सम्पन्न एवं परोपकार परायण है
जिन्होंने तपश्चरण करके स्वयं के आचरण द्वारा भव्यों को रचनात्मक प्रवेश
दिया । और संसार के कलुषित अंधश्रद्धा पूर्ण वातावरण को विशुद्ध बनाया ।
उन्होंने अमितदयावतार महावीर प्रभु को मेरी श्रद्धा-पूर्ण वन्दना हो ।

प्राप्ते न दृष्टिपदवीं परिदृश्यमास्ते बुद्धे च बोधविषये न च बोद्धुमस्ति ।
शिष्टं न बोध्यमपि यत्र समग्रबुद्धे, तं नौमि नीतिनयनं जगदेकवीरम् ॥70॥

अन्वयः—यत्र दृष्टिपदवीं प्राप्ते परिदृश्यम् न आस्ते । बोधविषये च बुद्धे बोद्धुं
न च अस्ति । समग्रज्ञाते बोध्यम् अपि न शिष्टम् । तं नीतिनयनम् जगदेकवी-
रम् नौमि ।

भावानुवादः—जिसके पवित्र दर्शन के पश्चात् कुछ भी दर्शनीय शेष नहीं बचता ।
जिसके विमल स्वरूप को जान लेने के अनन्तर सब कुछ जान लिया जाता है ।
जिन को समग्र रूपेण समझ लेने पर कुछ भी समझना शेष नहीं रहता ।
ऐसे दिव्यज्ञाननेत्रवाले प्रभु महावीर को मैं नमन करता हूँ ।

अवसाने मालिनीवृत्तम्:—

अगमजलधिरूपं धैर्यवृत्तीपरेशम्, जलजरुचममर्त्यैः संस्तुतं ज्ञानहेतोः ।
विततविषममालं कर्मजालं क्षिपन्तम्, विमलमतिहितार्थं संश्रयेदेकवीरम् ॥71॥

अन्वयः—(जनः) धैर्यवृत्ती अगमजलधिरूपम् परेशम् जलजरुचम् अमर्त्यैः ज्ञानहेतोः
गन्तव्यम् विततविषममालं कर्मजालम् क्षिपन्तम् विमलमतिहितार्थम् एकवीरम्
संश्रयेत् ।

भावानुवादः—अगाध महासमुद्र—जलनिधि के समान, धैर्यमूर्ति परमात्मा, कमल की कान्ति युक्त, ज्ञान प्राप्ति हेतु देवों द्वारा संस्तुत, विस्तीर्ण विषमकर्मजाल की शृंखला को नष्ट करने वाले, संसार में एकमात्र परमवीरप्रभु महावीर की सभी मानव सेवा उपासना करे ।

इति प्रथम सर्गः—

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,
नानेशसच्चरणयोश्चरितावधाने ।
श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे,
तीर्थंकरस्तुतिमयोऽभूत चाद्यसर्गः ॥

द्वितीय सर्ग :

शुद्धविरति सर्गः

प्रकृति वर्णनम्:-

(वंशस्थ वृत्तम्)

कुशेशये मञ्जुलमालिकावतीम्, विकासवृत्ते भ्रमरावलिं दधत् ।
विबोधयन् लोकसमग्रसारिणीम्, विभाकरो भाति पुरोदिगञ्चले ॥1॥

अन्वयः— विभाकरः विकासवृत्ते कुशेशये मञ्जुलमालिकावतीं भ्रमरावलिं दध
लोकसमग्रसारिणीं विबोधयन् पुरोदिगञ्चले भाति ।

भावानुवादः— सुविकसित कमल-पुष्पों पर मनोरम माला के तुल्य भ्रमर पंक्ति
को धारण करता हुआ तथा संसार की समस्त कार्यपद्धतियों का अभिसंचालन
करता हुआ मरीचिमाली प्राची दिशा को शोभित कर रहा है ।

समीररूप त्रिविधं प्रकम्पयन्, कुसुम्भरागेण दिशोऽनुरंजयन् ।
जगद्विभासं सरसां सभाजयन्, विराजते राजतमण्डलेश्वरः ॥2॥

अन्वयः—राजतमण्डलेश्वरः त्रिविधसमीररूपं प्रकम्पयन् कुसुम्भरागेण दिशः अनु-
रञ्जयन् सरसां जगद्विभासं सभाजयन् विराजते ।

भावानुवादः—समयानुकूल मन्द-सुगन्ध समीर मे गति की प्रेरणा भरता हुआ
सभी दिशाओं को रवितम आभा से अनुरञ्जित करता हुआ तथा समस्त
मर्त्य आलोक का विस्तार करता हुआ दिवानाथ मुशोभायमान है ।

प्रभातशामस्य मनोतरपताम्, विलोक्य मोमोत्ति जनस्य मानसम् ।
धनं विप्रोक्तः प्रतिभां विमदयन्, अकिञ्चनः प्राप्य निधानमक्षयम् ॥3॥

अन्वयः—प्रभातकालस्य मनोज्ञरूपताम् विलोक्य जनस्य मानसम् धनैर्विहीनः प्रति-
भाविमर्दयन् अकिंचनः अक्षयं निधानं प्राप्य (इव) मोमोत्ति ।

भावानुवादः—जैसे धन-धान्य एवं प्रज्ञाहीन दीन व्यक्ति अचानक अक्षयनिधि
प्राप्त कर प्रसन्न हो उठता है । वैसे ही प्रातःकालीन सूर्योदय की रमणीय छटा
को देखकर जन-जन का मानस प्रफुल्लित हो उठता है ।

जलं प्रसन्नं सरसीषु शोभते, प्रभा पतंगस्य यदाश्रिताऽमला ।

चकास्ति स्वच्छस्फटिकाक्षमालिका, जपाप्रसूनेन पिनद्ध-सान्तरा ॥४॥

अन्वयः—सरसीषु प्रसन्नं जलम् शोभते । (यदा) अमला पतंगस्य प्रभातत्र
आश्रिता । (तदा) स्वच्छस्फटिकाक्षमालिका जपाप्रसूनेन पिनद्ध-सान्तरा चका-
स्ति ।

भावानुवादः—सरोवरों के स्वच्छ, निर्मल सुशोभित जल पर जब रक्ताभ कान्ति-
युक्त रविरश्मियां प्रभासित होती है; तो उसकी आभा जपाकुसुम (लाल पुष्प)
से ससक्त स्फटिकाक्षमाला के समान प्रदीप्त हो उठती है ।

नवाविभासेन दिवाकरो भवन्, दधेधरायाः ध्रुवसान्त्वनामिमाम् ।

जहीहिभीतिं दुरितप्रपीडिते, समेति कोऽपि त्वरया सुधाकरः ॥५॥

अन्वयः—दिवाकरः नवाविभासेन भवन् धरायाः इमाम् ध्रुवसान्त्वनां ॥ ५ ॥
दुरितप्रपीडिते ! (घरे) भीति जहीहि । कोपि त्वरया सुधाकरः ममेति !

भावानुवादः—नूतन प्रभा से उद्भासित हो सूर्य ने पृथ्वी को इस रूप में दान-
वना प्रदान की कि—हे उष्णता रूप पाप से प्रपीडित धरिनि ! त्वं मेनि का
परित्याग करो, सौम्य किरणों लिए कोई नूतन शशी आ रहा है !

• भारतवर्ष वर्णनम्:—

विभूषणं विश्वशिरस्सु सन्मणिः, प्रपन्नकल्पद्रुमपागिजातः ।

सदायवेशः ध्रुवधर्मदेशको, विराजतेभारतवर्षदेशः ॥६॥

अन्वयः—विश्वशिरस्सुविभूषणं, सन्मणिः, प्रपन्नकल्पद्रुमपागिजातः ॥ ६ ॥

ध्रुवधर्मदेशकः भारतवर्षदेशकः विराजते ।

भावानुवादः—(इस विराट विश्व में) संसार का मुकुटमणि, समस्त शरणागत विदेशियों के लिए कल्पतरुसम आश्रयप्रदाता, पारिजात कुसुमसम सर्वोत्तम परम-श्रेष्ठ धर्मोपदेशक “भारतवर्ष” नामक देश विराजमान-प्रकाशमान है । ॥६॥

वहन्ति नद्यो वसुधा-विभूषणाः, सुधाश्रिताः सन्ततशुभ्रधारया ।
प्रभूतकाम्या ननु पर्वतालयः, लसन्ति यस्मिन् वरवृक्षराजयः ॥७॥

अन्वयः—यस्मिन् वसुधा-विभूषणाः सुधाश्रिताः नद्यः सन्ततशुभ्रधारया वहन्ति ।
प्रभूतकाम्या ननु पर्वतालयः (सन्ति) वरवृक्षराजयः च लसन्ति ।

भावानुवादः—जिस भारत भू पर वसुधा को सरसब्ज करने वाली अमृतोपम नीर से परिपूर्ण सरिताएँ निरन्तर प्रवहमान रहती हैं । अत्यधिक मनोरम पर्वत-श्रेणियाँ हैं तथा नयनाभिराम सुन्दर सुषमा सम्पन्न तरुमालाएँ हैं ।

मनोज्ञरूपः कमनीयकामदः, प्रकामपूर्णः कृषिसम्पदादिभिः, ।
सुमध्यभागो हृदयास्पदात्मकः, सुशोभते शाद्वलशस्यसम्पदः ॥८॥

अन्वयः—(यत्र) मनोज्ञरूपः कमनीयकामदः कृषि-सम्पदादिभिः प्रकाशपूर्ण-
हृदयास्पदात्मकः, शाद्वलशस्यसम्पदः सुमध्यभागः (प्रान्तः) सुशोभते ।

भावानुवादः—इसी भारतवर्ष में मनोभिराम इच्छित फलदायी कृषिसम्पदा से सम्पन्न, प्रचुर हरितिमा की छटा लिए हृदय स्थानीय मध्य केन्द्र में मध्य प्रदेश प्रान्त शोभायमान है ।

तदंगभूते स्थिर थांदलाभिधे, प्रशस्तसिक्ते सरिदम्बुधारया ।
प्रसिद्धनागेन नगेन वेष्टिते, निसर्गसौन्दर्यसुधाभिषिञ्चिते ॥९॥

अन्वयः—तदंगभूते, सरिदम्बुधारया, प्रशस्तसिक्ते प्रसिद्धनागेन नगेन वेष्टिते, निसर्गसौन्दर्यसुधाभिषिञ्चिते स्थिरथांदलाभिधे (ग्रामे) इत्यग्रेणान्वयः) ।

भावानुवादः—उम मध्यप्रदेश के अंगभूत, सरिता (घोड़पुर) की सलिल धाराओं में अभिमिञ्चित, प्रसिद्ध नाग नामक पर्वत श्रेणियों से परिवृत, नैर्गमिकसौन्दर्य-सुधा में अभिमिक्ता थांदला नामक ग्राम में ।

महाजनाधिष्ठितवित्तचञ्चुके, प्रसिद्धवासे च कवाङ्गोत्रके ।
विराजिते मण्डलभाबुआख्यके, गृहस्थरत्नस्य प्रशस्तचेतसः ॥१०॥

अन्वयः—महाजनाधिष्ठितवित्तचञ्चुके प्रसिद्धवासे विराजिते । मण्डलभाबुआख्यके
कवाङ्गोत्रके प्रशस्तचेतसः गृहस्थरत्नस्य (अग्रिमेषान्वयः) ।

भावानुवादः—जो कि (थांदला) भाबुआ मण्डल के अन्तर्गत है। उसमें श्रेष्ठि-
जनो के निवास स्थान है, धन-धान्य से समृद्धप्रशस्तचित्त गृहस्थरत्नश्री ।

सुजीवराजस्य गृहे यशस्विनी, सनाथनाथी जननी दयामयी ।
शुभग्रहालोकित सन्मुहूर्तके, असूत पुत्रं समये शचीसमा ॥११॥

अन्वयः—सुजीवराजस्य गृहे यशस्विनी सनाथनाथी दयामयी शचीसमा जननी
शुभग्रहालोकितसन्मुहूर्तके समये पुत्रम् असूत ।

भावानुवादः—श्रेष्ठपुरुष श्री जीवराज जी के गृह में धर्मपरायणा पतिव्रता. दया-
मयी पुण्यशालिनी जननी श्रीमती नाथी बाई ने शुभ ग्रहों से विलोकित प्रश-
स्त मुहूर्त में दशममास मे परमशुभपुत्ररत्न को जन्म दिया ।

अभूतपूर्व बहुरामणीयकम्, विलोचनानन्दनदिव्यविग्रहम् ।
सुलक्षणालक्षितकायसम्पदम्, विलोक्य सूनुं पितरौ ननन्दतुः ॥१२॥

अन्वयः—पितरौ अभूतपूर्व बहुरामणीयकम् विलोचनानन्दनदिव्यविग्रहम्, सुलक्षणा-
लक्षितकायसम्पदम् सूनुं विलोक्य ननन्दतुः ।

भावानुवादः—अत्यन्त रमणीय सौन्दर्य सम्पन्न, नेत्रों को विमोहित एवं आनन्दित
कर देने वाली दिव्य कान्ति से सम्पन्न एवं विशिष्ट सामुद्रिक लक्षणों से युक्त
शरीर वाले, अभिनव जातक प्रथम पुत्र का अवलोकन कर जननी-जनक परम
प्रसन्न हुए ।

विधातुभार्तान्सुखिताननारतम्, विनेतुमिष्टाननभीष्टपद्धतेः ।
जवेन तत्त्वाहरणादिकारणात्, जवाहरेति प्रियनाम चचित्तम् ॥१३॥

अन्वयः—भार्तान् अनारतम् सुखितान् विधातुम् अनभीष्टपद्धतेः । इष्टान् विनेतुम्,
जवेन तत्त्वाहरणादिकारणात्, जवाहर इति प्रियनाम चचित्तम् ।

भावानुवादः—दुःखी प्राणियों को निरन्तर सुख की ओर प्रेरित करने से, अप्र-
स्त पथ पर गतिशील मानवों को सन्मार्ग पर गति की प्रेरणा देने से, तथा शीघ्र-
ग्राही प्रज्ञा से पदार्थ बोध से परिचित हो सर्व पदार्थ सुलभ होने से, उस बालक
का (जवाहर) यह नाम ख्यातित हुआ ।

बिना न दुःखं भवतीति भद्रकम्, वियुक्त एवाजनि मातृ-शर्मणः ।
पिता जहौ स्वं तनयं सुरक्षणात्, अभूदनभ्रे ह्यशनेनिपातनम् ॥१४

अन्वयः—दुःखं बिना भद्रकम् न भवतीति मातृशर्मणः वियुक्त एव अजनि । पिता
स्व तनयं सुरक्षणात् जहौ । हि अनभ्रे अशनेः निपातनम् (अभूत्) ।

भावानुवादः—चूँकि दुःखानुभव के बिना सुखबोध नहीं हो पाता है । अतएव आप
(जवाहरलाल जी) शीघ्र ही मा की ममतामयी छाया से वञ्चित हो गए ।
अर्थात् लघुवय मे ही माता का निधन हो गया । (यही नहीं) पिता ने भी
अपना सुरक्षात्मक हाथ उठा लिया—वे भी दिवंगत हो गए । इसे कहते हैं बिना
मेघ के वज्रपात होना ।

निसर्गजातः प्रणयः स्वमातरि, विवृद्धिमेतः सकलेषु वस्तुषु ।
सहेत कष्टम् सुकुमारतां त्यजेत्, सुखस्य पन्था अयमेव केवलः ॥१५॥

अन्वयः—स्वमातरि निसर्गजातः प्रणयः सकलेषु वस्तुषु विवृद्धिम् एतः । “कष्टं
सहेत । सुकुमारतां त्यजेत्” । सुखस्य केवलः अयम् एव पन्थाः ।

भावानुवादः—पुत्र (जवाहर) के अपनी जननी के प्रति समुत्पन्न सहजप्रेम ने सकल
पदार्थों में व्यापक रूप धारण कर लिया । सुकुमारता का परित्याग और कष्ट
सहिष्णुता - यही तो सुख का मार्ग है ।

समग्रविद्यां च जगाह शैशवे, विनेयरूपेण विशेषवासनैः ।
गतं समाप्तिं न कदाचनापितत्, सृतं चिरादध्ययनम् स्वभावजम् ॥१६॥

अन्वयः—(न) शैशवे विनेयरूपेण विशेषवासनैः समग्रविद्यां जगाह । तत् स्वभा-
वजम् अध्ययनं कदापि समाप्तिं न गतम् । (किन्तु) चिरात् सृतम् ।

भावानुवाद — उन्होंने (बालक जवाहर ने) अपने शैशव में ही शिष्यरूप से विभि-
न्न गन्तारों के माध्यम समग्रविद्या ग्रहण की, जो स्वाभाविक अध्ययन रूप में

कभी समाप्त नहीं हुई, अपितु चिरकाल तक संवृद्धिपाती रही ।

बभूव संस्कारविशेषितो यतो, न वस्तुपाठे प्रकृतिर्व्यराजत ।

ततार विद्यार्णवमेव बुद्धिभिः, न पाठशाला महतां मनस्विनाम् ॥१७॥

अन्वयः—यतः (स) संस्कारविशेषितः बभूव (अतः) तस्य प्रकृतिः वस्तुपाठे न व्यराजत । बुद्धिभिः विद्यार्णवम् एव ततार । महताम् मनस्विनाम् (कृते) पाठशाला न (भवति) ।

भावानुवादः—चूँकि वे निसर्गतः प्रबुद्धसंस्कार सम्पन्न थे, अतः विद्यालयी साधारणशिक्षा उनकी योग्यता के अनुकूल कैसे हो सकती थी ? विशिष्टप्रज्ञा निधिमनस्वियों के लिए केवल शालेय अध्ययन प्राप्त नहीं होता । अतः उन्होंने अपनी स्वतन्त्र प्रतिभा मेघा से विद्यारूपीसागर को पार किया ।

यतः समत्वेन गुणाभिलाषकः, विदोषदेवस्य गुरोरुपासकः ।

सुधर्म तत्त्वस्य कृती सुधारकः, न कापि विद्या न गृहीतिमागता ॥१८॥

अन्वयः—यतः समत्वेन गुणाभिलाषकः विदोषदेवस्यगुरोः च उपासकः । सुधर्म-तत्त्वस्य कृती सुधारकः (आसीत्) अतः न का अपि विद्याया गृहीतिम् न आगता (सर्वापि प्राप्ता) ।

भावानुवादः—चूँकि वे समत्वसाधना के कारण गुणों के समुपासक थे । निर्दोष अर्थात् सुदेव—सुगुरु और सुधर्म को ही आराध्यरूपेण मानते थे । कृती—सुधारक थे । अतः वह कौन सी विद्या शेष रही; जिसे उन्होंने आत्मसात् नहीं किया हो । अर्थात् वे विद्याओं के पारगामी बने ।

बालक्रीडावर्णनम्:—

नदीनिनादे नितरां मनोहरे, नगे विशाले रमणीयपादपे ।

लताप्रतानोद्ग्रथिते भयानके, निरस्तभीतिविचचार साहसी ॥१९॥

अन्वयः—निरस्तभीतिः साहसी स नितरां मनोहरे नदीनिनादे लताप्रतानोद्ग्रथिते, रमणीयपादपे भयानके विशाले नगे च विचचार ।

भावानुवादः—अत्यन्त मनोभिराम सरिता के कल-कल शब्द से निनादितप्रदेश में

तथा लतानिकुंजों से परिवेष्टित रमणीय वृक्षों से उपशोभित, किन्तु जन-संघा के अभाव से भयानक विशाल गिरि शिखरों पर भी वे अदम्यसाहस के कारण निर्भीक होकर विचरण करने लगे ।

अधित्यकायामधिरूह्य पादपम्, फलैर्नतं चंक्रमणं चकार सः ।
पणं विधायपि जिगीषयाकुलः, अधावताशुत्वरदश्वलीलया ॥२०॥

अन्वयः—स अधित्यकायां फलैः नतं पादपम् अधिरूह्य चंक्रमणं चकार । जिगीषयाकुलः पणं विधाय अपित्वरदश्वलीलया आशु अधावत् ।

भावानुवाद—(वे) उत्तुंग पर्वतों पर लगे फलवान् वृक्षों पर चढ़कर उनकी शाखाओं पर क्रीडावश भूले भूलते थे । विजय की प्रतिस्पर्धा के साथ हमजोती साथियों के साथ सशर्त तीव्र अश्वगति से दौड़ते थे ।

शिलोच्चये सानुसमन्विते पुरो, रुरोह पश्चादवतारमाचरत् ।
गतागतौ कापि विबाधनापि नो, यथा समीरस्य कथानुधीयते ॥२१॥

अन्वयः—स सानुसमन्विते शिलोच्चये पुरः रुरोह । पश्चात् च अवतारम् आचरत् । यथा समीरस्य कथानुधीयते तथा तस्य गतागतौ कापि विबाधना अपि नो (जाता) ।

भावानुवादः—वे उन्नत शिखर वाली पर्वतश्रेणियों पर सामने से चढ़कर पिछले भाग में सहज रूप से उतर जाते । उन्हें पर्वतारोहण अवरोहण में पवनवत् किसी प्रकार की बाधा नहीं होती, प्रत्युत आनन्द हो आता ।

अथ जलाशयपर्वत वर्णनम्ः—

स पल्वले पादपपुञ्जसंभृते, विराववृन्दैर्विहगस्य निर्गतैः ।
भृतेनगे प्रस्तरखण्डमण्डिते, तृणाग्रगुल्मादिविलोकने रतः ॥२२॥

अन्वयः—स पादप-पुञ्जसम्भृते पल्वले विहगस्य निर्गतैः विराववृन्दैः भृते प्रस्तर-खण्डमण्डिते नगे (च) तृणाग्रगुल्मादिविलोकने रतः (अभवत्) ।

भावानुवाद—श्रीला एवं भ्रमण के प्रसंग से वे वृक्षावलियों से परिवेष्टित लघु जलाशयों से तथा पक्षियों के कलरव से अनुगुञ्जित प्रस्तर-खण्डों से मग्न

र्वत पर कभी-कभी, कही-कही तृणाग्र एवं भाड़ियों के दृश्य देखने में तल्लीन हो जाते थे ।

देवं च सोपानपरम्परादिभिः नगं रुरोहेव कला-समन्वितः ।
तरां समालोक्य विचित्र धातुभिः, भृतां नगस्थामनिशंतुतोष सः ॥२३॥

न्वयः—सः कलासमन्वितः सोपानपरम्परादिभिः दिवमिव नग रुरोह । विचित्र-धातुभिः भृतां नगस्थां घरां समालोक्य अनिशम् तुतोष ।

भावानुवादः—यदा-कदा वे त्वरित गति से सोपान परम्परा से आकाशवत् उन्नत पर्वत पर चढ़ जाते और वहां विचित्र धातुओं से निर्मित-संभृत-पर्वतीय भूखण्डों को देखकर प्रकृति की रचना से प्रमुदित हो उठते ।

बहन्समीरः त्रिविधोऽनुभूयते, लता निकुञ्जे रमणीयताप्यते ।
न चोष्णबाधा न च शैत्य शादनम्, समीह्यते पर्वत-सेवनं नृभिः ॥२४॥

न्वयः—तत्र पर्वते त्रिविधः बहन् समीरः अनुभूयते । लता निकुञ्जे रमणीयता अप्यते । उष्णबाधा न च । शैत्यशादनम् न च (अतएव) नृभिः पर्वतसेवनं समीह्यते ।

भावानुवादः—वहां पर्वत श्रेणियों पर शीतल-मन्द-सुगन्धित मलयानिल प्रवहमान अनुभूत होती है । लतागृहों में रमणीयता प्राप्त होती है । ग्रीष्मोत्ताप एवं शैत्य-प्रकोप की बाधाएँ नहीं होती । अतएवसुखाभिलाषी मानव पर्वत निवास के लिए उत्प्रेरित होते हैं ।

ऋतुवर्णनम्—

जगामप्रावृट् समयेऽपि काननम्, तदीयभूतिपरिद्रष्टुमेव सः ।
प्रमोदपूर्त्या मितसौख्यसंभृतः, सुरम्यरूपं प्रकृतेर्व्यलोकत ॥२५॥

न्वयः—प्रमोदपूर्त्या अमितसौख्यसम्भृतः स प्रावृट्समये अपि तदीयभूति परिद्रष्टुम् एव काननम् जगाम (तत्र) प्रकृतेः सुरम्यरूपम् व्यलोकत ।

भावानुवादः—(जब कभी मानस-प्राकृतिक आनन्द के लिए उत्प्रेरित होता) वे

तथा लतानिकुंजों से परिवेष्टित रमणीय वृक्षों से उपशोभित, किन्तु जन-सं-
के अभाव से भयानक विनाल गिरि शिखरों पर भी वे अदम्यसाहस के का-
निर्भीक होकर विचरण करने लगे ।

अधित्यकायामधिरूह्य पादपम्, फलैर्नतं चक्रमणं चकार सः ।
पणं विधायपि जिगीषयाकुलः, अधावताशुत्वरदश्वलीलया ॥२०॥

अन्वयः—स अधित्यकायां फलैः नतं पादपम् अधिरूह्य चक्रमणं चकार । जिगी-
कुलः पणं विधाय अपित्वरदश्वलीलया आशु अधावत् ।

भावानुवाद—(वे) उत्तुंग पर्वतों पर लगे फलवान् वृक्षों पर चढ़कर
शाखाओं पर क्रीडावश भूले भूलते थे । विजय की प्रतिस्पर्धा के साथ हम-
साथियों के साथ सशर्त तीव्र अश्वगति से दौड़ते-थे ।

शिलोच्चये सानुसमन्विते पुरो, रुरोह पश्चादवतारमाचरत् ।
गतागतौ कापि विवाधनापि नो, यथा समीरस्य कथानुधीयते ॥२१॥

अन्वयः—स सानुसमन्विते शिलोच्चये पुरः रुरोह । पश्चात् च अवतारम्
रत् । यथा समीरस्य कथानुधीयते तथा तस्य गतागतौ कापि विवाधना
(जाता) ।

भावानुवादः—वे उन्नत शिखर वाली पर्वतश्रेणियों पर सामने से चढ़कर
भाग में सहज रूप से उत्तर जाते । उन्हें पर्वतारोहण अवरोहण में
किसी प्रकार की बाधा नहीं होती, प्रत्युत आनन्द ही आता ।

अथ जलाशयपर्वत वर्णनम्ः—

स पत्वले पादपपुञ्जसंभृते, विराववृन्दैर्विहगस्य निर्गतैः ।
नृतेनगे प्रस्तरखण्डमण्डिते, तृणाग्रगुल्मादिविलोकने रतः ॥२२॥

अन्वयः—स पादप-पुञ्जसंभृते पत्वले विहगस्य निर्गतैः विराववृन्दैः भृते प्र-
खण्डमण्डिते नगे (च) तृणाग्रगुल्मादिविलोकने रतः (अभवत्) ।

भावानुवादः—थोड़ा एवं भ्रमण के प्रसंग से वे वृक्षावलियों से परिवेष्टित
जलाशयों में तथा पक्षियों के कनरव में अनुगुञ्जित प्रस्तर-खण्डों में मग्न

तारैः, रमणप्रधानकैः, वयस्कबालकैः सार्धम् दिदेव ।

भावानुवादः—निर्भय—सरल चेता—प्रसन्न वदन—लहरालिवत्—चंचल—क्रीडा—प्रधान-
वृत्तिक—समवयस्कहाथ में दण्ड एवं रस्सी लिए हुए बालकों के साथ वे आमोद-
क्रीडा करते थे ।

विपत्तिकाले हृदयं जहार नो, प्रचण्डचिन्तानिकरो निराकुलम् ।
शिशुत्वभावे दृढतासमाश्रया, दभीतिभावस्य कृतं निदर्शनम् ॥२९॥

अन्वयः—प्रचण्डचिन्तानिकरः विपत्तिकालेतस्यनिराकुलं हृदयं नो जहार । शिशुत्व-
भावे दृढतासमाश्रयात् (तेन) अभीतिभावस्य निदर्शनं कृतम् ।

भावानुवादः—प्रबलतमविपत्ति के क्षणों में भी चिन्ता पिशाचिनी उनके प्रशान्त-
चित्त को व्यथित नहीं कर पायी । उन्होंने अपने शैशव में ही दृढैर्य एवं अद-
म्यसाहसपूर्णनिर्भयता का उदाहरण उपस्थित किया ।

विशेषबुद्धिश्च निसर्गतोऽभवत्, विनिश्चये भूवसनादिवस्तुषु ।
तथात्मतत्त्वस्य विशुद्धचिन्तने, श्रितं पटुत्वं सदसद् विभावने ॥३०॥

अन्वयः—(स) भूवसनादिवस्तुषु विनिश्चये निसर्गतः विशेषबुद्धिः अभवत् । तथा
आत्मतत्त्वस्य विशुद्धचिन्तने सदसद्विभावने च (तेन) पटुत्वंश्रितम् ।

भावानुवादः—भूमि एव वस्त्रादि की हेयोपादेयता अथवा मध्यमोत्तमता के निर्णय
में उनकी प्रज्ञा निसर्गतः प्रवीण थी । आत्मतत्त्व पर गम्भीर चिन्तन एवं हिता-
हित के विवेक में भी उन्हें पूर्णदक्षता प्राप्त थी ।

गतौ विहारे समताप्रसारणे, प्रबन्धवाक्ये व्यवहारदर्शने ।
विचारभूमौ च समग्रमर्शने, समाधिरूपं नियतं व्यजृम्भत ॥३१॥

अन्वयः—(तस्य) गतौ, विहारे, समताप्रसारणे, प्रबन्धवाक्ये व्यवहारदर्शने, विचार-
भूमौ, समग्रमर्शने च नियतं समाधिरूपम् व्यजृम्भत ।

भावानुवादः—गतिशीलता, विहार, समता के प्रचार, निबन्धलेखनादिव्यवहार,
समागतसमस्तसमस्याओं के चिन्तन आदि में उनका चित्त अव्यग्र रूप से एकाग्र

प्रसन्नचित्त हो वर्षाऋतु में पूर्वानुभव सुख से प्रेरित होकर प्राकृतिक श्री को देखने वन में चले जाते तथा वहाँ की नयनाभिराम रमणीयता को अप्सर देखा करते ।

वन वर्णनम्:—

नदी विमध्येप्यधिनिर्झरं क्वचिद्, व्यराजत प्रस्तर-खण्डमाश्रितः ।
समे वयस्या नहि यत्र शेकिरे, भयेन यातुं स च गन्तुमीशितः ॥२६॥

अन्वयः—स क्वचित् अधिनिर्झरम् नदी विमध्ये अपि प्रस्तरखण्डम् आश्रितः व्य-
राजत । यत्र समे वयस्याः भयेन यातुं न शेकिरे । (तत्र) स च गन्तुम् ईशितः
एव ।

भावानुवादः—यदा-कदा वे वेग से प्रवाहमान कल-कल शब्द से पूरित सरित्
धारा में भी कूद पड़ते और तैरते हुए वहाँ मध्य स्थित प्रस्तरखण्ड पर पहुँच
कर उपशोभित हो जाते । जहाँ जाने में सभी साथी भयभीत होते थे । अर्थात्
वे निर्भीकमना हो संकटों से खेलते थे ।

भयं विहायैव रुरोह पर्वतम्, न हिंस्रसत्त्वाच्च विरोधमाचरन् ।
उपत्यकायामिव बिन्दुरूपकम्, स पर्वतात् पश्यति नैजवासकम् ॥२७॥

अन्वयः—स भयं विहाय एव पर्वतम् रुरोह । हिंस्रसत्त्वाः च विरोधम् न आच-
रन् । उपत्यकायां बिन्दुरूपकम् इव नैज वासकम् (स) पर्वतात् पश्यति ।

भावानुवादः—वे भय-भीतियों से ऊपर उठकर ही पर्वतारोहण करते थे, अतः
कोई हिंस्रपशु उनका विरोध नहीं करते । पर्वत की तलहटी में बसे अपने लघु-
ग्राम को वे देखते तो वह उन्हें एक बिन्दुतुल्य लगता था ।

वयस्कसहक्रीडाः—

मुदण्टहस्तैः सरसस्वभावकैः, अभीतिवद्भिः प्रतिपन्नमानसैः ।
तरंगतारं रमणप्रधानकैः, विदेव सार्धं सवयस्कबालकैः ॥२८॥

अन्वय — स मुदण्टहस्तैः, सरसस्वभावकैः, अभीतिवद्भिः, प्रतिपन्नमानसैः, तरंग-

अर्थात् वैराग्य भावना समुन्नत हो गई ।

वियुक्तमासाद्यविमाथि नैजत, स्वकीय पित्रोः महनीयपादयोः ।

तथैव लब्ध्वा निजमातुलस्य स, पुनश्चकम्पे न भृशं समाहतः ॥३५॥

अन्वयः—स महनीयपादयोः स्वकीयपित्रोः विमाथि वियुक्तम् आसाद्य न ऐजत ।
तथा पुनः एव निजमातुलस्य (वियुक्तम्) लब्ध्वा समाहतः (सन्) भृशम् न
चकम्पे ।

भावानुवादः—जैसे अपने पूज्यतम माता-पिता के दुःखदवियोग से प्रकम्पित नहीं
हुए । उसी तरह मामा की मृत्यु के वज्राघात से भी व्यथित-विचलित नहीं
हुए ।

प्रपद्यते लक्ष्यमनल्पसाधनैः, समग्रशक्त्याऽखिलसाधकव्रजः ।

पुरः प्रकृत्या च पुरस्कृतम् यदि, लभेत वातावरणं सहायकृत् ॥३६॥

अन्वयः—अखिलसाधकव्रजः प्रकृत्या च पुरः पुरस्कृतं सहायकृत् वातावरणं लभेत
(तदा) अनल्पसाधनैः समग्रशक्त्या लक्ष्यं प्रपद्यते ।

भावानुवादः—अनेक साधनों के साथ यदि प्रकृति का सहयोग पुरस्कार रूप में
प्राप्त हो जाय, तो सभी साधक शीघ्र ही आत्मशक्ति के द्वारा लक्ष्यसिद्धि
प्राप्त कर सकते हैं ।

न साधु वै विस्मरणं सदात्मनः, परात्मसानिध्यममोघमस्तु नः ।

विवोधदूरीकरणेन सन्ततम् । प्रबोधमात्रोदयते विभासिका ॥३७॥

अन्वयः—सदा आत्मनः विस्मरणं न साधु । नः परात्मसानिध्यम् अमोघम् अस्तु ।
सन्ततं विवोधदूरीकरणेन विभासिका प्रबोधमात्रा उदयते ।

भावानुवादः—(प्रत्येक साधक के लिए) आत्म-विस्मृति वर्जनीय (दूरी) है ।
हमें (आत्म स्मरण से ही) परमात्म भाव की सन्निधि प्राप्त होती है । अज्ञान-
आवरण के विलीन होने, पर ही ज्ञानप्रकाश का उदय होता है ।

कृतञ्च संसाधनमत्र जीवने, स्वधर्मतत्त्वस्य मुदातिशायिनः ।

अनल्पमुद्योगमुपास्य चेष्टदम्, तदन्यथेतः पतनं सुनिश्चितम् ॥३८॥

प्रशान्त रहता था । अर्थात् किसी भी प्रकार की समस्या उनके चित्त को व्याकुल नहीं कर पाती थी ।

शिशुत्वभावेऽपि समग्रसाधिका, बभूव वृत्तिर्ननु तत्त्वचिन्तने ।

शनैः शनैः सा क्रम वर्धिताभवत्, स्वधर्मसिन्धौ मनसा व्यगाहत ॥३२॥

अन्वयः—शिशुत्वभावे अपि तत्त्वचिन्तने (तस्य) ननु समग्र-साधिका वृत्तिः बभूव । सा शनैः-शनैः क्रमवर्धिता अभवत् । (इत्थं) (स) मनसा स्वधर्मसिन्धौ व्यगाहत ।

भावानुवादः—सर्वस्व साधिका तत्त्व चिन्तनी प्रवृत्ति उनमें शैशव में ही थी । वह शनैः शनैः वृद्धि पाती रही और इस प्रकार वे मानसिक रूप से धर्माचरण में संलीन हुए ।

सदा समाधानकरो विशेषतः, द्विजात्मरामेण समं समुत्तरन् ।

अमंस्त मौनं मुखमदिकां ददौ, प्रसंगवृत्ते प्रतिभा प्रदर्शिता ॥३३॥

अन्वयः—विशेषतः (स) सदासमाधानकरः (अभूत्) द्विजात्मरामेण समं समुत्तरन् (तस्य) मुखमदिकां ददौ (स) मौनम् अमंस्त । तेन प्रसंगवृत्ते प्रतिभा प्रदर्शिता ।

भावानुवादः—चूँकि वे पटुप्रज्ञ थे । अतः किसी भी प्रश्न का तत्कालसम्यक् उत्तर देते थे । जब जैन धर्मद्वेषी ब्राह्मण आत्माराम ने जैन धर्म की निन्दा की तो बालक श्री जवाहर ने उसका सचोट-मुंहतोड़ उत्तर देकर अपनी प्रतिभा प्रदर्शित की और उसे अवाक् (चुप) कर दिया ।

प्रभातकालं ननु धर्मधारणे, जगाम पूर्वं गतजन्मकारणात् ।

पुनः प्रकृत्या विहिते सहायके, विराग-भावस्य समुन्नतिं ययौ ॥३४॥

अन्वयः—(स) गतजन्मकारणात् ननु धर्मधारणे पूर्वम् प्रभातकालं जगाम । पुनः प्रकृत्या सहायके विहिते विरागभावस्य समुन्नतिं ययौ ।

भावानुवादः—पूर्वजन्म के संस्कारों के कारण उन्होंने बाल्यकाल में ही धर्म में गम्भीर रुचि अपने जीवन में कर लिया था । अर्थात् धर्माचरण उनका नैसर्गिक गुण था, और फिर प्रकृति के सहयोग से उनकी विरक्ति वृद्धिगत होती रही ।

भावानुवाद.—यह निश्चित है कि इस विश्व में, कोई किसी का पालन कर्ता नहीं है । मनुष्य अपने कर्म से ही उन्नतावनत होते हैं । लोकबन्धन अनादिअनन्त होते हुए भी कर्म निरसन ही श्रेयस्कर माना गया है ।

विपत्तिवर्षामनुलभ्य भूरिशः, क्रमेण भद्रात्मविचारधारया ।

विरागभावो विविधो व्यवर्धत, जलं यथा प्राप्य नदी प्रवाहकम् । ४२॥

अन्वयः—क्रमशः जलं प्राप्य नदी प्रवाहकम् यथाविविधः विराग भावः भूरिशः विपत्तिवर्षाम् अनुलभ्य भद्रात्मविचारधारया व्यवर्धत ।

भावानुवादः—जैसे वर्षा के अनवरत जलप्रवाह को प्राप्त कर नदी का वेग बढ़ता जाता है । वैसे ही उनका वैराग्यभाव भी विपत्ति-व्यवधान रूप वर्षा को प्राप्त करके भी भद्रात्मक विशुद्ध विचार प्रवाह के द्वारा क्रमशः बढ़ता ही गया ।

सदैव मानं यदि वा विमाननम् धनस्य लाभोऽप्यथवा प्रहाणकम् ।

भवेज्जयो वा यदि संपराजयो, न निश्चितार्थाद्विचलन्ति साधकाः । ४३॥

अन्वयः—साधकाः सदा एव मानम् यदि वा विमानम् भवेत् । धनस्य लाभः अपि अथवा प्रहाणकम् (भवेत्) जयः यदि वा संपराजयः भवेत् । निश्चितात् अर्थात् न विचलन्ति ।

भावानुवादः—सम्मान-अपमान, धन लाभ-हानि, जय-पराजय के क्षणों में भी साधक अपने निश्चित लक्ष्य से कभी विचलित नहीं होते ।

समाश्रयन्वृत्तिममोघ-साधवीम् जगाम संस्थानकमण्डलं रतः ।

प्रशामके धार्मिकभावभावने, निनाय कालं शुचिसाधुसंगतौ ॥४४॥

अन्वयः—अमोघसाधवीम् वृत्तिम् समाश्रयन् संस्थानकमण्डलं जगाम । प्रशामके धार्मिकभावभावने रतः शुचिसाधुसन्निधौकालम् निनाय ।

भावानुवादः—वे भाव श्रमण वृत्ति को धारण कर मुनियों के स्थान पर जाने लगे । तथा परमशान्ति-प्रद धर्मभावना में निमग्न हो, पवित्र सत्संगति में समय व्यतीत करने लगे ।

अन्वयः—अत्रजीवने अतिशायिनः स्वधर्मतत्त्वस्य अनल्पम् उद्योगम् उपास्यमुग
इष्टदम् ससाधनम् यदि न कृतम् । तदन्यथा इतः पतनं सुनिश्चितम् (अस्ति)।

भावानुवादः—जिसने इस जीवन में सर्वोत्तम अतिशयसम्पन्न धर्म के अनुशीलन
में प्रसन्नतापूर्वक इष्टफलदायी समुद्योग नहीं किया । उसका इस जीवन में पतन
अवश्यम्भावी है ।

न दीनदासाः प्रकृतेः कदाचन, पिकाः स्वयं सिद्धपदस्य गायकाः ।

न वायसा भूरि भवाम भावुकाः, त्यजेम रत्नानि वयं न हस्ततः ॥३९॥

अन्वयः—वयम् प्रकृतेः कदाचन दीनदासाः न । स्वयंसिद्धपदस्य गायकाः (सन्तः)
पिकाः । भावुकाः भूरि वायसाः न भवाम । हस्ततः रत्नानि न त्यजेम ।

भावानुवादः—हम प्रकृति के दीन-हीन दास नहीं हैं, अपितु हम स्वयं अनन्त-
शक्ति सम्पन्न सिद्ध पद के लिए कोकिलवत् सगायक हैं । हम अपनी शक्ति को
भूलकर काकवत् न बने । हस्तगतबहुमूल्य रत्न-मणि को न खो दे ।

इतो विरागश्च परत्र मोहनम्, ततो निपातोऽन्यत एव रोहणम् ।

प्रचक्रमेच्छेत्तुमनल्पपाशकम्, दृढप्रतिज्ञाद्विविधां न्यवारयत् ॥४०॥

अन्वयः—(स) इतः विरागः परत्र च मोहनम् ततः निपातः, अन्यतः रोहणम्
एव । इति अनल्पपाशकम् छेत्तुम् प्रचक्रमे (तस्य) दृढप्रतिज्ञा द्विविधाम् न्यवार-
यत् ।

भावानुवादः—एक तरफ वैराग्य है तो, दूसरी और मोह ममत्व के आकर्षण है।
उधर आत्मोन्नति के शिखर पर आरोहण है, तो उधर गहरी खाई में पतन है।
इसी गम्भीर चिन्तन के आधार पर उन्होंने (जवाहर) ममता के मोहक बन्धनों
का छेदन प्रारम्भ किया । उनकी एकनिष्ठ सुदृढप्रतिज्ञा ने दुविधा को पार कर
लिया ।

न कोपि कस्यापि निजः प्रपालकः, स्वकर्मभावेन भवन्ति मानवाः ।

अनाद्यनन्ते ननु लोकबन्धने, निरासनं तस्य हितावहं भवेत् ॥४१॥

अन्वयः—नः अपि कस्य अपि निजः प्रपालकः न । मानवाः स्वकर्मभावेन भवन्ति ।
अनाद्यनन्ते लोकबन्धने च तस्य (कर्मणः) निरासनम् एव हितावहम् भवेत् ।

वयः यथा—यथा बाधविबर्धनम् कृतम् । तथा—तथा बोधजसिद्धिः । आगता ।
नै—शनैः संयमवित्तम अर्जितम् । इत्थं धनराजबाधनम्फलम् न यातम् ।

वानुवादः—ज्यों—ज्यों उनकी वैराग्य साधना में व्यवधान उपस्थित किया गया ।
यो—त्यो ज्ञान की परिपक्वता में वृद्धि होती गई । उन्हें ज्ञान—सिद्धि प्राप्त
होती गई । अपने चाचाजी (धनराज जी) द्वारा प्रस्तुत व्यवधान सफल नहीं
हुए और शनैः—शनैः उन्होंने समयधन का उपार्जन कर लिया ।

याहित्यक्त्वा भवनं सुखावहम्, विलोक्य प्रीतिं परिवारभाविनीम् ।
प्रहं च जातो जरसा विमर्दितः, श्रितं न किञ्चिद् धनराजभाषितम् ॥४९॥

अन्वयः परिवार भाविनीम् प्रीतिम् विलोक्य सुखावह भवनं त्यक्त्वा न याहि ।
अहम् च जरसाविमर्दितः जातः (इतितेन) धनराजभाषितम् किञ्चित् न
श्रितम् ।

वानुवादः—तर्जनात्मक व्यवधान की असफलता पर ममतात्मक व्यवधान प्रस्तुत
करते हुए चाचा श्री धनराज ने कहा—मैं वृद्धावस्था के कारण जर्जर तन हो
गया हूँ, अतः तुम पारिवारिक प्रेम एवं समृद्ध सुखी परिवार को छोड़ कर न
जाओ । किन्तु चाचाजी के इन वचनों को भी उन्होंने स्वीकार नहीं किया ।

प्रपञ्च पूर्णजगतीविबन्धनम् न वर्तते तत्र मुधासमीहनम् ।
गताः दिवं प्रेष्ठजनाः निराश्रयाः, न सहायमास्तेपलमात्रनाशनम् ॥५०॥

अन्वयः—जगतीविबन्धनम् प्रपञ्चपूर्णम् (अस्ति) । तत्र मुधा समीहनं न वर्तते ।
निराश्रयाः प्रेष्ठजनाः दिवम् गताः । इति पलमात्रनाशनम् सहायम् न आस्ते ।

भावानुवादः—संसार के मोह—मायादि समस्त बन्धन प्रपञ्चपूर्ण हैं । बड़े—बड़े
व्यक्ति भी अनाथ से खाली हाथ चले गए । ऐसे क्षणभंगुर संसार में रहने की
में विल्कुल इच्छा नहीं करता । अतएव मेरे लिए दीक्षा ग्रहण करने में क्षण
मात्र का विचम्ब असह्य है ।

अरक्षितं जीवति भाग्यरक्षितम्, सुरक्षितं दैव हतं विनश्यति ।
न योग्यमेतत्परिचिन्तनम्, ध्रुवम्, कथं भवेन्मातुलसूनुन्यथा ॥५१॥

अन्वयः—भाग्यरक्षितम् अरक्षितम् जीवति । दैवहतं सुरक्षितम् (अपि) विनश्यति ।

पितृव्य-पादस्य कठोरशासनात्, कियद्यथारुद्धममूदनारतम् ।
सुसंगतं साधु जनस्य शान्तिदम्, स्थिता तथापीह विरागभावना ॥४५॥

अन्वयः—साधुजनस्य शान्तिदम्, सुसंगतम् पितृव्य-पादस्य कठोर-शासनात् अनार-
तम् कियद् यथारुद्धम् अभूत् । तथापि इह विरागभावना स्थिता ।

भावानुवादः—अपने चाचा के कठोर अनुशासन से उनकी शान्तिदायी संतसंगति
में निरन्तर कुछ-कुछ व्यवधान आने लगे, अर्थात् उनका मुनिसम्पर्क प्रायः अ-
रुद्ध सा हो गया । तथापि उनकी वैराग्य भावना यथावत् स्थित रही ।

विरोधमार्गं बहुधा प्रदर्शितम्, कृतंच दग्धैरनगारनिन्दनम् :
फलं न लब्धं दुरबोधबोधनम्, विरागचित्तेन भृशं नगायितम् ॥४६॥

अन्वयः—बहुधाविरोधमार्गम् प्रदर्शितम् । दग्धैः अनगारनिन्दम् कृतम् । दुरबो-
धनम् फलम् न लब्धम् (तस्य) विरागचित्तेन भृशं नगायितम् ।

भावानुवादः—कतिपय तुच्छ व्यक्तियों ने असत् प्रेरणा प्राप्त कर उनके समक्ष साधुओं
की निन्दा की । उनके वैराग्य में विरोध प्रस्तुत किया । किन्तु चूंकि उनका
वैराग्य अनुरंजित चित्त मेखवत् अचल-सुदृढ हो गया था । अतः उन अ-
बन्धुओं का असत् परामर्श सफल नहीं हुआ ।

सचित्त नीरं प्रथमं जहौ स्वयं, वनस्पतिं जीवसमन्वितं तथा ।
रसस्य हाने रसनापि निजिता, ससंयमं गह्मिरात्रिभोजनम् ॥४७॥

अन्वयः—स प्रथमं स्वयं सचित्त-नीरम् जहौ । तथा जीवसमन्वितं वनस्पतिं
(जहौ) ससंयमं गह्मिरात्रि-भोजनम् जहौ । रसस्य हाने रसना अपि निजिता ।

भावानुवादः—(अपनी विरक्ति को सम्पुष्टि प्रदान करने हेतु) उन्होंने सर्वप्रथम
स्वयं सचित्त जल का परित्याग कर दिया । सजीव वनस्पति का भी प्रत्या-
ग्य कर दिया । जीवन को सयमित बनाते हुए गह्मिरात्रिभोजन का भी
त्याग कर दिया । इस प्रकार स्वाद के त्याग से रसनेन्द्रिय पर विजय प्राप्त
कर ली गई ।

यथा-यथा बाधविवर्धनं कृतम्, तथा-तथाबोधजसिद्धिरागता ।
गर्भः-गर्भः संयमचित्तमजितम् । फलं न यातं घनराजबाधनम् ॥४८॥

प्रयत्नलभ्यं सफलत्वमय्यते, ततोहि सम्बन्धिजनाश्चयाचिताः ।
स्वदीक्षणा-देशन पत्रलब्धये, पयोधिनेवावनिसीमरक्षया ॥५४॥

अन्वयः—प्रयत्नलभ्यं सफलत्वम् (जनैः) अय्यते । ततः हि “तेन” अवनिसीमर-
क्षया पयोधिना इव स्वदीक्षणादेशनपत्रलब्धये सवन्धिजनाः च याचिताः ।

भावानुवादः—‘यथेष्ट प्रयत्न के द्वारा मानव को अपने कार्यक्षेत्र में अवश्य सफ-
लता प्राप्त होती है ।’ इसी सिद्धान्त को केन्द्र बनाकर उन्होंने पृथ्वी की सीमा
को सुरक्षा प्रदान करने वाले समुद्रवत् (मर्यादित हो) अपने दीक्षार्थ आज्ञा-पत्र
प्राप्ति हेतु कौटुम्बिकों से आग्रहपूर्वक निवेदन किया ।

बहोश्च कालात्सफल समीहितम् यदाहि दीक्षाविधये च पत्रिका ।
पितृव्यदिष्टाधिगता महात्मना, यथाजलैः चातकखेचरस्य वै ॥५५॥

अन्वयः—महात्मना यदाहि दीक्षाविधये पितृव्यदिष्टा च पत्रिका अधिगता । तदा
जलैः वै चातकखेचरस्ययथा बहोः च कालात् समीहितम् सफलम् (जातम्) ।

भावानुवादः—उस महान् आत्मा ने जब पितृव्य द्वारा आज्ञा-पत्र प्राप्त किया तो
उनकी चिरअभिलषित इच्छा उसी प्रकार पूर्ण हुई जैसे स्वातिवृन्द से चातक
की ।

धनैर्यथाऽनाथविपन्नमण्डली, सुधामयै वारिचयैर्मरुस्थली ।
बुभुक्षितोऽन्नैः पयसापिपासितः, ततर्प साज्ञापरिपत्रकैस्तथा ॥५६॥

अन्वयः—यथा धनैः अनाथविपन्नमण्डली, सुधामयैः वारिचयैः मरुस्थली अन्नैः
बुभुक्षितः, पयसा पिपासितः, तथा एव सः आज्ञापरिपत्रकैः ततर्प ।

भावानुवादः—जैसे दीन-अनाथों की मण्डली धन से, मरुस्थली (रेगिस्तान) सुधा
सदृश जल से, बुभुक्षित अन्न से एव तृषित जलपान से तृप्ति प्राप्त करते हैं ।
वैसे ही हमारे चरित नायक भी आज्ञा-पत्र प्राप्त कर आनन्दित हो परितृप्त
हो गए ।

विशिष्टपत्रं तरणाय पत्रकम्, भवान्धिपूरोधनिमग्नपारगम् ।
यदाससादेति विरागजीवनो, बभूव सीमा नविमोदवारिधेः ॥५७॥

अन्यथा मातुलसूनुः कथम् भवेत् इति एतत् परिचिन्तनम् ध्रुवम् योग्यम् न ।

भावानुवादः—सभी सुरक्षा साधनों से वञ्चित, किन्तु भाग्य द्वारा सुरक्षित स ही जीवित रहता है । और स्वयं सुरक्षित, किन्तु भाग्य द्वारा अरक्षित नष्ट हो जाता है । अतः 'मेरे दीक्षित हो जाने पर मामा के पुत्र का क्या होगा' चिन्तन मेरे लिए निश्चित ही अनुचित है ।

महात्मबुद्धो निविडान्धकारके, ससर्ज रात्रौ निजराज्यशासनम् ।

जवाहरः किन्तुदिवासमुज्ज्वले, प्रकाशराशौ सदनं विसृष्टवान् ॥५२॥

अन्वयः—महात्मबुद्धः रात्रौ निविडान्धकारके निजराज्यशासनम् ससर्ज । किन्तु महामनाः (जवाहरः) प्रकाशराशौ समुज्ज्वलेदिवा सदनं विसृष्टवान् ।

भावानुवादः—महात्मा बुद्ध ने रात्रि के सघन अन्धकार में राज्यशासन का परि त्याग किया था, किन्तु महामना जवाहर ने दीप्तिमन्त प्रकाशमान समुज्ज्वल दिन में गृह त्याग किया ।

जिगाय सम्यक् सहज सुधाश्रितम्, सुखावह संयमवस्तु सिद्धिदम् ।

पुनश्च गत्वा निजसाधनस्थले, प्रशस्तसाधुत्वसमाश्रये रतः ॥५३॥

अन्वयः—सम्यक् सहज सुधाश्रितम् सुखावहं सिद्धिदम् संयमवस्तु जिगाय । (पारिवारिक राजस प्रेम) पुनः च निजसाधनस्थले गत्वा प्रशस्तसाधुत्वसमाश्रये रतः (अभवत्) ।

भावानुवादः—(इस प्रकार) जागतिक राजसी प्रेम पर सुधाभिषिक्त आनन्ददा सिद्धिप्रद नैसर्गिक सम्यक् प्रेम की विजय हुई । अब वे अपने साधन स्थल पर प्रशस्तसाधु भाव में संलीन हो गए ।

टिप्पणीः— (श्लोक ५१)

(१) यहा जो भाग्य का कथन है! वह नीतिकार की दृष्टि में है जैन-दर्शन सत्याश को भी सापेक्ष दृष्टि से ग्रहण करने में गुणग्राही रहा है भाग्य नाम का कोई स्वतन्त्र तत्त्व नहीं है । पूर्वजन्म में किये गये शुभाशुभ क ही अग्रिमजन्म में भाग्य की संज्ञा पा लेते हैं । निकाचित बन्धन वाले कर्म का प्रदान करते ही हैं । अनेक प्रयत्न करने पर भी वे निष्फल नहीं होते । भाग्य जनना उसे भाग्य शब्द से अभिहित कर देती है । वस्तुतः शुभाशुभ कर्म को ही भाग्य मानना चाहिए ।

जिनेन्द्रदीक्षाग्रहणप्रयोजन. धर्ममयः महोत्सवः निरूपितः ।

भावानुवादः “शुभ कार्यं शीघ्र करना चाहिये” इस नीति वाक्य के अनुसार उन्नत धार्मिक विचारशील श्रावकों ने विरक्त बन्धु श्री (जवाहर) को जैनेश्वरी दीक्षा प्रदान करने हेतु धर्ममय दीक्षा महोत्सव का आयोजन किया ।

सधर्मिबन्धून् निकषा परेतान् निमन्त्रणं सादरमेवमागतम् ।
अभूतपूर्वं शुचिभद्रभावनम्, मुनेरहोदीक्षणमीक्षितुं मुदा ॥६१॥

अन्वयः—अहो! अभूतपूर्वम् शुचिभद्रभावनम्, महामुनेः दीक्षणम् ईक्षितुम् सधर्मि-
बन्धून् परेतान् च निकषा एवम् सादरम् निमन्त्रणम् आगतम् ।

भावानुवादः—परम—पवित्र भावनाओं से संयुक्त मुनि दीक्षा के अभूतपूर्व महो-
त्सव के अवलोकन हेतु स्वधर्मी बन्धुओं तथा अन्य बन्धुओं के पास भी सादर
निमन्त्रण पत्र प्रेषित किये गये ।

पयोधिवीचिप्रतिमे मुदान्विते, जनौघमध्ये कलकेशलुञ्चनैः ।
सम सुभाग्यान्नवकारपूर्वकम्, अदीक्षितात्मार्थिनमेव सूत्रवित् ॥६२॥

अन्वयः—मन्त्रवित् पयोधिविचिप्रतिमे मुदान्विते जनौघमध्ये सुभाग्यात् नवकारपूर्व-
कम् कलकेशलुञ्चनैः समम् आत्मार्थिनम् एव अदीक्षत ।

भावानुवादः—आगमज्ञ बड़े घासीराम जी म. सा. ने सागर की तरंगों के समान
लहराते प्रसन्नवदन अपार जन-समूह के मध्य नमस्कार मन्त्र के उच्चारणपूर्वक
सुन्दरकेशलुञ्चन के साथ सौभाग्यशाली आत्मारथी श्री जवाहर को भागवती
दीक्षा प्रदान की ।

अनन्तरं दीक्षण-सद्विधेरयम्, महाव्रतानां परिपालनाय च ।
विमुक्ति मार्गं परितः समाश्रयन्, मुनिर्बभूवातिशयैर्विभूषितः ॥६३॥

अन्वयः—दीक्षणसद्विधेः अनन्तरम् अयम् विमुक्तिमार्गं परितः समाश्रयन् अति-
शयैः विभूषितः महाव्रतानां परिपालनाय च मुनिः बभूव ।

भावानुवादः—कल्याणकारी भागवती दीक्षा के सद् विद्यान के पश्चात् सर्वतः
मोक्ष मार्ग को आश्रित कर महाव्रतों की सम्यक् परिपालना हेतु अतिशयों से

अन्वयः—विरागजीवनः तरणाय पत्रम् (इव) भवाब्धिपूरौघनिमग्नपारगम् वि-
ष्टपत्रम् यदा आससाद । इति तदा विमोदवारिधेः सीमा न बभूव ।

भावानुवादः—जब विरक्त आत्मा श्रीजवाहर ने, भवसागर में निमग्न जीव को
पार लगाने वाली नौकावत् अनुमति—पत्र प्राप्त किया, तो उनके हृदय में हर्ष-
नुभूति का निःसीम सागर उमड़ पड़ा ।

चमूविशाला परिपन्थिसंभृता, सशक्तरूपोऽसि स्वयं समृद्धिभिः ।
प्रमादभावं परित्यज्य तत्परो, विवोधयामासनिजं भवेरसौ ॥५८॥

अन्वयः—हे आत्मन् ! परिपन्थि सम्भृता विशाला चमूः (अस्ति) त्वं स्वयं समृ-
द्धिभिः सशक्तरूपः असि । प्रमादभावं परित्यज्य (तां जेतुं) तत्परो भवेः । इति
असौ निजम् विवोधयामास ।

भावानुवादः—अनन्तर साधना पथ पर पद चरण के क्षणों में उन्होंने स्वयं को इस
प्रकार उद्बोधित किया—“आत्मन् आन्तरिक शत्रुओं की विशाल सेना सनद
है । तुम स्वयं सभी समृद्धियों से सम्पन्न अमित शक्ति केन्द्र हो । (अतः) प्रमा-
दवृत्ति का परित्याग कर आन्तरिक रिपुओं पर विजय प्राप्त करने को तत्पर
हो जाओ ।

न चान्तरेण प्रथतेऽनुकामना, निदानमेवं परिभावभास्वरम् ।
जनैः समस्तैः परिभाव्यतामिदम्, विना न श्रद्धां नवसिद्धिराप्यते ॥५९॥

अन्वयः—एवं परिभावभास्वरम् निदानम् अन्तरेण अनुकामना च न प्रथते । श्रद्धा
विना नवसिद्धिः न आप्यते । इदम् समस्तैः जनैः परिभाव्यताम् ।

भावानुवादः—उज्ज्वल विचार रूप कार्य के अभाव से कार्य रूप मनोरथ की
सिद्धि नहीं हो सकती । सम्यक्-श्रद्धा के बिना नूतन सिद्धि नहीं मिल सकती ।
यह सामान्य नियम जन-जन के द्वारा ज्ञेय है । ।

“शुभस्य शीघ्रम्” कथनानुसारकम्, जिनेन्द्रदीक्षाग्रहणप्रयोजनः ।
विरागयुक्तस्य कृते सदाशयैः, निरूपितो धर्ममयो महोत्सवः ॥६०॥

अन्वयः—“शुभस्य शीघ्रम्” इति कथनानुसारकम् सदाशयैः विरागयुक्तस्य कृते

न्वयः—अहम् कदाचन अघोगमकः न भवामि । मुदा (सदा) अचलाम् ऊर्ध्व-
गतिमेव समीहे । मानसम् क्वापि प्रलोभने न व्रजेत् । भवान् एव मम भवान्त-
कारकः भवेत् ।

वानुवादः—मेरी चेतना अघोगति से विरक्त रहे । मुझे अनवरत ऊर्ध्व-गति
की ही चाह हो । मेरा मानस किसी भी प्रकार के लोभ से आकृष्ट नहीं । मैं
सर्वदा आपको ही आदर्श मानकर जीवन सफल करूँ, मेरा अब पुनर्जन्म न हो,
यही कामना है ।

वहन्ति धाराः हृदि कामनाञ्चिताः, भवेन्न मे तत्र निमज्जनं मुधा ।
इतस्ततः संप्लवनं विलोक्यते, सुधेहिमामुत्तरितुं दयानिधे ॥६८॥

न्वयः—मम हृदि कामनाञ्चिताः धाराः वहन्ति । तत्र मे मुधानिमज्जन न
भवेत् । इतस्ततः मे संप्लवनं विलोक्यते । हे दयानिधे ! माम् उत्तरितुं
सुधेहि ।

वानुवादः—मेरे हृदय में जो कुछ सांसारिक कामनाओं की धाराएँ प्रवाहित हो
रही हैं । उनमें मेरा मानस निरर्थक निमग्न न हो । उनमें होने वाला प्रवाह
मुझे इतस्ततः आन्दोलित कर रहा है, अतः हे करुणानिधे मेरे पार जाने हेतु
अवलम्बन बने ।

महत्त्वहीनं हि लभेत मानसम् निरापदं ते शरणं परात्परम् ।
प्रयान्तु केचित् किरणास्तवानुगाः, मदर्थमेवं परिरक्षितो भवे । ६९॥

टिप्पणीः—(६८)

(१) सांसारिक व्यक्ति के लिए कई विकट परिस्थितियाँ उभर कर
सामने आती हैं । वे व्यक्ति को प्रभावित किये बिना नहीं रहती हैं । पर विच-
क्षण प्रज्ञासम्पन्न मानव ऐसी परिस्थिति में भी अपने आपको विचलित नहीं
करता हुआ श्रेष्ठ लक्ष्य को ही सम्मुख रखता है । उसी तरह बालक जवाहर
ने विचित्र संसार के प्रभावों के बीच अपने आपको सभलने के लिए सर्वोच्चा-
दर्श परमात्मा को समझकर भावना भाई कि मेरी उच्च लक्ष्य के प्रति जो
स्थास्था है । वही मुझे इन भ्रमावतों से उबार सकती है । यही मेरा आत्म-
निवेदन प्रभु के चरणों में है ।

विभूषित उन्होंने मुनिजीवन में प्रवेश किया ।

मुनेरिदं भावनमेव भावुकम् मुदान्विते मञ्जुलमानसेऽभवत् ।
अपूर्णतापूर्तिकृतौ सहायकौ, प्रभो ! त्वदीयौ चरणौ समाश्रये ॥६४॥

अन्वयः—मुनेः मुदान्विते मञ्जुलमानसे इदम् भावुकम् भावनम् एव अभवत्
प्रभो ! त्वदीयौ चरणौ अपूर्णतापूर्तिकृतौ सहायकौ समाश्रये ।

भावानुवादः—मुनिव्रत ग्रहण करने के अनन्तर उनके प्रसन्न मञ्जुल मानस
परमात्मसमर्पणा की ऐसी विशिष्ट भावनाएँ उत्पन्न हुई कि—हे प्रभो !
अपनी अपूर्णता को पूर्णता प्रदान करने के लिए सहायक रूप में आपकी चर-
श्रुत-चारित्र्यउपासना का आश्रय ग्रहण करता हूँ ।

ममास्ति चाशा परपूरणीनवा, न विद्यते कोपिसमाश्रयोऽधुना ।
अनाथनाथश्च विपत्तिरक्षिता, अनन्यभावेन भवन्तमाश्रये ॥६५॥

अन्वयः—मम च आशा परपूरणी न वा । अधुना कोपि समाश्रयः अपि न विद्यते
अनाथनाथः च विपत्तिरक्षिता (असि) अतः अनन्य भावेन भवन्तम् एव आश्रयः

भावानुवादः—हे प्रभो ! मेरी समस्त मनःकामनाएँ दूसरों के द्वारा नहीं स्वयं
परिपूरित होगी और न कोई इस समय मेरा सहयोगी भी है । हे अनाथों
स्वामिन् ! एक मात्र तुम्हीं विपत्ति रक्षक हो । अतः अनन्य भाव से आप
ही आश्रय ग्रहण करता हूँ ।

विकार सर्पाद् विषभीतिमास्थितः, पलाय्य यातः शरणं सुखावहम् ।
विधाय नैजं भगवन् ! दयान्वितो, भयान्वितं मां परिरक्ष सत्वरम् ॥६६॥

अन्वयः—अहम् विकारसर्पात् विषभीतिम् आस्थितः पलाय्य सुखावहं शरणं यातः
है भगवन् ! नैज विधाय दयान्वितः सन् भयान्वितम् मां सत्वरम् परिरक्ष ।

भावानुवादः—विकार वासना रूपी नागो के भय से भीत हो, मैं पलायित होकर
आपकी आनन्ददायिनी शरण में आया हूँ । हे दयानिधि ! भीति से मेरी रक्षा
कर मुझे अपना बना लें ।

भयानि नायोगमकः कदाचन, समीह एवोर्ध्वगतिं सदोज्ज्वलाम् ।
प्रतीभते ववापि व्रजेन्न मानसम्, भवेद् भवानेव भवान्तकारकः ॥६७॥

वयः—अहम् कदाचन अधोगमकः न भवामि । मुदा (सदा) अचलाम् ऊर्ध्व-
तिम् एव समीहे । मानसम् क्वापि प्रलोभने न व्रजेत् । भवान् एव मम भवान्त-
कारकः भवेत् ।

वानुवादः—मेरी चेतना अधोगति से विरक्त रहे । मुझे अनवरत ऊर्ध्व-गति
ही चाह हो । मेरा मानस किसी भी प्रकार के लोभ से आकृष्ट नहीं । मै
तबदा आपको ही आदर्श मानकर जीवन सफल करूँ, मेरा अब पुनर्जन्म न हो,
यही कामना है ।

वहन्ति धाराः हृदि कामनाञ्चिताः, भवेन्न मे तत्र निमज्जनं मुधा ।

इतस्ततः संप्लवनं विलोक्यते, सुधेहिमामुत्तरितुं दयानिधे ॥६८॥

वयः—मम हृदि कामनाञ्चिताः धाराः वहन्ति । तत्र मे मुधानिमज्जन न
भवेत् । इतस्ततः मे संप्लवनं विलोक्यते । हे दयानिधे ! माम् उत्तरितुं
सुधेहि ।

वानुवादः—मेरे हृदय में जो कुछ सांसारिक कामनाओं की धाराएँ प्रवाहित हो
रही हैं । उनमें मेरा मानस निरर्थक निमग्न न हो । उनमें होने वाला प्रवाह
मुझे इतस्ततः आन्दोलित कर रहा है, अतः हे करुणानिधे मेरे पार जाने हेतु
अवलम्बन बने ।

महत्त्वहीनहि लभेत मानसम् निरापदं ते शरणं परात्परम् ।

प्रयान्तु केचित् किरणास्तवानुगाः, मदर्थमेवं परिरक्षितो भवे । ६९॥

टिप्पणीः—(६८)

(१) सांसारिक व्यक्ति के लिए कई विकट परिस्थितियाँ उभर कर
सामने आती हैं । वे व्यक्ति को प्रभावित किये बिना नहीं रहती हैं । पर विच-
क्षण प्रज्ञासम्पन्न मानव ऐसी परिस्थिति में भी अपने आपको विचलित नहीं
करता हुआ श्रेष्ठ लक्ष्य को ही सम्मुख रखता है । उसी तरह बालक जवाहर
ने विचित्र संसार के प्रभावों के बीच अपने आपको सभलने के लिए सर्वोच्चा-
दर्श परमात्मा को समझकर भावना भाई कि मेरी उच्च लक्ष्य के प्रति जो
व्याप्त्या है । वही मुझे इन अभावों से उबार सकती है । यही मेरा आत्म-
निवेदन प्रभु के चरणों में है ।

अन्वयः—मम हि महत्त्वहीनम् मानसम् ते परात्परम् निरापदं शरणं लभेत । तदनुगाः केचित् किरणाः मदर्थम् प्रयान्तु । एवम् अहम् भवे परिरक्षितः स्याम् ।

भावानुवादः—हे प्रभो ! मेरा सामान्य सा मानस आपकी निरापद सर्वश्रेष्ठ शरणा को प्राप्त करे । आपकी कृपापूर्ण कुछ किरणें मुझे आप्लावित कर दें । मैं संसार में पूर्णरूपेण सुरक्षित हो सकता हूं ।

ततो महत्त्वं परिगृह्य दीक्षया, प्रपूर्य शं शक्तिसमाधिवत्तया ।
गुरोः कृपां प्राप्य प्रबुद्धमानसः प्रचक्रमे साधुसुवृत्तिपालने ॥७०॥

अन्वयः—सततः दीक्षया महत्त्वम् परिगृह्य, शं शक्तिसमाधिवत्तया प्रपूर्य, गुरोः कृपाम् प्राप्य, प्रबुद्धमानसः सन् साधु सुवृत्तिपालने प्रचक्रमे ।

भावानुवादः—इस प्रकार की समुपासना से समृद्ध होकर उन्होंने दीक्षा के गौत को हृदयंगम कर तथा गुरु चरणों की कृपा प्राप्त कर अपनी शक्ति को कपाश शमनरूप समाधि में नियोजित किया और प्रबुद्ध चेता बन साधवाचार के सत् व्यवहार में प्रवृत्त हुए ।

॥अवसाने वसन्ततिलकाच्छन्दः ॥

दीक्षातृषा व्यपगता महतीभवेभ्यो, धाराप्रवाहविषया परिवोधितोऽयम् ।
आदर्शजीवनविकासपथाभिरूढः, मुक्तेर्दिशामभिययौ यजनाभिरामः ॥७१॥

अन्वयः—भवेभ्यः धाराप्रवाहविषया परिवर्धिता इयम् महती दीक्षातृषा व्यपगता । स आदर्शजीवनविकासपथाभिरूढः यजनाभिरामः सन् मुक्तेः दिशाम् अभिययौ ।

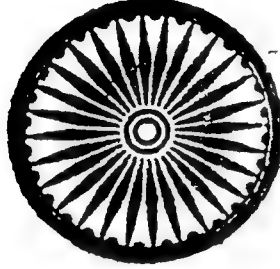
भावानुवादः—जन्म परम्परा से धाराप्रवाह के रूप में परिवर्धित महती भाववर्धनी दीक्षा की यह पावन पिपासा उपशान्त हो गई और वे साधनामय आदर्शजीवन के विकास पथ पर आरूढ मुक्ति पथ पर चल पड़े ।

इति द्वितीय सर्गः—

समाप्त उद्भवविरतिसर्गो द्वितीयः—

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,
नानेशसच्चरणयोश्चरितावधाने ।
श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे,
पूर्णो द्वितीयजनिमोहविरागसर्गः ॥

अथ तृतीय सर्ग :

मुनिजीवनसामाचारी सर्गः

(द्रुतविलम्बित छन्दः)

मुनिपथं जगृहे जयविग्रहो, ग्रहणधारण-शक्तिसमन्वितः ।
सकलजीवसमाश्रयहेतवे, हितकरं नवजीवनमास्थितः ॥१॥

अन्वयः—ग्रहणधारणशक्तिसमन्वितः, जयविग्रहः, सकलजीवसमाश्रयहेतवे हितकरम्,
नवजीवनम्, आस्थितः समुनिपथम् जगृहे ।

भावानुवादः—ग्रहण-धारण से युक्त, तीव्रमेधा शक्तिसम्पन्न, विजयविग्रहतुल्य,
जगजन्तुरक्षानिमित्तहितंकर नूतन जीवन धारण कर यशोविजयी मुनिजवाह
सतत सावधान हो मुनि-पथ पर गतिशील हुए ।

भगवतो नवदीक्षण-धारणात्, जिननिर्दिष्ट पथस्य समाश्रयात् ।
व्यपगता निखिला मलकालिमा, कनकतुल्यशरीरमदीप्यत ॥२॥

अन्वयः—भगवतः नवदीक्षणधारणात्, जिननिर्दिष्टपथस्य समाश्रयात्, निखिला
मलकालिमा व्यपगता । तदा तस्य कनकतुल्यशरीरम् अदीप्यत ।

भावानुवादः—सर्वज्ञ-सर्वद्रष्टा जिनेश्वर प्रभुद्वारा निर्दिष्ट मार्ग के समाश्रय में
भागवती दीक्षा अंगीकार करने से जीवन की समस्त कालिमा विलीन हो गई ।
दैहिक कान्ति कञ्चनवत् प्रदीप्त हो उठी ।

शुचिललाटममुन्नतविग्रहो, मधुरवाग् प्रभया कलयाञ्चितः ।
परमरम्यमनोज्ञममाकृतिः, अतरतः शुशुभे जिनदीक्षया ॥३॥

अन्वयः—शुचिललाटममुन्नतविग्रहः, मधुरवाक् कलयाप्रभया अञ्चितः, परम

रम्यमनोज्ञसमाकृतिः व्रतरतः जिनदीक्षया शुशुभे ।

भावानुवादः—पवित्र प्रदीप्त विशाल भाल, समुन्नतदेह, वाणी माधुर्य से विभूषित, समुज्ज्वल प्रभावलय से मण्डित, नयनाभिरामस्वरूप से उपशोभित उनका व्यक्तित्व, जैनेश्वरी दीक्षा के महाव्रतों के अनुशीलन में निरत हो. निखर उठा ।

निज शरीर—कृते सुखवर्जने, परहिते समभावसमर्पणे ।

विमलसाधुसमाचरणेऽखिले, प्रतिपलं समचेष्टत सादरम् ॥४॥

अन्वयः—स निजशरीरकृते सुखवर्जने, परहिते समभावसमर्पणे, अखिले विमलसाधु-समाचरणे, प्रतिपलम् सादरम् समचेष्टत ।

भावानुवादः—वैयक्तिक-दैहिक सुखो के परित्याग एवं परहितार्थसमता-सिद्धान्त के अनुशीलन द्वारा साधवाचार की समस्त सुन्दर मर्यादाओं के पालन में अप्रमत्त भावेन सादर संलग्न हुए ।

भुवनदृश्यपदार्थकदम्बके, विषमयेममतामयवर्जितः ।

निजचरित्रपवित्रविधायकः, अरमतात्मसमुन्नतिकर्मणि ॥५॥

अन्वयः—विषमये भुवनदृश्यपदार्थकदम्बके, ममताऽमयविवर्जितः, निजचरित्र-पवित्र-विधायकः, आत्मसमुन्नतिकर्मणि, अरमत ।

भावानुवादः—वैषम्यभावसमन्वितसमस्तजागतिक दृश्य-पदार्थों के प्रति ममत्त्व रोग रहित हो । अपने चरित्र के पावित्र्य में तथा आत्मोन्नति साधक कार्यों में निरत हुए ।

निजकृतित्वत्वेन महीयसा, दयनपालनभावविभूषितः ।

निखिलजीवनरक्षणदीक्षितोऽ, भवदमो परमेश्वरग्नयथे ॥६॥

अन्वयः—अर्थां दयनपालनभावविभूषितः, निखिलजीवनरक्षणदीक्षितः, महीयसा निजकृतित्वत्वेन परमेश्वर-ग्नयथे अभवत् ।

भावानुवादः—अनुकम्पा भाव से अनुवृषित, ममत्त्व प्रालिखी की गथा हेतु स्वीकार कर के अपने समुन्नत योग्य के द्वारा परमात्मपर्याप्तिके हेतु निरत हुए ।

स्वयमियं करणेन फलश्रुतिः, कथनमत्र सदा परिवर्जितम् ।
भवति मोदकनामविधानतः, कथमहो परितृप्तिरनाशिनाम् ॥७॥

अन्वयः—स्वयं करणेन इयम् फलश्रुतिः (भवति) अत्र सदा कथनम् परिवर्जितम्
(अस्ति) अनाशिनाम् मोदकनामविधानतः अहो ! कथम् परितृप्तिः भवति ।

भावानुवादः—स्वयं पुरुषार्थ के द्वारा ही फल प्राप्ति सम्भव है । केवल शब्दों-
चचारणरूपकथन वर्जित है (अपर्याप्त है) । भोजन नहीं खाने वाले को क्यों
मोदक के नाममात्र से तृप्ति हो सकती है ?

दुरितपापमयं प्रविहाय सः, सुकृतिधर्मचयं समुपाश्रयन् ।
निखिलबन्धनभेदनहेतवे, मुनि-पथेन जगाम समाहितः ॥८॥

अन्वयः—स दुरितपापमयं प्रविहाय सुकृतिधर्मचयं समुपाश्रयन्, निखिलबन्धनभेदन-
हेतवे समाहितः (सन्) मुनिपथेन जगाम ।

भावानुवादः—(अतः) वे समस्त दुरित पाप कर्मों का परित्याग कर सत्कर्मधर्मा-
राधन के द्वारा कर्मबन्धनों के भेदनहेतु सजगवृत्यासंयम-पथ पर विचरण करने
लगे ।

परिषहो न शशाक विबाधितुम्, मुनिवरं विहितार्यकलापतः ।
चलितपादपमूलनशवितकम्, वचसमीरबलं नगमर्दने ॥९॥

अन्वयः—परिषहः मुनिवरम् विहितार्यकलापतः विबाधितुं न शशाक । चलितपा-
दपमूलनशवितकम् समीरबलम् नगमर्दने वच च (जायते) ।

भावानुवादः—किसी भी प्रकार के परीषह, संयमाराधना के उत्तम कर्तव्य से
उन्हें प्रतिहत करने में सक्षम नहीं हुए । जीर्ण-शीर्ण वृक्षों के उन्मूलन में समर्थ
वायुवेग क्या पर्वतों को चलित करने में सक्षम हो सकता है ?

जिन निरूपितधर्मविबोधकः, अगमवारिधिपोतसमप्रभः ।
निललितमानवमोहनिराकृतौ, मुनिरसौ परिबोधपरोऽभवत् ॥१०॥

अन्वयः—जिन निरूपितधर्मविबोधकः, अगमवारिधिपोतसमप्रभः, असी मुनिः निर्बु-
द्धः ।

लमानवमोहनिराकृतौ परिबोधपरः अभवत् ।

भावानुवादः—दुस्तीर्यसंसारोदधि से पार ले जाने वाले जहाज के समान, जिनेन्द्र-
प्ररूपित धर्म के प्रभावक वे महामुनि निखिलमानवसमुदाय के मोहबन्धनों के
निराकरण हेतु धर्मदेशना प्रदान करने लगे ।

परिशशाक विधातुमलंमुनिः, परिगृहीतयमं नियमेन सः ।

परिषहान् परिसोढुमनारतम्, दृढतरं परिभावनमास्थितः ॥११॥

अन्वयः—परिषहान् अनारतम् परिसोढुम् दृढतरम् परिभावनम् आस्थितः स मुनिः
परिगृहीतयम नियमेन विधातुम् परिशशाक ।

भावानुवादः—संकल्पशील दृढभावना के साथ परीषहों के सहन करने में सक्षम
वे मुनि महाव्रतरूपश्रमणमर्यादा के यथावत् पालन में अनवरत निमग्न थे ।

हेमन्तर्तुवर्णनम्:—

शरदनुक्रमकालगतेरयम्, विपुलशैत्यविवर्धितवैभवम् ।

सकलजीवसुखप्रदपूरकम्, ऋतुमवाप मनोहरहैमनम् ॥१२॥

अन्वयः—अयम् मुनिः शरदनुक्रमकालगतेः विपुलशैत्यविवर्धनवैभवं सकल-जीव
सुखप्रदपूरकम् मनोहरहैमनम् ऋतुम् अवाप ।

भावानुवादः—साधना मार्ग में अनवरत गतिशील इस महामुनि ने कालक्रमागत
विपुल शीतयुक्त, वैभव सम्पन्न, समस्तजीवसमूह के लिए सुखावह मनोरम हेमन्त
ऋतु को प्राप्त किया । (सर्दी का काल आ गया) ।

दिवसकार्यकरान् व्यथितान् निजे, समधिकार गृहे सुखितान्तथा ।

प्रमुदितान्प्रविधातुमलंनरान्, प्रब्रूतेदिवसो बलदायकः ॥१३॥

अन्वयः—बलदायकः हेमन्तदिवसः दिवसकार्यकरान्, व्यथितान् नरान् निजे समधि-
कारगृहे सुखितान् तथा प्रमुदितान् अलम् विधातुम् प्रब्रूते ।

भावानुवादः—दिन-भर कार्य करने से व्यथित मानव समुदाय को अपने आश्रय

में सुखी तथा प्रसन्न बनाने वाले शक्ति प्रदाता हेमन्त के दिवस प्रवृत्त हुए।
अर्थात् हेमन्त के आ जाने से कार्य में कष्ट का अनुभव समाप्त हुआ।

अभिभवेन चशैत्यसमाश्रितेः, गदमयो मुनिरेवमजायत ।
नवविहारविधेः समनन्तरम्, विवृतिहीनशिवे शिवमन्दिरे ॥१४॥

अन्वयः—किन्तु मुनिः शैत्यसमाश्रितेः अभिभवेन नवविहारविधेः समनन्तरम् विवृ-
ति हीनशिवेशिवमन्दिरे एवम् गदमयः अजायत ।

भावानुवादः—तथापि नवदीक्षित मुनि प्रवर प्रथम विहार में ही खुले हुए शिव-
मन्दिर में ठहरने के कारण सर्दी लगने से रुग्ण हो गये ।

परमबोधसमर्पितमानसः, नहि जगाम रुजाममितामसौ ।
मगनलालमुनेर्निधनादहो, विचलितः प्रकृतेर्विभवादपि ॥१५॥

अन्वयः—असौ मुनिः परमबोधसमर्पितमानसः अमिताम् रुजाम् नहि जगाम ।
अहो ! श्री मगनलालमुनेः निधनात् प्रकृतेः विभवादपिविचलितः ।

भावानुवादः—सम्यक्बोधसम्पन्न मानस वाले वे मुनि शारीरिक दृष्टि से रुग्ण
नहीं रहे । किन्तु गुरु श्री मगनलाल जी म. सा. के निधन से मानसिक वैभव
से विचलित हो उठे । मनोरोग से ग्रस्त हो गए ।

उरगतुल्यदशा समजायत, मणिवियोगभवा मुनिमानसे ।
करगतं विभवं परिहाय ना, तदनुरूपरुजं सहते यथा ॥१६॥

अन्वयः—मुनिमानसे मणिवियोगभवा उरगतुल्यदशा समजायत । यथा ना करगतं
विभव परिहाय तदनुरूपरुजं सहते तथैव सोऽपि जातः ।

भावानुवादः—गुरुवर्य की वियोगानुभूति में मुनि श्री का मानस ठीक उसी प्रकार
हो गया । जैसे मणिघर नाग का मणि के खो जाने पर होता है । हस्तगत
बहुमूल्य मणि के खो जाने पर मनुष्य निर्धनता से व्याकुल हो उठता है । वही
स्थिति मुनिवर की हो गई ।

गदमहो विवृतं तनु नूरिगः, स्थितिरजायत मानसमादिनी ।
प्रवृत्तिरगम्य परोक्षहेतवे, पुनरभूदतिबद्धपरिक्रमा ॥१७॥

न्वयः—तनु गदमहः भूरिशः विसृतम् । मुनेः स्थितिः मानसमादिनी अजायत ।
प्रकृतिः अस्य परीक्षणहेतवे पुनः पुनः अतिबद्धपरिक्रमा अभूत् ।

भावानुवादः—वह वियोगानुभूतिजन्यस्वल्पव्यथा क्रमशः बढ़ती गई और मानस
विक्षिप्स—सा हो गया । मानो प्रकृति मुनिवर के धैर्य की परीक्षाहेतु सन्नद्ध हो
गई हो ।

ननु भवेन्मम शापितजीदनम्, विफलमेव समाप्तिर्यं कदा ।
विपिनमध्यमुपागत एकलः, उत चरामि तपश्चरणं चरन् ॥१८॥

न्वयः—(मुनिमनसि विचारः) मम विफलम् एव शापितजीवनम् ननु कदा
समाप्तिमयम् भवेत् । उत विपिनमध्यम् एकलः उपागतः तत्रैव चरन् तपश्चरणं
चरामि ।

भावानुवादः—ऐसी विकट स्थिति में विचार आन्दोलित हो उठे । मेरा यह अभि-
शापित जीवन निष्फल एव भारभूत हो गया है । कब यह समाप्त होगा । अथवा
क्यों नहीं एकाकी जंगल में जाकर साधना करूं ?

स्थिरमतिर्न तदा स विलोकितः, बहुविकल्पनजालवितानकम् ।
प्रतिपलं विविधैः परिभावनैः, समतनोद्व्यथिताः समसाधवः ॥१९॥

न्वयः—स तदा स्थिरमतिः न विलोकितः । प्रतिपलं विविधैः परिभावनैः बहु-
विकल्पनजालवितानकम् समनोत् । ततः समसाधवः व्यथिताः ।

भावानुवादः—उस संकटापन्न स्थिति में उनका मानसिक विचलन तीव्र हो उठा ।
उन दिनों उन्हें स्थिर—मति नहीं देखा गया । प्रतिपलं विभिन्न प्रकार की मान-
सिक कल्पनाओं में तथा अनेक परस्पर विरोधी सकल्प—विकल्पों के ताने—बाने
घुमते रहे । उनकी इस स्थिति को देखकर तत्कालीन निकटस्थ श्रमणवर्ग
चिन्तित हो उठा ।

प्रकृतिशान्त उपागत—चापलो, दिषममध्यगतः समभावनः ।
गदमयेऽसमयेऽपि विलोकितः, कुसुमरूपमहो ! इव कण्टके ॥२०॥

न्वयः—यहो! कण्टके कुसुमरूपम् इव तदा स गदमये समये अपि प्रकृतिशान्तः

उपागतचापलः विषममध्य गतः समभावनः विलोकितः ।

भावानुवादः—आश्चर्य है कि काटों के मध्य स्थित पुष्प के समान उस मार्तण्ड
चांचल्य के क्षणों में भी मुनि श्री शान्त-प्रशान्त बने रहते । विषममध्य-स्थिति
में भी समत्व भावी ही बने रहे ।

सततयोगसमाश्रितसेवया, मुनिवरो निगदः समजायत ।

समुपरागविपत्ति-महार्णवात्, शशि-समः प्रभयाधिकयोद्धृतः ॥२१॥

अन्वयः—समुपरागविपत्तिमहार्णवात् अधिकया प्रभयाउद्धृतः शशिसमः मुनिवरो
सततयोगसमाश्रितसेवया निगदः समजायत ।

भावानुवादः—निरन्तर स्वास्थ्य-योग की समुपासना एवं मुनि श्री मोतीलाल जी
म. सा. आदि की समुचित सेवा से वे मुनि वैसे ही स्वस्थ हो गये । जैन
विपत्तिरूप महार्णव से ग्रस्त चन्द्रमा की प्रभा उद्धृत रहती है ।

नगनदीपरिभूषितभागके, नृपतिभोजसमर्चितशासने ।

नगरधारपदे मुनिराडसौ, प्रथमपावसवासमकल्पयत् ॥२२॥

अन्वयः—असौ मुनिः नगनदीपरिभूषितभागके, नृपतिभोजसमर्चितशासने नगरधार
पदे प्रथमपावसवासम् अकल्पयत् ।

भावानुवादः—इस महामुनि ने अपना प्रथम-वर्षावास पर्वत-नदियों से शोभित
प्रान्त मे इतिहास प्रसिद्ध महाराज भोज की राजधानी धारानगरी में किया ।

रसमयी कवितासरसापगा, मुनिमहोदयमानसरोवरात् ।

प्रथमवारमदीप्यत तत्र सा, जनमनःपरिषिञ्चनकारिणी ॥२३॥

अन्वयः—तत्र जनमनःपरिषिञ्चनकारिणी रसमयी साकविता सरसापगा मुनिमहोदय
दयमानसरोवरात् प्रथमवारम् अदीप्यत ।

भावानुवादः—जनमन को प्रीत एवं पावन करने वाली, मधुरगीतों एवं कविता
की सरस सरिता का प्रवाह प्रथम बार ही उस ऐतिहासिक नगरी में मुनिमहोदय
के मानम-मान सरोवर से प्रवाहित हो सुशोभित हुआ ।

प्रमुखलक्ष्यमभूत्सफलं ततः, सकलशास्त्रसमभ्यसनं कृतम् ।
 तृप्तिविक्रमसंजयिनीपुरे, अदित भाषणमाद्यमनोरमम् ॥२४॥

अन्वयः—ततः प्रमुखलक्ष्यम् सफलम् अभूत् । सकलशास्त्रसमभ्यसनम् कृतम् ।
 तृप्तिविक्रमसंजयिनीपुरे आद्यं मनोरमम् भाषणम् अदित ।

वानुवादः—अनन्तर समस्त शास्त्रों के पूर्ण अध्ययन के द्वारा जीवन के मौलिक-
 लक्ष्य को सम्पन्न किया । और घर से उग्र विहार करते हुए महाराजा विक्रम
 की नगर उज्जयिनी पधारे । जहाँ आपने प्रथम मधुर सार्वजनिक प्रवचन
 दिया ।

धृतिगुणेन सुखं विहरन् मुनिः, जननमञ्जुलभूमिमुपागतः ।
 भ्रमणवन्दनलाभसमन्विता, प्रमुदिता सुखिता च बभूव सा ॥२५॥

अन्वयः—मुनिः धृतिगुणेन सुखं विहरन् जननमञ्जुलभूमिम् उपागतः । भ्रमण-
 वन्दनलाभसमन्विता प्रमुदिता सा सुखिता च बभूव ।

वानुवादः—अगाधधैर्यगुणसमन्वित मुनि न उज्जैनी से सुखपूर्वक विचरण करते
 हुए अपने संसारपक्ष की मातृभूमि रमणीय घरा को सनाथित किया । अपने ही
 लाल को पाकर मुनिवन्दन के लाभ से प्रमुदित हो वह भूमि आनन्दमयी बन
 गई ।

कतिपये वचनैश्च विभाविताः, पशुविहिंसनपानकुर्मन्तः ।
 विरतिमापुरनर्थपरम्परा, व्यपगताजनि जीवनमुज्ज्वलम् ॥२६॥

अन्वयः—भगवतः भाषणवचनैः च कतिपये विभासिताः । पशुविहिंसन-पानकु-
 र्मन्तः विरतिम् आपुः । अनर्थपरम्परा व्यपगता । जीवनम् च उज्ज्वलम् अजनि ।

वानुवादः—आप श्री के तत्कालीन प्रवचनों का सामान्यजनमानस पर इतना
 अधिक प्रभाव हुआ कि वहाँ अनेक व्यक्ति मांसभक्षण के निमित्त होने वाली
 पशुहिंसा एवं सुरा-पान जैसे कुतिसतकर्म से मुक्त हो गए । अनर्थपरम्परा की
 समाप्ति के साथ ही जन-जन का जीवन समुज्ज्वल हो गया ।

अनशनं बहुलाभकरं मतम्, अशनतुल्यमिवेन्दनकारकम् ।
 यद्वहं निखिलेन्द्रियसंयमम्, प्रभुपदप्रपदीनसहायकम् ॥२७॥

अन्वयः—इन्दनकारकम् अशनतुल्यम् इव अशनम् अपि बहुलाभकम्, गदहं निखिलेन्द्रियसयमम्, प्रभुपदप्रपदीनसहायकम् मतम् ।

भावानुवादः—जैसे शरीरपुष्टिहेतु आहार आवश्यक है, वैसे ही रोग से मुक्ति दिलाने वाला, समस्त इन्द्रियों पर नियन्त्रण साधने वाला, शारीरिक एवं आध्यात्मिक दृष्टि से लाभप्रद प्रभु-पद तक पहुँचाने में समर्थ उपवास आदि अशन तप भी जीवन कल्याण के लिए आवश्यक माना गया है ।

मुनिवरस्य विवोधकदेशनस्, श्रुतिपथे च विधाय विमुक्तिदम् ।
जिनमतं परिशोधकरं परम्, जगृहिरेऽधिकृता जनशासने ॥२८॥

अन्वयः—जनशासने अधिकृताः मुनिवरस्य मुक्तिदम् विवोधकदेशनम् श्रुतिं च विधाय परमशोधकरम् जिनमतं जगृहिरे ।

भावानुवादः—मुनिप्रवर के कषायों से मुक्तिप्रदाता, ज्ञानप्रद, अध्यात्मप्रवचनप्रदाता का पान कर अनेकजनशासन में नियुक्त राज्य कर्मचारियों ने आत्म संशोधन जैन धर्म स्वीकार किया ।

मुनिवरेण विदत्तसुदेशनाम् श्रुतिपथां परिकर्तुमनेकशः ।
समुपजग्मुरिवाखिलमानवाः, सुरभिपुष्पचये मधुपालयः ॥२९॥

अन्वयः—सुरभिपुष्पचयेमधुपालय इव अखिलमानवाः मुनिवरेण विदत्तसुदेशनाम् अनेकशः श्रुतिपथां परिकर्तुम् समुपजग्मुः ।

भावानुवादः—मुनि प्रवर के धर्मोपदेशश्रवणहेतु जनमानस उसी प्रकार आकृष्ट हो आने लगा । जैसे मुगन्धित पुष्पावली पर मधुकर पंक्ति पुनः-पुनः चली आता है ।

नियतवादपद प्रविहाय ते, व्यपसृता ननु “तेरहपन्थिनः” ।
कथमहो वरकेशरितन्निधौ, स्थितिमियत्यर्चलां हरिणव्रजः ॥३०॥

अन्वयः—ते तेरहपन्थिनः नियतवादपदं प्रविहाय ननु व्यपसृताः ॥ अहो हरिणव्रजं वरकेशरितन्निधौ अचला स्थितिम् कथम् इयति ।

भावानुवादः—प्रापकी प्रतिभापूर्णतर्कणाशक्ति ने अत्यधिक स्याति अजित ॥

परिणामतः जोधपुर में निश्चित किये गये शास्त्रार्थ में तेरापन्थी मुनिगण नियत स्थान पर उपस्थित नहीं होकर पलायन कर गये । यह स्वाभाविक ही है कि मृग-समुदाय विक्रान्तसिंह के समक्ष कैसे ठहर सकता है ।

यतिवरे सहसा समुपागते, मतिबलं विननाशविपक्षिणाम् ।
दिनपतावुदिते सहरश्मिभिः, तिमिरराशिरिवाखिलसन्निधौ ॥३१॥

अन्वयः—सहरश्मिभिः उदिते दिनपतौ तिमिरराशिः इव यतिवरे सहसा समुपागते विपक्षिणाम् अखिलसन्निधौ मतिबलम् विननाश ।

भावानुवादः—जैसे सहस्ररश्मि के उदित होने पर अन्धकार भाग खड़ा होता है । ठीक उसी प्रकार तेरापन्थ के धर्म स्थान पर मुनि श्री के सहसा चले जाने पर उनकी चिन्तन क्षमता पलायित हो गई । अर्थात् वे दिग्भ्रमित से हो गए । वे मुनिश्री को देखते ही भयाक्रान्त हो असम्बद्ध भाषी हो उठे ।

विपुललाभमयं समजायत, मृदुलहारि मुनेरुपदेशनम् ।
नवरसालफले सरस-प्रिये, भवति कस्य मनो न विमुग्धकम् ॥३२॥

अन्वयः—मुनेः विपुललाभमयम् मृदुलहारि उपदेशनं समजायत । सरसप्रिये नवरसालफले कस्य मनः विमुग्धकम् न भवति ।

भावानुवादः—चू कि मुनि श्री के उपदेश सुकोमल, मनोमुग्धकारी एवं लाभप्रद होते थे । अतः जनआकर्षण के केन्द्र थे । मधुर, सरस, नवीन आम्रफल में किसका मन मुग्ध नहीं होता ?

विषयसुन्दररूपविवेचनात्, प्रभवशालिगभीरगुणान्वितात् ।
पदपदार्थ सुसंगतिकारणात् अधिगतं ननु भाषणकौशलम् ॥ ३३॥

अन्वयः—(तेन मुनिना) विषयसुन्दररूपविवेचनात् प्रभवशालिगभीरगुणान्वितात्, पद-पदार्थसुसंगतिकारणात् ननु भाषणकौशलम् अधिगतम् ।

भावानुवादः—सुन्दर रूप से विषय के प्रतिपादन, प्रभावशाली एवं सम्भीरगुणान्वितविषयविवेचन, तथा शब्दअभिव्यञ्जना की मार्मिकता के कारण मुनिश्री को प्रवचन में पूर्णतयाकौशल्य प्राप्त था ।

अमृतभाषणपानविधानतः, जनमनोव्यरमन्न कदाचन ।

परिगतं निजहस्तकरण्डके, अपचिनोति नरो नच हीरकम् ॥३४॥

अन्वयः—जनमनः अमृतभाषणपानविधानतः कदाचन न व्यरमत् । नरः निजहस्त-
करण्डके परिगतम् हीरकम् नच अपचिनोति ।

भावानुवाद —आपके अमृतोपमप्रवचनपान के पिपासुश्रोता प्रायः निर्निमेष से हो
जाते थे । अर्थात् आपके प्रवचन में ऊबने को अवकाश नहीं मिल पाता ।
अमूल्यमणिवत् आपके प्रवचनों के हीरक अवसर कोई खोना नहीं चाहते ।

सुबहुमानपुरस्सरकल्पितम्, विबुधवादकृते च निमन्त्रणम् ।

ननु मतं पुरधारनृपस्य नो, मुनिवरेण च पावसकारणात् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—मुनिवरेण पुरधारनृपस्य सुबहुमानपुरस्सर—कल्पितम् विबुधवादकृते च
निमन्त्रणम् पावसकारणात् ननु नो मतम् ।

भावानुवादः—थादला पावस प्रवासकाल में विद्वद्समाज के साथ शास्त्रार्थहेतु
आगत धारानरेश के निमन्त्रण को पूर्ण क्षमता होते हुए भी इसलिए अस्वीकार
कर लिया कि वर्षावास में जैन मुनि प्रवास नहीं करते ।

गुणनिधिविजयी जयतारणे, विहितवादसभासदसन्निधौ ।

व्यजयताशुनिज परिपन्थिनम्, दयनदानविसारणपारगः ॥३६॥

अन्वयः—जयतारणे गुणनिधिः दयनदानविसारणपारगः (मुनिः) विहितवादसभा-
सदसन्निधौ निज परिपन्थिनम् आशु व्यजयत ।

भावानुवादः—गुणनिधि दया-दानधर्ममर्मज्ञ एव उसके प्रतिपादन में प्रवीणमुनि
श्री ने जयतारण गाँव में तेरहपन्थी मुनियों के साथ शास्त्रार्थ के नियमों के
अनुसार नियत सभासदों के समक्ष शीघ्र ही विजय श्री प्राप्त की ।

पशुवधं विजयादशमीदिने, प्रचलितं निषिषेध दयापरः ।

तदुपदेशन धर्मविधानतः, ह्यगणिता असवः परिरक्षिताः ॥३७॥

अन्वयः—दयापरः (मुनिः) विजयादशमीदिने प्रचलितं पशुवधम् निषिषेध । तदु-
पदेशनधर्मविधानतः हिमगणिताः असवः परिरक्षिताः ।

भावानुवादः—दयानिधिमहामुनि जी ने विजयादशमी को प्रचलित पशुवध का निषेध किया और अहिंसाधर्म के उपदेश से अगणित प्राणियों की प्राण रक्षा की ।

कतिपये शिशवो मतिमन्दकाः, मुनिवरे व्यकिरन् शिलखण्डकम् ।
फलमहो दददे हतपादपाः, न किमपीत्यहकं क्षमणं व्यधात् ॥३८॥

अन्वयः—(कस्मिंश्चित् विहारप्रसंगे) मतिमन्दकाः कतिपये शिशवः मुनिवरे शिला-
खण्डकम् व्यकिरन् अहो ! हतपादपाः फलम् ददते । अहकम् तु न किमपि (ददे)
इति समुनिः क्षमणं व्यधात् ।

॥३८॥—विहार प्रसंग पर किसी गाव में कुछ नासमझ बालकों द्वारा मुनि-
पुर पत्थर फेंके जाने पर भी उन्होंने यह चिन्तन कर उन्हें क्षमा कर
की मार से वृक्ष भी फल देते हैं । मैं तो इन्हें कुछ भी नहीं

विवेचनम्, नवनवं मुनिना च विशेषितम् ।

विकसितं परिबोधनबोदयम् ॥३९॥

विवेचनम् श्रुतिपथं परिकल्प्य विशेषितम् । तेन भवि-
वो बोधो सत् विकसितम् ।

अगम वाक्यों की नूतन रूप से विभिन्न प्रकार की
विशेष प्रचारित किया । परिणामतः आगम अध्येता
नस ज्ञान के नूतनप्रकाश से प्रभासित हुए ।

निवेद्य स ।

निदेशनमाप्तवान् ॥४०॥

सकम् गुरुमहोदयम् एव निवेद्य ननु
वान् ।

उन के अनुशासक अपने आराध्य गुरुवय
नियतरूप में दक्षिणप्रान्त में विचरणा

अमृतभाषणपानविधानतः, जनमनोव्यरमन्न कदाचन ।

परिगतं निजहस्तकरण्डके, अपचिनोति नरो नच हीरकम् ॥३४॥

अन्वयः—जनमनः अमृतभाषणपानविधानतः कदाचन न व्यरमत् । नरः निजहस्त-
करण्डके परिगतम् हीरकम् नच अपचिनोति ।

भावानुवाद —आपके अमृतोपमप्रवचनपान के पिपासुश्रोता प्रायः निर्निमेष से हो
जाते थे । अर्थात् आपके प्रवचन में ऊबने को अवकाश नहीं मिल पाता ।
अमूल्यमणिवत् आपके प्रवचनों के हीरक अवसर कोई खोना नहीं चाहते ।

सुबहुमानपुरस्सरकल्पितम्, विबुधवादकृते च निमन्त्रणम् ।

ननु मतं पुरधारनृपस्य नो, मुनिवरेण च पावसकारणात् । ३५ ।

अन्वयः—मुनिवरेण पुरधारनृपस्य सुबहुमानपुरस्सर—कल्पितम् विबुधवादकृते च
निमन्त्रणम् पावसकारणात् ननु नो मतम् ।

भावानुवादः—थादला पावस प्रवासकाल में विद्वत्समाज के साथ शास्त्रार्थहेतु
आगत धारानरेश के निमन्त्रण को पूर्ण क्षमता होते हुए भी इसलिए अस्वीकार
कर लिया कि वर्षावास में जैन मुनि प्रवास नहीं करते ।

गुणनिर्विजयी जयतारणे, विहितवादसभासदसन्निधौ ।

व्यजयताशुनिज परिपन्थिनम्, दयनदानविसारणपारगः ॥३६॥

अन्वयः—जयतारणे गुणनिविः दयनदानविसारणपारगः (मुनिः) विहितवादसभा-
सदसन्निधौ निज परिपन्थिनम् आशु व्यजयत ।

भावानुवादः—गुणनिवि दया—दानधर्ममर्मज्ञ एव उसके प्रतिपादन में प्रवीणमुनि
श्री ने जयतारण गाँव में तेरहपन्थी मुनियों के साथ शास्त्रार्थ के नियमों के
अनुसार नियत सभासदों के समक्ष शीघ्र ही विजय श्री प्राप्त की ।

पशुवधं विजयादशमीदिने, प्रचलितं निषिषेव दयापरः ।

तदुपदेशन धर्मविधानतः, ह्यगणिता अश्वः परिरक्षिताः ॥३७॥

अन्वयः—दयापरः (मुनिः) विजयादशमीदिने प्रचलितं पशुवधम् निषिषेव । तदु-
पदेशनधर्मविधानतः ह्यगणिताः अश्वः परिरक्षिताः ।

भावानुवादः—दयानिधिमहामुनि जी ने विजयादशमी को प्रचलित पशुवध का निषेध किया और अहिंसाधर्म के उपदेश से अगणित प्राणियों की प्राण रक्षा की ।

कतिपये शिशवो मतिमन्दकाः, मुनिवरे व्यकिरन् शिलखण्डकम् ।
फलमहो दददे हतपादपाः, न किमपीत्यहकं क्षमणं व्यधात् ॥३८॥

अन्वयः—(कस्मिंश्चित् विहारप्रसंगे) मतिमन्दकाः कतिपये शिशवः मुनिवरे शिला-
खण्डकम् व्यकिरन् अहो ! हतपादपाः फलम् ददते । अहकम् तु न किमपि (ददे)
इति समुनिः क्षमण व्यधात् ।

भावानुवादः—विहार प्रसंग पर किसी गाव मे कुछ नासमझ बालकों द्वारा मुनि-
प्रवर पर पत्थर फेंके जाने पर भी उन्होंने यह चिन्तन कर उन्हें क्षमा कर
दिया कि पत्थर की मार से वृक्ष भी फल देते है । मैं तो इन्हे कुछ भी नहीं
दे पा रहा हूं ।

श्रुतिपथ परिकल्प्य विवेचनम्, नवनवं मुनिना च विशेषितम् ।
भविकभाजकमञ्जुलमानसम्, विकसितं परिबोधनवोदयम् ॥३९॥

अन्वयः—मुनिना नवनव च विवेचनम् श्रुतिपथं परिकल्प्य विशेषितम् । तेन भवि-
कभाजकमञ्जुलमानसम् परिबोधनवोदयं सत् विकसितम् ।

भावानुवादः—मुनिप्रवर ने आगम वाक्यों की नूतन रूप से विभिन्न प्रकार की
व्याख्याएँ प्रस्तुत कर उन्हें सविशेष प्रचारित किया । परिणामतः आगम अध्येता
संस्कारसम्पन्नश्रावकवर्ग के मञ्जुलमानस ज्ञान के नूतनप्रकाश से प्रभासित हुए ।

जिनवराचितशासन शासकम्, गुरुमहोदयमेव निवेद्य स ।
विचरितुं ननु दक्षिणदेशके, अनुनयेन निदेशनमाप्तवान् ॥४०॥

अन्वयः—स अनुनयेन जिनवराचितशासनशासकम् गुरुमहोदयम् एव निवेद्य ननु
दक्षिणदेशके विचरितुं निदेशनम् आप्तवान् ।

भावानुवादः—जिनेन्द्रप्रभुद्वारा अर्चित शासन के अनुशासक अपने आराध्य गुरुवय
ने मुनि श्री ने विनयपूर्वक निवेदन कर नियतरूप ने दक्षिणप्रान्त में विचरण

हेतु अनुमति प्राप्त की ।

उदयमाप्य निजं जनकाम्यया, रुचिरभास्करदीप्तिरपारधीः ।

प्रखरमोहनिराकृतयेकृती रविरिवाशु स दक्षिणमाययौ ॥४१॥

अन्वयः—स रुचिरभास्करदीप्तिः, अपारधीः कृती निजम् उदयम् आप्य जनकाम्यया प्रखरमोहनिराकृतये रविः इव आशु दक्षिणम् आययौ ।

भावानुवादः—दिवाकर सम तेजस्वी, प्रतिभापुञ्ज, निष्णातविद्वान् महामुनि जी ने आत्म-बोध प्राप्त कर, सर्वत्र सघनमोहतम को दूर करने हेतु जनहित कामना से सूर्यवत् शीघ्र दक्षिण दिशा में प्रस्थान कर दिया ।

युगीनदेशदशावर्णनम्:—

दुरभिचारविहिंसनमारणैः, असुमतामपि भेदनशातनैः ।

दुरभिसन्धिविधानविमर्दनैः, सकलदेशदशा विकलाभवत् ॥४२॥

अन्वयः—(तदानीन्) दुरभिचारविहिंसनमारणैः असुमताम् अपि भेदन शातनैः दुरभिसन्धिविधानविमर्दनैः सकलदेशदशा विकलाभवत् ।

भावानुवादः—तत्कालीन साम्राज्य (अंग्रेजी) शामननीति के दुरभिसन्धि के कारण प्राणिवधछेदन-भेदनउत्पीडन, छल-छद्म आदि के द्वारा सम्पूर्ण देश की दशा विकल हो गई थी ।

गगननष्टलपूष्पमश्रुभिः, निखिलमानवतापनिपीडनैः ।

प्रतिपलं परिशापितमेदिनी, सकलमेव विदीर्णमलौक्यत ॥४३॥

वसनहीननराः प्रसृतव्यथाः, ललितलास्यसुधासरितः रित्रयः ।
विगतमानविलज्जितविग्रहाः, समभवन् विधुरादितबालकाः ॥४४॥

अन्वयः—प्रसृतव्यथावसनहीननराः (जाताः) ललितलास्यसुधासरितः रित्रयः विगत-
मानविलज्जितविग्रहाः (जाता) बालकाः च विधुरादिताः समभवन् ।

भावानुवादः—प्रायः मानव वस्त्रहीन (गरीब) दुखी ही थे । सौन्दर्य—सुधा—सरित-
स्त्रियाँ भी स्वाभिमान रहित नग्न सी सलज्ज शरीरी तथा बालक व्याकुल हो
गये थे ।

विपुलवित्तमतो गतमेवहा, करगतामिलिता दयनीयता ।
दुरितदुःखदुरासददानवैः, गगनपुष्पमिवाजनि शर्मनः ॥४५॥

अन्वयः—हा ! अतः विपुलवित्तम् गतम् एव । करगता दयनीयता मिलिता ।
दुरितदुःखदुरासददानवैः नः शर्म गगनपुष्पम् इव अजनि ।

भावानुवादः—हा ! खेद है कि पुण्य-धरा भारत भू से विपुलधन तो पहले ही
विदेश चला गया था । दयनीय दीनता ही हस्तगत रही थी । दुरितदुःख-
रूपकठिनदानवों से हम भारतीयों का कल्याण तो आकाश-कुसुमवत् ही हो
गया था ।

किमपि नो निजकं वसुधातले, सकलमेव पराश्रितमञ्चितम् ।
परनिपीडनमाप्य सुशान्तिदम् शरणमस्ति कुतः सुखदं नृणाम् ॥४६॥

अन्वयः—वसुधातलेकिमपि निजकम्नो । सकलम्एव पराञ्चितम् अञ्चितम् ।पर-
निपीडनम् आप्य नृणाम् सुशान्तिदम् सुखद शरण कुतः अस्ति ।

भावानुवादः—इस पुनीत वसुन्धरा पर अपना कहने योग्य कुछ भी तो नहीं वचा
था । सभी कुछ पराधीन ही था । सर्वत्र परतन्त्रता का साम्राज्य था । शत्रुओं
ने निपीडित होने से शक्ति प्रदाता शरण कहाँ थी ? सभी अनाथ थे ।

गमनभाषलेखनमर्शनम् श्वसनभोजनपानविलोकनम्
खननखननमत्र परंर्हतं, विषमयो ज्ञानता परतन्त्रता । ४७॥

अन्वयः—अत्र गमनभाषलेखनमर्शनम् श्वसनभोजनपानविलोकनम्, शयनखेलनम्

अत्र परंर्हंतभू, विषमयी परतंत्रता जनिता ।

भावानुवादः—यहा पर चलना, बोलना, लिखना, सोचना, श्वास लेना (जीना) भोजन, पान, देखना, शयन करना, क्रोडा सभी कुछ पराधीन था । अर्थात् सभी पर गौरांगो (अग्रेजों) का अधिकार था । भारतीयों के लिए सर्वत्र विपत्ती पराधीनता उत्पन्न कर दी गई थी ।

घनिकवर्गसमृद्धिरजायत, प्रभवतः प्रगतेः पदमन्वहम् ।

मनुजता पशुता समतामयी, विषमता प्रतिबीथि विषम्भरिः ॥४८॥

अन्वयः—प्रगतेः पदे प्रभवतः घनिकवर्गसमृद्धिः अन्वहम् अजायत । मनुजता समतामयी जाता । प्रतिबीथि विषम्भरिः विषमता एव (अजनि) ।

भावानुवादः—प्रगति पथ पर अधिकांशतः घनिक वर्ग ही समृद्धि के रूप में बढ़ता जा रहा था । मानवता पशुवत् हो चली थी । गली-गली में विषाक्त विषमता ही दृष्टिगोचर होती थी ।

करगतो विभवः परिभ्रंशितः, प्रतिपदं ह्यपमान-परम्परा ।

विकृतरूपविमर्दितभारतम्, विरतभासमदृश्यत भारतम् ॥४९॥

अनन्यः—करगतः विभवः परिभ्रंशितः । प्रतिपदमहिअपमान-परम्परा आसीत् । भारतम् विकृतरूपविमर्दितभारतम् विरतभासम् अदृश्यत ।

भावानुवादः—हस्तगत सम्पत्ति भी छीन ली जाती थी । पद-पद पर अपमान एवं तिरस्कार की परम्परा प्रसृत थी । सर्वत्र प्रकाश प्रदाता भारत विकृत एवं विमर्दित होने में प्रकाश विहीन दिखाई देता था । सम्पूर्ण श्री नष्ट हो गई थी ।

भुवन-भास्करतुल्यसमादृतेः, जनिभुवः सततंविकृताकृतेः ।

मुनिवरो धृतसंयममानसः, स्थितिमिमां ब्रुवुधे विबुधोपमः ॥५०॥

अन्वयः—विबुधोपमः मुनिवरः धृतसंयममानसः भुवनभास्करतुल्य समादृतेः विकृताकृतेः जनिभुवः उमाम् स्थितिम् ब्रुवुधे ।

भावानुवादः—मुदेव नुन्य धृति आदि संयम गुणों में अलंकृत-मानस मुनिप्रवरा

द्वारा सूर्यवत् समादर योग्य पृथ्वी की यह विकृत दशा छिपी नहीं रही उन्होंने देश दुर्दशा को समझ लिया ।

देशेनवीनंजागरणम्:-

नवनवं ननु जागरणं जने, भवदसौ परिवीक्ष्य च भारते ।
परिददौ मुनिकल्पमनुस्मरन्, हितकरं निजयोगमनारतम् ॥५१॥

अन्वयः—असौ (मुनिः) भारते नवनव भवत् जागरणं परिवीक्ष्य मुनिकल्पम् अनु-
स्मरन् हितकरम् निजयोगम् अनारतम् परिददौ ।

भावानुवादः—तत्काल भारतवर्ष में (स्वाधीनता संग्राम के रूप में) होने वाले नये-नये जागरण को देखकर मुनिमर्यादा की अक्षुण्णता की स्मृति रखते हुए इस महामुनि ने भी निरन्तर अपना-अमूल्य हितकर योगदान दिया ।

निखिलभारतवर्षमजायत, नवयुगस्य, स्वरूपमनेकशः ।
विपुल शान्तिविधायकमानवाः, सुगमशान्तिपथं समुपाश्रिताः ॥५२॥

अन्वयः—निखिलभारतवर्षम् अनेकशः नवयुगस्य स्वरूप अजायत । विपुलशान्ति-
विधायकमानवाः सुगम शान्तिपथं समुपाश्रिताः (जाताः) ।

भावानुवादः—आपके मार्मिक प्रवचनों से सम्पूर्ण भारत में नव युग के जागरण का बोध हुआ । प्रशस्त शान्ति विधायक, जन-समूह सुगम शान्ति पथ के पथिक हुए । मानव समुदाय में शान्ति का प्रसार हुआ ।

मुनिवरश्च तदा प्रहरिब्रजै, निजगतेविधिना बहुवोक्षितः ।
न किमपीह फलं करयोगतम्, अजनि वायसदन्तपरीक्षणम् ॥५३॥

अन्वयः—तदा मुनिवरः निजगतेः विधिना प्रहरिब्रजै बहुनिरीक्षितः । (तेषाम्)
करयोः इह किमपि फलम् न गतम् । तत् वायसदन्तपरीक्षणम् अजनि ।

भावानुवादः—राष्ट्र के तत्कालीन घर्न-नेता उन महामुनि की घर्मान्वित राष्ट्रीय गतिविधियों का चिट्ठा-शासन के राज्य कर्मचारी गण सतर्कता एवं मृदुमता, ईर्ष्य निरोक्षण करते, किन्तु वहां उन्हें कुछ भी राज्य विरुद्ध प्रवृत्ति दिखाई

नही देती । उनका निरीक्षण 'काक दन्त परीक्षण' वत् निष्फल ही रहता ।

सामाजिकक्रान्तिः—

पठनपाठनसंस्कृतपद्धतिम्, अरभतातिशयां फलदायिनीम् ।
कृतविरोधसशक्तनिरासनैः, गतयुगस्य कृतं परिवर्तनम् ॥५४॥

अन्वयः—(स) कृतविरोधसशक्तनिरासनैः अतिशयां फलदायिनी पठन-पाठन
संस्कृतपद्धतिम् अरभत । ततः तेन गतयुगस्य सम्प्रदाये परिवर्तनम् कृतम् ।

भावानुवादः—आपने संस्कृत भाषा के अतिशय फलदायी अध्यापन का प्रारम्भ
साधु-साध्वी वर्ग में अनेक विरोधों के निरास के साथ किया । फिर तो पूर्व
धारणाएँ बदल गयी । सभी सम्प्रदायों में विद्वान् पण्डितों द्वारा संस्कृतादि का
अध्ययन-अध्यापन प्रारम्भ हो गया ।

हितकरं श्रुतसंस्कृतशिक्षणम्, प्रथितसंस्कृतिरत्र सुरक्षिता ।
निज पुरातनरूपविनीतये, अमरवागतिशायि सहायिका ॥५५॥

अन्वयः—श्रुत संस्कृतशिक्षणम् हितकरम् अस्ति । अत्र प्रथित संस्कृतिः सुरक्षिता-
स्ते । निज पुरातन रूपविनीतये अमरवाक् अतिशायिसहायिका (वर्तते) ।

भावानुवादः—(उनका चिन्तन था कि) संस्कृत शिक्षाहितावह है । उसमें भार-
तीय सुप्रसिद्ध संस्कृति बहुत हद तक सुरक्षित है । भारत की पुरातन संस्कृति
के बोध में संस्कृत भाषा सहायिका है ।

मुनिजनस्य कृते समजायत, व्यवसितिः पठनस्य सुसंयता ।
सुरगिरः स्वयमेव समाहितः पठनमेवमसौ समपादयत् ॥५६॥

अन्वयः—मुनिजनस्यकृते संस्कृतपठनस्य सुसंयता व्यवसितिः समजायत । अग्रा-
स्वयमेव समाहितः सन् सुरगिरः पठनम् एवम् समपादयत् ।

भावानुवादः—चरितनायक मुनि श्री ने स्वयं समाहित होकर संस्कृत भाषा में
प्रावीण्य प्राप्त किया । तथा अध्ययन-शील मुनियों के लिए संस्कृत अध्ययन की
समुचित व्यवस्था की गई ।

समभवत्स कदापि रुजान्वितः, प्रकृति-हेतुकठोरपरीक्षणैः ।

उदतरत्स्वयमेव सुसंयमैः, किमपि नैव भयं भवितात्मनः ॥५७॥

अन्वयः—सं कदापि प्रकृतिहेतुकठोरपरीक्षणैः रुजान्वितः समभवत् । ताम् सुसंयमैः स्वयमेव उदतरत् । भवितात्मनः किमपि भयं न एव (भवति) ।

भावानुवादः—यदा-कदा वेदनीय कर्म के उदय स्वरूप प्रकृति से परीक्षा लिये जाने पर वे रूग्ण भी हो जाते, किन्तु स्वयं की समयसाधना से ही उसमें उत्तीर्ण हो जाते । क्योंकि आत्मा और शरीर का भेद विज्ञान जिन्हें हो जाता है, उन्हें किसी प्रकार का भय नहीं रहता है ।

नयनदोषजभूतगणादिजाम्, गदजनिं मनुतां मनुजव्रजः ।

मुनिवरस्य-दिशाकर-देशने, परमहो ! मतमात्मविडम्बनम् ॥५८॥

अन्वयः—मनुजव्रजः नयनदोषजभूतगणादिजाम् गदजनिम् मनुताम् । परम् मुनि वरस्य दिशाकरदेशने अहो ! इदम् मतम् आत्मविडम्बनम् एव ।

भावानुवादः....मानव नेत्र दोष (नजर) भूत-प्रेतादि से समुत्पन्न रोगों में भले ही विश्वास करे, किन्तु मुनि श्री के प्रभावोत्पादक दिग्बोधक प्रश्नचनों में उन्हें अन्धविश्वास आत्म-विडम्बना ही माना है ।

गुरुवरस्य सुसेवनकारणात्, कतिपये मुनयो गणिनो वृताः ।

प्रथमतो ननु तेषु मतो गुणैः, मुनिवरोपि समाहितमानसः ॥५९॥

अन्वयः—कतिपये मुनयः गणिनः वृताः, गुरुवरस्य सुसेवनकारणात् ननु तेषु समा-हितमानसः मुनिवरः अपि प्रथमतः गुणैः मतः ।

भावानुवादः—संघ की समुचित व्यवस्था के लिए महान् तेजस्वी आचार्य श्री श्री लाल जी म. सा. ने कुछ गणियों को नियुक्त किया । उनमें गुरुदेव की अनन्य-सेवा के कारण तथा गुणाधिक्य से प्रसन्न मानस हो गणि के उच्चतम पर प्रथमतः आपको निर्वाचित किया ।

लोकमान्यतिलकमिलनम्—

गुणिजनस्य च वन्दनहेतवे, नयनलाभकृते परमः सुधीः ।
जनमतस्तिलकोपि समागतः, सकलदेशसुराज्यविधायकः ॥६०॥

अन्वयः—सकलदेशसुराज्यविधायकः परमः सुधीः जनमतः तिलकः (लोकमान्य बाल गंगाधर तिलक) गुणि जनस्य वन्दनहेतवे नयनलाभकृते च समीपे सेवाम् याम् समागतः ।

भावानुवादः—“स्वराज्य हमारा जन्मसिद्धअधिकार है” इस संवाद के संस्थापक जनमान्य परम विद्वान् लोकमान्यबालगंगाधरतिलक भी नेत्र-तृषाउपशान्तिहेतु गुरुदेव के दर्शनार्थ एव वन्दनार्थ उपस्थित हुए ।

मुनिवरेण च साकमतन्द्रिताः, तिलकनेतुरतीवसुखाकरे ।
युगविभूतिसमागमदर्शने, जनिनताः जनताः समुपागता ॥६१॥

अन्वयः—मुनिवरेण च साकम् तिलकनेतुः अतीव सुखाकरे युगविभूतिसमागमदर्शने अतन्द्रिताः जनिनताः जनताः समुपागताः ।

भावानुवादः—मुनिप्रवर के साथ राष्ट्रनेतालोकमान्यतिलक के अत्यन्तप्रीतिकर मिलन के अर्थात् धर्मनायक एव राष्ट्रनेता युग विभूतियों के अतीव सुखकर सम्मिलन को देखने हेतु निसर्गतः विनीत जनता उपस्थित हुई ।

चरितनायकबुद्धिचमत्कृतः, तिलक एवमभाषत भाषया ।
मधुरया सितसम्भृतसारया, जनमनांसिमतेरनुरञ्जयन् ॥६२॥

अन्वयः—चरितनायकबुद्धिचमत्कृतः तिलकः सितसम्भृतसारया मधुरया भाषया जनमनांसि अनुरञ्जयन् मतेः एवम् अभापन ।

भावानुवादः—चरितनायकमुनिश्री की प्रवचनशैली एव चमत्कृतिपूर्णप्रतिभा में पूर्ण प्रभावित होकर तिलक महोदय ने अपने सारगर्भित भाषण में बौद्धिक आश्वासन जनमानस को प्रसन्न करते हुए इस प्रकार कहा ।

मुनिरमो गुणवृन्दपयोनिधिः, जिननिदिष्टपथस्य निदेशकः ।
यनिवरो यमिनां मुनिपुंगवो, विरतिधर्मविबोधनभास्करः ॥६३॥

अन्वयः—अमो मुनिः गुणवृन्दपयोनिधिः, जिननिदिष्टपथस्य निदेशकः । यमिनां-

यतिवरः, मुनिपुंगवः, विरतिधर्मविबोधनभास्करः (अस्ति) ।

भावानुवादः—“प्रिय बन्धुओं ! अभी आपने इन विद्वान् मुनि श्री का प्रवचन सुना । ये मुनि वास्तव में गुणों के समुद्र है । जिनेन्द्र द्वारा निर्दिष्टपथ के निदेशक है । समस्त संयम साधकों में विशिष्ट संयमी है । मुनिवृन्दसर्वश्रेष्ठ है । निवृत्तिधर्मरूपीकमल के विकास के लिए सूर्यवत् है ।

सकलरागविवर्जितमानसः, जनसमाजसमर्जितकीर्तिकः ।

वचनवीचिसुधाकरशान्तिदः, मुनिजवाहर एव सतां मतः ॥६४॥

अन्वयः—सकलरागविवर्जितमानसः, जनसमाजसमर्जितकीर्तिकः, वचनवीचिसुधाकर-शान्तिदः, मुनि जवाहर एव सतां मतः (अस्ति) ।

भावानुवादः—इनका मानस समस्त राग-द्वेषात्मक विचारों से परे है । इस जन-मेदिनी को देखते हुए लगता है । इनकी कीर्ति जनमानस में बहुत दूर तक व्याप्त है । अमृतोपम वचन प्रवाह से जन-जन को शान्ति प्रदाता ये मुनि जवाहर ही विद्वद्मान्य है ।

मममतेश्चिरकालिकसंशयो, मुनिवरस्य वचांसिनिपीय च ।

व्यपगतो जिनबोधनबोदयात्, परमलाभभृतंहृतमानसम् ॥६५॥

अन्वय - मुनिवरस्य वचांसि निपीय जिनबोधनबोदयात् मम मतेः चिरकालिक-संशयः व्यपगतः । हृतमानसम् च परमलाभभृतम् (जातम्) ।

भावानुवादः—मुनिप्रवर के प्रवचन पीयूष के द्वारा जैन-धर्म के विषय में मेरे मानस के सभी संशय समाप्त हो गये हैं । आज मुझे जैन-दर्शन की मौलिक धारणाओं का नवीन बोध हुआ है । मुनिश्रेष्ठ की ओर आकृष्ट होकर आज मैं बहुत लाभान्वित हुआ हूँ ।

सकलजीवविघातनिवर्तनम्, शुभमनोज्ञसुकर्मणिवर्तनम् ।

जनजनेषु दयापरिपालनम्, जिनवराचितसंस्कृतिरुत्तमा ॥६६॥

अन्वयः—सकलजीवविघातनिवर्तनम्, शुभमनोज्ञसुकर्मणिवर्तनम्, जनजनेषु दयापरि-पालनम्, जिनवराचितसंस्कृतिः उत्तमा (अस्ति) ।

भावानुवादः—समस्तजीवहिंसा से विरक्त होना, प्रशस्ततम कर्तव्यों में प्रवृत्त तथा जन-जन में दया की प्रतिष्ठापिका जिनेन्द्र देव द्वारा प्ररूपित सस्कृति निश्चय ही परमोत्तम है ।

यदपि तेन कृतम् मुनिसंश्रयम् तदपि तद्गुणसम्भृतचेतसा ।
यदि सुमेषु च सौरभसम्पदा, सरति सोपवनेषु समन्ततः ॥६७॥

अन्वयः—यदपि तेन मुनिसंश्रयम् कृतम् । तदपि तद्गुणसम्भृतचेतसा कृतम् । यदि सुमेषु सौरभसम्पदा (भवति) सा उपवनेषु समन्ततः सरति ।

भावानुवादः—मुनिश्री के गुणों से अत्यधिक प्रभावित होकर ही तिलक महोदय ने उनके व्यक्तित्व की भूरि-भूरि प्रशंसा की थी । यदि सुमनों में सुगन्ध होगी तो वह उपवन में चारों ओर सहज ही प्रसृत हो जाती है ।

बुधसमागमनम् —

इयमभूदतिशायिपरम्परा, प्रतिदिनं मुनिदर्शनहेतवे ।
मिलितुमप्यभिवन्दितुकामुकाः, बुधजनाः सविधे समुपागताः ॥६८॥

अन्वयः—प्रतिदिन मुनिदर्शनहेतवे मिलितुम् अभिवन्दितु कामुकाः अपि बुधजनाः तस्य सविधे समुपागताः । इयम् अतिशायिपरम्परा आसीत् ।

भावानुवादः—यह तत्कालीन विशिष्ट परम्परा ही बन गई थी, कि मुनिप्रवर के दर्शन एवं वन्दन हेतु स्वेच्छा से प्रतिदिन विद्वानव्यवित उपस्थित हुआ करते थे ।

वसन्तर्तुवर्णनम्:—

मधुपवृन्दनिषीतमुपंजजो, नवरसालरसान्वितकाननो ।
मलय-वातविकम्पितपादपो, नवपलाशपलाशवनोऽवनो ॥६९॥

अन्वयः—अवनो मधुपवृन्दनिषीतमुपंजजः, नवसालरसान्वितकाननः, मलयवातविकम्पितपादपो, नवपलाशपलाशवनः मधुमयः नमय इति परेणान्वयः ।

भावानुवादः—अब वसन्त ऋतु का आगमन हुआ । पृथ्वी पर मधुकर पंक्तों पर

मधुपान कर रहे हैं । नूतन आम्र मंजरियों से कानन शोभित है । शीतल मन्द-सुगन्धित मलयज समीर से पादप प्रकम्पित है । नवपत्रपलाश वन शोभित है ।

नवलमंजरिकासुरभिर्नवः, किशल्याञ्चितवल्लिवितानको ।

मधुमयः समयः समुपागतो, मुनिवरो बुबुधे निजमानसे ॥७०॥

अन्वयः—नवलमंजरिकासुरभिः किशल्याञ्चितवल्लिवितानकः नवः मधुमयः समयः समुपागत इति मुनिवरः निजमानसे बुबुधे ।

भावानुवादः—मुनि प्रवर को ज्ञात हुआ कि नूतन आम्र मंजरी से सुवासित कोमल-कोमल पत्रों से युक्तलतावितान वाला बसन्त पृथ्वी पर उपशोभित है ।

सकलसाधु विमर्शपुरस्सरम्, गुरुवरः स्वपदं मुनये मुदा ।

श्रुतधरो ननुदातुमियेष स, प्रहितवान् कमपीत्वरमेधसम् ॥७१॥

अन्वयः—स श्रुतधरः गुरुवरः सकलसाधुविमर्शपुरस्सरम् मुदा स्वपदं मुनये दातुम् ननु इयेष । तदर्थम् कमपि इत्वरमेधसम् जनम् तदन्तिके प्रहितवान् ।

भावानुवादः—इसी भव्य-रमणीय वेला में श्रुतपारगामी आचार्य श्रेष्ठ श्री श्रीलाल जी म. सा. के मानस में अपना अधिकार पूर्ण उत्तरदायित्व समस्त मुनि-मण्डल से परामर्श के साथ मुनि श्री जवाहरलाल जी चरितनायक जी को अर्पित करने की इच्छा उत्पन्न हुई । तदनुसार एक विज्ञावक अभिप्राय प्राप्त कर मुनि-प्रवर के पास पहुंचा ।

परमसौ न चकारमतिं तथा, ध्रुवनिषेधपरः समजायत ।

यतनपूर्वकमात्मसुसाधके, भवति लोभरतिर्नमहात्मनि ॥७२॥

अन्वयः—परम् असौ तथा मतिं न चकार । ध्रुवनिषेधपरः एव समजायत । यतन-पूर्वकम् आत्मसुसाधके महात्मनि लोकरतिः न भवति ।

भावानुवादः—किन्तु मुनि प्रवर ने आचार्य पद लेने से मना कर दिया । निश्चित ही वे पदलिप्सा से कोसों दूर थे । उनके मानस में पद की कामना तक नहीं थी । क्योंकि सप्रयत्न आत्म-साधना में निरत महात्मा पद-लिप्सा से दूर ही रहते हैं । उनके मानस को पद का लोभ नहीं छूता है ।

दुर्भिक्षवर्णनम्:-

पतितमेवमकालमनभ्रतः, निधनतामुपजग्गुरनेकशः ।

पशुनराः परिहाय निजानसून्, हृदयकं द्रवितं दययान्वितम् ॥७३॥

अन्वयः—अनभ्रतः अकालम् पतितम् एव । पशुनराः निजान्सून् परिहाय अनेकशः निधनताम् उपजग्मुः । (तस्य मुनेः) दयान्वितम् हृदयकम् द्रवितम् ।

भावानुवादः—बिना बादल के बिजली के गिरने के समान ही भूमण्डल पर सहसा अकाल की काली घटा धिर आई । अनेक पशु-पक्षी ही नहीं मानव भी काल-कवलित हो गये । इस कारुणिक दृश्य से करुणावत्-हृदय मुनिश्री द्रवित हो उठे ।

दयादानधर्मेध्रुवं देशनाभूत्, जनाबोधिता आर्तिहानाय नूनम् ।

प्रभावेण सत्यं मुनेरेव तत्र, व्यवस्था कृता भोजनाच्छादनादेः ॥७४॥

अन्वयः—तदा मुनिवरस्य दयादान धर्मेदेशना अभूत् । आर्तिहानाय तेन नूनम् जनाः बोधिताः । तत्र सत्यम् मुनेः एव प्रभावेण तेषाम् भोजनाच्छादनादेः व्यवस्था कृता ।

भावानुवादः—तत्कालीन हृदयद्रावक अवस्था को देखकर मुनिप्रवर ने दया-दान सम्बन्धित देशना प्रवाहित की । अपनी मर्यादा में दीन-दुःखियों को कष्ट मुक्त करने के लिए जनता को प्रबोधित किया । मुनि प्रवर के मार्मिक एवं कारुणिक उपदेशों से जन-जागरण हुआ। सम्पन्न वर्ग ने यथाशक्ति अकाल पीड़ितों की भोजनादि की व्यवस्था की ओर अपना ध्यान केन्द्रित किया ।

तृतीयोमुनिजीवनसर्गः समाप्तः ।

अथ चतुर्थः गुवाचार्यसर्गः

प्रकृतिवर्णनम्:-

शरदृतुवर्णनम्:-

स्वच्छावदातं ककुभस्वरूपम्, पयोधरानेव नभः-प्रदेशे ।

शान्तं पयः सर्पति सत्सरित्सु, तलं च तासां विमलं विभाति ॥१॥

अन्वयः—ककुभस्वरूपं, स्वच्छावदातम् (अस्ति) । नभःप्रदेशे पयोधराः न एव । सत्सरित्सु शान्तम् पयः सर्पति । तासाम् (सरिताम्) तलम् च विमलं विभाति ।

भावानुवादः—सभी दिशाएं स्वच्छ एवं प्रसन्न है । आकाश मेघ रहित है । निरन्तर प्रवहमान सरिताओं मे स्वच्छ-शान्त जल प्रवाहित हो रहा है । तथा उनका तल निर्मल रूपेण शोभायमान है ।

नीरेऽखिले पंकजरम्यराजिः, द्विरेफमालाञ्चित-सर्वभागा ।

श्रुतिप्रियस्वादसुधासमानो, गुञ्जारसारोविपिनेषु रम्यः ॥२॥

अन्वयः—अखिले नीरे पंकजरम्यराजिः (अस्ति) (सा) द्विरेफमालाञ्चितसर्वभागा (अस्ति) । श्रुतिप्रियस्वादसुधासमानो रम्यः गुञ्जारसारः विपिनेषु (अस्ति) ।

भावानुवादः—जल के सम्पूर्ण विस्तार में कमल पुष्प की रमणीय पंक्ति है । और उसके प्रत्येक पार्श्व में अमर पंक्ति है । जिसका सुधा स्वादवत् श्रुतिप्रिय-गुञ्जारव वनों में परिव्याप्त हो रहा है ।

प्रदाति वातः त्रिविधो मनोजः, सन्तर्पण-प्राणदलेन्द्रियाणाम् ।

माता-प्रभा प्रोषतपादपानाम्, बनावनी नृत्यति पल्लवालिः ॥३॥

अन्वयः—प्राणदलेन्द्रियाणां सन्तर्पणः । त्रिविधः मनोजः वातः प्रदाति ।

वनौ शाखा प्रभा (रोचते) । प्रोन्नतपादपानाम् पल्लवालिः नृत्यति ।

भावानुवादः—प्राण, बल एवं इन्द्रियों को संतृप्त करने वाली शीतल-मन्द-सुगन्ध वायु प्रवहमान है । वनों में शाखा-प्रशाखाओं की प्रभा से सम्पृक्त तरुण नृत्य कर रहे हैं ।

नीरेमलं नैव न पंकशंका, कुत्रापि, पन्थाः गतिमांश्चकास्ति ।
सरोवरे दीव्यतिपंकजश्रीः, हंसाः पयोनालतलात् पिबन्ति ॥४॥

अन्वयः—नीरेमलं न एव (अस्ति) । कुत्र अपि पंकशंका (नास्ति) । पन्थाः गतिमान् चकास्ति । सरोवरे पंकजश्रीः दीव्यति । हंसाः नालतलात् पयः पिबन्ति ।

भावानुवादः—(ऋतु परिवर्तन के कारण) अब जल का मटमैलापन समाप्त हो गया है । कीचड़ की दशा भी नहीं रही है । सभी मार्ग गतियोग्य हो गये हैं । सरोवरों में कमल खिले हैं और-हंस कमलनाल से दुग्ध-पान कर रहे हैं ।

जन्मापि नो सम्प्रति जीवराशेः, नराश्च लीना व्यवसायकृत्ये ।
शनैः शनैः शोषमुपैति नीरम्, जलाशयेभ्यो जलसम्भृतेभ्यः ॥५॥

अन्वयः—सम्प्रति जीवराशेः जन्म अपि नो । नराः च व्यवसायकृत्ये लीनाः (सन्ति) । जलसम्भृतेभ्यः जलाशयेभ्यः नीरम् शनैः शनैः शोषम् उपैति ।

भावानुवादः—चूँकि शरद ऋतु काल है । अतः जीवोत्पत्ति अधिक नहीं है । सभी मनुष्य अपने-अपने कार्य में सलग्न हैं । सरोवरों का पानी सूखने लगा है ।

दिवापतेदीप्तिरतीवतीव्रा, ज्योत्स्ना सुधासारमयी चरात्री ।
सरस्सु पुप्यन्ति च कैरवाणि, सरन्ति धारा; पयसां धरायाम् ॥६॥

अन्वयः—दिवापतेः दीप्तिः अतीवतीव्रा, । रात्री च सुधाधारा मयी ज्योत्स्ना । सरस्सु कैरवाणि च पुप्यन्ति । धरायाम् पयसां धाराः सरन्ति ।

भावानुवादः—दिन में दिवानाय तेज चमकता है । रात्रि में चन्द्रिका में मुक्त पारा प्रवाहित है । नरिनाओं में नमुज्ज्वल कमल खिल रहे हैं । पृथ्वी पर

निर्मल जलधाराएं प्रवाहित हो रही हैं ।

मनोरमायां भुवसागतायाम्, इत्थं शरद्वार्तवसम्पदायाम् ।
प्रवासवासं मुनयो विधाय, विहर्तुमैच्छन्प्रशमप्रधानाः ॥७॥

अन्वयः—प्रशमप्रधानाः मुनयः इत्थम् मनोरमायाम् आर्तवसम्पदायाम् भुवम् शरदि
आगतायाम् प्रवासवासं विधाय विहर्तुम् ऐच्छन् ।

भावानुवादः—इस प्रकार अनेक विशेषताओं से समन्वितमनोरम शरदृक्तु के
पृथ्वी पर आगमन पर तथा वर्षावास की समाप्ति पर प्रशान्तरसप्रधान मुनि-
वृन्द विहारचर्या की अभिकांक्षा करते हैं ।

श्रीलालपूज्यश्रिय आप्यदेहम्, प्रावर्धत व्याधिरतीवतीव्रः ।
तदा गुरुः स शमनैकवृत्तिः, व्यचारयत् बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥८॥

अन्वयः—अतीवतीव्रः व्याधिः श्रीलालपूज्यश्रियः देहम् आप्य प्रावर्धत । तदा शम-
नैकवृत्तिः बुद्धिमता वरिष्ठः गुरुः व्यचारयत् ।

भावानुवादः—आचार्य श्री श्रीलाल जी म. सा. के रुग्ण शरीर को प्राप्त कर
व्याधि का प्रकोप तीव्ररूपेण वृद्धि पाने लगा । तब प्रशान्त-चेता प्राज्ञश्रेष्ठ गुरु-
वर्य ने यो चिन्तन किया ।

स्वास्थ्यं समीचीनमहो मदीयम्, नैवास्ति नित्यं क्षयमेति शक्तिः ।
विनश्वरं वीचिसमं शरीरम्, तथापि जातं जरयाभिभूतम् ॥९॥

अन्वयः—अहो! मदीयं स्वास्थ्यम् समीचीनम् न एव अस्ति । शक्तिः नित्यम्
क्षयम् एति । वीचिसमं विनश्वरम् शरीरम् (अस्ति) । तथापि जरयाभिभूतं
जातम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—चिन्तनीय है । मेरा स्वास्थ्य समीचीन नहीं है । दैहिकशक्ति
नित्यप्रति क्षीण हो रही है । नदी तरंगों के समान विनश्वर शरीर वृद्धावस्था
में प्राशान्त हो गया है ।

संघस्य भद्रं सततं विधेयम्, विश्वासभूमिर्नहि कायरूपम् ।
रोगप्रभावात्पतनं नितान्तं, मृत्योरनेकानि च साधनानि ॥१०॥

अन्वयः—संघस्य भद्रम् सततं विधेयम् । कायरूपम् विश्वासभूमिः नहि ।
रोगप्रभावात् (तस्य) पतनम् नितान्तम् (निश्चितम्) । मृत्योः च अनेकानि साध-
नानि (सन्ति) ।

भावानुवादः—शरीर पर विश्वास नहीं किया जा सकता है । इसकी विनश्वरता
अवश्यम्भावी है; क्योंकि मृत्यु के मार्ग साधन अनेक है । अतः संघहित साध-
लेना चाहिये ।

योग्याय शान्ताय परिष्कृताय, धर्मस्य संघस्य च रक्षकाय ।
सिद्धान्तबोधाय जगद्धिताय, कस्मै युवाचार्यपदं प्रदेयम् ॥११॥

अन्वयः—योग्याय, शान्ताय, परिष्कृताय, धर्मस्य, संघस्य च रक्षकाय सिद्धान्त
बोधकाय जगद्धिताय कस्मै (मुनये) युवाचार्यपदप्रदेयम् इति ।

भावानुवादः—(संघ हित के लिए) योग्य, शान्त परिपक्व विचारों वाले जैन-
सिद्धान्त के पूर्ण ज्ञाता, धर्म और संघ की मर्यादाओं के संरक्षक, समस्त प्राणियों
के हितकांक्षी किसी मुनिपुंगव को युवाचार्यपद प्रदान करना चाहिये ।

सर्वेषु शिष्येषु च सम्प्रदाय, संरक्षकं योग्यतमं विनम्रम् ।
सत्साधु सम्पूर्णगुणैरुपेतम्, चारित्रनेतारमलं चिकाय ॥१२॥

अन्वयः—स सर्वेषु शिष्येषु च सम्प्रदाय—संरक्षकं, योग्यतमं, विनम्रम्, सम्पूर्णगुणै-
रुपेतम् चारित्रनेतारम् (मुनि श्री जवाहरम्) अलम् चिकाय ।

भावानुवादः—उन्होंने समस्त शिष्य समुदाय के श्रद्धापात्र संरक्षक, अप्रतिमविनम्र,
साधुता के सम्पूर्ण गुणों में अलंकृत, योग्यतम महामुनि चरितनायक श्री जवाहर
को युवाचार्यपदहेतु मनसा चयन किया ।

अचार मोक्षं मुनिभिः समेतः, दाक्षिण्यदेशे प्रथित-प्रभावः ।
आचार्यदेवो निजनिश्चयं तं, व्याख्यानकाले प्रकटीचकार ॥१३॥

अन्वयः—(तदा) प्रथितप्रभावः मुनिभिः समेतः स अयम् दाक्षिण्यदेशे चचार ।
आचार्यदेवः तम् निश्चयम् व्याख्यानकाले (सभायाम्) प्रकटीचकार ।

भावानुवादः—उस समय विश्रुतकीर्तिसम्पन्न महामुनि श्री जवाहर अन्य सहयोगी
के साथ भारत के दक्षिणाञ्चल महाराष्ट्र प्रान्त में विराजमान थे । (अतः)
आचार्यदेव ने मनसा चिन्तित अपने उस निश्चय को प्रवचन के मध्य श्रावकों
के समक्ष अभिव्यक्ति दी ।

श्रुत्वाविचारं गुरुसन्निदिष्टम्, हर्षान्वितं श्रावकमण्डलीकम् ।
कृतं च सर्वैरभिनन्दनेन, समर्थितं तद्वचनं वरीयः ॥१४॥

अन्वयः—श्रावक मण्डलीकम् गुरुसन्निदिष्टम् विचारम्, श्रुत्वा हर्षान्वितम् (अभ-
वत्) सर्वैः अभिनन्दनेन तद्वरीयः वचनम् समर्थितम् कृतम् ।

भावानुवादः—आचार्यगुरुदेव के श्रीमुख से निर्दिष्ट विचार मन्थन का श्रवण कर
समस्त श्रावक समुदाय हर्षान्वित हुआ । सभी उपासकों ने उस मंगल वचन का
अभिनन्दन पूर्वक समर्थन किया ।

कायश्रिया सम्भृत एव जातो, यथा तथैव प्रतिभाविशिष्टः ।
शिष्यैर्वृतोऽशोभतसर्वकाले, नभस्स्थतारानिकरैरिवेन्दुः ॥१५॥

अन्वयः—यथा स कायश्रिया सम्भृत एव जातः तथा एव प्रतिभाविशिष्टः ।
नभस्स्थतारानिकरैः इन्दुः इव शिष्यैः वृतः सर्वकालेऽशोभतः ।

भावानुवादः—(क्योकि) वे मुनिप्रवर जैसे दैहिक सौन्दर्यश्री से शोभित थे । वैसे ही
छान्तरिक शोभा-प्रतिभा के भी घनी थे । आकाश में दीप्तिमन्त सितारों के
न्यून शिष्यत् शिष्य समुदाय के मध्य उपशोभित होते थे ।

शेषं मुखं तूर्यसमानकान्ति, वचः सुपालाविविशेषतोऽनूत् ।
देनेष्टं मधुरं स्वरूपम्, तन्मानसं माननगायितं च ॥१६॥

अन्वयः—(तस्य) मुखम् तूर्यमानकान्ति दीप्तम् आसीत् । दिनेयम् । वचः नुयः

चतुर्थ सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकव्यम्

स्त्रावि अभूत् । येन एव मधुरम् स्वरूपम् दृष्टम् तत् मानसम् माननगापितम्
(अभवत्) ।

भावानुवादः—मुनि श्री के सौम्यमुख पर सूर्य सी तेजस्विता थी । उनके वचनों
में अमृत सा माधुर्य प्रवाहित होता था । जिन्होंने भी उनके सौम्य-सस्मित
रूप को देखा उसका मन वही पर्वतवत् सादर अचल हो गया ।

देशस्य भागे ननु दाक्षिणात्ये, धर्मप्रचारं शिववीरतुल्यम् ।
कृतवान् मुनीन्द्रः प्रशमैकवृत्तिः, धर्मध्वजोऽभूत्परिधूयमानः ॥१७॥

अन्वयः—प्रशमैकवृत्तिः मुनीन्द्रः देशस्य ननु दाक्षिणात्ये भागे शिववीरतुल्यम् धर्म-
प्रचारं कृतवान् । (तेन) धर्मध्वजः परिधूयमानः अभूत् ।

भावानुवादः—प्रशान्तात्मा मुनि प्रवर ने दक्षिणप्रान्त में शिवाजी के पराक्रम-
समान विशुद्धधर्म का प्रचार किया और सत्य धर्म की ध्वजा फहराई ।

समाजधर्मस्य कुरीतिकन्दम्, पाखण्डपूर्णान्धपरम्परां च ।
मुक्तिप्रयायी च कषायजेता, व्याचक्रमे धर्मधुरन्धरोऽसौ ॥१८॥

अन्वयः—मुक्तिप्रयायी कषायजेता, धर्मधुरन्धरः असौ समाजधर्मस्य कुरीतिकन्-
दम्, पाखण्डपूर्णान्धपरम्परा च व्याचक्रमे ।

भावानुवादः—मुक्तिमार्ग पर गतिशील, कषायजयी धर्मधुरीण मुनि श्री ने (तत्कालीन
दक्षिण प्रान्त के प्रवास काल में) समाज और धर्म में चली आ रही
कुरीति एवं अन्वश्रद्धा को तथा पाखण्ड पूर्ण अज्ञान परम्परा पर करारा प्रहार
किया ।

धर्मस्य नावो मुनिकर्णधारम्, सांयात्रिकाः प्राप्यभृशं प्रसन्नाः ।
पोतं क्षमं मोक्षपथं प्रयाताः, प्रमोदमाप्ताश्चयथार्थनिष्ठाः ॥१९॥

अन्वयः—मोक्ष पथप्रयाताः यथार्थनिष्ठाः (जनाः) क्षमं पोत प्राप्य भृशं प्रसन्न-
सांयात्रिकाः इव धर्मस्य नावः मुनिकर्णधारं प्राप्य च प्रमोदम् आप्ताः ।

भावानुवादः—सामुद्रिक यात्री जैसे सुन्दर—सक्षम जहाज को प्राप्त कर प्रसन्न हो उठते हैं। उसी प्रकार मोक्ष मार्ग की ओर गतिशील सम्यक्श्रद्धा सम्पन्न धार्मिक जन धर्मनैया के खिवैया मुनि श्री (जवाहर) को प्राप्त कर प्रमुदित हो उठे।

संघस्य भावं परिभाव्य पूज्य, श्रीघोषयामास दिनं प्रशस्तम् ।
धीरं युवाचार्यपदे नियोक्तुम्, सो व्यानशेर्हर्षवहत्प्रवाहः ॥२०॥

अन्वयः—पूज्य श्री (श्रीलालः) संघस्य भावं परिभाव्य धीरं युवाचार्यपदे नियोक्तुम् प्रशस्तदिनं घोषयामास । सः हर्षवहत्प्रवाहः व्यानशे ।

भावानुवादः—संघ के वरिष्ठ सदस्यों के विचारों, जो सम्यक्तया जानकर आचार्य श्री श्रीलाल जी म. सा ने धीर—वीर मुनिपुंगव को युवाचार्य पद प्रदान करने हेतु प्रशस्त दिवस की घोषणा कर दी। फलतः सर्वत्र प्रसन्नता की लहरे प्रसृत हो गई।

येनैव वृत्तं सुखदं नवीनम्, श्रुतं श्रुतेः शं सुधया समानम् ।
तेनैव प्रस्तावितमेवमेतत्, समर्थित हादिकभावनाभिः ॥२१॥

अन्वयः—येन एव सुखदं नवीनम् श्रुतेः शम् सुधया समानम् वृत्तं श्रुतम् । तेन एव एवम् प्रस्तावितम् एतत् हादिकभावनाभिः समर्थितम् च ।

भावानुवादः—जिस किसी ने इस नूतन, सुखद, कर्णप्रिय, कल्याणकारी सुधावत् मधुरसंवाद को सुना। उसी ने इस प्रस्ताव को हादिक सद्भावना के साथ अनुमोदन एवं समर्थन प्रदान किया।

तत्सूचनां प्राप्य महामुनीन्द्रो, न मोदमानः परिलक्षितोऽभूत् ।
परन्तु जातः स विचारसिन्धो, मग्नो मृशं स्वक्षमतां विमृश्यन् ॥२२॥

अन्वयः—महामुनीन्द्रः तत्सूचनां प्राप्य मोदमानः परिलक्षितः न अभूत् । परन्तु न स्वक्षमतां विमृश्यन् विचारसिन्धो मग्नः (अभवत्) ।

भावानुवादः—किन्तु महामुनि श्री जवाहर इस सन्देश का श्रवण कर प्रसन्न

चतुर्थ सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजय महाकाव्यम्

दिखाई नहीं दिये । वे अपनी क्षमता के विषय में विमर्श करते हुए विचार समुद्र में अवगाहन करने लगे ।

ततश्च संघाधिकृताः महान्तः, प्रत्युत्तरं नो परिलभ्य धीराः ।
तेन प्रतिग्राहयितुं पवं तत्, यतीन्द्रपाश्वे समुपागतास्ते ॥२३॥

अन्वयः—ततः संघाधिकृताः धीराः ते महान्तः प्रत्युत्तरं नो परिलभ्य तेन (मुनिना) तत्पदम् प्रतिग्राहयितुम् यतीन्द्रपाश्वे समुपागताः ।

भावानुवादः—जब मुनि श्री की ओर से सन्देश का कोई प्रत्युत्तर प्राप्त नहीं हुआ । तो संघ के वरिष्ठ गम्भीर श्रावकगण युवाचार्यपद स्वीकार करने का आग्रह लेकर उनके (मुनिश्री के) चरणों में पहुँचे ।

अनेकशतैः परिपूज्यमानः, प्रकारजातैः विधिबोधितः स ।
मेने गुरोर्निश्चयमेव मत्वा. तेने प्रमोदस्य ततं वितानम् ॥२४॥

अन्वयः—अनेकशः तैः पूज्यमानः प्रकारजातैः विधिबोधितः स गुरोः निश्चयमेव मत्वा (त) मेने । प्रमोदस्य ततं वितान तेने ।

भावानुवादः—उन श्रावकों की पुनः—पुनः की जाने वाली प्रार्थना एवं विनयविधि पूर्वक निवेदन को मानकर तथा अपने आराध्य गुरुदेव के दृढ़ निश्चय को जानकर सन्देश को स्वीकार कर लिया । तथा सर्वत्र प्रसन्नता का वितान तान दिया ।

चिताः कथं नोभिमताः तदर्थम् । आचार्यवर्यैः श्रुतबोधदक्षाः ।
वर्तेऽधुनाधर्मरतो दवीयान् । भारं मतो बोढुमहं किमर्थम् ॥२५॥

अन्वयः—तदर्थम् आचार्यवर्यैः श्रुतबोधदक्षाः (परे) अभिमता कथं न चिताः ? ग्रहम् अधुना धर्मरतः दवीयान् वर्ते । (तथापि) भारं बोढुम् ग्रहं समर्थः किमर्थमतः ।

भावानुवादः—(तथापि मुनिश्री चिन्तन करने लगे) आचार्य श्री ने युवाचार्य पद के लिए श्रुत ज्ञान में पारंगत अन्य मुनि पुंगवों का चयन क्यों नहीं किया ? मैं तो इस समय धर्म प्रभावक के रूप में दूरस्थ दक्षिण प्रान्त में भ्रमण

साधारण साधक हूं । फिर मुझ पर ही यह भार क्यों डाला जा रहा है ??
वहन करने में सक्षम कैसे माना है ?

राज्यस्य तंत्रं प्रथते यथेदम्, लोकानुकूलं ननु शक्तिशालि ।
तथैव संघोपि पथा प्रयाति, सुचारुणा सम्मतशासनेन ॥२६॥

अन्वयः—यथा इदम् लोकानुकूलं शक्तिशालि राज्यस्य तंत्रम् ननु प्रथते । तथा एव
संघः अपि सुचारुणा सम्मतशासनेन पथा प्रयाति ।

भावानुवादः—जैसे सांसारिकदृष्टि से लोकानुकूल शक्तिशाली राजतन्त्र प्रसिद्धि को
प्राप्त करता है । वैसे ही धर्मसंघ भी सामान्य-असामान्य सभी व्यक्तियों के
विचार व्यवहार सहयोग से ही प्रशस्त मार्ग पर गतिशील होता है । अर्थात्
जैसे जनतन्त्रीय शासन के लिए प्रजा की सम्मति आवश्यक होती है । उसी
प्रकार धार्मिक शासन के लिए भी अभीष्ट है ।

पृष्ठाश्च ये मुनयो वयस्याः, सर्वे प्रकृत्या च समानमानाः ।
सदानुकूलाः परिलक्षितास्ते, योगं यथा सिद्धिरूपैति दिव्या ॥२७॥

अन्वयः—यथा दिव्या सिद्धिः योगम् उपैति । तथा ये ये वयस्याः मुनयः (अत्र)
पृष्ठाः । ते सर्वे प्रकृत्या समानमानाः सदानुकूलाः परिलक्षिताः ।

भावानुवादः—(इसी आधार पर) जैसे योगों को दिव्य सिद्धि प्राप्त होती है ।
वैसे ही मुनिश्री ने जिस-जिस मुनिप्रवर से परामर्श लिया वे सभी समस्वभावी
अनुकूल ही प्रतीत हुए । सभी ने उनके युष्माचार्य पदोत्सव का एक स्वर से
समर्पण प्रदान किया ।

विहाय शिष्यान् पठने रतान्तान्, आचार्यसेवामभिपत्तुकामः ।
ततो मुनीन्द्रश्चलितो यशस्वी, श्रुत्वा च वृत्तं सकलाः प्रसन्नाः ॥२८॥

अन्वयः—ततः यशस्वी मुनीन्द्रः आचार्यसेवाम् अभिपत्तुकामः सन् पठने रतान् तान्
शिष्यान् विहाय चलितः । वृत्तं च श्रुत्वा सकलाः नरः प्रसन्नाः (जाता) ।

भावानुवादः—(अनन्तर) यशस्वी मुनिप्रवर श्री (जवाहर) आराध्यचरण आचार्य देव को सन्निधि प्राप्त करने हेतु अध्ययनरत सहयोगी मुनियों को उषर दक्षिण प्रान्त में ही छोड़कर चल पड़े । इस संवाद को प्राप्त कर सभी परम-प्रसन्न हुए ।

मेवाड प्रान्ताद् गुरवः प्रयाताः, दाक्षिण्यदेशात् मुनिरग्रगामी ।

बभूव मुख्यंहि महोत्सवस्य, स्थानं निर्दिष्टं रतलामरत्नम् ॥२९॥

अन्वयः—गुरवः मेवाड प्रान्तात् प्रयाताः । मुनिः दाक्षिण्यदेशात् अग्रगामी अभवत् । महोत्सवस्यहि मुख्यम् स्थानम् रतलामरत्नम् निर्दिष्टम् बभूव ।

भावानुवादः—चूँकि युवाचार्य महोत्सव हेतु स्थान रत्नवत् शोभास्पद रत्नपुरी (रतलाम) निश्चित किया गया था । अतः मेवाड़ प्रान्त से आचार्य श्री ने और दक्षिण प्रान्त से मुनि श्री ने रतलाम के लिए प्रस्थान किया ।

पदे-पदे स्वागतमेव जातम्, अभूतपूर्वं नवभाविनश्च ।

वैशिष्ट्य युक्तस्य सदाशयस्य, प्राचार्यदेवस्य गुणाश्रयस्य ॥३०॥

अन्वयः—वैशिष्ट्ययुक्तस्य, गुणाश्रयस्य, सदाशयस्य, नवभाविनः, प्राचार्यदेवस्य, पदे-पदे अभूतपूर्वम् स्वागतम् एव जातम् ।

भावानुवादः—अनेक विशेषताओं से मण्डित, गुणों के केन्द्र, पवित्रता की प्रतिभूति नूतनभावी आचार्य श्री का पद-पद पर अभूतपूर्व स्वागत हुआ ।

उत्साहशक्तिविपुला नवीना, व्यवर्धतश्रावक मण्डलोषु ।

राकार्पति प्रेक्ष्य यथा समुद्रे प्रोत्तुंगवीचैर्लहरी विभाति ॥३१॥

अन्वयः—यथा समुद्रे राकार्पति प्रेक्ष्य प्रोत्तुंगवीचेः लहरी विभाति । तथा एव श्रावक मण्डलोषु नवीना विपुला उत्साहशक्तिः व्यवर्धत ।

भावानुवादः—शरद पूर्णिमा के चन्द्र के अवलोकन से जैसे उत्तुंग तरंगें बुद्धि पाती हैं । मुगोमित होती हैं । वैसे ही श्रावक मण्डलो के मध्य नूतन एवं उत्साह पूर्णशक्ति का विकास हुआ ।

पूज्यो गुरुः पूर्वत आगतोऽभूत्, तत्रैव प्राप्तो मुनिरप्रमत्तः ।
सूर्यश्च चन्द्रश्च विभात एकम्, पदं समाश्रित्य विभापरीतौ ॥३२॥

अन्वयः—पूज्यः गुरुः पूर्वत एव आगतः अभूत् । तत्र एव अप्रमत्तः मुनिः प्राप्तः ।
सूर्यः च चन्द्रः च एकम् पदम् समाश्रित्य विभापरीतौ (सन्तौ) विभात इव ।

भावानुवादः—आचार्य श्री का (रतलाम नगर में) पहले ही पदार्पण हो गया ।
इधर मुनिश्री का पदार्पण भी हुआ । तत्कालीन शोभा ऐसी भासित होती थी
कि जैसे रवि-शशि दोनों ही एक साथ एक स्थान पर उदित होकर दीप्त हो
रहे हो ।

अस्मै प्रयुक्तं दिनमागतं तत्, प्रतीक्षितं सर्वजनैरजस्रम् ।
सूर्योदयोऽदीप्यत नव्यरूपो, महोत्सवं द्रष्टुमनाः समग्रम् ॥३३॥

अन्वयः—सर्वजनैः अजस्रम् प्रतीक्षितं, अस्मै प्रयुक्तं तत् दिनम् आगतम् । समग्रम्
महोत्सवं द्रष्टुमनाः नव्यरूपः सूर्योदयः अदीप्यत (इव) ।

भावानुवादः—सभी के द्वारा चिर प्रतीक्षित युवाचार्यपदप्रदान करने का वह
नियत दिवस समुपस्थित हो गया । (तत्कालीन वातावरण को देखते हुए)
लगता था, जैसे समस्त महोत्सव की मनोरम छटा के दर्शन हेतु ही आज के
सूर्य का उदय हुआ है ।

विभिन्नदेशान्नु समागतं तम्, विचित्रवेशं वचसामगम्यम् ।
भावात्मकं भास्वरभावनं च, कः ख्यातुमीशो जनतासमूहम् ॥३४॥

अन्वयः—विभिन्न देशात् नु समागतम् विचित्रवेशम् वचसाम् अगम्यम्, भावात्मकं
भास्वरभावनम् तम् भावात्मकं जनतासमूहम् कः ख्यातुम् ईशः (अस्ति) ।

भावानुवादः—विभिन्न प्रान्तों से समागत, विचित्र वेश-विन्यास में उपशोभित
वचसातीत भावात्मकता लिए विशुद्धभावनायुक्त उस जन-समूह का कथन कौन
कर सकता है ।

भावानुवादः—(अनन्तर) यशस्वी मुनिप्रवर श्री (जवाहर) आराध्यचरण आचार्य देव की सन्निधि प्राप्त करने हेतु अध्ययनरत सहयोगी मुनियों को उषर दक्षिण प्रान्त में ही छोड़कर चल पड़े । इस संवाद को प्राप्त कर सभी परम-प्रसन्न हुए ।

मेवाड प्रान्ताद् गुरवः प्रयाताः, दाक्षिण्यदेशात् मुनिरग्रगामी ।
बभूव मुख्यंहि महोत्सवस्य, स्थानं निर्दिष्टं रतलामरत्नम् ॥२९॥

अन्वयः—गुरवः मेवाड प्रान्तात् प्रयाताः । मुनिः दाक्षिण्यदेशात् अग्रगामी अभवत् । महोत्सवस्यहि मुख्यम् स्थानम् रतलामरत्नम् निर्दिष्टम् बभूव ।

भावानुवादः—चूँकि युवाचार्य महोत्सव हेतु स्थान रत्नवत् शोभास्पद रत्नपुरी (रतलाम) निश्चित किया गया था । अतः मेवाड़ प्रान्त से आचार्य श्री ने श्री दक्षिण प्रान्त से मुनि श्री ने रतलाम के लिए प्रस्थान किया ।

पदे-पदे स्वागतमेव जातम्, अभूतपूर्वं नवभाविनश्च ।
वैशिष्ट्य युक्तस्य सदाशयस्य, प्राचार्यदेवस्य गुणाश्रयस्य ॥३०॥

अन्वयः—वैशिष्ट्ययुक्तस्य, गुणाश्रयस्य, सदाशयस्य, नवभाविनः, प्राचार्यदेवस्य, न पदे-पदे अभूतपूर्वम् स्वागतम् एव जातम् ।

भावानुवादः—अनेक विशेषताओं से मण्डित, गुणों के केन्द्र, पवित्रता की प्रतिमूर्ति नूतनभावी आचार्य श्री का पद-पद पर अभूतपूर्व स्वागत हुआ ।

उत्साहशक्तिविपुला नवीना, व्यवर्धतश्रावक मण्डलीषु ।
राकार्पति प्रेक्ष्य यथा समुद्रे प्रोत्तुंगवीचेर्लहरी विभाति ॥३१॥

अन्वयः—यथा समुद्रे राकार्पति प्रेक्ष्य प्रोत्तुंगवीचेः लहरी विभाति । तथा एव श्रावक मण्डलीषु नवीना विपुला उत्साहशक्तिः व्यवर्धत ।

भावानुवादः—जरद पूर्णिमा के चन्द्र के अवलोकन से जैसे उत्तुंग तरंगें वृद्धि पाती हैं । मुन्नोमित होती हैं । वैसे ही श्रावक मण्डलों के मध्य नूतन एवं उत्साह पूर्णशक्ति का विकास हुआ ।

पूज्यो गुरुः पूर्वत आगतोऽभूत्, तत्रैव प्राप्तो मुनिरप्रमत्तः ।

सूर्यश्च चन्द्रश्च विभात एकम्, पदं समाश्रित्य विभापरीतौ ॥३२॥

अन्वयः—पूज्यः गुरुः पूर्वत एव आगतः अभूत् । तत्र एव अप्रमत्तः मुनिः प्राप्तः ।

सूर्यः च चन्द्रः च एकम् पदम् समाश्रित्य विभापरीतौ (सन्तौ) विभात इव ।

भावानुवादः—आचार्य श्री का (रतलाम नगर में) पहले ही पदार्पण हो गया । इधर मुनिश्री का पदार्पण भी हुआ । तत्कालीन शोभा ऐसी भासित होती थी कि जैसे रवि-शशि दोनों ही एक साथ एक स्थान पर उदित होकर दीप्त हो रहे हों ।

अस्मै प्रयुक्तं दिनमागतं तत्, प्रतीक्षितं सर्वजनैरजस्रम् ।

सूर्योदयोऽदीप्यत नव्यरूपो, महोत्सवं द्रष्टुमनाः समग्रम् ॥३३॥

अन्वयः—सर्वजनैः अजस्रम् प्रतीक्षितं, अस्मै प्रयुक्तं तत् दिनम् आगतम् । समग्रम् महोत्सवं द्रष्टुमनाः नव्यरूपः सूर्योदयः अदीप्यत (इव) ।

भावानुवादः—सभी के द्वारा चिर प्रतीक्षित युवाचार्यपदप्रदान करने का वह नियत दिवस समुपस्थित हो गया । (तत्कालीन वातावरण को देखते हुए) लगता था, जैसे समस्त महोत्सव की मनोरम छटा के दर्शन हेतु ही आज के सूर्य का उदय हुआ है ।

विभिन्नदेशान्नु समागतं तम्, विचित्रवेशं वचसामगम्यम् ।

भावात्मकं भास्वरभावनं च, कः ख्यातुमीशो जनतासमूहम् ॥३४॥

अन्वयः—विभिन्न देशात् नु समागतम् विचित्रवेशम् वचसाम् अगम्यम्, भावात्मकं भास्वरभावनम् तम् भावात्मकं जनतासमूहम् कः ख्यातुम् ईशः (अस्ति) ।

भावानुवादः—विभिन्न प्रान्तों से समागत, विचित्र वेश-विन्यास से उपशोभित वचनातीत भावात्मकता लिए विशुद्धभावनायुक्त उस जन-समूह का कथन कौन कर सकता है ।

चतुर्थ सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजय महाकाव्यम्

नो स्थानपर्याप्तिरभूत्तदर्थं, मुपाश्रये स्थातुमलं न जाताः ।

अतो बहिर्मागपथे स्थितास्ते, मौनाश्रिताः श्राद्धजना बभूवुः ॥३५॥

अन्वयः—तदर्थम् स्थानपर्याप्तिः नो अभूत् । (जनाः) उपाश्रये स्थातुम् अलम् न जाताः । अतः श्राद्धजनाः ते बहिर्मागपथे स्थिताः मौनाश्रिताः बभूवुः ।

भावानुवादः—(महापुरुषों की धवल कीर्ति से प्रभावित) इतना अधिक जनसमूह एकत्रित हो गया कि वह नियत विशाल स्थान भी छोटा पड़ गया । इतनी अधिक जनमेदिनी वहाँ समा-नही सकी । (परिणामतः) अनेक धर्मश्रद्धालु राजमार्ग पर स्थित होकर मौनपूर्वक कार्यक्रमों का दर्शन कर रहे थे ।

शास्तेर्यथारूपमलोकि सुस्थम्, तथा न लब्धं क्वचिदन्यकार्ये ।

समागते पूज्यवरे सभाया, मुदस्थुरेवं गुरुवन्दनार्थम् ॥३६॥

अन्वयः—यथा शास्तेः स्वस्थम् रूपम् आलोकि तथा क्वचिद् अन्य कार्ये लब्धम् । सभायाम् पूज्यवरे समागते गुरुवन्दनार्थम् एवं (सर्वे जनाः) उदस्थुः

भावानुवादः—अनुशासन वद्धता का जो विहगम हृदय वहाँ परिदृष्ट हुआ । व अन्यत्र किसी जनसभा में नहीं हुआ । आचार्य गुरुवर के चरण ज्योंही सभा स्थल पर पड़े समस्तजन-समुदाय भावपूर्ण अभिवन्दना हेतु उठ खड़ा हुआ ।

आचार्यवर्येण समंगलं च, प्राग्नन्दिसूत्र पठितं विशिष्टम् ।

सम्बोधयन्नागतमण्डलं स, सन्देशदानाय प्रवर्तितोऽभूत् ॥३७॥

अन्वयः—आचार्यवर्येण प्राक् समङ्गलम् विशिष्टम् नन्दिसूत्रम् पठितम् । स आगतमण्डलम् सम्बोधयन् सन्देशदानाय प्रवर्तितः अभूत् ।

भावानुवादः—युवाचार्य पद प्रदान की आगमिकविधि का प्रारम्भ करते ही आचार्यप्रवर ने सर्वप्रथम मंगलाचरण पूर्वक विशिष्ट नन्दिसूत्र का पाठ किया अनन्तर वे आगतजनसमूह एवं भावीयुवाचार्य को सम्बोधित करने में प्रवृत्त हुए ।

समङ्गलं-चास्ति शरीर हानम् अमंगलं नो जनिरेव बोध्या ।

स्थानं मृग्युमपीह दृष्ट्वा भयं च शोकश्चविसर्जनीयो ॥३८॥

अन्वयः—नः शरीरहानः सन्मंगलं च अस्ति । नः जनिः एवं अमंगलं बोध्या । इह उपस्थितमृत्युम् अपि दृष्ट्वा भयं शोकः च विसर्जनीयौ ।

भावानुवादः—(आपेक्षिक दृष्टि से) शरीर परित्याग भी सन्मंगल है । हां, उत्पत्ति को (किसी दृष्टि से) अमंगल माना जा सकता है । अतः समक्षप्रस्तुत मृत्यु को देखकर भी भयाकुल एवं शोकाकुल नहीं होना चाहिये ।

संघस्य सन्मार्गपथे प्रयाणम्, भवेदजस्रं परिचिन्तनीयम् ।
स्वार्थेन साकं च परार्थवृत्तिः, ध्यानेन बोधेन च साधनीया ॥३९॥

अन्वयः—संघस्य प्रयाणं सन्मार्गपथे भवेत् इति अजस्रं परिचिन्तनीयम् । स्वार्थेन साकम् च परार्थवृत्तिः ध्यानेन बोधेन च साधनीया ।

भावानुवादः—स्वअर्थ—सिद्धि के साथ ज्ञान एवं ध्यान साधना के द्वारा परोपकृति के प्रति भी जागृति होनी चाहिये । सदा यह चिन्तन सन्मुख रहे कि संघ का सुपथ पर गमन हो ।

कर्तव्यनिष्ठा, प्रतिभा विशिष्टा, प्रौजस्विनी वाक् सरलः स्वभावः ।
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रितास्ते, ततो युवाचार्यपदं निधेहि ॥४०॥

अन्वयः—ते कर्तव्यनिष्ठा विशिष्टा प्रतिभा, प्रौजस्विनी वाक् सरलः स्वभावः, इति सर्वे गुणाः (त्वाम्) काञ्चनम् आश्रिताः तत् (त्वम्) युवाचार्यपदं निधेहि ।

भावानुवादः—जैसे विशुद्ध स्वर्ण में सभी गुण माने जाते हैं । वैसे ही आप में भी कर्तव्य निष्ठा, प्रकाण्ड प्रतिभा, मधुर एवं सरल स्वभाव आदि सद्गुणों का सद्भाव है । अतः आप युवाचार्यपद स्वीकार करें ।

मोहो न माया जगतीप्रपञ्चे, तथापि संघस्य सुरक्षयापि ।
समाजकल्याणविधेयमस्ति, विशेषतः साधुजनैरतन्द्रम् ॥४१॥

अन्वयः—(यद्यपि) जगती—प्रपञ्चे मोहः माया न । तथापि संघस्य सुरक्षया अपि साधुजनैः अतन्द्रम् विशेषतः समाजकल्याणविधेयम् अस्ति ।

भावानुवादः—यद्यपि संसार के प्रपञ्चों से विरक्त मुनियों को मोह-माया आसक्ति नहीं होती है । तथापि सघ की सुरक्षा द्वारा भी उन्हें आत्मकल्याण अवश्य करना चाहिये ।

प्रवर्तिते सघपथे समग्रे, वीरेण रत्नत्रयसाधनेऽस्मिन् ।
सर्वव्यवस्थाकरणोपयोगि, विशिष्टमाचार्यपदं प्रशस्तम् ॥४३॥

अन्वयः—वीरेण रत्नत्रयसाधने समग्रे प्रवर्तिते अस्मिन् सघपथे- सर्वव्यवस्थाकरणो-
पयोगि विशिष्टम् आचार्यपदम् प्रशस्तम् उक्तम् ।

भावानुवादः—रत्नत्रय की सम्यगाराधना हेतु प्रभु महावीर ने इस समाज में
संघ की सुन्दर व्यवस्था के लिए अत्यन्त उपयोगी आचार्य पद को अतिविशिष्ट
स्थान प्रदान किया ।

मयापि लब्धा युवराजतासीत्, प्रदीयते सैव तथैव तुभ्यम् ।
देया त्वया योग्यतमाय कस्मै, काले वृता त्यागपरम्परेयम् ॥४३॥

अन्वयः—मया अपि युवराजता लब्धा आसीत् । सा एव तथा एव तुभ्य प्रदी-
यते । त्वया (अपि) सायोग्यतमाय कस्मै काले देया । इयम् त्यागपरम्परा वृता
(अस्ति) ।

भावानुवादः—मैंने भी आचार्य परम्परा के रूप में युवाचार्य (एवं आचार्य) पद
प्राप्त किया था । अब उसी पद पर मैं तुम्हें प्रतिष्ठित कर रहा हूँ । समय
उपस्थित होने पर तुम्हें भी इसे किसी योग्य को अर्पित करना है । त्याग
भावना की यही परम्परा यहाँ (इस शासन में) स्वीकृत की गई है ।

संघस्य शास्तेर्यदि सूत्रमेतत्, प्रदीयते तेकरयोरिदानीम् ।
भयं न किञ्चिन्मम मानसेऽस्ति, रक्ष्यं भवेद् भाविनिकालयाशा ॥४४॥

अन्वयः—यदि संघस्य शास्तेः एतत् सूत्रं इदानीम् ते करयोः प्रदीयते । मम
मानसे किञ्चिद् भयं न अस्ति । भाविनि काले तत् रक्ष्यं भवेत् (इति) अयम्
(अस्ति) ।

भावानुवादः—संघ व्यवस्था का समस्तदायित्व तुम्हारे सशक्त हाथों में दिया जा रहा है । अतः मेरे मानस में इसका किंचित् भी भय नहीं है । वयोकि मुझे आशा (विश्वास) है कि यह शासनव्यवस्था भविष्य में भी सुरक्षित रहेगी ।

ततः स्वयं प्रावरणं प्रदाय, तं यौवराज्ये व्यधितागमज्ञः ।

दीप्ति समासाद्यरवेः सकाशात्, पद्मं यथासौ मुमुदे मुनीन्द्रः ॥४५॥

अन्वयः—ततः आगमज्ञः स्वयं प्रावरण प्रदाय तम् यौवराज्ये व्यधित । असौ मुनीन्द्रः रवेः सकाशात् दीप्ति समासाद्य पद्मम् यथा मुमुदे ।

भावानुवादः—(इस सामयिक सन्देश के) अनन्तर आगमज्ञ आचार्य श्री ने, अपने कर-कमलों द्वारा आचार्य पद का परिधान (चादर) मुनिश्री को प्रदान कर उन्हें युवाचार्य पद पर समासीन कर दिया । अब मुनि श्री (जवाहर) रविकिरणों से प्रभासित कमल के समान सुशोभित होने लगे ।

अस्मिन्विधाने मुनयो महान्तो, योगं ददुः प्रेमभरेण पूर्णम् ।

सूर्योदये सादितदिव्यरूपे प्रकाशराशिः स्वयमभ्युपैति ॥४६॥

अन्वयः—अस्मिन् विधाने महान्तः मुनयः प्रेमभरेण योग ददुः । (यतः) सादित-दिव्यरूपे सूर्योदये प्रकाशराशिः स्वयमभ्युपैति ।

भावानुवादः—जिस प्रकार दिव्य प्रभा मण्डित सूर्य के उदय पर प्रकाशराशि उसे स्वतः घेर लेती है । उसी प्रकार युवाचार्य प्रदान के इस पुनीत विधान में अन्य अनेक मुनि पुंगवों ने भी सम्मतिपूर्वक योगदान दिया ।

सर्वोऽपि संघोऽस्य कृतामजस्रम् संपालयेत्तांसकलामनुज्ञाम् ।

यथा मदीयां विनयेन भक्त्या, अवत्ययं सन्ततमप्रमादः ॥४७॥

अन्वयः—अयं सर्वः अपि संघः यथा मदीयाम् आज्ञाम् विनयेन भक्त्या च सन्ततम् अप्रमादः सन् अवति । तथैव अस्यापि कृताम् सकलाम् ताम् अनुज्ञाम् सम्पालयेत् ।

भावानुवादः—(अनन्तर जनता की ओर उन्मुख होकर आचार्य श्री ने कहा) यह

चतुर्थ सगे:

श्रीमज्जवांहरयशोविजयं महाकाव्यम्

चतुर्धियं सद्य जिस प्रकार विनय एव भक्ति—पूर्वक मेरी आज्ञा का निरन्तर आराधन करता है । वैसे ही अब इन युवाचार्य श्री की आज्ञा का यथातथ्य पालन करे ।

प्रस्तावित साधुकृतानुमोदम्, प्रेम्णा तथा श्राद्धसमर्थितं सत् ।
पूर्तिं जगामाशु विधेयरूपम्, जयेन साकं परिपारितं च ॥४८॥

अन्वयः—गुरुणा प्रस्तावितम् साधुकृतानुमोदम् तथा प्रेम्णाश्राद्धसमर्थितं सत् विधेयरूपम् आशु पूर्तिम् जगाम । तत् जयेन साकम् परिपारितं च (अभवत्) ।

भावानुवादः—आचार्य द्वारा प्रस्तावित निर्देश समस्तमुनिमण्डल द्वारा अनुमोदित एव श्रावकसमाजद्वारा समर्थित होता हुआ तुरन्त नियम बद्धता को प्राप्त हो गया । तथा जयनादो के साथ पूर्णरूपेण पारित भी हो गया ।

दीप्त्या श्रिया चापि विभासमानो, विराजमानो गुरुवन्दनाभिः ।
जनैश्च सर्वैः परिवीक्ष्यमाणः, प्रोचे युवाचार्य इमाः सुवाचः ॥४९॥

अन्वयः—दीप्त्या श्रिया च अपि विभासमानः गुरुवन्दनाभिः विराजमानः, सर्वैः जनैः च परिवीक्ष्यमाणः युवाचार्य इमाः सुवाचः प्रोचे ।

भावानुवादः—युवाचार्यत्व की श्री तथा दीप्ति से प्रभावित, सभी श्रद्धालुओं द्वारा श्रद्धापूर्वकवन्दन के साथ परिदृश्यमान युवाचार्य श्री ने इस प्रकार भावाभिव्यक्ति की ।

समग्रसाधोः सहयोगसाध्याम्, लब्ध्वा कृपां शासनदेवतायाः ।
गुरोश्च संघस्य विधेयरूपम्, आज्ञामहं तां शिरसा वहामि ॥५०॥

अन्वयः—अहम् समग्रसाधोः सहयोग साध्याम् गुरोः संघस्य च विधेयरूपम् तां आज्ञाम् शासनदेवतायाः कृपाम् लब्ध्वा शिरसा वहामि ।

भावानुवादः—समग्रमुनि मण्डल के गुन्दर सहयोग से साध्य, गुरुदेव एवं संघ के अवश्य करणीय निर्देश को मैं शासनदेव की कृपा के साथ स्वीकार करता हूँ ।

गुरुपदिष्टे जनताहितार्थे, न देशना काप्यवशिष्यते मे ।

पदार्थसार्थेऽशुमताप्रदीप्ते, तत्र प्रदीपस्य किमस्ति योगः । ५१॥

अन्वयः—जनहितार्थे गुरुपदिष्टे (सति) मे कापि देशना न अवशिष्यते । अंशु-
मता पदार्थसार्थे प्रदीप्ते सति तत्र प्रदीपस्य योगः किमस्ति ?

भावानुवादः—जैसे सहस्ररश्मि के उदित हो जाने पर दीप-प्रभा अकिंचित् कर
हो जाती है । वैसे ही श्रद्धेय गुरुवर्य के उपदेश के उपरान्त इस सन्दर्भ में मेरे
लिए बोलने को कुछ भी शेष नहीं रह जाता है ।

श्रद्धास्पदं शासनशासकस्य, सम्मानपूर्णं पदमस्ति लोके ।

क्षेत्रे च धर्मस्य महो वरीयः, श्रीसंघसेवात्मकमेव मन्ये ॥५२॥

अन्वयः—लोके शासनशासकस्य श्रद्धास्पदम् सम्मानपूर्णम् पदम् अस्ति । धर्मस्य
च क्षेत्रे वरीयः महो (अस्ति) अहम् तत् श्रीसंघसेवात्मकम् एव मन्ये ।

भावानुवादः—जिन शासन में युवाचार्य का पद अति सम्मानपूर्णपद है । धर्म के
क्षेत्र में इसे अतिश्रेष्ठतम प्रतिष्ठा प्राप्त है । तथापि मैं इसे संघसेवा का समु-
चित अवसर ही मानता हूँ ।

मन्येत संघो विरतं महान्तम्, श्रेष्ठं विशिष्टं जनवन्दितं मां ।

आचार्यपूज्यास्पदसंप्रतिष्ठम्, स्वकीयदृष्ट्या खलु साधकोऽहम् ॥५३॥

अन्वयः—संघः विरतम् महान्तम् श्रेष्ठम् विशिष्टं जनवन्दितम्, आचार्यपूज्यास्पद-
संप्रतिष्ठम् माम् मन्येत । किन्तु अहम् स्वकीयदृष्ट्या खलु साधकः (अस्मि) ।

भावानुवादः—संघ भले ही मुझे विरत श्रेष्ठ, विशिष्ट तथा अभिवन्द्य आचार्य
के रूप में मानता हो । किन्तु मैं तो अपने आपको एक सामान्यसाधक ही
मानता हूँ ।

आचार्य देवस्य महोपकारम्, नो चक्षुमीशामयि विद्यते वाक् ।
यदस्ति मे तत्कृपयैवजातम्, कृतज्ञतामेव मुदाश्रयामि ॥५४॥

चतुर्थ सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

अन्वयः—आचार्यदेवस्य सहोपकारम् वक्तुम् मयि ईशावाक् नो विद्यते । मे यदस्ति तत् सर्वम् तत्कृपया एव जातम् । अतः मुदा कृतज्ञताम् एव आश्रयामि ।

भावानुवादः—आचार्य देव के महान् उपकारों को मैं सीमित शब्दों में नहीं बोल सकता हूँ । मैं जो कुछ हूँ । वह उनकी कृपा का ही प्रतिफल है । मैं केवल प्रसन्नतापूर्वककृतज्ञता ही ज्ञापित कर सकता हूँ ।

श्री संघकल्याणविधानकारि, जिनेन्द्रसंशासनसेवनं च ।

उद्देश्यमेतन्मम जीवनस्य, विश्वासये पूज्यमहं प्रसंगे ॥५५॥

अन्वयः—श्रीसंघकल्याणविधानकारि, जिनेन्द्रसंशासनसेवनं च मम जीवनस्य एतत् उद्देश्यम् अस्ति । अत्र प्रसंगे अहम् पूज्यम् विश्वासये ।

भावानुवादः—आज के इस महोत्सव प्रसंग पर मैं श्रद्धेय आचार्यदेव को विश्वास दिलाता हूँ कि "जिनेन्द्र शासन की सेवा एवं संघ कल्याण यह मेरे जीवन का उद्देश्य होगा ।

व्याख्यान पुष्पाकिरणेन तेन विभूषिताः सर्वनरो नितान्तम् ।

जयस्य शब्दो विततो भवान्ते । चेत्यं युवाचार्यपदं स पेदे ॥५६॥

अन्वयः—तेन व्याख्यानपुष्पाकिरणेन सर्वनरः नितान्तम् विभूषिताः । ततः जयस्य शब्दः भवान्ते विततः । इत्थम् स युवाचार्यपदम् पेदे ।

भावानुवादः—इस प्रकार युवाचार्य श्री के प्रवचन रूप पुष्प-वृष्टि से जन-जन का मन आनन्दविभोर हो उठा । प्रांगण जयनादों से अनुगुञ्जित हुआ श्री इस प्रकार युवाचार्य पदोत्सव सम्पन्न हुआ ।

ततो दयादानविधान शिक्षा प्रचार कार्येषु च सम्भवत्सु ।

प्रचारकाणामुपयोगितायाम् ध्यानं गतं जनसमुन्नतार्थम् ॥५७॥

अन्वयः—ततः सम्भवत्सु दयादानविधानशिक्षाप्रचार कार्येषु जन समुन्नतार्थं प्रचारकाणाम् उपयोगितायाम् तस्य ध्यानम् गतम् ।

भावानुवादः—अनन्तर युवाचार्य श्री का ध्यान धर्मागि दया-दान की मौलिक विचारणा एव जैन धर्म-शिक्षा के व्यापक प्रचार तथा जैनदर्शन की समुन्नतिहेतु प्रचारक वर्ग की उपयोगिता की ओर आकृष्ट हुआ ।

प्रचारकाः सन्ति पुरातनास्ते, कालानुशिष्टाः मुनयो विशिष्टाः ।

आगारधर्मापि तथा विधातुम् सत्यं समाजेन नियोजनीयः । ५८॥

अन्वयः— ते पुरातनाः कालानुशिष्टाः विशिष्टाः मुनयः, प्रचारकाः स्वतः । (सन्ति) । समाजेन तथा विधातुम् आगारधर्मा अपि सत्य नियोजनीयः ।

भावानुवादः—प्राचीनकाल से ही विशिष्ट मुनिजन मर्यादित रहते हुए स्वयं प्रचार रत रहते रहे हैं । तथापि समाज के लिए चिन्तनीय है, कि धर्मप्रचार हेतु गृहस्थप्रचारको को भी नियुक्त करे ।

सर्वं समारोहभवं समाप्य, विधिं गता श्रावकमण्डली सा ।

ततो युगौ पूज्यवरौ वरेण्यौ, विहारमाचक्रतुरिन्दुतुल्यौ ॥५९॥

अन्वयः—सा श्रावकमण्डली समारोहभव सर्वं विधि समाप्य गता । ततः वरेण्यौ युगौ पूज्यवरौ इन्द्रतुल्यौ विहारम् आचक्रतु, ।

भावानुवादः—इस प्रकार समारोह के सुन्दररूप से सम्पन्न हो जाने पर श्रावक समुदाय अपने-अपने स्थान को गया और इधर जन-जन अभिवन्द्य शशिवत्-सौम्य आचार्यप्रवर एव युवाचार्य ने भी मुनिवृन्द के साथ वहां से प्रस्थान कर दिया ।

सहैव जातो नगरीविहारो, धर्मोपदेशं महसाचरन्सन् ।

ततो युवाचार्य इतो वियुज्य, गतः सशिष्यः पटुमेदपाटम् ॥६०॥

अन्वयः—सह एव नगरीविहारो जातः । महसा धर्मोपदेशम् चरन् स युवाचार्यः ततः इतः वियुज्य सशिष्यः पटुमेदपाटम् गतः ।

भावानुवादः—दोनों पूज्य पाशों का विहार नगरी (ग्राम) तक तो साथ-साथ ही हुआ । अनन्तर युवाचार्य श्री अपने ओजरवी प्रवचनो से व्यस्त हो

चतुर्थ सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजय महाकाव्य

करते हुए सहयोगी मुनिवृन्द के साथ मेवाड़ (उदयपुर) की ओर प्रस्थित हुए

स्वजीवनेऽभ्युन्नतिमेव यातुम् स्वयं युवाचार्यवरस्य पूर्णम् ।
मासीत्समीहा च गुरोर्हृदन्तो, विहारमन्यत्र समादिदेश ॥६१॥

अन्वयः—गुरोः हृदन्तः स्वजीवने स्वयं युवाचार्यस्य पूर्णम् अभ्युन्नतिम् ए
यातुम् च समीहा आसत् । अतः अन्यत्र विहारम् स समादिदेश ।

भावानुवादः—आचार्य श्री के हृदय में यह समीहा थी कि अपने जीवनकाल
ही मैं युवाचार्य श्री की अभ्युन्नति का दर्शन कर लू । अतएव उन्होंने युवा
चार्य श्री को अन्यत्र स्वतन्त्र विहार की आज्ञा प्रदान की ।

आत्मानमेवं सगुरोर्वियोज्य, संघश्चियं संविदधान एव ।
साकं प्रबुद्धैर्मुनिभिर्महात्मा, ग्रामानुवासं विजहार धीरः ॥६२॥

अन्वयः—स महात्मा धीरः एवम् आत्मानं गुरोः वियोज्य संघश्चियं संविदधानः
प्रबुद्धैः मुनिभिः साकं ग्रामानुवासं विजहार ।

भावानुवादः (गुरुदेव के आदेश को प्राप्त कर) अगाध धैर्यनिधि महात्मा युवा-
चार्य श्री ने गुरुवर से पृथक् होकर संघ की श्री वृद्धि करते हुए प्रबुद्ध मुनियों
के साथ ग्रामानुग्राम भ्रमण किया ।

प्रवासवासे प्रथमे प्रशस्ते, श्रीमद्युवाचार्यमहोदयस्य ।
धर्मप्रचारेण सहैव जातम् व्याख्यानपीयूषविशेषपानम् ॥६३॥

अन्वयः—प्रथमे प्रशस्ते प्रवासवासे श्रीमद्युवाचार्यमहोदयस्य धर्मप्रचारेण सह एव
व्याख्यानपीयूषविशेषपानम् जातम् ।

भावानुवादः—युवाचार्य पद के प्रथम प्रशस्त प्रवास-वास में ही युवाचार्य श्री ने
ज्ञान धर्म प्रचार के साथ जनता ने प्रवचन पीयूष का पान किया ।

प्रयत्नज्ञानं सकलं न जानम्, सत्सम्प्रदायस्यमर्तकतायाम् ।
सत्समादहो धर्ममयस्य जाना, देशस्य दीना ननु दुर्दशापि । ६४॥

अन्वयः—सत् सम्प्रदायस्य मतेकतायां तस्य प्रयत्नजातम् सफल न जातम् ।
तस्मात् अहो ! धर्ममयस्यदेशस्य ननु दीना दुर्दशा अपि जाता ।

भावानुवादः—(इसी कालावधि में युवाचार्य श्री ने स्थानकवासी सम्प्रदायो की एकता के लिए बहुत प्रयास किये) किन्तु वे प्रयास सफल नहीं हुए । खेद है कि इस विघटन के द्वारा धर्मप्राण भारत वर्ष की यह दयनीय दुर्दशा हुई ।

ग्रामीणदुर्दशावर्णनम्ः—

वशानुगाऽकिञ्चनता प्रपीनम्, परस्परद्वेषयोधिलीनम् ।

अभावमीनं व्यथितम् नितान्तम्, शिक्षाविहीनं प्रभयापिहीनम् ॥६५॥

अन्वयः—(तेन) वंशानुगाऽकिञ्चनता—प्रपीनम्, परस्पर द्वेषयोधिलीनम् अभाव-
मीनम्, नितान्त व्यथितम् शिक्षाविहीनम् प्रभया अपि हीनवासस्य दीनस्वरूपम्
व्यलोक्यति चतुर्थेनान्वयः ।

भावानुवादः—(ग्रामीण क्षेत्रों के अपने परिभ्रमण काल में) उन्होंने गाँवों
की दीन दशा देखी । आम व्यक्ति कुलक्रमानुगतदरिद्रता, तज्जनित अभाव एवं
आपसी वैमनस्य से पीड़ित है । लोग नितान्त व्यथित, अशिक्षित एवं प्रभा से
रहित है ।

कुरीतिगम्यं विरसं विपन्नम्, पथच्युतं शोषितपीडितं च ।

श्रिया यशोभीरहितं विरूपम्, रोगार्दितं दीनरवं दरिद्रम् ॥६६॥

अन्वयः—तेन कुरीतिगम्यम् विरसं विपन्नम् पथच्युतम् शोषितपीडितम् श्रियाय-
शोभि. रहितम् विरूपम् रोगार्दितम् दीनरवं दरिद्रम् च (दीन स्वरूपम् व्य-
लोक्य) ।

भावानुवादः—उन्होंने ग्राम्य जीवन की दशा देखी—वहाँ कुरुद्वियों का साम्राज्य
है । लोग नीरस, विपन्न, पथभ्रष्ट, शोषित एवं शोभारहितजीवन जी रहे हैं ।
विरूप, रूग्ण एवं आर्तव्यक्तियों की बहुलता है ।

चतुर्थ सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजय महाकाव्यम्

बुभुक्षित नग्नमतीवशुष्कम्, पिपासित रुक्षमनल्पकष्ट ।
मृणादित शापितजीवनं च, समूर्च्छित यौवन एव वृद्धम् ॥६७॥

अन्वयः—बुभुक्षितम् अतीवनग्नम् शुष्कम् पिपासितम् रुक्षम्, अनल्पकष्टम्, मृणा-
दितम्. शापितजीवनम् समूर्च्छित यौवने एव वृद्धं च (व्यलोकि) ।

भावानुवादः—उन्होंने देखा कि गाँवों के लोग अत्यन्त क्षुधित, अल्पवस्त्र, शुष्क
रुक्ष तृपित आदि अनेक कष्टों से पीड़ित हैं । कर्ज से व्यथित, अनुशोषित
जीवन वाले समूर्च्छित एव यौवन में ही वृद्ध से प्रतीत होने वाले हैं ।

पदातिना साधुसमन्वितेन, सूक्ष्मेक्षिकापूर्णविलोकनेन ।
दयालुना धर्मविकासकेन, व्यलोकि वासस्य च दीनरूपम् ॥६८॥

अन्वयः—साधुसमन्वितेन सूक्ष्मेक्षिकापूर्णविलोकनेन पदातिना धर्मविकासकेन दया-
लुना तेन वासस्य च दीनरूपम् व्यलोकि ।

भावानुवादः—सूक्ष्मदृष्ट्या अवलोकन पूर्वक मुनिसमुदाय के संयुक्त पदयात्रा करते
हुए करुणाग्रं हृदय युवाचार्य श्री ने ग्राम्य-जन-जीवन की दयनीय स्थिति का
अवलोकन किया ।

स्थाने च यत्रैवगतोमहात्मा, भाग्य मत तस्य पदस्य सेर्व्यम् ।
द्रोणे च वृष्टे भुविपर्वतेऽपि, बिन्दु न सर्वत्र लभेतस्वात्याः ॥६९॥

अन्वयः—महात्मा यत्र एव स्थाने च गतः । तस्य पदस्य भाग्यम् सेर्व्यम् मतम् ।
भुविपर्वते अपि द्रोणे च वृष्टे स्वात्याः सर्वत्र (जनः) बिन्दुम् न लभेत ।

भावानुवादः—जहा-जहा युवाचार्य श्री के पद चरण हुए वह क्षेत्र ईर्ष्या का
विषय बन गया । अर्थात् अन्य स्थानों का जन समुदाय वही दृश्य अपने यहाँ भी
चाहता था । किन्तु, समस्त पृथ्वी एवं पर्वत पर वृष्टि होने पर भी स्वार्तीय-
सर्वत्र उपलब्ध नहीं होती है ।

अशान्तिवातावरणे समस्ते, देशे दयाधर्मविभावेन ।
सदा मनोयोगविद्यानपूर्वम्, शान्तेऽपि साम्राज्यमसीततान ॥७०॥

अन्वयः—असौ समस्ते अशान्तिवातावरणे देशे दयाधर्मविभावेन सदा मनोयोग-विधानपूर्वम् शान्तेश्च साम्राज्यम् ततान् ।

भावानुवादः—उन्होंने देश के उस अशान्त वातावरण की स्थिति में अहिंसादया के प्रचार-प्रसार के द्वारा मनोयोगपूर्वक शान्ति का साम्राज्य प्रसृत किया ।

कृतं महत्वेन समविधेयम् श्रुतं च सूत्रार्थपदं प्रकामम् ।

गतं च यत्रापि दयार्द्रदृष्ट्या, सर्व प्रशस्तं पदमेव जातम् ॥७१॥

अन्वयः—तेन महत्वेन समविधेयम् कृतम् । प्रकाम सूत्रार्थपदम् च श्रुतम् । दयार्द्र-दृष्ट्या यत्रापि गतम् । सर्वपदम् प्रशस्तम् एव जातम् ।

भावानुवादः—उन्होंने महत्वपूर्ण विधेय तथ्यों का ही अनुशीलन किया । अधिक-धिक सूत्रार्थ पदों का श्रवण किया । वे अपनी करुणापूतदृष्टि लिए जहाँ भी गये, वह समस्त क्षेत्र ही पवित्र प्रशस्त हो गया ।

देशे, समाजे, निजसम्प्रदाये, सूत्रार्थदाने जनसम्मितौ च ।

अमोघरत्नत्रयसंश्रयेण, साफल्यमाप्तं निखिले प्रयासे ॥७२॥

अन्वयः—तेन देशे, समाजे, निजसम्प्रदाये, सूत्रार्थदाने, जन-सम्मितौ च अमोघर-त्नत्रय-संश्रयेण निखिलप्रयासे साफल्यम् आप्तम् ।

भावानुवादः—उन्होंने रत्नत्रय के सम्यगाश्रय के द्वारा तथा आगमव्याख्याओं के द्वारा देश, समाज-एवं निजसम्प्रदाय के अभ्युत्थान के प्रत्येक प्रयास में सदा सफलता प्राप्त की ।

प्रभावयुक्तस्य वचोनिशम्य, पन्थाः श्रितो धर्ममयो जनौघैः ।

जीवैश्च लब्धोऽभयदानराशिः, त्यागादिकृत्यं विदधुस्तदीयाः ॥७३॥

अन्वयः—प्रभावयुक्तस्य तस्य वचः निशम्य जनौघैः धर्ममयः पन्थाः श्रितः ।

जीवैश्च अभयदानराशिः लब्धः । तदीयाश्च त्यागादिकृत्यं विदधुः ।

भावानुवादः—युवाचार्य के प्रभावोत्पादक हृदय-स्पर्शी प्रवचनों के द्वारा अनेक व्यक्तियों ने अध्यात्ममार्ग प्राप्त किया । उनके मार्मिक उपदेशों से हजारों

चतुर्थ सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्य

प्राणियों को अभयदान मिला । तथा अनेक श्रावक बन्धुओं ने विभिन्न प्रकार के त्याग-प्रत्याख्यान लिये ।

तत्रापि बोधस्य विधेर्विधाने, लग्नो मनोयोग-पुरस्सरं स ।

श्रोतुं वचो धर्मसुधाभिषिक्तम्, ध्यानं च धर्तुं व्रतिनोऽभियाताः ॥७४॥

अन्वयः—स तत्रापि बोधस्य विधेः विधाने मनोयोगपुरस्सरं लग्नः । तस्य धर्मसुधाभिषिक्तं वचः श्रोतुम् ध्यानम् च धर्तुम् तस्य समीपे व्रतिनः अभियाताः ।

भावानुवादः—व्यक्तिगत साधना के साथ उनका सम्पूर्ण मनोयोग जन-जन के ज्ञानप्रदान करने में नियुक्त हो गया । उनके सुधासिक्तमध्यात्मप्रवचनपानहोते तथा आत्मलीनता में वृद्धि हेतु उनके पास अनेक व्रतनिष्ठ श्रावक उपस्थित होते थे ।

देशस्य धर्मस्य च दुर्दशायाः, तथा समाजस्य मनुष्यतायाः ।

तमस्स्वरूपं प्रतिरोधकारि, निदानमज्ञानमसौ विवेद ॥७५॥

अन्वयः—असौ देशस्य धर्मस्य तथा समाजस्य मनुष्यतायाः च दुर्दशायाः तमस्स्वरूपम् प्रतिरोधकारि निदानम् अज्ञानम् एव विवेद ।

भावानुवादः—उन्होंने माना कि देश, समाज एवं मानवता की दुर्दशा तथा इसका अन्धकाराच्छन्न स्थिति का एक ही कारण है—जन-जन में व्याप्त 'अज्ञान' ।

बलं विना नैव यया जयोऽस्ति, श्रद्धां विना नैव श्रुतस्यसिद्धिः ।

वित्तं विनानैव समाजसौख्यम्, तथैव बोधेन विना न मोक्षः ॥७६॥

अन्वयः—यथा बलं विना जयः नैव अस्ति । श्रद्धां विना श्रुतस्य सिद्धिः नैव । वित्तं विना समाजसौख्यम् नैव । तथाएव बोधेन विना मोक्षः न एव ।

भावानुवादः—जैसे शक्ति के अभाव में विजयश्री दुर्लभ है । श्रद्धा के अभाव में श्रुतज्ञान की सिद्धि उपलब्धि असम्भव है । धन के विना भौतिक सुख प्राप्त नहीं होता है । उसी प्रकार सम्यग् ज्ञान के अभाव में मोक्ष भी असम्भव है ।

रोगादिनाशाय सुभेषजं स्यात्, वस्तुप्रकाशाय च दीपवर्तिः ।
तृषापनोदाय सुशीतलं वाः, अज्ञाननाशाय तथास्तु शिक्षा ॥७७॥

अन्वयः—यथा सुभेषज रोगादिनाशाय स्यात् । वस्तुप्रकाशाय य च दीपवर्तिः ।
तृषापनोदाय सुशीतलं वाः स्यात् । तथा एव अज्ञाननाशाय शिक्षा अस्तु ।

भावानुवादः—जैसे रोग मुक्ति हेतु समीचीन औषधि, वस्तु प्रकाश हेतु दीप-
वर्तिका एवं प्यास उपशान्ति हेतु जल आवश्यक होता है । उसी प्रकार अज्ञान
की परिसमाप्ति हेतु सुशिक्षा की आवश्यकता है ।

नो व्येति कालः समएव नित्यम्, पलं—पलं संपरिवर्तते सः ।
दिनस्य पश्चाद् भवतोह रात्रिः निशावसाने दिवसोदयोऽपि ॥७८॥

अन्वयः—कालः सम एव नित्यम् नो व्येति । स पलं—पलं परिवर्तते । इह दिन-
स्य पश्चात् रात्रिः भवति । निशावसाने दिवसोदयः अपि (जायते) ।

भावानुवादः—(उन्होंने कहा) समय सदा समान व्यतीत नहीं होता है । वह
प्रतिक्षण परिवर्तित होता रहता है । यहां दिन के पश्चात् रात्रि आती है ।
और रात्रि व्यतीत होने पर पुनः दिन का उदय होता है ।

श्री लाल पूज्यो ननु कल्यकाले, औदारिकं कायमपास्य रुग्णम् ।
सद्यः प्रयातो दिवमेवमित्यम् वृत्तं श्रुतं तेन विदारकं तत् ॥७९॥

अन्वयः—श्रीलाल पूज्यः ननु कल्यकाले रुग्णम् औदारिकम् कायम् अपास्य सद्यः
इत्थम् दिवम् एव प्रयातः । तेन तत् विदारकम् वृत्तम् श्रुतम् ।

भावानुवादः—(अपने इस प्रचार प्रवास की अवधि में ही एक दिन) युवाचार्य
श्री ने सुना कि—आराध्य देव पूज्य श्री श्रीलाल जी म. सा. (कल) ब्राह्म-
मुहूर्त मे रुग्ण देह का परित्याग कर दिव्यघाम को प्राप्त हो गए हैं ।

सहसा श्रुतिवज्रदारुणम्, तन्नो जातमलं विदारकम् ।
विकटे समये स कातरो, नाजनि घोरपरीषहं गतः ॥८०॥

अन्वयः—सहसा श्रुतिवज्रदारुणम् तत् (वृत्तम्) विदारकम् नो अलम् जातम् ।
घोरपरीषहं गतः स विकटे (अपि) समये कातरः न अजनि ।

भावानुवादः—श्रुति के लिए वज्रवत् दारुण इस समाचार को सहसा सुनकर भी युवाचार्य श्री आत्मद्रष्टा बने रहे । उनके लिए यह सन्देश हृदय विदारक नहीं हुआ । वे विकट परीषह को प्राप्त होकर भी कातर नहीं हुए । सन्देश प्राप्त हुआ । उस समय उनके बेले दो उपवास का तपश्चरणा था । उन्होंने उसे आगे बढ़ाकर आठ दिवस का उपवास कर दिया ।

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,

नानेशसच्चरणयोश्चरितावधाने ।

श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे,

तुर्यो जगाम फलतां युवराजसर्गः ॥

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

चतुर्थः सर्गः समाप्तः ।

आचार्य सर्गः

पंचम सर्गः—

संघस्य सेवां विधिना विधाय, प्रोच्चे युवाचार्यपदे स्थितः सन् ।
प्रातः प्रभापूर्णरवेः समानो, नूतनं स आचार्यपदं प्रपेदे ॥१॥

अन्वयः—प्रोच्चे युवाचार्यपदे स्थितः सन् विधिनासंघस्य सेवां विधाय प्रातः प्रभा-
पूर्णरवेः समानः स नूतन आचार्यपदम् प्रपेद ।

भावानुवादः—युवाचार्यत्व के गरिमामय पद पर रहते हुए यथाविधि संघसेवा
समर्पणा के साथ प्रातः कालीन प्रभा से प्रभासित सहस्र रश्मिवत् “आचार्य
पद प्राप्त किया ।

शान्तिं प्रपन्ने—विरते विशुद्धे, चित्ते कथं शोकलवोऽभियायात् ।
सूर्योदये भास्वरसंप्रभाभिः, संजायते किं तमसो विलासः ? ॥२॥

अन्वयः—शोकलवः शान्तिं प्रपन्ने विरते विशुद्धे चित्तेकथम् अभियायात् । भास्वर-
संप्रभाभिः सूर्योदये (सति) किम् तमसः विलासः संजायते ?

भावानुवादः—जैसे निरभ्र आकाश में प्रभासमान दिवानाथ के उदित हो जाने
पर अन्वकार कैसे स्थिर रह सकता है ? वैसे ही विरक्ति अनुरंजित परम
शान्ति विशुद्ध चित्त में शोकांश की व्याप्ति कैसे हो सकती है ?

वाग्मी विभाभिश्च विभासमानः, पट्टे च षष्ठे सुविराजमानः ।
दिदेव सोऽत्यर्थगुणान्दधानः, तिग्मांशुतुल्यः शमनप्रधानः ॥३॥

अन्वयः—विभाभिः च विभासमानः षष्ठे च पट्टे सुविराजमानः
शमनप्रधानः अत्यर्थगुणान् दधानः स दिदेव ।

भावानुवादः—आर्य सुधर्मा स्वामी के ७६ वें पाट पर तथा पूज्य श्री तपोमूर्ति हुक्मोचन्द जी म. सा. के ६ (छठे) पाट पर विराजित होने पर दिव्य प्रभा से प्रभासित सूर्यवत् तेजस्वी, परम शान्ति में निमग्न, प्रबलविमलगुणों के सवारक आचार्य भगवन् अत्यधिक शोभायमान हुए ।

पूर्णस्य पूर्णाप्तगुणैर्यतस्य, नवप्रभाभिश्च समन्वितस्य ।

शोभा विशिष्टा ननु कापि जाता, रम्या प्रभातेषु यथाम्बुजश्रीः ॥४॥

अन्वयः—पर्याप्तगुणैः यतस्य, पूर्णस्य नवप्रभाभिः समन्वितस्य च प्रभातेषु रम्या अम्बुजश्रीः यथा ननु का अपि विशिष्टा शोभा जाता ।

भावानुवादः—आचार्य देव की तत्कालीन शोभा, समस्त गुणों से संयत नूतन दैहिकशान्ति से समन्वित, प्रातःकालीन जलज की शोभा के तुल्य विशिष्ट रूपेण ही प्रदीप्त हुई ।

पूर्वं च पट्टोपरि संस्थितानाम्, आचार्यरूपे भुविविश्रुतानाम् ।

जिनेन्द्रकृत्शासन शासकानाम्, संक्षेपतः कीर्तनमाचरामि ॥५॥

अन्वयः—पूर्वम् पट्टोपरिसंस्थितानाम् आचार्यरूपे भुवि विश्रुतानाम्, जिनेन्द्रकृत्-शासनशासकानाम् संक्षेपतः कीर्तनम् आचरामि ।

भावानुवादः—आपसे पूर्व पाट परम्परा के रूप में आचार्य पद से विभूषित, सुप्रसिद्ध जिनशासन के सम्यक्-अनुशासक आचार्य पचक का संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत कर रहा हूँ ।

सुधर्मसूरि प्रयिते सुपट्टे, बभूव हुक्मी गुरुनामधेयः ।

आचार्यवर्यः पट्टदूरदर्शी, पथश्च नव्यस्य विभासकोऽसौ ॥६॥

अन्वयः—सुधर्मसूरिप्रयिते सुपट्टे पट्टदूरदर्शी नव्यस्य पथ-विभासकः असौ हुक्मी गुरुनामधेयः आचार्यवर्यः बभूव ।

भावानुवादः—आर्यसुधर्मा स्वामी से प्रवर्तित चौहतरवें पाट पर प्रकाण्डप्रदिग्गम्य दीर्घदर्शी आगम सिद्धान्तानुसार अभिनव (क्रियापथ) प्रवर्तक "दृष्टान्त-रत्न" नामक अमिमंजिन आचार्य श्रेष्ठ हुए ।

आत्मार्यसिद्धुत्वमुधाविशिष्टाः, तस्मादिमे संयमसाधनाय ।
परिग्रहत्यागसमाश्रयेण, चारित्र्यवन्तो मुनयो बभूवुः ॥७॥

अन्वयः—तस्मात् आत्मार्यसिद्धुत्वमुधाविशिष्टाः, संयमसाधनाय, परिग्रहत्यागसमा-
श्रयेण, चारित्र्यवन्तः च मुनयः बभूवुः ।

भावानुवादः—आचार्य श्री हुक्मीचन्द जी म. सा. की इसी गौरवशाली परम्परा
मे उनके अनन्तर साधुत्व—सुधा से अभिषिक्त परिग्रह त्याग के द्वारा कठोर
चारित्र्य—धर्म के अनुपालक, संयमपथ पर गतिशील श्रमणरत्न हुए हैं । अर्थात्
इस परम्परा का श्रमणवर्ग शिथिलाचार—उन्मूलन की दिशा मे प्रवृत्त हुआ ।

पर्याप्तिमाप्तं जिनसम्प्रदाये, तमो विलीनं पटुदेशनाभिः ।
सावद्ययोगाद् विनिवृत्तिपूर्वम्, महाव्रतानां चरण प्रदीप्तम् ॥८॥

अन्वयः—जिनसम्प्रदाये पर्याप्तिमाप्तं तमः पटुदेशनाभिः विलीनम् । सावद्ययोगात्
विनिवृत्तिपूर्वम् महाव्रतानाम् चरणम् प्रदीप्तम् ।

भावानुवादः—जिनशासन के कुछ सम्प्रदायों में बहुत अधिक मात्रा में संव्याप्त-
शिथिलाचार रूपी अन्धकार आचार्य श्री हुक्मीचन्द जी म. सा. की ओजस्वी
देशनाओं के द्वारा विलीन हो गया । सावद्य प्रवृत्तियों की निवृत्ति के द्वारा महा-
व्रतो की आचरण परम्परा भी प्रदीप्त हो उठी ।

आचारशैथिल्यमपास्तमेवम्, गतं स्वतन्त्राचरणं विलीनम् ।
धर्मस्य रोचिः पुनराविरासीत्, महात्मनोऽस्यैवसदोपदेशैः ॥९॥

अन्वयः—अस्य एव महात्मनः सदा उपदेशेन एवम् आचारशैथिल्यम् अपास्तम् ।
स्वतन्त्राचरणं विलीनं गतम् । धर्मस्य रोचिः पुनः आविरासीत् ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर के मर्मस्पर्शी प्रवचनो के द्वारा व्याप्तआचारसम्बन्धी
शैथिल्य समाप्त हुआ । श्रमण वर्ग मे चली आ रही स्वच्छन्दवृत्ति भी समाप्त
हो गई । पुनः इस घरा पर धर्म का प्रकाश प्रज्ज्वलित हुआ ।

जातः तपस्याचरणेषु लग्नः, स्वाध्यायसत्यादिषु पूर्णमग्नः ।
शैत्ये च धोरे वसनैकधारी, परीषहं सोढुममोघशक्तिः ॥१०॥

अन्वयः—परीषहं सोढुम् अमोघशक्तिः, स्वाध्यायसत्यादिषु पूर्णमग्नः, धोरे च शैत्ये वसनैकधारी तपस्याचरणे मग्नः जातः ।

भावानुवादः—(उन आचार्य श्री की देहतिथिक्षा वृत्ति अनुपमेय थी) वे परीषह सहन करने में अमापशक्ति के धारक थे । स्वाध्याय सत्यादि की साधना में सतत संलग्न रहते । कठोरतम शीतकाल में भी एक ही वस्त्र (चादर) धारण करते हुए उग्र तपश्चरण में लीन रहते थे ।

गुणैर्विशिष्टात्सहनस्वभावात्, षड्जीवपालात् जनवन्दनीयात् ।
तस्मादसावाचरणप्रधानः, सत्सम्प्रदायश्च विनिर्गतोऽभूत् ॥११॥

अन्वयः—असौ आचरणप्रधानः सत्सम्प्रदायः गुणैः विशिष्टात्, सहनस्वभावात् षड्जीवपालात्, जनवन्दनीयात्, तस्मात् (हुक्मीचन्द) विनिर्गतः अभूत् ।

भावानुवादः—चारित्र्य प्रधान, संयमीयगुणों से युक्त, परीषहजयी, षड्जीवनिकाय सरक्षक यह सम्प्रदाय उन विश्ववन्द्य महान् तपोधनी आचार्य श्री हुक्मीचन्द जी म. सा. से ही प्रवर्तित हुआ ।

ज्ञात्वाविरुद्धं स्वगुरुं यथार्थम्, कृता प्रशंसा निजनिन्दनं च ।
प्रासीददस्मिन्गुरुरेकदेवो, व्यक्तः क्षमायाः महिमा विशिष्टः ॥१२॥

अन्वयः—तेन स्वगुरुं विरुद्धं ज्ञात्वा यथार्थम् (तस्य) प्रशंसा कृता । निजनिन्दनं च कृतम् । तेन एकदेवः गुरुः अस्मिन् प्रासीदत् । क्षमायाः महिमा व्यक्तः (अभवत्) ।

भावानुवादः—आचार्य श्री हुक्मीचन्द जी म. सा. ने देखा, कि मेरे गुरुदेव स्वयं शुद्धमय के अनुकूल नहीं चल रहे हैं । तथापि वे आत्मनिन्दा एवं गुरुप्रशंसा ही करते रहे । इससे गुरुवयं प्रसन्न हुए कि इसकी कठोर क्रियाराधन की दृष्टि प्रगस्त है ।

तदा प्रसन्नः स गुरुः सभायाम्, व्याख्यानकाले पुनरेवमूचे ।

श्री हुक्मचन्द्रोऽस्ति महान्प्रतीकः, तुर्यारकस्यैव पवित्र-चेताः ॥१३॥

श्रवणः—तदा प्रसन्नः स गुरुः सभायाम् व्याख्यानकाले पुनः एवम् ऊचे । पवित्र-चेताः श्री हुक्मीचन्द्रः तुर्यारकस्य एव महान् प्रतीकः (अस्ति) ।

भावानुवादः—अनन्तर प्रसन्न होकर गुरुवर्य (आचार्यश्रीलाल चन्द जी म. सा.) ने प्रवचन सभा के मध्य कहा कि—“पवित्रचेता मुनिश्रीहुक्मीचन्द्र जी चतुर्थ आरे के ही महान् प्रतीक है ।

पूर्व मया पूर्णविनिन्दितोऽपि, द्वेषं न चक्रे मयि कंचनापि ।

क्षमाप्रधानोत्तमसाधुरूपः सम्माननीयोऽखिलधर्मसंघैः ॥१४॥

श्रवणः—मया पूर्व पूर्ण विनिन्दितः अपि मयि कंचन अपि द्वेषम् न चक्रे । (अयम्) क्षमाप्रधानोत्तमसाधुरूपः अखिलधर्मसंघैः सम्माननीयः (स्यात्) ।

भावानुवादः—मैंने कुछ समय पूर्व तक इनकी बहुत निन्दा की, किन्तु इन्होंने मुझसे कुछ भी द्वेष नहीं किया । वास्तव में ये क्षमामूर्ति उच्चकोटि के महान् मुनि हैं । सभी धर्मसंघों को चाहिये कि वे इनका हार्दिक सम्मान करें ।

तत्सम्प्रदायो गुरुणा गृहीतः, उद्धार कर्मापि विधेः कलापे ।

चकार कल्पेन तदा सरेजे, संस्कारमासाद्य सुवर्णरूपः ॥१५॥

श्रवणः—तत्सम्प्रदायः गुरुणा गृहीतः । स विधेः कलापे कल्पेन उद्धारकर्म अपि चकार । तदा स संस्कारम् आसाद्य सुवर्ण रूपः सरेजे ।

भावानुवादः—और इस प्रकार पूज्य गुरुवर श्री लालचन्द्र जी म. सा. ने स्वयं मुनि श्री हुक्मीचन्द्र जी म. सा. द्वारा गृहीत कठोर संयमीय मर्यादाओं को ग्रहण कर लिया । इस प्रकार वे हुक्मीचन्द्र जी म. सा. कठोर क्रिया उद्धारक के रूप में संस्कार प्राप्त स्वर्णवत् प्रदीप्त होने लगे ।

तत्रैव तस्यो तदनन्तरं च, आचार्यपट्टे शिवलालदेवः ।

महाप्रतापः परमस्तपस्वी, विशिष्टविद्वान् विदुषां वरेभ्यः ॥१६॥

अन्वयः—तदनन्तरं च तत्र एव (पट्टे) आचार्य पदे महाप्रतापः परमः तपस्वी विशिष्टविद्वान्, विदुषां वरेण्यः शिवलाल स्वामी तस्थौ ।

भावानुवादः—आचार्य प्रवर श्री हुक्मीचन्द जी म. सा. के पश्चात् उस परपट्ट के आचार्य पद पर प्रचण्ड प्रतापवान् महातपोधनी, प्रकाण्डविद्वान्, विद्वत्पूज्य आचार्य श्री शिवलाल जी म. सा. प्रतिष्ठित हुए ।

स्वस्यापरस्यापि मतस्य बोद्धा, धर्मोपदेशे नितरां समर्थः ।
मन्दायितं द्योतपथं प्रयातम्, तस्यैव हेतोर्जिनशासनं तत् ॥१७॥

अन्वयः—स्वस्य अपरस्य अपि मतस्य बोद्धा धर्मोपदेशे नितरां समर्थः (आसीत्) ।
तस्य एव हेतोः मन्दायितं तन् जिनशासनम् द्योतपथं प्रयातम् ।

भावानुवादः—वे (आचार्य श्री शिवलाल जी म. सा.) स्वसिद्धान्त एवं पर-
सिद्धान्त के विशिष्ट ज्ञाता थे । सक्षमधर्मप्रवक्ता थे । कालक्रम से मन्द हुआ
जिनशासन उनके शासन काल में बहुत अधिक प्रकाशित हुआ ।

सन्देहमासाद्य च कोपि यातः, तन्निर्णयार्थं स्वयमेव पार्श्वे ।
स्नेहेन पश्यन् मधुरैर्वचोभिः, चक्रे समाधानमनेकतर्कैः ॥१८॥

अन्वयः—कः अपि सन्देहम् आसाद्य तन्निर्णयार्थम् स्वयम् एव (तस्य) पार्श्वे
यातः । स्नेहेन पश्यन् मधुरैः वचोभिः अनेकतर्कैः समाधानम् चक्रे ।

भावानुवादः—यदि कोई जिज्ञासु उनके चरणों में समाधान हेतु उपस्थित होता
तो वे अतिस्नेहदृष्ट्या अवलोकन कर यौक्तिक तर्कों द्वारा मधुर वचनों के द्वारा
उसका समाधान करते ।

तेजोविशिष्टः सवितेवदीप्तः, वायोरिवायं प्रथितः पवित्रः ।
सौम्याकृतो चन्द्रयशोज्ज्वलातो, घरासमानः सरलः क्षमायाम् ॥१९॥

अन्वयः—सविता इव दीप्ततेजोविशिष्टः, वायोः इव पवित्रः प्रथितः, सौम्य-
कृतो चन्द्रयशोज्ज्वलातः क्षमायाम् सरलः घरासमानः (अभवत्) ।

भावानुवादः—वे सूर्यवत् प्रचण्ड तेजस्वी, पवनवत् पवित्र, चन्द्रवत् सौम्य, एवं निर्मलसुन्दर आकृति से युक्त तथा पृथ्वीवत् उदार क्षमाशील थे ।

तृतीयपट्टं ह्युदयेनयुक्तम्, श्री सागरं प्राप गुणाभिलाषि ।
योग्यस्य योगेन च तस्य शोभा, रत्नं गतं कांचनसन्निधाने ॥२०॥

प्रन्वयः—गुणाभिलाषि तृतीय-पट्टं हि उदयेन युक्तं श्रीसागरं प्राप योग्यस्ययोगेन च तस्य शोभा अभवत् । कांचनसन्निधाने रत्नं गतम् इव ।

भावानुवादः—गुणानिधान तृतीय पट्ट ने आचार्य श्री उदयसागरजी म. सा. को प्राप्त किया । अर्थात् आचार्य श्री उदयसागर जी म. सा. द्वारा इस पाट परम्परा का तृतीय पद उपशोभित हुआ । योग्य की सन्निधि से योग्य शोभित होता ही है । जैसे स्वर्ण को सन्निधि में रत्न ।

आसीद् विशिष्टा स्मृतिशक्तिरस्य, बुद्धेरगाधं बलमेव दिव्यम् ।
व्याख्यानशैली ललिता नितान्तम्, चारित्रसम्पत्तिरतीव हृद्या ॥२१॥

प्रन्वयः—अस्य स्मृतिशक्तिः विशिष्टा आसीत् । बुद्धेः अगाधं दिव्यम् बलम् एव । व्याख्यानशैली नितान्तम् ललिता । चारित्र्यसम्पत्तिः अतीव हृद्या (आसीत्) ।

भावानुवादः—आचार्य श्री उदयसागर जी म. सा. विशिष्ट स्मरण शक्ति के स्वामी थे । उनके पास दिव्य ऊर्जस्वल प्रतिभा थी । उनकी प्रवचनशैली लालित्य पूर्ण थी । तथा उनकी अगाध चारित्र शक्ति भा भव्य रमणीय थी ।

गौराङ्गरूपः कमनीयकान्तिः, विशालभालः श्वसनीयनेत्रः ।
प्रभापरीतास्य मनोज्ञचन्द्र, पोयूषवाचस्पतिरद्वितीयः ॥२२॥

प्रन्वयः—गौराङ्गरूपः, कमनीयकान्तिः, विशालभालः श्वसनीयनेत्र, मनोज्ञचन्द्रः अद्वितीयः पोयूषवाचस्पतिः (अभवत्) अस्यप्रभा परीता (आसीत्) ।

भावानुवादः—उनकी दैहिककान्ति भी गौरवपूर्ण प्रभास्वर थी । विशालभाल, आश्वासप्रदनेत्र, युगल तथा चन्द्रवत् सौम्य तथा पोयूष वर्षा वाणी में वे बृह-

स्पर्ति से प्रतिस्पर्धा करने वाले थे । तत्कालीन मुनिमण्डल में अपनी सानी के वे एक ही थे । उनकी प्रभा सर्वत्र विकीर्ण थी ।

चतुर्थपट्टे मुनिचौथनामा, सूर्यो यथा पूर्वगिरौ दिदेव ।

महाक्रिया-पात्र-पवित्र-साधुः, कषायहीनः सहनस्वभावः ॥२३॥

अन्वयः—महाक्रियापात्रपवित्रसाधुः, कषायहीनः सहनस्वभावः मुनिचौथस्वामी
आचार्यः चतुर्थपट्टे पूर्वगिरौ यथा सूर्यः दिदेव ।

भावानुवादः—इस परम्परा के चतुर्थ पाट पर सम्पूर्ण श्रमण मर्यादा के अनुष्ठा
परिपालक, कषायरहित, परीषहजेता प्रातःकालीन सूर्यवत् तेजस्वी चौथमल श्री
म. सा. सुशोभित हुए ।

सौम्यां सुरुपाकृतिमादधानः, बोधं जनेभ्यः सरसंददानः ।

दोषं समग्रं त्वरया जहानः, आसीद्गुरुः स प्रशमप्रधानः ॥२४॥

अन्वयः—स गुरुः सौम्यां सुरुपाकृतिम् आदधानः । सरसं बोधं जनेभ्यः ददानः
समग्रदोषं त्वरया जहानः । प्रशमप्रधानः आसीत् ।

भावानुवादः—वे गुरुवर्य सौम्य-दर्शनीय छवि वाले, जन-जन को सद्बोध प्रदान
समग्र दोष परित्यागी, शान्तवृत्तिप्रधान थे ।

चारित्र्यशुद्धिः विमला च बुद्धिः ज्ञानं विशिष्टं जनबोधकारि ।

वाचः पटुत्वं भुविनिर्भयत्वम्, जज्ञेस्मृतेः शक्तिविचित्ररूपम् ॥२५॥

अन्वयः—(तस्य) चारित्र्यशुद्धिः विमला च बुद्धिः जनबोधकारिविशिष्टं ज्ञानं
वाचः पटुत्वम् । भुवि निर्भयत्वम् । स्मृतेः शक्तिविचित्ररूपम् जज्ञे ।

भावानुवादः—वे विशिष्ट चारित्र्य निधि, निर्मल प्रज्ञा के धनी रूप जन प्रबोधक
विशिष्ट ज्ञान के धारक प्रवचन पटु एवं स्मृति के अनुलनीय क्षमता के मन्त्र
थे ।

कर्मव्यनिष्ठो निगृहं कृनिश्च, कारुण्यपूर्णः श्रुतबोधदोऽभूत् ।

स्वात्मस्वयमे परिनिष्ठितोऽसौ, लीनः कृतज्ञः स्वपरोपकारे ॥२६॥

अन्वयः—असौ कर्तव्यनिष्ठः, निरहंकृतिः, कारुण्यपूर्णः, श्रुतबोधदः स्वात्मस्वरूपे परिनिष्ठितः, स्वपरोपकारे लीनः कृतज्ञः च अभूत् ।

भावानुवादः—वे अहंकारजेता, करुणापूतहृदय, श्रुतज्ञानप्रदाता, निजस्वरूपबोध से अभिज्ञ, स्वपरोपकार लीन, कर्तव्यनिष्ठ एव ज्येष्ठो के प्रति कृतज्ञवृत्ति वाले थे ।

ततः प्रसिद्धे तत सम्प्रदाये, श्रीलाल सूरि. शुशुभे च पट्टे ।
तत्पञ्चके संदयनैकवीरः, सिंहो यथोत्तु ग महाद्रिमध्ये ॥२७॥

अन्वयः—ततः प्रसिद्धे ततसम्प्रदाये तत्पञ्चमे पट्टे संदयनैकवीरः उत्तु ग महाद्रिमध्ये सिंहः यथा श्रीलाल जी सूरिः शुशुभे ।

भावानुवादः—उनके पश्चात् अर्थात् प्रसिद्ध इस सम्प्रदाय के पञ्चम पट्ट पर महाप्रतापी आचार्य श्री श्रीलाल जी म. सा. सुशोभित हुए । जो दयावृत्ति वाले-सिंहवत्-पराक्रमी एवं शैलवत् उत्तु ग विचारो के धारक थे ।

ज्ञानाय विद्या, तपसे च जन्म, शक्तिर्विशिष्टा जनरक्षणाय ।
चित्त विरक्तं दययान्वितं स, दाचार्यवर्यस्य निसर्गतोऽभूत् ॥२८॥

अन्वयः—(तस्य) आचार्यवर्यस्य विद्या ज्ञानाय, जन्म तपसे, विशिष्टाशक्तिः जनरक्षणाय, दययान्वित सत् विरक्त चित्तम् निसर्गतः एव अभूत् ।

भावानुवादः—आचार्यवर्य की समस्त विद्या शक्तिज्ञानोपासना के लिए, उनका जन्म तप साधना के लिए, उनकी अनुलनीय शक्ति प्राणिरक्षा के लिए थी । निसर्ग से ही उनका विरक्त चित्त दया करुणा से समन्वित था ।

त्रिरत्नपूर्वा तपसः समृद्धिः, रुदात्तधीर्धैर्यमो दमश्च ।
शान्तिर्मनो-निग्रहनीतिमार्गं, वैराग्यभावो विनयोऽप्यदीपि ॥२९॥

अन्वयः—त्रिरत्नपूर्वा तपसः समृद्धिः उदात्तधीः धैर्यमोदमः शान्तिः, मनोनिग्रह-नीतिमार्गः वैराग्यभावः विनयः अपि च अदीपि ।

पंचम सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

भावानुवादः—उनमें सम्यग् ज्ञान-दर्शन-चारित्र पूर्वक तप समृद्धि उदात्तप्रज्ञा अगाध धैर्य, महान् व्रतपालन, इन्द्रियजय, आत्मशान्ति, मनोनिग्रहपूर्वक संयमपथ पर चरणवैराग्य वासित चित्त एवं विनय भाव आदि गुण समग्र रूपेण प्रदीप्त थे ।

स सावधानो यतम न आसीत् मतिश्रुतज्ञानविशिष्टताप्तः ।

अनागता निर्मलचित्तवृत्त्या वाक्सिद्धिमेताष्टमपट्टपन्ना ॥३०॥

अन्वयः—मतिश्रुतज्ञान विशिष्टताप्तः यतमानः स सावधानः आसीत् । (अतः तस्य) अष्टम पट्टपन्ना अनागतावाक् सिद्धिम् एता ।

भावानुवादः—वे प्रमादजयी आत्मसाधना में सतत संलीन रहते थे । उन्होने पवित्र चित्त वृत्ति से मति-श्रुत ज्ञान में विशिष्टता भी प्राप्त की । जिसके माध्यम से उनके द्वारा सहज भविष्य कथन हुआ कि “इस परम्परा का द्वा पाट अत्यधिक चमकेगा ।” जिसे हम प्रत्यक्ष अनुभव कर रहे हैं ।

चारित्र्यशैथिल्यमपाचकार, तत्याज संभोगमयं मुनीनाम् ।

तथाश्रितानां दुरिताशयानाम्, बभूव शास्तिः कटुपाकमाना ॥३१॥

अन्वयः—अयं चारित्र्यशैथिल्यम् अपाचकार । मुनीनां सम्भोगं तत्याज । तथा दुरिताशयानाम् आश्रितानाम् कटुपाकमाना शास्तिः बभूव ।

भावानुवादः—इन्होंने समाज में प्रसृत-चारित्र शैथिल्य को निरस्त किया । आचार-व्यवहार में अमर्यादित शिथिल आचार वाले मुनियों का सम्बन्ध विच्छेद कर दिया । अभद्र विचार वाले आश्रितों के लिए तो उनका अनुशासन कटुपाकवत् ही सिद्ध हुआ ।

परम्परापीद् महती विशिष्टा, आचार्यपट्टस्य चरित्रपूता ।

तां प्राप्य पूज्यस्य श्रियासमेतः, प्रचक्रमे, भूषयितुं गुणीधैः ॥३२॥

अन्वयः—आचार्यपट्टस्य चरित्रपूता महती विशिष्टा परम्परा आसीत् । ताम् प्राप्य पूज्यस्य श्रियासमेतः (स) गुणीधैः भूषयितुम् प्रचक्रमे ।

भावानुवादः—इस प्रकार (चरित नायक आचार्य श्री जवाहर के) पूर्वाचार्यों की चारित्रिक पवित्रता से युक्त गरिमामय विशिष्ट परम्परा रही है। उन्होंने आचार्यत्व की महिमा से मण्डित होकर उस परम्परा को दिव्य विशिष्ट गुणों से विभूषित करना प्रारम्भ कर दिया।

आदौ च दृष्टिबितता स्वदेशके, गता विशाले तिमिरे प्रतारके ।
अज्ञानरूपे पतने प्रशामक, सत् शिक्षणे वक्तुमलं बभूव सः ॥३३॥

अन्वयः—आदौ च विशाले स्वदेशके तिमिरे प्रतारके अज्ञानरूपे वितता दृष्टिः गता । (ततः) प्रशामकः सः सत्शिक्षणे वक्तुम् अलं बभूव ।

भावानुवादः—चूँकि सत्शिक्षा से सभी प्रकार के समीहित सम्पन्न होते हैं। अतः शिष्यों के विकासहेतु समस्त विकास के इच्छुक प्रयत्नशील व्यक्तियों को उस सत्शिक्षा को अपनाना चाहिये।

सम्पद्यते सर्वसमीहितं यद्, सुशिक्षया सा विहितप्रयत्नैः ।
सर्वैरुदारा समुपासनीया, विनेयपर्याप्तविकासहेतोः ॥३४॥

अन्वयः—यत् सुशिक्षया सर्वसमीहितं सम्पद्यते । अतः उदारा सा (सुशिक्षा) विहित-प्रयत्नैः सर्वैः विनेय-पर्याप्त-विकासहेतोः समुपासनीया ।

भावानुवादः—चूँकि सत्शिक्षा से सभी प्रकार से समीहित सम्पन्न होते हैं। अतः शिष्यों के विकासहेतु समस्त विकास के इच्छुक प्रयत्नशील व्यक्तियों को उस सत्शिक्षा को अपनाना चाहिये।

निवृत्तिरज्ञानचयस्य कार्या, तदैव पात्रत्वमुपैति लोकः ।
तेनैव मुक्तेः पदमाप्यते च, अतः परं किं करणीयमास्ते ॥३५॥

अन्वयः—अज्ञानचयस्य निवृत्तिः कार्या । तदा एव लोकः पात्रत्वम् उपैति । तेनैव च मुक्तेः पदम् आप्यते । अतः परम् किम् करणीयम् आस्ते ।

भावानुवादः—सर्वप्रथम व्याप्तसघनअज्ञान का विनाश होना आवश्यक है। द्वारा ही व्यक्ति योग्यता का वरण करता है। योग्यतासम्पन्न होने के उ

पंचम सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजय महाकाव्यम्

क्रमशः मुक्ति का परम पद भी प्राप्त हो सकता है । जिसके पश्चात् कुछ भी करणीय शेष नहीं रह जाता है ।

यदा प्रचारोपि जनिष्यते सन्, सत् शिक्षणस्यात्र निजार्थदेशे ।
कर्तव्यबोधाच्च नरः समस्ताः, भवेयुरित्यत्र न संशयोऽस्ति ॥३६॥

अन्वयः—यदा यत्र निजार्थदेशे सत् शिक्षणस्य सन् प्रचारः अपि जनिष्यते । तदा समस्ताः नरः कर्तव्यबोधाः च भवेयुः इति अत्र संशयः न अस्ति ।

भावानुवादः—वास्तव में इस विषय में कोई सन्देह नहीं कि इस आर्यभूमि भारत-वर्ष में जब सत् शिक्षा का प्रचार होगा तो यहाँ के मानवों को अपने कर्तव्यो का बोध होगा ।

देश दुर्दशावर्णनम्ः—

देशचिरात्संपतितो बभूव, विदेशिसृष्टे परतन्त्रपाशे ।
तद्वेदनामश्रुमयीमनीशाम्, कोवक्तुमोष्टे वत चेतनावान् ॥३७॥

अन्वयः—देशः विदेशि-सृष्टे परतन्त्रतापाशे चिरात् संपतितो बभूव । अमनीशाम् अश्रुमयीन् तद्वेदनाम् वत कः चेतनावान् वक्तुम् ईष्टे ।

भावानुवादः—भारतवर्ष चिरकाल से विदेशियों द्वारा कैनाये गये परतन्त्रता-पाश में आवद्ध हो गया है । सतत अनुभूत उस अश्रुमयी वेदना को अभिव्यक्ति देने में कौन चेतनावान् मक्षम है । अर्थात् वह वेदना अवर्णनाय है ।

गतं धनं सर्वमिदं विहाय नः क्रन्दमानान्दलिताननाथान् ।
रोगातिदैर्घ्याभिभवा निराशा, जाता विनष्टाऽखिलमानभूमिः ॥३८॥

अन्वयः—क्रन्दमानान् दलितान् अनाथान् नः विहाय इनः सर्वं धनम् गतम् । (विदेशे गति यावन्) रोगातिदैर्घ्याभिभवा निराशा, (प्रमृता) अखिलमानभूमिः विनष्टा जाता ।

भावानुवादः—यदा का मज्जिमाण धन यहाँ की जनता का अनिवार्यव्यय-प्राप्त-

न्दन करते हुए छोड़कर विदेश चला गया । अब यहां चारों ओर रोग, दुःख
दैव्य एव निराशा फैली हुई है । देश की समस्त मान मर्यादा नष्ट प्रायः हो
गई है ।

आयन्तुशिक्षाग्रहणाय पूर्वम् देशान्तरेभ्यो मनुजा इहैव ।

वभुर्वुधाः सोऽयमपूर्वदेशः, जगद्गुरुः शिष्यपदं प्रपन्नः ॥३९॥

अन्वयः—इह एव देशान्तरेभ्यः मनुजाः पूर्वम् शिक्षा-ग्रहणाय आयन् । अत्र एव
वुधा वभुः । सः अयम् जगद्गुरुः, अपूर्वदेशः (सम्प्रति) शिष्यपदं प्रपन्नः
अस्ति ।

भावानुवादः—(एक समय वह था जब) प्राचीन काल में विदेशों से शिक्षा
प्राप्तिहेतु लोग भारत आते थे । यहीं समस्त विद्याओं के पारंगत विद्वान् होते
थे । वही ससार का गुरु स्थानीय भारत आज शिष्यत्व भाव को प्राप्त हो
गया है ।

किं वर्णयामो निखिलं विरुद्धम्, देशोऽभवच्छापिततापितश्च ।

परानुकारे विहितप्रयत्नाः, नरोभवन्मानमहत्त्वहीनाः ॥४०॥

अन्वयः—किं वर्णयामः ? निखिलम् विरुद्धम् (जातम्) अयम् देशः शापिततापितः
च अभवत् । अत्रत्याः नरः मानमहत्त्वहीनाः सन्तः परानुकारे एव विहितप्रयत्नाः
अभवन् ।

भावानुवादः—क्या कहा जाय; सब कुछ विपरीत हो गया है । यह देश शापित-
तापित सा हो गया है । यहाँ के आम व्यक्ति स्वाभिमान से रहित होकर
दूसरों की नकल करने में प्रयत्नशील हैं ।

क्रान्तिसन्देशः—

स्वदेशभाषावसनप्रचारे, सर्वैरहो तत्परताविवेया ।

स्वतन्त्रतायै निजमातृभूमेः, प्राणानुपेक्ष्यापि विचेष्टितव्यम् ॥४१॥

अन्वयः—अहो ! सर्वैः स्वदेशभाषावसनप्रचारे तत्परता विवेया । निजमातृ

स्वतन्त्रतायै प्राणान् उपेक्ष्य अपि विचेष्टितव्यम् ।

भावानुवादः—आज सभी व्यक्तियों को देशभाषा एवं देश परिवेश के प्रचार तत्परता दिखाने की आवश्यकता है । मातृभूमि की स्वाधीनताहेतु प्राण-प्राण से प्रयत्नशील होना चाहिये ।

स्वदेशिवस्त्रस्य भवेत्प्रचारः, तेनाप्यहिंसाव्रतमेति पूर्तिम् ।

स निर्धनानां निजजीविकायाः, प्रधानमायस्य विशुद्धमार्गम् ॥४२॥

अन्वयः - स्वदेशिवस्त्रस्य प्रचारः भवेत् । तेन अपि अहिंसाव्रत पूर्तिम् एति । निर्धनानाम् निजजीविकायाः आयस्य प्रधानम् विशुद्धमार्गम् (अस्ति) ।

भावानुवादः स्वदेशी वस्त्रों का ही अधिक प्रचार होना चाहिये । क्योंकि इस अहिंसा व्रत की पुष्टि होती है । स्वदेशीवस्त्र निर्धनो मजदूरवर्ग की जीविका का प्रधान एवं अपेक्षा से निर्दोष साधन होता है ।

उद्बोधमाप्त्वा गुरु-देशनाभिः, शिक्षार्थहेतोश्च गुरोः कुलस्य ।

प्रस्तावना सर्वमतेन जाता, तथैव सर्वैः परिपारिताभूत् ॥४३॥

अन्वयः—गुरु देशनाभिः उद्बोधनम् आप्त्वा शिक्षार्थहेतोः गुरोः कुलस्य प्रस्तावना सर्वमतेन जाता । तथैव सर्वैः परिपारिता च अभूत् ।

भावानुवादः आचार्यदेव के मर्यादानुकूल उपदेशों से उद्बोधन प्राप्त कर प्रभु श्रावकों ने सुशिक्षा के विस्तार हेतु “गुरुकुल” खोलने का प्रस्ताव रखा जो उसी रूप में अविवेशन में वह प्रस्ताव सर्व सम्मति से पारित भी हो गया ।

उत्साहसम्पत्समसम्यचित्ते व्यलोक्यपूर्वास्पृहणीयरूपा ।

रतास्तदर्थं धनसंग्रहाय, गुरोश्चिरं स्मारकहेतवेते ॥४४॥

अन्वयः - स्पृहणीयरूपा, अपूर्वा, उत्साहसम्पत् समभव्यचित्ते व्यलोकि ते तदर्थं धनसंग्रहाय गुरोः चिरस्मारकहेतवे रताः ।

भावानुवादः—तत्कालीन सभी मभासदों के मानस में इस कार्य के लिए प्रयत्न

गीय उत्साह दृष्टिगत हुआ । सभी गुरुदेव के चिर स्मारक के रूप में गुरुकुल चलाने हेतु वित्त संग्रह के कार्य में तत्पर हो गये ।

पूज्यश्रियोदेशनया समाजे, साधोः प्रचारेण च वस्त्रखादेः ।

स्वर्णे सुगन्धेननु भाणकस्य, जाता समग्रा चरितार्थतैव ॥४५॥

न्वयः समाजे पूज्यश्रियः देशनया साधोः वस्त्रखादेः प्रचारेण च ननु स्वर्णे-
सुगन्धेः आभाणकस्य समग्रा चरितार्थता एव जाता ।

भावानुवादः—इसी प्रकार आचार्य श्री के अहिंसा की अल्पारम्भात्मक उपदेश से समाज में खादी (खद्दर) के वस्त्रों का सम्यग् प्रचार हुआ (आप श्री के प्रवचनों के द्वारा तत्कालीन वातावरण में) “सोने में सुगन्ध” वाली उक्ति चरितार्थ हो रही थी ।

जन्मापि दातुं न बलं हि यत्र, विनाशने तत्र न कोपि तर्कः ।

यत्रापि कुत्रापि यदर्थमेवम्, हिंसा पशूनां परिवर्जनीया ॥४६॥

न्वयः यत्र जन्म अपि दातुम् बलम् नहि, तत्र विनाशने कः अपि तर्कः न ।
यत्रापि कुत्रापि यदर्थम् एवम् पशूनाम् हिंसा परिवर्जनीया ।

भावानुवादः अपने प्रवचनों में आपने पशुहिंसा के विरोध में भी बहुत कुछ प्रकाश डाला । आपका तर्क था कि जब किसी को उत्पन्न करने में हम असमर्थ हैं; तो किसी को मारने का हमें क्या अधिकार है ? अतः जहां कहीं भी हो पशु हिंसा का परिवर्जन करना चाहिये ।

धर्मप्रधाने भुविभारतेऽस्मिन्, सर्वस्वदाने सृतिविश्रुते च ।

सत्त्वप्ररक्षाविहितैकताने, गवां विनाशेन विनाशनेव ॥४७॥

न्वयः—धर्मप्रधाने भुवि सर्वस्वदाने सृतिविश्रुते सत्त्वप्ररक्षा विहितैकताने अस्मिन्
भारते गवां विनाशनेन विनाशना एव ।

भावानुवादः—धर्मप्रधान इस भारत भू पर, जो कि सर्वस्व प्रदाता के रूप में विश्व प्रसिद्ध रहा है, और प्राणी रक्षा को महत्त्व प्रदान करता रहा है ।

गोवध सर्वविनाश को ही निमन्त्रण देने वाला है ।

श्रुत्वा समादेशमनेकवासे, विहाय हिंसांबहवोदयार्द्राः ।

मांसादिभोज्यं च सुरादिपान, माजन्म बुद्धाः विजहुर्नितान्तम् ॥४८॥

अन्वयः—अनेकवासे आचार्यस्य समादेशम् श्रुत्वा बहवः दयार्द्राः मानवाः हिंसां विहाय बुद्धाः सन्तः मांसादिभोज्यम् सुरादिपानम् च आजन्म नितान्तम् विजहुः ।

भावानुवादः—आचार्य प्रवर के अहिंसा के सन्दर्भ में होने वाले प्रवचनों को सुन कर तथा प्रबोध प्राप्त कर अनेकानेक व्यक्तियों ने दयाव्रती वन हिंसा परित्याग के साथ मांसाहार एवं मदिरा पान आजन्म त्याग दिया ।

पयोनदद्यात् यदिवा प्रयच्छेत्, गौः पालनीया सततं प्रयत्नैः ।

मातेऽवृद्धाऽखिलपालयित्री, देयान मांसादकरे कदाचिद् ॥४९॥

अन्वयः—यदि गौः पयः न दद्यात् । यदि वा प्रयच्छेत् । तदापि सततं प्रयत्नैः पालनीया । अखिलपालयित्री सावृद्धा माता इव अस्ति । सा कदाचित् मांसादकारे न देया ।

भावानुवादः—गो रक्षा पर बल देते हुए वे फरमाते । गौ दुग्ध प्रदान करे अथवा नहीं । प्रयत्नपूर्वक उसका रक्षण होना चाहिये । जीवनीशक्तिप्रदान करने वाली गौ वृद्धा माता के समान है । उसे वृद्ध हो जाने पर भी कभी अधिक के हाथों नहीं बेचना चाहिये । (देश में गोवध बन्द होना चाहिये)

प्रदाय रक्षन्ति चगोरसंस्वम्, सन्त्येव गावो गुरुमातरः स्वाः ।

अतस्तता गोचरभूमिरास्ताम्, तद्वंशरक्षार्थमवश्यमत्र ॥५०॥

अन्वयः—स्वम् गोरसं प्रदाय च रक्षन्ति । इति स्वाः गावः गुरुमातरः सन्त्येव । अतः तद्गोवणस्य रक्षार्थम् अत्र अवश्यम् तता गोचरभूमिः आस्ताम् ।

भावानुवादः—उनका कहना था कि गोवंश की रक्षा हेतु गोचरभूमि की रक्षा करना राष्ट्रीय कर्तव्य है । चूँकि गो मातृतुल्य है । वह दुग्ध, १

आदि के द्वारा हमारी रक्षा करती है ।

अब काव्यकार श्लोकषड्क द्वारा विहारपरीषह का वर्णन प्रस्तुत करते हैं:—

परीषहं घोरतमं प्रसह्य, सुखं श्रुताप्तो विजहार नित्य ।
अल्पे चलब्धेऽपि तथेषणीये, तृप्तिर्मतामोदमयेन तेन ॥५१॥

अन्वयः—श्रुताप्तः घोरतम परीषहं प्रसह्य नित्यम् सुखं विजहार । तथा एषणीये (आहारे) अल्पे अपि च लब्धे सति मोदमयेन तेन एव तृप्तिः मता ।

भावानुवादः—श्रुतज्ञान सम्पन्न आचार्यश्रेष्ठ कठोरतम परीषह को सहन करते हुए अखेद वृत्ति के साथ मर्यादानुकूल नित्य विहार करते थे । निर्दोषभिक्षा के अल्प मिलने पर भी प्रमुदितमना उसी में आनन्दपूर्ण तृप्ति का अनुभव करते थे ।

अनेकवारं बहुषु स्थलेषु, स्थानं न लब्धं किमपीह वस्तुम् ।
आहार लब्धिर्न च कापि जाता, पानीयपाने नवभूव योगः ॥५२॥

अन्वयः—बहुषु स्थलेषु अनेकवारं किमपि इह वस्तुम् स्थानम् न लब्धम् । कापि आहार लब्धिः नच जाता । पानीयपाने योगः न बभूव ।

भावानुवादः—परिभ्रमण काल में अनेक स्थलों पर रात्रि—निवास हेतु समुचित स्थान नहीं मिलता था, तो कभी—कभी दिन में आहार भी उपलब्ध नहीं होता था । यहां तक कि कभी—कभी तो घोवन पानी—अचित्त जल भी नहीं मिलता ।

ग्रामेषु मार्गे च यदेवलब्धम्, रूक्षं च शुष्कं गुरुगोचरीतः ।
तेनैव निर्वाहमयं चकार, किञ्चिन्न लब्धं क्वचिदन्यकाले ॥५३॥

अन्वयः—ग्रामेषु मार्गेषु च गुरुगोचरीतः यद् एव रूक्षं च शुष्कम् च लब्धम् । तेनैव निर्वाहम् चकार । क्वचिदन्यकाले किञ्चिद् न लब्धम् ।

भावानुवादः—ग्रामीण क्षेत्रों में भ्रमण काल में यदा-कदा भिक्षा वृत्ति में स्वा-
सूखा अन्न भी अल्प मात्रा में ही उपलब्ध होता, किन्तु उसी में सन्तुष्टिपूर्वक
निर्वाह होता था । कभी-कभी तो भिक्षा में कुछ भी उपलब्ध नहीं होता था ।

स्थानस्य युक्तस्य कदाप्यभावे, गृहस्थनुर्वाननु धर्मशाला ।
लब्धाभवत् सा यदि जीवशाला, तत्रोषितं धैर्यधियाघृतेन ॥५४॥

अन्वयः—कदापि युक्तस्य स्थानस्य अभावे गृहस्थनुः वा ननु धर्मशाला यदि वा
जीवशाला (पशुशाला) लब्धा अभवत् । तत्रैव धैर्यधियाघृतेन (तेन) उषितम् ।

भावानुवादः—अनेकों बार निशा व्यतीत करने हेतु समुचित स्थान के अभाव में
गृहस्थधर्मशाला, पशुशाला गौशाला आदि में ही मच्छरों के विकट परीषह को
सहते हुए धृतिपूर्वक ठहर जाते थे ।

मानेषु संतुष्टिरथापिरोषः, तिरस्कृतौ नैव कदापि जज्ञे ।
सर्वं समत्वेन दृढं विसोढम्, धातेन मेरुर्न विकम्पतेऽद्रिः ॥५५॥

अन्वयः—माने च संतुष्टिः, अथापि तिरस्कृतौ रोषः, न एव कदापि जज्ञे । सर्वम्
समत्वेन दृढं सोढम् । धातेन मेरुः अद्रिः न विकम्पते ।

भावानुवादः—वे मानापमान में समद्रष्टा थे । उन्हें सत्कार में गर्व और तिर-
स्कार में रोष भावना नहीं घेरती थी । वे सभी स्थितियों में वैसे ही
समता रखते । जैसे कि सुमेरु पर्वत प्रवलतम वायु वेग से भी विचलित नहीं
होता ।

यस्योपदेशेन भृशं लभन्ते, नराः पदार्थान्परिभोक्तुकामाः ।
चिन्ताशनार्थं नहि कापि तस्य, तत्राप्यलामे व्यथतेनघोरः ॥५६॥

अन्वयः—पदार्थान् परिभोक्तुकामाः नराः यस्य उपदेशेन भृशं लभन्ते । परन्तु तस्य
अशनार्थम् कापि चिन्ता नहि (आसीत्) तत्रापि स घोरः अलामे मति न
व्यथते ।

भावानुवादः—जिनके वीतराग मिद्वान्तानुकूल पवित्र उपदेश मात्रा ने मोहित

पदार्थ इच्छुक लोगों को पर्याप्त मात्रा में भोज्य पदार्थ उपलब्ध हो जाते थे; किन्तु उन्हें स्वयं के भोजनहेतु कोई चिन्ता नहीं थी। साथ ही वे इतने घोर गम्भीर थे कि अशन प्राप्ति नहीं होने पर भी व्यथितमानस नहीं होते थे।

ग्राम्याः जनाः भक्तिभरेण भक्ताः, गुणाश्रयं तं परिवन्दमानाः ।
विलोक्य लोके दृढधर्मभावम्, प्रशंसिरे धन्यजनिं जनौघे ॥५७॥

अन्वयः—भक्तिभरेण भक्ताः ग्राम्याः जनाः गुणाश्रयं तं परिवन्दमानाः लोके
तस्य दृढ धर्मभावं विलोक्य धन्यजनिं तम् जनौघे प्रशंसिरे ।

भावानुवादः—(आचार्य प्रवर को चरित्रनिष्ठा एवं तितिक्षा वृत्ति का दर्शन कर
अप्रतिम भक्ति से अवततग्राम्य जन गुणनिधिआचार्यदेव को भावपूर्ण अभिनन्दन
करते थे। तथा ससार में धार्मिक सुस्थिरता की वृद्धि करने वाले आचार्य श्री
का गुणानुवाद जन-समूह के मध्य मुक्तकण्ठ से इस प्रकार करते थे।

परीषहस्योग्रतमा विसोढिः, प्रातः समारम्भ्य निशांचयावत् ।
मुनेः पदातिः सततं विहारः, त्वदीयमार्गस्य च साधकस्त्वम् ॥५६॥

अन्वयः—हे मुने ! प्रातः समारम्भ्य निशांच यावत् परीषहस्य उग्रतमा विसोढिः ।
सतत पदातिः विहारः त्वदीयमार्गस्य च त्वमेव साधकः असि ।

भावानुवादः—हे महामुने ! प्रातः काल से लेकर रात्रिपर्यन्त उग्रतमपरीषहों को
सहन करते हुए निरन्तर कठोरतम पदयात्रा करने वाले मार्ग के आप ही एक
साधक हैं ।

मानापमाने वत हानिलाभे, जयाजये निन्दनवन्दनेषु ।
ग्रामे वने दुःखसुखे मुनीश, सर्वत्र ते शान्तिसमत्वयोगः ॥५९॥

अन्वयः—हे मुनीश ! वत मानापमाने हानिलाभे, जयाजये, निन्दनवन्दनेषु ग्रामे,
वने दुःखसुखे च सर्वत्र ते शान्तिसमत्वयोगः (अस्ति) ।

भावानुवादः—हे मुनीश ! महदाश्चर्य है कि आप प्रत्येक परिस्थिति में कैंसी
समता रखते हैं। मान-अपमान, हानि-लाभ, जय-पराजय, निन्दा-स्तुति,
ग्राम-वन आदि सर्वस्थितियों में आपका समतामय शान्तस्वरूप ही

पंचम सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

होता रहता है ।

समग्रजीवस्य च दुर्दशायाम्, अन्नाद्यभावेभृशमदितस्य ।

दुर्भिक्षकाले तव देशतैव, तदर्थरक्षाकृतये बभूव ॥६०॥

अन्वयः—दुर्भिक्षकाले अन्नाद्यभावे भृशमदितस्य समग्रजीवस्य च दुर्दशायाम् तव देशना एव तदर्थरक्षाकृतये बभूव ।

भावानुवादः—दुर्भिक्ष काल में अन्नादि पदार्थों के अभाव से परिपीडित समग्र-जीवों की दुर्दशा की वेला में उनकी रक्षा के लिए दया-दान सम्बन्धित आपका प्रवचन रक्षा में काम आया ।

मुनिचर्या के वर्णन के सन्दर्भ में अब ग्रन्थकार शिशिर ऋतु का वर्णन प्रस्तुत करते हैं—

शिशिर ऋतु वर्णनम्:—

सवेगशैत्यं पततीहरात्रौ, दिवानभोमेघघटाभिकीर्णम् ।

संदृश्यते दुर्दिनमेवमारात्, वाताः विशन्तीव शराः शरीरे ॥६१॥

अन्वयः—इह रात्रौ सवेगशैत्यम् पतति । दिवा नभः मेघघटाभिकीर्णम् जायते । आरात् दुर्दिनम् एव संदृश्यते । वाताः शरीरे शराः इव विशन्ति ।

भावानुवादः—शिशिर ऋतु के आगमन पर रात्रि में तीव्रवेग से अत्यधिक शैत्य गिरता है । दिन में गगन प्रायः मेघघटाओं से आवृत रहता है । सर्वत्र दुर्दिन ही दिखाई देता है । तीक्ष्ण वेग से प्रवहमान पवन तीरवत् चुभता सा लगता है ।

न दृश्यते भास्करविम्बमत्र, कदापि रात्रौ न हिमांशुरोच्चिः ।

गवाक्षमार्गं पिहितं गृहाणाम्, भयेन शैत्यस्य विधीयते च ॥६२॥

अन्वयः—अत्र (ऋतौ) भास्करविम्बम् न दृश्यते । रात्रौ कदापि हिमांशुरोच्चिः न । गृहाणाम् गवाक्षमार्गं च शैत्यस्य भयेन पिहितं विधीयते ।

भावानुवादः—(अत्यधिक शीतकाल में) कई बार प्रायः दिनभर रविविम्ब दिखाई ही नहीं देता है । शैत्य के भय से गृह गवाक्ष प्रायः बन्द कर दिये जाते हैं ।

बहिर्नशेते ननु कोपि जन्तुः, सर्वे कुलायेषु खगाः विलीनाः ।
सहैव गावश्च वसन्तिगोभिः, योगीव मौनं भजते चलोकः ॥६३॥

अन्वयः—कोपि जन्तुः बहिः ननु न शेते । सर्वे खगाः कुलायेषु विलीनाः । गावः च गोभिः सह एव वसन्ति । लोकः च योगी इवमौनं भजते ।

भावानुवादः - कोई भी प्राणी बाहर (खुले में) नहीं सोता है । सभी पक्षीगण अपने-अपने नीडों में छिप जाते हैं । गाये गायो के समूह में रहती हैं । समस्त संसार योगीवत् मौनावलम्बी बन जाता है ।

ज्योत्स्ना नभस्तः परितः पतन्ती, मलीमसा दृश्यत एवमेव ।
सान्द्रा सुरापीतसुधा प्रभूता, विलोक्यतेक्षीणविभा समन्तात् ॥६४॥

अन्वयः—नभस्तः परितः पतन्ती ज्योत्स्ना एवम् एव मलीमसा दृश्यते । सा प्रभूता सान्द्रा क्षीणप्रभा सुरापीतसुधा विलोक्यते ।

भावानुवादः—इन दिनों नभो मण्डल से विकोर्ण शुभ्र ज्योत्स्ना इस प्रकार मलीन बन जाती है कि जैसे उससे टपकने वाले अमृत को निरन्तर देवों ने पी लिया हो और वह क्षीणसत्त्वा हो गई हो ।

दिनं लघीयः कथमेति शीघ्रम्, न ज्ञायते, चातपचन्द्रिकास्ते ।
समीहते लोकचयश्च तापम्, सूर्यः प्रदीपेन समोविभाति ॥६५॥

अन्वयः—लघीयः दिनम् शीघ्रम् कथम् एति इति न ज्ञायते । दिने च आतप-चन्द्रिका आस्ते । लोकचयः च तापम् समीहते । सूर्यः प्रदीपेन समः विभाति ।

भावानुवादः—अत्यन्त छोटे-छोटे दिवस कैसे व्यतीत हो जाते हैं । यह भी ज्ञात नहीं होता है । दिन में सूर्य का आतप भी चन्द्रिकावत् सौम्य हो जाता है । समस्त प्राणीवर्ग इस ऋतु में आतप की अभिलाषा करता है । सूर्य भी आतप की परंपरा के कारण दीपशिखावत् भासित होता है ।

निहारहारः परितो विभाति, नभस्तलान्भूमितले विशेषः ।
न पानुमिच्छा सलिलस्य कापि, सर्वाधरा संकुचतीव भाति ॥६६॥

अन्वयः—नभस्तलात् भूमितले (पतन्) विशेषः परितः निहारहारः विभाति ।
सलिलस्य कापि इच्छा न । सर्वाधरा संकुचतीव भाति ।

भावानुवादः—गगन से पृथ्वी पर गिरते हुए विशेष हिमखण्ड हार रूप में सर्व
शोभित हो रहे हैं । शैत्य के कारण किसी को जल पान की इच्छा नहीं होती
है । सम्पूर्ण पृथ्वी संकुचित सी अवभासित होती है ।

उग्रस्वरूपे शिशिरर्तुकाले, पर्याप्तवस्त्रादिचितेरभावे ।
चरन्ति जैनाः मुनयो मुदाप्ताः धर्मं स्वकीयं धृतिसंयमाभ्याम् ॥६७॥

अन्वयः—मुदाप्ताः जैनाः मुनयः उग्रस्वरूपे शिशिरर्तुकाले पर्याप्तवस्त्रादिचितेः
अभावे धृतिसंयमाभ्याम् स्वकीयम् धर्मम् चरन्ति ।

भावानुवादः—इस प्रकार की प्रकम्पित कर देने वाली शीत ऋतु में भी जैन
मुनि मर्यादा के कारण वस्त्रादि संग्रह के अभाव में भी प्रसन्नवदन हो धर्म तथा
सयम के साथ आत्म-धर्माचरण में निरत रहते हैं ।

धर्मोपदेशंकृतवानजस्रम्, प्रमादतन्द्रारहितो महात्मा ।
सर्वस्य जीवस्य कृते कृतार्थः, भव्यैर्जनैः सादरपीयमानम् ॥६८॥

अन्वयः—प्रमादतन्द्रारहितः सर्वस्य जीवस्यकृते कृतार्थः स महात्मा भव्यैः जनैः
सादरपीयमानम् धर्मोपदेशम् अजस्रमुकृतवान् ।

भावानुवादः—और शिशिर में भी उन मुनिपुंगवआचार्य श्रेष्ठ ने प्रमत्त एवं
बालस्य भाव का परित्याग कर भव्य प्राणियों को उद्बोधित करने वाली धर्म
देशना निरन्तर प्रवहमान की ।

दीनान् जनान् पश्यत वित्तहीनान्, क्षुत्क्षामकण्ठान् बहुशो निराशान् ।
प्रवृत्तमानाश्चमुत्थान्, विपन्नान्, हृदा तदुद्धारपराः भवेत् ॥६९॥

अन्वयः—(पश्यन्) वित्तहीनान् क्षुत्क्षामकण्ठान् बहुशो निराशान् दीनान् प्रवृत्तान्
विपन्नान् तदुद्धारपराः भवेत्

प्रवृत्तमानाश्चुमुखान् विपन्नान् पश्यत । हृदा तदुद्धारपराः च भवेत् ।

भावानुवादः—धनिको के प्रति उनका तत्कालीन उपदेश था कि तुम लोग, निर्धन, क्षुधित, तृषित एवं निराश, रुदनरत दीनश्रार्त मानवों की ओर दृष्टिपात करो । उनकी क्या स्थिति है । हार्दिक भावनाओं से उनको दुःखमुक्त करने में प्रयत्नशील होना चाहिये ।

ये सन्ति जीवाः परिपीड्यमानाः, तेषां विपत्तीः परिभाव्य नैजाः ।
दयार्द्रभावेन विलोकयद्भिः, तान् जीवितुं दानदये विधेये ॥७०॥

अन्वयः—ये जीवाः परिपीड्यमानाः सन्ति । तेषां विपत्तीः नैजाः, परिभाव्य दयार्द्रभावेन विलोकयद्भिः भवद्भिः तान् जीवितुं दानदये विधेये ।

भावानुवादः—जो प्राणी दुःखों से परिपीडित हैं । उनकी समस्त विपत्तियों एवं पीडाओं को अपनी मानकर तथा उन्हें करुणार्द्रदृष्टि से देखते हुए जीवनप्रदान करने हेतु दान एवं दया में प्रवृत्त होना तुम्हारा कर्तव्य है ।

दयागतिः शान्तिविकासिनीयम्, समाश्रयोऽभावविपद्गतानाम् ।
परं पदं गन्तुमनस्कल्लणाम्, प्रशस्तपूतो निरपायमार्गः ॥७१॥

अन्वयः—इयम् दया शान्तिविकासिनीगतिः (अस्ति) अभावविपद्गतानाम् समाश्रयः (अस्ति) परम् पदम् गन्तुमनस्कल्लणाम् प्रशस्तपूतः निरपायमार्गः अस्ति ।

भावानुवाद —यह दयाभाव ही परमशान्ति का विकास करने वाला तत्त्व है । यह अभावग्रस्त एवं विपत्तिगत मनुष्यों के लिए अवलम्बन है । परमपद मोक्ष को प्राप्त करने वाले मुमुक्षुओं के लिए तो यह परम प्रशस्त, पवित्र, निराबाध, सुगम, सरस मार्ग है ।

अस्पृश्यतानिवारणेः—

वङ्गानि सन्त्येव समाजपुंसः, तेषां सदा मानमहो विधेयम् ।
शदान्त्यजाः नैवकदापिनीचा, अस्पृश्यता पङ्ककलंकतुल्या ॥७२॥

अन्वयः—शूद्रान्त्यजाः समाजपुंसः अङ्गानि सन्ति एव । अहो तेषाम् सदाभानम् विधेयम् । तेकदापि नीचाः न एव सन्ति । अस्पृश्यता पक्कलंकतुल्या अस्ति ।

भावानुवादः—आचार्य प्रवर के प्रवचनों में छुआछूत के कृत्रिम भेदों पर भी करारा प्रहार होता था । समाजरूप पुरुष शरीर के शूद्र एव अन्त्यज भी उन के समान ही हैं । उनका भी मानवीय दृष्टिकोण से सम्मान होना चाहिये । उन्हें कभी नीच संज्ञा नहीं देनी चाहिये । छुआछूत-अस्पृश्यता का भाव देश के लिए कलक के तुल्य है ।

प्रभावमाप्ताः समितौ च संगताः, समानभावेन सुखासने स्थिताः ।

तथा मताः शूद्रजनाः समन्ततः पपुः समाख्यानसुधामतन्द्रिताः ॥७३॥

अन्वयः—प्रभावम् आप्ताः समितौ च संगताः समानभावेन सुखासने स्थिताः । तथा मताः शूद्रजनाः अपि समन्ततः अतन्द्रिताः सन्तः समाख्यानसुधाम् पपुः ।

भावानुवादः—आचार्य प्रवर से प्रभावित प्रवचनस्थल पर आगत सभी व्यक्ति समानभाव से सुखपूर्वक आसन पर बैठते थे । शूद्र कहलाने वाले भी उसी रूप में समतापूर्वक सजग वृत्त्याप्रवचनसुधा का पान करते थे । अर्थात् वहां छुआछूत ऊंच नीच का भाव नहीं था ।

अपेक्ष्यते भारत भारतीये, अनेकतायामपि चैकतैव ।

यस्या अभावेन पपात देशो, भावेन शीघ्रम् चरमोन्नतिः स्यात् ॥७४॥

अन्वयः—भारतभारतीयेअनेकतायां च एकता एव अपेक्ष्यते । यस्याः अभावेन देश पपात । तस्याः भावेन शीघ्रम् चरमोन्नतिः स्यात् ।

भावानुवादः—भारतभू के तेजस्वी नागरिकों से अनेकता में भी एकता की अंगड़ाई है । आज फूट-विभेद के कारण देश का पतन हो गया है । एकत्वभाव के द्वारा देश समुन्नति के शिखर पर पहुंच सकता है ।

मत्स्याः समस्ताः सुखिनो भवन्तु, समत्सभावः परिपालनीयः ।

यथावदन्ते परिरक्षणीयाः, कुत्रापि जीवेषु घृणान कार्या ॥७५॥

अन्वयः—समस्ताः सत्त्वाः सुखिनः भवन्तु । ते यथाबल परिरक्षणीयाः समत्वभावः
परिपालनीयः । कुत्रापि जीवेषु घृणा न कार्या ।

भावानुवादः—(प्रत्येक मानव को यह प्रशस्तभावेना हो कि) संसार के समस्त
प्राणी सुखी हों । सर्वत्र समतामयं सृष्टि हो । यथाशक्ति प्राणिरक्षण किया जाय
तथा किसी भी प्राणी पर घृणा का भाव न हो ।

पूज्यश्रियोदेशनया बहुत्र, रुद्धः पशूनां वलिरेव भद्रैः ।
देवालये शोणितकर्दमस्य, लेपोविलोपं गतवाननल्पः ॥७६॥

अन्वयः—पूज्यश्रियः देशनया बहुत्र भद्रैः पशूनाम् वलिः रुद्धः एव । देवालये
शोणितकर्दमस्य अनल्पः लेपः विलोपं गतवान् ।

भावानुवादः—आचार्य प्रवर के हृदय स्पर्शी प्रवचनों का इतना अधिक प्रभाव
हुआ कि अनेक स्थानों पर पशुवध (वलि) बन्द हो गयी । मन्दिरो में आए
दिन लगने वाले रक्त रूप कोचड़ दाग सदा के लिए समाप्त हो गए ।

अवसाने मालिनीच्छन्दः—

अविरतगतिरेवं ग्रामसम्पत्तनेषु, विमलविहरमाणः साधुभिः साकमेव ।
करणचरणशीलः शीलपूतोऽमितश्रीः, पवनसमविहारी पावयामास देशम् ।

अन्वयः—एवम् ग्रामसम्पत्तनेषु अविरतगतिः साधुभिः साकम् एव विमलविहरमाणः
करणचरणशीलः चरणपूतः अमितश्रीः पवनसमविहारी (आचार्य भगवान्) देशम्
पावयामास ।

भावानुवादः—इस प्रकार चरितनायक आचार्यश्री न विमलआचरणपूर्वक अवाम-
गति भ्रमणरत मुनिमण्डल के साथ मर्यादानुसार पवनवत् अप्रतिवद विहार
करते हुए तथा पवित्र स्वभाव के अनुसार अमितशोभायुक्त मुनिमण्डल का परि-
पालन करते हुए अपने पद चरण से देश को पावन किया ।

~~~~~

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,

नाविशसच्चरणयोश्चरितावधाने ।

श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे,

पूर्णोऽभवच्चरणपंचम सर्ग एषः । ॥७८॥

~~~~~

पंचमः सर्गः समाप्तः ।

अथ षष्ठः सर्गः—

सामाजिक सर्गः

वंशस्थ-वृत्तम्

शुचिप्रधाने ननु लोकशेखरे, गतोऽपिवासे नगरे यदैव सः ।
स्वदेशभागे मुनिभिः समन्वित, स्तदैवजातोजनतासमागमः ॥१॥

मन्वयः—स यदा एव मुनिभिः समन्वितः लोकशेखरे शुचिप्रधाने स्वदेशभागे वासे
नगरे अपि गतः तदाएव तत्र जनतासमागतः जातः ।

भावानुवादः—लोक विश्रुत शुचि प्रधान इस भारत वर्ष के विभिन्न नगरों एवं
ग्रामों में जहां कहीं भी मुनि मण्डल के साथ आचार्य श्री का पदार्पण होता,
तत्काल उस विभूति के दर्शनार्थ जनसमूह उमड़ पड़ता ।

इव लभ्यते दर्शनजं शुभान्वितम्, सुखं च लोके शमसाधुसम्पदाम् ।

समस्त लोको भरभक्तिभावतः शुभागतिं कर्तुमना बभूवहि ॥२॥

मन्वयः—लोकेशमसाधुसम्पदाम् शुभान्वितम् दर्शनजं सुखं च ववलभ्यते । हिसम-
स्त लोक एव भरभक्तिभावतः तस्य शुभागतिम् कर्तुमनाः बभूव ।

भावानुवादः—ऐसे प्रशान्तात्मा महापुरुषों के पवित्र दर्शन से प्राप्त होने वाला
मानन्द कहां सुलभ होता है ? यह चिन्तन कर समस्त जन समुदाय अत्यन्त
भक्ति भाव के साथ उनके स्वागत हेतु सदा तत्पर रहता था ।

प्रयत्नसम्पादितकार्यतत्पराः, श्रमेण सिद्धिं प्रतिपत्तुकामकाः ।

महाप्रतपार्थगतं विलोक्यतम्, बवन्दिरे प्रेमभरेणकर्षकाः ॥३॥

मन्वयः—प्रयत्न सम्पादितकार्यतत्पराः श्रमेण सिद्धिं प्रतिपत्तुकामकाः कार्य

षष्ठ सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

पार्श्वगतम् महाव्रतम् तम् विलोक्य प्रेमभरेण बवन्दिरे ।

भावानुवादः—परिश्रम के द्वारा कार्यसिद्धि के इच्छुक तथा सदा प्रयत्न सम्पादित-कार्य के प्रति सचेष्ट कृषक जन भी समीप आगत महाव्रती गुरुदेव को देखकर प्रेमपूर्णभक्तिभाव से चरणवन्दना में अवनत हो जाते ।

न पक्षपातोऽस्य विलोकितो जनैः, समत्वयोगस्य दिशानिदेशने ।
चरित्रसम्पत्तिविभूषितो यतः, अभूदसौ सर्वसमाजवन्दितः ॥४॥

अन्वयः—समत्वयोगस्य दिशानिदेशने अस्य जनैः पक्षपातः न विलोकितः । यतः
असौ चरित्रसम्पत्तिविभूषितः अतः सर्वसमाजवन्दितः अभूत् ।

भावानुवादः—चरित्र सम्पदा से विभूषित, समत्वयोग के अप्रतिम साधक होने से आप में जन समूह ने किसी प्रकार का कोई पक्षपात नहीं देखा । यही कारण है कि सभी वर्ग ऐव समाज के लोगों से आप विशेषरूप से अभिवन्दित हुए ।

अमोघशक्तिः पुरुषार्थसम्भृतः, सदासदाचारपरायणः पटुः ।
समर्थवाक् शक्तिसमन्वितः समः, शमप्रधानः शशिशीतलः सुधीः ॥५॥

अन्वयः—स अमोघशक्तिः पुरुषार्थसम्भृतः सदासदाचारपरायणः पटुः समर्थवाक्
शक्तिसमन्वितः समः शमप्रधानः शशिशीतलः सुधीः (आसीत्) ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर अगाधशक्तिसम्पन्न परमपुरुषार्थी थे । अनवरत पवित्राचार के प्रति सजग, अलौकिकप्रतिभासम्पन्न, महान् वाग्मी थे । उनका शारीरिक एवं मानसिक बल भी अपरिमेय था । वे समत्वयोगी प्रशास्तचेता, चन्द्रवत् शीतल एवं प्रकाण्ड विद्वान् थे ।

विशिष्ट—विद्वान् ध्रुवधर्मबोधकः, बभूव लोकस्थिति-संप्रयोजकः ।
अतोऽन्यपूज्येषु न नामितं शिरः, तदेवमाचार्यपदेषु सन्नतम् ॥६॥

अन्वयः—स विशिष्ट—विद्वान्, ध्रुवधर्मबोधकः, लोकस्थितिसंप्रयोजकः बभूव ।
अतः अन्यपूज्येषु न नामितं शिरः । तदेवम् आचार्यपदेषु सन्नतम् (जातम्) ।

भावानुवादः—आचार्य श्री विश्रुतविद्वत्ता के साथ शाश्वत धर्म के उद्बोधक थे । लोकस्थिति मर्यादा के अनुपालक थे । अतएव जिन मानवों का मस्तक अन्य-आचार्यों के चरणों में नहीं झुका, आचार्यचरण के पदसरोजों में स्वयमेव अव-
नत हो गया ।

सुधाश्रितासा विबुधप्रबोधिका, बभूव शैली नितरां मनोहरा ।
सुधर्मसन्तानकृते गरीयसी, विशिष्ट-पूर्वाप्रतिभानवोदिता ॥७॥

अन्वयः—सुधर्मसन्तानकृते सुधाश्रिता विबुधप्रबोधिका विशिष्टपूर्वा प्रतिभानवोदिता,
नितरा सा मनोहरा (गरीयसी) शैली बभूव ।

भावानुवादः—प्रकाण्डप्रतिभा के कारण आचार्यप्रवर की अमृतोपम धर्मदेशना की नवोदित शैली इतनी मधुर एवं प्रभावशील थी; कि उससे धुरन्धर विद्वानों को भी उद्बोधन मिलता और वे गद्गद् हो जाते ।

विनेयवर्गस्य चराज्यकारिणाम् भृतस्य सामान्यजनस्य सर्वथा ।
प्रशिक्षकाचार्य-विचार्यकारिणा, मभाविलाभेन सुदेशनादिभिः ॥८॥

अन्वयः—विनेयवर्गस्य, राज्यकारिणाम्, भृतस्य, सामान्यजनस्य, प्रशिक्षकाचार्यवि-
चार्यकारिणाम् च सर्वथा तस्य सुदेशनादिभिः लाभेन अभावि ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर का प्रवचन मुमुक्षुश्रोताओं की योग्यता के आधार पर इस दक्षता के साथ होता, कि उसमें शिष्यवर्ग, राज्याधिकारी, साधारणसेवक, सामान्यजनमानस, प्रशिक्षक, आचार्य तथा विचार पूर्ण कार्य करने वाले प्रत्येक व्यक्ति के लिए समान रूप से उपयोगी एवं लाभप्रद होता था ।

विरोधभावोऽपि मुनौ प्रदर्शितः, परैः मुघाऽज्ञानपदैरनेकशः ।
शशाम सर्वन्तु तितिक्षयायतेः, तृणैर्विहीने विपिने यथानलः ॥९॥

अन्वयः—अज्ञानपदैः परैः मुनौ अनेकशः विरोधभावः अपि प्रदर्शितः, किन्तु यतेः
तितिक्षया तत् सर्वन्तु तृणैः विहीने विपिने अनलः यथा शशाम ।

भावानुवादः—अन्य कुछ व्यक्तियों ने आप श्री के प्रति ईर्ष्याविष विरोधभाव भी

षष्ठ सर्ग.

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

प्रदर्शित किया, किन्तु आपकी सहनशीलता के समक्ष वह विरोध वन में तृण-
रहित अग्नि के समान स्वतः शमित हो गया ।

वने वने नैव समर्च्यचन्दनम्, यथा न रत्नं प्रतिशैलमाप्यते ।
न कल्पवृक्षस्य वनं सुशोभते तथेदृशः साधुरतीव दुर्लभः ॥१०॥

अन्वयः—वने वने समर्च्यचन्दनम् न एव । यथा प्रतिशैलम् रत्नम् न आप्यते ।
कल्पवृक्षस्य वनम् न सुशोभते । तथा ईदृशः साधुः अपि अतीव दुर्लभः ।

भावानुवादः—जैसे प्रत्येक वन में प्रशस्त चन्दन नहीं होता । प्रत्येक पर्वत पर
रत्न नहीं होते । तथा कल्पतरु के वन सुशोभित नहीं होते हैं । उसी प्रकार
आचार्यचरण जैसे सन्त रत्न भी दुर्लभ ही होते हैं ।

यथाऽभवत्पूज्यश्रियश्च मानसम्, स्वरूपभक्त्यास्पदमेकतानकम् ।
तथा च जायेत समग्रजीविनाम्, स्वराज्यलब्धिः करयोगता भवेत् ॥११॥

अन्वयः—यथा पूज्यश्रियः मानसम् स्वरूपभक्त्यास्पदम् एकतानकम् अभवत् ।
तथा च समग्रजीविनाम् जायेत । तदा स्वराज्यलब्धिः करयोः गता भवेत् ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर का मानस जैसे स्वरूप की भक्ति (उपलब्धि) मे एका-
कार हो गया । वैसे ही सभी नागरिकों का हो जाए तो स्वराज्य (आत्मजय)
की प्राप्ति सहज ही कर गत हो जाय ।

न विद्यते चान्यमतस्य निन्दनम्, समन्वयस्यैव स्वरोऽभिगुञ्जति ।
अतः समायान्ति तदन्यतीर्थिकाः, भृशं प्रशंसन्ति गुणाभिरञ्जिताः ॥१२॥

अन्वयः—आचार्यवर्ये अन्यमतस्य निन्दनम् न विद्यते । तत्र समन्वयस्यैव स्वरोऽभिगुञ्जति ।
अतः गुणाभिरञ्जिताः तदन्यतीर्थिकाः च तत्समीपे समायान्ति ।
भृशं च प्रशंसन्ति ।

भावानुवादः—चू कि आचार्यप्रवर किसी भी मतपन्थ की कभी निन्दा नहीं करते
ये । प्रन्वुन उनकी वाणी में समन्वय का ही स्वर गुंजता था । अतएव उनके
श्रुतों में आकृष्ट होकर अन्य वर्मावलम्बी भी उनके सान्निध्य में आने लगे ।

उनकी भूरि-भूरि प्रशंसा करते थे ।

समाज सुधार के सन्दर्भ में उनके उद्गार होते थे:—

नबालवृद्धोद्वहनं हितावहम्, नतापनीयाः विधवाः विशेषतः ।

मुधाव्ययेन व्यथते च मानवः, समाजशुद्धिः प्रथमं वृताभवेत् ॥१३॥

प्रन्वयः—बालवृद्धोद्वहनं हितावह न । विशेषतः विधवाः न तापनीयाः । मानवः मुधाव्ययेन व्यथते । अतः सर्वप्रथमं समाजशुद्धिः वृताभवेत् ।

भावानुवादः—बालविवाह एवं वृद्धविवाह समाज के लिए कदापि हितकर नहीं होते हैं । विधवा महिलाओं पर विशेष ध्यान देना चाहिये । अर्थात् उन्हें नहीं सताना चाहिये । मानव अपव्यय से व्यथित होता है । समाज शुद्धि के लिए उपर्युक्त कर्तव्यों को प्राथमिकता देनी चाहिये ।

समाजचित्तं परिवर्तितं भवेत्, सुवीरता कापि समाश्रिता हिता ।

पशोः सुरक्षा च गवां विशेषतः, सदाप्रयत्नैः सकलैर्विधीयताम् ॥१४॥

भावानुवादः—समाजचित्तं परिवर्तितं भवेत् । कापि समाश्रिता सुवीरता हिता । पशोः विशेषतः गवां च सुरक्षा सकलैः प्रयत्नैः सदा विधीयताम् ।

भावानुवादः—समाज के रूढिगत चिन्तन में परिवर्तन अपेक्षित है । प्रत्येक व्यक्ति के विचारों में पराक्रम का स्वर मुखर होना चाहिये । प्राणीरक्षा के साथ गौरक्षा पर विशेष प्रयत्न अपेक्षित है ।

नद्येव विज्ञाय यथा स्वरूपकम्, स्वकीयधर्मं परिहाय जैनकाः ।

पुराऽभवन्तेऽन्यमतानुयायिनः, पुनश्चजैनाः गुरुदेशनादिभिः ॥१५॥

प्रन्वयः—जैनकाः यथास्वरूपं स्वकीयधर्मं न च एव विज्ञाय तम् परिहायतेपुरा अन्यमतानुयायिनः अभवन्, किन्तु गुरुदेशनादिभिः पुनः च जैनाः सम्पन्नाः ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर के हृदयस्पर्शी उपदेशों से प्रभावित होकर अनेक जन्मता जैन जो जैन धर्म की गहनता को नहीं समझकर धर्मच्युत हो गये थे,

षष्ठ सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

पुनः जैनधर्म पर आस्थावान बन गए ।

यथाभवत्सर्वसुखाभिलाषकः, सदार्यवर्यो गुरुपादभूषितः ।

तथा न जातो भुवि कोपि तादृशः, समाजधर्मस्य सुधारको महान् ॥१६॥

अन्वयः—यथा सर्वसुखाभिलाषकः गुरुपादभूषितः सदा आर्यवर्यः अभवत् । तथा भुवि कोपि समाजधर्मस्य तादृशः महान् सुधारकः न जातः

भावानुवादः—प्राणी मात्र के प्रति वात्सल्य उड़ेलने वाला, सभी प्राणियों का सुखाकांक्षी, तत्कालीन समय में आचार्य प्रवर के समान अन्य कोई समाज एवं धर्म का सुधारक नहीं था ।

विशिष्टचर्या शिवसाधुचारिको, पदातिनैव भ्रमणं विधीयते ।

अदोषभोज्याब्रह्मणं च जायते, परीषहाणां सहनं पदे पदे ॥१७॥

अन्वयः—शिवसाधुचारिकी विशिष्टचर्या, पदातिना एव भ्रमण विधीयते । अदोष-भोज्याब्रह्मणं च जायते । पदे पदे परीषहाणां सहनम् च (आसीत्) ।

भावानुवादः—चूँकि मुनिगण भ्रमण मर्यादानुसार कल्याणप्रदसमाचारी की आराधना करते हुए सदा पाद विहार करते हैं । उन्हें शुद्ध-निर्दोष भिक्षा एवं घोवन पानी ग्रहण करना होता है । तथा पद-पद पर परीषहों का सामना करना पड़ता है ।

न गन्तुमर्हाः हि सुखेन साधवः, स्वकीयधर्मस्य विशेषकारणात् ।

प्रगृह्य साधोरुपदेशना पथम्, गृहस्थधर्मापि विवक्तुमीश्वरः ॥१८॥

अन्वयः—साधवः स्वकीयधर्मस्य विशेषकारणात् साधोः उपदेशना पथम् प्रगृह्य न गन्तुम् अर्हाः । अतः गृहस्थधर्मा अपि विवक्तुम् ईश्वरः भवेत् ।

भावानुवादः—मुनि अपने विशेष मर्यादा में रहकर ही उपदेश प्रदान कर सकते हैं । अतः यह आवश्यक है कि गृहस्थ वर्ग में से कुछ व्यक्ति प्रचारक बन कर प्रचार का कार्य करें । अर्थात् एक तीसरा वर्ग तैयार हो ।

त्रिगुप्ति पञ्चासमितिप्रपालनात्, विधेर्विहारस्य सुयत्नपूर्वकात् ।
विशुद्धरूपान्तनु गोचरीचरात्, न साधुभिः सर्व पदेषु गम्यते ॥१९॥

अन्वयः—त्रिगुप्ति पञ्चासमितिप्रपालनात्, विहारस्य सुयत्नपूर्वकात् विधेः ननु
विशुद्धरूपात् गोचरीचरात्, साधुभिः सर्वपदेषु न गम्यते ।

भावानुवादः—पांच समिति त्रिगुप्ति के सम्यगाराधन के कारण तथा विहार की
मर्यादित विधि के कारण, भिक्षा वृत्ति की विशुद्धता को दृष्टि में रखते हुए
मुनि सभी साधारण स्थानों पर नहीं जा सकते हैं । अर्थात् मुनि कुछ अनुकूल
स्थानों पर ही जा सकते हैं ।

विशिष्ट तत्त्वस्य विबुध्यं रूपकम्, जिनप्रणीतस्य महत्त्वशालिनः ।
विवोधनीयं जनतासमक्षकम्, तदैवधर्मस्य भवेत्प्रभावना ॥२०॥

अन्वयः—महत्त्वशालिनः जिनप्रणीतस्य विशिष्टतत्त्वस्य रूपकम् विबुध्य जनता-
समक्षकं विवोधनीयम् । तदाएव धर्मस्य प्रभावना भवेत् !

भावानुवादः—जिनेश्वर भगवन्तों द्वारा प्रतिपादित महत्त्वपूर्ण, विशिष्ट तत्त्वों के
सम्यग्बोध प्राप्त कर उसे आम जनमानस के समक्ष प्रस्तुत करने से धर्म की
प्रभावना सम्भव है ।

समाजकार्यं न विधातुमीश्वरः, सुसाधुवर्गो गृहमेधिनो नच ।
सुचारुरूपेण तृतीयवर्गक, स्तदा प्रकल्प्यो गुणवान् जितेन्द्रियः ॥२१॥

अन्वयः—साधुवर्गः समाजकार्यं विधातुम् न ईश्वरः । तथैव श्रावकाः अपि । अतः
तदा सुचारुरूपेण (विधातुम् गुणवान् जितेन्द्रियः तृतीयवर्गकः) समाजसेवी
प्रकल्प्यः ।

भावानुवादः—केवल श्रमण वर्ग अथवा केवल श्रावक वर्ग के द्वारा ही धर्म-प्रचार
का कार्य सुन्दर रूप से सम्पन्न नहीं हो सकता है । अतः इस कार्य हेतु गुण-
शाली जितेन्द्रिय समाज सेवियों को नियुक्त करना चाहिये । (यह एक पृथक्
तृतीय वर्ग होगा ।

षष्ठ सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

पुनः जैनधर्म पर आस्थावान बन गए ।

यथाभवत्सर्वसुखाभिलाषकः, सदार्यवर्यो गुरुपादभूषितः ।

तथा न जातो भुवि कोपि तादृशः, समाजधर्मस्य सुधारको महान् ॥१६॥

अन्वयः—यथा सर्वसुखाभिलाषकः गुरुपादभूषितः सदा आर्यवर्यः अभवत् । तथा भुवि कोपि समाजधर्मस्य तादृशः महान् सुधारकः न जातः ।

भावानुवादः—प्राणी मात्र के प्रति वात्सल्य उड़ेलने वाला, सभी प्राणियों का सुखाकांक्षी, तत्कालीन समय में आचार्य प्रवर के समान अन्य कोई समाज एवं धर्म का सुधारक नहीं था ।

विशिष्टचर्या शिवसाधुचारिको, पदातिनैव भ्रमणं विधीयते ।

अदोषभोज्याग्रहणं च जायते, परीषहाणां सहनं पदे पदे ॥१७॥

अन्वयः—शिवसाधुचारिकी विशिष्टचर्या, पदातिना एव भ्रमण विधीयते । अदोष-भोज्याग्रहणं च जायते । पदे पदे परीषहाणां सहनम् च (आसीत्) ।

भावानुवादः—चूंकि मुनिगण भ्रमण मर्यादानुसार कल्याणप्रदसमाचारी की आराधना करते हुए सदा पाद विहार करते हैं । उन्हें शुद्ध-निर्दोष भिक्षा एवं घोवन पानी ग्रहण करना होता है । तथा पद-पद पर परीषहों का सहन करना पड़ता है ।

न गन्तुमर्हाः हि सुखेन साधवः, स्वकीयधर्मस्य विशेषकारणात् ।

प्रगृह्य साधोरुपदेशना पथम्, गृहस्थधर्मापि विवक्तुमीश्वरः ॥१८॥

अन्वयः—साधवः स्वकीयधर्मस्य विशेषकारणात् साधोः उपदेशना पथम् प्रगृह्य न गन्तुम् अर्हाः । अतः गृहस्थधर्मा अपि विवक्तुम् ईश्वरः भवेत् ।

भावानुवादः—मुनि अपने विशेष मर्यादा में रहकर ही उपदेश प्रदान कर सकते हैं । अतः यह आवश्यक है कि गृहस्थ वर्ग में से कुछ व्यक्ति प्रचारक बन कर धर्म का कार्य करें । अर्थात् एक तीसरा वर्ग तैयार हो ।

त्रिगुप्ति पञ्चासमितिप्रपालनात्, विधेर्विहारस्य सुयत्नपूर्वकात् ।
विशुद्धरूपान्तनु गोचरीचरात्, न साधुभिः सर्व पदेषु गम्यते ॥१९॥

अन्वयः—त्रिगुप्ति पञ्चासमितिप्रपालनात्, विहारस्य सुयत्नपूर्वकात् विधेः ननु
विशुद्धरूपात् गोचरीचरात्, साधुभिः सर्वपदेषु न गम्यते ।

भावानुवादः—पांच समिति त्रिगुप्ति के सम्यगाराधन के कारण तथा विहार की
मर्यादित विधि के कारण. भिक्षा वृत्ति की विशुद्धता को दृष्टि में रखते हुए
मुनि सभी साधारण स्थानों पर नहीं जा सकते हैं । अर्थात् मुनि कुछ अनुकूल
स्थानों पर ही जा सकते हैं ।

विशिष्ट तत्त्वस्य विवुध्य रूपकम्, जिनप्रणीतस्य महत्त्वशालिनः ।
विबोधनीयं जनतासमक्षकम्, तदेवधर्मस्य भवेत्प्रभावना ॥२०॥

अन्वयः—महत्त्वशालिनः जिनप्रणीतस्य विशिष्टतत्त्वस्य रूपकम् विवुध्य जनता-
समक्षक विबोधनीयम् । तदाएव धर्मस्य प्रभावना भवेत् !

भावानुवादः—जिनेश्वर भगवन्तों द्वारा प्रतिपादित महत्त्वपूर्ण, विशिष्ट तत्त्वों के
सम्यग्बोध प्राप्त कर उसे आम जनमानस के समक्ष प्रस्तुत करने से धर्म की
प्रभावना सम्भव है ।

समाजकार्यं न विधातुमीश्वरः, सुसाधुवर्गो गृहमेधिनो नच ।
सुचारुरूपेण तृतीयवर्गकः, तदा प्रकल्प्यो गुणवान् जितेन्द्रियः ॥२१॥

अन्वयः—साधुवर्गः समाजकार्यं विधातुम् न ईश्वरः । तथैव श्रावकाः अपि । अतः
तदा सुचारुरूपेण (विधातुम् गुणवान् जितेन्द्रियः तृतीयवर्गकः) समाजसेवी
प्रकल्प्यः ।

भावानुवादः—केवल श्रमण वर्ग अथवा केवल श्रावक वर्ग के द्वारा ही धर्म-प्रचार
का कार्य सुन्दर रूप से सम्पन्न नहीं हो सकता है । अतः इस कार्य हेतु गुण-
शाल जितेन्द्रिय समाज सेवियों को नियुक्त करना चाहिये । (यह एक पृथक्
तृतीय वर्ग होगा ।

अनेन लाभोपि महान् भविष्यति, न साधुता सशिथिलत्वमेष्यति ।
तृतीयवर्गस्य समाजसेवनः प्रचारकार्यं सफलत्वमाप्स्यति ॥२२॥

अन्वयः—समाजसेविनः तृतीयवर्गस्य प्रचारकार्यम् सफलत्वम् आप्स्यति । अनेन महान् लाभः अपि भविष्यति । साधुता संशिथिलत्वम् न एष्यति !

भावानुवादः—समाज सेवी तृतीय वर्ग के द्वारा प्रचार कार्य अवश्य सम्पन्न हो सकता है । इससे महान् उपलब्धि होगी । धर्म प्रभावना की, तथा साधु परम्परा में भी किसी प्रकार की शिथिलता नहीं आयेगी ।

न धूम्रपानं करणीयतां व्रजेत्, न मादकद्रव्यनिषेवणं क्वचिद् ।
सदैव पाल्यं शुचिब्रह्मचर्यकम्, नकन्यकाविक्रयणं हितावहम् ॥२३॥

अन्वयः—धूम्रपानं करणीयतां न व्रजेत् ! क्वचित् मादकद्रव्यनिषेवणं न । सदा एव शुचिब्रह्मचर्यकम् पाल्यम् ! कन्यकाविक्रयणं हितावहम् न !

भावानुवादः—व्यसन मुक्ति की प्रेरणा में उन्होंने कहा कभी किसी को धूम्रपान नहीं करना चाहिये । मादकद्रव्यों का सर्वथा परित्याग हो । सदा पवित्र ब्रह्मचर्य का पालन हो । तथा सामाजिक दूषित प्रथा “कन्या विक्रय” को सर्वथा अहितकर घोषित किया जाय ।

लभेत सर्वोपि विकासभाजनम्, परस्परं नैव घृणाप्रचारणम् ।
मनुष्यजातेर्बलबुद्धिवर्धने, विचेष्टितव्यं च जनैकतादिशि ॥२४॥

अन्वयः—सर्वः अपि विकासभाजनम् लभेत । परस्परं घृणाप्रचारणं न एव ! सदा आर्यजातेः बलबुद्धिवर्धने तथा जनैकतादिशिविचेष्टितव्यम् !

भावानुवादः—इसी आधार पर सभी के चरण विकास पथ पर गतिशील हों । परस्पर घृणा का भाव समाप्त हो । जनैकता के साथ मानव के बल, बुद्धि की वृद्धि के लिए विशेष प्रयास हों ।

पदे पदे देशनया महात्मनः, कुरीतिराशेश्च निरासनं कृतम् ।
अद्रगोतादिनिशामनं ध्रुवम्, विशेषतो बुद्धिबुधाश्च तत्पुङ्गवः ॥२५॥

अन्वयः—महात्मनः देशनया पदे पदे कुरीतिराशेः च निरासनं कृतम् । ध्रुवम् बुद्धि-
बुधाः च विशेषतः अभद्रगीतादिनिशामनं चतत्यजुः ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर की मर्मस्पर्शी देशना से स्थान-स्थान पर कुरीतियों का उन्मूलन हुआ । अनेक बुद्धिजीवियों ने विवाह आदि के प्रसंग पर गये जाने वाले अभद्र गीतादि का विरोध किया । तथा रात्रि भोजन का सदा के लिए परित्याग किया ।

मुदेव व्याख्यानसुधाप्रवर्णणम्, निपीय सान्द्रं च तपांसि तद्गताः ।
विलोक्य धर्मस्य विशेषसम्भृतिम्, समग्रलोकाश्च विमोदमाप्नुवन् ॥२६॥

अन्वयः—तद्गताः समग्रलोकाः सान्द्रम् व्याख्यानसुधाप्रवर्णणं मुदाएव निपीय
तपांसि धर्मस्य विशेषसम्भृतिम् च विलोक्य विमोदम् आप्नुवन् ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर के प्रति आस्थावान् सभी व्यक्ति उनकी गम्भीर प्रव-
चन सुधा का प्रसन्नता पूर्वक पान कर तथा अध्यात्म आराधना का दर्शन कर
अत्यन्त गौरवान्वित एवं प्रमुदित होते थे ।

तपःसाधना की महत्ता पर उनके स्वर थेः—

तपस्ययाकर्मलयो विलोक्यते, तपश्चजीवस्य रहस्यमुत्तमम् ।
अनेन सर्वोन्नतिमेति जीवनम्, विमुक्तिमार्गस्य दिशावसूचकम् ॥२७॥

अन्वयः—तपस्यया कर्मलयः विलोक्यते । तपः चजीवस्य उत्तमम् रहस्यम् ! जीव-
नम् अनेन सर्वोन्नतिम् एति । इदमेव विमुक्तिमार्गस्य दिशावसूचकम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—तप साधना जीवन का एक उत्तम किन्तु निगूढ़ रहस्य है । उससे
कर्मों का क्षय होता है और जीवन परम उन्नति को प्राप्त करता है । इतना
ही नहीं, तप जीवन के चरम लक्ष्य मोक्ष मार्ग की दिशा को बोध कराने
वाला है ।

मनोरथान्पूरयते तपस्विनाम्, सुदर्शनं पापमलापहारकम् ।
भगन्ति धन्याः ध्रुव धामिकाः जनाः, तपांसि दृष्ट्वा च मुदा महात्मनाम् ॥२८॥

अन्वयः—तपस्विनाम् पाप मलापहारकम् सुदर्शनम् मनोरथान् पूरयते ! महात्मनाम् तपांसि दृष्ट्वा च ध्रुवधार्मिकाः जनाः धन्याः भवन्ति !

भावानुवादः—तपस्वी महापुरुषो का पवित्र दर्शन पाप मूल को दूर करने के साथ समस्त मनोरथों का पूरक होता है । तपोनिष्ठ महात्माओं की तपस्याओं के दर्शन कर धर्म पर अविचल आस्था रखने वाले व्यक्ति धन्य-धन्य हो जाते हैं ।

मृत्युभोज के विरोध में उनका स्टीक उद्बोधन होता था:-

दिवंगता येच गताः समन्ततः, तदर्थभोजस्य नियोजनं कुतः ।
कुरीतिमेतां धनधान्यनाशिनीं समाजकल्याणकृते विवर्जयेत् ॥२९॥

अन्वयः—ये दिवं गताः ते समन्ततः गताः । तदर्थभोजस्य कुतः नियोजनम् स्यात् । धनधान्यनाशिनीम् एताम् कुरीतिम् समाजकल्याणकृते विवर्जयेत् ।

भावानुवादः—जो व्यक्ति मृत्यु को प्राप्त कर स्वर्गादि गतियों में चले गए हैं । वे यहां से सर्वथा चले गए हैं । उनके लिए मृतक भोज का आयोजन किसलिए हो । समाज कल्याण एवं दीनसुधार के लिए धन-धान्य का अपव्यय करने वाली इस प्रथा का सर्वथा बहिष्कार करना चाहिये ।

सहायतां कर्तुमनर्थहारिणीम्, सुखस्य वातावरणाय सर्वतो ।
ह्यभावमाप्तस्य जनस्यहेतवे, प्रचालिताऽभूद्धितकारिणी सभा ॥३०॥

अन्वयः—अभावम् आप्तस्य जनस्य हेतवे सर्वतः सुखस्य वातावरणाय अनर्थहारिणीम् सहायताम् कर्तुम् हितकारिणी सभा प्रचालिता अभूत् ।

भावानुवादः—इतना ही नहीं अभावग्रस्त मनुष्यों को सन्तोष प्रदान करने वाली, अनर्थ निवारिका, सुखसज्जिका एक “हितकारिणीसभा” के रूप में संस्था की स्थापना की ।

नदाधिकारे बहवः प्रवृत्तयः तदंगभूताः परिचालिताः जनैः ।
उदारनिष्ठैरधिकारिभिर्बुधैः स्वदेशिदृष्टिः गुरुणा प्रवर्तिता ॥३१॥

अन्वयः—उदारनिष्ठैः जनैः अधिकारिभिः बुधैः च तदा अधिकारे तदंगभूताः बहवः प्रवृत्तयः परिचालिताः गुरुणा सर्वत्र स्वदेशिदृष्टिः प्रवर्तिता ।

भावानुवादः—(और उस सभा के द्वारा) संस्था के उदारमना बुद्धिजीवी अधिकारियों ने आचार्य प्रवर के राष्ट्रीय धर्म से समन्वित प्रवचनों से प्रभावित हो अनेक जन कल्याणकारी सद्प्रवृत्तियां प्रारम्भ कीं ।

कलाविभागे विधवा विशेषतः, प्रशिक्ष्य सूत्रस्य च कर्तनं पुनः ।

विधाय वस्त्रावयनेन नित्यशः, स्वयं लभन्तां शलिवर्तनं भुवि ॥३२॥

अन्वयः—कलाविभागे विशेषतः विधवाः प्रशिक्ष्य ताः पुनः सूत्रस्य च कर्तनम् विधाय नित्यशः वस्त्रावयनेन भुवि शलिवर्तनम् स्वयं लभन्ताम् !

भावानुवादः—संयमीय मर्यादानुकूल उपदेश के द्वारा श्रावक वर्ग ने चिन्तन किया) राष्ट्रीय चरित्र की शिक्षा के लिए विधवाओं की शिक्षा एवं आजीविका पर विशेष ध्यान देना चाहिये । वे स्वयं सूत कातना सीख कर तथा उससे वस्त्र बुन कर स्वयं की आजीविका व्यवस्था स्वयं जुटा सकें ।

न केन्द्रमभ्येतुमितोऽवगुण्ठनात् तदर्थचक्रस्य वितारणं गृहे ।

क्षमोदराविर्वहनाय बन्धव, स्तथैव युवतात्मभराः प्रकल्पिताः ॥३३॥

अन्वयः—या स्त्री अवगुण्ठनात् इतः केन्द्रम् अभ्येतुम् न क्षमा । ततः कस्याः कृते गृहे एव तदर्थचक्रस्य वितारणं भवेत् ! बन्धवः अपि उदरानिर्वहनाय तथैव युक्तात्मभराः प्रकल्पिताः स्युः ।

अन्वयः—जो महिलाएँ कुलीन एवं लज्जाशील हैं । और इस कारण कताई-बुनाई केन्द्र पर नहीं आ सकें । उनके लिए घर पर ही चरखा आदि साधन का वितरण होना चाहिये । इसी प्रकार बहनों के समान निर्धन पुरुष वर्ग को भी सही रूप में आत्मनिर्भर बनाना चाहिये ।

सामाजिक सर्गः—

कृता व्यवस्थार्थकृते यथायथम्, कुटीरसूद्योगनियोजनेन च ।

प्रदेशदीप्त्या च विधीयते यदा, समोदयः सर्वहितो भविष्यति ॥३४॥

अन्वयः—तपस्विनाम् पाप मलापहारकम् सुदर्शनम् मनोरथान् पूरयते ! महात्मनाम् तपोसि दृष्ट्वा च ध्रुवधार्मिकाः जनाः धन्याः भवन्ति !

भावानुवादः—तपस्वी महापुरुषों का पवित्र दर्शन पाप मैल को दूर करने के साथ समस्त मनोरथों का पूरक होता है । तपोनिष्ठ महात्माओं की तपस्याओं के दर्शन कर धर्म पर अविचल आस्था रखने वाले व्यक्ति धन्य-धन्य हो जाते हैं ।

मृत्युभोज के विरोध में उनका स्टीक उद्बोधन होता था:-

दिवंगता येच गताः समन्ततः, तदर्थभोजस्य नियोजनं कुतः ।
कुरीतिमेतां धन्धान्यनाशिनीं समाजकल्याणकृते विवर्जयेत् ॥२९॥

अन्वयः—ये दिव गताः ते समन्ततः गताः । तदर्थभोजस्य कुतः नियोजनं स्यात् । धन्धान्यनाशिनीम् एताम् कुरीतिन् समाजकल्याणकृते विवर्जयेत् ।

भावानुवादः—जो व्यक्ति मृत्यु को प्राप्त कर स्वर्गादि गतियों में चले गए हैं । वे यहां से सर्वथा चले गए हैं । उनके लिए मृतक भोज का आयोजन किसलिए हो । समाज कल्याण एवं दीनसुधार के लिए धन-धान्य का अपव्यय करने वाली इस प्रथा का सर्वथा बहिष्कार करना चाहिये ।

सहायतां कर्तुं मनर्थहारिणीम्, सुखस्य वातावरणाय सर्वतो ।
ह्यभावमाप्तस्य जनस्य हेतवे, प्रचालिताऽभूद्धितकारिणी सभा ॥३०॥

अन्वयः—अभावम् आप्तस्य जनस्य हेतवे सर्वतः सुखस्य वातावरणाय मनर्थहारिणीम् सहायताम् कर्तुम् हितकारिणी सभा प्रचालिता अभूत् ।

भावानुवादः—इतना ही नहीं अभावग्रस्त मनुष्यों को सन्तोष प्रदान करने वाली, मनर्थ निवारिका, सुखसज्जिका एक “हितकारिणीसभा” के रूप में संस्था की स्थापना की ।

नवाधिकारे बहवः प्रवृत्तयः तदंगभूताः परिचालिताः जनैः ।
उदारनिष्ठैरधिकारिभिर्बुधैः स्वदेशिदृष्टिः गुरुणा प्रवर्तिता ॥३१॥

अन्वयः—उदारनिष्ठैः जनैः अधिकारिभिः बुधैः च तदा अधिकारे तदंगभूताः बहवः प्रवृत्तयः परिचालिताः गुरुणा सर्वत्र स्वदेशिदृष्टिः प्रवर्तिता ।

भावानुवादः—(और उस सभा के द्वारा) संस्था के उदारमना बुद्धिजीवी अधिकारियों ने आचार्य प्रवर के राष्ट्रीय धर्म से समन्वित प्रवचनों से प्रभावित हो अनेक जन कल्याणकारी सद्प्रवृत्तियां प्रारम्भ की ।

कलाविभागे विधवा विशेषतः, प्रशिक्ष्य सूत्रस्य च कर्तनं पुनः ।

विधाय वस्त्रावयनेन नित्यशः, स्वयं लभन्तां ऋणवर्तनं भुवि ॥३२॥

अन्वयः—कलाविभागे विशेषतः विधवाः प्रशिक्ष्य ताः पुनः सूत्रस्य च कर्तनम् विधाय नित्यशः वस्त्रावयनेन भुवि ऋणवर्तनम् स्वयं लभन्ताम् !

भावानुवादः—संयमीय मर्यादानुकूल उपदेश के द्वारा श्रावक वर्ग ने चिन्तन किया) राष्ट्रीय चरित्र की शिक्षा के लिए विधवाओं की शिक्षा एवं आजीविका पर विशेष ध्यान देना चाहिये । वे स्वयं सूत कातना सीख कर तथा उससे धन धुन कर स्वयं की आजीविका व्यवस्था स्वयं जुटा सकें ।

न केन्द्रमन्येतुमितोऽवगुण्ठनात् तदर्थचक्रस्य वितारणं गृहे ।

क्षमोदराविर्वहनाय बन्धव, तथैव युगतात्मभराः प्रकल्पिताः ॥३३॥

अन्वयः—या स्त्री अवगुण्ठनात् इतः केन्द्रम् अन्येतुम् न क्षमा । ततः कस्याः वृत्ते गृहे एतदर्थचक्रस्य वितारण भवेत् ! बन्धवः अपि उदरानिवहनाय तथैव युगतात्मभराः प्रकल्पिताः स्युः ।

अन्वयः—जो महिलाएं गुलीन एवं लज्जाशील हैं । और इस कारण पतार्द-पतार्द केन्द्र पर नहीं आ सकें । उनके लिए घर पर ही चरखा आदि साधन का निर्माण होना चाहिये । इसी प्रकार बहनो के समान निर्वन पुत्र वर्ग को भी गरीब रूप में आत्मनिर्भर बनाना चाहिये ।

सामाजिक सर्गः—

इति ३३॥ अर्थः—तथावयवम्, कुटीरमुद्योगनियोजनेन च ।

इति ३३॥ अर्थः—तथावयवम्, कुटीरमुद्योगनियोजनेन च ।

षष्ठ सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजय महाकाव्यम्

अन्वयः—कुटीर सूद्योगनियोजनेन च यथायथम् अर्थकृते व्यवस्था कृता भवेत् ।
यदा सा प्रदेश दीप्त्या च विधीयते । यदा सर्वहितः समोदयः भविष्यति ।

भावानुवादः—इसके लिए अर्थ व्यवस्था हेतु ग्रामों में सुन्दर कुटीर उद्योगों की व्यवस्था की गई । तथा दीर्घदर्शी चिन्तन किया कि यदि यह व्यवस्था प्रदेश व्याप्त हो तो सर्वोदय और सर्वहित का कार्य हो सकता है ।

अबोधदूरीकरणाय कर्मठैः, यथाघनं ग्रामचयेषु चालिताः ।

सुपाठशालाः पाठनाय पाठकाः, समाव्रजन् तत्र विशेषहर्षिताः । ३५॥

अन्वयः—कर्मठैः अबोधदूरीकरणाय यथाघनं ग्रामचयेषु सुपाठशालाः चालिताः ।
तत्र विशेषहर्षिताः पाठकाः पठनाय समाव्रजन् ।

भावानुवादः—इस संस्था के निर्देशन में कर्मठकार्यकर्ताओं के द्वारा अपनी अर्थ-व्यवस्था के अनुसार गांवों में व्याप्त अज्ञानता को दूर करने में व्यवस्थित पाठ-शालाएं प्रारम्भ की गयी । उन पाठशालाओं में अध्ययन हेतु विद्यार्थी भी प्रसन्नता पूर्वक आने लगे ।

मनोनिधानेन कुमारजातकास्तथा युवानः स्थविराश्च बालिकाः ।

अशुल्कमेते विधिना सुपाठिताः, समाजकल्याणविधानमर्जितुम् ॥३६॥

अन्वयः—एते कुमार जातकाः तथा युवानः स्थविराः बालिकाः च मनोनिधानेन
अशुल्कम् समाजकल्याणविधानम् अर्जितुम् विधिना सुपाठिताः ।

भावानुवादः—वहां अध्ययन हेतु आने वाले छोटे बालक, युवा, वृद्ध एवं वार्त्तिक-काओं को समाजकल्याण के उद्देश्य से बिना किसी शुल्क के विधिवत्-अध्ययन दिया जाता था ।

विधवाओं के सम्बन्ध में आचार्यश्री के बड़े गम्भीर एवं
मर्मस्पर्शी विचार थेः—

भवेत्समानां भवभावभूषितम् विशेषसारल्यमयं च जीवनम् ।
नयापिविधव्यविदग्धचेतसामसंशयं तत् सरलं विधीयताम् ॥३७॥

प्रन्वयः—समानां भवभावभूषितम् जीवनम् विशेष सारल्यमयं भवेत् । तथापि वैधव्यविदग्ध चेतसाम् तत् सरलं विधीयताम् !

भावानुवादः—वैसे समस्त व्यक्ति का जीवन सरल—सादा होना चाहिये, किन्तु विधवाओं का जीवन तो अत्यन्त सरल आदर्शमय होना चाहिये ।

समाननीयाः विधवाः विशेषतः, समादरः सर्वसमाजकर्मणि ।

सदुक्तियोगश्च कटूक्त्यपेक्षया, समङ्गलाः पावकपावनात्मिकाः ॥३८॥

प्रन्वयः—विशेषतः विधवाः समाननीयाः सर्वसमाजकर्मणि तासाम् समादरः भवेत् । कटूक्तिअपेक्षया सदुक्तियोगः स्यात् । ताः पावकपावनात्मिकाः सुमङ्गलाः स्युः !

भावानुवादः—सामाजिक गतिविधियों में भी विधवाओं का विशेष सम्मान होना चाहिये । प्रत्येक कार्य में उनका समादर होना चाहिये । उनके प्रति कटू वचनों के प्रयोग की अपेक्षा मृदु वचनों का उपयोग होना चाहिये । ताकि उनके मानस में हीन भावनाएं प्रवेश न हो पाएं और वे अग्निवत् पवित्र एवं मंगलमयी बनी रह सकें ।

मतीरवरूपाः ननु शीलसिन्धवः, स्वकीयधर्मचिरणे नतर्कता ।

महाधिषेया भवतीभिरात्मनां समुन्नती साधनरूपमञ्जसा ॥३९॥

प्रन्वयः—मतीरवरूपाः ननु शीलसिन्धवः ! भवतीभिः धान्मनां समुन्नती मञ्जसा साधनरूपमन्मन्दीयधर्मचिरणे नतर्कतासदा विधेया !

अन्वयः सदार्यवर्यस्य देशनादिभिः प्रभावजातेन सुधारसम्भृतिः अजायत । आभि स्वयम् एव अनल्पभावतः समुज्ज्वल वस्त्रम् धारितम् ।

भावानुवादः आचार्यदेव के इन ओजस्वी आगमिक उपदेशों से समाज परिष्कार के साथ विधवा महिलाओं पर भी गहरा प्रभाव पडा । अत्यधिक प्रभावोत्पादक सुधार हुआ । विधवाओं ने सादा समुज्ज्वल परिधान धारण किया ।

विहाय कायस्य सृतं प्रसाधनम्, व्यधायि ताभिश्च समग्रजीवनम् ।
सुसंयतं तत्सरलं विशेषतो, बभौ तदार्या-महितं-स्वरूपकम् ॥४१॥

अन्वयः—कायस्य सृत प्रसाधन विहाय ताभिः तत् समग्रजीवनम् विशेषतः सुसंयत सरलम् च व्यधायि । तदा तासाम् आर्यामहितस्वरूपकम् बभौ ।

भावानुवादः—उन्होंने शरीर के लिए अपेक्षित साधनों के अतिरिक्त सभी प्रसाधनों का परित्याग कर दिया । अपना समस्त जीवन सुसंयत एवं सादगी पूर्ण बना लिया और तब उनका श्रेष्ठ महिलोचित जीवन प्रशंसित हो चमक उठा ।

सामाजिकजीवन के सन्दर्भ में आचार्यश्री का उपदेश था:-

कठोरता स्वार्थसमाश्रयो नच, भवेत् कदाचिद्विसमाजजीवने ।
न पाल्यते येन दया समन्ततः, परोपकारश्च, न मानवाभिधः ॥४२॥

अन्वयः—कदाचित् हिसमाजजीवने कठोरता स्वार्थसमाश्रयः न च भवेत् । येन समन्ततः दया, परोपकारः च न पाल्यते समानवाभिधः न ।

भावानुवादः—सामाजिक जीवन में कभी भी कठोरता तथा स्वार्थपरायणता नहीं आनी चाहिये । जो व्यक्ति पूर्णरूपेण दयाभाव अथवा परोपकार का पानन नहीं करता । वह मानव कहलाने का भी अधिकारी नहीं है ।

स्वतन्त्रता हेतु विधीयमानके, प्रयत्नजाते च दलानि दूरतः ।
परस्परं नैकमतानि जज्ञिरे, भवन्ति विघ्नाश्च शुभेषु कर्मसु ॥४३॥

अन्वयः—स्वतन्त्रताहेतुविधीयमानके प्रयत्नजाते च दूरत एव दलानि स्थिति-

परस्पर नैक मतानि जज्ञिरे । शुभेषुकार्येषु विघ्ना च भवन्ति !

भावानुवादः—स्वाधीनता के लिए किये गये प्रयासों में । इसलिए सफलता नहीं मिल पा रही है कि) विभिन्न दलों में समन्वय स्थापित नहीं हो सका । यह सहज है कि अच्छे कार्यों में विघ्न आते ही हैं ।

स्वाधीनता के विषय में आपश्ची के उद्गार थे:—

स्वधर्मरक्षा न विदेशिशासने, विनष्टरूपा तत एव संस्कृतिः ।
ततः स्वरूपस्य महत्त्वमिच्छता, स्वतन्त्रताप्राणपणं विधीयताम् ॥४४॥

प्रन्वयः विदेशिशासने स्वधर्मरक्षा न । तत एव संस्कृतिः विनष्टरूपा जाता !
ततः स्वरूपस्य महत्त्वम् इच्छता (मानवेन) प्राणपणैः स्वतन्त्रता विधीयताम् ।

भावानुवादः—चू कि विदेशी शासन में स्वधर्म की रक्षा नहीं हो सकती है ।
अतः एव भारतीय संस्कृति का ह्रास हुआ है । अब स्वाधीनता के स्वरूप एवं
महत्त्व को समझने वालों के लिए यह आवश्यक हो जाता है कि वे प्राणपण
के साथ जन्मसिद्ध स्वाधीनता की प्राप्ति हेतु प्रयत्नशील बनें ।

अराज्यभावश्च विजृम्भतेतराम्, न लाभयोगः परतन्त्रजीवने ।
न जायते धर्मनुधाप्रपाणकम्, भवन्तु पाशपरिभेत्तुनुजताः ॥४५॥

अन्वयः—परतन्त्रजीवने अराज्यभावः विजृम्भतेतराम् । न कोपि लाभयोगः
भवति ? धर्मनुधाप्रपाणकम् न जायते । अतः सर्वे पाशपरिभेत्तुम् उद्यताः
भवन्तु ।

अन्वयः सदार्यवर्यस्य देशनादिभिः प्रभावजातेन सुधारसम्भृतिः अजायत । आभि स्वयम् एव अनल्पभावतः समुज्ज्वलं वस्त्रम् धारितम् ।

भावानुवादः आचार्यदेव के इन ओजस्वी आगमिक उपदेशों से समाज परिष्कार के साथ विधवा महिलाओं पर भी गहरा प्रभाव पड़ा । अत्यधिक प्रभावोत्पादक सुधार हुआ । विधवाओं ने सादा समुज्ज्वल परिधान धारण किया ।

विहाय कायस्य सृतं प्रसाधनम्, व्यधायि ताभिश्च समग्रजीवनम् ।
सुसंयतं तत्सरलं विशेषतो, बभौ तदार्या-महित-स्वरूपकम् ॥४१॥

अन्वयः—कायस्य सृतं प्रसाधन विहाय ताभिः तत् समग्रजीवनम् विशेषतः सुसंयत सरलम् च व्यधायि । तदा तासाम् आर्यामहितस्वरूपकम् बभौ ।

भावानुवादः—उन्होंने शरीर के लिए अपेक्षित साधनों के अतिरिक्त सभी प्रसाधनों का परित्याग कर दिया । अपना समस्त जीवन सुसंयत एवं सादगी पूर्ण बना लिया और तब उनका श्रेष्ठ महिलोचित जीवन प्रशंसित हो चमक उठा ।

सामाजिकजीवन के सन्दर्भ में आचार्यश्री का उपदेश था:-

कठोरता स्वार्थसमाश्रयो नच, भवेत् कदाचिद्विसमाजजीवने ।
न पाल्यते येन दया समन्ततः, परोपकारश्च, न मानवाऽभिधः ॥४२॥

अन्वयः—कदाचित् विसमाजजीवने कठोरता स्वार्थसमाश्रयः न च भवेत् । येन समन्ततः दया, परोपकारः च न पाल्यते समानवाभिधः न ।

भावानुवादः—सामाजिक जीवन में कभी भी कठोरता तथा स्वार्थपरायणता नहीं आनी चाहिये । जो व्यक्ति पूर्णरूपेण दयाभाव अथवा परोपकार का पालन नहीं करता । वह मानव कहलाने का भी अधिकारी नहीं है ।

स्वतन्त्रता हेतु विधीयमानके, प्रयत्नजाते च दलानि दूरतः ।
परस्परं नैकमतानि जज्ञिरे, भवन्ति विघ्नाश्च शुभेषु कर्मसु ॥४३॥

अन्वयः—स्वतन्त्रताहेतुविधीयमानके प्रयत्नजाते च दूरत एव दलानि नैकमतानि जज्ञिरे, भवन्ति विघ्नाश्च शुभेषु कर्मसु

परस्पर नैक मतानि जज्ञिरे । शुभेषुकार्येषु विघ्ना च भवन्ति !

भावानुवादः—स्वाधीनता के लिए किये गये प्रयासों में (इसलिए सफलता नहीं मिल पा रही है कि) विभिन्न दलों में समन्वय स्थापित नहीं हो सका । यह सहज है कि अच्छे कार्यों में विघ्न आते ही हैं ।

स्वाधीनता के विषय में आपश्री के उद्गार थेः—

स्वधर्मरक्षा न विदेशिशासने, विनष्टरूपा तत एव संस्कृतिः ।

ततः स्वरूपस्य महत्त्वमिच्छता, स्वतन्त्रताप्राणपणं विधीयताम् ॥४४॥

अन्वयः विदेशिशासने स्वधर्मरक्षा न । तत एव संस्कृतिः विनष्टरूपा जाता !

ततः स्वरूपस्य महत्त्वम् इच्छता (मानवेन) प्राणपणैः स्वतन्त्रता विधीयताम् ।

भावानुवादः—चूँकि विदेशी शासन में स्वधर्म की रक्षा नहीं हो सकती है ।

अतः एव भारतीय संस्कृति का ह्रास हुआ है । अब स्वाधीनता के स्वरूप एवं महत्त्व को समझने वालों के लिए यह आवश्यक हो जाता है कि वे प्राणपण के साथ जन्मसिद्ध स्वाधीनता की प्राप्ति हेतु प्रयत्नशील बनें ।

अराज्यभावश्च विजृम्भतेतराम्, न लाभयोगः परतन्त्रजीवने ।

न जायते धर्मसुधाप्रपाणकम्, भवन्तु पाशंपरिभेत्तुमुद्यताः ॥४५॥

अन्वयः—परतन्त्रजीवने अराज्यभावः विजृम्भतेतराम् । न कोपि लाभयोगः भवति ? धर्मसुधाप्रपाणकम् न जायते । अतः सर्वे पाशंपरिभेत्तुम् उद्यताः भवन्तु ।

भावानुवादः—यह स्वाभाविक है कि परतन्त्र जीवन में अराजकता का निवास होता है । निरन्तर अलाभ बना रहता है । धर्मसुधा का पान भी प्राप्त नहीं होता है । अतः यह नितान्त वांछनीय है कि देश के समस्त नागरिक देश में व्याप्त पराधीनता (गुलामी) को दूर करने के लिए प्रयत्नशील बनें ।

सुखीं कदा स्वर्णिमरम्यपिजरे रमाकटाक्षैः परिवीक्षितोऽनिशम् ।

स्वतन्त्रतामेत्य चित्त्य पक्षती, शुको नभस्युत्पतितुं समीहते ॥४६॥

अन्वयः शुकः स्वर्णिमरम्यपिञ्जरे अनिशम् रमाकटाक्षैः परिवीक्षितः कदा सुखी भवति । स तु स्वतन्त्रताम् एत्य पक्षती वितत्य नभसि उत्पतितुं समीहते ।

भावानुवादः—स्वर्णनिर्मितपिञ्जर में रहता हुआ भी तथा वनिताओं के कटाक्ष भरे नयनों से सहलाया जाता हुआ भी शुक पक्षी (तोता) सुखी कहां होता है ? वह तो पूर्ण स्वतन्त्रता प्राप्त कर अपने दोनों पंखों को फैलाकर मुक्त गगन की सैर ही करना चाहता है ।

अशान्तिसेना च विलोक्यते भृशम्, समाजपीडा परिलक्ष्यते ध्रुव ।
महेर्विषं यत्परिपीयतेऽधुना, निदानमेकं धनसंग्रहोऽवनौ ॥४७॥

अन्वयः—भृशम् अशान्तिसेना विलोक्यते । ध्रुवम् समाजपीडा परिलक्ष्यते । अधुना यत् अहेः विषम् परिपीयते । तत्र अवनौ एकम् निदानम् धनसंग्रह एव !

भावानुवादः—सर्वत्र अशान्ति की सेना ही परिलक्षित होती है । सम्पूर्ण समाज पीड़ा से कराह रहा है । आज दुःख रूपी नाग-विष पीना पड़ रहा है । इसका एक ही कारण है—पृथ्वी पर मानवों द्वारा अनीतिमय धन संग्रह का प्रसार ।

जनिनिवासो विविधं विकासनम्, सुरक्षणं यत्र च भोजनादिभिः ।
सुशैशवेयस्य रजस्सुखेलनम्, स्वदेशभक्तिः परमा विराजताम् ॥४८॥

अन्वयः—यत्र जनिः, निवासः, विविधं विकासनम्, भोजनादिभिः च सुरक्षणम् । यस्य रजस्सु शैशवे खेलनम् जातम् । अतः परमास्वदेशभक्तिः विराजताम् ।

भावानुवादः—जिस पवित्र भू पर जन्मे, जिसकी धूलि में बाल्यकाल में नेले । विकसित हुए । तथा आज भी जहां रह रहे हैं । उस मातृ भू के प्रति स्वदेश प्रेम के रूप में भक्ति का भाव होना चाहिये ।

स्वकीयवित्तं स्वमेवमर्जितम्, प्रयत्नसाध्यं श्रमसाधनादिभिः ।
समाजदेशस्य कृते यथारुचिः ममेतिनेदं च समर्प्यतां जनैः ॥४९॥

अन्वयः—श्रमसाधनादिभिः प्रयत्नसाध्यम् स्वकीयम् वित्तं स्वयम् एव अर्जितम् ।

तत् यथारुचि समाजदेशस्य कृते जनैः इदम् मम न इति समर्प्यताम् ।

भावानुवादः—परिश्रम पूर्ण साधना के द्वारा उपार्जित अपनी सम्पत्ति को यथा-
शक्ति देश एवं समाज के लिए इस भावना से समर्पित कर देना चाहिये कि
“इस पर मेरा ही अधिकार नहीं है ।

सदाधिकारोऽमितकर्मसाधने, न जातु जायेत फलेषु कामना ।
निकामभावेन कृतस्य कर्मणः फलस्य योगोऽस्तु समाजनिर्मितौ ॥५०॥

अन्वयः—अमितकर्मसाधने सदा अधिकारः अस्तु । फलेषु जातु कामना न जायेत ।
निकामभावेन कृतस्यकर्मणः फलस्य च योगः समाजनिर्मितौ अस्तु ।

भावानुवादः—हमारा अधिकार अधिक से अधिक सत्कार्य करने मे है । फल की
कामना मे नहीं । साथ ही निष्काम भाव से किये गये फल का विनियोग भी
समाज के भव्य निर्माण के लिए होना चाहिये ।

यथा न वित्तस्य फलम् समीह्यते तथैव भावोपि तपस्सुचर्यते ।
ममत्वमेतत् सकलेषु वस्तुषु, निरासनीयं दुरितान्निवृत्तये ॥५१॥

अन्वयः—यथा वित्तस्य फलम् न समीह्यते । तथा एव तपस्सु भावः अपि
चर्यते । दुरितात् निवृत्तये सकलेषु वस्तुषु एतत् ममत्वम् निरासनीयम् ।

भावानुवादः - समस्त पदार्थों में ममत्व—आसक्ति भाव का परित्याग कर देना
चाहिये । जिससे सहजतया पापों की निवृत्ति हो जाय । जैसे धन के फल की
कामना नहीं की जाती है । वैसे तप साधना के फल की कामना नहीं करनी
चाहिये ।

विशिष्टभवतेषु बहुत्वसंख्यके, ष्वशेषपूज्यस्य धरामरुस्थले ।
प्रधानमन्त्रित्वपदे प्रतिष्ठिते, ह्यभूदसौ श्री महता महोदयः ५२॥

अन्वयः—अशेष पूज्यस्य बहुत्व संख्यकेषु विशिष्टभवतेषु धरामरुस्थले प्रतिष्ठिते
प्रधानमन्त्रित्वपदे च असौ श्रीमहता महोदय अभूत् ।

भावानुवादः—महिमा मण्डित आचार्यप्रवर के अनेक विश्व भक्तों में बीकानेर राज्य के प्रधानमन्त्री पद पर प्रतिष्ठित श्री 'सर मन्तू भाई मेहता' भी एक थे ।

सुपूज्यसन्देशनया प्रबोधनैः समाजमुन्नेतुमनाः विधेयकम् ।

सुबालवृद्धोद्वहनस्यरोधकमपारयत्तत्र विधानसम्मितौ ॥५३॥

अन्वयः—स समाजम् उन्नेतुमनाः विधानसम्मितौ सुपूज्यसन्देशनया प्रबोधनैः सुबालवृद्धोद्वहनस्यरोधकम् विधेयकम् अपारयत् ।

भावानुवादः—आचार्य प्रवर के ओजस्वी प्रवचनों से प्रेरित होकर सर मन्तू भाई ने वहाँ की विधानसभा में बाल विवाह एवं वृद्ध विवाह का प्रतिबन्धक विधेयक (कानून) पास करवाया ।

असौ विदेशे गमनाय तत्परो, नियुज्यते भारतभाग्यनिर्णये ।

तदा यथाशक्ति विवेकसम्बलो, विधास्यते तं नयधर्मपूर्वकम् ॥५४॥

अन्वयः—यदा असौ विदेशे गमनाय तत्परः, भारतभाग्यनिर्णये नियुज्यते ! तदा यथाशक्ति विवेकसम्बलः नयधर्मपूर्वकम् तम् (निर्णयम्) विधास्यते ।

भावानुवादः—'राउण्ड टेबल कान्फ्रेन्स' में विदेश जाते हुए सर मन्तू भाई को आचार्य प्रवर ने उद्बोधन प्रदान किया कि "ये भारत-भाग्य निर्णय के लिए विदेश जाने को तत्पर है । इन्हें वहाँ यथाशक्ति विवेकपूर्वक भारत के भाग्य का निर्णय लेना चाहिये ।

अमुष्य पन्थानमलंकरिष्यते, समुज्ज्वलं सत्यमनल्पशक्तिकम् ।

विवर्तते वस्तु सदैव भूरिशः परं तदेकं नियतं विभासते ॥५५॥

अन्वयः—अनल्पशक्तिकं समुज्ज्वल सत्यम् अमुष्य (मेहता महोदयस्य) पन्थानं अलंकरिष्यते । वस्तु सदा एव भूरिशः विवर्तते । पर तत् एकम् सत्यम् नियतं विभासते ।

पुनः—“प्रचल शक्ति सम्पन्न समुज्ज्वल सत्य ही इनका मार्ग प्रशस्त

करेगा । संसार के समस्त पदार्थों में परिवर्तन अवश्यम्भावी है, किन्तु एक मात्र सत्य ही अपरिवर्त्य रूप में प्रभासित होता है ।

स्वतन्त्रबुद्ध्या सुविचारमार्गणैः विहाय स्वार्थं च परार्थसिद्धये ।
विधेय एवं च विवादनिर्णयस्तदैव नीतेश्च पदं प्रशस्यते । ५६॥

अन्वयः—सुविचारमार्गणैः स्वतन्त्रबुद्ध्या पदार्थसिद्धये स्वार्थं विहाय एवम् विवाद निर्णयः च विधेयः । तदा एव नीतेः पदम् प्रशस्यते ।

भावानुवादः—“नीति का मार्ग तभी प्रशस्त होता है, जबकि प्रशस्त विचारशक्ति से स्वतन्त्र प्रजा का उपयोग कर उपकार के लिए वैयक्तिक स्वार्थों का परित्याग कर विवादों का निर्णय किया जाय ।

विरोधमार्गे यदि सर्वशक्तयः, प्रकामशक्ताः समुपस्थिताः भुवि ।
समस्तविश्वस्य, नभीतिभावनम् तदापि सत्यस्य समाश्रयो भवेत् ॥५७॥

अन्वयः—यदि विरोधमार्गे भुविसमस्तविश्वस्य प्रकामशक्ताः सर्वशक्तयः समुपस्थिताः (स्थुः) तदापि भीतिभावन न । तदापि सत्यस्य समाश्रयः भवेत् !

भावानुवादः—पृथ्वी पर स्थितसमस्तविश्व की समग्र समर्थ शक्तियां भी यदि विरोध में उपस्थित हो जाय तथापि निर्भीकतापूर्वक सत्य का ही आश्रय लेना चाहिये ।

सदा विधेया परमार्थतत्त्वतो, जनस्य सेवा जनिलाभमिच्छता ।
निजार्यभक्त्या सुविचारपूर्वकम् विमर्शशीलेन नरेण सर्वथा ॥५८॥

अन्वयः—विमर्शशीलेन नरेण निजार्यभक्त्या सुविचारपूर्वकं जनिलाभम् इच्छता परमार्थतत्त्वतः जनस्य सेवा सदा विधेया ।

भावानुवादः—जीवन के परम उद्देश्य की अवाप्ति के इच्छुक चिन्तनशीलमानव के लिए आवश्यक है, कि वह परमोच्चभावपूर्णविचारों के द्वारा परमार्थ रूप से जन सेवा के प्रति समर्पित हो ।

इदं मदीयं त्वहमेवमीश्वरः अनेन पापस्य विभूतिरर्ज्यते ।

अतोहि गर्वस्य निरासहेतवे, सदैव सर्वस्वनिरास इष्यते ॥५९॥

अन्वयः—‘इदम् मदीयम्’ तु अहम् एव ईश्वरः अस्मि । अनेन विचारेण पाप-
स्य विभूतिः अर्ज्यते ! अतः गर्वस्य निरासहेतवे सदा एव सर्वस्वनिर्वासः इष्यते !

भावानुवादः—“यह मेरा है । मैं ही सर्वप्रकारेण शक्तिसम्पन्न हूँ ।” इस प्रकार
के अहंकारमूलकविचारों से पाप की वृद्धि होती है । अतः अहंकार वृत्ति के
उन्मूलनहेतु सदा अपने सर्वस्व का भी त्याग करना चाहिये ।

अयं च सर्वैः मनुजैरुपस्थितैः, सहानुभूतेरभिनन्दनादिभिः ।

विभूषणीयः शुभशंसनादिभिः, ध्रुवं गमिष्यन् निजदेशकार्यतः । ६०॥

अन्वयः—अयम् मेहतामहोदयः निजदेशकार्यतः ध्रुवं विदेशं गमिष्यन् उपस्थितः
सर्वैः मनुजैः सहानुभूतैः अभिनन्दनादिभिः शुभशंसनादिभिः च विभूषणीयः ।

भावानुवादः—“सर मन्नू भाई मेहता भारत के प्रतिनिधि के रूप में भारतीय-
संस्कृति का आदर्श प्रस्तुत करने के लिए विदेश जा रहे हैं । अतः सत्यनिष्ठा
में सफलता हेतु उपस्थित समस्त जन समूह की ओर से इन्हें सहानुभूति एवं
शुभ कामनाओं से विभूषित करना चाहिये ।

विशेष टिप्पणी.—

सर मन्नू भाई मेहता अपनी सत्यनिष्ठा का परिचय देने के लिए
विदेश जा रहे हैं । भारतीय जनता सत्य की उपासिका रही है । सत्य की
निष्ठावाले व्यक्तियों को प्रोत्साहित किया है । इस समय भी सत्यनिष्ठा की
भावना रखने वाले सर मन्नू भाई मेहता की पूर्वोक्त भावना को उत्साहित
करना जनता का कर्तव्य बनता है । वह गुण को प्रश्रय देना है । जो हमें
प्रश्रय देते हैं, उसको सम्मानित करते हैं । वे गुणग्राही पुरुष व्यक्ति के माध्यम
में समाज में सत्यनिष्ठा एवं नैतिकता का वायु मण्डल पैदा करते हैं । अतः
सत्यनिष्ठा वाले जन समुदाय को ऐसे गुणों को प्रोत्साहन देना अपना कर्तव्य
मानना चाहिये ।

अजर्यं देशस्य समाजसेविनः प्रबोधिताः बोधविवर्धनादिभिः ।
स्वकीयसाधुत्वसमृद्धिपूर्वकम्, परोपकारात् पराङ्मुखोऽजनि ॥६१॥

अन्वयः—आचार्यदेवेन अजर्यदेशस्य समाजसेविनः नराः बोधविवर्धनादिभिः प्रबो-
धिताः । स स्वकीयसाधुत्वसमृद्धिपूर्वकम् परोपकारात् पराङ्मुखः न अजनि !

भावानुवादः—इस प्रकार आचार्यदेव ने भारत युवा सेवियों को बहुत अधिक
प्रबोधित किया । अपनी श्रमण मर्यादाओं की समृद्धि को अक्षुण्ण रखते हुए
भी वे परोपकार से विमुख नहीं हुए । अर्थात् उन्होंने श्रमणमर्यादा एवं परो-
पकार में समन्वय स्थापित किया ।

यथा स्वदेशस्य कृते विबोधनम् स्वराष्ट्रभावस्य विचारणं भृतम् ।
तथैव धर्मस्य सुधारबोधनो वृत्तो, निजश्रावकलाभसिद्धये ॥६२॥

अन्वयः - तत्र यथा स्वदेशस्य कृते विबोधनम् स्वराष्ट्रस्य भावस्य विचारणं भृतम् !
तथा एव निजश्रावकलाभसिद्धये धर्मस्य सुधारबोधनः अपि वृत्तः !

भावानुवादः—धर्म की यथेष्ट उन्नति की दृष्टि से आचार्यदेव ने स्वराज्य एवं
देश जागरण के विचार बहुत गहरे थे । इसी दृष्टि से वे श्रावकसमुदाय में
ज्ञान वृद्धि एवं धर्मविस्तार के सन्दर्भ में भी उद्बोधन देते थे ।

न रात्रिकाले किमपीह भोजनम्, विपाचनीयं निजधर्मरक्षकैः ।
प्रजायते तत्र च जीवहिंसनम्, नचैव बुध्वाचरणीयमाविलम् ॥६३॥

अन्वयः—निजधर्मरक्षकैः नरैः रात्रिकाले इह किमपि भोजनम् न भोज्यम् ।
तत्र च जीवहिंसनं प्रजायते । बुध्वा न च एव आविर्भावः ।

भावानुवादः—आत्म-धर्म की सुरक्षा हेतु मनुष्यों के लिए रात्रिकाल में भोजन
का परित्याग करे । और न रात्रि में जीव-हानि का प्रयत्न
पाचन ही करना चाहिये । क्योंकि उसमें बहुत भ्रष्टाचार होता है
प्राणी की बहुलता को जानकर दोषयुक्त भोजन को न करना चाहिये ।

षष्ठ सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

परस्परं वैरमपास्तमेनसाम् पदं नराणां च परम्परागतम् ।

सुदेशनां पूज्यवरस्य भास्वराम् निपीय निर्बाधमनर्थशामिनीम् ।६४॥

अन्वयः—पूज्यवरस्य अनर्थशामिनीम् भास्वराम् सुदेशना निपीय नराणाम् परस्परम् परम्परागतम् एनसाम् पदम् वैरम् अपास्तम् !

भावानुवादः—आचार्य प्रवर की समतामयी अनर्थ शामिनी मधुर देशनाओं का श्रवण कर अनेक व्यक्तियों का परम्परागत पाप वृद्धि का केन्द्र परस्पर का वैर सदा के लिए समाप्त हो गया । अर्थात् आचार्य श्रेष्ठ के प्रवचनों से अनेक स्थानों परपीड़ियों से चला आ रहा पारस्परिक वैमनस्य समाप्त हो गया ।

अनेकमर्त्याः व्यसनप्रपीडिताः, धनक्षयान्निर्धनतामुपागताः ।

पराश्रिताः कम्पितजीवितानुराः विभिन्नजातौ जनितास्तदुज्जहुः ।।६५॥

अन्वयः—व्यसनप्रपीडिताः धनक्षयात् निर्धनतामुपागताः पराश्रिताः कम्पितजीवितानुराः विभिन्नजातौ जनिताः अनेकमर्त्याः तत् (वैरम्) उज्जहुः ।

भावानुवादः—यही नहीं आचार्य प्रवर के अमित प्रभाव के कारण ऐसे अनेकानेक व्यक्तियों ने भी वैर विरोध का परित्याग कर दिया । जो पूर्व में व्यसनो से पीड़ित थे । सम्पत्ति के नष्ट हो जाने से निर्धनता का भार ढो रहे थे । पराधीन एवं सशंक जीवन वाले तथा आतुर थे । एवं विभिन्न जातियों में जन्म धारण करने वाले थे ।

अजैनजीवा अपि जैनधर्मकाः विशेषतेरापथनामधारकाः ।

तथापरे मन्दिरमार्गमाश्रिताः, स्वयं च सम्यक्त्वमुपाश्रयन्तः ।।६६॥

अन्वयः—ततः (तस्मात्) अजैनजीवाः जैनधर्मकाः विशेषतेरापथनामधारकाः तथा अपरे मन्दिरमार्गम् आश्रिताः स्वयं सम्यक्त्वम् उपाश्रयन् ।

भावानुवादः—ऐसे अनेक व्यक्तियों ने आचार्यप्रवर से सम्यक्त्व को समझ कर सम्यक् तत्त्व ग्रहण किया । जो कि जन्म से अजैन अथवा तेरहपन्थी एवं मूर्तिपूजक परम्परा के उपासक थे ।

यदेव यत्रैव युगानुकूलकम् ददे स्वकीयां परिदेशनामसौ ।

स्वराष्ट्रनेतुः सदृशीं प्रभाविकीम् न साधुभाषां विजहौ कदाचन ॥६७॥

अन्वयः—असौ यदा एव यत्र एव युगानुकूलकम् यथा स्यात्तथा स्वकीयाम् स्वराष्ट्र-
नेतुः सदृशीम् प्रभाविकीम् परिदेशनाम् ददे । कदाचन साधुभाषा न विजहौ ।

भावानुवादः—राष्ट्र के महामान्य नेताओं के तुल्य आचार्यप्रवर ने भी जब कभी
युगानुकूल ओजस्वीदेशनादी; किन्तु कभी भी श्रमणोचितमर्यादा अथवा साधु
भाषा से इधर-उधर नहीं हुए ।

प्रचालितो यः सफलः प्रजायते, स्वतन्त्रताप्राप्तिनिमित्तसंगरः ।

अहिंस्य धर्मस्य तदैव संस्थितिः भवेदतः तस्य समर्थनं हितम् । ६८॥

अन्वयः—स्वतन्त्रताप्राप्तिनिमित्तसंगरः प्रचालितः । स यदि सफलः प्रजायते !
तदा एव अहिंस्यधर्मस्य संस्थितिः भवेत् । अतः तस्य (संगरस्य) समर्थनम्
हितम् ।

भावानुवादः—आचार्यश्री का कथन था कि यदि स्वतन्त्रता प्राप्ति का आन्दोलन
जिससे असहयोग रूप युद्ध चल रहा है । सफल हो जाए तो अहिंसा, दान,
दया, आदि धर्म प्रवृत्तियों का यथावत् पालन हो सकता है । अतः उसका सम-
र्थन उपयोगी है ।

विहारवृत्त्या च यथा स्वकल्पतः, विभिन्नभागेषु पदार्पणं कृतम् ।

तथैव सर्वत्र निरूपणं वृतम् जिनप्रणीतस्य मतस्य सार्थकम् । ६९॥

अन्वयः—विभिन्नभागेषु यथा स्वकल्पतः विहारवृत्त्या पदार्पणं कृतम् । तथा एव
जिनप्रणीतस्य मतस्य सार्थकम् विरूपणम् वृतम् ।

भावानुवादः—जैनमुनि मर्यादा के नियमानुसार देश के विभिन्न भागों में जहां
कहीं भी आचार्यप्रवर के चरणस्पर्श हुए । वहीं जिनप्रणीत सिद्धान्तों का व्या-
पक एवं सार्थक निरूपण सम्पन्न हुआ ।

गुणस्य पूजाकरणाय भावुकैः कृतं च तस्मै पदवीप्रदानकम् ।
न पूज्यवर्येण धिया समीहिता, यथागता साच तथैव निवृत्ता ॥७०॥

अन्वयः—भावुकैः (श्रावकैः) गुणस्य पूजाकरणाय तस्मै च पदवीप्रदानकम् कृतम् ।
सापदवी पूज्यवर्येण धिया न समीहिता । सा यथागता तथैव निवृत्ता ।

भावानुवादः—आचार्य प्रवर के प्रति अनन्य आस्था निष्ठाबुद्धिजीवी श्रावकों ने
उन्हें किसी पद से विभूषित करना चाहा; किन्तु अहंकारजयी आचार्यश्री ने
उसे मन से भी स्वीकार नहीं किया । अर्थात् वह पद जैसे ही आया वैसे ही
लौट गया ।

(शिखरिणी छन्द)

स्वयं प्रज्ञा जाता, निखिलजनसंबोधकरणे,
समाजस्योन्नत्यै बहुसुयतितं योगनिरतैः ।
स्वेदेशस्यानल्पं, कृतममितकल्याणमनिशम्,
न तत् किं क्षेत्रस्यात् यदिह नहि यातं गुरुवरैः ॥७१॥

अन्वयः—निखिलजनसंबोधकरणे स्वयं प्रज्ञा जाता ! योगनिरतैः तैः आचार्य-
वर्यैः समाजस्य उन्नत्यै बहुसुयतितम् ! स्वेदेशस्य अनल्पं अमितकल्याणम् अनिशम्
कृतम् । तत् किं क्षेत्रम् नस्यात् यत् इह गुरुवरैः नहियातम् ?

भावानुवादः—समस्त मानव जाति को उद्बोधन देने हेतु आचार्यश्री ने प्रज्ञा का
उन्मेष स्वतः जागृत हुआ । स्वतः योगनिरत रहते हुए उन्होंने समाजोन्नति
हेतु अथक प्रयास किया । सदैव देशकल्याण के लिए सचेष्ट रहे । भारत में
बड़ा कौनसा क्षेत्र था जहाँ वे नहीं गये । अर्थात् उन्होंने बहुत भ्रमण किया ।

इति सामाजिक षष्ठः सर्गः -

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,

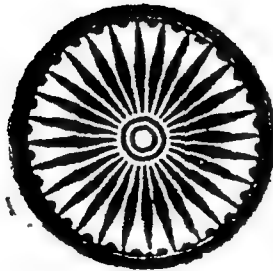
नानेशसन्चरणयोः शरणावधाने ।

श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मित सत्प्रबन्धे,

पूर्णेऽभवत्सफलषष्ठसमाजसर्गः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥

समाज सर्गः समाप्तः ।

“अथ सप्तमः सर्गः—”

भ्रमणार्थं स्थलीक्षेत्रे, पूर्वमेव निवेदितम् ।
श्रावकैः संगतैर्भूत्वा, सर्वप्रान्तेषु विश्रुतैः ॥१॥

अन्वयः—सर्व प्रान्तेषु विश्रुतैः श्रावकैः संगतैः भूत्वा स्थलीक्षेत्रे भ्रमणार्थम् पूर्वमेव निवेदितम् !

भावानुवादः—चूँकि सभी प्रान्तों के प्रसिद्ध श्रावक बन्धुओं ने सम्मिलित भाव से आचार्य देव से यह निवेदन किया कि आप श्री को स्थली प्रान्त में विचरण करना चाहिये ।

यदि सन्ति गुणाः पुसां प्रकाशोजायते भुवि ।
सौकुमार्यं शिरीषस्य शपथेन विभाव्यते ? ॥२॥

अन्वयः—भुवि यदि पुसां गुणाः सन्ति तर्हि प्रकाशः जायते । शिरीषस्य सौकुमार्यम् किं शपथेन विभाव्यते ?

भावानुवादः—यदि मानव में गुण है तो पृथ्वी पर उनका प्रकाश फैलता ही है । शिरीष पुष्प की सुकुमारता क्या शपथ दिलाकर बताई जाती है ?

गुरुणां चरणैः पूता, स्थलीयावद् भविष्यति ।
भाग्यं च प्रवलं तस्याः सद्यस्तावज्जनिष्यते ॥३॥

अन्वयः—स्थली गुरुणां चरणैः पूता यावत् भविष्यति । तावत् तस्याः भाग्यं च प्रवलं सद्यः । जनिष्यते ।

भावानुवादः—स्थली प्रदेश यदि आचार्य देव के पवित्र चरणों से पावन होगा; तो उसी समय उनके प्रवल भीभाग्य का भी उदय हो जायेगा ।

गुणानां ग्राहका लोके गुणानेवं विचिन्वते ।
यत्साञ्चगोस्तनेक्षोरं जलीकाः रत्नमेव च ॥४॥

अन्वयः—लोके गुणानां ग्राहकाः एवम् गुणान् एव विचिन्वते । वत्साः च गोस्तने क्षीरम् तथा च जलौकाः रक्तम् एव च (चिनोति) ।

भावानुवादः—ससार में गुणग्राहक व्यक्तियों का ध्यान सदा गुणों पर ही जाता है । वछड़े गोस्तनों से दुग्ध पान करते हैं, जबकि जोक वही से रक्त पान करती है ।

ये कदापि न संप्राप्ताः स्थलीभागं कदाचन ।

तत्रत्याखिलबाधानां तेषांभानंकथं भवेत् ॥५॥

अन्वयः—ये कदापि कदाचन स्थलीभाग न संप्राप्ताः । तेषाम् तत्रत्याखिलबाधानां भानम् कथं भवेत् ?

भावानुवाद —जो कभी वीकानेर के स्थली प्रान्त मे नहीं गये । उन्हें वहाँ की होने वाली समस्त बाधाओं का बोध भी कैसे हो सकता है ?

अथ पूज्यश्रियो जातं, प्रस्थान च स्थलीमुखम् ।

यत्रान्धतमसं तत्र, प्रद्योतो रविरोचिषाम् ॥६॥

अन्वयः—अथपूज्यश्रियः प्रस्थानं च स्थलीमुखम् जातम् । यत्र अन्धतमसं तत्र रविरोचिषाम् प्रद्योतो (जायते) ।

भावानुवादः—अतः मुनिमर्यादानुसार भ्रमण करते हुए आचार्य श्रेष्ठ का वीकानेर राज्यान्तर्गत स्थली प्रदेश की ओर पदार्पण हुआ । जहाँ घनघोर अन्धकार होता है । वही तो प्रकाश की अपेक्षा होती है । अर्थात् स्थली प्रान्तों में दयादान के सम्बन्ध में घटा टोप अन्धकार व्याप्त था । अतः वहाँ सत्य धर्म का प्रकाश करने हेतु आचार्य प्रवर का पदार्पण हुआ ।

अनुरागेण पूज्यस्य, गमनात्पूर्वमेवहि ।

प्रधान मन्त्रिणां तत्र वीकाणस्य निदेशिताः ॥७॥

अन्वयः—तत्र पूज्यवर्यस्य गमनात् पूर्वम् एवहि अनुरागेण वीकाणस्य प्रधानमन्त्रिणां मेहता महोदयेन कर्मचारिणः निदेशिताः ।

भावानुवादः—आचार्य प्रवर के वहाँ पदार्पण के पूर्व ही अनन्त भक्ति के कारण

तत्कालीन प्रधानमन्त्री सर मन्तू भाई मेहता ने समस्त राज्य कर्मचारियों को निर्देश दे दिये ।

राज्याधिकारिणो दिष्टाः मेहताख्येन पूर्णतः ।

विधेश्चपालनाभावे, दण्डस्यास्तां व्यवस्थितिः ॥८॥

अन्वयः—मेहताख्येन तेन पूर्णतः राज्याधिकारिणः दिष्टाः विधेः च पालनाभावे दण्डस्य व्यवस्थितिः आस्ताम् ।

भावानुवादः—उनका प्रथम निर्देश था कि मेरे आदेशों को यथावत् पाला जाय अन्यथा दण्ड की व्यवस्था होगी ।

“व्याख्याने पूज्यवर्यस्य बाधाकापि न जायताम् ।

प्रश्नोत्तरविधानेषु, सम्यतायाः सुरक्षणम् ॥९॥

अन्वयः—पूज्यवर्यस्य व्याख्याने कापि बाधा न जायताम् । प्रश्नोत्तरविधानेषु सम्यतायाः सुरक्षणम् भवेत् ।

भावानुवादः—चू कि वे जानते थे कि वहां तेरापन्थ सम्प्रदाय के कट्टर हिमायती प्रवचन सभा आदि में उदण्डता पूर्ण व्यवहार के द्वारा व्यवधान उपस्थित करते हैं । अतः उन्होंने (मेहताने) (आदेश दिया कि आचार्यश्रेष्ठ श्री जवाहर लाल जी म. सा. के प्रवचनों में किसी भी प्रकार का व्यवधान नहीं किया जाय । महाराज श्री की सन्निधि में सम्पन्न होने वाले प्रश्नोत्तर के समय में भी सम्यता का पूर्णरूपेण पालन किया जाय ।

तथा धर्मप्रचारेऽपि, वैजात्यं कोपि नाचरेत् ।

सर्वदा सर्वथाऽपेक्षा सम्यतायाः समीह्यते ॥१०॥

अन्वयः—तथा धर्मप्रचारे अपि कोपि वैजात्यम् न आचरेत् । सर्वदा सर्वथा म. सा. तायाः अपेक्षा समीह्यते ।

भावानुवादः—उनके धार्मिक कार्यों में कोई उदण्डता नहीं करेगा । महाराज श्री के माथ सदैव पूर्णशिष्टता का व्यवहार अपेक्षित है ।

सहयोगेनतस्यापि, दयादानप्रचारणे ।

पूज्यश्रीः सफलोजातो, विशेषः स्वात्मकारणात् ॥११॥

अन्वयः—तस्य अपि सहयोगेन दयादान प्रचारणे पूज्यश्रीः सफलः जातः । विशेषः स्वात्मकारणात् एव !

भावानुवादः—आचार्य प्रवर का अमित अतिशय तो था ही । तथापि प्रधानमन्त्री के सहयोग के कारण भी दया दान के प्रचार में विशेष सफलता प्राप्त हुई ।

इष्टं कार्यं सुसम्पन्नं शान्त्योत्साहेनभूरिशः ।

शान्तिदान्तिदयाभिश्च, रागद्वेषविवर्जनैः ॥१२॥

अन्वयः—शान्तिदान्तिदयाभिः रागद्वेषविवर्जनैः शान्त्या, उत्साहेन च भूरिशः इष्टम् कार्यम् सुसम्पन्नम् ।

वानुवादः—आचार्य प्रवर के समस्त समीहित प्रचार कार्य, शान्ति-क्षमा, आत्मदमन, दयावृत्ति, राग द्वेषवर्जन के द्वारा शान्ति एवं उत्साहपूर्वक सम्पन्न हुए ।

यदेवचित्ते संश्लिष्टं तदेव परिपूरितम् ।

यत्रैव क्रमविक्षेपस्तत्रैव पद्मसम्भवः ॥१३॥

अन्वयः—यत् एव चित्ते संश्लिष्टम् तत् एव परिपूरितम् जातम् । यत्र एव च क्रमविक्षेपः (क्रमः पादः) तत्र एव पद्मसम्भवः अजनि ।

भावानुवादः—चरित नायक आचार्य प्रवर के मानस में जो विचार उद्भूत होते, सहजतया सम्पन्न हो जाते । मानो कि जहाँ-तहाँ चरण न्यास होता कमल की उत्पत्ति हो जाती ।

अस्मिन्स्थली प्रदेशेच, तेरापथप्रभावतः ।

अज्ञान जृम्भणं जातं जैनसंघेषु भूरिशः ॥१४॥

अन्वयः—अस्मिन् स्थली प्रदेशे जैन संघेषु तेरापथप्रभावतः भूरिशः जातम् ।

सप्तम सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

भावानुवादः—आचार्य प्रवर के वहा पधारने के पूर्व इस स्थली प्रान्त मे तेरा-
पन्थ के प्रभाव से जैन धर्म के सम्बन्ध में अज्ञान ही अज्ञान प्रसृत था । वस्तुतः
स्थानीय जनता को जैन धर्म का सही बोध ही नहीं था ।

अन्धश्रद्धां विलोक्यैषां, साश्चर्यमानसं मृशम् ।

जातं च करुणोद्रेकं भावरुग्णेषु भूरिशः ॥१५॥

अन्वयः—एषाम् अन्धश्रद्धां विलोक्य भावरुग्णेषु भूरिशः मानसम् साश्चर्यम् करु-
णोद्रेकम् च जातम् ।

भावानुवादः—वहां के भावरुग्ण निवासियों के अन्धविश्वास को देखकर आचार्य-
प्रवर का मानस साश्चर्य करुणा से छलछला आया । अर्थात् उनकी धार्मिक
अज्ञानता सम्बन्धी दयनीय दशा पर वे दयार्द्र हो उठे ।

हृदयं पूज्यवर्यस्य नवनीतसमप्रभम् ।

दयाविगलितं जातं तेषामज्ञानपावकैः ॥१६॥

अन्वयः—पूज्यवर्यस्य नवनीतसमप्रभम् हृदयं तेषाम् अज्ञानपावकैः दयाविगलितम्
जातम् ।

भावानुवादः—पूज्यप्रवर का नवनीतवत् कोमल हृदय वहां के लोगो के अज्ञान
रूपी अग्नि से दया से द्रवित हो उठा ।

तदुद्धारप्रयत्नोऽभूत् सरलं कार्यं न कुत्रचित् ।

सहनं कष्टरोगाणां, महायत्नोप्यपेक्षितः ॥१७॥

अन्वयः—तदुद्धारप्रयत्नः अभूत् । कार्यं कुत्रचित् न सरलम् । कष्टरोगाणां सहनं
जातम् । महायत्नः अपि अपेक्षितः (अभवत्) ।

भावानुवादः—आचार्य प्रवर ने उनके उद्धार हेतु प्रयत्न प्रारम्भ किया, किन्तु
यह कोई सरल कार्य नहीं था । स्थान-स्थान पर व्यवधान रूपी गंगा
का नामना करना पड़ा । तथा अनेक बार महाप्रयत्न भी अपेक्षित हुए ।

बहुवारं सहैवैतैः संगमः समजायत ।

मेनिरे बोधिताः नैव, श्वपुच्छप्रकृतिं गताः ॥१८॥

अन्वयः—एतैः सहतेरापन्थिनाम् बहुवारं संगमः समजायत । बोधिताः अपि मेनिरे न एव । श्वपुच्छप्रकृतिं गताः ।

भावानुवादः—आचार्य प्रवर के साथ तेरापन्थ संघ प्रमुखों का बहुत बार सवाद हुआ, किन्तु कोई भी हठधर्मिता को छोड़ने को तत्पर नहीं था । श्वान पुच्छ की तरह उनकी प्रवृत्ति में कोई अन्तर नहीं आया ।

धर्मस्य विषये तेषां मान्यता चाप्यसंगता ।

तत्र तेन सुधारार्थं यतितं फलितं न च ॥१९॥

अन्वयः—तेषाम् धर्मस्य विषये मान्यता अपि च असंगता (आसीत्) तत्र तेन सुधारार्थम् यतितम् किन्तु फलितम् न च ।

भावानुवादः—तेरापन्थियों की धर्म विषयक मान्यता सयुक्ति नहीं थी । आचार्य श्री ने उसके परिष्कार हेतु बहुत प्रयत्न किये, किन्तु उसमें यथेष्ट सफलता नहीं मिली । अधिकांश व्यक्तियों का दुराग्रह दूर नहीं हुआ । वे सद्धर्म से वञ्चित ही रहे ।

स्थलीरंगस्थली तेरापन्थस्य लोकविश्रुता ।

कथं पर-प्रवेशः स्यात् दुर्भेद्यादुर्गनिर्मितिः ॥२०॥

अन्वयः—तेरापन्थस्य लोकविश्रुतास्थली रंगस्थली (आसीत्) तत्र परप्रवेशः कथम् स्यात् दुर्भेद्या दुर्गनिर्मितिः आसीत् !

भावानुवादः—स्थलीप्रदेश प्रतिवादी तेरापन्थियों का लोकप्रसिद्ध नाटकगृह था । वहां इस प्रकार की किलाबन्दी की गई थी; कि अन्य धर्मावलम्बी प्रवेश ही नहीं पा सकें ।

पूज्यश्रियोपि संजज्ञे, संप्रवेशे विव्राधनम् ।

काठिन्यं विविधं तत्र बहुयस्यापि दर्शनम् ॥२१॥

अन्वयः—पूज्यश्रियः अपि संप्रवेशे विवाधनम् संजज्ञे । तत्र विविधम् काठिन्यम् ।
वैधुर्यस्यापि दर्शनम् जातम् ।

भावानुवादः—आचार्य प्रवर को भी वहां प्रवेश पाने में अनेक प्रकार की बाधाओं
कठिनाइयों एवं कष्टों का सामना करना पड़ा ।

परन्तु जनलाभार्थं, कष्टं सोढ्वापि भूरिशः ।
प्रवेशमुचितं मेने, वीराः भीताः कदाचन ? ॥२२॥

अन्वयः—परन्तु जनलाभार्थं भूरिशः कष्टं सोढ्वापि स (आचार्यः) प्रवेशम् उचि-
तम् मेने । वीराः भीताः कदाचन (नैवभवन्ति) ।

भावानुवादः—तथापि जनलाभ हेतु अनेक कष्टों को सहन करते हुए भी आचार्य
प्रवर ने वहां पहुंचना उचित समझा । क्योंकि वीर पुरुष कभी भयभीत नहीं
होते हैं ।

कदापि भगवान् वीरोऽनार्यक्षेत्रं गतोऽभवत् ।
स्थली न तादृशं क्षेत्रं तथा ऽसद्धर्मरंगभूः ॥२३॥

अन्वयः—कदापि भगवान् वीरः अनार्यक्षेत्रम् गतः अभवत् । स्थलीन तादृशम्
(अनार्य) क्षेत्रम् । तथापि असद्धर्मरंगभूः (मञ्चः) अभवत् ।

भावानुवादः—भगवान् महावीर तो कभी अनार्यभूमि में भी पधारे । जबकि यह
स्थली प्रदेश अनार्य भूमि तो नहीं थी; किन्तु अधर्म की रंगस्थली अवश्य बनी
हुई थी । सद्धर्म प्रचारकों का वहाँ अत्यल्प ही प्रवेश होता था ।

तत्रत्याः बहवो भ्रान्ताः दयादाने न मन्वते ।
सेवां परोपकारं च मन्यन्ते ऽधर्ममेव ते ॥२४॥

अन्वयः—तत्रत्याः बहवः भ्रान्ताः दयादाने न मन्वते । ते सेवाम् परोपकारं न
अधर्मम् एव मन्यन्ते !

भावानुवादः—वहाँ के अनेक वन्धु (तेरापन्थी) श्रावक भ्रान्त धारणा वक्ता दया

दान को नहीं मानते । प्रत्युत वे सेवा तथा परोपकार को भी अधर्म के रूप में ही स्वीकार करते हैं ।

बहुमूल्यगुणद्वेषि, धर्मस्य पंकलक्ष्मकम् ।

मार्जयितुं धरायाश्च समेच्छद्गुरुपुंगवः ॥२५॥

अन्वयः—गुरुपुंगवः धर्मस्य बहुमूल्यगुणद्वेषि पंकलक्ष्मकम् च धरायाः मार्जयितुम् समेच्छत् !

भावानुवादः—आचार्यश्रेष्ठ ने वहाँ धर्म के बहुमूल्य गुणदया-दान पर विद्वेष रखने वाले उन बन्धुओं की पृथ्वी पर व्याप्त उनकी भ्रान्तधारणारूप कर्म को धोने का साफ करने का विचार किया ।

ग्रीष्मऋतुवर्णनम्ः—

प्रसगतः ग्रन्थकार स्थलीप्रदेश का प्राकृतिक एवं सामाजिक वर्णन प्रस्तुत करते हैं ।

निदाघे आतपस्तीक्ष्णो, वात्यावातिनिरन्तरम् ।

जीवन्ति मानवा दीनाः मरौभाग्ये न केवलम् ॥२६॥

अन्वयः—मरौ निदाघे (ग्रीष्मे) आतपः तीक्ष्णः भवति । वात्या निरन्तरम् वाति । दीनाः मानवाः केवल भाग्येन एव जीवन्ति ।

भावानुवादः—मरुप्रदेश में ग्रीष्म ऋतु में बहुत तेज तपन होती है । निरन्तर उत्पन्न हवाओं वाली आंधियाँ चलती हैं । वहाँ के दीन-हीन मानव तो केवल भाग्य के आधार पर ही जीते हैं ।

मिलन्ति बालुकातप्ते कृच्छ्रेण जलविप्रुषः ।

अपर्याप्ताः श्रमेणैव ग्रीष्मकालोऽसुखावहः ।

अन्वयः—बालुकातप्ते जलविप्रुषः कृच्छ्रेण श्रमेणैव अपर्याप्ताः मिलन्ति । अतः मरौ ग्रीष्मकालः असुखावह एव भवति !

भावानुवादः—बालुका प्रधान उस सतप्त प्रदेश में जल की बूंदें भी अति परिश्रम से उपलब्ध होती हैं। वह भी स्वल्प मात्रा में। अतः मरुप्रदेश में ग्रीष्मकाल दुःखप्रद ही होता है।

मरौवीरा नराः घन्याः घोरसाधनतत्पराः ।

कथं जीवन्ति कोवेत्ति, अदैवादेवमातृकाः ॥२८॥

अन्वयः—मरौ अदैवा (भाग्यहीना) देवमातृकाः (वर्षामातृकाः) घोरसाधनतत्पराः नराः वीराः घन्याः सन्ति । ते कथं जीवन्ति । इति कः वेत्ति !

भावानुवादः—कुदैव से ग्रसित होने पर भी मरु प्रदेश निवासी वे लोग धन्य और साहसी हैं, जो केवल बरसात के जल से अपना निर्वाह करते हैं और समस्त पारिवारिक एवं सामाजिक साधना में निरत रहते हैं। वे वहां कैसे जीवित रहते हैं ? इसे सामान्य व्यक्ति कैसे समझ सकता है ?

बालुकाभिः मुखं पूर्णं शुष्कतालुश्चमानवः ।

विवृतचञ्चवो दीनाः, खगाः पानीयलुब्धकाः ।

अन्वयः—निदाघे सर्वेषां बालुकाभिः मुखम् पूर्णम् जायते । मानवः शुष्कतालुः पानीयलुब्धकाः दीनाः खगाः विवृतचञ्चवः (भवन्ति) ।

भावानुवादः—ग्रीष्म ऋतु में वहां के निवासियों के चेहरों पर प्रायः धूलिकण चिपक जाते हैं। तृषावश तालु (कण्ठ शुष्क हो जाता है। तृषित दीन-पक्षी भी तृषणा शान्ति के लिए अपनी चञ्चु प्रायः खुली रखते हैं।

आपगा चमरौ कापि बालुकाभिः सदोमिला ।

आपादमस्तकं यत्र स्नान्ति घन्वनिवासिनः ॥३०॥

अन्वयः—मरौ बालुकाभिः सदोमिला कापि आपगा वहति । यत्र घन्व (मरु) निवासिनः आपादमस्तकम्—स्नान्ति !

भावानुवादः—मरुप्रदेश में ग्रीष्मऋतु में प्रतिदिन हवा से उड़ने वाले बालु कणों की उमियां ऐसी लगती हैं, जैसे कोई नदी वह रही हो। जिसमें स्नान करने योग्य आगुण्ड स्नान करने रहते हैं।

वर्षा नैव शरन्नैव, वसन्तोऽपि चदुर्लभः ।

शैत्यातपौ च जायेते षड्ऋतोरत्र का कथा ??

अन्वयः—अत्रमरौ वर्षा न एव, शरद् च न एव, वसन्तः अपि चदुर्लभः, किन्तु शैत्यातपौ च जायेते । अत्र षड्ऋतोः का कथा ??

भावानुवादः—यहां वर्षा, शरद् एवं वसन्त ऋतुएं नहीं होती हैं । मुख्यतया सर्दी एवं ग्रीष्म दो ही ऋतुएं होती हैं । षड् ऋतुओं की तो बात ही कहां है ?

वारीणिदर्शयन्त्येव वित्तानीह करग्रहे ।

ददतोऽपि न यच्छन्ति कृपणा नीरदाः मरौ ॥३२॥

अन्वयः—इह मरौ कृपणाः नीरदाः करग्रहे वित्तानि इव वारीणि जलानि एव दर्शयन्ति । ददतः अपि न यच्छन्ति ।

भावानुवादः—इस प्रदेश में मेघ भी कृपण हो जाते हैं, जो जलरूप घन को हाथ में लेकर दिखाते भर है, वे दातार होने पर भी नहीं देते ।

चलन्तीष्वपि वात्यासु स्वच्छन्दासु च भूरिशः ।

प्रकृतेर्विपरीतं च मानवोऽपि रजस्वलः ॥३३॥

अन्वयः—भूरिशः स्वच्छन्दासु चलन्तीषु वात्यासु मानवः अपि रजस्वलः धूलि धूसरितः । पक्षे स्त्रीवत् रजोघर्मयुक्तः । प्रकृतेः विपरीतं च दृश्यते ।

भावानुवादः—इस प्रदेश में प्रकृति से विपरीत ही दृश्य दिखाई देता है । स्वच्छन्दता पूर्वक चलने वाली हवाओं से मनुष्य भी रजस्वल (धूल धूसरित) हो जाते हैं । जबकि रजस्वला होना नारी देह की प्रकृति है ।

प्रभूतेषु मरावेव विस्मयेषु समन्ततः ।

पराश्चर्यं मया दृष्टं मानवोऽपि रजस्वलः ॥३४॥

अन्वयः—मरौ एव प्रभूतेषु समन्ततः विस्मयेषु मया पराश्चर्यम् दृष्टम् यद् अत्र मानवः अपि रजस्वलः दृश्यते !

भावानुवादः—अनेक आश्चर्यों में मरु प्रदेश में एक आश्चर्य यह भी देखा गया कि यहां के पुरुष भी रजस् युक्त होते हैं ।

भोक्तुं योगो न भोग्यानां वारिणो न च विप्रुषः ।
पद्मिन्यः पूगले रम्याः स्वर्गतुल्यं मरुस्थलम् ॥३५॥

अन्वयः—भोग्यानां भोक्तुं योगः न, वारिणः विप्रुषः अपि न च तथापि पूगले (ग्रामे) रम्याः पद्मिन्यः (स्त्रियः) दृश्यन्ते ! अतः मरुस्थलम् स्वर्गतुल्यम् बोध्यम् ।

भावानुवादः—यहां सासारिक भोग्य पदार्थों के भोगने का योग नहीं है । क्योंकि यहाँ पानी की बूंदें भी कम उपलब्ध होती हैं । फिर भी यह प्रदेश स्वर्गतुल्य कहलाता है, क्योंकि यहाँ "पूगल की सुन्दर पद्मिनियाँ" प्रसिद्ध हैं ।

दृष्ट्वा कारुण्यमायाताः कृतभूरिपरिश्रमान् ।
स्वकं कं पाययन्त्येव कूपाः स्वल्पजला अपि ॥३६॥

अन्वयः—अत्र स्वल्पजलाः अपि कूपाः कारुण्यम् आयाताः सन्तः, कृतभूरिपरिश्रमान् नरान् दृष्ट्वा स्वकं कम् (जलम्) पाययन्ति एव ।

भावानुवादः—यहाँ के अत्यन्त गहरे कूवे अल्प जलवाले होते हैं, फिर भी वे कठिना कांतर होकर परिश्रम करने वाले मानवों को देखकर उन्हें अपना जल पिलाते हैं ।

जनानां नैव सम्मर्दः कीटाणूनां च भीतयः ।
निर्मक्षिकं निराबाधं, सुखदं मरुमण्डलम् ॥३७॥

अन्वयः—जनानां सम्मर्दः न एव, कीटाणूनां च भीतयः न । मरुमण्डलम् निराबाधं निर्मक्षिकम् सुखदम् अस्ति ।

भावानुवादः—यहाँ मरु प्रदेश में जन संकुलता का अभाव है, यहाँ मक्षिकाओं का भी प्रायः अभाव है । संक्रामक कीटाणु भी नहीं होते हैं । अतः यह क्षेत्र समस्त बाधाओं से रहित है, अतिशय सुखद है ।

अभावे सर्ववृक्षाणां बल्लरीणां विशेषतः ।

मरावर्कसमाश्लिष्टे चैरण्डोपि द्रुमायते ॥३८॥

अन्वयः—अर्क (सूर्य) समाश्लिष्टे मरौ सर्व वृक्षाणाम् अभावे विशेषतः बल्लरी (लता) णाम् च अभावे एरण्डः अपि द्रुमायते !

भावानुवादः—यहाँ रवि का आतप अधिक सतप्त रहता है । केवल एक आक का वृक्ष ही हरा होता है । अतः लता कुञ्ज एवं सघन वृक्षावली से रहित इस प्रदेश में, “निरस्त पादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते—” अर्थात् वृक्ष रहित प्रदेश में एरण्ड का वृक्ष ही वृक्ष माना जाता है” वाली उक्ति चरितार्थ होती है ।

पत्रैः फलैश्च संकीर्णम् कण्टकैरपि शोभितम् ।

नात्युच्छ्रितं घराश्लिष्ट बदरीणां च गुल्मकम् ॥३९॥

अन्वयः—अत्र बदरीणा च गुल्मकम् कथंभूतम् (भाड़ी) पत्रैः फलैः संकीर्णम् । कण्टकैः अपि शोभितम् । न अतिउच्छ्रितम् घराश्लिष्टम् च त्रिभाति ।

भावानुवादः—यहां कुछ बेरों की भाड़ियाँ भी दिखाई देती हैं, कंटकाकीर्ण होती हुई भी पत्तों एवं फलों से लदी रहती है । पृथ्वी से कुछ ऊपर शोभित होती है ।

स्वल्पशाखादिसंपृक्तपत्रैश्च सहिता मरौ ।

पथिकानां कृते प्राप्या शमीच्छायैव केवलम् ॥४०॥

अन्वयः—मरौ पथिकानां कृते स्वल्पशाखादिसंपृक्तपत्रैः च सहिता शमीच्छाया एवं केवलं प्राप्या (भवति) ।

भावानुवादः—पथिकों की विश्रान्ति के लिए यहां पत्तों से लदी हुई लघु शाखाओं वाला शमी तरु (खेजड़े) की छाया ही उपलब्ध होती है ।

नान्यत्र रमते रम्या प्रान्त एव मरुस्थले ।

जनसम्मर्दभीतेयं लक्ष्मीरागत्य पुष्कला ॥४१॥

अन्वयः—रम्या लक्ष्मीः अन्यत्रप्रान्ते न रमते । अतः मरुस्थले प्रान्ते एव आगत्य जनसम्मर्दभीता इयम् पुष्कलासती तिष्ठति !

भावानुवादः—रम्य लक्ष्मी भी इस मरु प्रान्त को छोड़कर अन्यत्र जाना नहीं चाहती । मानो वह भी मनुष्यों की भीड़ से भयभीत होकर समस्त निधि के साथ यही आकर निवास करती है ।

सिकतायां गतिः क्लिष्टा श्रमः श्रान्तिः पदे पदे ।
समीहाग्रे प्रयातु च पादौ पश्चात्प्रधावतः ॥४२॥

अन्वयः—सिकतायां गतिः (गमन) क्लिष्टा । श्रमः श्रान्तिः च पदे पदे अस्ति !
नरस्य यात्रिणः समीहातु अग्रे प्रयातुम् भवति, किन्तु बालुकाकारणात् पादौ-
पश्चात् एव प्रधावतः ।

भावानुवादः—यहां पर बालुका पर पदचरण करना अति कठिन होता है ।
अतः पद-पद पर परिश्रम जन्य थकान का अनुभव होता है । पद यात्रियों का
मानस तो आगे गति करने को होता है; किन्तु पैर पुनः-पुनः पीछे दीड़ते
हैं ।

कृषकाः कृषिकर्तारो विरक्ताः भूप्रपञ्चतः ।
वातुलेऽपि प्रदेशेऽस्मिन् प्रकृत्या मितभाषिणः ॥४३॥

अन्वयः—कृषिकर्तारः भूप्रपञ्चतः विरक्ताः कृषकाः वातुले अपि अस्मिन् प्रदेशे
प्रकृत्या मितभाषिणः (भवन्ति) !

भावानुवादः—अन्य प्रवृत्तियों से विरक्त अपने कृषिकर्म में रत रहने वाले कृषा
वायुप्रधान इस देश में निसर्गतः अल्पभाषी होते हैं ।

प्राकृती सुपमा रम्या, चक्षुषोर्न विरोधनम् ।
हृदयाह्लादकम् दृश्यं, घन्वदेशे पदे पदे ॥४४॥

अन्वयः—घन्वदेशे पदे-पदे रम्या प्राकृती सुपमा, चक्षुषोः अवरोधनम् न । हृदयं

च दृश्यम् हृदयाह्लादकम् च भवति ।

भावानुवादः—मरु प्रदेश में पद-पद पर रेतीले टीलों की एक अलग ही प्रकार की प्राकृतिक शोभा है । जिधर चाहें उधर दृष्टि प्राप्त करें, नेत्रों के लिए कोई अवरोध नहीं है । यहां के सभी दृश्य हृदय को आनन्दित करने वाले हैं ।

शान्तिरेव समाशान्तिः दृश्यते विजनेवने ।

यदाकदा खगारावः श्रूयते केवलो दिवि ॥४५॥

अन्वयः—अत्र विजने वने शान्तिः समाशान्तिः एव यदा कदा दिवि केवलः खगारावः श्रूयते ।

भावानुवादः—यहाँ के निर्जन वनों में पूर्णतः शान्ति का ही साम्राज्य है । कहीं-कहीं केवल पक्षियों का कलरव ही सुनाई पड़ता है ।

उत्पतन्तः खगाः खे च दृश्यन्ते पक्तिबद्धकाः ।

मनोज्ञा मधुरालापा वैतालिकसमा समाः ॥४६॥

अन्वयः—खे च उत्पतन्तः पक्तिबद्धकाः मनोज्ञाः मधुरालापाः समाः वैतालिक-समाः च खगाः दृश्यन्ते ।

भावानुवादः—आकाश में भी पक्ति बद्ध उड़ते हुए समान रूप, वैतालिकवत् मनोज्ञ मधुर आलाप करते हुए पक्षीगण दिखाई देते हैं ।

वधका नैव नाराचैः नैव शाकुनिकास्तथा ।

घ्नन्ति जीवान्ते क्रूराः मरावानायहस्तकाः ॥४७॥

अन्वयः—अत्र मरौ नाराचैः वधकाः न एव । तथा शाकुनिकाः च न एव । आनाय (जाल) हस्तकाः क्रूराः तेजीवान् न घ्नन्ति !

भावानुवादः—इस प्रदेश में तीरों से शिकार करने वाले वधिक, जाल में फंसा कर चिड़ियों को मारने वाले क्रूर मानव भी नहीं हैं । यहाँ प्रायः जीवों को

नहीं मारा जाता है ।

शुष्कं च जीवनं सर्वं सरसत्वं क्व विद्यते ।
तथापि रसमाधातुं यतन्ते वीरवृत्तयः ॥४८॥

अन्वयः—सर्वं च जीवनम् शुष्कम् सरसत्वं क्व विद्यते । तथापि अत्र वीरवृत्तयः मानवाः रसम् आधातुम् यतन्ते ।

भावानुवादः—यहां के आम व्यक्तियों का जीवन प्रायः नीरस होता है । सरसता प्रायः नहीं है । तथापि वीरवृत्ति वाले यहां के पुरुष जीवन को सरस बनाने में प्रयत्नशील रहते हैं ।

सर्वथाऽभावसंक्रान्तं, प्रकृतेः कोपभाजनम् ।
दुर्भिक्षपीडितं नित्यं व्यथते मरुमण्डलम् ॥४९॥

अन्वयः—मरुमण्डलम् सर्वथा अभावसंक्रान्तम् । प्रकृतेः कोपभाजनम् दुर्भिक्षपीडितं नित्यम् व्यथते !

भावानुवादः—सम्पूर्ण मरुस्थल प्रायः दुर्भिक्ष का शिकार होकर प्रकृति प्रकोप का भाजन बना रहता है । अतएव यह अभावों की प्रचुरता से भी व्यथित रहता है ।

गोवंशवर्णनम्:—

स्वार्थं चोपार्जयन्त्यस्ताः सुपुष्टिं वर्धयन्ति च ।
“गावो मे मातरः सन्तु” इहैव घटते ध्रुवम् ॥५०॥

अन्वयः—ताः गावः स्वार्थं च उपार्जयन्त्यः सुपुष्टिं च वर्धयन्ति । तर्हि “गावो मे मातरः सन्तु” इति कथनम् इहैव ध्रुवम् घटते (संगतं) भवति !

भावानुवादः—नागरिकों की आर्थिक स्थिति को सुदृढ़ बनाने का एकमात्र योनि यहाँ का गोवंश है । और वही उनकी शारीरिक एवं मानसिक पुष्टि भी करता है । इसीलिए “गाये हमारी माताएं हैं” यह लोकोक्ति यहीं पूर्ण अर्थ में

होती है ।

जायन्ते वृषभायाम्यः क्षीरं सर्पिश्च लभ्यते ।

गोलोकद्युतयः पूताः केषां रक्ष्याः धेनवः ॥५१॥

अन्वयः—याम्यः वृषभाः जायन्ते क्षीरम् सर्पिः च लभ्यते । ताः गोलोकद्युतयः पूताः च भवन्ति । इति धेनवः केषाम् रक्ष्याः न !

भावानुवादः—जिनसे दूध, दधि, और घृत के साथ बैल भी प्राप्त होते हैं, वे गोलोक की चमकने वाली गायें सर्वथा रक्षणीय हैं ।

प्रष्ठौहः वृषभान् लोकाः लभन्ते गोभ्य एव तान् ।

कृषिकर्मकरान्दक्षान् रक्ष्यास्ताः सर्वतोऽर्थतः ॥५२॥

अन्वयः—लोकाः गोभ्यः एव प्रष्ठौहः वृषभान् कृषिकर्म करान् भारदक्षान् लभन्ते । इति ताः सर्वतः अर्थतः रक्ष्याः सन्तु ।

भावानुवादः—कृषक लोग दक्ष बैलों को गायों से ही प्राप्त करते हैं, जो कि कृषिकर्म एवं भार वहन आदि कार्यों के उपयोग में आते हैं ।

कृषिकर्मरताः लोकाः सा च साध्यागवादिभिः ।

कृषिप्रधानदेशेस्मिन् धेनूनां गौरवं महत् ॥५३॥

अन्वयः—लोकाः कृषिकर्मरताः । सा (कृषिः) च गवादिभिः साध्या । अस्मिन् कृषिप्रधानदेशे धेनूनां महत् गौरवम् (वर्तते) ।

भावानुवादः—यहां के निवासी कृषि प्रधान हैं । कृषि कार्य गोवंश-बैलों से ही सम्पन्न होता है । अतः इस कृषि प्रधान देश में गौ का महत्त्व सर्वाधिक है ।

शिशिरे वालुकादशावर्णनम्—

असीमबालुकाराशिः विस्तृतः शीतकालिके ।

प्रभाते करकालुत्यः भृशंशीतायते ध्रुवम् ॥५४॥

सप्तम संगः

श्रीमज्जवाहरयशोविजय महाकाव्यम्

अन्वयः—विस्तृतः असीम बालुकाराशिः शीतकाले प्रभाते करका (वर्फ) तुल्यः ध्रुवम् भृशम् शीतायते ।

भावानुवादः—यहां शीतकाल में सर्वत्र फैले हुए बालू के टीले अत्यन्त ठण्डे हो जाते हैं । बालुका कण हिमवत् शीतल हो जाते हैं ।

समीरवर्णनम्:—

कदापि मध्यमो वेगः कदाचित्प्रबलो वहन् ।

निहन्ति हृदयं सद्यः पथिकानां शराइव ॥५५॥

अन्वयः—समीरस्य कदापि मध्यमः वेगः भवति । कदाचित् च स प्रबलो वहन् सद्यः पथिकानां हृदयं शरा इव निहन्ति ।

भावानुवादः—शीत ऋतु में यहां कभी मध्यम एव कभी तीव्र पवन की शीत लहरे चलती है, जो पथिकों के शरीर में तोरवत् चुभन उत्पन्न कर देती है ।

निर्वाधमयते वात्या, स्वागताय च यात्रिणाम् ।

अपारबालुकापुञ्जः उद्युक्ते मरुमण्डले ॥५६॥

अन्वयः—अत्र वात्या यात्रिणा स्वागताय च निर्वाधम् अयते । मरुमण्डले अपार-बालुकापुञ्जः सदा उद्युक्ते । (तत्परः तिष्ठति) ।

भावानुवादः—मरु प्रदेश में यात्रियों के स्वागत के लिए या तो बालू राशि या निर्वाधरूप से प्रवहमान आधियां तत्पर रहती हैं ।

औष्ण्यं सूर्यात्समासाद्य, बालुकाभक्तिभावेनतः ।

पथिकानाञ्च पादेषु, वित्तमर्पयते यथा ॥५७॥

अन्वयः—अत्र बालुका भक्ति भावतः सूर्यात् औष्ण्यम् समासाद्य पथिकानां च पादेषु वित्तम् यथा अर्पयते ।

भावानुवादः—यहां तो बालुका ने सूर्य से प्राप्त गर्मी को पथिकों के चरणों में

के समान समर्पित कर देती है ।

उष्णता करपत्राभा, शैत्यधमौ च धातुकौ ।

जलाभावोऽन्तकः क्रूरः मृत्युशास्त्रपरीक्षणम् । ५८॥

अन्वयः—अत्र करपत्राभा (करौता) उष्णता शैत्यधमौ च धातुकौ । क्रूरः जलाभावान्तकः (यमः) अत्र सर्वम् मृत्युशास्त्रपरीक्षण च भवति ।

भावानुवादः—ग्रीष्म ऋतु में पड़ने वाली वहां की उष्मा करौते के समान काटने वाली और शीत ऋतु की सर्दी जीवन हरने वाली होती है । जल का अभाव क्रूर यमराज के समान होता है । ये सभी यहां मृत्यु क्षणों के परीक्षण के समान होते हैं ।

सर्वसाधनसम्पन्ननराणां दुर्दशापथि ।

विहारे तत्र साधूनां किं वक्तव्यं विशिष्यते ॥५९॥

अन्वयः—अत्र पथि सर्वसाधनसम्पन्ननराणाम् अपि दुर्दशा भवति । तत्र विहारे साधूनाम् किं वक्तव्यम् विशिष्यते ।

भावानुवादः—ऐसी मरु भूमि में सर्व भौतिक साधन सम्पन्न मनुष्य की भी दुर्दशा होती है, तो वहां पादविहारो के साधको के विषय में तो कहना ही क्या बचता है ?

एतादृशे मरौ स्वार्थाः विचरन्तोमिलन्ति च ।

पूज्यश्रीसदृशः कोऽपि, विरल एव लभ्यते ॥६०॥

अन्वयः—एतादृशे मरौ स्वार्थाः मानवाः विचरन्तः सन्तः मिलन्ति; किन्तु पूज्य-श्रीसदृशः महात्मा कोपि विरलः एव लभ्यते ।

भावानुवादः—ऐसे मरु स्थलों में स्वार्थ साधना में निरत व्यक्ति तो भ्रमण करते हुए मिल ही जाते हैं, किन्तु पूज्य श्री (चरित नायक) जैसे परोपकारपरायण महात्मा का मिलना विरल ही होता है ।

प्रातःकालीनशैत्यं च तपसाऽवारयत्सुधीः ।
मध्याह्नघोर सन्तापं हृतकारुण्यनिर्भरैः ॥६१॥

अन्वयः—स सुधीः प्रातः कालीनशैत्यं च तपसा अवारयत् । मध्याह्नघोर सन्तापम् हृतकारुण्यनिर्भरैः अवारयत् ।

भावानुवादः—(अपने स्थली प्रान्त के भ्रमणकाल में) वे प्रातःकालीन शीत को तप साधना के द्वारा दूर करते थे । मध्याह्न की विपुल ग्रीष्म को हृदय की करुणा से शान्त कर लेते थे ।

पूज्यश्रिया दयाद्रेण, कृतं सद्धर्मयोजनम् ।
तैस्तत्र विहिता बाधा, येषामुद्धारहेतवे ॥६२॥

अन्वयः—दयाद्रेण येषाम् पूज्यश्रिया उद्धारहेतवे सद्धर्मयोजनं कृतम् तत्र तैः एव बाधा विहिता ।

भावानुवादः—दयानिधिपूज्यप्रवर ने जिनके उद्धार हेतु वहां सद्धर्म उपदेश का उपक्रम किया । उन्हीं में से कुछ लोगों ने व्यवधान उपस्थित किया ।

अपकारेऽप्युपकारः स्यात् अमृतं विषनिष्कृतिः ।
अपमाने कृतं मानं मुनेः क्षन्तुं निदर्शनम् ॥६३॥

अन्वयः—अपकारे अपि उपकारः स्यात् विषनिष्कृतिः मूल्यम् अमृतम् । अपमाने मानम् कृतम् इति विषये क्षन्तुः मुनेः निदर्शनम् ।

भावानुवादः—“अपकार कर्ता पर भी उपकार की दृष्टि हो । विष का भी मूल्य अमृत दिया जाय तथा अपमान का उत्तर सम्मान से दिया जाय” क्षमासिन्धु-आचार्यप्रवर ने यही उदाहरण प्रस्तुत किया ।

यथा यथाऽगता बाधा तथा संकल्पवर्धनम् ।
जातं पूज्यश्रियः कार्ये मसकै रुध्यतेऽनिलः ॥६४॥

५:—पूज्यश्रियः कार्ये यथायथा बाधा प्रागता । तथा तथा तस्य संकल्पः

वर्धनं जातम् । किम् मशकैः अनिलः रुध्यते ? कदापि न ।

भावानुवादः—ज्यों—ज्यों आचार्यश्री के कार्यों में व्यवधान उपस्थित हुए । त्यों—त्यों उनकी संकल्प शक्ति भी प्रबलतम होती गई । विपुलबाधाओं से भी कार्या-
वरोध नहीं हुआ । क्या तुच्छ प्राणी मच्छरों के द्वारा स्वच्छन्द वायुप्रवाह को
रोका जा सकता है ।

यदा भगवतः पादौ पेदाते दुर्गमण्डले ।

तेरापन्थसमाजस्य तदाचित्तं भयाकुलम् ॥६५॥

अन्वयः—तेरापन्थ समाजस्य दुर्गमण्डले (किला) यदा पूज्यश्रियः भगवतः पादौ
पेदाते । तदा तत्र (परेषां) चित्तम् भयाकुलम् जातम् ।

भावानुवादः—तेरापन्थ समाज के गढ़ स्वरूप स्थली प्रान्त में जब आचार्यचरण
का पदार्पण हुआ तो वहाँ के तथाकथित धार्मिक प्रतिपन्थियों (तेरापन्थियों)
का चित्त भयाक्रान्त हो गया ।

सद्धर्मप्रचारस्य रोधनार्थं परैः कृताः ।

सकला योजनाव्यर्थाः तमः सूर्योदये यथा ॥६६॥

अन्वयः—सूर्योदये तमः यथा तस्य सद्धर्म प्रचारस्य रोधनार्थम् परैः कृता सकलाः
योजनाः व्यर्थाः; जाताः ।

भावानुवादः—जैसे सूर्योदय होते ही निबिडतम अन्धकार पलायित हो जाता
है । वैसे ही आचार्यदेव के सद्धर्मप्रचार के कार्य में व्यवधान डालने हेतु उनके
द्वारा नियोजित समस्त योजनाएं सहज ही विफल हो गयी ।

स्वामिना कालुरामेण मेलनं पथ्यजायत ।

तेरापन्थसमाजस्य गुरोः पूज्यश्रियोऽपिच ॥६७॥

अन्वयः—पथि तेरापन्थसमाजस्य स्वामिनः कालुरामेण गुरोः पूज्यश्रियः अपि मेल-
नम् अजायत ।

भावानुवादः—एक बार मार्ग में चलते हुए ही तेरापन्थ समाज के आचार्य कालू-रामजी स्वामी से आचार्यश्रो का मिलन हो गया ।

उचितं त्विदमेव स्यात् द्वयोरैतिह्यमेलने ।
सतत्त्वनिर्णयो वीतरागमार्गस्य निश्चयः ॥६८॥

अन्वयः—द्वयोः ऐतिह्यमेलने उचितम् तु इदमेव स्यात्, यत् वीतरागमार्गस्य निश्चयः सतत्त्वनिर्णयः भवेत् ।

भावानुवादः—उचित तो यह था कि दानों के ऐतिहासिक मिलन में वीतराग मार्ग का सम्यग् निर्णय पूर्वक निश्चय हो जाता ।

परं परो न तच्चक्रे प्रतिष्ठाभंगसाध्वसात् ।
यत्नेनासादितं मानमेरण्डः कथमुज्झति ॥६९॥

अन्वयः—परम् परः प्रतिष्ठाभगसाध्वसात् तत् न चक्रे । एरण्डः यत्नेनासादितम् मानम् कथम् उज्झति ।

भावानुवादः—किन्तु प्रतिष्ठा भंग के भय से प्रतिपक्षियों ने इसे स्वीकार नहीं किया । यह स्वाभाविक ही है कि एरण्ड का वृक्ष भी प्रयत्न प्राप्त प्रतिष्ठा के त्याग सकता है ?

गोचरीचरणे युक्ताः साम्यभावेन साधवः ।
पूज्यश्रियः समाजगुः तेरापन्थिगृहेष्वपि ॥७०॥

अन्वयः—पूज्यश्रियः साधवः साम्यभावेन गोचरीचरणे युक्ताः तेरापन्थिगृहेष्वपि समाजगुः ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर के सहवासी सन्त गण भिक्षाचरी के समय समताभाव से तेरापन्थियों के घरों में भी जाते थे ।

तत्र तद्भावकैः पात्रे प्रस्तरादिकमपितम् ।
किं कर्म किमकर्मेति, नाजानन्मूढचेतसः ॥७१॥

अन्वयः—तत्र साधुपात्रे तत् श्रावकैः प्रस्तरादिकम् अर्पितम् । मूढचेतसः किं कर्म किम् अकर्म इति न अजानन् !

भावानुवादः—किन्तु (तेरापन्थ) श्रावकों ने उनके पात्रों में पत्थर एवं राख आदि डाल दिये । उन नासमझ अज्ञ प्राणियों ने कर्त्तव्य अकर्त्तव्य का भी समुचित बोध नहीं किया ।

तादृशं चकृतं कर्म तेषाम् एव हि शोभते ।

जडोऽपि नेदृशं कार्यं कर्त्तुम् शक्तः कदाचन ॥७२॥

अन्वयः—तादृशंचकृतं कर्म तेषाम् एव हि शोभते । जडः अपि इदृशं कार्यम् कदाचन कर्त्तुम् न शक्तः ।

भावानुवादः—उनका ऐसा व्यवहार उन्हें ही शोभा देता है । क्योंकि अतिमूढ व्यक्ति भी ऐसा नहीं कर सकता है ।

कदाचित्साधुपात्रेषु श्वशावकप्रदापनम् ।

अपशब्दस्य संचारो ऽसम्यतायाः प्रदर्शनम् ॥७३॥

अन्वयः—कदाचित् साधुपवात्रेषु (श्रूयते) श्वशावकप्रदापनम् अपशब्द संचारः असम्यतायाः च प्रदर्शनम् कृतम् ।

भावानुवादः—कभी-कभी तो यहाँ तेंक हुआ कि उन अन्धश्रद्धालुओं ने मुनियों के लिए भिक्षा पात्र में कुत्तों के बच्चे तक डाल दिये । अपशब्द के व्यवहार के साथ असम्यता का प्रदर्शन भी किया ।

केवलं वचनेनैव व्यवहारेऽपि सर्वथा ।

एतेनैते परिज्ञाताः दयाधर्मस्य वैरिणः ॥७४॥

अन्वयः—केवलं वचने न एव, सर्वथा व्यवहारेऽपि सर्वथा । एतेन एते दयाधर्मस्य द्वेषिणः परिज्ञाताः ।

भावानुवादः—केवल कथन ही नहीं, उन्होंने आचरण में उन्हीं प्रकार

ष्टता का प्रदर्शन किया । इससे यह स्पष्ट जाना जा सकता है; कि वे दश-
धर्म के प्रति द्वेष भावना रखते थे ।

सुमेरुसदृशो धैर्ये गम्भीरः सागरोपमः ।
क्षमायां वसुधातुल्यः दृढसंकल्पभूषितः ॥७५॥

अन्वयः आचार्यवर्यः धैर्ये सुमेरु सदृशः सागरोपमः गम्भीरः, क्षमायाम् वसुधा-
तुल्यः दृढसंकल्पभूषितः च आसीत् ।

भावानुवादः—आचार्य प्रवर तो सुमेरु पर्वतवत् घोर महोदधिवत् गम्भीर एव
पृथ्वीवत् क्षमाशील एव दृढ संकल्पी थे ।

रवलः करोति दुर्वृत्तं स्वभावस्तस्य तादृशः ।
साधुः करोति सद्वृत्तं स्वभावस्तस्य तादृशः ॥७६॥

अन्वयः—रवलः दुर्वृत्तम् करोति । तस्य स्वभावः तादृशः भवति । साधुः सद-
वृत्तम् करोति । तस्य स्वभावः तादृश एव भवति ।

भावानुवादः—दुराचरण करना दुर्जन का स्वभाव होता है । तो साधु सज्जन
का स्वभाव सदाचरण ही होता है ।

सूर्यस्तीव्रोऽनलोदीप्तः चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।
चन्दनं जडतायुक्तं पूज्यश्रीरिव तानि नो ॥७७॥

अन्वयः—सूर्यः तीव्रः अनलोदीप्तः चन्द्रमामृगलाञ्छनः । चन्दनं जडतायुक्तम् तानि
पूज्यश्रीः इव नोसन्ति ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर को रवि-शशि, अनल एवं चन्दन किसी से भी उप-
मित नहीं किया जा सकता है । क्योंकि सूर्य तीव्र आतप देता है । चन्द्रमा
मृगलाञ्छन युक्त होता है । अग्नि तीव्रज्वलनशील होती है । तत्र
चन्दन जडता युक्त होता है ।

तमसा सूर्यसम्भारः काचेन मणिगीरवम् ।
यया विवर्धते दुष्टैः तथाऽस्यातिः सतामपि ॥७८॥

अन्वयः—यथा तन्मेता सूर्यसंभारः । काचेन मणिगौरवम् विवर्धते तथा दुष्टैः
सताम् अपि आख्यातिः विवर्धते ।

भावानुवादः—जैसे अन्वकार के द्वारा सूर्य की, एव काँच के टुकड़े से मणि की
शोभा बढ़ती है । वैसे ही दुर्जनों के कारण सज्जनों के सम्मान में भी सहज
वृद्धि होती है ।

व्यवहारं खलानां च, पूज्यश्रीसहनं तथा ।

विलोक्य जनता जज्ञे, वस्तुतत्त्वं यथार्थतः ॥७९॥

अन्वयः—जनता खलानां च व्यवहारम् तथा पूज्यश्रीसहनं विलोक्य यथार्थतः
वस्तुतत्त्वम् जज्ञे ।

भावानुवादः—स्थानीय जनता ने असत् श्रद्धासम्पन्न दुर्जनों के व्यवहार का एवं
आचार्यप्रवर के सौजन्यपूर्ण व्यवहार का अवलोकन कर सहजतया वस्तुतत्त्व को
समझ लिया ।

रहस्यं विवृतं जातं धर्मतत्त्वस्य वस्तुतः ।

रत्नकाचपरिज्ञानं रात्निकस्यैव जायते ॥८०॥

अन्वयः—धर्मतत्त्वस्य वस्तुत रहस्यं विवृतं जातम् । रत्नकाचपरिज्ञान रात्निक-
कस्य एव जायते ।

भावानुवादः—धर्म तत्त्व का सम्यग् रहस्य उद्घाटित हो गया । रत्न तथा कांच
की परीक्षा तो जौहरी कर ही लेते हैं ।

नवीने च पदे सोऽत्र पूजितोऽभूद्विशेषतः ।

वैदुष्यं कारणं तत्र सदाचारोपि तादृशः ॥८१॥

अन्वयः—अत्र नवीने च पदे असौ विशेषतः पूजित अभूत् । तत्र वैदुष्यम् तादृशः
सदाचारः अपि कारणम् (मतम्) ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर की महिमा का विस्तार यहां स्थलीप्रदेश में बहुत

हुआ । यहाँ वे विशेष रूपेण पूजित हुए । इसका प्रभूत कारण था उनकी विद्वत्ता एवं चारित्रनिष्ठा ।

विद्वद्भिः पूजितोऽत्यर्थं जैनधर्मस्य देशकः ।

आगतोऽभूत्स्थली प्रान्ते करुणापृक्तमानसः ॥८२॥

अन्वयः—जैनधर्मस्य देशकः विद्वद्भिः अत्यर्थं पूजितः (आचार्यवर्यः) करुणापृक्तमानसः स्थलीप्रान्ते आगतः अभूत् ।

भावानुवादः—करुणापूत मानस, विद्वत्समाज द्वारा अतिशय पूज्य, जैनधर्म के महात्तम सन्देश वाहक आचार्यप्रवर स्थली प्रान्त में परिभ्रमण करते रहे ।

सद्धर्मस्य प्रचाराय, करुणावरुणालयः ।

गालिकां संस्तुतिं मेने कष्टं जीवनसाधनम् ॥८३॥

अन्वयः—करुणावरुणालयः सः सद्धर्मस्य प्रचाराय गालिकाम् संस्तुतिम् तथा कष्टं जीवनसाधनम् मेने ।

भावानुवादः—करुणानिधि आचार्यप्रवर ने सद्धर्मप्रचारहेतु विपक्षियों द्वारा प्रयुक्त अपशब्दों को भी स्तुति माना । तथा कष्टों को आगे बढ़ाने का साधन स्वीकार किया ।

तस्यसत्पुरुषस्यैव व्याख्यानेन प्रभाविताः ।

अनेके मानवास्तत्र सम्यक् श्रद्धां समाश्रिताः ॥८४॥

अन्वयः—तत्र तस्यसत्पुरुषस्य एव व्याख्यानेन प्रभाविताः अनेके मानवाः सम्यक् श्रद्धाम् समाश्रिताः अभवन् !

भावानुवादः—उन महाप्रभु आचार्यदेव के प्रवचनों से प्रभावित हो अनेक व्यक्तियों ने सम्यक्त्व रत्न आत्मबोध प्राप्त किया । अर्थात् उन्होंने जिनवाणी का ज्ञान प्राप्त किया ।

यदा श्रुतं धर्मतत्त्वं श्रीमुखात्सद्विवेचितम् ।

अज्ञासिपुः समग्रंतद् भ्रान्तिर्दूरेगताखिला ॥८५॥

अन्वयः—यदा पूज्यश्रीमुखात् विवेचितम् धर्मतत्त्वं श्रुतम् । तद् अखिला भ्रान्तिः
दूरे समागता । तदा मानवाः तत् समग्रम् धर्मतत्त्वम् यथार्थतः अज्ञासिषुः !

भावानुवादः—आचार्यदेव द्वारा विवेचित धर्मतत्त्व को जब लोगों ने सुना तो
उनकी अनेक भ्रान्तिया स्वतः निर्मूल हो गई । तथा उन्हें धर्म के यथार्थ स्वरूप का बोध हुआ ।

लम्बया ग्रीवयाऽत्यर्थं कण्टकान्युपमर्दतः ।

दासेरकान् विचित्राँश्च चैतान्वातमजांस्तथा ॥८६॥

अन्वयः—लम्बयाग्रीवया अत्यर्थं कण्टकानि उपमर्दतः विचित्रान् दासेरकान् तथा
वाएतान् वातमजान् (मृगान्) पश्यन्तः विजह्रुरिति परेणान्वयः ।

भावानुवादः—स्थलीप्रदेश के वन प्रान्त के विचरण काल में आचार्यप्रवर ने
लम्बी ग्रीवा से कांटों का चर्बण करते हुए ऊटों की तथा वनप्रदेश में स्वच्छन्द
भ्रमण करते हुए मृगों को सहज रूपेण देखते हुए विचरण किया ।

चरन्तीः विपुलाः गाँश्च घटोदनीः संगतामिथः ।

विपिने विविधैवर्गे विकीर्णास्तृणसन्ततीः ॥८७॥

अन्वयः—मिथः संगताः घटौदनीः विविधैः वर्णैः विकीर्णाः विपिने तृणसन्ततीः
चरन्तीः विपुलाः गाः (च) पश्यन्तः विजह्रुरिति परेणान्वयः !

भावानुवादः—एक दूसरे से सटी हुई दीर्घ थनो वाली चित्र-विचित्र रूपों को
लिए हुए जंगल में घास चरती हुई गो माताओं के सामने से (विहार किया) ।

लघुपादे स्थितान् पिच्छ-भारान् भावेन विभ्रतः ।

विना वाद्यंविनागानं यथातालं यथालयम् ॥८८॥

अन्वयः—लघुपादे स्थितान् भावेन पिच्छभारान् विभ्रतः वाद्यं गानं विना यथा-
तालं यथालयम् नृत्यतः वह्णिः (पश्यन्तः) (विजह्रुरिति परेणान्वयः) ।

भावानुवादः—अपने पतले पैरों पर स्थित नृत्य के भाव से दीर्घ पूंछ के भार

को धारण करने वाले, बिना वाद्य एव सगीत के सम्यक् ताल एवं लय से नृत्य करते हुए मयूरी के प्राकृतिक स्वागत के साथ (आचार्यप्रवर ने विचार किया ।

क्वचित्पादपछायासु केकारावं वितन्वतः ।

नृत्यतश्चमयूरीभिरुद्ग्रीवान्वर्हिणो बहून् ॥८९॥

अन्वयः—क्वचित्पादपछायासु केकाराव वितन्वतः मयूरीभिश्च सह नृत्यतः उद्ग्रीवान् बहून् बर्हिणः च (पश्यन्तः) (त्रिजह्लुरिति परेणान्वय) !

भावानुवादः—कही-कही तरुतले अपने केकारव द्वारा मयूरियों के साथ नृत्य करते हुए दीर्घ ग्रीवा सम्पन्न मयूरों पर दृष्टिपात हुआ जो सहज ही विजहार भूमि की श्रीवृद्धि कर रहे थे ।

आरोहचावरोहते कुर्वन्तः पथिवालुके ।

पश्यन्तः प्राकृतदृश्यं विजह्लुर्मुनिभिः सह ॥९०॥

अन्वयः—वालुके पथि आरोहम् अवरोह च कुर्वन्तः ते मुनिभिः सह प्राकृतदृश्यम् पश्यन्तः विजह्लुः ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर मार्ग में आगत बालू के टीलो पर चढते-उतरते हुए तथा प्राकृतिक दृश्यों का अवलोकन करते हुए मुनिवृन्द के साथ कल्पानुसार भ्रमण करते थे ।

तेरापन्थस्य साधुभ्यः ऋते अन्यस्मै न दीयताम् ।

रक्षणं नैवकर्तव्यं त्रियमाणस्य कस्यचित् ॥९१॥

अन्वयः—तेरापन्थस्य साधुभ्यः ऋते अन्यस्मै न दीयताम् । त्रियमाणस्य कस्मिन् (जीवस्य) रक्षणम् न एव कर्तव्यम् ।

भावानुवादः—उस क्षेत्र में तेरापन्थ की यह मान्यता फैली हुई थी कि "तेरापन्थ के साधुओं के अतिरिक्त अन्य किसी को कुछ भी दान नहीं देना चाहिये । क्योंकि उसमें एकान्त पाप होता है । मरते हुए किसी प्राणी की रक्षा भी नहीं करनी चाहिये ।

अन्यथा पापमाख्यातमेकान्तेनेतिवादिनः ।

मतस्य खण्डनं जातं पूज्यश्रीधर्मदेशनैः ॥९२॥

अन्वयः—अन्यथा पापम् आख्यातमिति एकान्तेनेति वादिनः (पूर्वपक्षस्य) मतस्य खण्डनम् तत्रपूज्यश्री धर्मदेशनैः जातम् ।

भावानुवादः—अन्यथा एकान्त पाप होता है । ऐसा करने वाले विपक्षियों के मत का निरसन यत्र—तत्र होने वाले आचार्यश्री के उपदेशों से सहज ही हो गया । अर्थात् चिरकाल से व्याप्त भ्रान्त धारणाओं का निरसन आचार्यश्री के प्रवचनों से हो गया ।

दयादानस्य चाख्यानं श्रोतुं येऽन्ये समागताः ।

वृत्तिस्तेषां समुच्छिन्ना जातास्ते न पराङ्मुखाः ॥९३॥

अन्वयः—ये अन्ये दयादानस्य च आख्यानं श्रोतुम् समागताः तेषाम् (विपरीता) वृत्तिः समुच्छिन्ना । ते च पराङ्मुखाः न जाताः तेषां अनुकूला एवाभवन् ।

भावानुवादः—जो भी व्यक्ति आचार्यप्रवर के दया—दान सम्बन्धी प्रवचन सुनने उपस्थित हुए । उनकी मिथ्या धारणाएं दूर हुयी तथा वे भी सद्धर्म के अनुकूल हो गए ।

बहिष्कारस्य नो चिन्ता, सुधापानं समीहितम् ।

यत्र गंगावहेत्तत्र पल्ल्वलस्य च का कथा ?? ॥९४॥

अन्वयः—तेषाम् बहिष्कारस्य चिन्तानो । तेषाम् सुधापानं समीहितम् आसीत् । यत्र गंगावहेत् तत् पल्ल्वलस्य च का कथा वर्तते ??

भावानुवादः—जो परिपन्थी किन्तु जिज्ञासु व्यक्ति प्रवचन श्रवण हेतु उपस्थित होने, उन्हें अपने सघ से बहिष्कार की कोई चिन्ता नहीं थी । उन्हें तो अमृत पीना था । जहा गंगा प्रवहमान हो वहां क्षुद्र जलाशय की बात ही क्या ? जलाशय को त्याग कर गंगाजल का उपयोग ही महत्त्वपूर्ण माना जाता है ।

बहुशोवादचर्चायै समाहूता न सगता ।

प्रकाशेकौशिको गन्तुं कदा कुत्र समीहते ? ॥९५॥

अन्वयः—(ते पूर्वं पक्षधराः) वादचर्चायै समाहूताः अपि न सगताः (न आगताः) कौशिकः प्रकाशे गन्तुम् कदा कुत्र च समीहते ?

भावानुवादः—उन परिपन्थियों को अनेक बार वादचर्चा के लिए भी निमन्त्रित किया किन्तु वे नहीं आए । उल्लू प्रकाश में जाने की इच्छा कैसे कर सकता है ?

सम्प्राप्ताः गुरवः पश्चात् पूर्वं कीर्तिः समागता ।

सौरभं प्रथमं याति कुसुमं तदनन्तरम् ॥९६॥

अन्वयः—तेषाम् कीर्तिः पूर्वम् समागता । ते गुरवः पश्चात् सम्प्राप्ताः । प्रथमं सौरभं याति तदनन्तरम् च कुसुमम् दृश्यते ?

भावानुवादः—ग्रामों एवं नगरों में आचार्यश्री के पदार्पण के पूर्व ही उनकी कीर्ति पहुंच जाती थी । क्योंकि पुष्प के पूर्व ही उसका सौरभ पहुंच जाता है ।

पूज्यश्रीणां प्रभावेण तेरापन्थस्य वागुरात् ।

बहूनां मोचनं जातं धर्माभासाद् विशेषतः ॥९७॥

अन्वयः—पूज्यश्रीणाम् प्रभावेण धर्माभासात् तेरापन्थस्य वागुरात् बहूनां मोचनं विशेषतः जातम् !

भावानुवादः—आचार्यप्रवर के उधर के विचरण काल में तेरापन्थ की मिथ्या धारणाओं के वन्धन से अनेक व्यक्तियों को मुक्ति मिली । उन्हें सद्धर्म में सम्यग् बोध हुआ ।

तेषां रागो न कुत्रैव, द्वेषश्चापि न कैरपि ।

यत्रैव गमनं जातं समभूतवजीवनम् ॥९८॥

—तेषाम् (श्री मज्जवाहराचार्याणाम्) कुत्र एव रागो न । कः अपि न

द्वेषः च अपि न । यत्र एव तेषाम् गमन जातम् । तत्र एव नवजीवनम् समभूत् !

भावानुवादः—आचार्यप्रवर को न किसी पर राग था और न द्वेष । अतएव वे जहा भी गए । वही नवजीवन का उदय हुआ ।

यत्रैवधर्मसम्भारे विषमाधारणाऽभवत् ।

गुरुपादे समायाते तस्याः जातं प्रमार्जनम् ॥९९॥

अन्वयः—यत्र एव धर्मसम्भारे (कस्यापि) विषमा धारणा अभवत् । गुरुपादे समायाते सति तस्याः (धारणायाः) प्रमार्जनम् जातम् !

भावानुवादः—चू कि पूज्य आचार्यदेव समाधान देने मे अत्यन्त दक्ष थे । अतः जहाँ भी जिसको भी धर्म के विषय में विषम धारणा ने घेरा । आचार्य चरणों मे पहुचने पर विषम धारणाओं का उन्मूलन हो गया ।

व्याख्याने यदि संवाधा, चागता कापि कुत्रचित् ।

विनष्टा सर्वथा जाता जनमंगलकारणात् ॥१००॥

अन्वयः—कुत्रचित् (तेषाम्) व्याख्याने यदि कापि संवाधा आगता । सा जन-मंगलकारणात् सर्वथा विनष्टा जाता ।

भावानुवादः—जब कभी कदाचित् उनके प्रवचन में व्यवधान उपस्थित हुआ । तो वह जन-जन की मंगल भावना के कारण सर्वथा विनष्ट हो गया ।

बहुशो जनतागत्य कीर्तिलुब्धाऽकृतात्मना ।

स्वागतं भक्तिभावेन प्रवेशो नगरे ततः ॥१०१॥

अन्वयः—पूर्व बहुशः कीर्तिलुब्धा जनता आगत्य भक्तिभावेन आत्मना तेषाम् स्वागतम् अकृतं (किया) । ततः तेषाम् नगरे प्रवेशः (आसीत्) ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर की कीर्ति सुवास से आकृष्ट होकर भक्तिभावना से प्रेरित हो जनता स्वतः स्वागत्या उपस्थित हो जाती । अनन्तर ग्रामों में

अथवा नगरों में प्रवेश होता था ।

समग्रेच स्थलीप्रान्ते विहृत्य जनमानसम् ।

गुणोर्धरात्मसात् चक्रुरयस्कान्तनिभाः सुभाः ॥१०२॥

अन्वयः—अयस्कान्तनिभाः सुभाः (तेगुरवः) समग्रेचस्थलीप्रान्ते विहृत्य गुणोर्धरात्मसात् चक्रुः !

भावानुवादः—प्रकाश पुञ्ज गुरुवर्य ने सम्पूर्ण स्थलीप्रान्त में भ्रमण कर अपने विशिष्ट गुणों के द्वारा जनमानस को चुम्बकवत् आकृष्ट कर अपना बता लिया ।

कुत्रचिद्वैदिकमन्त्रैः वैदिकाऽर्द्धतमानिनः ।

स्वागतं विदधुस्तेषामाचारेण प्रभाविताः ॥१०३॥

अन्वयः—तेषाम् आचारेण प्रभाविताः (सन्तः) कुत्रचित् वैदिकाऽर्द्धतमानिनः वैदिकमन्त्रैः तेषाम् स्वागतम् विदधुः !

भावानुवादः—आचार्य प्रभु के महिमामय व्यक्तित्व से प्रभावित होकर बनेक स्थानों पर अर्द्धतवादीवैदिक विद्वानों ने वैदिकमन्त्रों के द्वारा उनका स्वागत किया ।

ग्रामे ग्राम्याः वनेवन्याः नगरेषु च नागराः ।

विद्यालयेषु विद्वान्सः स्वागतं विदधुः परम् ॥१०४॥

अन्वयः—तेषाम् ग्रामे ग्राम्याः । वनेच वन्याः । नगरे नागराः । विद्यालयेषु विद्वान्सः च परम् स्वागतम् विदधुः ।

भावानुवादः—ग्रामों में ग्रामवासियों ने नगरों में नागरिकों ने तथा वन में वनवासियों ने तथा विद्यालयों में विद्वानों में आचार्यदेव का भावभीना स्वागत किया ।

परैः ग्रामे तृया-तप्तैः विहारे साधुभिः क्वचित् ।

सचित्तं सत्तिलं पीतं कृतं मिष्याभिरोपणम् ॥१०५॥

अन्वयः—तैः (अवृत्तिः) ज्ञाने विहारे क्वचित् तृषात्तैः आचार्यलाघुभिः सवि-
त्तं सत्त्वं नैवम् इति निव्यासमिरोपणम् कृतम् !

भावानुवादः—विहारे ज्ञान के प्रयोग पर किसी स्थान पर विपक्षियों ने आचार्य-
प्रवर पर यह मिथ्या आरोप लगाया कि “प्यास सन्तप्त इनके सन्तों ने अमुक
स्थान में सज्जित जल लिया ।

कल्प्ताञ्जत्यरक्षार्थं प्रभूतं पापमजितम् ।

कूटसाक्षकृतेऽस्वानां वित्तलोभोऽपि दशितः ॥१०६॥

अन्वयः—तैः कल्प्ताञ्जत्यरक्षार्थम् प्रभूतम् पापम् अजितम् । कूटसाक्षकृते
अस्वानां (निर्वन) । वित्तलोभः अपि दशितः ।

भावानुवादः—और इस असत्य की रक्षा हेतु उन्होंने निर्वन व्यक्तियों को घन
का प्रलोभन दिया और बहुत अशुभ कर्मों का उपार्जन किया ।

सन्देहनिविवृत्यर्थं यत्नः कोपि न तैः कृतः ।

अन्ते सत्यस्य विजयोजातस्ते च पराजिताः ॥१०७॥

अन्वयः—तैः सन्देहनिविवृत्यर्थम् कोपि यत्नः न कृतः । अन्ते सत्यस्य विजयः
जातः ते च पराजिताः अभवन् ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर ने इस मिथ्या आरोप के निवारण हेतु विशेष प्रयत्न
नहीं किया । तथापि वह स्वतः दूर हो गया । अन्त में सत्य विजयी हुआ
और परिपन्थियों को पराजय का मुंह देखना पड़ा ।

कूटसंभाषणं नित्यं, धर्मतत्त्वेप्रतारणम् ।

मिथ्या समाश्रयो धर्मो, दयादानस्य वैरिणाम् ॥१०८॥

अन्वयः—दयादानस्य वैरिणाम् नित्यम् कूटसंभाषणम् धर्मतत्त्वे प्रतारणम्,
मिथ्या समाश्रयः च धर्मः (अस्ति) ।

भावानुवादः—दया-दान विरोधियों का यह धर्म हो गया है, कि सदा प्रगट

का आश्रय लेना, अत्याचरण करना, एवं धर्म की आड़ में भावुक जनता को ठगना ।

अतिवृष्टावनावृष्टौ दुर्भिक्षे शत्रुपीडने ।
ईतिभीतिसमायुक्ते ते च दानं न कुर्वते ॥१०९॥

अन्वयः—ते च अतिवृष्टौ, अनावृष्टौ, दुर्भिक्षे, शत्रुपीडिते, ईतिभीतिसमायुक्ते (समयेपि) दानम् न कुर्वते !

भावानुवादः—वे दान विद्वेषी सूखा पड़ने पर, बाढ़ आने पर देश पर दुःकाल की छाया पड़ने पर अथवा शत्रुओं की चढ़ाई होने पर तथा ईतिभीति के प्रसंग पर भी कभी दान नहीं देते हैं । और उनके मुनिजन भी इसके लिए उपदेश नहीं देते हैं ।

तथाच करणंपापं मन्यन्ते भ्रान्तचेतसः ।
तद्धर्मगुरवश्चेत्थमुत्सूत्रं ब्रुवतेऽन्यथा ॥११०॥

अन्वयः—ते भ्रान्तचेतसः तथा च करणं पापं मन्यन्ते । तद्धर्मगुरवः इत्यम् अन्यथा उत्सूत्रम् ब्रुवते !

भावानुवादः—वे भ्रान्तचित्त होकर इस प्रकार के दान कार्य में पाप मानते हैं; क्योंकि उनके परममान्य गुरु भी ऐसी ही सूत्र विरुद्ध प्ररूपणा करते हैं ।

केषामपि च जीवानां रक्षणं ते न कुर्वते ।
एतादृशोपि धर्मोऽस्ति महदाश्चर्यं घरातले ॥१११॥

अन्वयः—ते केषामपि च जीवानां रक्षणं न कुर्वते । घरातले एतादृशः अपि धर्मः अस्ति । इति महदाश्चर्यम् (विद्यते) !

भावानुवादः—वे किसी भी प्राणी की रक्षा नहीं करते हैं । यह महान् आश्चर्य का विषय है; कि पृथ्वी पर ऐसा भी धर्म है ।

स्थली चरितसर्गः—

संवत्सरीदिने सर्वैः कृतं कार्यविरोधनम् ।

मांसादैरपि तत्रैव विरोधो दक्षितः परैः ॥११२॥

अन्वयः—संवत्सरी दिने सर्वैः मांसादैः अपि कार्यविरोधनं कृतम् । तत्र एव दिने परैः विरोधः दक्षितः !

भावानुवादः—आचार्यप्रवर के उपदेश से प्रभावित हो शौकरिकों (कसाइयों) ने भी अपना जीव हिंसा का कार्य संवत्सरी महापर्व को बन्द रखा, किन्तु विरोधियों ने तो उस दिन भी विरोध का प्रदर्शन किया ।

गोचरीग्रहणे बाधा बहुधा पातिता यदा ।

जातानो सफलारोधे प्रत्याख्यानमकारयन् ॥११३॥

अन्वयः—गोचरीग्रहणे बहुधा एभिः बाधापातिता । यदा रोधेसफलो ना जाताः । तदा अपि प्रत्याख्यानम् अकारयन् !

भावानुवादः—भिक्षा प्रदान करने का भी निज श्रावकों को मुनियों द्वारा निषेध किया गया, किन्तु जब इसमें सफलता नहीं मिली तो उन्होंने श्रावक-श्राविकाओं को प्रत्याख्यान करवाया कि “इन्हें (साधुमार्गियों) को भिक्षा नहीं देना ।

श्रोतुमपि न गन्तव्यं व्याख्यानं तस्य कर्हिचित् ।

वृष्टे देवे धरायां च मार्दवं जायतेऽखिलम् ॥११४॥

अन्वयः—तस्य (पूज्यमहाराजस्य) व्याख्यानं श्रोतुम् अपि कर्हिचित् न गन्तव्यम् । इति प्रत्याख्यानम् कारितम् । धरायाम् च वृष्टे देवे अखिलं मार्दवं जायते एव !

भावानुवादः—श्रावकों को यह नियम भी करवाया कि उनके (आचार्यश्री के) प्रश्नों के श्रवण हेतु भी नहीं जाना; किन्तु इसका भी प्रबुद्ध जीवियों पर प्रभाव नहीं हुआ । यह स्वाभाविक है कि पृथ्वी पर वर्षा के होने पर मृदुता अपने आप आ जाती है ।

रोधनेऽपिऽकथं रुद्धः प्रवाहः पयसां भुवि ।

यथा यथा विरोधोऽभूत् जिज्ञासा वर्धिता तथा ॥११५॥

अन्वयः—भुविपयसां प्रवाहः रोधने अपि अथं रुद्धः (जायते) यथा यथा तत् विरोधः अभूत् ! तथा तथा (जनानाम्) जिज्ञासावर्धिता जाता ।

भावानुवादः—जैसे-जैसे पूज्यश्री के प्रवचन आदि का विरोध हुआ । वैसे-वैसे मनुष्यों की प्रवचन श्रवण की जिज्ञासा बढ़ती गई । घरा पर प्रवहमान जल घारा को कैसे रोका जा सकता है ?

व्याख्यानानि च जातानि चत्वरे य चतुष्पथे ।

यैश्चलाभान्विता जाता नराः सर्वेसमन्ततः ॥११६॥

अन्वयः—चत्वरे चतुष्पथे च तस्य व्याख्यानानि जातानि । यैः च सर्वे नराः समन्ततः लाभान्विताः जाताः ।

भावानुवादः—आचार्यश्री के प्रवचन चौक, आँगन एवं चौराहों जैसे सार्वजनिक स्थलों पर होते थे । जिससे सभी प्रकार के मानव लाभान्वित होते थे ।

विद्वद्भिः सेविते वित्तैः दयादानपरायणे ।

रामदुर्गे समाहूताः वादार्थं नागताः परे ॥११७॥

अन्वयः—विद्वद्भिः सेविते वित्तैः दयादानपरायणे रामदुर्गे (नगरे) परे (ते पन्थिनः) वादार्थं समाहूताः परम् ते (तदर्थम्) नागताः !

भावानुवादः—रामगढ़ नगर में, जहाँ विद्वानों घनाधीशों एवं दयादान प्रेमियों का निवास था । विद्वानों के समक्ष विपक्षियों को शास्त्रार्थ (बाद-चर्चा) के लिए आमन्त्रित किया गया किन्तु पराजय के भय से वे नहीं आये ।

जीवरक्षा दयादानं शास्त्रेषु बहुवर्णितम् ।

परोपकारसाम्राज्यं वर्धनीयं विशेषतः ॥११८॥

अन्वयः—शास्त्रेषु जीवरक्षादयादानम् बहुवर्णितम् (अस्ति) । विशेषतः परोपकारसाम्राज्यम् (एव वर्धनीयम्) ।

भावानुवादः—आगमों में जीवरक्षा एवं दया—दान का बहुत अधिक एवं सम्यग् विवेचन है । अतः विशेष रूप से संसार में दया दान रूप परोपकार के साम्राज्य को विकसित करना चाहिये ।

जैनधर्मस्तु वीराणां कापुरुषस्य नैवसः ।

सिंहीक्षीरं यथापात्रे स्वर्णस्यैव प्रदुह्यते ॥११९॥

प्रन्वयः—जैनधर्मः तु वीराणाम् (अस्ति) । सः कापुरुषस्य न एव । यथा स्वर्णस्य एव पात्रे सिंहीक्षीरम् प्रदुह्यते !

भावानुवादः—जैनधर्म कायरों का नहीं, वीरों का धर्म है । जैसे सिंहनी का दूध स्वर्ण पात्र में स्थिर रहता है । दूहा जाता है वैसे ही इस धर्म का पालन समुन्नत वीर पुरुष ही कर सकते हैं ।

व्याख्यानं श्रोतुमायान्ति भाग्यवन्तो विचारकाः ।

सुलभबोधिपात्राणि सत्यजिज्ञासुव्यक्तयः ॥१२०॥

प्रन्वयः—भाग्यवन्तः विचारकाः सुलभबोधिपात्राणि सत्यजिज्ञासुव्यक्तयः व्याख्यानं श्रोतुम् आयान्ति !

भावानुवादः—आचार्यप्रवर के प्रवचन श्रवणार्थ परम सीभाग्यशाली, धर्मतत्त्व-विचारक ज्ञान के विशिष्ट पात्र एवं सत्य के जिज्ञासु व्यक्ति ही विशेष पाते थे ।

विविधेषु प्रसंगेषु जातो दीक्षामहोत्सवः ।

आत्मोन्नतिकराः जीवाः साधुधर्मेण दीक्षिताः ॥१२१॥

प्रन्वयः—विविधेषु प्रसंगेषु दीक्षामहोत्सवः जातः । आत्मोन्नतिकराः जीवाः साधु-धर्मे च दीक्षिताः (अभवन्) ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर के इस भ्रमण काल में अनेक स्थानों पर भागवती दीक्षाएं भी सम्पन्न हुईं । आत्मोन्नति के इच्छुक अनेक मुमुक्षु विविध प्रसंगों पर दीक्षित हुए ।

अनेके दीक्षिताः सत्यश्रद्धायां स्वयमात्मना ।
उपलब्धिः परा जाता, पूज्यश्रीणां स्थली भुवि ।

अन्वयः—सत्य श्रद्धायाम् स्वयम् आगत्य अनेके आत्मना दीक्षिताः स्थलीभुवि
पूज्यश्रीणां परा उपलब्धिः जाता !

भावानुवादः—सत्य श्रद्धा समन्वित अनेक व्यक्ति स्वयं आचार्यप्रवर के समीप
आकर दीक्षित हुए । इस प्रकार स्थलीप्रदेश में आचार्यप्रवर को विशेष कफ-
लता हस्तगत हुई ।

भन्दाक्रान्ता वृन्दः—

भ्रामं भ्राम विपुलमतिना ग्रामवासेष्वजस्रम् ।
सार्धं पूतैर्मुनिजनचर्येदीन धर्मोपकारे ॥
कारुण्याप्तेन मृदुवचसा साधनासस्थितेन ।
दुर्गस्थत्यां बहुलजनता, बोधिता बोधकेन । १२३॥

अन्वयः—ग्रामवासेषु अजस्रम् भ्रामंभ्राम दीनधर्मोपकारे पूतैः मुनिजनचर्यैः सार्धम्
साधनासस्थितेन बोधकेन विपुलमतिना कारुण्याप्तेन मृदुवचसा दुर्गस्थत्यां
निखिलजनताः बोधिताः !

भावानुवादः—इस प्रकार प्रकाण्ड प्रतिभा के धनी, कोमल कलित वचन वाक्-
करुणानिधि, परोपकार निरत आचार्य प्रवर के मुनि मण्डल के साथ ग्राम-प्रान्त
में निरन्तर भ्रमण से बहुत अधिक जनता प्रतिबोधित हुई ।

सर्वजांगलभागेषु भ्रामंभ्राममुपादिशन् ।
इन्द्रप्रस्थं जगामाशु भक्त्याकृष्ट उदारधीः ॥१२४॥

अन्वयः—उदारधीः (आचार्यः) सर्वजांगल भागेषु भ्रामंभ्रामम् उपादिशन् तत्र
जनताभक्त्या आकृष्ट (इव) इन्द्रप्रस्थम् आशु जगाम !

भावानुवादः—इस प्रकार स्थली प्रान्त में जांगल प्रदेश बीकानेर संभाग में जय-
शक्ति पाद चरण करते हुए धर्मोपदेश प्रदान करते रहे । अनन्तर उदार धी-
आचार्यप्रवर दिल्ली की जनता के भक्ति पूर्ण आगृह से आकृष्ट होकर दिव्य

की ओर प्रस्थित हुए ।

इतिहासविशिष्टेऽस्मिन् नगरे विश्वविश्रुते ।
देशनाऽस्यामृता जाता नन्दने वाग्पतेर्यथा ॥१२५॥

अन्वयः—इतिहास विशिष्टे विश्वविश्रुते अस्मिन् नगरे नन्दने वाग्पतेः यथा अस्य
(भगवत् आचार्यस्य) अमृता देशना जाता !

भावानुवादः—विश्वविश्रुत ऐतिहासिक नगरी दिल्ली में आचार्यप्रवर की अमृत
तुल्या प्रवचन वर्षा इस प्रकार हुई । जैसे नन्दन वन में वृहस्पति का प्रवचन
होता है ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,
नानेशसच्चरणयोः शरणावधाने ।
श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे,
पूर्णःस्थलीचरितसप्तमसारसर्गः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

समाप्तः सप्तम सर्गः ।

अथ अष्टमः प्रभावना सर्गः

अपने इस परिभ्रमण के द्वारा समाज में धार्मिक जागरण का सिंहनाद करते हुए श्रद्धेय चरित नायक ने यह जाना कि अब अपनी शारीरिक स्थिति को देखते हुए वैयक्तिक साधना हेतु सघीय दायित्व किसी योग्य मुनि पुंगव के कन्धों पर आरोपित कर देना चाहिए । अर्थात् उन्होंने युवाचार्य पद प्रदान करने का संकल्प किया:—

उपेन्द्रवज्रा छन्दः

ततो युवाचार्य पदं प्रदातुम्, विचारणाभूत्तिसंघमध्ये ।
उपैति तद् गौरवशालि सन्तम् रवेर्यथा रश्मिरदभ्रपद्मम् ॥१॥

अन्वयः—ततः (गणेशमुनये) युवाचार्यपदम् प्रदातुम् निजसंघमध्ये विचारणा अभूत् ! रवेः रश्मिः अदभ्रपद्मम् यथा तद् गौरवशालि पदम् सन्तम् उपैति !

भावानुवादः—संघ में किसी योग्य मुनि प्रवर को युवाचार्य बनाने की विचारणा हुई । जैसे रवि किरणों कमल को प्रफुल्लता प्रदान करती हैं । वैसे ही यह गरिमामय पद किसी योग्य मुनि पुंगव को ही प्राप्त होता है ।

गुणाग्रणीः गौरवमादधानो, गुरुप्रियो गर्वलवैविहीनो ।
गम्भीरचित्तः प्रकृतेर्विनीतो, मुनिर्गणेशो मनसोपनीतः ॥२॥

अन्वयः—गुणाग्रणीः गौरवम् आदधानः गुरुप्रियः गर्वलवैविहीनः गम्भीरचित्तः प्रकृतेः विनीतः मुनिः गणेशः सर्वैः मनसा उपनीतः !

भावानुवादः—याचार्यप्रवर के चिन्तन को मनोभूमि में वह योग्य मुनि पुंगव मुनि गणेश । क्योंकि वे गुणजनों में अग्रगण्य, अभिमान के लेश से रहित, विनम्रप्रकृति वाले, गम्भीरचित्त, गौरवशाली होने से गुरुप्रिय थे ।

बुधेषु मुख्यः प्रतिभाप्रधानः, विभिन्नभाषापरिवोधशाली ।

गुरुप्रसेवाकरणैकवीरः यथार्थनामा सबभूवधीरः ॥३॥

अन्वयः—बुधेषु मुख्यः प्रतिभाप्रधानः विभिन्नभाषापरिवोधशाली, गुरुप्रसेवाकरणैकवीरः सः धीरः (गणेशः) यथार्थनामा बभूव !

भावानुवादः—विद्वत् शिरोमणि, विविधभाषाओं के परिज्ञाता, महान् प्रतिभा के स्वामी गुरुसेवा समर्पित, आत्मजयी, महाधीर मुनि श्री गणेशीलाल जी (यथा नाम तथा गुण) थे ।

अमंस्त संस्तावममोघरूपम्, कृतं च संघेन सदानुकूलम् ।

तरि जलौघाद् प्रचलत्तरंगात् नयेत कूलं ननुकर्णधारः ॥४॥

अन्वयः—(सः) संघेन सदानुकूलम् अमोघरूपम् च कृतम् प्रस्तावम् अमंस्त । कर्णधारः एव प्रचलत्तरंगात् जलौघात् तरिम् ननु कूलम् नयेत !

भावानुवादः—स्वयं की इच्छा नहीं होते हुए भी आराध्य गुरुदेव की आज्ञा से उन्होंने युवाचार्य पद इसलिए स्वीकार कर लिया कि 'जैसे सुशिक्षित नाविक ही चंचल तरंगों से युक्त समुद्र से नौका को पार से जाता है ।' वैसे ही आचार्य के विना संधीय व्यवस्थाएँ सुन्दर रूप से सम्पन्न नहीं हो सकती हैं ।

कले च काले शिशिरावसाने मधोर्मुखे रम्यतरे सुमाद्वये ।

पिकालिसंकूजितकाननेऽस्मिन्, महोत्सवोऽसौ नियतो बभूव ॥५॥

अन्वयः—असौ युवाचार्य पदवीदानमहोत्सवः शिशिरावसाने कले मधोर्मुखे रम्यतरे, सुमाद्वये (पुष्प समन्विते) पिकालिसंकूजितकाननेऽस्मिन् काले नियतः बभूव !

भावानुवादः—युवाचार्य चादर प्रदान महोत्सव शिशिर ऋतु की परिसमाप्ति एवं रमणीय मनोभिराम पुष्पो से परिपूर्ण तथा कोविल-भ्रमरादि से अनुगुञ्जित काननवाले बसन्त ऋतु के प्रारम्भ में नियत किया गया ।

पुराणपत्रापगमान्तकाले, नवीनरूपं धरतेवनश्रीः ।

तथैव सज्जा परमोत्सवरय, कृतामनोज्ञाभिनवा समग्रा ॥६॥

अन्वयः—यथा वनश्रीः पुराणपत्रापगमान्तकाले नवीनरूपं धरते । तथा एव महोत्सवस्य मनोज्ञा अभिनवा समग्रासज्जाकृता ।

भावानुवादः—प्राचीन पत्रों के गिर जाने पर बसन्त ऋतु में वनों की शोभा नूतन रूप धारण कर लेती है । वैसे ही इस अध्यात्मिक परमोच्च महोत्सव की समग्र रूप से अभिनव मनोज्ञ सजावट की गई ।

चतुर्विधंतीर्थमुपाजगाम, शुभागतिः साधुमता समानाम् ।
विशिष्टरूपं नगरस्य जातम्, यदर्जितं तत्सुलभं लोके ॥७॥

अन्वयः—तत्र महोत्सवे चतुर्विधं तीर्थम् उपाजगाम ! समानाम् (सर्वेषाम्) शुभा-
गतिः (स्वागतम्) साधु मता । नगरस्य विशिष्टरूपम् जातम् । तत्र यदर्जि-
तम् तत् लोके कुत्रापि सुलभम् न ।

भावानुवादः—(जावद नगर में होने वाले) उस महान्-उत्सव में साधु-साध्वी,
श्रावक-श्राविका रूप चतुर्विध सघ उपस्थित हुआ । सभी का समुचित स्वागत
हुआ । नगर का घर्मनगरी के रूप में विनक्षण रूप हो गया । वहां जो कुछ
पाया देखा वह अन्यत्र दुर्लभ था ।

समापतन्ती नगरस्य शोभा, नवर्णनीया मतिमद्भिरेषा ।
अभूतपूर्वा परिदृश्य लोकाः स्वनेत्रलाभं सफलं प्रपन्नाः ॥८॥

अन्वयः—एषा नगरस्य समापतन्ती शोभा मतिमद्भिः वर्णनीया न । लोकाः
अभूतपूर्वाम् ताम् परिदृश्य सफलं स्वनेत्रलाभम् प्रपन्नाः !

भावानुवादः—नगर की प्रत्यक्ष दिखाई देने वाली तत्कालीन शोभा का वर्णन
प्रज्ञापुञ्ज व्यक्ति भी नहीं कर सकते । उस अभूतपूर्व शोभा को देखकर समस्त
जनता ने अपने नेत्रों के लाभ को सफल माना था ।

स्वभक्तिभावेन समागतानाम्, प्रभूतनृणां सकला व्यवस्था ।
विचित्रचित्राऽभवदञ्जसंघः, न पार्यते किं करणाय यत्नः ॥९॥

—समागतानाम् प्रभूतनृणाम् स्वभक्तिभावेन सकला व्यवस्था अञ्जसा एव

विचित्रचित्रा अभवत् । यत्नैः किंकरणाय नपार्यते ?

वानुवादः—बाहर से आगत हजारों व्यक्तियों की नगरवासियों द्वारा भक्ति-भाव से की गई व्यवस्था भी अत्यन्त विचित्र थी । लगता था थोड़े से व्यक्तियों ने इतनी सुन्दर व्यवस्था कैसे करली । किन्तु ऐसा कौनसा कार्य है जो यत्न के द्वारा सम्पन्न नहीं हो सकता है ।

यदात्मभावेन जनाः समेताः, बभूव शोभा ननुकापि दिव्या ।
समग्रमास्थानपदस्यदृश्यम्, विलोक्य नेत्रे सफले च जाते ॥१०॥

न्वयः—यदा जनाः आत्मभावेन समेताः । तदा कापि दिव्या शोभा ननु बभूव !
आस्थान पदस्य (मच) समग्रम् दृश्यम् विलोक्य नेत्रे च सफले जाते !

वानुवादः—चूँकि वहाँ सभी धर्मप्रेमी आत्मीय भाव से एकत्र हुए । अतः वहाँ की समस्त शोभा भाव तरंगे स्वतः ही दिव्य हो गयीं । आचार्य प्रवर के उच्चासन की रचना को देखकर तो नेत्र पवित्र ही हो गये । इसके पश्चात् कुछ भी देखना शेष नहीं रहा ।

यथा वसन्ते सुषमा वनेषु, नवीनपत्राणि च पादपेषु ।
तथैवमुत्साहविशेषशक्तिः जने जने दृश्यते एव सर्वैः ॥११॥

न्वयः—यथा वसन्ते वनेषु सुषमा । पादपेषु च नवीनपत्राणि च दृश्यन्ते ।
तथा एव जने जने सर्वैः उत्साहविशेषशक्तिः दृश्यते एव !

वानुवादः—जैसे वसन्त ऋतु में वृक्षों पर नूतन पत्र दिखाई देते हैं । वन की शोभा अप्रतिम हो जाती है । वैसे ही वहाँ सभी व्यक्तियों को जन-जन में उत्साह एवं उमंग का विशेष भाव दृष्टिगोचर हुआ ।

सतां सतीनाञ्च सरित्प्रवाहः समुद्रपूज्यश्रियमाजगाम ।
सबन्धनावर्शनसंस्तवैश्च, विशेषतोनिर्वृतिमापपूर्णाम् ॥१२॥

पद्यः—सताम्, सतीनाम् च सरित्प्रवाहः समुद्रपूज्यश्रियम् आजगाम ! सबन्ध-
नान्नसंस्तवैः च विशेषतः पूर्णाम् निर्वृतिम् आप !

भावानुवादः—सरित प्रवाह की तरह श्रमण-श्रमणियों का प्रवाह पूज्यश्रावण श्री रूपी समुद्र में उपस्थित हुआ । दर्शन, वन्दन एवं संस्तुति से वह आनन्द विभोर हो उठा ।

निरापदक्षेत्र पदे प्रशस्ते, पदं कृतं चारुतरं विशाले ।

ततो यतो विस्तृतिमाप भावः, सुदेशनादेः गुरुणा प्रदत्तः ॥१३॥

अन्वयः—(आचार्येण) प्रशस्ते विशाले निरापदक्षेत्रपदे यतः चारुतरं पदम् कृतम् ! ततः सुदेशनादेः गुरुणा प्रदत्तः भावः विस्तृतिम् आप !

भावानुवादः—आचार्यप्रवर ने प्रवचन स्थल पर पधार कर सुन्दर, निरापद विशाल आसन को सनाथित किया । अनन्तर उनकी प्रवचनामृतधारा विस्तृत हो सर्वत्र व्याप्त हो गई ।

रविप्रकाशातिशयप्रकाशाः, भवन्ति तीर्थकरनामधेयाः ।

विशिष्टबोधान्तर्यामिनश्च, न सन्ति लोके ऽप्यधुनास्तिमन्तः ॥१४॥

अन्वयः—रविप्रकाशातिशयप्रकाशाः तीर्थकरनामधेयाः विशिष्टबोधान्तर्यामिनः भवन्ति ! लोके ते अधुना अस्तिमन्तः न सन्ति ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर का संक्षिप्त सारगर्भित प्रवचन था—“सूर्य से अति प्रकाशक, विशिष्ट ज्ञान में रमण करने वाले तीर्थकर महाप्रभु का अस्तिमन्तः वर्तमान काल में नहीं होता है ।

न कापि तेषां च कुतोऽप्यपेक्षा, स्वयं प्रभासाः विनिवृत्तकामाः ।

प्रबोधकाः केवलबोधरूपा, अभावयेषां गुरवोऽपि युक्ताः ॥१५॥

अन्वयः—स्वयंप्रभासाः, विनिवृत्तकामाः, प्रबोधकाः, केवलबोधरूपाः, (भक्तिते) तेषां च कुतोपि कापि अपेक्षा न । एषाम् अभावे गुरवः अपि युक्ताः (भक्तिते) !

भावानुवादः—“स्वयं प्रभावन्त निवृत्तकाम, प्रबोध दाता, समस्त अपेक्षाओं से रहित, केवल ज्ञानी भी वर्तमान में नहीं होते हैं । अतः इस काल में उनके

स्थान पर गुरु (आचार्य) को ही माना जाता है । महाचारपइण्णा में कहा गया “तित्थयरो समो सूरि” ।

अपेक्षया ते भुविवर्तमानाः, सहायमासाद्य च संघमेतम् ।

प्रकुर्वते बोधमनल्पमस्य, तदार्यमाचार्यपदं प्रपन्नाः ॥१६॥

अन्वयः—ते तत् आर्यम् आचार्यपदम् प्रपन्नाः भुवि अपेक्षया वर्तमानाः एतम् संघं च सहायम् आसाद्य अस्य (संघस्य) अनल्पम् बोधम् प्रकुर्वते !

भावानुवादः—वे आचार्य गरिमामय आचार्य पद को प्राप्त कर अपेक्षा से पृथ्वी पर केवलीवत् रहते हुए संघ के आध्यात्मिक उत्थान में सहयोग प्रदान कर इसकी व्यवस्था के लिए विशिष्ट बोध प्रदान करते हैं ।

तपस्विसाधोः परिचर्यकार्ये, सहायतां च विदधाति संघः ।

तदेव ते तस्य सुचारूपूर्तिम् विधातुमीशाः परितो भवन्ति ॥१७॥

अन्वयः—संघः तपस्विसाधोः परिचर्यकार्ये सहायतां च विदधाति ! तदा एव ते (साधवः) तस्य (स्वकर्मणः) धर्मस्य सुचारूपूर्तिम् परितः विधातुम् ईशाः भवन्ति !

भावानुवादः—“संघ व्यवस्था के इस कार्य में चतुर्विध तीर्थ भी तपस्वी श्रमण अथवा रुग्ण मुनि की परिचर्या में अपना यथाविधि सहयोग प्रदान करता है । तभी वे मुनि एवं आचार्य धर्मोन्नति के कार्य में पूर्णतया सक्षम होते हैं ।

सुदेशनां प्राप्य निपीतवन्तः, सुधां प्रकामं तृषिताः नरश्च ।
ततो युवाचार्यपदे प्रधाने स्थितं समेतुं विकलावभूवुः ॥१८॥

अन्वयः—पूर्वम् तृषिताः नरः च सुदेशनां प्राप्य प्रकामं सुधाम् निपीतवन्तः । ततः प्रधाने युवाचार्य पदे स्थितं तम् समेतुं विकला वभूवुः !

भावानुवादः—आचार्यदेव के श्रीमुख से सुदेशनासुधा का समस्त पिपासु जनों ने धातृप्त पान किया । किन्तु अब युवाचार्य पद के महान् अधिकारी श्री गणेशी लाल जी म. सा. को देखने के लिए उत्कण्ठित एवं व्यग्र हो उठे ।

ततो विशाले जनतासमूहे, समागते देशनदानपश्चात् ।
तदार्यवर्येण ददे समायाम् स्वमुत्तरीयं स्वयमेवतस्मै ॥१९॥

अन्वयः—ततो विशाले जनता समूहे समागते देशनदानपश्चात् तदार्यवर्येण
सभायाम् स्वम् उत्तरीयम् स्वयम् एव तस्मै ददे !

भावानुवादः—अनन्तर विशाल जन समुदाय की उपस्थिति में “नन्दी सूत्र”
पाठ एवं प्रवचन के पश्चात् उसी जनसभा में आचार्य श्रेष्ठ श्रीमज्जवाह
ने अपना उत्तरीय (चादर) स्वयं अपने कर कमलों से मुनि श्री गणेशिला
जी म. सा. को प्रदान किया । अर्थात् उन्हें अपना उत्तराधिकार समर्प
किया ।

तदत्रकृत्ये परसाधवोऽपि, यथायथं मोदपुरस्सरं ते ।
ददुश्च योगं महितं सुयोगे, तदा युवाचार्यपदं स पेदे ॥२०॥

अन्वयः—ते परसाधवः अपि सुयोगे अत्र कृत्ये मोदपुरस्सरं यथायथं महितम्
ददुः । तदा सः युवाचार्यपदं पेदे !

भावानुवादः—आत्म शोधन के इस महान कार्य में अन्य मुनि प्रवरों ने भी
दित मना यथायोग्य प्रशंसित योग प्रदान किया । और इस प्रकार उन्हें यु
चार्य पद प्राप्त हुआ ।

गणेशनाम्ना च यतः प्रसिद्धो बभूव सेशश्च गुरुर्गणस्य ।
गुणैः पदं लब्धमतः सहर्षम्, यथार्थनामाजनि सौम्यमूर्तिः ॥२१॥

अन्वयः—यतः गणेशनाम्ना च प्रसिद्धः स गुरुः गणस्य ईशः च बभूव । स
गुणैः पदम् लब्धम् । अतः असौ सौम्यमूर्तिः यथार्थनामा अजनि !

भावानुवादः—चूँकि वह सौम्य मूर्ति गणेश इस नाम से ही प्रसिद्ध थे,
अब युवाचार्य पद प्राप्ति के पश्चात् वे वस्तुतः गण के स्वामी हो गये ।
गुणों के द्वारा ही उन्होंने यह पद प्राप्त किया । अतः वे “यथा नाम
गुण” वाले हो गये ।

शुभाभिर्शंसा पदमास्थितोऽसौ, महत्त्वपूर्णं जनवन्दनीयम् ।

स्वकीयसंघस्य परोन्नतिं स्वैः विधास्यतीत्यं स्वविधाकलापैः ॥२३॥

अन्वयः—असौ महत्त्वपूर्णं जनवन्दनीयम् पदम् आस्थितः सन् स्वैः स्वविधाकलापैः स्वकीयसंघस्य परोन्नतिम् विधास्यति इति शुभाभिर्शंसा (मम आचार्यस्य वर्तते) !

भावानुवादः—“चादर समर्पण के प्रसंग पर आचार्य प्रवर ने शुभ कामना प्रस्तुत करते हुए कहा—“जिन शासन के महत्त्वपूर्ण जन-जन से अभिबन्ध युवाचार्य पद पर समासीन होकर ये (युवाचार्य) अपने महनीय कर्तव्यों के द्वारा संघ की महान उन्नति करेंगे ।

यतश्च गीतार्थविमादहीनः प्रभूत सूत्रार्थविशेषबोधः ।

स्वयं सुसंयामपथप्रयाता, तदैवमन्यान्नपि संविदध्यात् ॥२४॥

अन्वयः—यतः च गीतार्थविमादहीनः, प्रभूत सूत्रार्थविशेषबोधः (अस्ति) । एव स्वयं सुसंयामपथप्रयाता विद्यते । तदा एवम् अन्यान अपि (स्वतुल्यान्) संविदध्यात् !

भावानुवादः—“चूँकि ये भगवद् वचन-आगम वाणी के सूत्रार्थ रूप से विशेष ज्ञाता, एव यथावत् उपासक है । साथ ही स्वयं साधना निरत-संयमपथ के अडिग पथिक है । अतः अन्य संघ सदस्यों-शिष्यों को भी अपने तुल्य बना लेंगे ।

महोज्ज्वलाचार्यपदं प्रशस्तम्, गुरुत्वभावः परिरक्षणीयः ।

प्रवर्तनीया ननु नेमिवृत्तिः, यथान सीमां विजहाति सिन्धुः ॥२४॥

अन्वयः—प्रशस्तम् महोज्ज्वलाचार्यपदम् (अस्ति) । गुरुत्वभावः परिरक्षणीयः । ननु नेमिवृत्तिः प्रवर्तनीया । यथा सिन्धुः सीमाम् न विजहाति । तथैव त्वयापि विधेयम् !

भावानुवादः—जिन शासन में आचार्य का पद प्रशस्ततम एवं समुज्ज्वल माना गया है । अतः गुरुत्वभाव की रक्षा हेतु रथ-चक्रवत् जिन मार्ग पर चलना होता है । जैसे समुद्र अपनी मर्यादा को नहीं त्यागता । वैसे ही आचार्य को भी मर्यादाबद्ध होना होता है ।

न केवलं पदमहं ददामि, परं समस्तोपि ददाति संघः ।

अतो महत्त्वं विपुलं प्रपन्नम् पदस्य सर्वैरभिनन्दितस्य ॥२५॥

अन्वयः—केवलम् अहम् पदम् न ददामि । परं समस्तः अपि संघः ददाति । अतः सर्वैः अभिनन्दितस्य अस्य पदस्य महत्त्वम् विपुलम् प्रपन्नम् अस्ति !

भावानुवादः—मुनिश्री को यह पद केवल मैं ही नहीं दे रहा हूं, अपितु समस्त संघ दे रहा है । अतः सभी से अभिनन्दित होने से इस पद की गरिमा बहुत बढ़ जाती है ।

प्रभावना—सर्गः—

अनेकसद्भिश्च समर्थितं सत्, तथैव कैरप्यनुमोदितं च ।

पदं विरूढं नियतं समानम्, सगौरवं साधिकमण्डलीषु ॥२६॥

अन्वयः—अनेकसद्भिः च समर्थितम् सत् तथा एव कैः अपि अनुमोदितम् च साधिकमण्डलीषुसगौरवं नियतम् समानम् तत्पदम् विरूढम् !

भावानुवादः—अनेक महापुरुषों से समर्थित एवं विपुलजनों से अनुमोदित होने से यह युवाचार्य पद नियतः संघ का गौरवपूर्ण सम्माननीय पद माना जाता है ।

तथैव सर्वाभिरपीहमानम्, प्रवर्तिनीभिश्च समर्थितं स ।

उदात्तभावेन तदातुसर्वैः सदाशयैः संस्तुतमेव जातम् ॥२७॥

अन्वयः—तत्पदम् तथा एव सर्वाभिः प्रवर्तिनीभिः समीहमानम् समर्थितम् सत् (शुशुभे) । तदातु सर्वैः सदाशयैः उदात्तभावेन संस्तुतम् एव जातम् !

भावानुवादः—यह प्रशस्त युवाचार्य पद समस्त मुनिवृन्द एवं श्रमणीवृन्द से प्रशंसित एवं समर्थित होता हुआ शोभित हो रहा है । अतएव सभी धर्म श्रद्धालु भद्रपुरुषों के द्वारा विशेष रूप से संस्तुत भी है ।

स्वकीयशुद्धं विमलं विचारैः पथश्च ह्रस्वीगुरुचालितस्य ।

भासनात्तद्विविधगुणैर्वैः सुदीपको वीरपथस्य नूयात् ॥२८॥

अन्वयः—आचार्यस्य शुभाशंसा (अयम् युवाचार्यः) स्वकीयशुद्धैः विमलैः विचारैः हुक्मीगुरुचालितस्य पथः विभासनात् सद् विविधैः गुणौघैः वीरपथस्य (अपि) सुदीपकः भूयात् !

भावानुवादः—इस प्रकार आचार्य प्रवर ने नवोदित युवाचार्यश्री के प्रति शुभाशंसा व्यक्त की । और अन्त में कहा कि मेरी यही भावना है; कि ये अपने विशुद्ध-विमल विचार एवं आचार से तथा अपने विविध सयमीय गुणों से वीर प्रभु के शासन को तथा महातपोघनी श्री हुक्मीचन्द जी म, सा. द्वारा प्रचलित अनुशासन मार्ग को प्रकाशित करें ।

प्रपञ्चहीनो मधुरप्रवक्ता गभीरसिन्धुविजितेन्द्रियश्च ।
सुशान्तरूपोऽप्यनगरवृत्तिः गुरुर्गणेशो ननु भावितात्मा ॥२९॥

अन्वयः—प्रपञ्चहीनः, मधुर प्रवक्ता, गभीरसिन्धुः, विजितेन्द्रियः च सुशान्तरूपः अपि अनगरवृत्तिः ननु भावितात्मा गणेशः गुरुः (बभूव) !

भावानुवादः—चूँकि मुनिश्री गणेशीलाल जो साधुवृत्ति में निरत सांसारिकप्रपञ्चों से विरक्त, मधुरभाषी सागरवत् गम्भीर, जितेन्द्रिय, प्रशान्तआत्मा, एवं आत्मस्वरूप के विज्ञाता थे ।

तमार्यमाचार्यपदे विधाय, जवाहरो रात्निकएव जातः
विशुद्ध हेम्नीतररत्नयोगैः विभासकार्यान्निव भूषणस्य ॥३०॥

अन्वयः—तम् आर्यम् (गणेशम्) आचार्यपदे विधाय जवाहरः विशुद्ध हेम्निदतररत्नयोगैः नवभूषणस्य विकासकार्यात् रात्निकः एव जातः !

भावानुवादः—अतः उस श्रेष्ठ चरित्रनिधि को युवाचार्य पद पर नियुक्त कर आचार्य श्रीजवाहर ने निश्चित ही जौहरी का विशुद्ध पद प्राप्त कर लिया । जैसे जौहरी किसी स्वर्णभूषण को रत्न से अलंकृत कर उसकी शोभा में वृद्धि कर देता है । वैसे ही आचार्यप्रवर ने मुनिश्री गणेशीलाल जी के साथ युवाचार्य पद का योग कर उनकी शोभा की श्रीवृद्धि की है ।

तदुत्तरे तुंगपदं प्रपन्नो जगाद गम्भीरगिरागरीयान् ।
प्रसादयन्सर्वभनांसि भाव सुधाप्रवाहं परिवर्धयन्सः ॥३१॥

अन्वयः—सः तुंगपदं प्रपन्नः गरीयान् सर्वमनांसि प्रसादयन् भावसुधाप्रवाहं परिवर्धयन् तदुत्तरे गम्भीरगिरा जगाद ।

भावानुवादः—अनन्तर सर्वोन्नत पद प्राप्त गौरवास्पद युवाचार्य श्री ने समस्त जनता के मन को प्रमुदित करते हुए गम्भीर गिरा में भावसुधा को प्रवाहित करते हुए उसके उत्तर में इस प्रकार कहा ।

बलं मदीये हृदये विभातु, नयानिभारं प्रहितं चयेन ।
प्रदत्तमादेशमहं सुखेन, वहानि पूर्णं शिरसा नतेन ॥३२॥

अन्वयः—मदीये हृदये बलं विभातु । येन प्रहितं भारंनयानि । अहम् प्रदत्तम् आदेशम्नतेन शिरसा सुखेन पूर्णम् वहानि !

भावानुवादः—मैं अधिक कुछ नहीं कहकर यही भाषना प्रगट करता हूँ; कि मेरे हृदय में उस शक्ति का प्रकाश प्राप्त हो, जिससे कि मैं आचार्य भगवत् के आदेशों का नतमस्तक हो पालन कर सकूँ । तथा दिये गये भार का सम्यक् प्रकारेण वहन कर सकूँ ।

स्वशक्तिलाभाय नतः परेशः, विशेषरूपेण च वन्दितोऽपि ।
तदर्थमाचार्यवरोऽपिभूयः निवेद्यते भक्तिभरेण भूरि ॥३३॥

अन्वयः—स्वशक्तिलाभाय परेशः नतः । विशेषरूपेणवन्दितः अपि । तदर्थं भूयः आचार्यवरः अपि भक्तिभरेण भूरि निवेद्यते !

भावानुवादः—मैंने आत्मशक्ति की उपलब्धि हेतु प्रभु को नमन किया है । उनकी सभक्ति वन्दना की है और इसी दृष्टि से अत्यन्त भक्ति भाव से आचार्य चरणों में भी निवेदन करता हूँ ।

इदं मदीये विततं शरीरे, तदुत्तरीयं गुणवद्वरीयः ।
गुणस्य लाभो मयितेन तूर्णम्, भवेदजरुं गुरुणा प्रदत्तम् ॥३४॥

अन्वयः—मदीये शरीरे गुणवद् वरीयः गुरुणाप्रदत्तम् इदम् तदुत्तरीयम् विततम् अस्ति । तेन मयि तूर्णम् अजन्तम् गुणस्य लाभः भवेत् ।

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्-

भावानुवादः—मेरे शरीर पर गुरुदेव द्वारा प्रदत्त यह गुणवान् (गुण अर्थात् धर्मों से निर्मित) चादर डाली गई है। मैं चाहता हूँ कि मुझे भी शीघ्र ही ऐसे गुणों की प्राप्ति हो।

कृपां गुरोः प्राप्य निसर्गजाताम् वहेय भारं मयि संघबद्धम् ।
सहायमासाद्यरजोऽपि नूनम्, प्रयाति लोक नभसः समीरम् ॥३५॥

अन्वयः—निसर्गजाताम् गुरोः कृपाम् प्राप्य मयिसंघबद्धम् भारम् वहेय । रजः अपि नूनम् समीरम् सहायम् आसाद्य नभसः लोकम् प्रयाति !

भावानुवादः—गुरुदेव की नैसर्गिक कृपा को प्राप्त कर मैं संघ द्वारा प्रदत्त भार का वहन कर सकूँ। क्योंकि हवा का सहयोग प्राप्त कर रजःकण भी आकाश में पहुँच जाता है।

तदार्यवर्यस्य गुणाकरस्य सुदेशनादानदयापरस्य ।
समर्हिते तुंगपदे प्रशस्ते विधायतं निर्वृतिमापचेतः ॥३६॥

अन्वयः—तदा आर्यवर्यस्य गुणाकरस्य सुदेशनादान दयापरस्य तस्य चेतः समर्हिते तुंगपदे प्रशस्ते तम् विधाय निर्वृतिम् आप !

भावानुवादः—आर्य श्रेष्ठ गुणनिधि प्रकाण्ड प्रवक्ता दया दान के सम्यगुपदेष्टा आचार्यप्रवर का चित्त वन्दनीय प्रशस्त युवाचार्य पद मुनिश्री गणेशोलाल जी को प्रदान कर अत्यन्त शान्ति-समाधि को प्राप्त हुआ।

ततः कियत्कालगमादनल्पः, स्वसम्प्रदायस्य व्यवस्थितेश्च ।
समक्षमेवं सकलं विधातुम्, विचार्य भारोऽभिमतः प्रदत्तः ॥३७॥

अन्वयः—ततः कियत्कालगमात् स्वसम्प्रदायस्य व्यवस्थितेः समक्षम् एवम् सकलं विधातुम् अभिमतः अनल्पः भारः अपि प्रदत्तः !

भावानुवादः—इसके अनन्तर कुछ समय उपरान्त सम्प्रदाय की समस्त व्यवस्था का सम्पूर्ण दायित्व भी अपने सनक्ष ही अभिमत पूर्वक प्रदान कर दिया।

विहारभूकम्पवर्णनम्:-

तदाप्रसंगेन विहार भागे, प्रपन्नभूचालवलेर्चयस्य ।

निदर्शनं शक्तिसमन्वितेन, चकारवाचा वचसामधीशः ॥३८॥

अन्वयः—वचसाम् अधीशः सः विहारभागे प्रपन्नभूचालवलेर्चयस्य निदर्शनम् तदा प्रसंगेन शक्तिसमन्वितेन वाचा चकार ।

भावानुवादः—वाग्वैभव के स्वामी आचार्यप्रवर ने विहार प्रान्त में आए भूकम्प के समय करुणा से द्रवित होकर अपनी मर्यादा एवं शक्ति के अनुसार व्यापार निवारण हेतु सामयिक प्रवचन दिये ।

विनाशकारी जनकष्टदायी विशेषलोपी सुखसम्पदायाः ।

जातो महानर्थकरो जगत्यामभूतपूर्वः प्रकृतेः प्रकोपः ॥३९॥

अन्वयः—विनाशकारी जनकष्टदायी सुखसम्पदायाः विशेषलोपी, महान अनर्थकरः जगत्याम् अभूतपूर्वः प्रकृतेः प्रकोपः (भूकम्पः) जातः !

भावानुवादः—पृथ्वी पर (विहारप्रान्त में) महाविनाशकारी मानवमात्र को पीड़ित करने वाला, सुखसम्पत्ति का विनाशक, महाअनर्थकारी भूकम्प के रूप में अभूतपूर्व प्रकृति प्रकोप हुआ है ।

मृता अनेके परिमदिताश्च, विचूर्णिताः क्रन्दनकारिणोऽन्ये ।

धरापदे केऽपि समाधिमग्नाः, नराः व्यजायन्त तुदा-प्रपीनाः ॥४०॥

अन्वयः—तत्र अनेके मृताः ! परिमदिताः च । अन्ये क्रन्दनकारिणः विचूर्णिताः । के अपि धरापदे समाधिमग्नाः इत्थं नराः तुदाप्रपीनाः व्यजायन्त ।

भावानुवादः—उस उत्पीड़नकारी भूकम्प में अनेक व्यक्ति मारे गये । अनेक चिल्लाते हुए चूर्ण-चूर्ण हो गये । अनेक चट्टानों से मसले गये और अनेक पृथ्वी के फट जाने से उसी में समाधिस्थ हो गये । इस प्रकार जनसमूह धरा से अत्यन्त व्यथित हुआ है ।

अनेकशो भोज्यपदार्थवस्त्रगृहाद्यभावेन भृशंव्यथन्ते ।

चलाचलं वित्तमपारमत्र, गतं घरायां च पलेन सर्वम् ॥४१॥

अन्वयः—अनेकशः भोज्यपदार्थवस्त्रगृहाद्यभावेन भृशंव्यथन्ते । अत्र अपारम् सर्वं चलाचलं वित्तम् पलेन घरायाम् गतम् !

भावानुवादः—वहां अनेकों व्यक्तियों की चल-अचल सभी प्रकार की सम्पत्ति पल मात्र में पृथ्वी के भीतर समा गई है । अतः अनेकों व्यक्ति अशन-वसन एव आवास आदि के अभावों में पीड़ित हो रहे हैं ।

नराः प्रभूताः विकलांगमन्तः, तथापि वज्राहतजीविताशाः ।

विकामयन्ते भवतां कृपान्ते, समीहमानाः विवशा नितान्तम् ॥४२॥

अन्वयः—विकलांगमन्तः प्रभूताः नराः तथापि वज्राहतजीविताशाः ते नितान्तं विवशाः समीहमानाः भवतां कृपाम् विकामयन्ते !

भावानुवादः—अनेकों सुखाभिकाक्षी अंग हीन हो जाने से जीवन से निराश होकर भी विवशता पूर्वक आप (घनाधीशों) की ओर कातर दृष्टि से देख रहे हैं । आपकी कृपा की कामना कर रहे हैं ।

उपस्थितं तत्प्रलयस्वरूपम् विधानकार्यं सकलं विलीनम् ।

यदत्र पूर्वं सुखसज्जितं तत्, लयावशेषस्य विरूपमास्ते ॥४३॥

अन्वयः—तत्प्रलयस्वरूपम् उपस्थितं । सकलं विधानकार्यम् विलीनम् जातम् । अत्र यत् पूर्वं सुखसज्जितं जातम् । तत् सर्वम् लयावशेषस्य विरूपम् आस्ते !

भावानुवादः—वह प्रलय का ही स्वरूप उपस्थित हो गया है । समस्त सुन्दर विधानकार्य समाप्त हो गये हैं । यहा जो कुछ भी सुखपूर्वक सजाया गया था, विनष्ट होकर विह्वतरूप में दृष्टिगोचर हो रहा है ।

भयंकरं कष्टमुपेतमास्ते, मुधाप्यमीषां ननुजीवितानाम् ।

अगम्प्यरोगाभिभवे विरूपे अपेक्ष्यते सारसहायतंव ॥४४॥

अष्टम सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

अन्वयः—अमीषां जीवितानान् केन अपि भयंकरं कष्टम् उपेतम् आस्ते । विस्मयं
अगम्यरोगाभिभवे सारसहायता एव अपेक्ष्यते !

भावानुवादः—वहां का जन-जीवन किसी प्रकोप से अत्यन्त संकटापन्न स्थिति में
पहुंच गया है । अगम्य रोगग्रस्त हो जाने पर वे आप (सम्पन्न) लोगों
के केवल सहयोग की अपेक्षा रखते हैं ।

मुदामया स्मार्यत एवमत्र नरेषु कर्तव्यवरस्वरूपम् ।
जिनप्रणीतेषु वरागमेषु, निरूपितं दानदयामहत्त्वम् ॥४५॥

अन्वयः—अत्र विषये एवम् मुदा मया नरेषु कर्तव्यवरस्वरूपम् स्मार्यते ! जिन-
प्रणीतेषु वरागमेषु दानदयामहत्त्वम् निरूपितम् वर्तते ।

भावानुवादः—जिनप्रणीतश्रेष्ठआगमों में दया-दान का बहुत महत्त्व प्रतिपादित
हुआ है । मैंने तो प्रसंग वश आपको मानव-कर्तव्यों का प्रसन्नता पूर्वक स्मरण
मात्र करवाया है ।

नवीनरूपे क्रियमाणकार्ये, पुनः प्रतिष्ठानमये जनाना ।
मपेक्ष्यते सर्वविधोऽपि योगः, यथाबलं सर्वजनैः प्रदत्तः ॥४६॥

अन्वयः—जनाना पुनः प्रतिष्ठानमये नवीनरूपे क्रियमाणे कार्ये यथाबलं सर्वजनैः
प्रदत्तः सर्वविधः अपि योगः अपेक्ष्यते !

भावानुवादः—असहाय वेधरवार मनुष्यों के पुनः व्यवस्थित होने हेतु नूतन रूप
से किये जाने वाले परोपकार के कार्य में सभी के द्वारा दिये गये सहयोग में
योगदान अपेक्षित है ।

सदार्यवर्यप्रतिबोधनस्य, दयार्द्रभावेन हिताय जन्तोः ।
फलं च जातं परमोपकारि, सहायतामाचरितुं प्रबुद्धाः ॥४७॥

अन्वयः—दयार्द्रभावेन जन्तोः हिताय सदार्यवर्यस्य प्रतिबोधनस्य परमोपकारि
च जातम् । यत् जनाः सहायताम् आचरितुम् प्रबुद्धाः !

भावानुवादः—पीड़ित मानवों के लिए करुणाद्र्भभाव से दिये गये आचार्यप्रवर के हृदयस्पर्शी उपदेशों का यह परिणाम हुआ कि दानवीर लोग भूकम्प पीड़ित व्यक्तियों की सहायता हेतु तत्पर हो गये ।

मदनमोहनमालवीयसाक्षात्कारः—

समाजसेवाव्रतिनो महान्तः समागताः पूज्यसुवन्दनार्थम् ।
तथैव सौभाग्यवशान्मनस्वी, त्वशिश्नियत्त मृदुमालवीयः ॥४८॥

अन्वयः—समाजसेवाव्रतिनः महान्तः पूज्यसुवन्दनार्थं समागताः । तथा एव सौभाग्यवशात् मनस्वी मृदुमालवीयः (मदनमोहनः) तन्तु अशिश्नियत् !

भावानुवादः—समाज एवं देश सेवा का महान् व्रत ग्रहण करने वाले अनेक व्यक्ति आचार्यप्रवर की चरण वन्दना हेतु उपस्थित होते थे । इसी क्रम में एक बार महामना श्रीमदनमोहनमालवीय भी आचार्यचरणों की सेवा में उपस्थित हुए ।

गुणान् हिंस्रुत्य समागतोऽभूत्, विशिष्टबोधस्य गरीयसश्च ।
स्वयं समाकृष्टइवाशुपाश्वे यथारविन्दं भ्रमरः प्रयाति ॥४९॥

अन्वयः—भ्रमरः यथा अरविन्द प्रयाति । तथा एव विशिष्टबोधस्य गरीयसः च हि गुणान् संश्रुत्य स्वयं समाकृष्ट इव आशुपाश्वे (मालवीयः) समागतः अभूत् !

भावानुवादः—जैसे कमल-गन्ध से आकृष्ट होकर मधुकर कमल पुष्प के समीप पहुँच जाता है । वैसे ही विशिष्ट ज्ञानी एवं गरिमामय चाग्निक गुणों से आकृष्ट होकर ही श्रीमदनमोहनमालवीय जी शीघ्र ही गुरुदेव के चरणों में पहुँच गये ।

अनेन विश्वस्य महोपकारी युगानुरूपः परिचालितोऽग्निः ।
प्रदातुकामेन सदायश्शिखाम् प्रसिद्धविद्यालय उच्चक्रांतिः ॥५०॥

भावानुवादः—महामना मदन मोहन मालवीय जी ने सद्शिक्षा के विस्तार की कामना से विश्व के लिए महान् उपकारक युगानुकूल उच्चकोटि के सुप्रसिद्ध काशी विश्वविद्यालय की स्थापना की है ।

विराजते देवन्दीतटेऽसौ, विशालरूपो युगधर्मधारी ।
स्वदेशिभावस्य विबोधकारी महाश्मशाने भुविकाशिकायाः ॥५१॥

अन्वयः—काशिकायाः महाश्मशाने भुवि देवन्दीतटे विशालरूपः युगधर्मधारी स्वदेशिभावस्य विबोधकारी असौ (विश्वविद्यालयः) विराजते !

भावानुवादः—युगधर्म के अनुसार प्रचालित, स्वदेश के प्रति भ्रातृत्वभाव का उद्बोधक यह विशाल विश्वविद्यालय काशी की महाश्मशान भूमि पर गंगा नदी के तट पर उपशोभित हो रहा है ।

महानुभावस्य सुयत्नजातै रभूतपूर्वः श्रियमेति नित्यम् ।
अनेन सर्वस्य जनस्य जातु, विधीयते साधुमहोपकारः ॥५२॥

अन्वयः अयम् अभूतपूर्वः महानुभावस्य सुयत्नजातैः नित्यं श्रियम् एति । अनेन सर्वजनस्य जातु साधुमहोपकारः विधीयते ।

भावानुवादः—ज्ञानसाधना का यह अभूतपूर्व केन्द्र विश्वविद्यालय श्री मालवीय जी के सत्प्रयत्नों के द्वारा प्रतिदिन अपनी श्री को बढ़ा रहा है । इसके द्वारा मनुष्यों का महान् उपकार सम्पन्न हो रहा है ।

यथा पुरागोघनरक्षणार्थम्, महेन्द्रगर्वस्य निरासनाय ।
नगस्य चर्याचरणाय कृष्णः अघारयत्पर्वतमंगुलाग्रे ॥५३॥

अन्वयः—यथा पुरा कृष्णः नगस्य चर्याचरणाय, गोघनरक्षणार्थम् महेन्द्रगर्वस्य निरासाय च पर्वतम् अंगुलाग्रे अवारयत् !

भावानुवादः जैसे प्राचीन काल में कर्मयोगी श्रीकृष्ण ने गोघन की रक्षा हेतु रुद्र के अभिमान का पराभव करने हेतु तथा गोवर्धन पर्वत की पूजा प्रकिया के लिए अंगुलियों के अग्रभाग पर धारण किया था ।

तदा च गोपाः स्वबलानुसारम् सहायतांचक्रुरमर्त्यरूपाः ।
तथैव सर्वस्य सुयोगदानमपेक्षितं तिष्ठति बोधिमद्भिः ॥५४॥

अन्वयः—तदा च अमर्त्यरूपाः गोपाः स्वबलानुसारम् सहायतां चक्रुः । तथा एव
बोधिमद्भिः सर्वस्य सुयोगदानम् अत्र अपेक्षितं तिष्ठति ।

भावानुवादः—तब देवरूप से अवतीर्ण ग्वालों ने अपनी शक्ति के अनुसार उस
कार्य में सहयोग प्रदान किया था । उसी प्रकार से मालवीय जी के इस कार्य
में सभी बुद्धिवानों के द्वारा सभी सुयोगदान अपेक्षित है ।

तुतोष पूज्यस्य सुदेशनाभिः स्वदेशसेवी जननायकोऽसौ ।
विराजते कोपि महाविभूतिः ममौ धरायां ननु साधुरूपे ॥५५॥

अन्वयः—स्वदेशसेवी, जननायकः, असौ पूज्यस्य सुदेशनाभिः तुतोष ! असौ कोपि
महाविभूतिः विराजते । ननुयः साधुरूपे धरायां ममौ ।

भावानुवादः—देश के महान् सेवक, जन-नायक श्री मालवीय जी आचार्यप्रवर के
प्रवचनों से अत्यन्त प्रभावित हो कह उठे । 'आचार्यप्रवर कोई महान् विभूति
है, जो आज पृथ्वी पर मुनि रूप में विराजमान है ।

कृताप्रशंसा बहुमुक्तकण्ठम्, सुबोधसूर्यस्य शशिप्रभेण ।
जनैः स्वकार्येषु विशेषबुद्धौ, सहैव दृष्टौ रविचन्द्ररूपौ ॥५६॥

अन्वयः—शशिप्रभेण (मालवीयेन) सुबोधसूर्यस्य गुरुदेवस्य बहुमुक्तकण्ठम् प्रशंसा
कृता । स्वकार्येषु विशेषबुद्धौ रविचन्द्ररूपौ जनैः सहैव दृष्टौ !

भावानुवादः—शशिवत्—सीम्य श्री मालवीय ने रविवत् तेजस्वी आचार्यप्रवर की
मुक्तकण्ठ से भूरि-भूरि प्रशंसा की । अपने-अपने कर्तव्य क्षेत्र में सजग चन्द्र
एव रविवत् दोनों महापुरुषों का जनता ने एक साथ साक्षात्कार प्राप्त किया ।

त्रिपाठिकृतगुरुवन्दनाः—

विशेषविद्वान् कविलेखकश्च गवेषको रामनरेशनामा ।
त्रिपाठिवर्यः समुपाजगाम, सुबन्धितुं पूज्यवरं सुवाचम् ॥५७॥

अन्वयः - विशेष विद्वान् कविलेखकः, गवेषकः, त्रिपाठिवर्यः, रामनरेशनामा, सुवाचम् पूज्यवरम् सुब्रन्दितुं समुपाजगाम ।

भावानुवादः—विद्वद् मिलन के इसी क्रम में उद्भट विद्वान् महान् कवि एवं लेखक तथा विशिष्ट अन्वेषक श्री रामनरेश त्रिपाठी भी महान् वाग्मी आचार्यप्रवर की चरण वन्दना हेतु उपस्थित हुए ।

भयैविहीनं प्रियवादिनं च, बुधं यतीशं युगधर्मबोधम् ।
पवित्रचारित्रतपोऽभियुक्तं जवाहराचार्यमहंनतोऽस्मि ॥५८॥

अन्वयः—अहम् भयैः विहीनम् प्रियवादिनं बुधं यतीशं युगधर्मबोधम् पवित्रचारित्र-तपोभियुक्तम् जवाहराचार्यम् नतः अस्मि !

भावानुवादः—(और उन्होंने कहा) “प्रकाण्ड पण्डित, प्रिय वादी, वीतभय यति (मुनि) वर्ग के अधिष्ठाता युगधर्म के द्रष्टा, पवित्र चारित्र एवं तपस्या से परिभूत आचार्यश्रीजवाहर की मैं रामनरेश त्रिपाठी वन्दना करता हूँ ।

दयालुता यस्य समग्रजीवे, कठोरता संयमपालनेषु ।
प्रभावना धर्मविचारकार्ये तमार्यकृत्यं गुरुमाश्रयामि ॥५९॥

अन्वयः—अहम् यस्य समग्रजीवे दयालुता, संयमपालनेषु कठोरता, धर्मविचारकार्ये प्रभावनावर्तते अहम् आर्यकृत्यं गुरुम् आश्रयामि !

भावानुवादः—समस्त जगज्जन्तुओं पर दयावृत्तिवाले, संयम की कठोर आराधना करने वाले, धर्म अनुचिन्तन एवं उसके प्रसारकार्य में प्रभावक, प्रशस्त आचार विचार वाले, आचार्य गुरुदेव की मैं वन्दना करता हूँ ।

कपायहीन सहनस्वभावम्, जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ।
चरित्रपूतं चरणप्रचारम् निरञ्जनं तंगुरुमानतोऽहम् ॥६०॥

अन्वयः—अहम् कपायहीनम्, सहनस्वभावम्, जितेन्द्रियं, बुद्धिमतां, वरिष्ठम्, चरित्रपूत, चरणप्रचारम्, निरञ्जनं तम् गुरुम् आनतः अस्मि !

अन्वयः—कपायरहित, परिषहजयी, जितेन्द्रिय, प्रज्ञापुञ्ज, पवित्रचरित्रनिधि, धर्म के निर्दोष प्रचारक इस गुरु को मेरे अगणित नमन हैं ।

युगपुरुषद्वयसम्मेलनम्:—

महात्मगान्धी युगबोधचेता उपस्थितो ऽभून्नुराजकोटे ।
सदार्यवर्यस्य सुदर्शनार्थम् निलीय काले स्वयमेव पार्श्वे ॥६१॥

अन्वयः—युगबोधचेताः महात्मगान्धी सदार्यवर्यस्य सुदर्शनार्थम् निलीय काले राज-
कोटे स्वयमेव आचार्यपार्श्वे ननु उपस्थितः अभूत् !

भावानुवादः—(इसी क्रम मे) आचार्यप्रवर की धवलकीर्ति का विस्तार सुनकर युगप्रबोधक, राष्ट्रपिता, महात्मा गांधी भी स्वतः आकर्षित हो जनता की भीड़ से बचने के लिए छिपकर समय पर राजकोट में आचार्यप्रवर के चरणों में उपस्थित हुए ।

गतेविधानेन गुरोः सदैव विशेषरूपेण यतौरतोऽभूत् ।
इतोपि पूर्वं बहुधा मिमेल, प्रभावितस्तत्समुदारवृत्या ॥६२॥

अन्वयः—स सदा एव गुरोः गतेः विधानेन यतौ विशेष रूपेण रतः अभूत् !
तत्समुदारवृत्या प्रभावितः इतः अपि पूर्वम् तेन गुरुणा सह बहुधा मिमेल !

भावानुवादः—आचार्यप्रवर की अध्यात्मसाधना एवं सामाजिकपरिष्कारसम्बन्धी उपदेशों के क्रिया कलापों से प्रभावित होने से महात्मा गांधी आचार्यप्रवर पर अनन्य श्रद्धा रखते थे । आचार्यश्री की परमउदारवृत्ति से प्रभावित हो वे इससे पूर्व भी अनेकों बार आचार्यश्री से मिले थे । (उन्होंने) गांधीजी ने अपने वक्तव्य मे एक बार कहा था—“भारत में दो जवाहर की पेटियां हैं । एक आपश्री (जवाहरलाल जी म. सा.) धर्म क्षेत्र के जवाहर हैं । और दूसरे राज-
नीति मे पं. जवाहरलाल नेहरू ।

मनोऽसिबन्धोऽसि गुरुप्रवीर यतो गृहीतोऽपि महात्मगांधी ।
रतोऽपि किशकिशो महत्त्वम् प्रसादयेद्यज्जलधि गभीरम् ॥६३॥

अष्टम सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यं

अन्वयः—हे गुरुप्रवीर ! त्वं मतः असि । वन्द्यः असि । यतः महात्मा गान्धी अपि भवता गृहीतः । इतः अधिकं शशिनः किं महत्त्वयत्स गम्भीरम् जलनि-
अपिप्रसादयेत् ।

भावानुवादः—हे श्रेष्ठतम गुरुवर ! आप निश्चित ही सर्वमान्य एवं सर्ववन्द्य हो । क्योंकि जन-जन के महामान्य महात्मागांधी भी आपसे प्रभावित हो अव-
नत हो गए । चन्द्रमा की इससे अधिक महिमा क्या हो सकती है; कि वह परम गम्भीर समुद्र को भी प्रसन्न कर देता है ।

महात्मनीत्यं जगतां समग्रः, समादरस्तत्र विशेषरूपः ।

बभूव मान्योपि तथापि तेन, पदं गुरोः सर्वसमर्थितं तत् ॥६४॥

अन्वयः—इत्थम् महात्मनि (गान्धिमहोदते) विशेषरूपः जगतां समग्रः समादरः
आसीत् । तथापि तेन (महात्मना) गुरुः मान्यः अपि बभूव । तत् गुरोः पदम्
सर्वसमर्थितम् सम्पन्नम् !

भावानुवादः—महात्मा गांधी के प्रति संसार के सभी शान्तिप्रिय देशों का विशेष
समादर था । जब उनके द्वारा भी आचार्यप्रवर सर्वथा मान्य हुए तो उनका
गरिमामय पद सहज ही सर्वसमर्थित होकर विश्वपूज्य हो गया ।

अनेकनेतार उपागतास्ते, सुदर्शनार्थं ननु वन्दनाय ।

प्रियो यथासीत्सकलस्य जन्तोः तथाऽभवद् वल्लभवल्लभोपि ॥६५॥

प्रभावना सर्ग ८ श्लोक ६५, ६६ का विशेष टिप्पण.—

वीतराग देव द्वारा उपदिष्ट साधुधर्म की परिपालना करने आले आचार्य
श्री जवाहर समस्त भव्यों के वन्दनीय पूजनीय थे । देव भी ऐसे महापुरुषों के
चरण चिन्हों में नतमस्तक होते हुए अपने आपको भाग्यशाली समझते हैं ।
पर देवों के समान आम जनता की प्रज्ञा ऐसे विशिष्ट पुरुषों को पहचानने की
नहीं होती है । वह तो रोजी रोटी की अधिक जिज्ञासु होती है । उस प्रि-
यक बात कहने वाले को जनता सर्वसर्वा मानती है । गान्धी जी अहिंसा की
मुख्यता से जनता की अभिलषित वस्तु के विषय में प्रतिपादन करते रहे
थे । इसलिए वे साधारण जनता के सर्वमान्य नेता के रूप में स्थापित हुए ।
जब गांधीजी ने अपनी सूक्ष्म प्रज्ञा से आचार्य जवाहर को पहचाना, तो
उनके चरणों में नतमस्तक हो गये । इस दृश्य को देखकर सामान्य जनता में
आचार्यदेव जवाहर के धर्मनिष्ठ विश्ववन्द्य गरिमामय पद को समझने में मग्न
बनो ।

अन्वयः—गुरुदेवस्य सुदर्शनार्थम् तथा वन्दनायते अनेक नेतारः उपागताः अभवन् ! स सकलस्य जन्तोः यथा प्रियः सदासीत् ! तथा वल्लभवल्लभः अपि अभवत् !

भावानुवादः—आचार्यप्रवर के दर्शन एवं वन्दन हेतु अनेक गणमान्य नेता आते थे । वे सहज ही जनप्रिय थे । जनप्रिय नेताओं तथा महात्मा गाँधी के भी प्रिय होने के कारण वे (आचार्यप्रवर) जन-जन के उच्चतम प्रिय हो गये ।

वल्लभभाईपटेलसंगमः—

पटेल नामाखिलदेशमान्यः, बभूव वज्रायितकर्मवीरः ।
स्वकीयसौभाग्यमलंचकार, विधाय संवन्दनमस्य साधोः ॥६६॥

अन्वयः—अखिलदेशमान्यः वज्रायितकर्मवीरः पटेलनामा बभूव । स अस्य साधोः संवन्दनं विधाय स्वकीयसौभाग्यम् अलंचकार ।

भावानुवादः—कठोरकर्मवीर, सम्पूर्ण देशमान्य, वल्लभभाई पटेल ने भी, आचार्य गुरुदेव के दर्शन कर अपने सौभाग्य को अलंकृत किया था ।

प्रशसनं पूर्वमकारि तेन, समाधिपूर्तेः जनतासमक्षम् ।
न कोपि जातः पुरुषो धरायाम् प्रभावितो नो गुरुदेशनाभिः ॥६७॥

अन्वयः—तेन जनतासमक्षं समाधिपूर्तेः पूर्वम् प्रशसनम् अकारि ! न कोपि पुरुषः धरायातम् जातः यः गुरुदेशनाभिः प्रभावितो नो अभवत् !

भावानुवादः—वल्लभभाई पटेल ने समाधिलीन आचार्यदेव की पूर्व में ही जनता के समक्ष प्रशंसा की कि भूमण्डल पर ऐसा कौनसा व्यक्ति है, जो आचार्यश्री के प्रवचन पान से प्रभावित नहीं हुआ है ?

षिष्या समेतः कुशलः क्रियासु, पटुश्च सूत्रार्थविशिष्टबोधः ।
युगानुकूलः युगबोधकारी यथार्थवक्ता गुरुणा समानः ॥६८॥

अन्वयः—न आचार्यभगवान् श्रियासमेतः क्रियानुकुशलः पटुः सूत्रार्थविशिष्टबोधः

अन्वयः—हे गुरुप्रवीर ! त्वं मतः असि । वन्द्य. असि । यतः महात्मा गान्धी अपि भवता गृहीतः । इतः अधिकं शशिनः किं महत्त्वयत्स गम्भीरम् जलवि-
अपिप्रसादयेत् ।

भावानुवादः—हे श्रेष्ठतम गुरुवर ! आप निश्चित ही सर्वमान्य एवं सर्वव्यापी
हो । क्योंकि जन-जन के महामान्य महात्मागांधी भी आपसे प्रभावित हो अव-
नत हो गए । चन्द्रमा की इससे अधिक महिमा क्या हो सकती है; कि वह
परम गम्भीर समुद्र को भी प्रसन्न कर देता है ।

महात्मनीत्थं जगतां समग्रः, समादरस्तत्र विशेषरूपः ।

बभूव मान्योपि तथापि तेन, पदं गुरोः सर्वसमर्थितं तत् ॥६४॥

अन्वयः—इत्थम् महात्मनि (गान्धिमहोदते) विशेषरूपः जगतां समग्रः समादरः
आसीत् । तथापि तेन (महात्मना) गुरुः मान्यः अपि बभूव । तत् गुरोः पदम्
सर्वसमर्थितम् सम्पन्नम् !

भावानुवादः—महात्मा गांधी के प्रति संसार के सभी शान्तिप्रिय देशों का विशेष
समादर था । जब उनके द्वारा भी आचार्यप्रवर सर्वथा मान्य हुए तो उनका
गरिमामय पद सहज ही सर्वसमर्थित होकर विश्वपूज्य हो गया ।

अनेकनेतार उपागतास्ते, सुदर्शनार्थं ननु वन्दनाय ।

प्रियो यथासीत्सकलस्य जन्तोः तथाऽभवद् वल्लभवल्लभोपि ॥६५॥

प्रभावना सर्ग ८ श्लोक ६५, ६६ का विशेष टिप्पण—

वीतराग देव द्वारा उपदिष्ट साधुधर्म की परिपालना करने आले आचार्य
श्री जवाहर समस्त भव्यों के वन्दनीय पूजनीय थे । देव भी ऐसे महापुरुषों
चरण चिन्हों में नतमस्तक होते हुए अपने आपको भाग्यशाली समझते हैं
पर देवों के समान आम जनता की प्रज्ञा ऐसे विशिष्ट पुरुषों को पहचानने
नहीं होती है । वह तो रोजी रोटी की अधिक जिज्ञासु होती है । उस वि-
यक्त बात कहने वाले को जनता सर्वेसर्वा मानती है । गान्धी जी अहिंसा
मुख्यता से जनता की अभिलषित वस्तु के विषय में प्रतिपादन करते हैं
थे । इसलिए वे साधारण जनता के सर्वमान्य नेता के रूप में स्थापित हुए
जब गांधीजी ने अपनी सूक्ष्म प्रज्ञा से आचार्य जवाहर को पहचाना, तो
उनके चरणों में नतमस्तक हो गये । इस दृश्य को देखकर सामान्य जनता
आचार्यदेव जवाहर के धर्मनिष्ठ विश्ववन्द्य गरिमामय पद को समझने में
बनी ।

अन्वयः—गुरुदेवस्य सुदर्शनार्थम् तथा वन्दनायते अनेक नेतारः उपागताः अभवन् ! स सकलस्य जन्तोः यथा प्रियः सदासीत् ! तथा वल्लभवल्लभः अपि अभवत् !

भावानुवादः—आचार्यप्रवर के दर्शन एवं वन्दन हेतु अनेक गणमान्य नेता आते थे । वे सहज ही जनप्रिय थे । जनप्रिय नेताओं तथा महात्मा गाँधी के भी प्रिय होने के कारण वे (आचार्यप्रवर) जन-जन के उच्चतम प्रिय हो गये ।

वल्लभभाईपटेलसंगमः—

पटेल नामाखिलदेशमान्यः, बभूव वज्रायितकर्मवीरः ।
स्वकीयसौभाग्यमलंचकार, विधाय संवन्दनमस्य साधोः ॥६६॥

अन्वयः—अखिलदेशमान्यः वज्रायितकर्मवीरः पटेलनामा बभूव । स अस्य साधोः संवन्दन विधाय स्वकीयसौभाग्यम् अलंचकार ।

भावानुवादः—कठोरकर्मवीर, सम्पूर्ण देशमान्य, वल्लभभाई पटेल ने भी, आचार्य गुरुदेव के दर्शन कर अपने सौभाग्य को अलंकृत किया था ।

प्रशंसनं पूर्वमकारि तेन, समाधिपूर्तेः जनतासमक्षम् ।
न कोपि जातः पुरुषो धरायाम् प्रभावितो नो गुरुदेशनाभिः ॥६७॥

अन्वयः—तेन जनतासमक्षं समाधिपूर्तेः पूर्वम् प्रशंसनम् अकारि ! न कोपि पुरुषः धरायातम् जातः यः गुरुदेशनाभिः प्रभावितो नो अभवत् !

भावानुवादः—वल्लभभाई पटेल ने समाधिलीन आचार्यदेव की पूर्वं में ही जनता के समक्ष प्रशंसा की कि भूमण्डल पर ऐसा कौनसा व्यक्ति है, जो आचार्यश्री के प्रवचन पान से प्रभावित नहीं हुआ है ?

श्रिया समेतः कुशलः क्रियासु, पटुश्च सूत्रार्थविशिष्टबोधः ।
गुगानुकूलः गुगबोधकारी यथार्थवक्ता गुरुणा समानः ॥६८॥

अन्वयः—स आचार्यभगवान् श्रियासमेतः क्रियासुकुशलः पटुः सूत्रार्थविशिष्टबोधः

अष्टम सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

युगानुकूलः युगबोधकारी, यथार्थवक्ता गुरुणा समानः आसीत् !

भावानुवादः—वास्तव में आचार्यप्रवर अनन्त अध्यात्मश्रीसम्पन्न, संयमक्रियाओं में कुशल, सूत्रार्थ के विशिष्ट ज्ञाता, युगानुकूलप्रबोधप्रदाता यथार्थ प्रवक्ता एवं बृहस्पतिवत् प्रज्ञा निधि थे ।

तथैव राज्ञां गणना न कापि, समाभवन् भक्तियुताः कियन्तः ।
कुटीरप्रासादसमग्रवासे, समानरूपेण समाजितोऽयम् ॥६९॥

अन्वयः—तस्य समक्षे राज्ञाम् अपि तथैव न कापि गणना आसीत् । कियन्तः भक्तियुताः समाभवन् । कुटीरप्रासादसमग्रवासे अयम् (गुरुः) समानरूपेण सभाजितः अभवत् !

भावानुवादः—तत्कालीन राजा—महाराजाओं की भी आचार्य गुरुदेव के समान प्रतिष्ठा नहीं थी । उनके अनेक भक्त थे । गरीबों की भोंपड़ी से लेकर राज-महलों तक आचार्यप्रवर आदृत एवं पूजित थे ।

स्वदेशभागो ननु कोपि भूयात् गतोहि यत्रैवसमर्चितः सः ।
गुणोहि पूज्यो भवतीहलोके, न नामरूपे नवयो न लिङ्गम् ॥७०॥

अन्वयः—स्वदेशभागः ननु कः अपि भूयात्, सहि यत्रैव गतः तत्रैव समर्चितः अभवत् । इह लोके गुणः हि पूज्यः भवति ! नाम रूपे न । वयः न । लिङ्गं न भवति !

भावानुवादः—गुरुदेव जहाँ भी गए पूजित हुए । चाहे वह भारत का कोई भी प्रदेश क्यों न हो । क्योंकि संसार में गुण की ही सर्वत्र पूजा होती है । नाम, रूप, आयु अथवा लिङ्ग की नहीं ।

यथा प्रदेशे ननु दाक्षिणात्ये प्रभावशाली च मतो बभूव ।
तथैव तद् गुर्जररम्यभागे समाभवद् वन्दितपूजितश्च ॥७१॥

अन्वयः—यथा दाक्षिणात्ये प्रदेशे ननु स प्रभावशालीमतः च बभूव । तथा च गुर्जररम्यभागे अपि वन्दित पूजितश्च समभवत् !

भावानुवादः—आचार्यप्रवर जैसे दक्षिण में महाप्रभावक के रूप में प्रसिद्ध हुए ।
वैसे ही धर्ममय रमणीय गुजरात की भूमि में भी जैन-जन द्वारा अभिवन्दित
एवं पूजित हुए ।

उवास वर्षासमयेन तत्र, प्रभावनासीद् ध्रुवधर्मकृत्ये ।

नवीनसंजागरणं च जातम्, विशिष्टलाभोऽजनि संविभागे ॥७२॥

अन्वयः—तत्र वर्षासमयेन उवास । ध्रुवधर्मकृत्ये प्रभावना आसीत् । नवीन
जागरणं च जातम् । तत्र गुर्जरसंविभागे विशिष्टलाभः अजनि !

भावानुवादः—गुजरात की पावन धरती पर उन्होंने कुछ वर्षावास व्यतीत किये ।
धार्मिक प्रवृत्ति में अभूतपूर्व प्रभावना हुई । धर्म के क्षेत्र में नूतन जागरण हुआ
और गुजरात प्रान्त को अलभ्य लाभ प्राप्त हुआ ।

उदारदृष्ट्या ननु देशनाभिः, समत्वयोगेन विशेषतश्च ।

युतश्च लाभेन समस्त एव, जले स्थले स्यन्दत एव देवः ॥७३॥

अन्वयः—उदारदृष्ट्या देशनाभिः विशेषतः च समत्वयोगेन समस्त एव लाभेन
युतः अभवत् ! यतः देवः (मेघः) जले स्थले च स्यन्दत एव !

भावानुवादः—जैसे मेघ जल एवं स्थल पर समान रूप से वरसता है । वैसे ही
आचार्यप्रवर के द्वारा भी उदार देशनाभियों एवं सर्वोच्च समत्व योग के माध्यम
से सभी लाभान्वित हुए ।

अन्ते उपजातिछन्दः—

सर्वत्र देशे भुवि भारतेऽस्मिन्, जातः प्रसिद्धः परमोपकारी ।

हिमाद्रिगर्वोन्नतसानुशोभा सदैव रम्यातिविशिष्टरूपा ॥७४॥

अन्वयः—अस्मिन् भारते भुविदेशे सर्वत्र परमोपकारी प्रसिद्धः जातः । तस्य च
सदैव रम्या अतिविशिष्टरूपा हिमाद्रिगर्वोन्नतसानुशोभा अभवत् !

भावानुवादः—भारत वर्ष की इस अष्टमात्म भूमि पर आचार्य प्रभु सर्वत्र परम

अथ नवमः सर्गः

सुभाषितात्मकः—

(उपजातिवृत्तम्)

विद्वद्वरेण्यस्य विदांबरस्य, युगप्रधानस्य युगन्धरस्य ।
यशोऽवदातस्य चरित्रनेतु, निदर्शनं सूक्तिचयस्य किञ्चिद् ॥१॥

अन्वयः—विद्वद्वरेण्यस्य, विदांबरस्य, युगप्रधानस्य, युगन्धरस्य, यशोवदातस्य, चरित्रनेतुः, सूक्तिचयस्य, किञ्चित् निदर्शनम् (क्रियते) ।

भावानुवादः—विद्वत् श्रेष्ठ, विद्वत्पूज्य, युगप्रधान, युगीन चेतना के संवाहक, निर्मलयशस्वी, चरित्रनायक, श्रीमज्जवाहराचार्य द्वारा प्रयुक्त सूक्तियों का कुछ निदर्शन किया जाता है ।

चिन्तामणेः कल्पतरोः समस्य, संशामकस्याखिलरोगराशेः
रत्नस्य सूक्तेश्च गुणाकरस्य, महत्त्वमेतत्परिभावनीयम् ॥२॥

अन्वयः—चिन्तामणेः, कल्पतरोः समस्य, अखिलरोगराशेः संशामकस्य, गुणाकरस्य चरित्रनेतुः रत्नस्य (इव) सूक्तेः च एतत् महत्त्वं परिभावनीयम् ।

भावानुवादः—चूँकि आचार्यप्रवर द्वारा प्रवचन पर प्रयुक्त सूक्तियाँ अनमोल मुक्ता के तुल्य हैं । अतः गुणनिधि, कल्पतरु तथा चिन्तामणि के समान भाव-रोग को नष्ट करने वाले श्री मज्जवाहराचार्य की सूक्तियों का महत्त्व अवश्य मननीय है ।

निशम्य सूक्तीः प्रसभं तदुक्तीः निष्ठाश्रिताः धर्मपथं चरन्ति ।
भट्टानवन्तश्च नराः शमार्थम्, यथा निधिं प्राप्य रमन्ति दीनाः ॥३॥

नवम सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

अन्वयः—श्रद्धान्वन्तः नराः तदुक्तीः सूक्तीः प्रसभं निशम्य निष्ठाश्रिताः (सन्तः) शमार्थं दीनाः यथा निधिं प्राप्य रमन्ति (तथा) धर्मपथं चरन्ति !

भावानुवादः—श्रद्धावान्—व्यक्ति आचार्यप्रवर द्वारा प्रदत्त सूक्तियों का श्रवण कर वैसे ही धर्म पर चल पड़ते हैं । जैसे कि मनः शान्ति का इच्छुक निर्धन व्यक्ति बहुमूल्य निधि प्राप्त कर प्रसन्न हो उठता है ।

मातृभाषाः—

पदं प्रधानं हृदि मातुरेव, दास्याः कदाचिन्नहि सत्यमेतत् ।
तथा स्वभाषा जननीसमाना, मान्या बुधैर्नान्यविदेशिभाषा ॥४॥

अन्वयः—हृदि मातुः एव पदम् प्रधानम् (भवति) नहि कदाचित् दास्याः इति ।
एतत् सत्यम् । तथा स्वभाषा जननीसमाना (भवति) । बुधैः सा मान्या ।
अन्यविदेशिभाषा न मान्या ।

भावानुवादः—यह सत्य है कि मानवहृदय में माता के लिए सर्वोच्च स्थान होता है । दासी के लिए नहीं । मातृभाषा भी माता के तुल्य ही समादरणीय है । विदेशी भाषाओं को वह स्थान नहीं मिल सकता है ।

भौतिक वैभवम्—

धनं मलीनं भुवि पंकतुल्यम्, प्रक्षालनापेक्षमहो न मान्यम् ।
अकिंचनत्वे न च भूतिचिन्ता, तद्भूषणं स्वात्मघनस्य दिव्यम् ॥५॥

अन्वयः—प्रक्षालनापेक्षम् पंकतुल्यम् धनं ननु मलीनम् अहो न मान्यम् । अकिंचनत्वे च भूतिचिन्ता न । तत् (अकिंचनत्वम्) स्वात्मघनस्य (नरस्य) दिव्यम् भूषणम् ।

भावानुवादः—भौतिक वैभव कीचड़ के समान है । उसकी आसक्ति से आत्मा मलीन बनती है । कीचड़ लगने पर उसे प्रक्षालित करना अपेक्षित होता है । अतः आपेक्षितदृष्टि से निर्धनता ही अच्छी है, क्योंकि वहां चिन्ता कम गतानी

है । जो आत्मतत्त्व को ही वास्तविक समझते हैं, उनके लिए निर्धनता दिव्य-
आभूषण के रूप में होती है ।

तपः शक्तिः—

तुष्यन्ति देवास्तपसाभिभूता, स्तेनैव सर्वद्विजनिर्जगत्याम् ।
तीर्थकरत्व ननु दुर्लभं नो तपोमयं विश्वमिदं समग्रम् ॥६॥

अन्वयः—तपसाभिभूताः देवाः तुष्यन्ति । तेन एव जगत्यां सर्वद्विजनिः
(जायते) । तत् तीर्थकरत्वम् अपि नहि दुर्लभम् । इदम् समग्रं विश्वं तपोमयम्
इति !

भावानुवादः—तप की शक्ति अपार है । तप के द्वारा देवता भी काँप उठते हैं ।
और वे तपस्वी के चरणों की शरण ग्रहण करते हैं । तप से ऋद्धि सिद्धि
सुख सम्पत्ति सभी कुछ उपलब्ध होता है । तीर्थकरत्व की सर्वोत्तम ऋद्धि भी
तपस्वी के लिए दुर्लभ नहीं है । संक्षेप में यह समस्त विश्व ही तपोमय है ।

नीतिमार्गः—

अन्यायरोधस्य भवेत्प्रबोधो, जायेत शक्तेरपि तत्र शोधः ।
चिन्ताप्यऽसूनान्ननु नैवकार्या, न्याय्यैव वृत्तिर्ब्रतिभिर्विधेया ॥७॥

अन्वयः—अन्यायरोधस्य प्रबोधः भवेत् । तत्र शक्तेः अपिशोधः जायेत । ननु
असूनाम् चिन्ता अपि न एव कार्या । ब्रतिभिः न्याय्या च वृत्तिः विधेया !

भावानुवादः—प्रत्येक मानव को यथाशक्ति अन्याय प्रतिकार के प्रति सक्रिय
होना चाहिये । इस कार्य में मृत्यु की भी चिन्ता नहीं होनी चाहिये । व्रत-
धारी व्यक्तियों को तो नीतिमार्ग का ही अवलम्बन लेना चाहिये ।

भृगयानिषेधः—

भृगाः अरण्यस्य विभूषणानि, तेजोवितुं शक्ततमाः नृनुल्याः ।
विज्ञाय व्यर्थान्नु तान् कदाचित्, स्वप्नेपि हन्तुन्न कृताधिकारः ॥८॥

अन्वयः—मृगाः अरण्यस्य विभूषणानि सन्ति ! ते नृतुल्या एव जीवितुं शक्ततमाः ।
कदाचित् तान्व्यर्थान् विज्ञाय स्वप्नेऽपि हन्तुम् ननु नकृताधिकारः अस्ति !

भावानुवादः—मृग वन की शोभा बढ़ाने वाले होते हैं । वे भी मानव की तरह
ही जीवित रहने के अधिकारी हैं । व्यर्थ समझकर किसी को भी उन्हें मारने
का स्वप्न में भी अधिकार नहीं है ।

ब्रह्मचर्यम्:—

रसायनं शक्तिकरं सशक्तम्, दिव्यं च तेजो विदधाति नित्यम् ।
न दुर्लभं किञ्चिदपीह यस्मात्, तद् ब्रह्मचर्यं परिपालनीयम् ॥९॥

अन्वयः—शक्तिकरं सशक्तम् रसायनम् अस्ति । तद् नित्यं दिव्यं तेजः च विद-
धाति । इह यस्मात् किञ्चिद् अपि दुर्लभम् न । तत् ब्रह्मचर्यम् सर्वैः परिपाल-
नीयम् ।

भावानुवादः—जो अपरिमेय शक्ति प्रदाता, अनुपम रसायन है । प्रतिपल दिव्य
तेजस्विता की सर्जना करने वाला है । तथा विश्व में जिसके लिए कोई भी
कार्य दुर्लभ नहीं है । उस ब्रह्मचर्य का परिपालन प्रत्येक व्यक्ति को करना
चाहिये ।

तथाकथितं विज्ञानम्:—

मनुष्यतायेन विकासमेति, समानभावेन च मान्यमेव ।
विवर्धते पाशववृत्तिरस्मात् तन्नेव विज्ञानपदं लभेत ॥१०॥

अन्वयः—येन मनुष्यता विकासम् एति ! तत् सामान्यभावेन च मान्यम् एव ।
अस्मात् पाशववृत्तिः विवर्धते तत् विज्ञानपदम् न एव लभेत !

भावानुवादः—जिसके द्वारा मानवता विकास को प्राप्त होती है । उसे मनुष्य-
योग कहा जा सकता है । किन्तु उसे विज्ञान नहीं कहा जा सकता है कि
जिसमें पशुता की वृद्धि होती है ।

सम्पत्तेरुपयोगः—

इदं मदीयं ममता न युक्ता, तथैव पापस्य जनिध्रुवेयम् ।
नेदं ममेति स्वयमेव वित्तम् समाजकल्याणकृतौ समर्प्यम् ॥११॥

पञ्चयः—इदं मदीयं इति ममता न युक्ता । तथा एव पापस्य जनिः ध्रुवा
एव । इदम् मम न इति स्वयम् एव सर्वम् वित्तम् समाजकल्याणकृतौ समर्प्यम् !

भावानुवादः—“यह वैभव मेरा है” धन के प्रति ऐसा ममत्वभाव परिवर्जनीय
है । क्योंकि उस ममत्व भाव से निश्चित ही पाप कर्मों का बन्धन होता है ।
यह धन सदा मेरे पास स्थिर रहने वाला नहीं है । इस प्रकार का चिन्तन कर
उस धन का स्वयं ही समाज कल्याण के कार्यों में उपयोग कर देना चाहिये ।

कष्टसहनम्—

सत्येव कष्टानि महान्ति भूमौ, जेतुं प्रयत्नोपि सदा विधेयः ।
तद्रोदनं दुःखविवर्धनार्थम्, तद्वर्जनं लाभकरं प्रशस्तम् ॥१२॥

पञ्चयः—धरायाम् महान्ति कष्टानि सन्ति एव । तानि जेतुं सदा प्रयत्नः
विधेयः । तद् रोदनम् दुःखविवर्धनार्थम् । तद्वर्जनं प्रशस्तम् लाभकरं भवति ।

भावानुवादः—यह सत्य है कि पृथ्वी पर बड़े-बड़े कष्ट हैं, किन्तु उन पर
विजय प्राप्त करने का प्रयत्न अपेक्षित है । कष्टों को देखकर रुदन करना
कष्टों को बढ़ाता ही है । अतः उसका वर्जन लाभप्रद होता है ।

आत्मा का मूल्यः—

दृश्यं च दृष्ट्वा न रमेत तत्र, द्रष्टुः कदा विस्मरणं च युक्तम् ।
एतस्य मुद्रां करयो विलोक्य सात्मेति वाच्यं किमनर्घ्यमत्र ॥१३॥

पञ्चयः—दृश्यं च दृष्ट्वा तत्र न रमेत । द्रष्टुः कदा विस्मरणं युक्तम्
करयोः एतस्य मुद्राम् विलोक्य सा आत्मा इति च अत्र अनर्घ्यम् किम् इति
वाच्यम् ??

भावानुवादः—अंगुली में बहुमूल्य हीरे की अंगूठी देखकर आप यह कह सकते हैं कि अंगूठी का मूल्य अधिक है । या आप का । अर्थात् अंगूठी अधिक मूल्यवान है या आत्मा ? तात्पर्य यह है कि केवल भौतिक दृश्य पदार्थों में ही रमण नहीं करना चाहिये । भौतिक पदार्थों के द्रष्टा चैतन्य को भूल जाना उचित नहीं है ।

आभूषणः—

शीलेन शोभा न तु भूषणेन, कायस्य जायेत विनश्वरस्य ।
स्त्रीभिर्न लोभोपि तदत्र कार्यो, गुणेषु भूयान्ननु पक्षपातः ॥१४॥

अन्वयः—विनश्वरस्य कायस्य शोभाशीलेन भवति । नतु भूषणेन । तत् अत्र (भूषणे) स्त्रीभिः लोभः अपि न कार्यः । ननु गुणेषु पक्षपातः भूयात् !

भावानुवादः—शरीर विनश्वर है तथापि इसकी शोभा आभूषणों से नहीं पवित्र स्वभाव से ही होती है । अतः महिलाओं को चाहिये कि आभूषणों के प्रति ममत्व भाव नहीं रखें । उनका अनुराग सदैव गुणों पर होना चाहिये ।

भारतीय किसानः—

देशस्य सद्भाग्यमतीवदीप्तम्, यन्नाढ्यतुल्याः कृषकाः प्रताराः ।
शुद्धा विनीताः कृषिकर्मवीराः तदन्यथा कृच्छ्रनिपातनैव ॥१५॥

अन्वयः—यत् कृषकाः आढ्यतुल्याः प्रताराः न इति देशस्य अतीव दीप्तम् सद् भाग्यम् अस्ति । ते कृषिकर्मवीराः शुद्धाः विनीताः सन्ति । तदन्यथा तु कृच्छ्र निपातना एव !

भावानुवादः—देश का यह अत्यन्त सौभाग्य है कि यहां के ग्राम कृषक वर्ग ने अधिकांश घनाघीशों की तरह ठगविद्या नहीं सीखी है । वे विनीत, शुद्धहृदय, एवं कृषिकर्म में वीर हैं । यदि ऐसा नहीं होता । तो कहा नहीं जा सकता कि भारत को कितनी कठिनाईयों का सामना करना पड़ता ।

परमात्म-पद-प्राप्तिः—

प्राप्त्यै पदस्येश्वरनायकस्य संसाधनानां परमस्य पुंसो ।
हिताय जीवस्य युगान्तकारि प्रबोधितं विंशतिसूत्रमेतत् ॥१६॥

अन्वयः—ईश्वर नायकस्य पदस्य प्राप्त्यै परमस्यपुंसः संसाधनानां हिताय जीवस्य युगान्तकारि एतत् विंशतिसूत्रम्प्रबोधितम् !

भावानुवादः—प्रभु ने परम पुरुषार्थ की साधना में लीन साधक के लिए तीर्थंकर पद प्राप्ति के बीस बोलों का प्रबोध दिया है ।

दुःखमुक्तिः—

क्रमप्रवृत्तासु दलदृशासु, न रागवैरद्युतयो विधेयाः ।
समत्वभावश्च सुरक्षणीयः, दुःखाद् विमुक्तेरयमेवमार्गः ॥१७॥

अन्वयः—क्रमप्रवृत्तासु दलदृशासु, रागवैरद्युतयः न विधेयाः । समत्वभावः च सुरक्षणीयः । दुःखाद् विमुक्तेः अयम् एव मार्गः ।

भावानुवादः—क्षण-क्षण में परिवर्तनशील जागतिक स्थितियों में राग-द्वेष का परित्याग करना चाहिये । समत्वभाव की साधना करनी चाहिये । दुःखमुक्ति का यही एक मार्ग है ।

तपस्विवचनमाधुर्यम्—

तपस्विनो वाक् नितरां पवित्रा, तपश्च तस्यैव सभाजनीयम् ।
स्वकीयवाचा विभयां करोति पीयूषपूर्त्या जनससदं सः ॥१८॥

अन्वयः—तपस्विनः वाक् नितरां पवित्रा भवति । तस्य एव तपः च सभाजनीयम् सजनससदम् पीयूषपूर्त्या स्वकीयवाचाविभयां करोति !

भावानुवादः—वही तपस्वी प्रशंसा का पात्र है । जिसकी वाणी में माधुर्य हो

नवम सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

कितना भी बड़ा तपस्वी हो । उसे असत्य अथवा कटुवाणी बोलने का अधिकार नहीं है । वास्तविक तपस्वी वह है जो अपनी अमृतवाणी से भयाक्रान्त-व्यक्ति को भी निर्भय बना देता है ।

अहिंसा:-

अहिंसया जीवनमत्र धार्यम्, न हिंसनं चैव कदापि कार्यम् ।
धर्मेन जीवव्यपरोपणं स्यादहिंस्यभावो महतो महीयान् ॥१९॥

अन्वयः—अत्र जीवनम् अहिंसया धार्यम् ! कदापि हिंसनम् न एव कार्यम् । जीव व्यपरोपणम् धर्मः न स्यात् । अहिंस्यभावः महतः महीयान् (अस्ति) ।

भावानुवादः—सभी व्यक्तियों को अहिंसा के द्वारा ही जीवन धारण करना चाहिये । किसी भी प्राणी की हिंसा कदापि नहीं करनी चाहिये । जीवहिंसा को धर्म कदापि नहीं कहा जा सकता है । अहिंसा का भाव ही सर्वतो महान् होता है ।

सत्यम्:-

सत्यात्मकं जीवनमत्र भव्यम्, कायेन वाचा मनसा च सत्यम् ।
आराधनीयं भविकैर्जनैश्च, प्रतिष्ठितं सर्वमिदं च सत्ये ॥२०॥

अन्वयः—अत्र सत्यात्मकं भव्यम् जीवनम् (स्यात्) । कायेन वाचा मनसा च सत्यम् आश्रयणीयम् । भविकैः जनैः च सत्यम् आराधनीयम् । सर्वम् इदम् च सत्ये प्रतिष्ठितम् (आस्ते) ।

भावानुवादः—समस्त मानवों का जीवन सत्यमय होना चाहिये । मनसा-वाचा-कर्मणा सत्य का ही आश्रय लेना चाहिये । भव्यप्राणियों को सत्य की ही आराधना करनी चाहिये । सब कुछ तो सत्य में ही प्रतिष्ठित है ।

सर्वत्र सत्यस्य समग्रलोके, विचारसंभाषणसंप्रयोगैः ।
उत्कृष्टसिद्धिं श्रयते मनुष्यः, वतान्यथा जीवनमेव नष्टम् ॥२१॥

अन्वयः—मनुष्यः समग्रलोके सर्वत्र सत्यस्य विचारसम्भाषणसंप्रयोगैः उत्कृष्ट-
सिद्धिम् श्रयते । वत अन्यथा जीवनम् एव नष्टम् !

भावानुवादः—सत्य के विचार और सत्य सम्भाषण के द्वारा ही मनुष्य सर्वत्र
समग्र लोक में सर्वोच्च सिद्धि को प्राप्त कर सकता है । अन्यथा उसका जीवन
ही व्यर्थ है ।

धर्मस्य मार्गः—

परस्य दुःखाद् विनिवृत्तये च, कष्टानि सोढुं यतनीयमेव ।
सत्त्वस्य सौख्ये सुखमेव मान्यं, धर्मस्य सोपानमनर्घमाद्यम् ॥२२॥

अन्वयः—परस्य दुःखाद् विनिवृत्तये कष्टानि सोढुम् यतनीयम् एव । सत्त्वस्य
सौख्ये सुखम् एव मान्यम् । इदम् एव धर्मस्य अनर्घम् आद्य सोपानम् (अस्ति) ।

भावानुवादः— धर्म का बहुमूल्य एवं प्रथम सोपान यह है कि दूसरों के दुःख की
निवृत्ति हेतु स्वयं कष्टों को सहन करे । अन्य प्राणियों को सुख प्रदान करने
में स्वयं को सुखानुभव होता है ।

विपरीत बोधः—

विकारबुद्ध्या विपरीतबोधः काठिन्यसारत्यमये प्रपञ्चे ।
विकारनाशे परमात्मतत्त्वम्, जायेत सर्वं सरलं समन्तात् ॥२३॥

अन्वयः—काठिन्यसारत्यमये प्रपञ्चे विकार बुद्ध्या विपरीतः बोधः जायेत ।
विकारनाशे सति परमात्मतत्त्वम् सर्वम् समन्तात् सरलं जायते ।

भावानुवादः—यह ससार सरल एव कुटिल उभय रूप है, किन्तु विकार बुद्धि के
कारण विपरीत बोध होने लगता है । जब विकार समाप्त हो जाता है तो
परमात्मतत्त्व का बोध सरल—सहज हो जाता है ।

आत्मोन्नतिः स्यात्परमा पुनीता, विश्वस्य भिन्नाऽखिलमानवानाम् ।
मलीमसानां हृदि संस्थितानाम् भवेद्विनाशो यदि वासनानाम् ॥२४॥

अन्वयः—यदि विश्वस्य भिन्नाऽखिलमानवानां हृदिसंस्थितानां मलीमसानां वास-
नानां विनाशः भवेत् (तदा) परमा पुनीता आत्मोन्नतिः स्यात् ।

भावानुवादः—संसार के समस्त व्यक्तियों के हृदय में स्थित मलीन वासनाएं
यदि समाप्त हो जाएं तो परम पुनीत आत्मोन्नति सहज सम्पन्न हो सकती है ।

पर्यूषणः—

वैरस्मृतिर्नो ननु नीतिधारः वहेज्जनेषुर्मिलमञ्जुहारः ।

कालुष्यभावस्य न कोपि भारः, पर्यूषणे पर्वणि सद्बिचारः ॥२५॥

अन्वयः—पर्यूषणे पर्वणि वैरस्मृतिः नो, ननु जनेषुर्मिलमञ्जुहारः (प्रेमधारः)
वहेत् । कालुष्यभावस्य न कः अपि भारः सद्बिचार एव (भवेत्) !

भावानुवादः—पर्यूषण पर्व सद्बिचारों आत्मशुद्धि का पर्व है । इस प्रसंग पर
किसी भी प्रकार के वैरभाव का उदय नहीं होना चाहिये । समस्त कालुष्य
भाव के निष्कासन एवं सद्बिचारों के सृजन के द्वारा समस्त मानव हृदयों में
लहरों के मनोरम हार के तुल्य स्नेह की धारा बहनी चाहिये ।

धर्मः—

आभ्यन्तरं वस्तु सुरक्षणीयम् प्राणप्रियं तर्पणमात्रमेकम् ।

वर्ज्यान्निवृत्तिः करणीयवृत्तिः धर्मोऽस्ति नैवं स तु बाह्यरूपः ॥२६॥

अन्वयः—प्राणप्रियम् एकम् तर्पणमात्रम् वर्ज्यात् निवृत्तिः करणीयवृत्तिः धर्माभ्यु-
क्षणीयम् आभ्यन्तरम् वस्तु अस्ति । एवम् स तु (धर्मः) बाह्यरूपः न (अस्ति) ।

भावानुवादः—समस्त आत्माओं को आत्मशान्ति से तृप्त करने वाला, निषेध
का परित्याग एवं त्रिविध का संग्रहण स्वरूप धर्म ही एकमेव प्राणाधिक प्रिय
सुरक्षणीय अन्तस्त्व है । यह केवल बाह्य आचार रूप ही नहीं है ।

चारित्र्यबलः—

सर्वेष्वसंख्यात बलेषु शक्तम्, बलं बलीयश्चरिताभिधानम् ।
सत्येव तस्मिन्पराखिलानि, भृतानि रामे नतु रावणेऽपि ॥२७॥

अन्वयः—सर्वेष्वसंख्यातबलेषु शक्तम् बलीयः चरिताभिधानं बलम् (अस्ति)
तस्मिन् रामे अपराखिलानि (बलानि) भृतानि सन्ति एव । रावणे अपि नतु
(भृतानि) ।

भावानुवादः—ससार के समस्त बलों में चारित्र्य का बल ही सर्वोत्तम सर्वोच्च
होता है । चरित्र बल के कारण ही राम में अन्य अनेक गुणों का समन्वय
हुआ । इसके विपरीत चरित्रबल के अभाव से रावण पराजित हुआ ।

शीलप्रकाशः--

दीपप्रकाशे न तमोविलासः, तथैव शीलस्य न पापमग्रे ।
सन्तिष्ठते किन्तु तदर्थमेषाम्, धैर्योद्यमानां दृढता विधेया ॥२८॥

अन्वयः—यथा दीपप्रकाशे तमोविलासः न । तथा एव शीलस्य अग्रे पापम् न
सन्तिष्ठते । किन्तु तदर्थम् एषाम् धैर्योद्यमानाम् दृढता विधेया !

भावानुवादः—जैसे दीप शिखा के समक्ष अन्धकार नहीं ठहरता है । वैसे ही
शील के जाज्वल्यमान प्रकाश के सामने पाप भी नहीं टिकता है; किन्तु पाप
के अन्धकार को समाप्त करने एवं शीलप्रकाश का विस्तार करने के लिए
धैर्य एव सतत-प्रयत्न की अपेक्षा रहती है ।

मुक्ताहारवीरवाणीः--

नो राजते मौक्तिकदामभिर्न, संजायते तैः किमपीह शर्म ।
कायात्मनोगौरवमेवमाप्नुम् धैर्येण कार्या जिनवीरवाणीं ॥२९॥

अन्वयः—ना मौक्तिकदामभिः नो राजते । तैः इह किमपि शर्म संजायते ।
एवम् कायात्मनोः गौरवम् आप्नुम् धैर्येण जिनवीर वाणीधार्या (जनैरितिशेषः) ।

भावानुवादः—मानव मोतियों की माला से सुशोभित नहीं होता है । और न उनसे यहाँ कुछ भी कल्याण साधा जा सकता है । शरीर तथा आत्मा के गौरव की वृद्धि हेतु धैर्यपूर्वक प्रभु महावीर की वाणी रूप भूषण चाहिये ।

मानवीयतनुः—

शरीरमाप्तंवत मानवस्य सुदुर्लभं केवलपुण्यलभ्यम् ।

जगद् विभूतेविनिमापनेन, कुत्रापि केनापि कथंच लभ्यम् ॥३०॥

अन्वयः—मानवस्य सुदुर्लभ शरीरम् ननु केवलपुण्यलभ्यम् आप्तम् । जगद् विभूतेः विनिमापनेन तत् कुत्रापि केनापि कथं च लभ्यम् (अस्ति) ??

भावानुवादः—यह सुदुर्लभ मानवीय तन केवल प्रबल पुण्योदय से उपलब्ध हुआ है । ससार की समस्त विभूतियों—सम्पदाओं के विनिमय से भी इसे कभी कोई किसी भी प्रकार से नहीं पा सकता है ।

परमात्मनः शरणम्—

मानेन कल्प्यं बलमत्र हेयम्, नो तत्कदाचिद्धितमातनोति ।

परात्मतत्त्वंम् शरणं विधेयम्, तेनैव संसिध्यति कार्यजातम् ॥३१॥

अन्वयः—अत्र मानेन कल्प्यम् बलम् हेयम् तत् कदाचित् हितम् नो आतनोति । परात्मतत्त्वंम् शरणं विधेयम् । तेन एव कार्यजातम् संसिध्यति !

भावानुवादः—अभिमान के आधार पर कल्पित बल सर्वथा हेय है । क्योंकि वह हित साधन में कदापि सक्षम नहीं होता है । वास्तव में परमात्मदेव की शरण के द्वारा ही समस्त सिद्धियों के द्वार उद्घाटित होते हैं ।

सन्त जीवनम्—

वियोगभीता न भवन्ति सन्तः, संयोगहृष्टा न कदापि जाताः ।

विवेकशीला विनयप्रधानाः, माध्यस्थ्यभावं दधतेऽभियुक्ताः ॥३२॥

अन्वयः - सन्तः अभियुक्ताः वियोगभीताः न भवन्ति ! कदापि सयोगहृत्ता न जाताः । ते विवेकशीलाः विनयप्रधानाः युक्ताः च माध्यस्थ्यभावम् दधते !

भावानुवादः—सन्त जीवन वह है, जो वियोग एवं संयोग में समत्व की उपासना करे । न वियोग से भयभीत हो और न सयोग से हर्षित । विवेकशील एवं विनयप्रधान होकर मध्यस्थवृत्ति में ही रमण करे ।

पापशुद्धिः—

पापस्य संगोपनकारणेन न क्षीयते तेन विबर्धते च ।

ततो विवेकेन नरेण नित्यम् कार्या विशोधिर्विहितस्य तस्य ॥३३॥

अन्वयः—पापस्य संगोपनकारणेन तत् (पापम्) न क्षीयते तेन विबर्धते च । ततः नरेण विवेकेन विहितस्य तस्य (पापस्य) विशोधिः कार्या ।

भावानुवादः—कृतपाप छिपाने से समाप्त नहीं होता, अपितु वृद्धि ही पाता है । अतः विवेकशील मानव का यह पुनीत कर्तव्य हो जाता है कि वह कृतपापों की विशेष प्रकार से विवेक द्वारा विशुद्धि करें ।

पवित्रताभिकांक्षाः—

दूरं नयेत्पादविलग्नपंकम् नरो यदि स्यात्पवनाभिलाषी ।

नाल्पोऽपि लेपो मनुजस्य यस्य, कथं तदर्थं प्रयतेत धीरः ॥३४॥

अन्वयः—यदि नरः पवनाभिलाषी स्यात् पादविलग्नपंकं दूरे नयेत् ! यस्य मनुजस्य अल्प. अपि लेपो न, धीरः तदर्थं कथं प्रयतेत !

भावानुवादः—जिस मानव को अल्पतम भी कल्मष नहीं लगा हो, वह धीर पुरुष तो उसको साफ करने का प्रयत्न भी कैसे करेगा । किन्तु जो पवित्रता के आकांक्षी है उन्हें अपने चरणों में लगे कल्मष को भी घो डालना चाहिये ।

तत्त्वनिर्णयः—

न निर्णयो वादविवादरूपे, संजायते तत्त्वचयस्य लोके ।

तमाशु संत्यज्य विवेकबुद्ध्या, जिनेन्द्रनिर्दिष्टपथं प्रयायात् ॥३५॥

अन्वयः—लोके तत्त्वचयस्य निर्णयः वादविवाद रूपे न संजायते । तम् विवादं च आशु संत्यज्य विवेकबुद्ध्या जिनेन्द्रनिर्दिष्टपथं प्रयायात् ।

भावानुवादः—तत्त्व-निर्णय परस्पर वाद-विवाद से नहीं होता है । अतः विवादों को छोड़ कर जिनेन्द्रप्रभु द्वारा कथित मार्ग का विवेक बुद्धि से आश्रय लेना चाहिये ।

अनन्तशक्तिः—

द्वेषश्च रागश्च निसर्गशत्रु, चात्मीयशक्तेः प्रतिरोधकौ स्तः ।

बुद्ध्वा नरेणात्मविशिष्टशक्त्या, जयस्तयोराशुसदा विधेयः ॥३६॥

अन्वयः—रागः च द्वेषः च निसर्गशत्रू आत्मीयशक्तेः प्रतिरोधकौ स्तः । इति बुद्ध्वा नरेण आत्मविशिष्टशक्त्या तयोः जयः आशुसदा विधेयः ।

भावानुवादः—आत्मा की अनन्त शक्ति का विचार करके राग द्वेष का परित्याग कर देना चाहिये; क्योंकि ये दो शत्रु ही उस अनन्त शक्ति को आवृत करते हैं; किन्तु यह आत्मबल के द्वारा ही हो सकता है ।

क्रोधजयीः—

महान् जनः क्रोधविपैर्विहीनः, गर्वस्य मानस्य सदा विजेता ।

सन्तोषवृत्त्या व्यवहारयुक्तो, गुणैर्नरोलोकहितो विशेषः ॥३७॥

अन्वयः—क्रोधविपैः विहीनः जनः गर्वस्य मानस्य च सदा विजेता महान् (भवति) । सन्तोषवृत्त्या गुणैः व्यवहारयुक्तः नरः विशेषः लोकहितः (भवति) ।

भावानुवादः—क्रोधरूपी जहर से विहीन तथा गर्व-अभिमान का विजेता महान्

ही महान् है । क्योंकि सन्तुष्ट चित्त एवं व्यवहार कुशल व्यक्ति क्रोधविजय-
रूप गुणों से लोकप्रिय हो जाता है ।

परलाभएव स्वलाभः—

स्वलाभमिच्छन्परलाभमेव, सदा विदध्यात् मनुजोजगत्याम् ।
परस्य हानेश्च निजस्य हानिः, ज्ञातव्यमेतत् विबुधेन सत्यम् ॥३८॥

अन्वयः—मनुजः जगत्याम् स्वलाभम् इच्छन् परलाभम् एव विदध्यात् । परस्य हानेः
च निजस्य हानिः एतत् विबुधेन सत्यम् ज्ञातव्यम् !

भावानुवादः—पर की हानि से स्वयं की भी हानि होती है । यह एक ध्रुव
सत्य है । अतः ससार में स्वयं के लाभ की कामना वाले मानव को सदा पर-
के प्रति भी सजग रहना चाहिये ।

परमात्मनः स्थानम्—

परात्मदेवस्य पदं प्रशस्तम्, सन्मानसं स्नेहमयं विशिष्टम् ।
तत्रैव प्राप्तिर्भवितेति तस्य, कस्तूरिकैणस्य यथासुनाभौ ॥३९॥

अन्वयः—विशिष्टं स्नेहमयम् सद् मानसम् परात्मदेवस्य प्रशस्तम् पदम् (अस्ति) ।
तत्र एव तस्य प्राप्तिः भविता इति । यथा कस्तूरिका एणस्य सुनाभौ प्राप्यते ।

भावानुवादः—प्रशस्त भाव वाला सद् विचारों का केन्द्र स्नेहमय विशिष्ट मानस
ही परमात्मा का स्थान है । जैसे कस्तूरी मृग की नाभि में ही होती है । वैसे
ही पवित्र हृदय में ही परमात्मा की प्राप्ति हो सकती है ।

आत्म विजयीः—

स्वमेव जित्वा मनुजो जितात्मा, जितेन्द्रियश्च प्रथते प्रदेशे ।
विश्वासपात्रं जनसन्निधाने विशेषतोऽयं भववन्दनीयः ॥४०॥

नवम सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

अन्वयः—मनुजः स्वम् एव जित्वा जितात्मा, जितेन्द्रियः च प्रदेशे प्रथते । जन-
सन्निधाने विश्वासपात्रम् च विशेषतः अयम् भववन्दनीयः (भवति) ।

भावानुवादः—स्वयं की आत्मा पर विजय प्राप्त करने वाला मानव ही जितात्मा
एवं जितेन्द्रिय बनकर अपने क्षेत्र में प्रसिद्धि को प्राप्त करता है । मानव समाज
में विश्वास पात्र बनता है । तथा विश्व में विशेष रूप से वन्दनीय भी होता
है ।

धनस्योपयोगः—

यद्यस्ति वित्तं विपुलं समीपे, तद्देयमेवेति परोपकारे ।

नयाति संगे परलोकमार्गे, मोहश्च तस्यापि विसर्जनीयः ॥४१॥

अन्वयः—यदि समीपे विपुलं वित्तम् अस्ति । तत् परोपकारे देयम् एव अस्ति ।
तत् परलोकमार्गे संगे न याति । तस्य अपि च मोहः परिवर्जनीयः !

भावानुवादः—यदि तुम्हारे पास बहुत अधिक धन है; तो उसका परोपकृति में
उपयोग करना चाहिये । क्योंकि धन वैभव परलोक में साथ निभाने वाला
नहीं है । अतः उसके प्रति होने वाले ममत्व का परित्याग कर देना चाहिये ।

धर्मः धर्माभासश्चः—

धर्मस्वरूपेऽवितथे सुरम्ये चाभासरूपे महदन्तरं तत् ।

चर्मावृतः कैतवभूरिभावो नो रासभः संहपदं प्रयाति ॥४२॥

अन्वयः—अवितथे सुरम्ये धर्मस्वरूपे तदाभासरूपे च महत् अन्तरम् (अस्ति) ।
चर्मावृतः कैतवभूरिभावः रासभः संहपदं न प्रयाति !

भावानुवादः—सत्यमय समीचीन धर्म एवं सत्याभासी में दिवा-रात्रि-सा अन्तर
होता है । वृत्तता के विचारों से युक्त किन्तु सिंह के चर्म से आवृत गड्ढा
केवल आवरण मात्र में सिंह पद का भोक्ता नहीं कहा जा सकता है ।

स्वकर्मभोगः—

स्वकर्म भोगो मनुजस्य युषतो, ज्ञात्वेदमव्यग्रमना मनस्वी ।

नेत्रे कराग्रे लगिते स्वकीये परस्य कस्याऽप्युपलम्भनं स्यात् ॥४३॥

अन्वयः—मनुजस्य स्वकर्मभोगः युक्तः । इदम् ज्ञात्वा मनस्वी अव्यग्रमनाः (भवेत्) ।

नेत्रे स्वकीये कराग्रे लगिते कस्य अपि परस्य उपलम्भनम् स्यात् ??

भावानुवादः—स्वयं द्वारा बांधे कर्मों का फलभोग उचित ही है, यह चिन्तन कर मनस्वी मानव चंचल चित्त न बने । अपने नेत्र में अपनी ही अंगुली के लग जाने पर क्या किसी अन्य को उपलम्भ दिया जा सकता है ।

गुणदृष्टिः—

समुज्ज्वलानेव गुणान्परस्य, पश्येन्नरो नावगुणान्कदाचित् ।

मलानि वीथिष्ववलोकमानः, प्राप्नोति हित्वाऽन्यदहो बराहः ॥४४॥

अन्वयः—नरः परस्य समुज्ज्वलानेव गुणान् पश्येत् । कदाचित् अवगुणान् न पश्येत् ! बराहः वीथिषु अवलोकमानः अन्यदत्यक्त्वा अहो ? मलानि प्राप्नोति ।

भावानुवादः—प्रत्येक मानव के लिए यह वाछनीय है कि वह दूसरे में रहे हुए समुज्ज्वल गुणों को ही देखे । अवगुणों की ओर कदापि दृष्टिपात न करे । महान् आश्चर्य है कि गलियों में भ्रमण करता हुआ ग्राम सूकर (सूअर) सब कुछ देखता हुआ भी केवल अशुचि को ही ग्रहण करता है ।

धर्मेविघ्नम्—

वैधुर्यमायाति रहःयमेतत्, धर्मस्य कृत्ये नियतं प्रकृत्या ।

धर्मिस्वभावस्य न कापि हानिः, प्रमाणमन्तः करणप्रवृत्तिः ॥४५॥

अन्वयः—धर्मस्य कृत्ये प्रकृत्या नियतं वैधुर्यम् आयाति एतत् रहस्यम् (अस्ति) ।

धर्मिस्वभावस्य न का अपि हानिः (अत्र) अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रमाणम् ।

भावानुवादः—धर्म के प्रशस्त कार्यों में निश्चय ही नैसर्गिक कष्ट आते हैं। यह एक रहस्यपूर्ण तथ्य है; किन्तु इससे धर्माचरण की स्वाभाविक प्रवृत्ति में कोई हानि नहीं होती है। अन्तःकरण की प्रवृत्ति ही इसका प्रबल प्रमाण है।

देशद्रोहीः—

निजस्य देशस्य वदन्ति निन्दामन्यस्य राष्ट्रस्यच ये प्रशंसाम् ।
ते सन्ति पापाः खलु भोगकीटाः, कथापि तेषां परिवर्जनीया ॥४६॥

अन्वयः—ये निजस्यदेशस्य निन्दाम् अन्यस्य राष्ट्रस्य च प्रशंसाम् वदन्ति। ते खलु भोगकीटाः पापाः सन्ति। तेषाम् कथा अपि परिवर्जनीया !

भावानुवादः—जो व्यक्ति निज देश की निन्दा एवं पर देश की प्रशंसा में लगे रहते हैं। वे देशद्रोही कहलाते हैं। उनकी चर्चा भी परिवर्जनीय है।

तृष्णाः—

त्यक्तुं समीहा यदि वर्तते ते, दुःखं भवाम्भोधिसमं गभीरम् ।
तन्मूलमेकं परिवर्जनीयम्, तृष्णाभिध पातकमाशु शूलम् ॥४७॥

अन्वयः—यदि ते भवाम्भोधिसमं गभीरम् दुःखम् त्यक्तुं समीहावर्तते। तत् मूलम् एकम् शूलम् तृष्णाभिधं पातकम् आशु परिवर्जनीयम्।

भावानुवादः यदि तुम संसार सागर के समान गम्भीर दुःखों से मुक्त होना चाहते हो, तो उसकी एक मात्र जड़ तृष्णा—शूल रूप पाप को शीघ्र ही छोड़ दो।

धनवान् अधिकोविनम्रः—

लब्ध्वा धनं सत्पुरुषा भवन्ति, विशेषनम्राः तरुसन्निभाश्च ।
समीपवासी यदि कोपि दीनः, तत्रापि कश्चिद्धनिकस्य दोषः ॥४८॥

अन्वयः—सत्पुरुषाः धनं लब्ध्वा तरुसन्निभाः च विशेषनम्राः भवन्ति। यदि

समीपवासी कः अपि दीनः (भवति) । तत्र अपि घनिकस्य कश्चित् दोषः (अस्ति) ।

भावानुवादः—सत्पुरुष वह है जो धन—सम्पत्ति की उपलब्धि पर फलवान वृक्ष के समान अत्यन्त विनम्र हो जाता है । यदि कोई पड़ोसी अभावों से पीड़ित है, तो उसमें किसी अपेक्षा से सम्पन्नवर्ग का ही कोई दोष है ।

मानवतनुसत्कार्यहेतुः—

मनुष्यदेहं सुरदुर्लभं च, सम्प्राप्य धर्मः परिपालनीयः ।
तदन्यथा कृत्याविधानभावे, व्यर्थो भवश्चेति विभावनीयम् ॥४९॥

अन्वयः—सुरदुर्लभम् मनुष्यदेहम् सम्प्राप्य च धर्मः परिपालनीयः । तदन्यथा कृत्याविधानभावे भवः च व्यर्थ एव इति विभावनीयम् ।

भावानुवादः—सुरदुर्लभ मानव तन को प्राप्त करके इसका उपयोग धर्मसाधनों हेतु करना चाहिये । इसके विपरीत किसी कार्य में इसका उपयोग करना मानव जीवन को व्यर्थ खोना है । यह चिन्तन अनिवार्य है ।

सत्यमरिवर्त्यम्—

निर्यातु चन्द्रादनलो नितान्तम्, घरासुमेरू नितरां चलेताम् ।
प्रोदेतु सूर्यो दिशि पश्चिमायाम्, सन्तो न स्वप्नेऽपि मृषा वदन्ति ॥५०॥

अन्वयः—चन्द्रात् अनलः नितान्तम् निर्यातु । घरासुमेरू च नितरां चलेताम् ।
सूर्यः पश्चिमायाम् दिशि प्रोदेतु (किन्तु) सन्तः स्वप्नेऽपि अपि मृषा न वदन्ति !

भावानुवादः—चन्द्र अग्नि वरसाने लगे । सुमेरु पर्वत एवं पृथ्वी चलित हो जावे । तथा सूर्य भी पश्चिम दिशा में उदित होने लगे; किन्तु सन्त पुरुष स्वप्न में भी असत्य का आश्रय नहीं लेते हैं ।

आत्मौपम्यदृष्टिः—

पश्येज्जनानात्मसमान रूपान् आत्मोपमा सर्वभवे प्रशस्ता ।

जीवेत् स्वयं जीवनदायकः सन्, समाजलाभोऽवितथोस्ति भद्रः । ५१ ।

अन्वयः—(नरः) आत्मसमान रूपान् जनान् पश्येत् । सर्वभवे आत्मोपमा प्रशस्ता । जीवनदायकः सन् स्वयं जीवेत् । समाजलाभः अवितथः भद्रः (च) अस्ति ।

भावानुवादः—संसार में आत्मौपम्य दृष्टि को ही महान् एवं प्रशस्त माना गया है । अतः प्रत्येक व्यक्ति सभी व्यक्तियों को ही अपने समान समझे । अन्य प्राणियों को जीने का अधिकार देते हुए स्वयं जीये । इसी में समाज का लाभ एवं कल्याणप्रद दृष्टिकोण है ।

आत्मा कर्म चः—

बद्धात्मनः शक्तिरपाररूपा तत्रावृतिर्भस्मचयो हिवह्नौ ।

तस्याः निरासो ननु मोक्षलाभः, श्रद्धानमस्मै पुरुषार्थयोगः ॥५२॥

अन्वयः—आत्मनः अपाररूपा शक्तिः बद्धा । तत्र बह्नौ भस्म चयः हि आवृतिः (अस्ति) । तस्याः निरासः ननु मोक्षलाभः (अस्ति) । तस्मै च श्रद्धानं पुरुषार्थयोगः (अस्ति) ।

भावानुवादः—भस्म राशि से आच्छन्न अग्नि के समान आत्मा कर्मवृन्द से आवृत है । अतः आत्मज्योति को प्रगट करने के लिए कर्मरूप (भस्म) राशि को दूर करना होगा, और वह होगा श्रद्धा पूर्ण चारित्र के आराधन से ।

मृत्युबोधः—

सांसारिका नाम मृषा ब्रुवन्ति, मृत्योश्च बोधो ननु विद्यते नो ।
यद्येतदास्ते दुरित प्रवृत्तीरन्याय पापं च कथं चरन्ति ॥५३॥

अन्वयः—सांसारिकाः मृषा ब्रूवन्ति नाम मृत्योः च बोधो ननु नो विद्यते ।

एतत् आस्ते (तदा) (ते) अन्यायपापं च कथं चरन्ति !

भावानुवादः—सांसारिक अज्ञ प्राणियों को मृत्यु का बोध नहीं है । अतः वे असत्य बोलते हैं । यदि उन्हें मृत्यु का ज्ञान होता है, तो वे अन्याय एवं पाप प्रवृत्तियों में क्यों संलग्न होते ?

चारित्र बलम्:—

चारित्र्यसत्त्वे परमोन्नतिः स्यात्, आत्मस्वरूपस्य भवान्तराले ।
सूर्योदये पद्मविकासयोनौ, लोकः प्रवर्तते कृतेः कलापे ॥५४॥

अन्वयः—भवान्तराले आत्मस्वरूपस्य चारित्र्यसत्त्वे परमोन्नतिः स्यात् । लोकः पद्मविकासयोनौ सूर्योदये कृतेः कलापे प्रवर्तते !

भावानुवादः—जैसे परमविकासी सूर्य के उदित होने पर ही समस्त विश्वजन अपने दैनिक क्रियाकलापों में संलग्न होते हैं । उसी प्रकार प्रबल चरित्र बल की उपस्थिति में ही आत्मबल परमोन्नति को प्राप्त होता है ।

आत्म स्वातन्त्र्यम्:—

स्वतन्त्रता स्वेष्टिमयी मनोज्ञा, तामाप्नुमीशा न नरोनृलोके ।
वाचालकल्पा बहुधास्वन्ति, तत्साधकाः कर्मकराः प्रशस्ताः ॥५५॥

अन्वयः—स्वतन्त्रता मनोज्ञा स्वेष्टिमयी (भवति) । नृलोके वाचालकल्पाः नरः बहुधा स्वन्ति । ताम् आप्नुम् ईशाः न । कर्मकराः तत्साधकाः प्रशस्ताः (भवन्ति) ।

भावानुवादः—आत्मस्वातन्त्र्य सर्वथा मनोज्ञ एव अभिलषणीय है । बहुत से व्यक्ति अधिक वाचाल बन कर झूठ-उधर भटकते रहते हैं, किन्तु उसे प्राप्त नहीं कर सकते हैं । जबकि स्वतन्त्र जीवन जीने वाले सामान्य कर्मकर मजदूर किसान उसे (आत्म स्वातन्त्र्य) सहज ही प्राप्त कर लेते हैं ।

पतिव्रताः—

यस्मिन्दिने नैव पतिव्रताः स्युः, तले जगत्याः वसुधासुधाश्च ।
तस्मिन् दिने भास्करचन्द्रताराः सीमानमुद्यन्ति घरा समुद्राः ॥५६॥

अन्वयः—वसुधासुधाः पतिव्रताः यस्मिन् दिने जगत्याः तले न एव स्युः । तस्मिन् दिने भास्करचन्द्रताराः घरा समुद्राः च सीमानम् उद्यन्ति !

भावानुवादः—जिस दिन इस घरा पर अमृततुल्य पतिव्रता नारिया नहीं होंगी । सूर्य, चन्द्र, सितारे, पृथ्वी एव समुद्र सभी अपनी मर्यादाओं का परित्याग कर देंगे ।

दयाभावः—

हृदन्तरालान्ननु जायमानो दयार्द्रभावो दयनीयजन्तोः ।
सन्तापतापोमिमपाकरोति, प्रमाणमस्त्यत्र जिनेन्द्रवाणी ॥५७॥

अन्वयः—हृदन्तरालात् जायमान. दयार्द्रभावः दयनीयजन्तोः सन्तापतापोमिम् ननु अपाकरोति । अत्र जिनेन्द्र वाणी प्रमाणम् अस्ति ।

भावानुवादः—हृदय से उठने वाली दयाभाव की शीतल लहरें दया पात्र-गरीब के समस्त ज्वलन को समाप्त कर देती है । इसमें जिनेन्द्र वाणी ही प्रमाण-भूत है ।

हिंसाया धर्मः—

धर्मो यद्विष्यान्ननुपालकोऽसौ, प्राणातिपातोपि भवे कियान्स्यात् ।
घनान्वकारे गहने निमग्नो नरो विबुध्येत कथं निराशः ॥५८॥

अन्वयः—भवे प्राणातिपातः अपि यदि धर्मः स्यात् (तदा) असी कियान् पात्र-गरीब स्यात् ? (हिंसकः) गहने घनान्वकारे निमग्नः नरः निराशः (सन्) विबुध्येत !

भावानुवादः—संसार में हिंसा को भी यदि धर्म मान लिया जाय, तो वह कितने का अनुपालन करता है । हिंसा के गहन अन्धकार में निमग्न निराश मानव समग्र ज्ञान को कैसे उपलब्ध कर सकता है ?

राज्यतन्त्रमन्यायश्चः—

अन्यायरोध न करोति तन्त्रम्, कलंकपंकं भुवनस्यभाले ।

नश्यन्ति धर्माः जनतागृहीताः घरा समग्रा नरकायते च ॥५९॥

अन्वयः—तन्त्रम् (यदि) अन्यायरोध न करोति । (तदा) भुवनस्य भाले कलंक-पंकम् (अस्ति) जनतागृहीताः धर्माः नश्यन्ति । समग्रा च घरा नरकायते !

भावानुवादः—यदि राज्यतन्त्र अन्याय का प्रतिरोध नहीं करता है, तो वह तन्त्र पृथ्वी के ललाट पर कलंक स्वरूप ही है । क्योंकि उस अराजकता पूर्ण स्थिति में जनता द्वारा स्वीकृत धर्म नष्ट हो जाते हैं । परिणामतः वसुधा नारकीय यातनाओं से व्याप्त हो जाती है ।

निष्कामतपः—

कांक्षा समीहा च विकार एव संगेन तस्यैव कृता तपस्या ।

धर्मस्य सर्वं विहितं विधानम्, पलेन सर्वं कुकलंकमेति ॥६०॥

अन्वयः—कांक्षा समीहा च विकार एव । तस्य संगेन एव तपस्या कृता धर्मस्य सर्वं विधानं विहितम् हि सर्वं पलेन कुकलंकम् एति ।

भावानुवादः—किसी भी प्रकार की आकांक्षा के साथ तप का आराधन विकृत माना गया है । तप ही नहीं धर्म के समस्त विधि विधान यदि किसी भौतिक कामना पूर्वक किये जा रहे हैं, तो वे सभी क्षण में साधना के कलंक के स्वरूप बन जाते हैं । अतः धर्माराधन निष्काम भाव से होना चाहिये ।

वीरप्रशस्तिः—

वीरः विहीनाः भुविभारमूताः, सन्त्येवते कापुरुषाः समन्तात् ।

विद्वत्स्य सर्वस्य यथांशुमाली, धर्मस्य रक्षां प्रकरोति वीरः ॥६१॥

अन्वयः—भद्रैः विहीनाः भुविभारभूताः कापुरुषाः समन्तात् सन्ति एव । वीरः सर्वस्य विश्वस्य अंशुमास्ती यथा धर्मस्य रक्षाम् प्रकरोति ।

भावानुवादः—वीर पुरुष वह है, जो प्राणपण से धर्म की रक्षा करता है । जैसे कि सहस्ररश्मि सम्पूर्ण जगत की । इसके विपरीत जो कल्याणप्रदप्रवृत्तियों से रहित हैं, वे निश्चित ही कायर हैं तथा पृथ्वी के भाररूप है ।

धीर-पुरुषः—

परस्य वित्तस्य च हानयुक्तो, यत्नैः परस्त्रीपरिवर्जितोऽपि ।
महीयते भूरि विभक्तलोके, स एव धीरो धुरिधार्यमाणः ॥६२॥

अन्वयः—परस्य वित्तस्य हानयुक्तः यत्नैः परस्त्रीपरिवर्जितः अपि धुरिधार्यमाणः स एव धीरः विभक्तलोके भूरिमहीयते !

भावानुवादः—वही धीर पुरुष सर्वत्र धर्म में गणमान्य एवं पृथ्वी पर पूजित होता है, जो परायी सम्पदा का परित्याग करके यत्नपूर्वक अपने आपको परस्त्री गमन के दोष से बचा लेता है ।

धर्म-स्वरूपः—

धर्मस्वरूपं जनमंगलं च हिंसाविहीनं समताप्रधानम् ।
तपोमयं संयमसाधनं तत् धृत्या धिया ध्येयमदभ्रघ्नीभिः ॥६३॥

अन्वयः—हिंसाविहीनं समताप्रधानम् जनमंगलं तपोमयं संयमसाधनम् च धर्मस्वरूपम् (अस्ति) । तत् अदभ्रघ्नीभिः (नरैः) धृत्याधिया ध्येयम् ।

भावानुवादः—धर्म का स्वरूप हिंसा रहित, समताप्रधान, तपोमय, मंगलमय एवं संयमसाधन रूप है । प्रज्ञासम्पन्न व्यक्तियों को ऐसे ही मंगलमय धर्म का धृतिपूर्वक ध्यान करना चाहिये ।

स्वराज्यरक्षा-दायित्वबोधः—

स्वराज्यरक्षाकृतिसद्विधाने, तथैव धर्मस्य च पालनेऽपि ।

न सर्वथा कोपि विरोधभावः दायित्वरूपं परिभावनीयम् ॥६४॥

अन्वयः—स्वराज्यरक्षाकृतिसद्विधाने, तथैव धर्मस्य च अपि पालने सर्वथा कः अपि विरोधभावः न । इति स्वदायित्वरूपम् परिभावनीयम् !

भावानुवादः—धर्म के पालन एवं स्वराज्य की रक्षा के सद् विधान मे कोई विरोध नहीं है । दोनों का पालन एक साथ हो सकता है । इन्सान को चाहिये कि वह अपने दायित्व का सम्यग् निर्वारण करे ।

सत्यनिष्ठजीवनम्ः—

नीतिज्ञमाप्तं ध्रुवधार्मिकं च, सर्वोच्चमाधातुमलं स्वकीयम् ।

सुजीवनं जीवहितं जवेन, पूर्वं सदा सत्यमयं विधेयम् ॥६५॥

अन्वयः—स्वकीय सुजीवनं नीतिज्ञम् आप्तम् (प्रामाणिकं) ध्रुव धार्मिकं जीवहितं च जवेन सर्वोच्चम् अलम् विधातुं पूर्वं सत्यमयं विधेयम् !

भावानुवादः—अपने सुन्दरतम जीवन को नीतिज्ञ, आप्त, प्रामाणिक, धार्मिक तथा सर्वोच्च बनाने के लिए उसे प्रथम निश्चयरूप से सत्यनिष्ठ बनाना आवश्यक है ।

विश्ववन्द्यः—

विजित्य चात्मानमनल्पयत्नैः, जितात्मरूपो विजितेन्द्रियः सन् ।

पूर्णोन्नतौ सिद्धसुधासमानः, संजायते ना भववन्दनीयः ॥६६॥

अन्वयः—ना अनल्पयत्नैः आत्मानं विजित्य जितात्मरूपः विजितेन्द्रियः सन् पूर्णोन्नतौ सिद्धसुधासमानः च भववन्दनीयः संजायते ।

भावानुवादः—मानव अपने ही अधिक प्रयासों के द्वारा आत्मविजयी एवं जिते-

न्द्रिय बनता हुआ, पूर्ण उन्नति को प्राप्त कर देवताओं के समान संसार का वन्दनीय हो जाता है ।

नारीमहत्त्वम्:-

करोति दासीं यदि कोपिजीवः, स्त्रियं स्वयं दास्यमुपैतितथ्यम् ।
देवीं विधत्ते भवमानभूमिम्, सम्पद्यते तां स्वयमेव देवः ॥६७॥

अन्वयः—यदि कः अपि जीवः स्त्रियं दासीम् करोति । तथ्यम् स्वयम् दास्यम् उपैति । तां भवमानभूमिं देवीम् विधत्ते (तदा) स्वयमेव देवः सम्पद्यते !

भावानुवादः—यदि कोई व्यक्ति अपनी स्त्री-पत्नी को नौकरानी अथवा दासी बनाता है, तो वह स्वयं भी दास बन जाता है । यदि उसे संसार में आदर पात्र देवी बनाता है, तो उसके साथ वह स्वयं देव बन जाता है ।

मृत्योरबोधः-

ज्ञानं च मृत्योरिति साभिमानम्, जल्पन्ति मर्त्या वितथे भृशं ।
अन्यायमत्याचरणं दुरापम्, कुर्वन्ति पापं कथमन्यथाते ॥६८॥

अन्वयः—मर्त्याः च मृत्योरिति ज्ञानम् साभिमानम् भृशं वितथं जल्पन्ति । अन्यथा ते दुरापम् अन्यायम् अत्याचरणम् पापं च कथम् कुर्वन्ति !

भावानुवादः—“हमें मृत्यु का ज्ञान है” ऐसा बोलने वाले मानव अहंकारवश असत्य भाषण करते हैं । अन्यथा वे अन्याय, अत्याचार आदि पाप क्यों करते ?

माननीयगुणः-

महाजनः संप्रकृती महात्मा, लोकप्रियो बोधघनो मनस्वी ।
यशोवदातः प्रथितप्रभावः विक्रोधनोहंकृतिभावशून्यः ॥६९॥

—यः विक्रोधनः अहंकृतिभाव शून्यः स एव महाजनः कृती महात्मा

लोकप्रियः मानधनः मनस्वी यशोवदातः प्रथितप्रभावः (भवति) ।

भावानुवादः—क्रोध एवं अहंकार से रहित मानव ही वास्तव में महाजन, महात्मा विद्वान्, लोकप्रिय, ज्ञाननिधि, मनस्वी एवं निर्मल यशस्वी के रूप में विश्व-प्रसिद्ध प्रभाव वाला होता है ।

मतान्धताः—

मतान्धतायां न समत्वमेति, यथान्धकारे विषमप्रचारः ।

विवेकपूर्णस्य विमर्शकर्तुं मेधाबलं वर्धते एव नित्यम् ॥७०॥

अन्वयः—(कोपि) मतान्धतायाम् समत्वं न एति ! यथा अन्धकारे विषमप्रचारः (भवति) । विवेकपूर्णस्य विमर्शकर्तुः (नरस्य) नित्यम् मेधाबलम् वर्धते एव !

भावानुवादः—जैसे अन्धकार में सम्यग्-प्रकार से नहीं चला जा सकता है । वैसे ही मतान्ध व्यक्ति को समतामार्ग उपलब्ध नहीं होता है । अतः अनाग्रही वन विवेक-विचारपूर्ण कार्य करने वाले मानव की मानसिक शक्ति निरन्तर बढ़ती ही है ।

शुभेच्छुः शुभं कुर्यात्—

स्वकीयभद्रस्य यतोऽभिलाषः तद्वै परस्यापि सदैव कुर्यात् ।

परस्य हानिं चरता जनेन, स्वस्थैव सा प्रक्रियते प्रभूता ॥७१॥

अन्वयः—यतः स्वकीयभद्रस्य अभिलाषः । तत् वै परस्य अपि सदा एव कुर्यात् । अन्यस्य हानिम् चरताजनेन सा स्वस्थ एव प्रभूता प्रक्रियते !

भावानुवादः—तुम अपना भला चाहते हो तो दूसरों का भी भला ही करो । क्योंकि दूसरों की हानि करने वाला अपनी ही अधिक हानि करता है ।

मृत्युर्वस्त्रपरिवर्तनम्:-

वासंति जीर्णानि यथा विहाय, गृह्णन् नवीनानि विमोदते ना ।
तथैव बोधी मरणेन देहम्, जहत् प्रसीदन् द्युतिमेति दिव्याम् ॥७२॥

अन्वयः—यथा ना जीर्णानि वासांसि विहाय नवीनानि गृह्णन् विमोदते । तथा
एव बोधी मरणेन देहम् जहत् प्रसीदन् दिव्याम् द्युतिम् एति !

भावानुवादः—जैसे मनुष्य जीर्ण-शीर्ण वस्त्रों का परित्याग कर नूतनवस्त्र ग्रहण
करता हुआ प्रसन्न होता है । वैसे ही जानी जन मृत्यु के द्वारा इस भौतिक
देह का परित्याग कर सुन्दर दिव्य स्वरूप को उपलब्ध करता है ।

जिनधर्मपरम्परा:-

युगे युगे कार्यकरी कृपाला, हितावहा हेतुमती रसाला ।
निरन्तरं धारसमानमाना, प्रयाति जैनी च परम्परेयम् ॥७३॥

अन्वयः—युगे युगे कार्यकरी कृपाला हितावहा, हेतुमती रसाला, निरन्तरं धार-
समानमाना इयम् जैनी परम्परा प्रयाति च ।

भावानुवादः—दयामयी, सर्वहित साधिका, युग-युग में शाश्वत सन्देश प्रदायिका,
अध्यात्म कारणिका निरन्तर निरवच्छिन्न रूप से प्रवहमान रसप्रदसुधाधारा के
समान जिनधर्म की यह परम्परा अनादिकाल से प्रवाहित होती आ रही है ।
तथा अनन्त काल तक चलेगी ।

बोधदातृ-तीर्थकर वाणी:-

प्रमेयतत्त्वेषु च संदिहानाः ये सन्ति तेषां प्रतिबोधदक्षाः ।
ययार्यवस्तुव्यवसायकाश्च पदे पदे तीर्थकराः प्रमाणम् ॥७४॥

अन्वयः—ये प्रमेयतत्त्वेषु संदिहानाः सन्ति, तेषां प्रतिबोधदक्षाः, ययार्यवस्तु-
सायकाः, चपदे पदे तीर्थकराः प्रमाणम् सन्ति !

भावानुवादः—जो व्यक्ति प्रमेय तत्त्वों के सम्बन्ध में संदिग्ध मानस हैं । उनके लिए पद-पद पर प्रतिबोध प्रदान करने वाले, यथार्थवस्तुतत्त्व के उद्बोधक निश्चय कराने वाले, तीर्थंकर महाप्रभु के (वचन ही) प्रमाणभूत हैं ।

गुणग्रहणम्:—

वक्तुर्न दोषास्तु कदापि दृश्याः, ग्राह्याः गुणा एव गुणार्थिमत्यैः ।
यतः सुधा प्राप्यत अञ्जसेव, ततो न रक्तं ग्रहणीयमास्ते ॥७५॥

अन्वयः—वक्तुः दोषाः तु कदापि न दृश्याः, गुणार्थिमत्यैः गुणाः एव ग्राह्याः ।
यतः अञ्जसा एव सुधा प्राप्यते ततः रक्तं ग्रहणीयम् न आस्ते !

भावानुवादः—गुणज्ञ व्यक्ति को चाहिये कि वह प्रवक्ता के गुणों की ओर ही दृष्टिपात करे । दोषों की ओर नहीं । जहाँ से सहजतया अमृत प्राप्त हो सकता है । वहाँ रक्त नहीं लेना चाहिये ।

गुणपूजा:—

न नाम पूज्यं न च वेशरूपम्, पूजा गुणानां च सदा विधेया ।
संगृह्यते रत्नचयश्च पुष्पम् विचारशीलैर्न च कण्टकानि ॥७६॥

अन्वयः—नाम न पूज्यम्, वेशरूपं न च पूज्यम्, किन्तु गुणानां पूजा सदा विधेया ।
विचारशीलैः रत्नचयः पुष्पं च संगृह्यते न च कण्टकानि (संगृह्यन्ते) ।

भावानुवादः—संसार में नाम एवं परिवेश की नहीं सदा गुणों की ही पूजा होती है । विचारशील व्यक्तियों द्वारा रत्नों एवं सुमनों का तो संग्रह किया जाता है, किन्तु कांटों का नहीं ।

अवसानेवसन्ततिलकावृत्तम्:—

सूक्तिमुक्ताहारः—

श्रीमज्जवाहरविनीत विशालग्रन्थराशेः पयोधिसमकात् नितरां निमग्नः ।
रत्नानिसूक्ष्मनिचयान् समुदाजहार तत्सत्त्वजं दधतु बोधधनैकसन्तः । ॥७७॥

नवम सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

अन्वयः—अहम् (कविः) पयोधिप्रतिमात् श्रीमज्जवाहरविनीतविशालग्रन्थराशेः
नितरां निभग्नः रत्नानि सूकितनिचयान् समुदाजहार । बोधघनैकसन्तः तत्स-
त्सजं दधतु !

भावानुवादः—मैने (ग्रन्थकार कवि) श्रीमज्जवाहराचार्य द्वाराप्रणीत महासमुद्र
तुल्य विशाल ग्रन्थ राशि में निभग्न होकर रत्नों के तुल्य सूकित संचय को उदा-
हरण रूप में प्रस्तुत किया है । ज्ञान को ही परम सम्पदा मानने वाले सज्जन
पुरुष इस रमणीय मुक्ताहार को जीवन में धारण करें ।

समाप्तः सुभाषित नवमः सर्गः—

“प्रशस्ति”

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,

नानेशसच्चरणायोः शरणावधाने ।

श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे,

पूर्णः सुभाषितमयो नवमोऽपि सर्गः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

इति नवमः सर्गः समाप्तः ।

दशमः सद्धर्म सर्गः—

इस सर्ग में चरितनायक श्रीमज्जवाहर के अन्य सम्प्रदाय तेरापन्थ के साथ हुए वाद-विवाद की चर्या है । चर्या के सन्दर्भ दया दान से सम्बन्धित है और उनका सम्बन्ध प्रभु महावीर से भी है । अतः उसे यहा टिप्पण में स्पष्ट किया गया है ।

विशेष टिप्पणीः—

प्रभुमहावीर जब गर्भस्थ थे । तभी उन्होंने अवधि ज्ञान के माध्यम से सम्यक् दृष्टि जीव के लक्षण के अन्तर्गत अनुकम्पाभावका आचरण अभिव्यक्त किया । दीक्षा लेते ही वे मनःपर्यव ज्ञान के स्वामी बने । विहारकाल मे भगवान् महावीर के व्यक्तित्व से प्रभावित होकर स्वतः अपने आपको साधुवेश में परिणत कर गोशालक भगवान् महावीर के साथ चल पड़ा । भगवान् अपनी गति से चल रहे थे । गोशालक पीछे-पीछे चल रहा था । मन की चंचलता दृष्टि को स्थिर नहीं रख पा रही थी । परिणामस्वरूप गोशालक की दृष्टि आतापना लेते हुए तापस पर गिरी । उसने जमीन पर गिरनी हुई जूओं को उठाकर मस्तक में रखते हुए तापस को देखा । गम्भीरता के अभाव में गोशालक ने उसको उत्तेजित किया । उसने रोष में आकर गोशालक पर तेजोलेश्या फेंकी । भगवान् ने अनन्त करुणाकर शीतलभावों के साथ तेजोलेश्या को देखा । वह तेजोलेश्या गोशालक से हटकर पुनः तापस के पास पहुची । तब तापस ने भगवान् महावीर का अनुमान किया । और जोर-जोर से क्षमायाचना करने लगा ।

गोशालक ने भगवान् से पूछा । यह आपको कैसे जान गया । भगवान् ने लेश्या सम्बन्धी वृत्तान्त कह सुनाया । तो उसने भी तेजोलेश्या सीखने की जिज्ञासा व्यक्त कर भगवान् से तेजोलेश्या सीखी । यहां इस प्रसंग में प्रभु महावीर ने निर्जीव आती हुई तेजोलेश्या को निर्जीवशीतललेश्या से पुनः लांटा-नर गोशालक की रक्षा की । अतः वहाँ हिंसा का कोई प्रसंग ही नहीं था । तो क्रियालगने का प्रसंग ही कैसे उत्पन्न होता ? यदि ऐसा भगवान् नहीं करते तो तेजोलेश्या से गोशालक के प्राण चले जाते । पर अनन्त करुणा के आत्मवत् सर्वभूतों को देखने वाले प्रभुमहावीर ने गोशालक की रक्षा की

रक्षा कर विश्व के समक्ष रक्षाधर्म का अनुपम उदाहरण उपस्थित किया । वे अतिशय ज्ञानी थे । अपने ज्ञान में जैसा देखते वैसा करते । स्वयं की रक्षा तो सभी करते हैं; पर पर की रक्षा करना समभाव की अभिव्यक्ति है । यही कारण है कि भगवान् ने प्रवचन देने का उद्देश्य बताते हुए कहा:—सर्व जगत् जीव रक्खण दययाए पावयणं भगवया सुकहियं ।” प्रश्न व्याकरण में उल्लेख हुआ है कि:—“सभी जगत्जीवों की रक्षारूप दया के लिए भगवान् ने प्रवचन फरमाया । इससे यह स्पष्ट होता है; कि किसी जीव को हिंसा नहीं करना । यही अहिंसा नहीं है, यह अहिंसा का निषेध पक्ष है । उसके विपरीत मरते हुए प्राणियों की प्राणरक्षा करना यह विधिपक्ष है । तीर्थंकर देवों की वाणी एकांग नहीं होती । निषेध और विधि दोनों पहलुओं से संयुक्त होती है । यदि तीर्थंकर निषेधपक्ष में अहिंसा का प्रतिपादन करें और विधि का उपदेश न दे तो यह अहिंसा का कथन परिपूर्ण नहीं कहा जा सकता । और इस प्रकार के कथन में रागद्वेष की वृत्ति झलकती है । हिंसा नहीं करना यह कहना गोरु है, बल्कि मरते प्राणियों की प्राणरक्षा करना यह विधिपक्ष प्रबल है । इसी में अहिंसा की पूर्णता है । तीर्थंकरों की वाणी परिपूर्ण ही हुआ करती है । अतः परिपूर्ण वाणी को लेकर कोई यह कहे कि हिंसा नहीं करना ही अहिंसा है । मरते प्राणी की रक्षा करना हिंसा है, तो यह कथन तीर्थंकरों की वाणी का अपलाप करने वाला होता है । ऐसी व्याख्या वही व्यक्ति कर सकता है । जिसके मन में तीर्थंकरों के विषय में वास्तविक श्रद्धा न हो और अपनी पकड़ी हुई बात को येन केन प्रकारेण सिद्ध करता हुआ जनता को गुमराह करना चाहता हो । उसके मन में समभाव की मात्रा नहीं होती है । वह राग द्वेष को प्रश्रय देकर चलता है । अपने प्राणों की रक्षा करने के लिए जनता को बहुत लाभ बताता है और दूसरे प्राणियों की रक्षा के लिए पाप बताता है । इससे स्पष्ट हो जाता है; कि अपने पर राग है और पर पर द्वेष है । समभाव मन में नहीं है । ऐसे व्यक्ति वीतराग मार्ग के आराधक न होकर विषममार्ग के उपासक होते हैं । जिसमें किंचित् भी समभाव की मात्रा का प्रसंग होगा । वह व्यक्ति जैसे अपनी रक्षा में धर्म समझता है । वैसे ही अन्य व्यक्ति की रक्षा में भी धर्म एवं पुण्य समझता है ।

उपजाति छन्दः—

छद्मस्थकाले भगवान् जिनेन्द्रः, स्वयंबुधोऽसौ विजहारवीरः ।
संहैव गोशालकसाधुरासीत्, स्वयं प्रपन्नो ननु कामचारी ॥१॥

अन्वयः—अथ एकदा स्वयंबुधः, वीरः असौ भगवान् जिनेन्द्रः छद्मस्थकाले विज-
हार । स्वयं प्रपन्नः ननु कामचारी गोशालकसाधु सह एव आसीत् ।

भावानुवादः—प्रसंग उस समय का है जब स्वयं बुद्ध भगवान् महावीर अपने
छद्मस्थ अवस्था काल में विचरण कर रहे थे और अपनी मनःकल्पना से मुनि
बना हुआ गोशालक भी साथ-साथ चल रहा था ।

मार्गे क्वचित्तापस एकधीरः, तपस्ततापातपनां गृहीत्वा ।

जूकाः पतन्तीः शिरसोऽपि तासाम् संस्थापनां सो विदधे तपस्वी ॥२॥

अन्वयः—मार्गे क्वचित् एक धीरः तापसः आतपनां गृहीत्वा तपः तताप ।
शिरसः अपि पतन्तीः जूकाः (गृहीत्वा) स तपस्वी तासां संस्थापनां विदधे !

भावानुवादः—उसी विहार मार्ग में एक तापस आतपना ग्रहण की तपस्या कर
रहा था । उसकी जटाओं से जूएं बार-बार नीचे गिर रही थीं; किन्तु वह
उन्हे उठा-उठा कर पुनः अपने सिर में स्थापित कर रहा था ।

विलोक्य दृश्यं सहसा जहास, गोशालकस्तेन हरोष तापी ।

ततश्च लेश्यां ननु तेजसः सः चिक्षेप लिप्तोपि तथा प्रहासी ॥३॥

अन्वयः—गोशालकः दृश्यं विलोक्य सहसा जहास तेन तापी हरोष । ततः सः
तेजसः लेश्याम् ननु चिक्षेप । तथा (लेश्या) प्रहासी अपिलिप्तः !

भावानुवादः—उस दृश्य को देखकर चंचलवृत्ति गोशालक उस तापस की हंसी
उठाने लगा । कहने लगा—“तू तपस्वी है कि जूओं का घर ।” परिणामस्व-
रूप वह तपस्वी क्रोधित हो उठा और उसने गोशालक पर तेजोलेश्या (शक्ति
विशेष) का प्रक्षेप किया; जिससे हंसी करने वाला स्पष्ट हुआ ।

तदानुकम्पां महतीं विधाय, ररक्षतं शीतललेश्यया सः ।

शशाम लेश्या ननु जीवितः स, जातानुकम्पा च ततः प्रसिद्धा ॥४॥

अन्वयः—स (वीरः) तदा महतीम् अनुकम्पाम् विधाय शीतललेश्यया तं ररक्ष ।
ननु लेश्या शशाम । सच जीवितः । ततः च (लोके) अनुकम्पा प्रसिद्धा जाता
अभवत् ।

भावानुवादः—तब अनन्त कारुणिक प्रभु महावीर ने महान् अनुकम्पा करके
शीतल तेजोलेश्या द्वारा उस गोशालक की रक्षा की । क्योंकि उस शीतल
तेजो लेश्या से तापस की उष्ण तेजोलेश्या शान्त हो गई और गोशालक के
प्राण बच गये । उससे अनुकम्पा की प्रसिद्धि हुई ।

ततो दयादानविवृत्तिरेषा, संसारमध्ये विततैव जाता ।

समर्थिता धार्मिकसम्प्रदायैः सर्वैश्च सर्वामितभावनाभिः ॥५॥

अन्वयः—ततः संसारमध्ये एषा दयादानविवृत्तिः वितता एव जाता । सा
(विवृत्तिः) सर्वैः च धार्मिकसम्प्रदायैः सर्वामितभावनाभिः समर्थिता (जाता) ।

भावानुवादः—दया-दान की वृत्ति संसार में अनादिकाल में चली आ रही है;
किन्तु इस घटना के माध्यम से संसार में अनुकम्पा का विस्तार हुआ । अन्य
सभी धार्मिक सम्प्रदायों ने भी इसे अपनी अमित भावनाओं में समर्थन प्रदान
किया ।

अनेन जीवस्य सदैव रक्षा, सर्वैर्विधेयेति श्रुतेन सिद्धम् ।

संव्याप विश्वे भगवद् विधानम्, यथा सुगन्धिः कुसुमेषु रम्यः ॥६॥

अन्वयः—अनेन जीवस्य रक्षा सदा एव सर्वैः विधेया इति श्रुतेन सिद्धम् (जातम्) ।
कुसुमेषु रम्यः सुगन्धिः यथा इदम् भगवद् विधानम् विश्वे संव्याप ।

भावानुवादः—इस श्रुत प्रमाण से यह सिद्ध हो गया कि सभी प्राणियों को
सदैव जीवरक्षा करनी चाहिये । पुष्प में सन्निहित रम्य सुगन्ध के समान प्रभु
द्वारा आचरित यह विधान विश्वव्यापी बन गया ।

परंपरे नोदघतेऽनुकम्पाम्, तद्द्वेषिणोऽनर्थविधानदक्षाः ।

वीरस्य ते संस्खलनं वदन्ति, यदत्र तेषां किमियं कुबुद्धिः ? ॥७॥

अन्वयः—परं तद् द्वेषिणः अनर्थविधानदक्षाः परे अनुकम्पां नोदघते । यत् ते वीरस्य संस्खलनं च वदन्ति । अत्र तेषाम् इयम् कुबुद्धिः ?

भावानुवादः—किन्तु अनुकम्पा के प्रति द्वेष भाव रखने वाले, अथ का अनर्थ करने में परम प्रवीण (तेरापन्थी) अनुकम्पा को धर्म नहीं मानते । उनकी बुद्धि के वैपरीत्य के लिए क्या कहा जाय ? वे कहते हैं कि भगवान् महावीर भी चूक गए (स्खलित) हो गये ।

कर्मोदयान्नैव मतं च सत्य, मज्ञानसंगोपनसाधनाय ।

मिथ्या जजत्पुर्ध्वलां धरायाम्, वीरस्य दोषं परिचीयमानाः ॥८॥

अन्वयः—कर्मोदयात् (उत्पन्नम् तेरापन्थ) मतम् सत्यम् न एव । वीरस्य दोषं परिचीयमानाः ते अज्ञानसंगोपनसाधनाय धरायाम् धवलाम् मिथ्या जजत्पुः ।

भावानुवादः—भिवखुजी स्वामी के अशुभ कर्मोदय से यह असत्य मत प्रचलित हुआ । वे भगवान् में भी दोष का दर्शन करते हुए इस पृथ्वी पर अपने अज्ञान को आवृत करने हेतु सफेद भूठ बोलते हैं ।

दत्तं प्रमाणं परिवञ्चकैस्तैः, स्वप्नाः दशैते भगवद् समीष्टाः ।

शास्त्रस्य चार्थं विपरीतमुक्तवा, दिशन्ति मोहोदयमेव तस्य ॥९॥

अन्वयः—तैः परिवञ्चकैः भगवद् समीष्टाः दशैते स्वप्नाः सन्ति । अत्र प्रमाणंदत्तम् । शास्त्रस्य विपरीतम् च अर्थम् उक्त्वा तस्य (वीरस्य) मोहोदयम् एव दिशन्ति !

भावानुवादः—अपने सफेद भूठ को सिद्ध करने हेतु उन्होंने वञ्चक वृत्ति के आधार पर भगवान् महावीर के दश स्वप्नों को प्रमाण रूप में प्रस्तुत किया । इस प्रकार आगम विपरीत प्रतिपादन कर वे भगवान् महावीर को मोहनीय कर्म का उदय वताते हैं ।

लोभं च दत्वा निजपण्डितेभ्यः, संसाधितस्तैः स्वमतानुकूलः ।

वीरस्य चित्ते न समाधिरासीत्, किंकर्तुमीशा न विवृद्धकामाः ॥१०॥

दशम सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

अन्वयः—तैः (परैः) निजपण्डितेभ्यः लोभं च दत्वा सवीरः स्वमतानुकूलः संसा-
धितः । ते वदन्ति वीरस्य चित्ते समाधिः न आसीत् । विवृद्धकामाः किं कर्तुम्
न ईशाः । भवन्ति !

भावानुवादः—उन्होंने कुछ विद्वानों को प्रलोभन देकर भगवान् महावीर को कपटी
एवं शठ (धूर्त) सिद्ध करवाने का असफल प्रयास किया । वे कहते हैं, कि
भगवान् महावीर के चित्त में एकाग्रता नहीं थी और जिनके चित्त में अनेक
प्रकार की कामनाएं हों वे क्या नहीं कर सकते हैं ?

आचार्य वर्यस्य च पृष्टिरासीत्, वीरस्य जातं स्खलनं कथं तत् ।
तदुत्तरं तैर्दशमिश्च दत्तम्, स्वप्नैश्चिमोहोदयमेत्य मिथ्या ॥११॥

अन्वयः—आचार्यवर्यस्य च पृष्टिः आसीत् । वीरस्य स्खलनं कथम् जातम् ? तैः
दशमिः च स्वप्नैः (तस्य) मोहोदयम् एत्य तदुत्तरं मिथ्या दत्तम् ।

भावानुवादः - आचार्यप्रवर (चरितनायक) ने उनसे पूछा कि आप भगवान् महा-
वीर का चूकना किस आधार पर कहते हैं ? तो उन्होंने यह मिथ्या उत्तर
दिया कि “भगवान् महावीर ने दस स्वप्न देखे । अतः उनमें मोह का उदय
था ।

जगाद वादी भगवद्विदृष्टाः, स्वप्नाश्च सत्या ननु धर्ममध्ये ।
न मोहकर्मोदयमत्र धत्ते दशाश्रुतस्कन्धगतिः प्रमाणम् ॥१२॥

अन्वयः—वादी जगन्नाथः भगवद्विदृष्टाः सत्याः ननु धर्ममध्ये न
(सन्ति) । अत्र यम् न धत्ते शाश्रुतस्कन्धगतिः प्रमाणम्
(मन्तव्यम्) ।

भावानुवादः—वादी जगन्नाथः भगवद्विदृष्टाः सत्याः ननु धर्ममध्ये न
हैं कि वे, निष्प्रमाण हैं ।
मोहकर्मोदयमत्र धत्ते दशाश्रुतस्कन्धगतिः प्रमाणम्

ततः परं
वीरस्य

प्रन्वयः—ततः परे (तेरहपन्थाः) अपि इत्थम् प्रतितेरुः । स्वप्ना प्रमादात् च भवन्ति । वीरस्य स्वप्नाः च तथा एव । स (प्रमादः) कर्मोदयेन एव विजायते (अतः स्वप्नाः पापा इति) ।

भावानुवादः—अनन्तर प्रतिवादी ने कहा—“स्वप्न प्रमाद के कारण आते हैं । अतः भगवान् महावीर को भी वे स्वप्न प्रमाद अवस्था में ही आये । चूँकि प्रमाद कर्मोदय जनित होता है, अतः वे स्वप्न पापमय ही थे ।

भार्यादिभावादि जगत्प्रपञ्चैः, चिन्तेन विक्षेपसमन्वितेन ।

दृष्टाश्च स्वप्नाः कथितास्तु मिथ्या, तेषां कृते दुष्कृतिरेवमीष्टा ॥१४॥

प्रन्वयः—(वादी वदति) भार्यादि भावादि जगत्प्रपञ्चैः विक्षेप समन्वितेन चित्तेन दृष्टाः च स्वप्नाः तु मिथ्या कथिताः । एवम् तेषां कृते (मममते) दुष्कृतिः एव ईष्टा ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर ने उत्तर देते हुए कहा—“स्त्री आदि भावों के जगत्-प्रपञ्च से विशेष युक्त चित्त से देखे जाने वाले स्वप्न ही मिथ्या होते हैं । अन्य नहीं । अतएव प्रभु महावीर के विषय में ऐसी मिथ्या प्ररूपणा करना महादोष का कारण है ।

सत्यस्य स्वप्नस्य कृते तथा न, आज्ञा यदस्मिन्नहि पापमास्ते ।

स्वप्नास्तथा नैव विमादरूपाः यथार्थतश्चित्तसमाधिमाप्ताः ॥१५॥

भावानुवादः—(वादी वदति) सत्यस्य स्वप्नस्य कृते तथान । (प्रत्याख्यानं न) यत्तस्मिन् आज्ञा अस्ति । तत् पापम् नहि आस्ते । तस्य स्वप्नाः तथा विमाद-रूपाः न । यथार्थतः ते (स्वप्नाः) चित्तसमाधिम् आप्ताः (सन्ति) ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर ने कहा—“सत्य स्वप्न के लिए प्रत्याख्यान की आवश्यकता नहीं है । इस विषय में जो वीतराग की आज्ञा है । वह पाप नहीं है । भगवान् के स्वप्न पाप रूप नहीं थे । यथार्थतः वे स्वप्न चित्त की एकाग्रता के ही सूचक थे ।

परेऽवदन् स्वप्नविलोककाले, चित्तं सदा विक्षिपतीति सत्यम् ।

क्रिया च तज्जन्यसमा सन्नगता, पापानि स्वप्ना इति जातु सिद्धम् ॥१६॥

अन्वयः—तैः (परैः) निजपण्डितेभ्यः लोभं च दत्वा सवीरः स्वमतानुकूलः ससाधितः । ते वदन्ति वीरस्य चित्ते समाधिः न आसीत् । विवृद्धकामाः किं कर्तुम् न ईशाः । भवन्ति !

भावानुवादः—उन्होंने कुछ विद्वानों को प्रलोभन देकर भगवान् महावीर को कपटी एवं शठ (धूर्त) सिद्ध करवाने का असफल प्रयास किया । वे कहते हैं, कि भगवान् महावीर के चित्त में एकाग्रता नहीं थी और जिनके चित्त में अनेक प्रकार की कामनाएं हों वे क्या नहीं कर सकते हैं ?

आचार्य वर्यस्य च पृष्ठिरासीत्, वीरस्य जातं स्खलनं कथं तत् ।
तदुत्तरं तैर्दशमिश्च दत्तम्, स्वप्नैर्विमोहोदयमेत्य मिथ्या ॥११॥

अन्वयः—आचार्यवर्यस्य च पृष्ठिः आसीत् । वीरस्य स्खलनं कथम् जातम् ? तैः दशमिः च स्वप्नैः (तस्य) मोहोदयम् एत्य तदुत्तरं मिथ्या दत्तम् ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर (चरितनायक) ने उनसे पूछा कि आप भगवान् महावीर का चूकना किस आधार पर कहते हैं ? तो उन्होंने यह मिथ्या उत्तर दिया कि “भगवान् महावीर ने दस स्वप्न देखे । अतः उनमें मोह का उदय था ।

जगाद वादी भगवद्विदृष्टाः, स्वप्नाश्च सत्या ननु धर्ममध्ये ।
न मोहकर्मोदयमत्र धत्ते दशाश्रुतस्कन्धगतिः प्रमाणम् ॥१२॥

अन्वयः—वादी जगाद । भगवद्विदृष्टाः स्वप्नाः सत्याः ननु धर्ममध्ये च (सन्ति) । अत्र मोहकर्मोदयम् न धत्ते । अत्र दशाश्रुतस्कन्धगतिः प्रमाणम् (मन्तव्यम्) ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर ने उत्तर दिया—“दशाश्रुतस्कन्ध आगम का यह प्रमाण है कि सभी स्वप्न प्रशस्त एवं सत्य थे, निश्चय धर्म के अन्दर थे । अतः वहाँ मोहकर्म का उदय नहीं माना जा सकता है ।”

ततः परेऽपि प्रतितेरुत्थम्, स्वप्नाः प्रमादाच्च भवन्ति तथ्यम् ।
वीरस्य स्वप्नाश्च तथैव मान्याः, कर्मोदयेनैव विजायते सः ॥१३॥

प्रत्ययः—ततः परे (तेरहपन्थाः) अपि इत्थम् प्रतितेरुः । स्वप्ना प्रमादात् च भवन्ति । वीरस्य स्वप्नाः च तथा एव । स (प्रमादः) कर्मोदयेन एव विजायते (अतः स्वप्नाः पापा इति) ।

भावानुवादः—अनन्तर प्रतिवादी ने कहा—“स्वप्न प्रमाद के कारण आते हैं । अतः भगवान् महावीर को भी वे स्वप्न प्रमाद अवस्था में ही आये । चूँकि प्रमाद कर्मोदय जनित होता है, अतः वे स्वप्न पापमय ही थे ।

भार्यादिभावादि जगत्प्रपञ्चैः, चिन्तेन विक्षेपसमन्वितेन ।

दृष्टाश्च स्वप्नाः कथितास्तु मिथ्या, तेषां कृते दुष्कृतिरेवमीष्टा ॥१४॥

प्रत्ययः—(वादी वदति) भार्यादि भावादि जगत्प्रपञ्चैः विक्षेप समन्वितेनचित्तेन दृष्टाः च स्वप्नाः तु मिथ्या कथिताः । एवम् तेषां कृते (मममते) दुष्कृतिः एव ईष्टा ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर ने उत्तर देते हुए कहा—“स्त्री आदि भावों के जगत्प्रपञ्च से विशेष युक्त चित्त से देखे जाने वाले स्वप्न ही मिथ्या होते हैं । अन्य नहीं । अतएव प्रभु महावीर के विषय में ऐसी मिथ्या प्ररूपणा करना महादोष का कारण है ।

सत्यस्य स्वप्नस्य कृते तथा न, आज्ञा यदस्मिन्नहि पापमास्ते ।

स्वप्नास्तथा नैव विमादरूपाः यथार्थतश्चित्तसमाधिमाप्ताः ॥१५॥

भावानुवादः—(वादी वदति) सत्यस्य स्वप्नस्य कृते तथान । (प्रत्याख्यानं न) यत्तस्मिन् आज्ञा अस्ति । तत् पापम् नहि आस्ते । तस्य स्वप्नाः तथा विमादरूपाः न । यथार्थतः ते (स्वप्नाः) चित्तसमाधिम् आप्ताः (सन्ति) ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर ने कहा—“सत्य स्वप्न के लिए प्रत्याख्यान की आवश्यकता नहीं है । इस विषय में जो वीतराग की आज्ञा है । वह पाप नहीं है । भगवान् के स्वप्न पाप रूप नहीं थे । यथार्थतः वे स्वप्न चित्त की एकाग्रता के ही सूचक थे ।

परेऽवदन् स्वप्नविलोककाले, चित्तं सदा विक्षिपतीति सत्यम् ।

विषय व तज्जन्यसमा सन्नयना, पापानि स्वप्ना इति जातु सिद्धम् ॥१६॥

अन्वयः—(प्रतिवादिनः) परे श्रवदन् (तेरहपन्थाः) स्वप्नविलोककाले चित्तं सदा विक्षिपति इति सत्यम् (अस्ति) । क्रिया च तज्जन्यसभा सलग्ना (जाता) । इति स्वप्नाः जातु पापानि इति सिद्धाम् !

भावानुवादः—प्रतिवादी का कथन था कि स्वप्न देखते समय चित्तं सदा विक्षिप्त रहता है । यह सत्य है । तथा तज्जन्य क्रिया भी समान रूप से लगती है, जो कि विक्षिप्त रूप है । अतः सभी स्वप्न पाप रूप सिद्ध होते हैं ।

स्वप्ना न पापं च कदापि तस्य, प्रमादजन्यं न कषायजन्यम् ।
वीरस्यसिद्धं बहुधा प्रमाणैः, तत्रास्ति पापं कथनं विरुद्धम् ॥१७॥

अन्वयः—(वादी वदति) तस्य (वीरस्य) स्वप्नाः कदापि पापम् न । तस्य (पापम्) न प्रमादजन्यम् न कषायजन्यम् अस्ति । बहुधा प्रमाणैः इति वीरस्य सिद्धम् । तत्र पापम् अस्ति इति कथनम् विरुद्धम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—वादी (आचार्यप्रवर) का कथन था—“वीर प्रभु के स्वप्न कभी भी पाप रूप नहीं हो सकते हैं । वे न तो प्रमादजन्य थे और न कषायजन्य । इसकी सिद्धि अत्यन्त सबल प्रमाणों से की जा चुकी है ।” वे स्वप्न पाप हैं । यह कथन सर्वथा आगम विरुद्ध है ।

स्वप्नेन तल्लोकभवेन तस्य, स्वप्नस्य व्यर्थं समता न कार्या ।
निदानमेकं न च तस्य मान्यम् निर्णयमत्रापि जिनागमेन ॥१८॥

अन्वयः—(वादी वदति) तत् लोकभवेन स्वप्नेन तस्य (वीरस्य) स्वप्नस्य समता व्यर्थं न कार्या । तस्य स्वप्नस्य एक निदान न मान्यम् । अत्रापि जिनागमेन निर्णयम् ।

भावानुवादः—वादी (आचार्यश्री) ने अपने विषय को स्पष्ट एवं पुष्ट करने के लिए पुनः कहा—“लोक में मामान्य जन को आने वाले स्वप्नों के साथ भावान् महावीर के स्वप्नों की तुलना करना निरर्थक है । उस स्वप्न का कोई एक ही कारण नहीं माना जा सकता है । इस विषय का समीचीन निर्णय जिनागमों से होना चाहिये ।

आचारनूत्रननुसिद्धमेतत्, निद्राप्रमादाश्च दशापि तेच ।
सन्त्येव मोहोदयतो नितान्तम्, स्वप्नास्तु पापानि च सिद्धमेतत् ॥१९॥

अन्वयः—(प्रतिवादी वदति) (तेरह) आचारसूत्रैः ननु एतत् सिद्धम् । दश अपि स्वप्नाः निद्राप्रमादाः च (सन्ति) ते मोहोदयतः नितान्तम् सन्ति । स्वप्नाः तु पापानि च एतत् सिद्धम् !

भावानुवादः—प्रतिवादी ने कहा हमारी मान्यतानुसार आचारसूत्र से यह सिद्ध है कि दसों स्वप्न निद्रा प्रमाद के वश मोहोदय के कारण है । अतः वे पाप रूप हैं ।

मत्सम्प्रदाये न विरुद्धवाक्यम् स्वप्नस्यवीरे विपरीतवृत्तेः ।

दर्शस्य दोषोपि च कोपि नास्ति, तदन्यथारूपणतोऽस्ति दोषः ॥२०॥

अन्वयः—(प्रतिवादी वदति) (तेरह पन्थः) मत्सम्प्रदाये (किमपि) विरुद्धवाक्यम् न । तत्र एव वीरे विपरीतवृत्तेः स्वप्नस्य दर्शस्य कोपि दोषोऽपि नास्ति । तदन्यथा प्ररूपणतः दोषः अस्ति !

भावानुवादः—प्रतिवादी अपनी मान्यता को स्पष्ट करते हुए कहता है—“वादी ने “भ्रम विध्वंसन ग्रन्थ पर जो शास्त्रविरुद्धता का आरोप लगाया, वह श्रुद्ध है । हमारे आचार्य श्री जीतमल जी ने उसमें कोई शारत्रविरुद्ध नहीं लिखा है । महावीर का विपरीत स्वप्न देखना कोई दोष नहीं है ।

स्वप्नाः यथार्थाः ननु मोहनीयकर्मोदयात्सन्ति च साधनीयम् ।

तदन्यथा चैवतिरूपणेन, न साधुप्रश्नस्य तदुत्तरं दद्यात् ॥२१॥

दशम सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

न आस्ते । इह भावात्मनिद्रा पापा भवति । द्रव्यनिद्रा न इति विमर्शनीयम् ।

भावानुवादः—(वादी) प्रतिवादी का यह कथन भी असंगत है कि भगवान् के दश स्वप्न निद्रा प्रमाद में हैं । और निद्राप्रमाद मोहनीय कर्म का उदय है । इसके लिए आचारांग स्थानांग (दीपिका) के जो प्रमाण प्रस्तुत किये हैं वे असत्य हैं । नीद आना, स्वप्न देखना यह द्रव्यनिद्रा है । मिथ्यात्व, अव्रत, कषाय आदि भावनिद्रा है । द्रव्यनिद्रा नहीं ।

निद्रा तथा स्वप्नविलोकनं च, द्रव्यात्मिका शास्त्रचये च निद्रा ।
मिथ्यात्वरारागद्वेषादिकषायरूपा, प्रोक्ताजिनेन्द्रैः ननु भावनिद्रा ॥२३॥

अन्वयः—शास्त्रचये निद्रा तथा स्वप्नविलोकनं च खलु द्रव्यात्मिका निद्रा मता ।
जिनेन्द्रैः मिथ्यात्वरारागद्वेषरूपाः च ननु भावनिद्रा प्रोक्ता ।

भावानुवादः—(वादी) आगम में निद्रा तथा स्वप्न देखना द्रव्यनिद्रा मानी गई है । मिथ्यात्व, राग, कषायादि को भावनिद्रा कहा गया है ।

द्रव्यात्मिका सा ननु वीरनिद्रा, न भावनिद्रेत्यवसेयमेतत् ।
मतं च शास्त्रस्य मया निदिष्टम्, गुरोस्तवाप्यत्र विसंगतिर्न ॥२४॥

अन्वयः—(वादी वदति) सा वीरनिद्रा द्रव्यात्मिका आसीत् । न भावनिद्रा इति एतत् अवसेयम् । मया शास्त्रस्य मतम् निदिष्टम् अत्र तव गुरोः अपि विसंगतिः न ।

भावानुवादः—(वादी) भगवान् महावीर की वह तन्द्रित अवस्था द्रव्यनिद्रा के अन्तर्गत आती है । भावनिद्रा के अन्तर्गत नहीं । यह समझना चाहिये कि मैंने आगमिक मतों का ही निर्देश किया है । इस विषय में प्रतिवादी के गुरुओं का भी यही अभिमत है । अर्थात् वे भी भगवान् में द्रव्यनिद्रा ही मानते हैं ।

त्वत्तत्त्वप्रदायेऽस्ति विरुद्धवाक्यम्, सत्यस्य स्वप्नस्य विरुद्धलेखः ।
अनेन शास्त्रस्य न गौरवं तत्, वीरस्य सम्मानविभूतिभंगः ॥२५॥

अन्वयः—(वादी वदति) त्वत्त्वप्रदाये विरुद्ध वाक्यम् अस्ति । सत्यस्य स्वप्नस्य

विरुद्धलेखः अस्ति । अनेन शास्त्रस्य तत् गौरवम् न, । वीरस्य सम्मानविभूति-
भंगश्च ।

भावानुवादः—(वादी) आपके सम्प्रदाय में परस्पर विरुद्ध कथन है । सत्यस्वप्न
के विपरीत लेख है । और इस प्रकार के वैपरीत्य से आगम का गौरव नष्ट
होता है । तथा प्रभु महावीर के सम्मान का भी भंग होता है ।

अपूर्णमुक्तवा कथनं न युक्तम्, न चात्र प्रश्नोत्तरताऽवशिष्टा ।
ऋणापनोदाय विसृज्य मृत्स्नाम्, तस्मास्ति शिष्टं कथनेन तुल्यम् ॥२६॥

अन्वयः—(वादी वदति) न चात्र प्रश्नोत्तरता अवशिष्टा इति अपूर्णम् उक्तवा
कथनं न युक्तम् (अस्ति) इदम् ऋणापनोदाय मृत्स्नाम् विसृज्य तत् ऋणं न
शिष्टम् इति कथनेन तुल्यम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—(वादी) प्रतिवादी का यह कथन कि—“हम ने यह सिद्ध कर
दिया कि स्वप्न का आना मोहनीय कर्म के उदय से ही होता है । अतः अब
प्रश्नोत्तर को अवकाश नहीं है ।” ठीक वैसा ही है जैसे कि कोई ऋणी
व्यक्ति दो चार मिट्टी के ढेले देकर कह दे कि अब उसे कुछ नहीं देना है ।

स्वप्नाश्च वीरस्य दशापि चित्त, समाधिमग्नाः अतएव धर्म ।
ध्याने च सन्तीति सुशास्त्रसिद्धम् सिद्धान्तपक्षो विबुधैरभीष्टः ॥२७॥

अन्वयः—(वादी वदति) वीरस्य दश अपि स्वप्नाः चित्तसमाधिमग्नाः अतएव
धर्मध्याने च सन्ति । इति सुशास्त्रसिद्धम् । इत्थं सिद्धान्त-पक्षः विबुधैः
अभीष्टः ।

भावानुवादः—(वादी) भगवान् महावीर के दशों स्वप्न समाधिस्थ चित्त से देखे
गये थे । अतः वे धर्मध्यान में हैं । यह आचारांग आगमों के द्वारा मुस्पष्ट
सिद्ध हो चुका है । अतः विद्वानों को सिद्धान्तपक्ष ही अभीष्ट होता है ।

एतत् पिशाचादिपदार्थजातम्, विद्वद्वरेण्यैर्गमितम् सुमान्यम् ।
अथ कपोलादिविकल्पितं तत्, मान्यं न स्वप्नेऽपि सदावधेयम् ॥२८॥

अन्वयः—(वादी) विद्वद्वरेण्यैः गमितम् एतत् पिशाचादिपदार्थजातम् नुमा-

न्यम् । तत् कपोलादिविकल्पितं व्यर्थम् । तत् स्वप्ने अपि न मान्यम् इति सदा अवधेयम् !

भावानुवादः—(वादी) विशिष्ट विद्वानों ने पिशाचादि पदों का जो अर्थ किया है । वही मानने योग्य है । इस विषय में स्वच्छन्दवृत्ति से कपोलकल्पना करना कभी स्वीकृत नहीं होना चाहिये ।

निर्णयिका न्यायपराश्च वादे मध्यस्थरूपाः विनिवृत्तपक्षाः ।

परस्परं तेऽपि विचार्य पत्रम्, जयस्य दत्तं ननु वादिने तत् ॥२९॥

अन्वयः—वादे न्यायपराः मध्यस्थरूपाः विनिवृत्तपक्षाः च ते निर्णयिकाः अपि परस्परं विचार्य जयस्य तद्वपत्रम् वादिने एव दत्तम् !

भावानुवादः—इस समस्त वाद के निर्णय में पक्षपातरहित, न्याय परायण, मध्यस्थरूप निर्णायकों ने भी विजय श्री का परिपत्र वादी आचार्यप्रवर श्री मज्जवाहर को ही प्रदान किया ।

यदा विहारं विदधान आर्यः, सुजानदुर्गं प्रथितो जगाम ।

पातु तदा धर्मसुधां च तस्मात्, समागतास्तत्र नराः प्रभूताः ॥३०॥

अन्वयः—प्रथितः आर्यः यदा विहारं विदधानः सुजानदुर्गम् जगाम । तदा तस्मात् धर्मसुधा पातुम् तत्र प्रभूताः नराः समागताः (जाताः) ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर जब भ्रमण करते हुए सुजानगढ़ पधारे तो उनकी पतित-पावनी वाग्मुधा को पान करने हेतु बहुत अधिक जनता उनके समीप पहुंची ।

तत्रैव कैश्चित् परपक्षपातैः, प्रश्नं विधातुं विनयः कृतोऽभू ।

दाचार्यवर्येण तदर्थमेभ्यो मध्याह्नपश्चात्समयः प्रदत्तः ॥३१॥

अन्वयः—तत्र एव कैश्चित् परपक्षपातैः प्रश्नं विधातुम् विनयः कृतः अभूत् । आचार्यवर्येण तदर्थम् एभ्यः मध्याह्नपश्चात्समयः प्रदत्तः !

भावानुवादः—सुजानगढ़ में कुछ विपक्षियों के अनुयायियों ने आचार्यप्रवर से प्रश्न

पूछने को विनयपूर्वक समय मांगा । आचार्यप्रवर ने उन्हें मध्याह्न के बाद का समय दिया ।

ज्ञाता च चर्चा नियताऽपराहणे, एतां नराः द्रष्टुमदृश्यपूर्वम् ।
पूज्यश्रियोऽपि सहिताः दलेन प्राप्ताश्च काले नियते प्रबुद्धाः ॥३२॥

अन्वयः—वादचर्चा अपराहणे नियता ज्ञाता । नरः अदृश्यपूर्व द्रष्टुम् तत्र एताः (आगताः) । दलेन सहिताः पूज्यश्रियः अपि प्रबुद्धाः (सन्तः) नियते समये च प्राप्ताः ।

भावानुवादः—मध्याह्न के समय शास्त्रार्थ होने की सभी को जानकारी मिली । इस अपूर्व दृश्य को देखने हेतु वहाँ बहुत जन एकत्र हुए । आचार्यप्रवर के प्रबुद्ध मुनिगण भी यथासमय यथास्थान पहुंच गये ।

परे समूचुर्नचवादचर्चा शंकापनोदार्थमयं प्रयत्नः ।
वाद्युक्तेखस्य कृता व्यवस्था, तथान्यपक्षेऽपि च निर्णयोऽभूत् ॥३३॥

अन्वयः—परे समूचुः इयम् कापि वादचर्चा न, किन्तु अयं प्रयत्नः शंकापनोदार्थम् एव । तत्र वाद्युक्तेखस्य व्यवस्था कृता । तथा एव अन्यपक्षे अपि च निर्णयः अभूत् ।

भावानुवादः—प्रश्नकर्त्ताओं ने कहा—“यहाँ हमें कोई वाद-विवाद नहीं करना है । हम तो शंका दूर करने का प्रयास कर रहे हैं । वहाँ वादी के कथन को लिपिवद्ध करने की व्यवस्था की गई । तथा अन्य विषयों (पक्षों) में भी समीचीन निर्धारण किये गये ।

प्रश्नोऽस्ति यः कोपि च जैनधर्मम्, मत्वा मृषा स्व मनुते च सत्यम् ।
स्वधर्मरत्या कुरुते जपादि, बन्धश्च तस्मादथवा विमुक्तिः ? ॥३४॥

अन्वयः—(वादी) यः कोपि मानवः जैनधर्म मृषामत्वा तथा स्वं च सत्यं मनुते । स्वधर्मरत्या जपादि कुरुते । तस्मात्तस्य बन्धः ? अथवा विमुक्तिः (भवति) । इति (नमः प्रश्नोऽस्ति) !

भावानुवादः—(वादी) तेरापन्थ सध प्रमुखों ने उस सभा में प्रश्न किया—“कोई भी धर्मावलम्बी जैनधर्म को असत्य मानता हुआ, अपने धर्म में पूर्ण अनुरक्त वैष्णव धर्मानुयायी अपने मतानुसार जप-तपादि करता है । उसका वह कार्य-क्रम बन्धन का कारण है अथवा मुक्ति का ?

यो जैनधर्मं मनुते मृषा सः, शास्त्रोक्तसत्यादि न कर्तुमीशः ।
तदा च बन्धश्च विमोक्षएवम् ब्रताद्यभावे कथमस्ति पृष्टिः ? ॥३५॥

अन्वयः—यः जैनधर्मं मृषा मनुते । स शास्त्रोक्तसत्यादि कर्तुम् न ईशः (भवति) ।
तदा ब्रताद्यभावे “बन्धः च विमोक्ष एवम्” इति पृष्टिः कथम् अस्ति !

भावानुवादः—(प्रतिवादी) आचार्यप्रवर की ओर से प्रत्युत्तर में कहा गया—“जो कोई जैनधर्म को या किसी सत्य धर्म को असत्य मानता है । वह आगमोक्त अहिंसा सत्य आदि का पालन नहीं करता है । तो उसके अहिंसा, सत्यादि व्रत है ही नहीं । तब “बन्ध होता है या मोक्ष” यह प्रश्न ही उपस्थित नहीं होता है । अतः यह प्रश्नवन्ध्यापुत्र के समान अयुक्त है ।

समूलप्रश्नो न समाहितोऽस्ति, तीर्थान्तरीयोपि समेति सत्यम् ।
प्रमाणमस्यास्ति जिनागमेषु, बान्धेयपुत्रोऽस्ति कथं च पृष्टिः ? ॥३६॥

अन्वयः—(वादी) समूल प्रश्नः समाहितः न अस्ति । तीर्थान्तरीयोपि सत्यं समेति । अस्य प्रमाणं जिनागमेषु अस्ति । इयम् पृष्टिः कथम् बान्धेयपुत्रः अस्ति !

भावानुवादः—वादी ने कहा—“यह हमारे मूल प्रश्न का उत्तर नहीं है । क्योंकि जिनागमों के प्रमाण के अनुसार तीर्थान्तरीय भी सत्य को प्राप्त होते हैं । अतः हमारा प्रश्न वन्ध्यापुत्र की तरह अयुक्त कैसे हो सकता है ?

न पूर्वपक्षस्य सरूपमेतत् नवीनरूपं परिवृक्ष्यतेऽत्र ।
कथं च सत्यस्य समर्थनं त-दसत्त्वमूले न च पत्रशारवे ॥३८॥

अन्वयः—(प्रतिवादी) पूर्वपक्षस्य एतत् सरूपम् न । अत्र नवीन-रूपम् परिवृक्ष्यते । सत्यस्य तन् कथं समर्थनम् । असत्त्वमूले च पत्रशारवे न (भवति) ?

भावानुवादः—प्रतिवादी ने कहा—“प्रश्न का यह स्वरूप ही नहीं है । यहां तो भ्रम ही ढंग से दिखाई दे रहा है । सत्य का यह कैसा समर्थन ? मूल के अभाव में शाखा एवं पत्र-पुष्प कैसे हो सकते हैं ?

यो जैनधर्मं मनुते मृषा सः, शास्त्रोक्तसत्यादि न कर्तुमीशः ।

इत्युक्तिरेषा शशशृंगतुल्या, प्रमाणरूपे च शिवविषास्ते ॥३८॥

अन्वयः—(वादी) यः जैनधर्मं मृषा मनुते सः शास्त्रोक्त सत्यादि कर्तुम् ईशोन । “इति एषा भवतः उक्तिः शशशृंगतुल्या अस्ति । अत्र प्रमाणरूपे च शिवः ऋषिः आस्ते ।

भावानुवादः—(वादी) जो जैन धर्म को असत्य मानता है । वह आगमोक्त-सत्यादि का आचरण नहीं करता “यह प्रतिवादी का कथन शशशृंग के समान है । क्योंकि इसके प्रमाण रूप में शिवराजर्षि का उदाहरण विद्यमान है ।

प्रश्नोऽस्ति सम्यक् भवताऽयथार्थः, प्ररूप्यते न्याय्यमिदं न जातु ।

विनीतभावैः पुनरेव वच्मि तदुत्तरं देयमवश्यमस्ति ॥३९॥

अन्वयः—(वादी) प्रश्नः सम्यक् अस्ति । भवता अयथार्थः प्ररूप्यते । इति जातु न्याय्यम् न । विनीतभावैः एव वच्मि । तदुत्तरम् अवश्यम् देयम् अस्ति ।

भावानुवादः—(वादी) पुनः प्रश्न करता है—“मेरा प्रश्न सत्य है, किन्तु आप इसे अयथार्थ प्ररूपित कर रहे हैं । यह न्याय नहीं है । मैं विनम्रभाव से ही कह रहा हूँ । आपको इसका उत्तर अवश्य देना चाहिये ।”

यो जैनधर्मं मनुते मृषास जैनेतरो वा जिनपक्षपाती ।

स्यादत्र, तर्को भवता न कार्यः, यथोत्तरं दत्तमवेहि धीमन् ॥४०॥

अन्वयः—(प्रतिवादी) यः जैनधर्मम् मृषा मनुते स जैनेतरोवाजिनमक्षपातीवा कोपि स्यात् । अत्र भवता तर्को न कार्यः । धीमन् ! यथोत्तरम् दत्तम् अवेहि !

भावानुवादः—(प्रतिवादी) कहते हैं—“जो जैनधर्म को मिथ्या मानता है, वह जैनेतर हो या जिन पक्षपाती ? इस विषय में तर्क को अवकाश ही नहीं है ।

आप समझिये कि आपको सम्यगुत्तर दिया जा चुका है ।

यः सत्यधर्मं मनुते तथा न न तस्य हिंसाविरतादिलाभः ।
तत्सत्यधर्मस्य निरूपणं च, विधीयमानं मयकैव विद्धि ॥४१॥

अन्वयः—(प्रतिवादी) यः सत्यधर्मं तथा न मनुते । तस्य हिंसाविरतादि लाभः
(अहिंसा लाभः) न । तत्सत्यधर्मस्य निरूपणं च मयका एव विधीयमानम्
अवेहि ।

भावानुवादः—(प्रतिवादी) “आप समझने का प्रयास करिये कि जो सत्यधर्म को
तदनुरूप नहीं मानता है । उसे हिंसाविरति आदि का लाभ नहीं मिलता है ।
इस सत्य धर्म का विवेचन मैं कर चुका हूँ ।

यत्रास्ति रत्नत्रयसन्निवेशः, साधोश्च कण्ठस्थितपाशभेदः ।
शास्त्रादिघाताच्छशुरक्षणं च, सरोषकूपापतनावरोधः ॥४२॥

अन्वयः—(प्रतिवादी) यत्र रत्नत्रयसन्निवेशः अस्ति । साधोः च कण्ठस्थितपाश-
भेदः, शास्त्रादिघातात् शिशुरक्षणम्, सरोष कूपाऽऽपतनावरोधः इत्यादि आगमे
धर्मरूपे विहितम् । नैतेत् एकान्त पापम् ।

भावानुवादः—(प्रतिवादी) “रत्नत्रय के आराधकमुनि के गले में लगाये गये
पाशका छेदनकरना शास्त्रादि घात से बालकों की रक्षा करना, क्रोध से कूप में
गिराये जाते हुए को बचाना इत्यादि कार्यों में आगमों में धर्म होना बताया
है, एकान्त पाप नहीं है ।

गवादिनिस्सारणमेव दाहावलीढगेहादवरुद्धमार्गत् ।
निशा च साधूपसमीपमेवं स्त्रीणाम् स्थितिर्नैव मताऽवदाता ॥४३॥

अन्वयः—(प्रतिवादी) अवरुद्धमार्गत् दाहावलीढगेहात् गवादिनिस्सारणम्
(धर्मः) एव । एवम् निशा च साधूपसमीपम् स्त्रीणाम् स्थितिः अवदातान मता
एव । शास्त्रे अस्य निषेधः कृतः ।

भावानुवादः—(प्रतिवादी) “वन्द द्वार वाले मकान में आग लग जाने पर द्वार

खोल कर गो आदि पशुओं की प्राणरक्षा करना धर्म है । इसी प्रकार रात्रि में साधुओं के समीप स्त्री वर्ग की उपस्थिति उचित नहीं है । शास्त्रों में इसका निषेध किया गया है ।

गृहस्थगेहात् च खाद्यपानम् वारेण ग्राह्यं च दयाप्रचारः ।

दानोपदेशो भवजीवरक्षा स सत्यधर्मो जिनसंप्रदिष्टः ॥४४॥

अन्वयः—(निषेधरूप धर्मः) वारेणं गृहस्थगेहात् खाद्यपान ग्राह्यम् न च । दया प्रचारः दानस्य घोषः भवजीवरक्षा, स सत्यधर्मः जिनसंप्रदिष्टः अस्ति (सत्त्वया न मन्यते)

भावानुवादः—नित्यक्रम पारी-पारी से गृहस्थों के यहाँ से भोजन-पान ग्रहण करना आगम विरुद्ध है । जिन धर्म का विधान दया-प्रचार एव दान के उप-देश द्वारा जगज्जन्तुओं की रक्षा के लिए ही हुआ है । जिसे आप लोग मानते ही नहीं हैं ।

जैनस्य धर्मस्य मृषा चमन्ता, स एव योरक्षति नैव जीवम् ।

दीनेऽनुकम्पां कुरुतेन मानी, एकान्तपापं वदतीति दानम् ॥४५॥

अन्वयः—यः जीव न रक्षति । एव मानी (सन्) दीने अनुकम्पां न कुरुते । दानम् एकान्तपापं वदति । इति स एव जैनस्य धर्मस्य मृषा (असत्य) मन्ताच (अस्ति) ।

भावानुवादः—(पुनः प्रतिवादी) “जो जीवरक्षा नहीं करते-अहंकार में मत्त होकर दीन-प्राणियों पर अनुकम्पा नहीं करते हैं । दान देने में एकान्तपाप का कथन करते हैं । वे ही जैनधर्म को असत्य मानने वाले हैं ।

सत्याग्रही सोभवता मतोऽपि दुराग्रही जातु परेण मान्यः ।

प्ररूपणा या क्रियते त्वया तु, सोत्सूत्रमेषा ननु कामचारः ॥४६॥

अन्वयः—यः भवतासत्याग्रही मतः अपि परेण दुराग्रही जातु मान्यः । इति विषये त्वया तु प्ररूपणा क्रियते सा एषा उत्सूत्रम् एव । ननु कामचारः एव ।

भावानुवादः—(प्रतिवादी) “आप जिसे सत्याग्रही मान रहे हैं, वह वस्तुतः दुरा-ग्रही ही है । दया—दान के विरुद्ध प्ररूपणा आगमविरुद्ध एवं स्वच्छन्द—मति द्वारा कल्पित है ।

पूर्वस्य पृष्ठस्य यदास्ति भावः, सत्यव्रतादेर्यदिधारकोऽस्ति ।

जैनेतरो वा यदि जैनरूपः कर्मक्षयस्तस्य न वर्धतेतत् ॥४७॥

अन्वयः—यदा पूर्वस्य पृष्ठस्य (तव) अयम् भावः अस्ति । यदि सत्यव्रतादेः धारकः जैनेतरः जैनरूपः वा अस्ति । तस्य कर्मक्षयः भवति एव तत् कर्म न वर्धते !

भावानुवादः—(प्रतिवादी) और अधिक स्पष्ट करते हैं—“आपके प्रश्न के उत्तर का भाव यह है कि अहिंसादि सत्यव्रतों का धारक यदि जैन उपाधि का धारक हो या अन्य, उसका जन्म मरण घटता ही है, बढ़ता नहीं ।

अन्यत्प्रमाणं परमत्र मान्यो, जैनागमोऽयं सुधिया विचार्यः ।

प्रश्नोत्तरं पूर्णमभूत्समग्रमग्रेविचारो मतभेद एव ॥४८॥

अन्वयः—अत्र परम् अन्यत् प्रमाणम् अपि अस्ति । अयम् जैनागमः मान्यः सुधिया विचार्यः । प्रश्नोत्तरं समग्रम् च पूर्णम् अभूत् । अग्रे मतभेदे एव विचारः कार्यः ।

भावानुवादः—(प्रतिवादी) “मेरे इस कथन में उत्तराध्ययन सूत्र अध्याय २८ का आगमिक प्रमाण भी है । अतः अब इस विषय को समाप्त कर मौलिक मत-भेदों की चर्चा करना अधिक श्रेष्ठ रहेगा ।

श्रुत्वा च भीताः स्वपराजयेन, कोलाहलं चक्रुरनर्थकारम् ।

सत्यैर्वचोभिर्ज्वलिताः नितान्तम् परं न जाताः सफलाः प्रबन्धैः ॥४९॥

अन्वयः—(सम्यगुत्तरं श्रुत्वा) स्वपराजयेन भीताः सत्यैः वचोभिः नितान्तं च अनर्थकारम् कोलाहलं चक्रुः । परम् ते स्वप्रबन्धैः सफला न जाताः !

भावानुवादः—(प्रतिवादी) (“आचार्यश्री जवाहर) के द्वारा सम्यगुत्तर श्रवण कर, सत्य वचनों से जलते हुए तथा पराजय से भयभीत उन वादियों ने कोला-

श्रीमज्जवाहरपशोविजयं महाकाव्यम्

हुब करना प्रारम्भ कर दिया । तथापि सभाविघ्न के इस कार्य में वे सफल नहीं हुए ।

आचार्यवर्येण च सिंहगर्जा कृता जनानां विपुले समाजे ।
मयोत्तरं दत्तमनेकयुक्त्याघस्तत्रये नास्य बभूव तोषः ॥५०॥

अन्वयः—जनानां विपुले समाजे आचार्यवर्येण सिंहगर्जा कृता । घस्तत्रये मया अनेक युक्त्या उत्तरं दत्तम् परम् अस्य तोषः न बभूव !

भावानुवादः—इस विशाल जनमेदिनी में आचार्यश्री ने सिंह गर्जना करते हुए कहा—“मैंने तीन दिनों तक अनेक युक्तियों के साथ उत्तर दिया, किन्तु विपक्ष को सन्तुष्टि नहीं हुई ।

प्रश्नोत्तराणां खलु निर्णयार्थम् मध्यस्थविद्वांश्चनियोजनीयः ।
येनावयोनिर्णयमेव कुर्यात् शिष्टश्च पन्था अयमेव नीतेः ॥५१॥

अन्वयः—प्रश्नोत्तराणाम् खलु निर्णयार्थम् कोपि मध्यस्थविद्वान् च नियोजनीयः ।
येन स आवयोः निर्णयम् एव कुर्यात् । अत्र अयमेव नीतेः शिष्टः पन्थाः (अस्ति) ।

भावानुवादः—“अतः नैतिकता का यह तकाजा है कि बाद के सम्यग्निर्णय हेतु किसी मध्यस्थ विद्वान् का चयन होना चाहिये । जिससे वह हम दोनों के विषय में सही निर्णय कर सके ।

बादस्य चर्चाऽप्यथवाविधेया, यथानयं तर्हि जयाऽजयार्थम् ।
आचार्यवर्यश्च तवापि साकम् मया, विघत्तां विषये विवादम् ॥५२॥

अन्वयः—अथवा तर्हि जयाऽजयार्थं यथानयं वादस्य चर्चा अपि विधेया । तथापि आचार्यः च मया साकम् अत्र विषये विवादम् विघत्ताम् ।

भावानुवादः—“अथवा जय पराजय के लिए वाद की व्यायानुकूल चर्चा भी करनी चाहिये । अच्छा तो यही होगा कि आपके आचार्य मेरे साथ इस विषय में चर्चा करें ।

अन्यः प्रकारेण समीहितार्थो हानिर्न कालस्य कदापि सह्या ।
स्यान्निर्णयस्तत्त्वत एव सर्वः । तोयस्य तोयं पयसः पयश्च ॥५३॥

अन्वयः—अन्यः प्रकारः कोपि समीहितार्थः न । कालस्य हानिः कदापि न सह्या ।
वादेन तत्त्वतः एव सर्वः निर्णयः स्यात् । तोयस्य तोयम् पयसः पयः च
(भवेत्) ।

भावानुवादः—“अब अन्य कोई सुगम मार्ग नहीं है, जिससे कि हितार्थ सिद्ध हो
सके । व्यर्थ समय बिताने की अपेक्षा तत्त्वनिर्णय के द्वारा दूध का दूध एवं
पानी का पानी” ऐसा निर्णय होना चाहिये ।”

पृष्ठाः परे साग्रहमेतदर्थम् मतो न तैः कोपि निदिष्टमार्गः ।
सत्यं च भद्रं जयतीति सत्यम्, मिथ्याक्रमं क्वाचलमेव घत्ते ॥५४॥

अन्वयः—एतदर्थं परे साग्रहं पृष्ठाः । परम् तैः कोपि निदिष्ट-मार्गः न मतः ।
सत्यं च भद्रम् (भवति) । सत्यम् एव जयति । इति मिथ्या क्व अचलं क्रमम्
घत्ते एव !

भावानुवादः—इस प्रकार विपक्षियों को आग्रहपूर्वक कहा गया, किन्तु उन्होंने
कोई मार्ग स्वीकार नहीं किया । इससे यह स्पष्ट हो जाता है, कि कल्याणप्रद
सत्य की ही विजय होती है । मिथ्या के पांव अविचल नहीं हो सकते हैं ।

चूरु चर्चाः—

आचार्यवर्यो विदधद् विहारम्, ग्रामेषु, चूरु-नगरं जगाम ।
देवाच्च तत्रैव महोत्सवोऽपि, तेरापथस्याभिमतो बभूव ॥५५॥

अन्वयः—आचार्यवर्यः ग्रामेषु विहारम् विदधत् चूरु नगरम् जगाम । देवात् च
तत्र एव तेरापथस्य अभिमतः (नियतः) महोत्सवः अपि बभूव ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर परिभ्रमण करते हुए जब चूरु पत्रारे तो संयोगतः
वही तेरापथ का महोत्सव भी था ।

व्याख्यानकाले जनताः प्रभूताः एकत्र जाताः गुणवद्गृहीताः ।
चर्चोपदेशस्य ससारं तूर्णम्, समदर्दनं तत्क्रमशोविवृद्धम् ॥५६॥

अन्वयः—व्याख्यानकाले गुणवद्गृहीताः प्रभूताः जनताः एकत्र जाताः । उप-
देशस्य चर्चा तूर्णम् ससारं । क्रमशः तत् समदर्दनं विवृद्धम् (अभवत्) ।

भावानुवादः—आचार्यप्रवर के गुणों से अभिभूत हो प्रवचनकाल में बहुत अधिक
धमनिरागी एकत्रित हुए । तथा ज्यों-ज्यों प्रवचन की चर्चा प्रसृत हुई । जनता
की भीड़ बढ़ने लगी ।

प्रसंगतः पूज्यधिया प्रदिष्टम् साधुविना कारणमेव साध्व्या ।
नीतं च गृह्णात्यशनं सुपानम् भवेत्तदादुष्कृतिदोषभागी ॥५७॥

अन्वयः—प्रसंगत पूज्यधिया प्रदिष्टम् । साधुः विना कारणम् एव साध्व्या आनी-
तम् अशनं सुपानम् च गृह्णाति तदा दुष्कृतिदोषभागी च भवेत् !

भावानुवादः—एक बार आचार्यप्रवर ने अपने प्रवचन में मुनि मर्यादाओं के
उल्लेख के प्रसंग पर कहा—“साधु बिना किसी ठोस कारण के साध्वी द्वारा
लाया हुआ आहार-पानी ग्रहण करता है, तो वह दोष का भागी होता है ।

वारत्रयं दुष्कृतिमेव कृत्वा गच्छे च तिष्ठेत् शुचि साधुवृत्तिः
ततो न शुद्धिः क्रियमाणपापे गच्छात्ततो निर्गमनं विधेयम् ॥५८॥

अन्वयः—एवम् वारत्रयं दुष्कृतिम् एव कृत्वा शुचिः साधुवृत्तिः सन् गच्छे च
तिष्ठेत् । ततः क्रियमाणपापे शुद्धिः न । ततो गच्छात् तस्य निर्गमनम् एव
विधेयम् !

भावानुवादः—“बिना कारण आहार लेने पर तीन बार तो प्रायश्चित्त लेकर
गुद हो सकता है, किन्तु इसके बाद शुद्धि नहीं होती है । और उसे गच्छ से
बाहर ही करना पड़ता है ।

भूतार्थयोषं ननु कोपि सेवा, भावी च भवतो गुरुसन्निधाने ।
सत्त्वान्नसर्वनिदिष्टं वातमुवाच सत्यार्थकृते गुरुः स्वम् ॥५९॥

अन्वयः—कोपि सेवाभावी भवतः आर्यघोषं च श्रुत्वा ननु गुरुसन्निधाने गत्वा सर्वनिदिष्टं वार्ताम् अवदत् । सत्यार्थकृते च स्वम् गुरुम् उवाच ।

भावानुवादः—किसी सेवानिष्ठ तेरापन्थी श्रावक ने आचार्यश्री की इस सैद्धान्तिक विवेचना को सुना, तो उसने अपने गुरु को जाकर सब कुछ निवेदन किया, कि इस विषय में सत्य निर्णय होना चाहिये ।

गर्वोक्तिमासाद्य गुरुर्जगाद, विधीयते साधुजिनागमेन ।

प्रमाणमस्मिन् बहुदेयमास्ते, समीहते कोपि विबुद्धचेताः ॥६०॥

अन्वयः—गर्वोक्तिम् आसाद्य तेरापन्थगुरुः जगाद, अस्मिन् साधु जिनागमेन प्रमाणं विधीयते । तत् प्रमाणं बहुदेयम् आस्ते । यदि कोपि विबुद्धचेताः समीहते ।

भावानुवादः—उस श्रावक की बात सुनकर तेरापन्थी गुरु ने सर्ग्व कहा—‘इस विषय में जिनागमों के साधुचर्या-प्रसंगों में बहुत कुछ प्रमाण है । यदि कोई बुद्धिमान् उन्हें सुनना चाहे, तो हम वैसा करने को तत्पर हैं ।

स श्रावकः पूज्यवरस्य पाश्वर्षे, निवेदयामास विनीतभावः ।

गत्वा समीहेत यदि प्रमाणम्, दास्यत्यहो मदगुरुरेकवीरः ॥६१॥

अन्वयः—स श्रावकः (तेरापन्थः) विनीतभावः (सन्) पूज्यवरस्य पाश्वर्षे निवेदयामास । यदि कोपि तदन्तिके गत्वा प्रमाणम् समीहेत तदा एकवीरः मदगुरुः तत् अवश्यमेव दास्यति !

भावानुवादः—उस श्रावक बन्धु ने पुनः आचार्यप्रवर को विनम्र निवेदन किया—‘यदि कोई व्यक्ति मेरे गुरु के समीप जाकर प्रमाण मागे तो वे वीरगुरु “साध्वी से आहार लिया जा सकता है ।” इस विषय में प्रमाण दे सकते हैं।’

गुरोरनुज्ञामधिगम्य तत्र, गताः सभायां ननु साधवोऽपि ।

स्थिताः प्रमाणाय च ते विशाले, वने यथा केशरिणो दुरापे ॥६२॥

अन्वयः—तत्र सभायां गुरोः अनुज्ञाम् अधिगम्य ननु साधवः अपि गताः । तत्र

विशाले दुरापे वने केशरिण इव प्रमाणाय च स्थिताः ।

भावानुवादः—तब आचार्यप्रवर के आदेश को प्राप्त कर कुछ मुनि तेरापन्थियों की सभा में गये । मानो विशाल वन में सिंहवत्—निर्भीक होकर प्रमाण के लिए उपस्थित हुए ।

आचार्यवर्येण च देशिताः स्मः, साध्वी समानीतपदार्थलाने ।

प्रमाणमाप्तुं भवतः स्थिताश्च वैदुष्यपूर्णैकमुनिर्बभाषे ॥६३॥

अन्वयः—साध्वीसमानीत पदार्थलाने भवतः प्रमाणम् आप्तुम् आचार्यवर्येण च देशिताः सन्तः वयम् स्थिताः स्मः । वैदुष्यपूर्णैकमुनिः गणेशी इत्थम् बभाषे !

भावानुवादः—वहाँ पहुँच कर विद्वत्ता पूर्ण भाषा में मुनि श्री गणेशीलाल जी म. सा. ने कहा—“हम लोग आचार्यश्री के आदेश से यहाँ साध्वी के द्वारा लाये हुए आहार ग्रहण करने के विषय में आगमिक प्रमाण लेने आये हैं ।

यथा गृहे सद्गृहिणी करोति, पत्युः कृते भोजनपानशय्या ।

व्यवस्थितिं मानपुरस्सरं सा, तथैव साध्वीति च कल्पते किम् ॥६४॥

अन्वयः—यथा गृहे सद्गृहिणी पत्युः कृते मानपुरस्सरं भोजनपानशय्याव्यवस्थितिम् करोति । तथा एव सा साध्वी करोति इति कल्पते किम् ?

भावानुवादः—“मुनि श्री गणेशीलाल जी ने कहा—“गृहस्थ के घर में जैसे गृहिणी अपने पति के लिए आदरपूर्वक भोजन पान शय्या आदि की व्यवस्था करती है, वया साधु के लिए साध्वी द्वारा वैसी ही व्यवस्था करना कल्पता है ?

श्रुत्वा प्रश्नं सहसा विनीतम्, ददाह भोगीव हृदन्तराले ।

शीघ्रं समाधातुमलं न जातः, कियत्क्षणं मौनमवाललम्बे ॥६५॥

अन्वयः—(तेरापन्थ गुरुः) विनीतम् प्रश्नं श्रुत्वा एव हृदन्तराले भोगी (सर्पः) इव सहसा ददाह । शीघ्रम् समाधातुम् अलं न जातः । कियत् क्षणं मौनम् एव अवलम्बे !

भावानुवादः—इस विनम्र किन्तु सटीक प्रश्न को सुनते ही उनका हृदय सर्प की तरह फुंफकार उठा । बुद्धि के हतप्रभ हो जाने से शीघ्र उत्तर नहीं दे पाए और कुछ क्षणों तक मौन हो गये ।

भालेस्फुलिगाः सुषमा मलीना, नेत्रे नते व्याकुलितं च चेतः ।

वक्तुं न वाचो हृदयं चकम्पे, दुर्दर्शनीया च दशा तदानीम् ॥६६॥

अन्वयः—तस्य गुरोः तदानीम् दुर्दर्शनीया च दशा (बभूव) भाले स्फुलिगाः (स्वस्वेदाः) जाताः । सुषमा मलीना (अभवत्) । नेत्रे नते (जाते) । चेतः च व्याकुलितम् (अभवत्) वक्तुम् वाचः न उत्पन्नाः । हृदयं च चकम्पे ।

भावानुवादः—तेरापन्थ संघ के आचार्य कालूगणी की तत्कालीन स्थिति दुर्दर्शनीय हो गई । ललाट पर स्वेदबिन्दु चमकने लगे, नेत्र नीचे झुक गये । समस्त शोभा मलीन हो गई । चित्त व्याकुलित हो गया । वाणी अशक्त हो गई । और हृदय प्रकम्पित हो उठा ।

कयापि युक्तया च यथा कथंचि हूचेतदाचार्यवरो परश्च ।

शास्त्रे निषेधो नहि विद्यते ऽतः, पूर्वोक्त सेवाऽभ्यधिकल्पते सा ॥६७॥

अन्वयः—तदा परः आचार्यवर्यः (तेरापन्थस्य) कयापि युक्तया च कथंचित् ऊचे । “शास्त्रे निषेधः नहि विद्यते” । अतः सा पूर्वोक्त सेवा अभ्यधिकल्पते ।

भावानुवादः—कुछ स्वस्थ होने पर आचार्य कालूराम जी ने युक्ति दी कि शास्त्र में कही निषेध नहीं है । अतः साध्वी द्वारा साधुओं की की जाने वाली सेवा कल्पनीय है ।

शास्त्रे निषेधो बहुशश्चकास्ति, स्त्रीसन्निधानं न हिताय मान्यम् ।

चित्रं न तासां सुविलोकनीयम् पूर्वोक्तसेवाव्रतभंगहेतुः ॥६८॥

अन्वयः—आ० (गणेशी ला० जी०) शास्त्रे बहुशः निषेधः चकास्ति । स्त्री सन्निधानं हिताय नहि मान्यम् । तासाम् चित्रम् (अपि) न सुविलोकनीयम् । (तासाम्) पूर्वोक्त सेवा व्रत भंग हेतुः (मता) !

भावानुवादः—तव श्री गणेशीलाल जी म. सा. ने कहा—“शास्त्रों में तो अनेक स्थानों पर निषेध किया गया है । स्त्रियों की सन्निकटता हितप्रद नहीं है । स्त्रियों का चित्र भी नहीं देखना चाहिये । साध्वियों द्वारा की जाने वाली सेवा को व्रत भंग का कारण मानना चाहिये ।

वस्त्रादिधौताद्यशनादिलाभः, सेवाकृते शिष्यनियोजनं च ।

सेवानिषेधे च निमन्त्रणं च न कल्पते साधुजनस्य साध्व्या ॥६९॥

अन्वयः—साधुजनस्य साध्व्या वस्त्रादिधौताद्यशनादिलाभः सेवाकृते शिष्यनियोजनम् च सेवा निषेधाच्च निमन्त्रणं च न कल्पते ।

भावानुवादः—“साध्वी के द्वारा साधुओं के लिए वस्त्र प्रक्षालन, भोज्यसामग्री लाभ, सेवा के लिए साध्वी शिष्याओं का नियोजन, अन्तरंग सेवा एवं निषेधा-निमन्त्रण आदि करना नहीं कल्पता है ।

संभोगजातं नियमान्निषिद्धम्, पूर्वोक्तमेवं विततागमेषु ।

संकीर्णमर्थं न कदापि गृह्यात्, व्यावच्चशब्दस्य ध्रुव सुधीश्च ॥७०॥

अन्वयः—विततागमेषु एवम् पूर्वोक्तम् संभोगजातम् नियमात् निषिद्धम् अस्ति । सुधी चः व्यावच्चशब्दस्य संकीर्णम् अर्थम् कदापि ध्रुवम् न गृह्यात् !

भावानुवादः—“जैनागमों से इस प्रकार के संभोग का नियमपूर्वक विस्तृत निषेध किया गया है । विद्वान् व्यक्ति को व्यावच्च शब्द का संकीर्ण अर्थ नहीं करना चाहिये ।

तथैव लेखोभ्रमखण्डनेपि, आहारपाने न लभेत तस्याः ।

यतोऽपि मानं भवता गृहीतम्, ततोऽपवादेन निर्धेहि नूनम् ॥७१॥

अन्वयः—(भवद्ग्रन्थे) भ्रमखण्डने अपि तथाएव लेखः अस्ति । साध्व्याः आहार पाने च न लभेत । यतः ग्रहणविषयमानम् भवता गृहीतम् । ततः अपवादेन तत् नूनम् हि निर्धेहि ।

भावानुवादः—“आपके द्वारा परममान्य ग्रन्थ भ्रमविध्वंसन में भी स्पष्ट उल्लेख

है कि—“साध्वी से आहार पानी न लेवे । अतः आहार ग्रहण के विषय पर आप जो प्रमाण प्रस्तुत कर रहे हैं, वह उत्सर्ग रूप में नहीं अपवाद रूप में समझना चाहिये ।

स्थानांगसूत्रादिप्रमाणतोय, आहारपानग्रहणं विधेयम् ।

सदैव संवासमपीह कुर्यात् सिद्धं कथन्नो भवता विचार्यम् ॥७२॥

अन्वयः—(भवतांमते) यदि स्थानांगसूत्रादिप्रमाणतः आहारपानग्रहणं विधेयम् (अस्ति) । तर्हि ताभिः सह एव इह संवासम् अपि कुर्यात् । इति कथं न सिद्धम् । इति भवता एव विचार्यम् !

भावानुवादः—“स्थानांग सूत्र के प्रमाण से यदि साध्वी से आहारादि ग्रहण को विधेय मानते हो तो उनके साथ संवास को विधेय क्यों नहीं मानते हो ? इसका स्वयं विचार करिये ।

दुराग्रहेणैव न मन्यते यद्, सत्यार्थमेतत् वचनं क्षतिर्नो ।

तथ्यप्रचारोजगतीतलेस्मिन्, जायेत सत्याम्बुपयोविवेकः ॥७३॥

अन्वयः—सत्यार्थम् एतत् वचनम् दुराग्रहेण एव यद् न मन्यते । तत् क्षतिः नो । अस्मिन् जगतीतले तथ्यप्रचारो जायेत । सत्याम्बुपयः विवेकः (भवेत्) ।

भावानुवादः—“साध्वियों से आहार—पानी नहीं लेना चाहिये” यह सिद्धान्त आगम सम्मत है । इसे आप दुराग्रह से नहीं मानते है, तो इसमें हमारी कोई हानि नहीं है; किन्तु ससार में सत्य का प्रचार तो होना ही चाहिये । जिससे कि दूध का दूध एवं पानी का पानी हो सके ।

श्रुत्वा मुनीशस्य वचः प्रमाणम्, शिष्याय मौनं परपक्षधारी ।

जाते मलीने वदने तदीयाः कोलाहलं चक्रुरतीव सान्द्रम् ॥७४॥

अन्वयः—मुनीशस्य (गणेशस्य) वचः प्रमाणम् श्रुत्वा परपक्षधारी मौनं शिष्याय । तस्य वदने मलीने जाते तदीयाः जनाः अतीवसान्द्रम् कोलाहलचक्रुः ।

भावानुवादः -मुनिप्रवर श्री गणेशीलाल जी के आगमोक्त वचन प्रमाण को मुन-

कर प्रतिवादी पक्ष मौन हो गये । उनके चेहरे पर मलीनता छा जाने से उनके भक्तों ने कोलाहल मचा दिया ।

सदैव मन्दाः परिवञ्चितास्तै, रुत्सूत्रमात्मार्थविवेचनैश्च ।

मोहाभिभूतेषु गुरुत्वमेषाम्, यथान्धमध्ये प्रथते च काणः ॥७५॥

अन्वयः—तैः उत्सूत्रम् आत्मार्थविवेचनैः च सदा मन्दाः एव परिवञ्चिताः ।
एषाम् मोहाभिभूतेषु गुरुत्वम् (अस्ति) काणः यथा अन्धमध्ये प्रथते च ।

भावानुवादः—उन्होंने उत्सूत्र प्ररूपण एवं कपोल—कल्पित वचनों से मन्द बुद्धियों को ही प्रतारित किया है । मोहाभिभूतप्राणियों के ही ऐसे गुरु हो सकते हैं । जैसे कि अन्धों में काणा राव ।

यदायदाजायत वादचर्चा, तदातदा तेच परे परास्ताः ।

दिवापतो प्रागचलाधिरूढे, स्थिति भवेत्कुत्र तमोधिराशेः ॥७६॥

अन्वयः—यदा यदा वादचर्चा अजायत । तदा तदा ते परे परास्ताः च । दिवा-
पतो प्रागचलाधिरूढे तमोऽधिराशेः स्थितिः कुत्र भवेत् नभवेदित्यर्थः ।

भावानुवादः—जब-जब भी शास्त्रार्थ हुए तेरापन्थी पराजित हुए । और यह स्वाभाविक ही है कि सहस्ररश्मि के उदित होने पर क्या कभी अन्धकार टिक सकता है ।

सर्गविसाने वसन्ततिलकावृत्तम्—

भीतिनं कापि परतोऽमितशक्तिपूर्तेराचार्यवर्यपदतः प्रथितस्य सूरैः ।

जातो निरन्तरमनन्तगुणैर्युतस्य सद्धर्ममण्डनमयो विपुलः प्रयासः ॥७७॥

अन्वयः—अमितशक्तिपूर्तेः आचार्यवर्यपदतः प्रथितस्य सूरैः निरन्तरम् अनन्तगुणैः
युतस्य, परतः कापि भीतिः न । तस्य सद्धर्ममण्डनमयः विपुलः प्रयासः निर-
न्तरम् जातः एव ।

भावानुवादः—अमित शक्ति सम्भूत, श्रुत आचार्यपद से विभूषित अनवरत, अन-

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

~~~~~

नानेशसच्चरणयोः शरणावधात्ते ।

सद्धर्मसर्गदशमोपिजगामपूर्तिम् ।

SECRET

अथैकादशः सर्गः—

विजयसर्गः

यदागमानां विपुलैर्विरुद्धैः प्ररूपणैर्भ्रान्तिरभूज्जनेषु ।
तदा च सद्धर्मनिरूपणेन न्यरासि सा सूर्यसमेन तेन ॥१॥

प्रवयः—यदा जनेषु आगमानां विपुलैः विरुद्धैः प्ररूपणैः भ्रान्तिः अभूत् । तदा च सूर्यसमेन तेन (श्री जवाहराचार्येण) सद्धर्मनिरूपणेन सा (भ्रान्तिः) न्यरासि ।

भावानुवादः—बहुत अधिक विपरीत प्ररूपणा के कारण जब जन-जन में आगमों के सम्बन्ध में भ्रान्तियाँ उत्पन्न हो गयी, तो सूर्यवत् तेजस्वी आचार्यश्री जवाहर ने सद्धर्म के प्रकाश द्वारा उस भ्रान्ति रूप अन्धकार को समाप्त किया ।

आच्छन्नमासीत्तमसा नभोऽपि, प्रतारिताः केऽपि विवञ्चकैस्तैः ।
सद्धर्मसूर्यस्यविकासनेन, ध्वस्तं च तत्ते सततं प्रवृद्धाः ॥२॥

प्रवयः—तैः वञ्चकैः (तेरह पन्थैः) केपि नराः प्रतारिताः । तमसा नभः अपि आच्छन्नम् आसीत् । सद्धर्मसूर्यस्यविकासनेन तत् तमः ध्वस्तम् च । ते वञ्चिताः मानवाः सततं प्रवृद्धाः ।

भावानुवादः—उन छलनामयी वृत्तियों में कुछ मानव प्रतारित अवश्य हुए; क्योंकि समस्त आकाश पर अन्धकार छा रहा था; किन्तु सद्धर्मरूपसूर्य के उदित होने से अन्धकार ध्वस्त हो गया और वे प्रतारित जन भी प्रवृद्ध हो गये ।

मिथ्यात्वदृष्टेश्च कृतिः परैस्तैः, संसाधिता स्वेन विवेचनेन ।
आश्रमपौर्यं ध्रुयते जिनस्य, तदर्थमेभिर्विहितः प्रयत्नः ॥३॥

अन्वयः—नैः परैः (तेरह पन्थैः) स्वेन विवेचनेन मिथ्या दृष्टेः च कृतिः ।

संसाधिता) । साइयम् (कृतिः) जिनस्य आज्ञाम् अपि श्रयते । तदर्थम् एभिः प्रयत्नः विहितः !

भावानुवादः—उन तेरापन्थियों ने अपने विवेचन में मिथ्यात्वयुक्तक्रियाओं को सत्य एवं जिनाज्ञा में सिद्ध करने का दुष्प्रयत्न किया; किन्तु उनका वह प्रयास निष्फल होकर रह गया ।

दीनाय हीनाय न दानमस्ति, चैकान्तपापेन समन्वितं तत् ।
दयां विधायापि च जीवरक्षा, तथैव मान्या मतिमद्भिरेषा ॥४॥

अन्वयः—दीनाय हीनाय न दानम् अस्ति । तत् च एकान्त पापेन समन्वितम् (अस्ति) । मतिमद्भिः दयां विधाय अपि जीवरक्षा तथा एव एकान्त पापम्) मान्या ।

भावानुवादः—तेरापन्थ की मान्यता है, कि बुद्धिमान्—मनुष्य को चाहिये कि वह दीन—हीन व्यक्ति को दया से प्रेरित होकर दान न दे और न प्राणी की रक्षा ही करे, क्योंकि उन दोनों कार्यों में एकान्त पाप होता है ।

गोशालके तेन दयां विधाय, वीरेण चोक्ता करणीयतास्याः ।
च्युतिं च तस्याप्यवदन् वराकाः, किं कर्तुमीशा नहि मन्दभाग्याः ॥५॥

अन्वयः—तेन (भगवता वीरेण) गोशालके दयां विधाय अस्याः (दयायाः) करणीयता उक्ता । (इमे पूर्वपक्षाः) वराकाः तस्य (वीरस्यापि) च्युतिं अवदन् । मन्दभाग्याः किम् कर्तुम् ईशाः न (भवन्ति) ।

भावानुवादः—प्रभु महावीर ने गोशालके पर दया करके यह सिद्ध किया था, कि सब प्राणियों पर दया करनी चाहिये; किन्तु ये तेरापन्थी भगवान् के इस कार्य से उनको चूकना बताते हैं । मन्दबुद्धि एवं मन्दभागी स्वच्छन्दतापूर्वक जिस विषय में जो चाहें बोल सकते हैं ?

संसारपूज्यस्य जिनेश्वरस्य, कारुण्यचेतोहितसाधकस्य ।
वीरस्य देवस्य कृतापमानाः ये सन्ति, तेषां च कयापि पापम् ॥६॥

अन्वयः—संसारपूज्यस्य जिनेश्वरस्य कारुण्यचेतोहितसाधकस्य, वीरस्य देवस्य च ये कृतापमानाः सन्ति । तेषाम् च कथा अपि पापम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—विश्वपूज्य करुणाविगलित हृदय से सर्वहित साधक प्रभु महावीर को अपमानित करने में भी ये नामधारी जैनी नहीं चूकते हैं । इनकी तो वार्ता करना ही पाप रूप है ।

तेषामतस्यैव कियान् विमर्शः प्रस्तूयते तत्त्वविचारदृष्ट्या ।
लभेत तेनैव जगत्प्रबोधम्, तमोनिरासेन विकासमाप्य ॥७॥

अन्वयः—तेषाम् मतस्य एव तत्त्वविचारदृष्ट्या कियान् विमर्शः प्रस्तूयते । जगत् तेन तमोनिरासेन विकासम् आप्य प्रबोधम् लभेत ।

भावानुवादः—तत्त्वविचारणा की दृष्टि से उनके मत की समीक्षा की जा रही है । जिससे जगत को सम्यग्बोध प्राप्त हो और अज्ञान अन्धकार की समाप्ति के साथ ज्ञान का विकास हो ।

येनापि मिथ्यात्वसमन्वितेन कृतं व्रतं संश्रयते जिनाज्ञाम् ।
आराधको मोक्षपदस्य सोऽपि, मतं यदीयं स च पूर्वपक्षः ॥८॥

अन्वयः—मिथ्यात्वसमन्वितेन येनापि व्रतं कृतम् । तत् जिनाज्ञां संश्रयते । सः अपि मोक्षपदस्य आराधकः इति । यदीयम् मतम् (अस्ति) सच पूर्वपक्षः मान्यः (खण्डीयः) ।

भावानुवादः—जिसने मिथ्यात्वावस्था में व्रत स्वीकार किया है, उसे भी वे जिनाज्ञाराधक मानते हैं । उनकी मान्यता है कि वह भी मोक्षमार्ग का आराधक है । यह तेरापन्य की धारणा है (यह पूर्वपक्ष हुआ) ।

सम्यक्त्वदर्शो ध्रियते च विद्याचारित्ररूपं जिनभाषितं तम् ।
धर्मं तदाज्ञापरिधौ च मोक्ष-मार्गस्य चाराधक एव मान्यः ॥९॥

अन्वयः—(उत्तर पक्षः) सम्यक्त्वदर्शी विद्या (ज्ञान) चारित्र रूपम् जिन भाषितं तं धर्मम् ध्रियते । तदाज्ञापरिधौ सच मोक्षमार्गस्य आराधक एव

मान्यः !

भावानुवादः—(उत्तर पक्ष) सम्यक्त्वी व्यवित ही विद्या-ज्ञान और चारित्र रूप जिनभाषित धर्म को मोक्षमार्ग रूप में स्वीकार करता है । अतः वीतरागभ्राजा की परिधि में वही मोक्षमार्ग का आराधक माना जा सकता है ।

अज्ञानिमिथ्यात्वेषु नैव विद्या, चारित्रधर्मस्य च सम्भवोऽस्ति ।
सम्यक्त्वदर्शी पुरुषो हि वीतरागेण दिष्टस्य पदस्य गामी ॥१०॥

अन्वयः—अज्ञानिमिथ्यात्वेषु विद्या (ज्ञान) चारित्रधर्मस्य च सम्भवः न एव अस्ति । सम्यक्त्वदर्शी पुरुषो हि वीतरागेण दिष्टस्य पदस्य गामी (भवति) ।

भावानुवादः—अज्ञानिमिथ्यादृष्टि में ज्ञान एव चारित्र धर्म की स्थिति सम्भव ही नहीं है, अतः सम्यक्दृष्टि पुरुष ही वीतराग मार्ग का आराधक हो सकता है ।

अज्ञानमेवं च जहामि, बोधं समाश्रयेहं च तथैव मिथ्या ।
विहाय, सम्यक्त्वमभिश्रयामि, ह्यावश्यके सूत्रविधिः कृतोऽस्ति ॥११॥

अन्वयः—अहम् अज्ञानम् एवम् जहामि । बोधम् च समाश्रये । तथा एव मिथ्या विहाय सम्यक्त्वम् अभिश्रयाभि । इति हि आवश्यक सूत्रविधिः कृतः अस्ति ।

भावानुवादः—आवश्यक सूत्र के विधानानुसार श्रमण यह प्रतिज्ञा करता है कि मैं अज्ञान का परित्याग करता हूँ, ज्ञान को ग्रहण करता हूँ । मिथ्यात्व का परित्याग करता हूँ, सम्यक्त्व को ग्रहण करता हूँ ।

तपोऽप्यहिंसा नहि विद्यते च, मिथ्यात्वदृष्टौ पुरुषे कदापि ।
मोक्षस्य मार्गस्य तु देशसेविप्ररूपणं तस्य सहागमं नो ॥१२॥

अन्वयः—मिथ्यात्वदृष्टौ पुरुषे कदापि तपः अहिंसा च अपि नहि विद्यते । तस्य मोक्षस्य मार्गस्य तु देशसेविप्ररूपणम् सहागमं नो (आगमेन सह) ।

भावानुवादः—मिथ्यादृष्टि व्यक्ति वीतराग आज्ञानिदेशित तप एव अहिंसा नहीं

करते हैं। अतः उसके मोक्ष मार्ग के देशाराधक होने की प्ररूपणा आगम से विरुद्ध है।

नो निर्जराकृत्यमिर्यति वीतरागस्य वाच व्यवसायदक्षाम् ।

कदाप्यहो संवरहीनमेतत् प्रमाणमत्रागमसूत्रमास्ते ॥१३॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) संवरहीनम् एतत् निर्जराकृत्यम् वीतरागस्य व्यवसाय-
दक्षाम् वाचम् अहो कदापि नो इर्यति । अत्र विषये आगमसूत्रम् प्रमाणम्
आस्ते ।

भावानुवादः—संवररहित निर्जरा करने वाला पुरुष मोक्षमार्ग का आराधक नहीं
होता है। अतः उसके कर्ता मिथ्यादृष्टि को वीतराग की आज्ञा में मान कर
मोक्षमार्ग का देशाराधक बताना आगम प्रमाण के विरुद्ध है।

आहारसीमां समुपागतोऽपि, बालस्तपस्वी ननु तापसोऽपि ।

पित्रोः सुसेवी परितो विधानैरज्ञानयुक्तो लभते न मोक्षम् ॥१४॥

अन्वयः—(सिद्धान्त वादी) आहारसीमाम् समुपागतः अपि बालः तपस्वी ननु
तापसः अपि परितो विधानैः पित्रोः सुसेवी च (यदि) अज्ञानयुवतः अस्ति स
मोक्षम् न लभते ।

भावानुवादः—अत्यल्प आहार वाला बाल तपस्वी, तापस, विधिपूर्वक माता-पिता
की सेवा करने वाला, अथवा और कोई साधक यदि अज्ञानयुक्त है, तो वे मुक्त
नहीं हो सकते हैं।

मिथ्यास्वदर्शी च निजक्रियाभिः, भवं स्वकीयं सुमितं करोति ।

क्षयन्ति कर्माणि च तस्य तथ्यम्, निदर्शनं पूर्वभवस्थमेघः ॥१५॥

अन्वयः—(पूर्वपक्षः तेरह पन्थः) मिथ्यात्वदर्शी च निजक्रियाभिः स्वकीयम् भवम्
सुमितं करोति । तस्य च कर्माणि क्षयन्ति इति तथ्यम् अस्ति । अत्र विषये
पूर्वभवस्थमेघः निदर्शनम् (अस्ति) !

भावानुवादः—(पूर्वपक्ष तेरापन्थी) मिथ्यादर्शी अपनी क्रियाओं से अपने भव

को परिमत करता है । उसके कर्म नष्ट होते हैं । यह सत्य है, इस विषय में मेघकुमार के पूर्व भव का दृष्टान्त है ।

हस्तिस्वरूपो ननु मेघजीवः, प्रसंगतः पूर्वभवे बभूव ।

शशादिजीवप्रतिपालकाले सम्यक्त्वदृष्टिः स विशेषतस्तु ॥१६॥

अन्वयः—(सिद्धान्त पक्षः) मेघजीवः प्रसंगतः पूर्वभवे ननु हस्तिस्वरूपो बभूव ।
स शशादिजीवप्रतिपालकाले विशेषतः सम्यक्त्वदृष्टिः तु (आसीत्) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्त पक्ष) मेघ का जीव प्रसंग से पूर्वभव में हाथी के रूप में था । वह शशादि जीवों की रक्षा के समय में विशेष रूप से सम्यक् दृष्टि था, मिथ्या दृष्टि नहीं ।

मिथ्यात्वकालस्य समस्तकार्यम्, संवन्दनाद्यं न जिनोक्तिमार्गे ।

सम्यक्त्वचारित्र्यकृतेः कलापात् विमुक्तिमार्गस्य च सिद्धिरिष्टा ॥१७॥

अन्वयः—(सिद्धान्त वादी) मिथ्यात्व कालस्य संवन्दनाद्यं समस्तकार्यम् जिनोक्ति-
मार्गे न । सम्यक्त्व चारित्र्यकृतेः कलापात् विमुक्तिमार्गस्य च सिद्धिः इष्टा ।

भावानुवादः—(सिद्धान्त वादी) मिथ्यात्वकाल का वन्दनादि समस्तकार्यं जिनो-
क्ति मार्ग में नहीं है । क्योंकि सम्यक् चारित्र्यादि कार्यकलापों से ही मोक्षमार्ग
की सिद्धि होती है ।

मिथ्यात्वदर्शी च करोति कार्यम् क्षमादिकं भद्रमयं निदिष्टम् ।

स सुव्रतो कथ्यत एव मृत्वा, मनुष्ययोनी जनिरेव तस्य ॥१८॥

अन्वयः—(पूर्वपक्षः) मिथ्यात्व दर्शी च (यत्) क्षमादिकं कार्यं करोति । तत्
सर्वम् भद्रमयं निदिष्टम् । स सुव्रतो कथ्यत एव । मृत्वा तस्य मनुष्ययोनी जनिः
एव ।

भावानुवादः—(पूर्वपक्ष तेरापन्थी) मिथ्यात्वा व्यक्ति जो कुछ क्षमादिकाय आच-
रण करता है, वह सब कल्याणप्रद कहे गये हैं । अतः वे सुव्रतो कहलाते हैं ।
और मरने के बाद उनका जन्म मनुष्ययोनि में होता है ।

गाथानुसारेण कृतोपि नार्थः, टीकाविरुद्धोपि विशेषतश्च ।

सम्यक्त्वदृष्टिं ननु सुव्रतो ना व्रतैस्तथा द्वादशभिश्चयुक्तः ॥१९॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) भवता गाथानुसारेण अर्थः अपि न कृतः । विशेषतः च स अर्थः टीका विरुद्धः अपि अस्ति । सुव्रत. ना (मनुष्यः) ननु सम्यक्त्वदृष्टिः (अस्ति) । तथा च द्वादशभिः व्रतैः च युक्तः (भवति) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तपक्ष) यह उपर्युक्त विवेचन आगम के गलत अर्थ का परिणाम है । साथ ही यह अर्थ टीका से भी विरुद्ध जाता है । सुव्रती मनुष्य निश्चित सम्यक्त्वी होता है । और वही बारह व्रतों का उपासक होता है ।

अज्ञानयुक्त च तपोऽस्ति धर्मं, तच्छुद्धरूपं जिनदेशनायाम् ।

गाथाविरुद्धं वचनं तदीयम्, तादृक् तपोनैव कदापि धर्मं ॥२०॥

अन्वयः—(पूर्वपक्षः) अज्ञानयुक्तं च तपः धर्मं अस्ति । तत् शुद्धरूपम् जिनदेशनायाम् (अस्ति) ।

अन्वयः—(सिद्धान्त वादी) तदीयम् (त्वदीयम्) वचनम् गाथाविरुद्धम् (अस्ति) । तादृश (अज्ञान) तपः कदापि धर्मं न एव ।

भावानुवादः—(पूर्व पक्ष) अज्ञानयुक्त तप भी धर्म में है । वह शुद्ध रूप से जिनदेशना में है । (सिद्धान्त वादीः) आपका यह कथन गाथा के सर्वथा विरुद्ध है । क्योंकि वैसे अज्ञान तप कभी धर्म में नहीं हो सकता है ।

मिथ्यात्वदर्शो च करोति कार्यम्, पारेभवं बन्धनकारणाय ।

अज्ञानपूर्वं विहितं यतस्तत्, तदन्यथा मोक्षविधानदक्षम् ॥२१॥

अन्वयः—(सिद्धान्त वादी) मिथ्यात्वदानादि समस्त कार्यम् पारेभवं बन्धनकारणाय (अस्ति) । यतः तत् अज्ञानपूर्वम् विहितम् तदन्यथा ज्ञानपूर्वम् कार्यम् यत् मोक्षविधानदक्षम् (भवति) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) मिथ्यात्वी का समस्त दानादिकार्य परभव में अज्ञान का कारण होना है, क्योंकि वह अज्ञानपूर्वक किया गया है । उससे

भिन्न ज्ञानपूर्वक किया गया कार्य मोक्षसम्पादन में सहयोगी होता है ।

मिथ्यात्विनां चापि विशुद्धभावो यदुक्तमेतत् वचनं न सत्यम् ।
श्रद्धा च सम्यक् न कदापि तेषाम् पदार्थबोधो विपरीत एव ॥२२॥

अन्वयः—(सिद्धान्त वादी) मिथ्यात्विनाम् “विशुद्ध भाव”ः च अपि एतत् वचनं यदुक्तम् तत् सत्यम् न । तेषाम् च श्रद्धा कदापि सम्यक् न । तस्य पदार्थबोधः अपि विपरीत एव ।

भावानुवादः—(सिद्धान्त वादी) ‘मिथ्यात्वियों का विशुद्ध भाव होता है,” यह आपका कथन सत्य नहीं है । उनकी श्रद्धा कभी भी सम्यक् नहीं होती है । उनका पदार्थ विषयक ज्ञान भी विपरीत ही होता है ।

ज्ञानं विभंगं वत वीतरागा, ज्ञानैति किं बालतपश्च तत्र ।
प्रधान हेतुर्यदि वर्तते नो, तदप्रधानस्य कथैव केयम् ॥२३॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) विभंगं ज्ञानम् वत वीतराज्ञाम् न एति । तत्र बाल तपः चकिम् ? यदि प्रधान हेतुः न वर्तते । तत् अप्रधानस्य इयम् कथा एव का ?

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) जब विभग ज्ञान को वीतराग की आज्ञा में नहीं मानते । बाल तपस्या और उसके पूर्वोक्त गुणों को भी वीतराग की आज्ञा में नहीं मान सकते । क्योंकि जब सम्यक्त्व प्राप्ति का साक्षात् कारण विभंगज्ञान वीतराग की-आज्ञा में नहीं है । तब प्रकृतिभद्रता आदि गुण जो परम्परा में सम्यक्त्व के कारण है । आज्ञा में कैसे हो सकते हैं ?

मिथ्यात्वदृष्टौ पुरुषे च लेश्या, शुक्ला, पर नैव जिनोक्तधर्मः ।
श्रुते चरित्रे ननु विद्यमाने, ध्यानं च धर्मस्य विबोधनीयम् ॥२४॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) मिथ्यात्वदृष्टौ पुरुषे च शुक्ललेश्या परम् जिनोक्तधर्मः न एव (अस्ति) । श्रुते चरित्रे एव ननु विद्यमाने धर्मस्य ध्यानम् च विबोधनीयम् ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) “प्रथमगुणस्यान मिथ्यादृष्टि पुरुष में शुक्ल लेश्या

तो पाई जाती है, परन्तु वीतराग भाषित धर्मध्यान नहीं पाया जाता है । वीतराग भाषित धर्मध्यान श्रुत और चरित्र धर्म के होने पर ही होता है । मिथ्यादृष्टि में श्रुत चारित्र धर्म नहीं होता है । अतः उसमें धर्मध्यान नहीं होता है ।

भावेन युक्तं ननु वन्दनं तत्, आज्ञागतं विद्धि न दावरूपम् ।
पूर्वं सुभव्येऽन्यदभव्यजीवे, सम्यक्त्वयुक्तो ननु मोक्षगामी ॥२५॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) भावेन युक्तम् ननुतत् वन्दनम् आज्ञागतम् विद्धि । न च द्रव्यरूपम् तत् । पूर्वम् (भावयुक्तं वन्दनम्) सुभव्ये जीवे (भवति) । अन्यत् (द्रव्यरूपवन्दनं) अभव्यजीवे (भवति) । यः सम्यक्त्वयुक्तो भवति स एव ननु मोक्षगामी (जायते) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) आन्तरिक भाव भक्ति से किया जाने वाला भाव-युक्त वन्दन नमस्कार भगवान की आज्ञा में है । भावशून्य द्रव्यवन्दन नहीं । भावयुक्त वन्दन भव्य जीवों में होता है । तथा द्रव्य वन्दन अभव्य में होता है । सम्यक्त्वयुक्त जीव ही मोक्षगामी हो सकता है ।

कार्यं च प्राग्भावि भवस्य वीरः, प्रोचे शुभं व्यन्तरदेवतानाम् ।
आज्ञागतं सिद्धमिदं च तस्य भद्रं तु मिथ्यात्विपराक्रमादि ॥२६॥

अन्वयः—(पूर्वपक्षः) वीरः व्यन्तरदेवतानाम् प्राग्भाविभवस्य च कार्यम् शुभम् प्रोचे । तस्य इदम् आज्ञागतम् सिद्धम् । तदा मिथ्यात्विपराक्रमादि तु भद्रम् एव (मान्यम्) ।

भावानुवादः—(पूर्वपक्ष) जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति में भगवान महावीर ने व्यन्तर संज्ञक देवताओं के पूर्वभाव कार्य को अच्छा कहा है । तब वह उनकी आज्ञा में ही सिद्ध होता है । तब तो मिथ्यात्वियों के पराक्रमादि भी अच्छे ही होंगे । तथा उनकी भी आज्ञा में मानना ही चाहिये ।

गुणानिष्ठानाम् च सिद्धमेतत्, प्राग्भावि कार्यस्य च व्यन्तराणाम् ।
अज्ञातागतमस्ति सर्वम्, भद्रं न मिथ्यात्विपराक्रमादि ॥२७॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) व्यन्तराणाम् च प्राग् भाविकार्यस्य शुभाभिधानात् न च एतत् अर्हदाज्ञागतम् अस्ति इति सिद्धिम् (जायते) । तस्मात् (भवतोक्तम्) मिथ्यात्वपराक्रमादि भद्रम् न ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) “व्यन्तरो के प्राग् भावि कार्य आपके द्वारा शुभ माने गये है । किन्तु इससे वे भगवदाज्ञा में है, ऐसा सिद्ध नहीं होता है । इसलिए स्कन्दक सन्यासी का उदाहरण देकर मिथ्यादृष्टि के मिथ्यात्व युक्त द्रव्य-वन्दन नमस्कार को जिनाज्ञा में सिद्ध करना आगम सम्मत नहीं है । क्योंकि मिथ्यात्वी का कोई भी पदाक्रम कल्याणप्रद नहीं है ।

तेरापथस्यात्र तथा मतस्य, साधोर्विभिन्नं सकलं कुपात्रम् ।

पित्रोश्च सेवापि तथा गुरुणा, मेकान्तपापं मतमेवमास्ते ॥२८॥

अन्वयः (पूर्वपक्षः) अत्र विषये तेरापथस्य तथा मतस्य (तथाकथितसम्प्रदायस्य) साधोः विभिन्नम् सकल कुपात्रम् (अस्ति) । तथा च पित्रोः गुरुणा च सेवा अपि एवम् एकान्तपापम् मतम् आस्ते ।

भावानुवादः—(पूर्वपक्ष) का कथन है—“तेरापन्थ के साधुओं से भिन्न सभी साधु कुपात्र हैं । उन्हें गोचरी देने में पाप है । और माता-पिता तथा अन्य गुरुओं की सेवा भी एकान्त पाप है ।

न मान्यतेयं मतिमद्भिरिष्टा, सर्वं कुपात्रं न भवेत् कदाचिद् ।

पित्रोश्च सेवा करणेन भक्त्या, स्वर्गाप्तिराज्ञापरिपालनेन ॥२९॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) मतिमद्भिः इयम् मान्यता इष्टा न । सर्वम् कुपात्रम् कदाचित् न भवेत् । भक्त्या पित्रोः च सेवाकरणेन आज्ञापालनेन च स्वर्गाप्तिः (भवति) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) विपक्षियों की पूर्वोक्त मान्यता बुद्धिमानों के लिए युक्तिसंगत नहीं है । क्योंकि तेरहपन्थी मान्यता से सभी भिन्न साधु कुपात्र नहीं हो सकते हैं । भक्तिपूर्वक माता-पिता की सेवा करने से उनकी आज्ञा का पालन करने से स्वर्ग की प्राप्ति होती है ।

साधोः पृथक् श्रावक एवमेव, न्यदेशि शास्त्रे गुणरत्नपात्रम् ।
अन्ये विशिष्टाः यदि साधवस्ते, कथं कुपात्रत्वमवश्यमेषाम् ॥३०॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) साधोः पृथक् शास्त्रे श्रावकः अपि एवम् एव गुणरत्न-
पात्रम् न्यदेशि । यदि अन्ये विशिष्टाः ते साधवः सन्ति । तदा एषां कुपात्रत्वम्
अवश्यम् कथम् ?

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) शास्त्रों में साधुओं से पृथक् श्रावकों को भी गुण-
रत्नपात्र माना गया है । यदि अन्य सम्प्रदाय के साधु साधुता से युक्त हैं,
विशिष्ट हैं तो उन्हें कुपात्र कैसे कहा जा सकता है ?

जीवेऽनुकम्पा सतत विधेया, दानस्वरूपं परिरक्षकं तत् ।
'एकान्तपापं' कथनं न युक्तम्, त्रियोगभावैः सकलैरभीष्टा ॥३१॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) जीवे अनुकम्पा सततं विधेया । तत् दानस्वरूपं परि-
रक्षकं भवति । तस्य एकान्तपापं कथनम् युक्तम् न । सा अनुकम्पा त्रियोगभावैः
सकलैः अभीष्टा (मता) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) जीवो पर सदा अनुकम्पा करनी चाहिये । दान
करना प्रकारान्तर से जीवों की रक्षा है । दया दान को एकान्तपाप नहीं कहा
जा सकता । उसे तो तीन योग तीन करण से पालन करना चाहिये ।

शास्त्रेऽनुकम्पा ननु दानरूपा, पुण्यस्य बन्धस्य निदानमुक्ता ।
प्रोच्चासनासीनसमग्रसाधु, स्तत्त्यागदिष्टिं न कदापि कुर्यात् ॥३२॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) शास्त्रे दान रूपा अनुकम्पा ननु पुण्यस्य बन्धस्य निदा-
नम् उक्ता । प्रोच्चासनासीनसमग्रसाधुः (भवति) । तत्त्यागदिष्टिं न कदापि
कुर्यात् ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) शास्त्रों में दानरूप अनुकम्पा निश्चय पुण्यबन्ध का
कारण नहीं है । साधु तो समग्र उच्च गुणासन पर आसीन होते हैं । वे
उच्चासन के त्याग का आदेश कैसे कर सकते हैं ।

अधर्मदानस्य निषेधनेन धर्मस्य लाभो भवतीति धेयम् ।

बन्धोऽन्तरायस्य न वर्तते सः, विधेयमेतत्सकलैर्विधेयम् ॥३३॥

अन्वयः—अधर्मदानस्य निषेधनेन धर्मस्य लाभो भवति इति धेयम् । अन्तरायस्य स बन्धः न वर्तते । अतः एतत् विधेयम् (विधातुंयोग्य कर्म) सकलैः विधेयम् ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) अधर्म दान के निषेध से धर्म का लाभ होता है । ऐसा मानना चाहिये । किन्तु जिससे अन्तराय कर्म का बन्धन न हो । सर्वथा विधेय दानादि कर्म अवश्य ही करना चाहिये ।

अधर्मकोटौ न दया न दानम्, परस्य हिंसादिनिषेधनं च ।

पुण्यस्य कार्यस्य च बाधनेन, स्यादन्तरायो न तु पापकृत्ये ॥३४॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) अधर्मकोटी दया न दानम् न परस्य हिंसादि निषेधनं च (अस्ति) । पुण्यस्य कार्यस्य च बाधनेन अन्तरायः स्यात् । पापकृत्ये बाधनेन (अन्तरायः) न तु (भवति) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) दया, दान पर की हिंसा निषेध, अधर्म कोटि में नहीं है । पुण्य कार्यों में बाधा उपस्थापित करने से अन्तराय होता है । पापकृत्य के निषेध में अन्तराय नहीं होता है ।

दीनेषु हीनेषु दयां विधाय, दानप्रदानं ननु धर्म एष ।

आनन्दनाम्ना वत साधकेन, कृतो निषेधो न दयां विधातुम् ॥३५॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) दीनेषु हीनेषु दया विधाय दानप्रदानम् ननु एषः धर्मः (अस्ति) । वत आनन्दनाम्ना साधकेन दया विधातुम् निषेधः न कृतः ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) दीन हीनों पर दया कर दान देना धर्म है । प्रसन्नता है कि आनन्द नामक श्रावक ने दया करने का कभी निषेध नहीं किया था । किन्तु उसने अन्य यूथियों को धर्मगुरुबुद्धि से दान न देने का अभिग्रह किया था । अनुकम्पा बुद्धि से देने का नहीं । अतः आनन्द श्रावक का नाम लेकर अनुकम्पा दान का निषेध करना आगम विरुद्ध है ।

गुरुत्वमत्या च निषेधरूपम्, तीर्थान्तर्रीयस्य कृते तु दानम् ।
नैवानुकम्पाकरणस्य बुद्ध्या, शास्त्रस्य बोध्यं सुविधानतत्त्वम् ॥३६॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) गुरुत्वबुद्ध्या तीर्थान्तर्रीयस्य कृते तु दानम् निषेधरूपम् (प्रति) । अनुकम्पाकरणस्य बुद्ध्या न एव । इदम् शास्त्रस्य सुविधानतत्त्वम् बोध्यम् ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) गुरुत्वबुद्धि से जैनेतर तीर्थान्तर्रीयों के लिए दान का निषेध किया गया है । अनुकम्पा करने की बुद्धि से नहीं । यह शास्त्र का सुन्दरसुबोध विधानतत्त्व है ।

सम्यक्त्वयुक्तस्य व्रते स्थितस्य, प्रदेशिराजस्य सुदानशालाम् ।
कृत्वानुकम्पायुतदानकस्य, लेखोऽस्ति शास्त्रेषु विवेचनीयम् ॥३७॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) शास्त्रेषु सम्यक्त्वयुक्तस्य व्रतेस्थितस्य प्रदेशिराजस्य सुदानशालाम् कृत्वा अनुकम्पायुतदानम्य लेखः अस्ति । इति विवेचनीयम् ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) राजप्रश्नीय सूत्र में सम्यक्त्वयुक्त द्वादश व्रतधारी-प्रदेशी राजा के द्वारा द्वादश व्रत स्वीकार करने के पश्चात् दीन-हीन दुःखी जीवों के लिए दान शाला खोलकर उन्हें अनुकम्पा दान देने का लेख है । यह अभिग्रहधारी द्वादशव्रती श्रावक के अनुकम्पा दान का ज्वलन्त उदाहरण है । ऐसा विवेचन स्पष्ट है ।

हिंसाप्रधानामितमांसभुग्भ्यो, दानं विडालव्रतित्वाह्वयेभ्यः ।
कृतं निषिद्धं च गुरुत्वबुद्ध्या, चार्द्रेण दीनाय जनाय नैव ॥३८॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) आर्द्रेण मुनिना हिंसाप्रधानामितमांसभुग्भ्यः विडाल-व्रति द्राक्षणेभ्यः गुरुत्व बुद्ध्या दान निषिद्धं कृतम् । दीनाय जनाय न एव (नप्राप्तादानखण्डनं न युक्तम्) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) आर्द्रमुनि ने हिंसाप्रधान अमितमांसाहारी, विडाल-व्रती द्राक्षणी के लिए गुरुत्वबुद्धि से दान का निषेध किया था । दीन-हीन भूतों के लिए दिये जाने वाले दान के लिए नहीं । इसलिए पूर्वोक्त मुनि के दान से दान का खण्डन करना युक्त नहीं है ।

दानेषु सर्वेषु दशात्मकेषु, दानं च धर्मस्य विहाय सर्वम् ।
अधर्मदानं कथनीयमास्तयेकान्तपाप च तदावबोध्यम् ॥३९॥

अन्वयः (पूर्व पक्ष) दशात्मकेषु सर्वेषु दानेषु धर्मस्य दानं विहाय सर्वम् अधर्म-
दानम् कथनीयम् आस्ते । तत् एकान्तपापं च अवबोध्यम् ।

भावानुवादः—(पूर्वपक्ष) १० प्रकार से सभी दानों में धर्म दान को छोड़कर
सभी अधर्म दान कहने चाहिये । और उन्हें एकान्त पाप भी मानना चाहिये ।
दश दान ये हैं । १. अनुकम्पादान २. संग्रहदान ३. अभय दान ४. कारुण्य
दान ५. लज्जादान ६. गौरव दान ७. अधर्म दान ८. धर्मदान ९. करिष्यति
दान तथा १०. कृतदान ।

दशापि दानानि विलक्षणानि, परस्परं भिन्नस्वरूपकाणि ।
एक विहायान्यनिदर्शनं नो, अधर्मपापे वरणीयमास्ताम् ॥४०॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) दश अपि विलक्षणानि परस्परं भिन्नस्वरूपकाणि दानानि
(सन्ति) । एकम् विहाय अधर्म पापे अन्य निदर्शनम् करणीयम् नो आस्ताम् ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) दशों दान परस्पर विलक्षण स्वरूप वाले कहे
गये हैं । उनमें से एक धर्मदान को छोड़कर औरों को अधर्म पाप बताना
उचित नहीं है । वस्तुतः दस दानों के गुण निष्पन्न नाम रखे गये हैं । अतः
धर्म दान के अतिरिक्त शेष नव दोनों को अधर्म दान कहना आगम से सर्वथा
विरुद्ध है ।

ग्रामस्य राष्ट्रस्य च राजधान्याः निर्माय धर्मं सकलां व्यवस्थाम् ।
प्रकुर्वते येस्थविराः महान्त एकान्तपापाः नहि ते विवेच्याः ॥४१॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) ये महान्तः (अन्ये) स्थविराः ग्रामस्य राष्ट्रस्य च
राजधान्याः धर्म निर्माय सकलां व्यवस्थां प्रकुर्वते । ते एकान्तपापाः नहि
विवेच्याः ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) जो महान् स्थविर ग्राम नगर राष्ट्र के धर्म का
निर्माण कर सम्पूर्ण व्यवस्था को नियन्त्रित करते हैं । उन्हें एकान्त पाप नहीं
नमस्ते । ये लौकिक धर्म होने पर भी परम्परा से मोक्षमार्ग में महा-

यक होते हैं । इन्हे एकान्तपाप कहना अनुचित है । जैसा कि विपक्षी मानते हैं ।

कुक्षेत्रयोप्तं ननु बीजमेकम् प्ररोहते नैव कदापि तथ्यम् ।
तथैव साधोरतिरिक्तपात्रे दत्तं न पुण्यं प्रकरोति दानम् ॥४२॥

अन्वयः—(पूर्वपक्षः) ननु एकम् बीजम् कुक्षेत्रे श्रोप्तम् कदापि न एव प्ररोहते इति तथ्यम् (अस्ति) । तथा एव साधोः अतिरिक्तपात्रे दत्तम् दानम् पुण्यम् न करोति ।

भावानुवादः—(पूर्वपक्ष) जैसे बीज कुक्षेत्र में बोने पर कभी अंकुरित नहीं होता है । यह सत्य है । वैसे तेरापन्थी साधुओं से अतिरिक्त साधुओं को दिया गया दान पुण्य नहीं होता है ।

वेश्याविटस्सभ्यजनान्विधातुम्, सन्मार्गनिष्ठान् प्रकरोतु दानम् ।
इत्थं च साधोरतिरिक्तपात्रे दत्तं च दानं प्रकरोति पुण्यम् ॥४३॥

अन्वयः - (सिद्धान्तवादीः) वेश्या विटस्सभ्य जनान् सन्मार्गनिष्ठान् विधातुम् दानं प्रकरोतु । इयमपि प्रवचन प्रभावना अस्ति । इत्थं च साधोः अतिरिक्तपात्रे दत्तं च दानम् पुण्यम् प्रकरोति

भावानुवादः - (सिद्धान्तवादी) वेश्या विट चोरों को सन्मार्ग पर लाने के लिए किया गया दान पाप नहीं होता है । वह प्रवचन प्रभावना है । इसी प्रकार तेरापन्थी साधुओं के अतिरिक्त पात्र में दिया गया दान पुण्य बन्ध करता है, उससे एकान्त पाप नहीं होता है ।

क्षेत्राणि पापस्य भवन्ति विप्रास्तेभ्योऽपि दानं न विधेयमास्ते ।
तथा च साधोरतिरिक्तपात्रे नैवास्ति दानस्य च कापि वार्ता ॥४४॥

अन्वयः—(पूर्वपक्ष) विप्राः पापस्य क्षेत्राणि भवन्ति । तेभ्यः अपि दानम् न विधेयम् अस्ति । तथा साधोः अतिरिक्त पात्रे दानस्य च कापि वार्ता न एव अस्ति ।

भावानुवादः—(पूर्वपक्ष) ब्राह्मण भी पाप के क्षेत्र होते हैं । उनको भी दान देना विधेय नहीं है । तब तो साधुओं से अतिरिक्त पात्र में दान देने की कोई बात ही नहीं हो सकती है ।

सर्वेऽपिविप्राः नहि पापमाप्ताः, क्रोधादिमायासहितास्तथैव ।
सदैव साधोरतिरिक्तशुद्धे, दानं प्रदेयं महिते च पात्रे ॥४५॥

अन्वयः—(सिद्धान्तपक्ष) सर्वेऽपि विप्राः पापम् आप्ता नहि । क्रोधादिमायासहिताः ते तथा एव (पापाः) सदा एव साधोः अतिरिक्तशुद्धेमहिते च पात्रे दानं प्रदेयम् एव ।

भावानुवादः—सभी ब्राह्मण पापी नहीं होते हैं । क्रोध मायादि युक्त विप्र पापी होते हैं । इसलिए सदा ही साधु से अतिरिक्त शुद्ध प्रशंसित पूजित पात्र में दान अवश्य ही देना चाहिये ।

साधोर्यथा सातकरः सुरेन्द्रः, मतस्तथा श्रावकयूथकस्य ।
सजायते तेन च तस्य पूर्णः धर्मस्तु पुण्यं विपुलं यथेष्टम् ॥४६॥

अन्वयः—(सिद्धान्तपक्ष) यथा सुरेन्द्रः साधोः सातकरः मतः । तथा श्रावकयूथकस्य अपि मतः । तेन च तस्य पूर्णः धर्मः यथेष्टं विपुलं पुण्यं च संजायते ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) जैसे सनतकुमार देवेन्द्र को साधु साध्वी के लिए सुख साता पहुंचाने वाला माना गया है । वैसे ही श्रावक-श्राविकाओं के लिए समझना चाहिये । हित सुख तथा पथ्य देने से पूर्ण धर्म और पुण्य होता है । उनका वैसा करना धर्म का कार्य है । पाप का नहीं, इससे सिद्ध होता है कि साता पहुंचाना शुभ कार्य है ।

द्वेषेण रागेण च बन्धसिद्धिः, नैतन्निदानं विरतिः कदाचित् ।
संजायते मोक्षपदं तयैव कपाययोगोदयतश्च बन्धः ॥४७॥

अन्वयः—(सिद्धान्तवादी) द्वेषेण रागेण च बन्धसिद्धिः (भवति) । विरतिः एतन्न कदाचित् न तथा (विरत्या) एव मोक्षपदं संजायते । कपाययोगोदयतश्च बन्धः (भवति) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) राग और द्वेष से बन्ध होता है । विरति बन्ध का कारण नहीं है । विरति से मोक्षपद प्राप्त होता है । कषाय तथा योगों के उदय से बन्ध होता है ।

गृहस्थदानं भवबन्धहेतुः, तदानुमोदोऽपि विवर्जनीयः ।

गृही च दद्याद् गृहिणेऽनुकम्पा, दानं तथैकान्तत एव पापम् ॥४८॥

प्रत्ययः - (पूर्वपक्षः) गृहस्थदानं भवबन्ध हेतुः (भवति) । तदानुमोदः अपि विवर्जनीयः । गृही च गृहिणे अनुकम्पादानं दद्यात्तथा तत् एकान्त पापम् एव अस्ति ।

भावानुवादः—(पूर्वपक्ष) गृहस्थ को दिया गया दान भवबन्धन का कारण है । इसलिए उसकी अनुमोदना भी नहीं करनी चाहिए । गृहस्थ गृहस्थ के लिए यदि अनुकम्पा दान दे, तो वह सब एकान्तपाप ही है ।

गाथानुसारं सुगृहस्थदानम् संसारचक्रस्य च नैव हेतुः ।

गृहीविदध्यात् गृहिणेऽनुकम्पा, दानं न पापं गणितोऽनुमोदः ॥४९॥

प्रत्ययः—(सिद्धान्तपक्ष) गाथानुसारं सुगृहस्थदानम् संसारचक्रस्य च हेतुः न एव । गृही गृहिणे अनुकम्पादानं विदध्यात् । तत् पापम् न । तथा गणितः अनुमोदः नपापम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तपक्ष) शास्त्रोक्त गाथा के अनुसार गृहस्थ दान संसार परिभ्रमण का कारण नहीं होता है । गृही गृही के लिए अनुकम्पा दान करे तो, वह पाप नहीं है । तथा उसका साधु यदि अनुमोदन करे तो भी इसमें प्रायश्चित्त नहीं कहा है ।

दद्याप्य दान परम्परा च, नैकान्तपापं भवतीह पुण्यम् ।

अनुमोदं कुरुते न साधुः, तत्रापि नैकान्तत एव पापम् ॥५०॥

प्रत्ययः—(सिद्धान्तपक्ष) इह असाधवे दानपरम्परा च एकान्तपापम् न किन्तु पुण्यम् भवति । साधुः यत्र अनुमोदं न कुरुते तत्रापि एकान्ततः पापम् एव न ।

भावानुवादः—साधु से अतिरिक्त मनुष्यों को दान देना एकान्त पाप नहीं है, किन्तु पुण्य है । साधु जिसका अनुमोदन नहीं करते उसको एकान्त पाप बताना मिथ्या है । कई कार्य ऐसे होते हैं जो साधु नहीं करते गृहस्थ करता है, तब भी उसके करने में एकान्त पाप नहीं होता है ।

दानस्य सम्मानविधानतश्च भक्त्यापि सेवाकरणेन सम्यक् ।
शुभफलं जायत एव नित्यम्, प्रज्ञप्ति सूत्रस्य निदानमत्र ॥५१॥

अन्वयः—(सिद्धान्त पक्षः) दानस्य सम्मान विधानतः भक्त्यापि सेवाकरणेन च सम्यक् शुभं फलं नित्यम् जायते एव । अत्र भगवती प्रज्ञप्ति सूत्रस्य निदानम् अस्ति ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) श्रावकों को दान देने से, उनके सम्मान विधान से, उनकी भक्ति से, तथा सम्यक् सेवा करने से सदा शुभफल प्राप्त होता है । इस विषय में भगवती सूत्र का प्रमाण है ।

दानं न पापं प्रतिमाधराय, सर्वस्य पापस्य विवर्जकाय ।
साधोः समानाय च पावकाय, सुपात्ररूपाय जगद्धिताय ॥५२॥

अन्वयः—(सिद्धान्त पक्षः) प्रतिमाधराय सर्वस्य पापस्य विवर्जनाय, साधोः समानाय पावकाय, सुपात्ररूपाय, जगद्धिताय दानम् पापम् न ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तपक्ष) ग्यारहवीं प्रतिमा को धारण करने वाला श्रावक अठारह पापों के सम्पूर्ण रूप से त्यागी, दस विधयति धर्म का अनुष्ठान करने वाले साधु के सदृश होता है । वह पवित्रात्मा एव सुपात्र है, संसार का कल्याणकारक है । उसे दान देना पाप नहीं है ।

देशेन वै संयमपालनार्थम्, श्राद्धो विधत्ते मनसा च धर्मम् ।
वाचार्हतः साधुजनस्य कीर्तिम्, कार्यं कृतं सुप्रणिधानमेव ॥५३॥

अन्वयः—(सिद्धान्त पक्षः) श्राद्धः संयमपालनार्थम् देशेन वै मनसा च धर्मम् वाचा च अर्हतः साधुजनस्य च कीर्तिम् विधत्ते (श्रावकेणापि) कृतं कार्यम् सुप्रणिधानम् एव ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) श्रावक अपने देश संयम का पालन करने हेतु मन से धर्म ध्यान ध्याता है। वचन से अर्हन्त एवं साधुओं का गुणानुवाद करता है। शरीर से साधु का मान सम्मान करता है, उसे दान देता है और उपकरण से जीवरक्षादि शुभकार्य करता है। उसके ये सब व्यापार सुप्रणिधान ही हैं, दुष्प्रणिधान नहीं है।

साधोर्यथा धर्मसमस्तवस्तु, नैकान्तपापं समजीवरक्षम् ।
आद्योपि तत्सदृशमेव धत्ते, प्रमार्जनीं रक्षितुमेव जीवान् ॥५४॥

अन्वयः—(सिद्धान्त पक्षः) साधोः यथा समजीवरक्षम् धर्मसमस्तवस्तु एकान्त पापम् न। तथा एव आद्यः अपि तत्सदृशम् एव जीवान् रक्षितुम् एव प्रमार्जनीं धत्ते।

भाषानुवादः—(सिद्धान्तपक्षः) जैसे साधु को जीवों की रक्षा करने वाली धर्म सम्बन्धी सम्पूर्ण वस्तुएं एकान्त पाप में नहीं होती हैं। ऐसे ही साधु के समान श्रावक भी यदि जीवों के रक्षार्थ प्रमार्जनी रखता है तो उसे शरीर रक्षा का साधन मानकर एकान्त पाप में मानना भयकर भूल है।

पट्काय जीवस्य च रक्षणार्थम्, नो देशनास्ते ध्रुवधर्ममध्ये ।
कुर्वन्त इत्थं भ्रममेवमाप्ताः, पापस्य कार्यं सकलं हि तेषाम् ॥५५॥

अन्वयः—(पूर्व पक्षः) पट्कायजीवस्य च रक्षणार्थम् देशनाध्रुवमध्ये नो आस्ते । इत्थं कुर्वन्तः ते भ्रमम् एवम् आप्ताः । तेषाम् हि सकलं कार्यम् पापस्य एव (दीप्यम्) ।

भावानुवादः—(पूर्वपक्षः) पट्काय जीवों की रक्षा के लिए देशना देना निश्चय ही धर्म नहीं है। छः काय के जीवों के घर में शान्ति करने के लिए जो उपदेश देने हैं। वे जैनधर्म के रहस्य को नहीं समझते हैं। वे भूले हुए हैं। और उनके धनुर्मर्म का उदय है।

पट्काय जीवस्य च रक्षणार्थम्, नो मारयेत्पुक्तिरपीह पापम् ।
मारयित्वा दिनिवृत्तये सा, संदेशना शास्त्रनिदर्शनेऽस्ति ॥५६॥

अन्वयः—(पूर्वपक्षः) ननु तावत् जीवरक्षा तु दूरम् आस्ताम् । इह नो मारय

इति उक्तिः अपि पापम् (अस्ति) । मांसादिहिंसाविनिवृत्तये सा संदेशना
शास्त्रनिदर्शने अस्ति ।

भावानुवादः—(पूर्वपक्षः) जीवों की रक्षा करना तो दूर की बात है । यहा तो
तेरहपन्थ मे मत मार यह कहना भी एकान्त पाप है । उनके मतानुसार साधु
कसाई के हाथ से मारे जाते हुए बकरे की प्राणरक्षा के लिए उसे नहीं मारने
का उपदेश नहीं देते, किन्तु कसाई को हिंसा के पाप से बचाने के लिए उपदेश
देते है ।

पूर्वं मतं शास्त्रसमन्वितं नो, रक्षाविधानं ननु धर्ममध्ये ।
तदर्थमेतस्य जिनागमस्य, जातं सुनिर्माणमिदं निबोध्यम् ॥५७॥

अन्वयः—(सिद्धान्त पक्षः) पूर्वम् रक्षाविधानं ननु धर्ममध्ये शास्त्रसमन्वित नो
मतम् । तदर्थम् एतस्य जिनागमस्य इदम् सुनिर्माणंजातम् इति निबोध्यम् ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) जैनेतर शास्त्रों में जीवरक्षा विधान नियत रूप से
धर्मकार्य में नहीं था । तथापि रक्षा को धर्म माना गया है; किन्तु जैनशास्त्रों
में निदिष्ट होने के कारण जीवरक्षा विधि सर्वथा धर्म के अन्तर्गत है—ऐसा
जानना चाहिये ।

नोमारयेत्युक्तिरपीह धर्मो, जीवांश्च रक्षेत् त्यजतोऽप्यसूस्तान् ।
संवर्तते सर्वमिदं निदेशे, जिनागमे रक्षणदानमास्ते ॥५८॥

अन्वयः—(सिद्धान्त वादीः) इहनो मारय इति उक्तिः अपि धर्मः अस्ति । अमृतं
त्यजतः तान् च जीवान् रक्षेत् । सर्वम् इदम् निदेशे संवर्तते । जिनागमे रक्षण
दानम् आस्ते ।

भावानुवादः—(सिद्धान्त पक्षः) “मत माशे” यह कथन भी धर्म ही है । “मरते
हुए जीवों को बचाना चाहिए,” । यह सब भगवान की आज्ञा मे है । म्यान
स्यान पर जिनागमों में जीवरक्षा का सर्वथा विधान है ।

रक्षा विधेया ननु मृत्युपाशात्, धर्मो विशेषोऽस्ति परः परस्मात् ।
भोतस्य हरे च भयं विदध्यात्, सर्वेषु दानेष्वभयप्रदानम् ॥५९॥

अन्वयः—(सिद्धान्तपक्षः) मृत्युपाशात् ननु रक्षा विधेया । अयं परः विशेषः धर्मः अस्ति । परस्मात् भीतस्य भयं दूरं च विदध्यात् । सर्वेषु दानेषु अभयप्रदानम् श्रेष्ठं (भवति) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) मृत्युपाशाबद्ध जीवों की निश्चय ही रक्षा करनी चाहिये । यह उत्कृष्ट धर्म है । अन्य से भयभीत जीव का भय दूर करना चाहिये । सभी दानों में अभयदान श्रेष्ठदान है ।

धर्मोपदेशं स चकार जीवान्, संरक्षितुं तानपि मार्यमाणान् ।
त्रसः समान् स्थावररूपपन्नात्, क्षेमं करो देव जिनेन्द्र-वीरः ॥६०॥

अन्वयः—(सिद्धान्तपक्षः) सः क्षेमं करो देव जिनेन्द्र वीरः मार्यमाणान् तान् अपि त्रसः समान् स्थावररूपपन्नान् जीवान् संरक्षितुम् धर्मोपदेशं चकार ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) क्षेमकर्त्ता, जिनेन्द्र भगवान् महावीर ने मारे जाते हुए त्रस के समान स्थावर जीवों की रक्षा के लिए भी धर्मोपदेशना दी थी ।

जीवस्य रक्षाकरणे न दोषः, तदन्यथा पापनिरूपणं स्यात् ।
विवाहकाले जिननेमिनाथः, चकार रक्षां मरणात् पशूनाम् ॥६१॥

अन्वयः—(सिद्धान्तपक्षः) जीवस्य रक्षाकरेण दोषः न । तदन्यथा पापनिरूपणं स्यात् । विवाहकाले जिननेमिनाथः मरणात् पशूनाम् रक्षाम् चकार ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) जीवों की रक्षा करने में दोष नहीं है । अपितु (जीव रक्षा न करने में) पाप अवश्य है । भगवान् नेमिनाथ जी ने अपने दिवार के समय मरते हुए पशुओं की रक्षा की थी ।

ज्ञात्वा मनोभावनमेव भद्रम् रक्षामयं नेमिविभोनियन्ता ।
मर्त्याश्च जीवानकरोद् विमुक्तान् तेभे ततो रत्नविभूषणादि ॥६२॥

अन्वयः—(सिद्धान्तपक्षः) नेमिविभोनियन्ता (तस्य) रक्षामयम् भद्रम् मनोभाव-
नम् एव ज्ञात्वा सर्वान् च जीवान् विमुक्तान् अकरोत् । ततः रत्नविभूषणादि
करोत् ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) श्री नेमिनाथ जी के सारथी ने उनके जीवरक्षा के हार्दिक विचारों को भली-भांति जानकर सभी जीवों को बाड़े से मुक्त कर दिया । उसके बाद पारितोषिक रूप में भगवान् नेमिनाथ जी से रत्नों के आभूषण प्राप्त किये ।

यथैकजीवस्य च रक्षयापि, भवः परीतो भवतीति पक्षः ।

तदानुकम्पाकरणे कथञ्चो प्रभूतजीवेषु विवेचनीयम् ॥६३॥

अन्वयः—(सिद्धान्तपक्षः) यथा एकजीवस्य रक्षया अपि भवः परीतः भवति इति पक्षः अस्ति । तथा प्रभूतजीवेषु तदानुकम्पाकरणे सकथं नेति विवेचनीयम् ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) एक जीव की रक्षा से भी भव परिमित होता है । ऐसा सिद्धान्त पक्ष में माना गया है । तो बहुत से जीवों पर अनुकम्पा करने से भव परीत क्यों नहीं होगा ? इस पर अवश्य विवेचन करना चाहिये ।

यस्त्रायते तान्मरणाच्च जीवान्, तज्जीवनं संयमनिष्ठमेव ।

गतो न कालः पुनरेति पश्चात्, सम्यक्त्वबोधस्तदिहैव लभ्यः ॥६४॥

अन्वयः—(सिद्धान्तपक्षः) यः मरणात् तान् जीवान् त्रायते । तत् जीवनम् संयम-निष्ठम् एव । गतः कालः पश्चात् पुनः न एति । तत् इह एव सम्यक्त्वबोधः लभ्यः ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) जो मरने वाले जीवों की यथाशक्ति रक्षा करते हैं । उसका जीवन संयमी अवश्य है । व्यतीत समय पुनः लौटकर नहीं आता है । तो इसी जीवन में सम्यक्त्व का ज्ञान प्राप्त कर लेना चाहिये ।

सावद्यरूपा न कृतानुकम्पा, निशीथचूर्णाविदमेव सिद्धम् ।

ये वैपरीत्येन निरूपयन्ते, शास्त्राद् विरुद्धं सकलं तदेतत् ॥६५॥

अन्वयः—(सिद्धान्तपक्षः) कृता अनुकम्पा सावद्यरूपा न । निशीथचूर्णा इदमेव सिद्धम् । ये वैपरीत्येन निरूपयन्ते । तत् एतत् सकलम् शास्त्रात् विरुद्धम् (बोध्यम्) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तपक्षः) जीवों पर की गई अनुकम्पा सावद्य (पापकारी) नहीं है। यह निशीथ चूर्णि से सिद्ध है। जो इसके विपरीत प्ररूपणा करते हैं, उनका वह कथन शास्त्र के विरुद्ध ही समझना चाहिये।

नौकास्थितः साधुरतीव नीरे, स्वयं निमज्जेदपरे तथैव ।

परं न कुत्रापि वतानुकम्पाम्, ध्रुवं विदध्यादिति शास्त्रसिद्धम् ॥६६॥

अन्वयः—(पूर्वपक्षः) नौकास्थितः साधुः अतीव नीरे स्वयं निमज्जेत् तथा एवं अपरे अपि । पर कुत्रापि वत ध्रुवं अनुकम्पां न विदध्यात् । इति शास्त्रसिद्धम् (प्रति) ।

भावानुवादः—(पूर्वपक्षः) नाव पर चढ़ा हुआ साधु अगाध जल में स्वयं डूब जाय । तथा उसके साथ अन्य भी निमग्न हो जायें, परन्तु साधु कभी भूलकर भी अनुकम्पा नहीं करे, ऐसा जैनशास्त्रों में सिद्ध होता है ।

पयःप्रवाहे पतितां स्वसाध्वीम्, रक्षेच्च तां स्व प्रयतोपि साधुः ।

शास्त्रेण सिद्धं न वचस्त्वदीयम्, जीवानुकम्पा विहितागमेषु ॥६७॥

अन्वयः—प्रयतः अपि साधुः पयः प्रवाहे पतितां स्वसाध्वीं तां स्वं च रक्षेत् । त्वदीयं वचः शास्त्रेण सिद्धं न । आगमेषु जीवानुकम्पा विहिता अस्ति ।

भावानुवादः—सदा सावधान साधु जल प्रवाह में पतित स्वसाध्वी को हाथ पकड़ कर पानी से बाहर कर दे । तथा अपनी भी रक्षा करे । पूर्वपक्ष का कथन शास्त्रसंगत नहीं है । आगमों में जीवों पर अनुकम्पा विहित है ।

बन्धस्य हानस्य निषेधलेखः त्रसस्य जीवस्य कृते च साधोः ।

तथाकृते दोषमय लभेत, पाप न कुत्राप्यनुकम्पनेषु ॥६८॥

अन्वयः—(सिद्धान्तपक्षः) साधोः त्रसस्य जीवस्य कृते च बन्धस्य हानस्य च निषेधलेखः अस्ति । अयम् । (साधुः) तथाकृते दोषम् लभेत । किन्तु अनुकम्पां न कुत्रापि पापम् न ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) निशीथ सूत्र के अनुसार जो साधु किसी त्रसप्राणो को पाश से बांधता है या बांधने वाले का अनुमोदन करता है । तथा बन्धे हुए त्रस को छोड़ता है या छोड़ते हुए को अच्छा समझता है, उसे चौमासी प्रायश्चित्त का दोष आना है, किन्तु उस पर अनुकम्पा करने पर पाप नहीं है । (१)

गोशालकं रक्षितुमेव वीरे लेश्यां विशीतां च नियुज्यमाने ।

कस्यापि जीवस्य विराधना नो, लग्नाः क्रियाः पञ्च कथं च तत्र ॥६९॥

अन्वयः—(सिद्धान्तपक्ष) गोशालकं रक्षितुम् एव वीरे विशीतां लेश्यां च नियुज्यमाने कस्य अपि जीवस्य विराधनानो जाता । तदा तत्र पंचक्रियाः कथं लग्नाः ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तपक्ष) विपक्षियों से सिद्धान्तवादी पूछते हैं—गोशालक की रक्षा के लिए भगवान् महावीर ने शीतल लेश्या का प्रयोग किया । उसमें किसी जीव की विराधना नहीं हुई । तब वहा १. कायिकी २. अधिकारिणीकी ३. प्राद्वेषिकी ४. पारितापनिकी तथा ५. प्राणातिपातिनी की पांच क्रियाएं कहाँ सलग्न हुयीं । ये तो हिंसा के साथ लगती हैं । रक्षा के साथ नहीं ।

छद्मस्थकाले भगवज्जिनेन, वीरेण पापं न कृतं कदापि ।

स्वप्नेऽपि नैवाचरितः प्रमादः, गोशालकत्राणमतो न पापम् ॥७०॥

अन्वयः—(सिद्धान्त पक्षः) छद्मस्थकाले भगवत्जिनेन वीरेण कदापि पापम् न कृतम् स्वप्ने अपि प्रमादः न एव आचरितः । अतः गोशालकत्राणम् पापम् न ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) छद्मस्थ काल में भगवान् जिनेश्वर महावीर ने कभी पाप नहीं किया । स्वप्न में भी प्रमाद का आचरण नहीं किया । ऐसा आगम से सूर्यालोक के समान सुस्पष्ट है । अतः गोशालक की रक्षा भी पाप नहीं है ।

(१) टिप्पणीः—गृहस्थ के किये जाने वाले कार्यों को करना साधु जीवन की मर्यादा में नहीं है । लिए प्रायश्चित्त है; किन्तु साधु जीवन की अनुकम्पा करने की प्रतिज्ञा होने से उस प्रतिज्ञा के निर्वहन हेतु साधु त्रस जीव को बांध और खोल भी सकता है ।

दयानुकम्पे सहधर्मिजीवे, स्नेहानुरागौ नहि दोषरूपौ ।

सदाश्रितो वीरजिनस्य भावो गोशालके नैव तथास्ति पापम् ॥७१॥

प्रत्ययः—(सिद्धान्तपक्ष) सहधर्मिजीवे दयानुकम्पे स्नेहानुरागौ च दोषरूपौ नहि ।
तथा गोशालके सदाश्रितः (रक्षकस्य) वीरजिनस्य भावः पापम् न एव ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तपक्ष) समानधर्मी जीव में दया, अनुकम्पा प्रशान्त स्नेह तथा
अनुराग दोष रूप नहीं है । सब गुणों के रक्षक वीरजिनेश्वर का शीतल
लेण्या का प्रयोग गोशालक के विषय में पाप कैसे कहा जा सकता है ?

कस्यापि जीवस्य च शान्तिदानम्, कार्यं शुभं नैव च पापरूप ।

अतोहि सर्वस्य कृते च साताप्रदानकृत्यं नहि पापमास्ते ॥७२॥

प्रत्ययः—(सिद्धान्तपक्षः) कस्यापि जीवस्य च शान्तिदानम् शुभम् कार्यम्
(अस्ति) । पापरूपं च न एव । अतोहि सर्वस्य कृते साताप्रदानकृत्यम् पापम्
नहि आस्ते ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तपक्ष) किसी भी जीव को शान्ति देना, शुभ कार्य है ।
यह पाप रूप कभी नहीं है । इसलिए सबको सुख पहुंचाने में पाप नहीं माना
जा सकता है ।

यथा सुतेषां विदधाति साधुः । सांभोगिकस्यैव यतेर्यतस्तु ।

नरैव तां चापि करोति गेही, सधर्मिकस्यापि निजस्य रम्याम् ॥७३॥

प्रत्ययः—(सिद्धान्तवादी) यथा यतः साधुः सांभोगिकस्य एव च यतेस्तु सुतेषां
विदधाति । तथा एव गेही निजस्य सधर्मिकस्य रम्यां तां च सेवां करोति (तत्
पापम् न) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तवादी) जैसे सांभोगिक साधु सांभोगिक साधु की सेवा
करता है । वैसे ही गृहस्थ अपने सहधर्मी की सेवा करता है, तो इनमें पाप
नहीं कहा जा सकता है ।

इत्येव नेत्रात् तृणापसारम्, चक्रे सुनद्रा सुसती नितान्तम् ।
अथान्यथा नरैर्वहि सर्वम् सद्बृत्तसाधोरवनं तथैव ॥७४॥

अन्वयः—(पूर्वपक्षः) सुसती सुभद्रा मुनेः नेतात् तु तृणापसारम् नितान्तम् चक्रे । तत्सर्वम् एकान्तपापम् अवेहि । तथैव सद्वृत्तसाधोः अवनम् (एकान्तपापम्) अस्ति ।

भावानुवादः—(पूर्वपक्षी) सुसती सुभद्रा ने मुनि के नेत्र से तृण को दूर किया । वह सब एकान्तपाप में था । उसी प्रकार किसी की रक्षा भी एकान्त पाप में है ।

प्रोक्तं त्वदीयं नहिसत्यमेतत्, सतीसुभद्राचरण न पापम् ।
गुणेषु दोषाकरणं न युक्तम् सद्वृत्तसाधोरवनं च धर्मः ॥७५॥

अन्वयः—एतत् त्वदीयं प्रोक्तं सत्यम् नहि । सतीसुभद्राचरण न पापम् (अस्ति) । गुणेषु दोषाकरणं न युक्तम् । सद्वृत्तसाधोः अवनं च धर्मः अस्ति ।

भावानुवादः—यह आपका कथन सत्य नहीं है । सती सुभद्रा का आचरण पाप-मय नहीं था । गुणों में दोष निकालना ठीक नहीं है । सद्वृत्तसाधु की रक्षा धर्म है ।

स्वकीयबोधाधिकमानवस्य, समानधर्मस्य च दर्शनेन ।
वैतत्यभावेन हि निर्जरास्ते, प्रज्ञप्तिसूत्राणि निदर्शनानि ॥७६॥

अन्वयः—(सिद्धान्तपक्षः) स्वकीयबोधाधिकमानवस्य समानधर्मस्य च दर्शनेन वैतत्य-भावेन हि निर्जरा आस्ते । अत्र प्रज्ञप्तिसूत्राणि निदर्शनानि (सन्ति) ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तपक्षः) सम्यक्दृष्टि श्रावक एवं मुनिराज ये सब दर्शन विनय के अधिकारी हैं । अपने से अधिक गुणसम्पन्न श्रावक का दर्शन विनय करना श्रावक के लिए निर्जरा का हेतु होता है । इस विषय में भगवती सूत्र का प्रमाण है । उत्पला श्राविका के द्वारा पोखली श्रावक का पोखली के द्वारा शंख श्रावक के वन्दन समस्कार का भगवती सूत्र में स्पष्ट उल्लेख है ।

समुच्चयस्यापि च नामपूर्वम्, संश्रावकस्यागमपाठवाची ।
निर्ययस्यै कथनं न युक्तम्, तदागमे वाचनदोषलेखात् ॥७७॥

प्रत्ययः—(सिद्धान्तपक्षः) समुच्चयस्यापि च नामपूर्वम् संश्रावकस्य आगमपाठ-
वाची तदागमे वाचन दोषलेखात् निषेध रूपे ते इति कथनम् युक्तम् न ।

भावानुवादः—(सिद्धान्तपक्ष) समूचे गृहस्थ का नाम लेकर श्रावकों को आगम का
प्रध्ययन एवं वाचन करने का निषेध करना युक्तिसंगत नहीं है । क्योंकि आगम
में साधु एवं श्रावक दोनों के लिए आगम स्वाध्याय के १४ अतिचार कहे गये
हैं । यदि श्रावक को आगम पढ़ने का अधिकार ही नहीं होता तो उसके लिए
प्रतिचारों के उल्लेख की क्या आवश्यकता थी ।

सर्गावसाने नवीनं छन्दः—वसंततिलकावृत्तम् ।

चर्चाविवादविजिताश्च स्वयंभुवस्ते, व्याख्याप्रतारणपराः परपक्षपाताः ।
वात्यातिचक्रपतितानि यथातृणानि, नैव स्थितिं गुणिजनेऽप्यलभन्त नूनम् ॥७८॥

प्रत्ययः—(सिद्धान्तपक्षः) ते स्वम्भुवः व्याख्याप्रतारणपराः परपक्षपाताः (तेरेह
पन्थाः) चर्चाविवादविजिताः च वात्यातिचक्रपतितानितृणानि यथा गुणिजने
अपि नूनम् स्थितिम् न अलभन्त ।

भावानुवादः—अपने को विघाता मानने वाले, सूत्रों की व्याख्या में प्रतारण करने
वाले, अपना ही पक्ष लेने वाले, व्याय रहित, तेरापन्थी वादचर्चा में पराजित
होने के कारण आंधी चक्र में निपतित तृण के समान चंचल होने से गुणियों
के दाँव कही नियत स्थिति नहीं प्राप्त कर सके ।

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,

नानेशसच्चरणयोः शरणावधाने ।

श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे,

पूर्णबभूवविजयात्मकपुष्पमग्नः ॥७९॥

अथ द्वादशः सर्गः—

आध्यात्मिकः

गुणरत्नविशिष्टानां, दयादानप्रसारिणा ।
मध्यात्मविषये तेषां, विचारप्रस्तुतेः कृतिः ॥१॥

अन्वयः—गुणरत्नविशिष्टानाम्, दयादानप्रसारिणाम् तेषाम् आचार्यणाम् अध्यात्मविषये विचारप्रस्तुतेः कृतिः (ज्ञेया) ।

भावानुवादः—गुणरत्नों से विशिष्ट, दया दान के प्रचारक सिद्धान्तवादी आचार्य प्रवर के अध्यात्म विषयक विचार प्रस्तुत किये जा रहे हैं ।

शरीरादतिरिक्ता च, सत्तानास्ति तथात्मनः ।
पञ्चभूतैर्हि जाता सा, तेषु शीर्णेषु शीर्यते ॥२॥

अन्वयः—तथा आत्मनः शरीराद् अतिरिक्ता कापि सत्ता नास्ति । सा सत्तापञ्चभूतैर्हि जाता (अस्ति) । तेषु भूतेषु शीर्णेषु सा शीर्यते ।

अन्वयः—(चार्वाक) शरीर से भिन्न आत्मा की कोई सत्ता नहीं है । वह चैतन्य-सत्ता पञ्चभूतों से ही उत्पन्न होती है । इसलिए उन भूतों के नष्ट हो जाने पर वह चैतन्यसत्ता भी नष्ट हो जाती है ।

स्वामिरूपे शरीरस्य तदस्तित्वं न विद्यते ।
चार्वाकाः मन्वते केचित् तन्निराक्रिययेऽधुना ॥३॥

अन्वयः—शरीरस्य स्वामिरूपे (आत्मनः) अस्तित्वम् न विद्यते । केचित् चार्वाकाः इत्यम् मन्वते । अधुना तन्निराक्रियते ।

भावानुवादः—शरीर के स्वामी के रूप में आत्मा का स्वतन्त्र अस्तित्व नहीं है । यह चार्वाक मत है । उसका खण्डन किया जा रहा है ।

प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यं न परोक्षस्य मन्यते ।

जागर्ति भौतिको वादो जडविज्ञानकारणात् ॥४॥

अन्वयः—प्रत्यक्षस्य एव प्रामाण्यम् न परोक्षस्य । चार्वाकमले । मन्यते । जडविज्ञानकारणात् भौतिकवादो जागर्ति ।

भावानुवादः—चार्वाक मत में प्रत्यक्ष, को ही प्रमाण माना जाता है, परोक्ष को नहीं । जड विज्ञान के कारण वहाँ भौतिकवाद की ही प्रधानता है ।

जडवादनिरासार्थं प्रचार्यं ज्ञानमेव तत् ।

अज्ञानस्य निवृत्त्यैव स्वात्मज्योतिः प्रकाशते ॥५॥

अन्वयः—जडवादनिरासार्थम् एव तत् ज्ञानम् प्रचार्यम् । अज्ञानस्य निवृत्त्या एव स्वात्मज्योतिः प्रकाशते ।

भावानुवादः—जडवाद के निरास के लिए ज्ञान का प्रचार करना चाहिये । अज्ञान की निवृत्ति से ही आत्मज्योति प्रकाशित होती है ।

सिद्धान्तपक्षः—

अज्ञानस्य प्रचारोहि विद्यते वसुधातले ।

यथाधुना वरीवर्ति न तथा प्राग्नेहसि ॥६॥

अन्वयः—यथा अधुना वसुधातले अज्ञानस्य प्रचारोहि विद्यते । तथा प्राक् अग्नेहि न वरीवर्ति ।

भावानुवादः—क्योंकि ऐसा वर्तमान समय में पृथ्वीतल पर अज्ञान का प्रचार है । ऐसा प्राचीन समय में नहीं था ।

सपन्थ च यथा भ्रान्तो रज्जौ, सत्यां प्रजायते ।

जने सत्येव तृष्णायां मृगस्यैव जलभ्रमः ॥७॥

अन्वयः—यथा रज्जौ सत्यां एव तत्र सपन्थ भ्रान्तिः । तथा जने सति एव मृगस्य

तृष्णायाम् जलभ्रमः जायते ।

भावानुवादः—जैसे रस्सी के विद्यमान होने पर उसमें सर्प की भ्रान्ति होती है । तथा जल के सत्य होने पर ही मृगतृष्णा में जल का भ्रम होता है । अन्यथा नहीं ।

आत्मनश्च तथा सत्त्वे शरीरे भ्रमकारणात् ।
निर्वाध जायते तथ्यं, तदस्तित्वप्रकाशनम् ॥८॥

अन्वयः—तथा आत्मनः च सत्त्वे एव शरीरे भ्रमकारणात् निर्वाधं तथ्यं जायते । ततः आत्मनः अस्तित्वप्रकाशनम् तत् अस्ति ।

भावानुवादः—आत्मा के विद्यमान होने पर ही शरीर में चैतन्य का भ्रम होता है । यह निर्विवाद सत्य है । यह आत्मा के अस्तित्व का ही प्रकाशन है ।

“आत्मानास्तीति कथनं” तदस्तित्वप्रसाधकम् ।
तदभावे कथनात् ततस्तत्खण्डनं कुतः ॥९॥

अन्वयः—“आत्मा नास्तीति कथनम् तदस्तित्वप्रसाधकम् अस्ति । अस्य आत्मनः अभावे ततः खण्डनम् कुतः जायते ।

भावानुवादः—“आत्मा नहीं है” यह कथन ही उसके अस्तित्व का प्रधान साधक है । उस आत्मा के अभाव में उसका खण्डन कैसे किया जा सकता है ?

समासहीना ये शब्दाः तथा संकेतवज्रिताः ।
तेषामर्थाश्च सर्वत्र विधिरूपेण निश्चिताः ॥१०॥

अन्वयः—समासहीनाः ये शब्दाः तथा संकेतवज्रिताः सन्ति । तेषाम् अर्थाः सर्वत्र विधिरूपेण निश्चिताः सन्ति ।

भावानुवादः—समास हीन तथा संकेत वज्रित जो शब्द हैं, उनके अर्थ सर्वत्र विधि रूप से निश्चित ही हैं ।

यथा हस्त्यश्वकाकादिरथाः घटपटादयः ।

व्यञ्जन्ति शब्दाः वाच्यार्थं तथात्मापिकथं न च ॥११॥

अन्वयः—यथा हस्तिश्वकाकादिरथाः घटपटादयाः शब्दाः वाच्यार्थम् व्यञ्जन्ति ।
तथा आत्मा अपि कथं न स्यात् ।

भावानुवादः—जैसे हाथी, घोड़ा, कौवा, रथ, घट, पट आदि शब्द वाच्यार्थ प्रकट करते हैं । वैसे ही आत्मा शब्द भी अर्थ को प्रकट क्यों नहीं करता है ? अवश्य करता है ।

बुद्धिर्बहिर्मुखी नैव, छायां तस्याश्च नो क्षमा ।

ग्रहीतुं चंचलत्वात् सा, याथार्थ्यस्य च का कथा ॥१२॥

अन्वयः—बुद्धिः बहिर्मुखी न एव । तस्याः च छायां चंचलत्वात् ग्रहीतुं नो क्षमा । ततः सा याथार्थ्यस्य च का कथा अस्ति ।

भावानुवादः—बुद्धि बहिर्मुखी नहीं होती है । उसकी छाया चंचल होने के कारण ग्रहण नहीं की जा सकती है । तब आत्मा के ग्रहण का तो कहना ही क्या है ।

तया भौतिकवस्तूनां, विकासः समजायत ।

आत्मनश्च विकासाय तदपेक्षा न विद्यते ॥१३॥

अन्वयः—तया (बुद्ध्या) भौतिक वस्तूनाम् विकासः समजायत । आत्मनः च विकासाय तदपेक्षान विद्यते ।

भावानुवादः—उसी बुद्धि से भौतिक वस्तुओं का विकास सम्पन्न हुआ है । आत्मा के पूर्ण विकास के लिए उसकी अपेक्षा नहीं है । उसका विकास तो स्वयं ही सम्पन्न होता है ।

वेदान्तिकाः वदन्त्येवं विज्ञानं चैव विद्यताम् ।

वेदान्तिकयुगे चास्मिन्नात्मनः किंप्रयोजनम् ॥१४॥

अन्वयः—वैज्ञानिकाः एवम् वदन्ति । विज्ञानम् एव विद्यताम् । अस्मिन् वैज्ञानिक-युगे आत्मनः किम् प्रयोजनम् (अस्ति) ?

भावानुवादः—(चार्वाक) वैज्ञानिक ऐसा कहते हैं कि केवल विज्ञान ही रहे । वैज्ञानिक युग में आत्मा का क्या प्रयोजन है ।

(जैन)

मतिरन्तर्मुखीयं स्यात् आत्मानं ज्ञातुमर्हति ।
आत्मार्थिनोऽपि सन्त्येवाऽधुनाऽभावो न विद्यते ॥१५॥

अन्वयः—इयम् अन्तर्मुखी मतिः यदा स्यात् । तदा आत्मनं ज्ञातुम् अर्हति । अधुना अपि आत्मार्थिनः सन्ति एव । अधुना तेषाम् अभावो न विद्यते ।

भावानुवादः—जब वह बुद्धि अन्तर्मुखी हो जाती है । तब आत्मा का ज्ञान प्राप्त कर सकती है । इस समय भी आत्मा को चाहने वाले अर्थात् आत्मजिज्ञासु विद्यमान हैं । उनका अभाव नहीं है ।

भूतातिरिक्तं यद्वस्तु तदात्मैव विबुध्यताम् ।
नित्योऽक्षयः चिदानन्दः शाश्वतश्च सनातनः ॥१६॥

अन्वयः—भूतातिरिक्तं यद् वस्तु तत् आत्मा एव विबुध्यताम् । सः नित्यः अक्षयः चिदानन्दः शाश्वतः सनातनः च अस्ति ।

भावानुवादः—भूतों से पृथक् जो वस्तु है । वह आत्मा ही है । वह आत्मा, नित्य, अक्षय, चिदानन्द, शाश्वत, और सदा विद्यमान रहने वाला है ।

तर्केणागम्यश्च, सूक्ष्मो बुद्धेः परस्तथा ।
अतएव च शास्त्रेषु दिव्यशक्ति-निरूपितः ॥१७॥

अन्वयः—तर्केणागम्यः सूक्ष्मः बुद्धेः परः च आत्मा अस्ति । अतएव शास्त्रेषु दिव्यशक्तिः निरूपितः अस्ति ।

भावानुवादः—वह आत्मा तर्क से अगम्य है । सूक्ष्मबुद्धि से परे है । इसलिए शास्त्रों में उसे दिव्यशक्ति कहा गया है ।

अत्यल्पवर्णनेनापि तस्य ज्ञानं प्रजायते ।

यथा कुञ्चिकया लब्ध्या मञ्जूषोद्घाट्यते गुरुः ॥१८॥

अन्वयः—तस्य आत्मनः ज्ञानम् अत्यल्पवर्णनेनापि प्रजायते । यथा लब्धिरूपया कुञ्चिकया गुरुः मञ्जूषा उद्घाट्यते ।

भावानुवादः—उस आत्मा का ज्ञान अत्यल्प वर्णन से भी हो जाता है । जैसे लब्धि (सिद्धि) के समान छोटी कुञ्ची से भी बड़ी सन्दूक खोली जा सकती है ।

श्रोत्रयोः श्रोत्रमाख्यातो नेत्रयोर्नेत्रमेव च ।

रसस्यापिरसः प्रोक्त इन्द्रियाणां च शक्तितदः ॥१९॥

अन्वयः—स आत्मा श्रोत्रयोः श्रोत्रम् आख्यातः । नेत्रयोः नेत्रम् एव आख्यातः । रसस्य अपि रसः प्रोक्तः । इन्द्रियाणां च स शक्तितदः अस्ति ।

अजरामररूपश्च स्वामी करणसन्ततेः ।

तस्यास्तित्वेन विश्वासः किमाश्चर्यमतः परम् ॥२०॥

अन्वयः—स अजरामररूपः करणसन्ततेः स्वामी अस्ति । तस्य अस्तित्वे यदि न विश्वासः अतः परम् किम् आश्चर्यम् अस्ति ।

भावानुवादः—आत्मा अजरामररूप है । इन्द्रियसमुदायों का स्वामी है । यदि आत्मा के अस्तित्व में विश्वास नहीं है, तो इससे अधिक आश्चर्य क्या हो सकता है ?

मन्दप्राप्तो यदा वपित होरकं चाश्मखण्डकम् ।

व्यथते न मृषा श्रुत्वा सत्यं रत्नपरीक्षकः ॥२१॥

अन्वयः—मन्दप्राप्तः यदा होरकम् अश्मखण्डकम् वपितः । तस्य मृषावाक्यं श्रुत्वा व्यथते न सत्यं रत्नपरीक्षकः ।

मनः व्यथते । तद्विषये तु सत्यवक्ता रत्नपरीक्षक एव भवति ।

भावानुवादः—मन्दबुद्धि वाला मनुष्य जब हीरे को पत्थर का टुकड़ा कहता है तब उसके मृषा वाक्य को सुनकर मन व्यथित होता है । उस विषय में सत्य वक्ता तो जौहरी ही होता है ।

आत्मासत्यं परं ज्योतिर्निर्मलो नीरजास्तथा ।
परोज्ज्वलः सदानन्दः प्रकाशस्यप्रकाशकः ॥२२॥

अन्वयः—आत्मा सत्यम् परं ज्योतिः निर्मलः, नीरजाः, परोज्ज्वलः, सदानन्दः, प्रकाशस्य अपि प्रकाशकः अस्ति ।

भावानुवादः—आत्मा सत्य, परं ज्योतिः स्वरूप, निर्मल नीरज, परमोज्ज्वल, सदानन्द स्वरूप प्रकाश का भी प्रकाशक है ।

सूर्यान्तगुणोदिव्यः, स्वप्रकाशप्रकाशितः ।
अस्यैव परिबोधेन, परमात्मविबोधनम् ॥२३॥

अन्वयः—(आत्मा) सूर्यान्तगुणः दिव्यः स्वप्रकाशप्रकाशितः (अस्ति) । अस्य आत्मनः एव परिबोधेन परमात्मविबोधनम् (जायते) ।

भावानुवादः—आत्मा सूर्य से भी अनन्तगुण वाला दिव्य, स्वयं प्रकाशित है । इस आत्मा के परिबोध से ही परमात्मतत्त्व का विशिष्ट बोध होता है ।

शरीरं प्राप्य संसारे नचात्मानं विबुध्यते ।
विद्या तथा क्रिया सर्वा, जातेयं निष्प्रयोजना ॥२४॥

अन्वयः—संसारे शरीरं प्राप्य आत्मानं न च विबुध्यते । आत्मज्ञानं विना विद्या तथा इयम् सर्वाक्रिया निष्प्रयोजना जाता ।

भावानुवादः—संसार में शरीर को प्राप्त होने पर यदि आत्मविषयक ज्ञान प्राप्त नहीं किया जाता है । तो आत्मज्ञान के विना विद्या और ये सारी क्रियाएँ निष्प्रयोजन हैं ।

जडस्य जडतांवेत्ति, स्वस्यास्तित्वप्रमाणकः ।

जानातीच्छतिसर्वं वै, चात्मानं विद्धि नापरम् ॥२५॥

व्यः—स्वस्यास्तित्वप्रमाणकः आत्मा जडस्य जडतां वेत्ति । सर्वं वै जानाति, च्छति । तस्मात् कारणात् केवलम् आत्मानम् एव विद्धि । न अपरम् ।

वानुवादः—अपने अस्तित्व को जानने वाला आत्मा जड की जड़ता को जानता है । वही निश्चय रूप से सब को जानता है । इच्छा करता है, इसलिए केवल आत्मा को ही जानो । अन्य पदार्थ को जानने से क्या लाभ है ।

द्रष्टा सैव च दृश्यश्च ज्ञाता ज्ञेयस्तथैव च ।

तस्य ज्ञानेन सूरेशा सर्वथा स्वर्गसन्निभा ॥२६॥

व्यः—स आत्मा एव द्रष्टा दृश्यः च तथा एव ज्ञाता, ज्ञेयश्च स एव । तस्य ज्ञानेन एषाभूः सर्वथा स्वर्गसन्निभाराजते ।

वानुवादः—वही आत्मा द्रष्टा तथा दृश्य है, वही ज्ञाता तथा ज्ञेय है । उसके ज्ञान ने यह पृथ्वी सर्वथा स्वर्ग के समान शोभित होती है ।

अध्यात्मं स्वस्य बोधोहि तथा ज्ञानं विधीयताम् ।

आत्मानं योन जानाति, कस्मादन्यं सभोत्स्यते ॥२७॥

व्यः—अध्यात्मम् स्वस्य हि बोधः अस्ति । तथा तस्य ज्ञानम् एव विधीयताम् । यः आत्मानम् न जानाति, स अन्यम् कस्मात् सभोत्स्यते ।

वानुवादः—अध्यात्म जगत् में आत्मा का ज्ञान है । उसी को जानना चाहिये । जो आत्मा को नहीं जानता है । वह दूसरे को कैसे जान पायेगा ?

भौतिकं चापि जानीयात्, अध्यात्मं च तथैव हि ।

उभयोर्योऽन्यमासाद्य, पूर्णज्ञानं प्रजायते ॥२८॥

व्यः—भौतिकं चापि जानीयात् । तथा एव अध्यात्मं च जानीयात् । उभयोः ज्ञानम् आसाद्य पूर्णज्ञानं प्रजायते ।

भावानुवादः—मनुष्य भौतिक ज्ञान को भी जाने । उसी प्रकार आध्यात्मिक ज्ञान को जाने । दोनों का ज्ञान पाकर पूर्णज्ञान होता है ।

साधनं साधनं तिष्ठेत्साध्य नैव भवेदिति ।
साधनं भौतिकं वस्तु साध्यमध्यात्ममुच्यते ॥२९॥

अन्वयः—साधनं साधनम् एव तिष्ठेत् । तत् साध्यम् न एव भवेत् । इति ।
साधनम् भौतिकं वस्तु भवति । साध्यम् अध्यात्मम् उच्यते ।

भावानुवादः—साधन साधन ही रहना चाहिये । वह साध्य कभी न बने ।
भौतिक वस्तुशरीरादि साधन है और अध्यात्म वस्तु साध्य होती है ।

आत्मा सूक्ष्मोऽस्ति सर्वेभ्यः श्वासेभ्यः संप्रधार्यताम् ।
विलासस्तस्य सर्वोऽपि स एवायं च शिष्यते ॥३०॥

अन्वयः—आत्मा सर्वेभ्यः श्वासेभ्यः सूक्ष्मः अस्ति, इति संप्रधार्यताम् । तस्य
सर्वोऽपि अयम् विलासः अस्ति । अतः स एव अयम् शिष्यते ।

भावानुवादः—आत्मा सभी श्वासों से भी सूक्ष्म है । ऐसा निश्चय कहना
चाहिये । जो कुछ दीखता है । वह सब उसीका वैभाविक विलास कार्य है ।
अतः वही सबसे विशिष्ट है ।

ध्येयो नः सहि सूक्ष्मोऽयं तथा स्थूलं न कर्हिचित् ।
सूक्ष्माधारे स्थितं स्थूलं, तदाधारे न सोभुवि ॥३१॥

अन्वयः—अयं सहि आत्मा सूक्ष्मः अस्ति । नः ध्येयः तथा स्थूलं न कर्हिचित्-
ध्येयम् स्थूलं सूक्ष्माधारे स्थितम् वर्तते । स सूक्ष्मः आत्मा स्थूलाधारे भुवि न ।

भावानुवादः—यह आत्मा सूक्ष्म है । उसे ही हमें ध्यान करना चाहिये और उसके
अतिरिक्त स्थूल का ध्यान नहीं करना चाहिये । सम्पूर्ण-स्थूल-शरीर मूढ
आत्मा के आधार पर स्थित है, किन्तु वह मूढ आत्मा, शरीर इन्द्रियादिमूढ
के आधार पर स्थित नहीं है ।

तस्य जागर्तिलाभाय, यत्नः कार्योऽवधानतः ।
इन्द्रियविजयः कार्यः, रागद्वेषविवर्जनैः ॥३२॥

भाव्यः—तस्य आत्मनः जागर्तिलाभाय अवधानतः सदा यत्नः कर्तव्यः । राग
द्वेषविवर्जनैः इन्द्रियविजयः कार्यः ।

भावानुवादः—उस आत्मा को जागृत करने के लिए सावधानी से सदा प्रयत्न
करना चाहिये । रागद्वेष के परित्याग के साथ इन्द्रियों पर विजय पानी
चाहिये ।

कामः क्रोधस्तथा लोभो वर्तते यत्र मानवे ।
नैव जानाति चात्मानं स नरो नैव साधकः ॥३३॥

भाव्यः—यत्र मानवे कामः क्रोधः तथा लोभो वर्तते । स नरः च आत्मानं न
एव जानाति । स परः साधकः एव न ।

भावानुवादः—जिस मनुष्य में काम, क्रोध, तथा लोभ है, वह आत्मा को नहीं
जान पाता है । वह मनुष्य साधक नहीं है ।

दयादानपरोभूत्वा त्यागं कृत्वा स्वसम्पदाम् ।
द्यात्मीसर्गं प्रकुर्वीत यथा मेघरथो नृपः ॥३४॥

भाव्यः—यथा मेघरथो नृपः तथा दयादानपरः भूत्वा स्वसम्पदां त्यागं कृत्वा
द्यात्मीसर्गं प्रकुर्वीत ।

भावानुवादः—मेघरथ राजा के समान दयादान में तत्पर होकर अपनी सम्प-
त्ति को त्याग कर आत्मा का उत्तर्ग करने के लिए भी तत्पर रहना
चाहिये ।

उपादानानि चादाय कर्माणि विधिधानि च ।
निर्मत्यात्मा स्वयं देहं कारणं विद्ध्य निश्चितम् ॥३५॥

भाव्यः—उपादानानि कर्माणि उपादानानि च आदाय एवम् एतन्महेश्वर निर्माणि

तत् हि निश्चितम् कारणम् मतम् ।

भावानुवादः—विविधकर्मों को उपादान के रूप में लेकर प्रत्येक संसारी आत्मा अपने देह का निर्माण करती है, वह आत्मा निश्चित रूप से कारण है ।

यथा वारिभृते कुम्भे एकश्चन्द्रो विलोक्यते ।

तथा सर्वशरीरेषु चैकात्मा प्रतिबिम्बितः । ३६॥

अन्वयः—(पूर्वपक्ष) यथा वारिभृते कुम्भे एकः चन्द्रः विलोक्यते । तथा सर्व-शरीरेषु च एकआत्मा प्रतिबिम्बितः दृश्यते ।

भावानुवादः—(पूर्वपक्ष) जैसे पानी से भरे हुए कलश में एक ही चन्द्रमा दिखाई देता है । वैसे ही सर्वशरीरों में एक ही आत्मा प्रतिबिम्बित है । इससे आत्मैकत्व की सिद्धि होती है ।

कथनं नैव युक्तं तद् तथा सर्वैकरूपता ।

दृश्यते न तथा तत्र तस्मान्नैकत्वमान्यता ॥३७॥

अन्वयः—(सिद्धान्तपक्षः) तत् तथा सर्वैकरूपता कथनम् युक्तम् न एव । तथा तत्र न दृश्यते । तस्मात् तत्र एकत्वमान्यता न ।

भावानुवादः—आत्मैकत्व का कथन युक्त नहीं है । इस प्रकार का वह दीखता नहीं है । इसलिए आत्मैकत्व की मान्यता समीचीन नहीं है ।

यथा वारिभृते कुम्भे चन्द्रभेदो विलोक्यते ।

तिथिभेदात्तथात्मापि कायभेदेन भिद्यते ॥३८॥

अन्वयः—यथा वारिभृते कुम्भे तिथिभेदात् चन्द्रभेदो विलोक्यते । तथा कायभेदेन आत्मापि भिद्यते ।

भावानुवादः—जैसे जलपूर्ण घट में तिथिभेद से चन्द्रभेद देखा जाता है । अर्थात् चन्द्रमा यदि पूर्णिमा का घट होगा तो सभी घटों में पूर्णिमा का ही दृष्टिगोचर होगा । यदि अन्यतिथि का होगा तो वैसा ही दिखाई देगा । उसी प्रकार कायभेद से आत्मा भी भिन्न-भिन्न दिखाई देता है । यदि सर्वत्र व्याप्त होना

तो उसकी एकरूपता ही दिखाई देती ।

मतिमान् कोपि निर्बुद्धिः पीडितो नन्दितोऽपि वा ।
लोकदर्शनमात्रेण चात्माऽनेकत्वमीयते ॥३९॥

अन्वयः— कोपि मतिमान्, कोपि निर्बुद्धिः पीडितः नन्दितः अपि वा लोकदर्शन-
मात्रेण च आत्माऽनेकत्वम् ईयते ।

भाषानुवादः—ससार में कोई बुद्धिमान् कोई मूर्ख कोई दुःखी है तो कोई सुखी
है । इस प्रकार लोकदर्शन मात्र से आत्मा का अनेकत्व ही प्रमाणित होता
है ।

एकदेहं परित्यज्य परदेहं स गच्छति ।
तथापि मूलरूपं तत् नोपपूर्ण परिवर्तते ॥४०॥

अन्वयः—स एकदेहं परित्यज्य परदेहं गच्छति । तथापि मूलरूपम् तत् पूर्णं नो
परिवर्तते ।

भाषानुवादः—आत्मा एक देह को त्याग कर पर शरीर को धारण करती है;
किन्तु भी मूलरूप से उसका परिवर्तन नहीं होता है । उमा स्वाती का सूत्र
है—

“उत्पाद व्ययध्रौव्ययुवतम् सत्” ।

ये गुणाः क्षेत्रकालादिपययिभ्यश्च जज्ञिरे ।

आत्मनः परिवर्तन्ते, सहजाः न तथा मताः ॥४१॥

विज्ञानं यदि जानासि तदात्मानं च विद्धितम् ।
आत्मा करोति विज्ञानजातामुन्नतिमञ्जसा ॥४२॥

अन्वयः—यदि विज्ञानं जानासि तदा तम् आत्मानं विद्धि । आत्मा एव अञ्जसा विज्ञानजाताम् उन्नतिम् करोति ।

भावानुवादः—यदि विशिष्ट ज्ञान शिल्प शास्त्रादि को जानते हों, तो आत्मा को जानो । आत्मा ही शीघ्र पूर्ण विज्ञान सम्बन्धी उन्नति को करती है ।

आत्मनो गुण आनन्दः सच तत्रैव विद्यते ।
परतत्त्वस्यसंयोगेऽन्वेषणं नोचितम् मतम् ॥४३॥

अन्वयः—आत्मनः गुणः आनन्दः सच तत्र एव विद्यते । परतत्त्वस्यसंयोगे अन्वेषणम् उचितम् न मतम् ।

भावानुवादः—आत्मा का गुण आनन्द है । अतः वह वहीं पर रहता है । तत्त्व के संयोग में उसका अन्वेषण नहीं करना चाहिये । वहां उसकी प्राप्ति स्वप्न तुल्य है ।

समस्तमतसंयोगैर्विमुक्तस्य तदात्मनः ।
सहजा सुखसम्पत्तिः वस्तुतः समुपास्यताम् ॥४४॥

अन्वयः—समस्तमतसंयोगैः विमुक्तस्य तदात्मनः सहजा सुखसम्पत्तिः वस्तुतः समुपास्यताम् ।

भावानुवादः—वस्तुतः समस्त मत संयोगों से विमुक्त आत्मा के स्वाभाविक सम्पत्ति को प्राप्त किया जा सकता है ।

जीवस्वभावमानन्दं संसारी नैव ब्रुध्यते ।
सुख वैषयिकं प्राप्य, मोदते भवजीवने ॥४५॥

अन्वयः—संसारी आत्मा जीवस्वभावम्, आनन्दम् न एव ब्रुध्यते । भव-जीवने वैषयिक सुख प्राप्य मोदते ।

भावानुवादः—संसारी आत्मा जीव के स्वाभाविक आनन्द को नहीं जानती है ।
भौतिक जीवन में विषय सम्बन्धी सुख को पाकर प्रसन्न होती है ।

यथा वात्यानिपतितं, तृणं न लभते स्थितिम् ।
तथा शान्तिं न प्राप्नोति, संसारी मानवः क्वचित् ॥४६॥

अन्वयः—यथा वात्यानिपतितम् तृणं स्थितिम् न लभते । तथा संसारी मानवः
शान्तिम् न प्राप्नोति ।

भावानुवादः—जैसे आंधी में पड़ा हुआ तृण स्थिरता नहीं पाता है । वैसे ही
संसारी मनुष्य भी कही शान्ति नहीं पाता है ।

यत्रासीत् साधुसंयोगो वियोगस्तत्र विद्यते ।
आत्मनः सुखमत्यर्थमेकभावेन तिष्ठति ॥४७॥

अन्वयः—यत्र साधुसंयोगः आसीत् तत्र वियोगः विद्यते । किन्तु आत्मनः सुखम्
अत्यर्थम् एकभावेन तिष्ठति ।

भावानुवादः—जहां सज्जनों का संयोग होता है वहां वियोग भी होता है; किन्तु
आत्मा का सुख अत्यन्त एकभाव से विद्यमान रहता है । उसमें कही परिवर्तन
नहीं होता है ।

प्रप्तिन् सुखे च जायेते सदारम्भपरिग्रही ।
तौ पापकारणे प्रोक्तौ पापं दुःखस्य कारणम् ॥४८॥

अन्वयः—यस्मात् तत् सांसारिकसुखम् विषयजन्यम् सत् नित्यं दुःखस्य कारणम् भवति । तस्मात् ज्ञानी जनः घृणाया दृष्ट्या तत् विलोकते ।

भावानुवादः—जो सांसारिक सुखविषयजन्य होता है । वह सदा दुःख का कारण होता है । इसलिए ज्ञानी मनुष्य उसको घृणा की दृष्टि से देखते हैं ।

मधुसिक्तासिसंलेहे सुखतुल्यं सुखं स्मृतम् ।

अतस्तत्त्यज्यतामेव जनेन सुखमिच्छता ॥५०॥

अन्वयः—तत् सांसारिकसुखम् मधुसिक्तासिसंलेहे सुखतुल्य स्मृतम् । अतः सुखमिच्छता जनेन तत् सुखम् त्यज्यताम् एव ।

भावानुवादः—वह सांसारिक सुख मधु से सिक्त तलवार चाटने रूप सुख के समान माना गया है । इसलिए वास्तविक सुख की इच्छा वाले को उस सुख को त्याग देना चाहिये ।

स्वहस्ते वर्तते तन्त्रम् सुखदुःखविधानयोः ।

आत्मनश्च तदा दुःखं नैवोपाज्य कदाचन ॥५१॥

अन्वयः - सुखदुःखविधानयोः तन्त्रम् स्वहस्ते वर्तते । तदा आत्मनः दुःखम् कदाचन न उपाज्यम् एव ।

भावानुवादः—सुख दुःख के विधान का तन्त्र अपने हाथ में है । तब आत्मा के लिए दुःख का उपार्जन कभी नहीं करना चाहिये ।

चेतनेन जडस्थायं सम्बन्धोऽनादिकालतः ।

दुःखस्यापि क्रमस्तस्मात् विद्यमानो विलोक्यते ॥५२॥

अन्वयः—अनादिकालतः चेतनेन (आत्मना) जडस्य सुखस्य (कर्मणः) अयम् सम्बन्धः अस्ति । तस्मात् दुःखस्यापि क्रमः विद्यमानः विलोक्यते ।

भावानुवादः—अनादिकाल से चेतन आत्मा के साथ जड का सम्बन्ध है । उगने दुःख का क्रम भी विद्यमान दिखाई देता है ।

यदा क्रमः समाप्तोऽयं यत्नेनैव जनिष्यते ।

तदा दुःखसमाप्ती च सुखस्यैकान्तदर्शनम् ॥५३॥

अर्थः—यदा अयं क्रमः यत्नेनैव समाप्तः जनिष्यते । तदा दुःखसमाप्ती च सुख-
न्य एकान्तदर्शनम् (जायते) ।

भावानुवादः—जब यह क्रम यत्न से समाप्त हो जायेगा । तब दुःख की समाप्ति
होने पर वास्तविक सुख के दर्शन होंगे ।

जीवस्य कर्मसम्बन्धो यद्यनादिनिरूप्यते ।

तदा कथं क्षयं याति वक्तव्यं व्यक्तबुद्धिभिः ॥५४॥

अर्थः—(पूर्वपक्ष) यदि जीवस्य कर्मसम्बन्धः अनादिः निरूप्यते तदा कर्म कथं
क्षयं याति । इति व्यक्तबुद्धिभिः वक्तव्यम् ।

भावानुवादः—जिज्ञासा होती है यदि जीव के साथ अनादि है, तो कर्म का क्षय
कैसे होता है । इसका बुद्धिमान पुरुष समाधान करें ।

प्रवाहापेक्षयानादिः सम्बन्धो जीवकर्मणोः ।

विशेषापेक्षया सादिरुभयं चोपपद्यते ॥५५॥

अर्थः—जीवकर्मणोः प्रवाहापेक्षया अनादिः सम्बन्ध अस्ति । विशेषापेक्षया स
सादिरुभयः सादिः एति उभयम् च उपपद्यते ।

भावानुवादः—जीव कर्म का सम्बन्ध प्रवाह की अपेक्षा से अनादि है । विशेषा-
पेक्षा (अपेक्षा की अपेक्षा) से वह सम्बन्ध सादि है । इस प्रकार दोनों की
अपेक्षा से ज्ञाती है । एकान्त पक्ष की सिद्धि अभीष्ट नहीं है ।

जायते चात्मना साकं कर्मबन्धः प्रतिक्रमम् ।

भुक्त्वा च जीर्यते नित्यं, पूर्ववद् च कर्म तत् ॥५६॥

भावानुवादः—आत्मा के साथ कर्म का सम्बन्ध प्रतिक्षण होता रहता है । पूर्व बद्ध कर्म को भोगकर उसका नित्य क्षय किया जाता है ।

संवरकरणैर्नित्यमाश्रवः प्रतिरुध्यते ।

तीव्रो जलाशये वेगो जलस्येव विबुध्यताम् ॥५७॥

अन्वयः—जलाशये जलस्य तीव्रवेग इव संवरकरणैः आश्रवः प्रतिरुध्यते । इति विबुध्यताम् ।

भावानुवादः—जैसे बाहर से आता हुआ जल का तीव्र वेग जलाशय पर रोक दिया जाता है । वैसे ही संवर के द्वारा आश्रव भी रोक दिया जाता है । ऐसा जानना चाहिये ।

ततो नागमनं तेन नवीनस्य च कर्मणः ।

नाशश्च जायतेऽवश्यं पूर्वसंचितकर्मणाम् ॥५८॥

अन्वयः—ततः तेन नवीनस्य च कर्मणः आगमनम् न भवति । पूर्वसंचितकर्मणा अवश्यं नाशः च जायते ।

भावानुवादः—तब उससे नवीन कर्म का आत्मा में आगमन नहीं होता है और निर्जरा से पूर्वसंचित कर्म का अवश्य नाश हो जाता है ।

निष्कर्मा निष्कलकश्च, निर्मलश्चनिरंजनः ।

निर्विकारः स्वरूपेण, स्थितो जीवोऽमितद्युतिः ॥५९॥

अन्वयः—तदा निष्कर्मा, निष्कलंकः निर्मलः निरंजनः निर्विकारः च जीवः स्व रूपेण अमितद्युतिः स्थितो भवति ।

भावानुवादः—तब आत्मा कार्य रहित, कलंक रहित, निरंजन निर्विकार स्वप्न से अमित द्युति में (विशिष्ट प्रकाशमान) अवस्थित हो जाता है ।

पयसश्च यथा सर्पिः प्रयत्नैर्जायते पृथक् ।

तपश्चर्यादिभिः क्लिष्टैस्तथात्मापि च कर्मणः ॥६०॥

अन्वयः—यथा सर्पिः पयसः च प्रयत्नैः पृथक् जायते । तथा आत्मा पिक्विलष्टैः तपश्चर्यादिभिः कर्मणा पृथक् भवति ।

भाषानुवादः—जैसे घृत, दूध, दही से प्रयत्नों के द्वारा पृथक् कर दिया जाता है । वैसे ही क्लिष्ट तपस्या आदि के द्वारा आत्मा को भी कर्मों से अलग कर दिया जाता है ।

कर्मण्यपगते पूर्णे परात्मद्युतिरात्मनः ।

यदाभेदनिवृत्तिः स्यात् तदाऽभेदः प्रवर्तते ॥६१॥

अन्वयः—कर्मणि पूर्णे अपगते आत्मनः परात्मद्युतिः जायते । यदा भेदनिवृत्तिः स्यात् तदा अभेदः प्रवर्तते ।

भाषानुवादः—कर्म के पूर्ण रूप से दूर हो जाने पर आत्मा परमात्मस्वरूप हो जाता है । जब भेद की निवृत्ति हो जाती है । तब अभेद की स्थिति होती है ।

आवृत्तिरात्मनः कार्येयापरमात्मदर्शने ।

बाधारूपा समादिष्टा सापसार्या प्रयत्नतः ॥६२॥

अन्वयः—या परमात्मदर्शने कार्ये आत्मनः आवृत्तिः बाधारूपा समादिष्टा । सा प्रयत्नतः अपसार्या ।

भाषानुवादः—परमात्मदर्शन कार्य में जो आत्मा पर बाधा स्वरूप आवरण है । उसको प्रयत्नपूर्वक दूर करना चाहिये ।

यस्यां दिशि चगमनं तत्रैवान्निमुखो भवेत् ।

तदागन्तव्यलाभः स्यात् अन्यथा रिक्तहस्तता ॥६३॥

अन्वयः—यस्यां दिशि च गमनं भवेत् । तत्र एव अन्निमुखो भवेत् । तदा गन्तव्यलाभः स्यात् । अन्यथा रिक्तहस्तता (भवति) ।

भाषानुवादः—जिस दिशा में गमन होता है । वही जाना चाहिये । वही कार्य भवितुम् होता है । तब जाने का लाभ भी होता है । अन्यथा हा

का खाली रह जाता है ।

अहंकारस्य नाशेन प्रथमं, परमात्मनः ।

भक्त्या ध्यानबलेनैव साध्यसिद्धिविधीयते ॥६४॥

अन्वयः—प्रथमम् अहंकारस्य नाशेन परमात्मनः भक्त्या ध्यानबलेन एव साध्य-
सिद्धिः विधीयते ।

भावानुवादः—सर्वप्रथम अहंकार के नाश से, परमात्मा की भक्ति से, तथा
ध्यान के बल से साध्य की सिद्धि की जाती है ।

यावत्परबले निष्ठा भ्रमबाधासमाश्रयः ।

कषायपाशसन्दानं तावन्नेवात्मदर्शनम् ॥६५॥

अन्वयः—यावत्परबले निष्ठा, भ्रमबाधासमाश्रयः (अस्ति) । कषायसन्दानम् च ।
तावत् आत्मदर्शनम् न एव जायते ।

भावानुवादः—जब तक पराये बल का भरोसा है, भ्रमबाधाएं बनी हुई हैं । कषाय
का पाश बन्धा है । तब तक आत्मा का दर्शन नहीं हो सकता है ।

आत्मशक्तौ यदाश्रद्धा, विकारो दूरतो व्रजेत् ।

आविर्भावस्तदाशक्तेः सन्निधौसा विराजते ॥६६॥

अन्वयः—यदा आत्मशक्तौ श्रद्धा, विकारः दूरतः व्रजेत् । तदा शक्तेः आविर्भावः ।
साशक्तिः सन्निधौ एव विराजते ।

भावानुवादः—जब आत्मा की शक्ति में श्रद्धा होती है । विकार दूर हो जाते
हैं । तब आत्मशक्ति का आविर्भाव होता है, क्योंकि वह शक्ति समीप में ही
विराजमान रहती है ।

आत्मशक्त्या शरीरस्य सर्वो व्यापार इष्यते ।

भाषामृषादिभिस्तान्मो विदधौत मलीमसाम् ॥६७॥

व्याख्यः—आत्मशक्त्या शरीरस्य सर्वं व्यापार इष्यते । अतः भाषामृपादिभिः
ताम्रमलीमसाम् नो विदधीत ।

भाषानुवादः—आत्मशक्ति से शरीर के सारे व्यापार चलते हैं । अतः भाषा
सम्बन्धी असत्य के द्वारा उसे मलीन नहीं बनाना चाहिये ।

आवृते सद्ने नैव प्रवेशो जायतेऽतियेः ।

आहृतस्य यथा शक्तेः विकृतात्मनितादृशः ॥६८॥

व्याख्यः—यदा आहृतस्य अतियेः आवृते सद्ने प्रवेशः न एव जायते । तथा
विकृतात्मनि शक्तेः अपि तादृशः प्रवेशः नो जायते ।

भाषानुवादः—जैसे बन्द दर में बुलाये गये भी अतिथि का प्रवेश नहीं होता
है । वैसे ही विकृत आत्मा में इच्छित शक्ति का भी प्रवेश नहीं होता है ।
अतः अतिथि प्रवेश नहीं होता है ।

नन्मुने नैव विष्णुनि, विश्वस्य सर्वशक्तयः ।

अन्तर्गतेऽपि तेषु, सैवैव सद्गुणमयम् ॥६९॥

यस्य स्वात्मबलं तस्य बलं सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
संकटेऽपि च काले स रञ्चमात्रं न खिद्यति ॥७१॥

अन्वयः—यस्य स्वात्मबलं तस्य सर्वं बलम् प्रतिष्ठितम् अस्ति । स संकटे अपि काले रञ्चमात्रं न खिद्यति ।

भावानुवादः—जिसके पास आत्मा का बल होता है वहीं सभी बल प्रतिष्ठित रहते हैं । वह संकट के समय भी दुःखी नहीं होता है ।

सहते सर्वदुःखानि नान्धकारोपि कुत्रचित् ।
विशाले जलराशौ च समुद्रे संप्रखेलति ॥७२॥

अन्वयः—(आत्मबलसम्पन्नप्राणी) सर्वदुःखानि सहते । कुत्रचित् अन्धकारः अपि न भवति । विशाले जलराशौ समुद्रे च संप्रखेलति ।

भावानुवादः—आत्मबल सम्पन्न प्राणी सभी दुःखों को सहन करता है । वहां कहीं अज्ञान नहीं रहता है । वह विशाल जल राशि वाले समुद्र में भी निर्भय क्रीड़ा करता है ।

नभः संतरते नित्यं, देवतुल्यः प्रभामयः ।
सर्वं विजयते लोकं, विजयश्रीवृतोपि सः ॥७३॥

अन्वयः—स आत्मबली देवतुल्यः प्रभामयः विजयश्रीवृतोपि नित्यं नभः संतरते । सर्वं लोकम् च विजयते ।

भावानुवादः—वह आत्म बली प्राणी देव तुल्य प्रभा विशिष्ट विजयश्री से आवृत भी नित्य आकाश को पार करता है । अर्थात् असम्भव कार्य भी कर लेता है । और सभी लोक की विजय भी करता है ।

अन्तःकरणशुद्धौ च तद्वलं परिवर्धते ।
गम्भीरजलघो नीरं यथा तिष्ठति शाश्वतम् ॥७४॥

अन्वयः—यथा नीरम् गम्भीरजलघो शाश्वतम् तिष्ठति । तथा तद्वलम् अन्तःकरण

विशुद्धी च परिवर्धते ।

भाषानुवादः—जैसे पानी गहरे समुद्र में सदा रहता है । वैसे ही आत्मबल भी श्रुतिःकरण की विशुद्धि से बढ़ता है ।

आत्मनश्च बलं लब्धं भावनात् परमात्मनः ।

बलं तदेवमाख्यातं, किमन्येन प्रयोजनम् ॥७५॥

अर्थः—परमात्मनः भावनात् आत्मनः चबलं लब्धम् । आत्मबलम् एव बलम् आख्यातम् । अन्येन बलेन किम् प्रयोजनम् अस्ति ?

भाषानुवादः—आत्माओं की परमात्मा की भावना से आत्मबल प्राप्त होता है । आत्मबल ही बल माना गया है । उसके अतिरिक्त अन्य बल की क्या आवश्यकता है ।

नेत्रयोरात्मनः शक्तेरभावे किं प्रयोजनम् ।

तस्यां सत्यां प्रपश्यन्ति, मानवाः रूपसम्पदम् ॥७६॥

अर्थः—आत्मनः जघतेः अभावे नेत्रयोः किम् प्रयोजनम् अस्ति ? तस्याम् आत्म-
प्राप्तिं तस्याम् मानवाः रूपसम्पदम् प्रपश्यन्ति ।

भाषानुवादः—आत्मशक्ति के अभाव में नेत्रों की क्या आवश्यकता है ? उन आत्मशक्ति के होने पर ही मानव दृश्य पदार्थों को विशिष्ट रूप से देख सकना है ।

इयमेव दशालोके सर्वेन्द्रियसमूहके ।

तद्वले कार्यकारीणि, दृश्यन्ते तानि सर्वथा ॥७७॥

करता है ।

आत्मशक्तेरभावेन व्यर्थं तद् भौतिकं बलम् ।

बभूव सर्वनाशश्च रावणकुरुवंशयोः ॥७८॥

अन्वयः—आत्मशक्तेः अभावेन तत् भौतिकं बलं व्यर्थम् । रावणकुरुवंशयोः आत्म-
शक्तेः अभावे सर्वनाशः च बभूव ।

भावानुवादः—आत्मशक्ति के अभाव से वह भौतिक बल व्यर्थ ही है । रावण
तथा कुरुवंश का नाश आत्मबल के अभाव में ही हुआ था ।

कर्मणा प्रेरितो जीवो भवे भ्रमति चक्रवत् ।

अवशोऽपि वशे भूत्वा, चतुरशीतियोनिषु ॥७९॥

अन्वयः—कर्मणा प्रेरितः अपि जीवः अवशः अपि वशे भूत्वा भवे चक्रवत् चतुर-
शीति योनिषु भ्रमति ।

भावानुवादः—कर्म से प्रेरित अवश होता हुआ जीव, लाचार होकर सांसार में
चक्र के समान चौदासी लाख योनियों में भ्रमण करता है ।

यन्त्रं च चालकाभावे यथा रुद्धं प्रजायते ।

तथैवात्मापि निष्कर्मा प्रजहाति चतुर्गतीः ॥८०॥

अन्वयः—चालकाभावे च यथा यन्त्रम् रुद्धम् प्रजायते । तथा एव आत्मा अपि
निष्कर्मा सन् चतुर्गतीः प्रजहाति ।

भावानुवादः—चालक के अभाव में जैसे यन्त्र रुक जाता है । वैसे ही आत्मा
भी कर्म के अभाव में चारों गतियों को छोड़ देता है । मुक्त हो जाता है ।

बह्विना पयसो रूपमुष्णत्वं प्रतिपद्यते ।

तथात्मा कर्मसम्बन्धात् भवबन्धं प्रपद्यते ॥८१॥

अन्वयः—यथा पयसः रूपम् बह्विना उष्णत्वम् प्रतिपद्यते । तथा आत्मा कर्म

सम्बन्धात् भवबन्धं प्रपद्यते ।

भाषानुवादः—जैसे पानी का रूप आग से सम्बन्ध होने से गर्म हो जाता है, वैसे ही आत्मा भी कर्म के साथ होने से सांसारिक बन्धन में आ जाता है ।

योगेन चित्तरोधेन, चाञ्चल्यं परिवर्ज्यते ।

आत्मनो वस्तुरूपं च सहजं प्रतिभासते ॥८२॥

अर्थः—चित्तरोधेन योगेन चाञ्चल्यम् परिवर्ज्यते । तदा आत्मनः वस्तुरूपं च सहजम् प्रतिभासते ।

भाषानुवादः—जब चित्तनिरोध रूप योग से चंचलता दूर हो जाती है, तब आत्मा का वास्तविक रूप स्वाभाविक रूप से प्रतिभासित हो जाता है ।

समये धावनं तीव्रं समये गतिरोधनम् ।

प्रवृत्तां जायते तद्वत् मनसोऽपि निबोधत ॥८३॥

अर्थः—प्रवृत्तां समये तीव्रम् धावनम् समये च गतिरोधनम् आत्मनः अपि तद्वत् निबोधत ।

भाषानुवादः—यह मननीय है कि मन भी अश्व की तरह समय पर तीव्रता से गति करता है । तथा समय पर गति का निरोध करता है ।

त्यैर्वै प्रज्ञा समाधेया, चाञ्चल्ये न कदाचन ।

भौतिकापेक्षया सर्वैराध्यात्म्यं परिपाल्यताम् ॥८४॥

अर्थः—सर्वैर्वै प्रज्ञा समाधेया चाञ्चल्ये कदाचन न । सर्वैः भौतिकापेक्षया आध्यात्म्यं परिपाल्यताम् ।

भाषानुवादः—दृष्टि को स्थिरता में लगाना चाहिये, चंचलता में कभी नहीं । भौतिकों की अपेक्षा कि भौतिक वस्तुओं की अपेक्षा से आध्यात्मिकता का पालन करना चाहिए ।

अध्यात्मं परिहाय स्वं मानवैरधिकैर्भुवि ।

आश्चर्यं महदाश्चर्यं व्यवहारश्चसेव्यते ॥८५॥

अन्वयः—भुवि अधिकैः मानवैः स्वम् अध्यात्मं च परिहाय भौतिकसासारिकव्यवहारः च सेव्यते इति आश्चर्यम् महदाश्चर्यम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—पृथ्वी पर अधिक मानव अध्यात्म का त्याग कर भौतिकसासारिक व्यवहार का पालन करते है । यह महान आश्चर्य है ।

महत्त्वमात्मना लोके व्रजेन्नोकायसम्पदा ।

रूप्येणनैव हेम्नावै, मुद्रिकायाश्च निष्क्रयः ॥८६॥

अन्वयः—लोकः कायसम्पदा महत्त्वम् नो व्रजेत् । किन्तु आत्मना व्रजेत् । रूप्येण हेम्ना च वै मुद्रिका निष्क्रयः न (भवति) ।

भावानुवादः—आत्मा से जिस महत्त्व को प्राप्त किया जाता है । उसे शरीर सम्पत्ति से नहीं पाया जा सकता है । चांदी और स्वर्ण, राजमुद्रादि के महत्त्व को प्राप्त नहीं कर सकते । उसमें प्रधानता राजकीय मुद्रा की होती है ।

ममत्वधारणामिथ्या, यद्येवं परिनश्यतु ।

तदा सम्भाव्यतेऽजस्रं, दिव्यशान्तेः समुद्भवः ॥८७॥

अन्वयः—यदि एवं ममत्वधारणा मिथ्या परिनश्यतु । तदा अजस्रम् दिव्यशान्तेः समुद्भवः सम्भाव्यते ।

भावानुवादः—यदि ममत्व की मिथ्या धारणा, नष्ट हो जावे । तो निरस्त दिव्य शान्ति का समुद्भव हो सकता है ।

हस्ती ह्यश्च साम्राज्यं भवनं गृहसम्पदः ।

नश्यन्ति पश्यतां क्वापि ह्यनाथी मुनिरब्रवीत् ॥८८॥

अन्वयः—हस्ती, ह्यः, साम्राज्यं, भवनं गृहसम्पदः च पश्यताम् क्वापि नश्यन्ति इति अनाथी मुनिः अब्रवीत् ।

धीमज्जवाहरण्यशोभिजयं महाकाव्यम्

भगवानुवादः—हाथी, घोड़े और साम्राज्य, भवन गृहसम्पत्ति सब देखते ही देखते नष्ट हो जाते हैं । ऐसा अनाथी मुनि ने कहा था ।

आत्मशक्तेः समुद्रेको जायतां पुनरत्र च ।
योगक्षेमं बहेद्ध्येन मानवः पुनरीप्सितम् ॥८९॥

अर्थः—पुनः अत्र च आत्मशक्तेः समुद्रेकः जायताम् । येन मानवः पुनः ईप्सितम् योगक्षेमं बहेत् ।

भगवानुवादः—संसार में पुनः आत्मशक्ति का उदय हो । जिससे मनुष्य पुनः अपने मन चाहे योगक्षेम को प्राप्त कर सके । अलब्ध का लाभ योग है और लब्ध का परिरक्षण क्षेम है ।

यत्रैव वर्तते तत्र विज्ञानं कार्यकारि स्यात् ।
सर्वदेशेषु कालेषु हितमध्यात्ममाश्रयेत् ॥९०॥

अर्थः—विज्ञानम् यत्र एव वर्तते । तत्र तत् कार्यकारि स्यात् । सर्वदेशेषु कालेषु हितम् अध्यात्मम् आश्रयेत् ।

भगवानुवादः—विज्ञान का साधन जहाँ पर रहता है । वही पर लाभप्रद होता है, किन्तु अध्यात्म भाव तो सभी देशों तथा कालों में हित करता है ।

कस्मात् कियत् कथं कुत्र, कुतः दुःखं प्रजायते ।
रोगस्य विनिवृत्त्यर्थं निदानमेव मृग्यताम् ॥९१॥

अर्थः—कस्मात् कियत् कथं कुत्र कुतः दुःखम् प्रजायते । इति रोगस्य विनिवृत्त्यर्थं निदानम् एव मृग्यताम् ।

भगवानुवादः—कितनी, कैसे, वहाँ पर किस कारण से दुःख की उत्पत्ति होती है । इस प्रकार के रोगों को दूर करने के लिए सर्वप्रथम निदान करना चाहिये ।

दुःखस्य बाह्योद्भूतिः, संयोजे बाह्यवस्तुनः ।
वर्तते च यथा योगं तथास्ते नष्टमन्तनिः ॥९२॥

अन्वयः—बाह्यवस्तुनः संयोगे दुःखस्य एव अंकुरोद्भूतिः यथा योगं च वर्धते ।
तथा कष्टसन्ततिः आस्ते ।

भावानुवादः—यथा योग बाहरी वस्तु के संयोग से दुःख के अंकुरों की उत्पत्ति होती है । और उसके बाद कष्टों की परम्परा वृद्धि पाती है ।

आत्मारामे च रमते सच्चिदानन्दभावतः ।

मरणाशोभयं तस्य निर्द्वन्द्वो विचरत्सौ ॥९३॥

अन्वयः—सच्चिदानन्दभावतः आत्मारामे च रमते । असौ निर्द्वन्द्वो विचरति ।
तस्य मरणात् भयम् नो भवति ।

भावानुवादः—आत्माराम रूप बगीचे में सच्चिदानन्द भाव से मानव रमण करता है । वह निर्द्वन्द्व होकर विचरता है । उसे मरण का भय नहीं होता है ।

सच्चिदानन्दविश्वासात् पञ्चभूतानि सेवकाः ।

जायन्ते तस्य धीरस्य निर्भयस्य महात्मनः ॥९४॥

अन्वयः—तस्य निर्भयस्य धीरस्य महात्मनः सच्चिदानन्दविश्वासात् पञ्चभूतानि
सेवका जायन्ते ।

भावानुवादः—उस निर्भय, धीर महात्मा के लिए सच्चिदानन्द के विश्वास से
पञ्चभूतसेवक बन जाते हैं ।

आत्मज्ञानविशिष्टस्य, शरीरस्य निपातने ।

दुःखं न जायते तस्य, सुखमेवावभासते ॥९५॥

अन्वयः—तस्य आत्मज्ञानविशिष्टस्य शरीरस्य निपातने दुःखं न जायते । सुखम्
एव अवभासते ।

भावानुवादः—आत्मज्ञान के युक्त साधक को शरीर के नष्ट हो जाने पर भी
दुःख नहीं होता है, किन्तु सुख ही प्राप्त होता है ।

ज्ञातुर्द्रष्टारमात्मानं नाटकं भवमेव च ।

स्वयमेत्य चरणौ शीघ्रं सेवन्ते सर्वसिद्धयः ॥९६॥

अर्थः—भवं नाटकम् एव द्रष्टारम् आत्मानं ज्ञातुः चरणौ सर्वसिद्धयः शीघ्रं स्वयमेत्य सेवन्ते ।

भावानुवादः—संसार को नाटक के रूप में देखने वाले आत्मज्ञानी साधक के चरणों की सभी सिद्धियां अपने आप आकर सेवा करती हैं ।

ज्ञानी न व्यथते स्वप्ने तत्संयोगवियोगयोः ।

माध्यस्थ्यभावमासाद्य, समानः सुखदुःखयोः ॥९७॥

अर्थः—ज्ञानी स्वप्ने अपि न व्यथते । तत्संयोगवियोगयोः माध्यस्थ्यभावम् आसाद्य सुखदुःखयोः समान एव तिष्ठति ।

भावानुवादः—सच्चे ज्ञानी स्वप्न में भी व्यथित नहीं होते । संयोग-वियोग में माध्यम्य भाव को प्राप्त कर सुख दुःख में समान भाव से ही रहते हैं ।

परमात्मानमन्वेष्टुं यतन्ते साधकव्रजाः ।

नोदूरे बहिरास्ते स आत्मन्येव प्रतिष्ठितः ॥९८॥

अर्थः—साधकव्रजाः परमात्मानम् अन्वेष्टुम् यतन्ते । स नोदूरे नो बहिः प्रास्ते । आत्मनि एव प्रतिष्ठितः भवति ।

भावानुवादः—साधक परमात्मा को खोजने के लिए यत्न करते हैं । वह कहीं दूर नहीं है । वह तो आत्मा में प्रतिष्ठित है ।

आत्मानं पश्य भावेन, सर्वतः परितस्तथा ।

कस्तूरीमृगतुल्यस्त्वं, माप्रघाबान्यतो विधि ॥९९॥

अर्थः—तुम् सर्वतः परितः तया भावेन आत्मानम् पश्य । कस्तूरीमृगतुल्यः कस्तूरीमृगः मा प्रघाब ।

भावानुवादः—तुम सब जगह चारों ओर भाव से आत्मा को ही देखो । कस्तूरी मृगतुल्य (जो कस्तूरी उसके पास ही रहती है) उसके लिए अन्य दिशा में मत दोड़ो ।

आवरणे सति तद्रूपं दृश्यते न यथातथम् ।
तदपागमनेनैव दिव्यं ज्योतिः प्रकाशते ॥१००॥

अन्वयः—आवरणे सति तद्रूपम् यथातथम् न दृश्यते । तदपागमनेन एव दिव्यं ज्योतिः प्रकाशते ।

भावानुवादः—आवरण के होने पर उसका सही रूप दिखाई नहीं देता है । उसको दूर करने से ही दिव्य ज्योति प्रकाशित होती है ।

कर्मावृत्तिमपानेतुमात्मनो हितकारकम् ।
मुत्तमं साधनं प्रोक्तं प्रार्थनं परमात्मनः ॥१०१॥

अन्वयः—कर्मावृत्तिम् अपानेतुम् आत्मनः हितकारकम् परमात्मनः प्रार्थनम् उत्तमम् साधनम् प्रोक्तम् ।

भावानुवादः—कर्मों के आवरण को दूर करने के लिए, आत्मा की भलाई करने के लिए परमात्मा की प्रार्थना उत्तम साधन कही गई है ।

आत्मा च स्वयमेवेति परमात्मपदं ध्रुवम् ।
तदर्थमरिक्खलैर्मान्या प्रार्थना वाञ्छितार्थदा ॥१०२॥

अन्वयः—आत्मा च स्वयम् एव ध्रुवम् परमात्मपदं एति । तदर्थम् अरिक्खलैर्वाञ्छितार्थदा प्रार्थना मान्या ।

भावानुवादः—आत्मा स्वयं ही नियत साधनों से परमात्मपद को प्राप्त होती है । उसके लिए परमात्मा की प्रार्थना सर्वमान्य है ।

परात्मादर्शरूपोऽस्ति, तत्पथे गमनेन च ।
आत्मापि जायते सैव, विद्यते नात्र संशयः ॥१०३॥

अन्वयः—परात्मा आदर्शरूपः अस्ति । आत्मा अपि तत्पथे गमनेन च स एव जायते । अत्र संशयः न विद्यते ।

भगवानुवादः—परमात्मा आदर्शरूप है । आत्मा भी उसके पथ पर गमन से परमात्मा हो जाता है । इस विषय में सन्देह नहीं है ।

परात्मतत्त्वसंप्राप्तिः नास्त्यसाध्या कथंचन ।

कर्तव्यपथमासाद्य साध्यसिद्धिविधीयताम् ॥१०४॥

अर्थः—परात्मतत्त्वसंप्राप्तिः कथंचन असाध्या नास्ति । कर्तव्यपथम् आसाद्य साध्यसिद्धिः विधीयताम् ।

भगवानुवादः—परमात्मतत्त्व की प्राप्ति कभी असाध्य नहीं है । कर्तव्यपथ को गमन कर साध्य की सिद्धि की जा सकती है ।

कार्यसिद्धिर्भवत्येव विलम्बेनाथवा द्रुतम् ।

स्वावलम्बनमासाद्य किं कर्तुं ना नहि क्षमः ॥१०५॥

अर्थः—विलम्बेन अथवा द्रुतम् कार्यसिद्धिः भवति एव । ना स्वावलम्बनम् आसाद्य किम् कर्तुम् नहि क्षमः (भवति) ।

भगवानुवादः—देरी से अथवा शीघ्रता से कार्य की सिद्धि अवश्य होती है । मनुष्य स्वावलम्बन को लेकर क्या करने में समर्थ नहीं है । अर्थात् सब कुछ कर सकता है ।

मुमुक्षुर्यदियत्नेन, साधने भूरि चेष्टते ।

शुक्तिः करायिता तस्य दृढावश्वासकारणात् ॥१०६॥

भावानुवादः—तुम सब जगह चारों ओर भाव से आत्मा को ही देखो । कस्तूरी मृगतुल्य (जो कस्तूरी उसके पास ही रहती है) उसके लिए अन्य दिशा में मत दोड़ो ।

आवरणे सति तद्रूपं दृश्यते न यथातथम् ।
तदपागमनेनैव दिव्यं ज्योतिः प्रकाशते ॥१००॥

अन्वयः—आवरणो सति तद्रूपम् यथातथम् न दृश्यते । तदपागमनेन एव दिव्यं ज्योतिः प्रकाशते ।

भावानुवादः—आवरण के होने पर उसका सही रूप दिखाई नहीं देता है । उसको दूर करने से ही दिव्य ज्योति प्रकाशित होती है ।

कर्मावृत्तिमपानेतुमात्मनो हितकारक ।
मुक्तं साधनं प्रोक्तं प्रार्थनं परमात्मनः ॥१०१॥

अन्वयः—कर्मावृत्तिम् अपानेतुम् आत्मनः हितकारकम् परमात्मनः प्रार्थनम् उत्तमम् साधनम् प्रोक्तम् ।

भावानुवादः—कर्मों के आवरण को दूर करने के लिए, आत्मा की भलाई करने के लिए परमात्मा की प्रार्थना उत्तम साधन कही गई है ।

आत्मा च स्वयमेवेति परमात्मपदं ध्रुवम् ।
तदर्थमखिलैर्मन्या प्रार्थना वाञ्छितार्थदा ॥१०२॥

अन्वयः—आत्मा च स्वयम् एव ध्रुवम् परमात्मपदं एति । तदर्थम् अखिलैः वाञ्छितार्थदा प्रार्थना मान्या ।

भावानुवादः—आत्मा स्वयं ही नियत साधनों से परमात्मपद को प्राप्त होती है । उसके लिए परमात्मा की प्रार्थना सर्वमान्य है ।

परात्मादर्शरूपोऽस्ति, तत्पथे गमनेन च ।
आत्मापि जायते सैव, विद्यते नात्र संशयः ॥१०३॥

अन्वयः—परात्मा आदर्शरूपः अस्ति । आत्मा अपि तत्पथे गमनेन च स एव जायते । अत्र संशयः न विद्यते ।

भावानुवादः—परमात्मा आदर्शरूप है । आत्मा भी उसके पथ पर गमन से परमात्मा हो जाता है । इस विषय में सन्देह नहीं है ।

परात्मतत्त्वसंप्राप्तिः नास्त्यसाध्या कथंचन ।

कर्तव्यपथमासाद्य साध्यसिद्धिविधीयताम् ॥१०४॥

अन्वयः—परात्मतत्त्वसंप्राप्तिः कथंचन असाध्या नास्ति । कर्तव्यपथम् आसाद्य साध्यसिद्धिः विधीयताम् ।

भावानुवादः—परमात्मतत्त्व की प्राप्ति कभी असाध्य नहीं है । कर्तव्यपथ को प्राप्त कर साध्य की सिद्धि की जा सकती है ।

कार्यसिद्धिर्भवत्येव विलम्बेनाथवा द्रुतम् ।

स्वावलम्बनमासाद्य किं कर्तुं ना नहि क्षमः ॥१०५॥

अन्वयः—विलम्बेन अथवा द्रुतम् कार्यसिद्धिः भवति एव । ना स्वावलम्बनम् आसाद्य किम् कर्तुम् नहि क्षमः (भवति) ।

भावानुवादः—देरी से अथवा शीघ्रता से कार्य की सिद्धि अवश्य होती है । मनुष्य स्वावलम्बन को लेकर क्या करने में समर्थ नहीं है । अर्थात् सब कुछ कर सकता है ।

मुमुक्षुर्यदियत्नेन, साधने भूरि चेष्टते ।

मुक्तिः करायिता तस्य दृढविश्वासकारणात् ॥१०६॥

अन्वयः—मुमुक्षुः यदि यत्नेन साधने भूरि, चेष्टते । तदा तस्य मुक्तिः दृढविश्वासकारणात् करायिता (भवति) ।

भावानुवादः—मुमुक्षु यदि यत्न से साधना में अधिक चेष्टा करे, तो उसकी मुक्ति दृढविश्वास के कारण हस्तगत हो जाती है ।

दृढां श्रद्धां विधायैव कर्मावरणसन्तती ।

रन्मूलयितुमेकाग्रो यत्नं कुर्यादतन्त्रितः ॥१०७॥

अन्वयः—एकाग्रः, अतन्द्रितः (सन्) दृढां श्रद्धां विधाय एव कर्मावरणसन्ततीः
उन्मूलयितुम् यत्नम् कुर्यात् ।

भावानुवादः—जीव एकाग्र अतन्द्रित होता हुआ दृढ़ श्रद्धा को धारण करके ही
कर्मों के आवरण समुदाय का जड़ से उन्मूलन करने के लिए यत्न करे ।

आत्मा यत्नपरो भूयात् कर्मावरणनाशने ।

तमादर्शं समाश्रित्य निराशो नाभवेत्क्वचित् ॥१०८॥

अन्वयः—आत्मा तम् आदर्शं समाश्रित्य कर्मावरणनाशने यत्नपरः भूयात् । क्व-
चित् निराशः ना भवेत् ।

भावानुवादः—आत्मा उस आदर्श को समक्ष रखकर कर्मावरण के नाश में यत्न-
वान् हो ! कभी निराश नहीं होना चाहिए ।

यया कर्मक्षयो लोके, सुशान्तिर्लभ्यते परा ।

क्षमा लाभकरी प्रोक्ता, चेहामुत्र न संशयः ॥१०९॥

अन्वयः—यया लोके कर्मक्षयः, परा सुशान्तिः च लभ्यते । सा क्षमा इह अमुत्रच
लाभकरी प्रोक्ता । अत्र संशयः न !

भावानुवादः—जिसके द्वारा लोक में कर्म क्षय होता है, परम शान्ति प्राप्त होती
है, वह क्षमा उस लोक तथा परलोक में लाभकारी कही गई है । इसमें संशय
नहीं है ।

ईश्वरः प्रेरको नास्ति, दण्डदः पापपुण्ययोः ।

निष्कलंको निराकारो वीतरागो निरंजनः ॥११०॥

अन्वयः—निष्कलंकः निराकारः वीतरागः, निरंजनः पापपुण्ययोः दण्डदः प्रेरकः
ईश्वरः नास्ति !

भावानुवादः—ईश्वर कलंक रहित, निराकार, वीतराग, निरंजन है । अतः वह
पाप पुण्य के विषय में दण्डदाता तथा प्रेरक नहीं है ।

सूर्याभ्यधिकतेजस्वी, परमात्मा प्रकीर्तितः ।

आधातुं तद् गुणानेव प्रयतेतनरः सदा ॥१११॥

अन्वयः—परमात्मा सूर्याभ्यधिकतेजस्वी प्रकीर्तितः । नरः सदा तद्गुणान् एव आधातुम् प्रयतेत !

भावानुवादः—आत्मा का चरम विकसित परमात्म रूप सूर्य से भी अधिक तेजस्वी कहा गया है । साधक सदा उसके ही गुणों को ग्रहण करने का सतत प्रयत्न करे ।

अपसार्याः प्रयत्नेन सदैवं कामवासनाः ।

तत्परश्च तदादेवो वस्तुं हृदयमन्दिरे ॥११२॥

अन्वयः—(नरैः) सदा एवं प्रयत्नेन कामवासनाः अपसार्याः । तदा एव देवः हृदयमन्दिरे वस्तुम् तत्परश्च (अस्ति) ।

भावानुवादः—मनुष्यों को चाहिए, कि सदा प्रयत्नों से कामवासना को दूर करे । तभी वह परमात्मा देव हृदयमन्दिर में रहने को तत्पर होता है ।

परमात्मैवघातव्यः स्वगुणैः सर्वभावनः ।

सर्वैः समर्चनीयोऽस्ति, सर्वेषां गतिरव्ययः ॥११३॥

अन्वयः—नरैः स्वगुणैः सर्वभावनः परमात्मा एव घातव्यः । ससर्वैः समर्चनीयः । सर्वेषाम् गतिः अव्ययः च अस्ति !

भावानुवादः—मनुष्यों को चाहिये कि अपने गुणों से सर्वभावन परमात्मा का ही ध्यान करे । वही सबका इष्ट पूजनीय है । सबका आश्रय स्थान तथा स्वयं अव्यय है ।

भक्त्या लभ्यो विशेषेण सर्वकल्याणकारकः ।

समं पश्यतिसर्वत्र भेदभावो न विद्यते ॥११४॥

अन्वयः—(सपरमात्मा) सर्वकल्याणकारकः भक्त्या विशेषेण लभ्यः । स सर्वत्र-

समं पश्यति । तत्र कोऽपि भेदभावो न विद्यते ।

भावानुवादः—सर्व कल्याणकारक परमात्मा को विशेषभक्ति के द्वारा ही प्राप्त किया जा सकता है । वह सर्वत्र समभाव से देखता है । वहाँ किसी प्रकार का कोई भेदभाव नहीं है ।

विराट् व्यापकसत्तां तां नाम्नि प्रोतां समाश्रयेः ।

गौणं नाम परिज्ञेयं, वस्तुप्राधान्यमिष्यताम् ॥११५॥

अन्वयः—(त्वम्) ताम् विराट् व्यापकसत्ताम् नाम्नि प्रोताम् समाश्रयेः । नाम गौणं परिज्ञेयम् ! वस्तुप्राधान्यम् इष्यताम् ।

भावानुवादः—नाम के घागे से पिरोयी गई उस विराट् एवं ज्ञानापेक्ष व्यापक सत्ता का आश्रय लेना चाहिये । उस सत्ता के नाम को अप्रधान मानना चाहिये । वस्तु की प्रधानता स्वीकार करनी चाहिये ।

सद्वस्तु च सदेवेति, नामभेदेन भिद्यते ।

पापनाशाय कर्तव्या प्रार्थना परमात्मनः ॥११६॥

अन्वयः—तद् वस्तु च सद् एव इति । तत् नामभेदैः न भिद्यते । पापनाशाय परमात्मनः प्रार्थना कर्तव्या ।

भावानुवादः—सद् वस्तु की सत्ता सत् ही रहती है । नामभेद से उसका भेद नहीं होता । पापों का विनाश करने के लिए परमात्मा की प्रार्थना करनी चाहिये ।

यथा खगोनभः प्राप्य निर्भयो जायते तथा ।

भक्तोऽपि च परात्मानमाश्रयं ननु भक्तितः ॥११७॥

अन्वयः—यथा खगः नभः प्राप्य निर्भयः जायते । तथा भक्तः अपि भक्तितः परमात्मानम् आश्रय प्राप्य निर्भयः जायते ।

भावानुवादः—जैसे पक्षी आकाश को प्राप्त कर निर्भय हो जाता है । वैसे ही

भक्तसाधक भी परमात्मा का आश्रय पाकर निर्भय हो जाता है ।

सर्वं विश्वबलं तुच्छमीश्वरस्य बलं बलम् ।

समक्षं रत्नराशेऽपि शर्करानैव तिष्ठति ॥११८॥

अन्वयः—सर्वं विश्वबलं तुच्छम् ईश्वरस्य बलमेव बलम् (भवति) । शर्करा रत्न-
राशेः च समक्षम् न एव तिष्ठति ।

भावानुवादः—परमात्मा के बल (शक्ति) के सामने संसार का बल तुच्छ है ।
जैसे कंकड़, रत्न राशि के समक्ष कभी नहीं टिक सकता ।

संसारस्याटवीं प्राप्य भ्रमन् जीवो भयान्वितः ।

आर्यक्षेत्रनरायुष्ये लब्ध्वा तद्धामकं व्रजेत् ॥११९॥

अन्वयः—भयान्वितः जीवः भ्रमन् (सन्) संसारस्य अटवीम् प्राप्य आर्यक्षेत्रनरा-
युष्ये लब्ध्वा तद् धामकं व्रजेत् !

भावानुवादः—भय से युक्त जीव घूमता हुआ संसार की अटवी को प्राप्त कर
आर्यक्षेत्र और नरायुष्य को प्राप्त करके साधना के बल से परमात्मस्वरूप को
प्राप्त करे ।

परमात्मपदध्यानं स्वहस्ते विद्यते ध्रुवम् ।

भवान्निर्गत्य मेधावी निर्भयं तत्पदं व्रजेत् ॥१२०॥

भावानुवादः—निश्चय ही परमात्मा का ध्यान अपने हाथों में है । अर्थात् स्वा-
धीन है । बुद्धिमान को चाहिये कि वह संसार से निकलकर निर्भय बनकर
उस परमात्मपद को प्राप्त करे ।

चिन्तनं मननं नित्यं ध्यानादिपरिकल्प्यताम् ।

परमात्मानमालम्ब्युमात्मशक्तिं प्रबोधयेत् ॥१२१॥

अन्वयः—चिन्तनं, मननं नित्यम् ध्यानादिपरिकल्प्यताम् ! परमात्मानम् आलम्ब्युम्
आत्मशक्तिम् प्रबोधयेत् !

भावानुवादः—चिन्तन, मनन, ध्यान आदि नित्य करना चाहिये । तथा परमात्म पद को पाने के लिए आत्मशक्ति को प्रबुद्ध करना चाहिये ।

शयनं नो वर प्रोक्तं जागरः लाभदायकः ।

जागर्तावागतायां च शयनं नोपजायते ॥१२२॥

अन्वयः—शयनं वरं नो प्रोक्तम् । जागरः लाभदायकः (भवति) । जागर्ता
आगतायाम् च शयनं न उपजायते !

भावानुवादः—शयन अच्छा नहीं कहा गया है । जागरण लाभदायक होता है ।
जागरण के आने पर शयन होता ही नहीं है ।

महर्षं रत्नमाप्राप्तमुपहारे ततोऽखिलम् ।

उपकाराः बह्वेस्तस्य मन्तव्यापि कृतज्ञता ॥१२३॥

अन्वयः—महर्षम् रत्नम् अप्राप्तम् । ततः तदुपहारे अखिलम् (परिदेयम्) । तस्य
(परमात्मनः) बहवः उपकाराः (सन्ति) । अतः तस्य कृतज्ञता अपि मन्तव्या !

भावानुवादः—आप्त सर्वज्ञों से महर्षरत्न-ज्ञान-दर्शन-चारित्र्य प्राप्त किया है ।
उसे पाने के लिए सर्वस्व उपहार रूप में दे देना चाहिये । उस सर्वज्ञ पुरुष के
हम पर बहुत उपकार होने से उनकी कृतज्ञता भी स्वीकार करनी चाहिये ।

सर्वश्रेष्ठ शरीरं तत् लब्धं पुण्येनभूयसा ।

तदेवं भजने भक्तौ साधनं परिकल्प्यताम् ॥१२४॥

अन्वयः—भूयसा पुण्येन तत् सर्वश्रेष्ठम् शरीरम् लब्धम् । एवम् तत् भजने भक्तौ
च साधन परिकल्प्यताम् ।

भावानुवादः—अनन्त पुण्य से सर्वश्रेष्ठमानव शरीर प्राप्त किया है । उसे भजन
एव परमात्मभक्ति से मुक्ति का साधन बना लेना चाहिये ।

जलभेदो न भुवने समानं परिलक्ष्यते ।

सर्वेषां जीवनं प्रोक्तं जिनवाणी तथैव च ॥१२५॥

श्रीमज्जवाहरयशोविजय महाकाव्यम्

अन्वयः—भुवने जले भेदः न । तत् सर्वत्र समानं परिलक्ष्यते । तत् सर्वेषां जीव-
नम् प्रोक्तम् । तथा एव च जिनवाणी अपि मता !

भावानुवादः—लोक में जल के विषय भेद नहीं है । उसका उपयोग सब जगह
समान परिलक्षित होता है । जल को सभी का जीवन कहा गया है । इसी
प्रकार जिनवाणी भी प्राणियों की जीवन मानी गई है ।

पूर्वे येन यथा याताः तेन गन्तव्यमेव च ।
लब्धा या स्थितिरेभिः सा, लब्धव्या सर्वमानदः ॥१२६॥

अन्वयः—पूर्वे येन पथा याताः तेन पथा च गन्तव्यम् एव । एभिः या स्थितिः
लब्धा । सा मानवैः लब्धव्या ।

भावानुवादः—पूर्वे तीर्थंकर—सर्वज्ञ पुरुष जिस रास्ते से सिद्धि महल को प्राप्त
हुए हैं । उसी मार्ग से प्रत्येक भव्य को चलना चाहिये । उन्होंने जिस मोक्ष
स्थिति को प्राप्त की है । उसी स्थिति को हमें भी प्राप्त करना चाहिए ।

जनाः प्रियाप्रिये प्राप्तुं यथा यत्नं प्रकुर्वते ।
आत्मा ततोऽधिक कुर्यात् परमात्मसमाश्रये ॥१२७॥

अन्वयः—जनाः (लोके) यथा प्रियाप्रिये प्राप्तुम् यत्नं प्रकुर्वते । आत्मापि परमा-
त्मसमाश्रये ततः अधिकं यत्नम् कुर्यात् !

भावानुवादः—मनुष्य जैसे लोक में भौतिक प्रिय-अप्रिय को पाने का यत्न करते
हैं । वैसे ही आत्मा को भी परमात्मा की प्राप्ति के लिए अधिक प्रयत्न करना
चाहिये ।

कुर्वीत च नमस्कारं, गुणग्रामस्य कीर्तनम् ।
विदधोतविभाकृष्टः सर्वथात्मसमर्पणम् ॥१२८॥

अन्वयः—(परमात्मनः) नमस्कारं कुर्वीत । गुणग्रामस्य कीर्तनम् च (कुर्वीत)
विनाकृष्टः सर्वथा तत्र आत्मसमर्पणं विदधीत !

भावानुवादः—परमात्मा को नमस्कार करना चाहिये । उनके गुणों का कीर्तन करना चाहिये । और उनकी प्रभा से आकृष्ट होकर उन्हें पाने में अपना आत्म-समर्पण कर देना चाहिये ।

आत्मोपम्येन संपश्येत् समं सर्वत्र मानवः ।

सर्वकर्माणि संत्यज्य परं सिद्धत्वमेष्यति ॥१२९॥

अन्वयः—मानवः आत्मोपम्येन सर्वत्र समं पश्येत् सर्वकर्माणि संत्यज्य परम् सिद्ध-
त्वं एष्यति ।

भावानुवादः—मानव अपने समान ही अन्य को देखे । सभी कर्मों को नष्ट कर
सिद्धत्वस्वरूप को प्राप्त करे ।

सम्यक्दृष्टेस्तथामिथ्यादृष्टेश्च महदन्तरम् ।

आद्ययानन्दसंप्राप्तिरन्यथाऽशान्तिरेव च ॥१३०॥

अन्वयः—सम्यक्दृष्टेः तथा मिथ्यादृष्टेः च महद् अन्तरम् अस्ति । आद्यया आनन्द-
संप्राप्तिः (भवति) । अन्त्यया च अशान्तिः एव (भवति) ।

भावानुवादः—सम्यक्दृष्टि एवं मिथ्यादृष्टि में महान् अन्तर है । सम्यक्त्व से
आनन्दप्राप्ति होती है, जबकि मिथ्यात्व से अशान्तिही उत्पन्न होती है ।

मुक्तेर्द्वारं समं प्रोक्तमिति ज्ञात्वा प्रवर्तताम् ।

तेन जीवस्य जायेत परं कल्याणमीप्सितम् ॥१३१॥

अन्वयः—समम् मुक्तेः द्वारम् प्रोक्तम् इति ज्ञात्वा प्रवर्तताम् । तेन जीवस्य ईप्सि-
तम् परम् कल्याणम् जायेत !

भावानुवादः— समता मुक्ति का द्वार कही गई है । ऐसा जानकर उसमें प्रवृत्ति
करनी चाहिए । उससे जीव को ईप्सित परमकल्याण पद की प्राप्ति होती है ।

विश्वशान्तेर्दृढं मूलं सर्वजीवसुखावहम् ।

इच्छेच्च केवलं लोके, विजयं परमात्मनः ॥१३२॥

अन्वयः—लोके विश्वशान्तेः दृढ मूलम् सर्वजीवमुखावहम् परमात्मनः च केवल विजयम् एव इच्छेत् !

भावानुवादः—लोक में विश्वशान्ति का दृढ मूल सर्वजीवों को मुख देने वाला केवल परमात्मपदप्राप्ति की ही कामना करे ।

भगवन्नामैव संगृह्यात् आत्मकल्याणकारकम् ।

सत्यमोश्वरतत्त्वस्य भजनं समुपासना ॥१३३॥

अन्वयः—आत्मकल्याणकारकम् भगवान्नाम एव संगृह्यात् ! ईश्वरतत्त्वस्य भजनं समुपासना सत्यम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—आत्मकल्याणकारक वीतराग देव भगवद् नाम का भी संग्रह करे । मुक्त ईश्वर की भजन-उपासना ही परमार्थ सत्य है ।

सरलोभक्तिमार्गोऽयमात्मशोधनकारकः ।

सर्वेषां सुलभोलोके, मुमुक्षूणां विशेषतः ॥१३४॥

अन्वयः—आत्मशोधनकारकः अयम् भक्तिमार्गः सरलः अस्ति । लोके अयम् सर्वेषाम् सुलभः विशेषतः मुमुक्षूणां (सुलभः अस्ति) ।

भावानुवादः—आत्मशोधन कारक यह भक्ति मार्ग सुलभ है । लोक-में यह सबके लिए सुगम है । विशेष कर मुमुक्षुओं के लिए सुगम है ।

शार्दूलविक्रीडितछन्दः—

भीतिर्नैव कदापि सर्वविषयान्सांसारिकान्मानसे ।

शान्तेरेव समस्तजीवनिवहे साम्राज्यमातन्यते ॥

निर्वाणं पदमाप्यते सुखकरं कर्मक्षयोयेन स ।

जायेतात्मसमुन्नतेरधिगतावध्यात्ममार्गो भुवि ॥१३५॥

अन्वयः—(येन) सांसारिकात् सर्वविषयात् कदापि मानसे भीतिः न एव । समस्तजीवनिवहे शान्तेरेव साम्राज्यं आतन्यते । येन सुखकरं निर्वाणपदं आप्यते ।

येन च कर्मक्षयो जायेत । आत्मसमुन्नतेः अधिगतौ स अध्यात्ममार्गः भुवि
(विजयते) !

भावानुवाद.—जिससे सांसारिक विषयो से मन में कभी भय नहीं होता । समस्त जीवसमुदाय में शांति का साम्राज्य ही फैलता है । जिससे सुखमय निर्वाण-पद प्राप्त होता है । तथा कर्मक्षय होता है । वह आत्मा की समुन्नति प्राप्त होने पर अध्यात्म जयवन्त होता है ।

आध्यात्मिकः द्वादशः सर्गः समाप्तः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

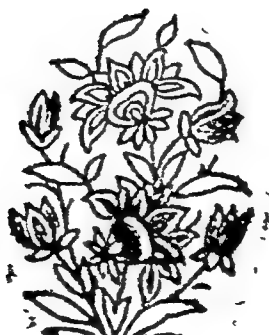
श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,

नानेशसच्चरणाग्रयोः शरणावधाने ।

श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे,

अध्यात्मभावभूतभास्करसर्गपूर्तिः ॥१३६॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

अथ त्रयोदशः सर्ग-प्रारम्भः

अभ्यर्थना सर्गः

उर्ध्वा प्रभो ! गतिमनल्पधियाश्रयामि, सर्वोच्चलक्ष्यमपि संयमनाय यामि ।
विश्वप्रलोभपतनं न भवेद्ययामे, तच्छक्तिमेवममितां मयि तां निधेहि ॥१॥

अन्वयः—हे प्रभो ! (अहम्) अनल्पधिया उर्ध्वाम् गतिम् आश्रयामि । संयमनाय
सर्वोच्चलक्ष्यम् अपियामि । यया मे विश्वप्रलोभपतनम् न भवेत् । ताम् अमि-
ताम् ततश्चित्तम् एव मयि निधेहि ।

भावानुवादः—हे प्रभु ! मैं प्रखर बुद्धि के द्वारा उच्चस्थान को पाना चाहता
हूँ । संयम साधना के लिए मुझे सर्वोच्च लक्ष्य भी प्राप्त हो । जिससे संसार
की किसी भी वस्तु के लोभ मे मेरा पतन न हो, मुझमें ऐसी अपारशक्ति का
निवास हो । आपकी कृपा से मैं विशिष्ट शक्तिशाली बनूँ ।

ससारसंगरधराप्रतिसत्परीतः, तीक्ष्णैः शिलीमुखनिपातचर्यैर्विविद्धः ।
शस्त्रप्रयोगरहितः त्वयि सम्प्रतीतः, त्वामेव-रक्षकमयंकवचं लभेय ॥२॥

अन्वयः—अहम् ससारसंगरधराप्रतिसत्परीतः तीक्ष्णैः शिलीमुखनिपातचर्यैः विविद्धः,
शस्त्रप्रयोगरहितः, त्वयि सम्प्रतीतः रक्षकमयं कवचं त्वाम् एव लभेय !

भावानुवादः—ससार रूपी युद्ध भूमि ने रागद्वेष रूपी शत्रुओं से घिरा हुआ,
तीक्ष्ण-तीक्ष्ण दारुणों के निपात से आहत, त्वयि शस्त्र प्रयोग से रहित, आपके
प्रति अनन्य विश्वस्त मैं आपको ही रक्षा करने वाला अपना कवच बनाना
चाहता हूँ । यदि आप मेरे रक्षक बन जायें तो शत्रुगण मेरा कुछ भी नहीं
दिगाड़ सकते ।

त्वत्तो न वित्तमतुलं भरणाययाचे,
नो कामनापि कलिता हृदिकापि जिह्वा ।
श्रद्धा विभो ! त्वयि ममास्तु च सत्यमेमि,
आशा तवैव वरदानमिदं विधेहि ॥३॥

अन्वयः—हे विभो ! भरणाय त्वत्तः अतुल वित्तम् न याचे । हृदिकापि कलिता कामनापि नो शिष्टा । त्वयि मम श्रद्धा अस्तु । सत्यं च एमि । तव एव आशा अस्ति । इदं वरदानं विधेहि ।

भावानुवादः—हे प्रभो ! मैं भरण पोषण के लिए आप से अपार धन की कामना नहीं करता हूँ । मेरे हृदय में कोई सुन्दर आकर्षक इच्छा भी शेष नहीं है । आप पर मेरी श्रद्धा हो, मैं सत्य को प्राप्त करूँ । मुझे केवल आप की ही आशा है । इस प्रकार का वरदान मुझे अवश्य प्रदान करे ।

सृत्वा प्रयत्नसरणिं सफलो न जातो,
युध्वान्तरैः विकटशत्रुभिरदितोपि ।
कान्तारमध्यपरिपन्थदिशावबोधः,
भ्रान्तो भवानि यदि तत्र कृपां कृषीष्ठाः ॥४॥

अन्वयः—अहम् प्रयत्नसरणिं कृत्वा सफलो न जातः । आन्तरैः विकटशत्रुभिः युध्वा अदितः अपि (अस्मि) । कान्तारमध्यपरिपन्थदिशावबोधः (अस्मि) । यदि त्वं मयि कृपां कृषीष्ठाः तर्हि अभ्रान्तो भवानि !

भावानुवादः—मैं जीवन में अनेक प्रकार के प्रयत्नों को करके भी सफल नहीं हुआ । भीतरी विकट शत्रुओं से युद्ध कर व्यथित हो गया हूँ । संसार स्पी घोर जंगल में विपरीत दिशा में जा रहा हूँ । कष्ट पा रहा हूँ । हे भगवान् ! यदि आपकी आदर्श कृपा हो जाये, तो मेरी सारी भ्रान्ति दूर हो जाये । ऐसी विनम्र प्रार्थना है ।

आसीय तैकमहमेव शिशुर्जनन्याः, नान्यत्र कस्य शरणं वरणीयमास्ताम् ।
केन्द्रस्त्वमेव मम वृत्तिपथस्य नित्यम्, चिन्वीय चारुचरणी ननु तावकीनी ॥५॥

अन्वयः—अहम् जनन्याः शिशुः (इव) ते अङ्के एव आसीय । अन्यत्र कस्य अपि शरणं वरणीयं न आस्ते । मम वृत्तिपथस्य नित्यम् त्वम् एव केन्द्रम् (असि) । ननु तावकीनी चारुचरणी चिन्वीय !

भावानुवादः—जैसे बालक माता की गोद में बैठता है, वैसे ही मैं भी आपके बताये हुए मार्ग की गोद में आसीन होऊँ । मेरे लिए और कोई दूसरा शरण

वरणीय नहीं है । मेरी सारी जीवन की गतिविधियों के एकमात्र केन्द्र आप हो, और श्रुत एव शील रूप आपके ही सुन्दर चरणों को मैं अपने जीवन का आश्रय बनाऊँ । आप ही मेरी अनन्य गति हों !

सम्प्राप्तमेव कठिनं यदि कर्म केषाम्,
साहाय्यमाशु विहितं भवताऽवता तान् ।
सम्प्राप्नुयादपि तथैव ममापि कच्चित्,
तन्मत्कृतेपि कृपया करणीयमास्ताम् ॥६॥

अन्वयः—केषाम् यदि कठिनं कर्म सम्प्राप्तम् एव ! तान् अवताभवता च आशु साहाय्यम् विहितम् । तथा एव यदि ममापि कच्चित् तत् सम्प्राप्नुयात् । तत् मत्कृते अपि (साहाय्यम्) करणीयम् आस्ताम् !

भावानुवादः—किसी को भी यदि कोई दुःखदायी समय प्राप्त हुआ तो, आप की की श्रद्धा से उनका रक्षण हुआ । वैसे मुझे भी यदि कभी सम्भवतः कठिनाई, विपत्ति का समय प्राप्त हो तो आप ही के मार्ग का सँबल रक्षक हो ।

ध्यानेन ते गुणगणस्य निरन्तरेण, जातं तवैव कृपया विनतावदातम् ।
निम्नं निपत्य विधुरेपिभयप्रसंगे, जायेत नो मम मनस् तमसामलीनम् ॥७॥

अन्वयः—ते गुणगणस्य निरन्तरेण ध्यानेन तव एव कृपया मम मनः विनतावदातम् जातम् (अस्ति) । तत् विधुरे अपि भयप्रसंगे निम्नं निपत्य तमसामलीनं नो जायेत ।

भावानुवादः—हे भगवन् । आपके गुणसमूहों के निरन्तर ध्यान से एवं आपकी कृपा से ही मेरा मन विनय से समुज्ज्वल हो गया है । वह मन भय के प्रसंग में या कष्टकर समय में भी कभी नीचे गिरकर अज्ञानान्धकार से मलीन नहीं हो ।

येन कदापि तव पूतपथे किरामि, शूलं परैर्बहुविकीर्णचयं चिनोमि ।
आशा भदीयद्भवये बृहद्भूमिनास्ते, सत्यं विलेप्यति ममाचरितं च पापम् ॥८॥

अन्वयः—तवपूतपथे कदापि शूलम् मा एव किरामि । परैः बहुविकीर्णचयं (शूलं)

चिनोमि । मम हृदये (तव) बृहद्वर्मिला आशा आस्ते ! यत् मम आचरितं पापं सत्यं विलेप्यति ।

भावानुवादः—हे भगवन् ! तुम्हारे द्वारा प्रदिष्ट धर्म मार्ग में कभी शूलबाधा नहीं पहुंचाऊ । और दूसरों के द्वारा अनेक प्रकार की उत्पन्न की गई बाधाओं को चुन-चुनकर दूर करूं । मेरे हृदय में लहराती हुई यह आशा है कि, आपकी अम्यर्थना से मेरे सम्पूर्ण आचरित पाप विलुप्त हो जायेंगे ।

दोषाकरस्य भवदोषदिशं न पश्य ।
क्षन्ता त्वमेवममुमात्मसमं विधेहि ।
नान्तं न चादि मलिनद्युतिदूषणानाम्,
तत्क्षामये भगवतां शरणाऽगतोऽहम् ॥१९॥

अन्वयः—(त्वम्) दोषाकरस्य (मम) भवदोषदिशं न पश्य । त्वमेव क्षन्ता अस्मि । अमुं (माँ) आत्मसमं विधेहि । (मम) मलिनद्युतिदूषणानाम् न अस्तम् न च आदि । (अस्ति) । अहम् तत् क्षामये । भवतां च शरणागतः अस्मि !

भावानुवादः—हे क्षमा के सागर मेरे सांसारिक दोषों की दिशा को मत देखो, मुझे अपने समान बनालो । मेरे मलीन दोषों का आदि अन्त नहीं है । वे अनन्त हैं । मैं उनकी शान्ति के लिए ही आपकी शरण में आया हूँ ।

पश्यामि यद्यवहितो निजदूषणानि,
वक्तुं न शक्तिरपि ते सविधेक्षमायै ।
संश्रुत्य शक्तिविरुद्धं भवशामकं तम्,
आशान्वितो निजसमुद्धरणे महेश ॥२०॥

अन्वयः—हेमहेश ! यदि अवहितः निजदूषणानि पश्यामि ते सविधे क्षमायैवक्तुं शक्तिः अपि न । (ते) भवशामकं तम् शक्तिविरुद्धम् संश्रुत्य निजसमुद्धरणे आशान्वितः (अस्मि) ।

भावानुवादः—हे महेश ! यदि सावधान होकर अपने दोषों को देखता हूँ, तो आपके समक्ष क्षमायाचना कहने की मेरी शक्ति भी नहीं है । संसार के दोषों के शान्त करने वाली शक्ति के आपके गौरव को सुनकर अपने समुद्धार के

विषय में आशा से युक्त हो गया हूं । मेरा उद्धार आपके बताए हुए मार्ग से हो जायेगा । ऐसी आशा का संचार हो गया है ।

अन्विष्य लब्धमतुलं शरणं त्वदीयम्,
यस्मै स्पृहां विदधते भवभारभुग्नाः ।
आशान्वितस्य भवता परिपूरणीया,
त्वत्साम्यमाप्तुमनसो मम चार्थनेयम् ॥११॥

अन्वयः—अन्विष्य अतुल त्वदीयं शरणं लब्धम् ! यस्मै भवभावभुग्नाः स्पृहां (नराः) विदधते । भवता त्वत्साम्यम् आप्तुमनसः आशान्वितस्य मम च इयम् अर्थना ननु पूरणीया ।

भावानुवादः—मैंने बहुत खोजने के बाद आपकी उस शरण को प्राप्त किया है, जिसको संसार के भार से दबे हुए लोग पाने के लिए इच्छा करते हैं । आपकी समानता पाने की इच्छा वाले आशा ले युक्त मेरी इस प्रार्थना में संबल आये, जिससे अभीष्ट लक्ष्य को पा सकूँ ।

सान्निध्यमाप्य भवतो भवतोऽपि तीर्णाः,
पापाः पवित्रचरितस्य कृपाकरस्य ।
भवताब्जमानसविकासकरं वरेण्यम्,
संश्रूयतेऽमितवचो विततागमेषु ॥१२॥

अन्वयः—पापाः पवित्र चरितस्य कृपाकरस्य भवतः सान्निध्यम् आप्य भवतः अपि तीर्णाः । इत्थं भक्ताब्जमानसविकासकरं वरेण्यम् अमितवचः विततागमेषु संश्रूयते !

भावानुवादः—पवित्र चरित्र वाले कृपालु आपके आदर्श को पाकर पापी भी संसार पार हो गये । इस प्रकार के भक्तों के मानस कमल को विकसित करने वाले सुन्दर आकर्षक अमित दिव्य वचन विस्तृत जैनागमों में सुनाई पड़ते हैं ।

प्रामाण्यमागमकृतं परिलभ्य भक्त्या,
सान्निध्यमत्र भवतो भवतोऽपि लब्धम् ।
संरक्षणं करुणया सततं विधेयम्,
अद्वान्वितस्य मनसो ममभावभूमेः ॥१३॥

अन्वयः—भक्त्या आगमकृतम् प्रामाण्यम् परिलभ्य अत्रभवतः भवतः अपि साक्षि-
व्यम् लब्धम् ! श्रद्धान्वितस्य मम मनसः भावभूमेः कष्टण्या सततं संरक्षणं विवे-
यम् !

भावानुवादः—भक्तिपूर्वक आगमकृत प्रामाण्य प्राप्त कर विशिष्ट प्रार्थना करने
के लिए आपकी भाव सन्निधि में आया हूं । श्रद्धा से युक्त मेरे मन को
भावनाओं को आपको आदर्श छाया में पवित्र बना सकूं । मेरी भावना सदा
आपकी शरण पाने को विद्यमान रहे ।

सांसारिका विषमया विपुलाः विकाराः,
सामत्तुमेवमभितो सततं द्रुवन्ति ।
तेरदितं विषमभोतिभयान्वितं तम्,
त्रायस्व देव ! विरुदं परिपालयन्स्वम् ॥१४॥

अन्वयः—हे देव ! सांसारिकाः विषमयाः विपुलाः विकाराः माम् अतुम् एव
अभितः सततं द्रुवन्ति । तैः अदितं विषमभोतिभयान्वितं तं (माम्) स्वम् विरुदं
परिपालयन् त्रायस्व ।

भावानुवादः—हे देव ! सासारिक, विषमय, विपुल विकार मुझे खाने के लिए
हो चारों ओर से निरन्तर सदा दौड़ रहे हैं । उनसे सताया गया विषम
सांसारिक भय से युक्त मैं आपको छत्रछाया में संरक्षण प्राप्त कर सकूं यही
प्रार्थना है ।

मां भाययन्ति सततं ननु शोणिताक्षाः,
वैकारिकाः विषमयोल्वणजालमाला ।
व्यालाः महोग्रफणमुत्फणमाश्रयन्तः,
तेभ्यो विभो ! च दयितं परिरक्ष रक्ष्यम् ॥१५॥

अन्वयः—हे विभो ! विषमयोल्वणजालमालाः महोग्रफणम् उत्फणम् आश्रयन्तः
शोणिताक्षाः वैकारिकाः व्यालाः माम् सततम् ननु भाययन्ति । तेभ्यः दयितं
रक्ष्यम् च (माम्) परिरक्ष !

भावानुवादः—हे विभो ! विषमने मयानक जाल की माला बाने, बहुत उग्र फन
को फँसाने वाले, दास-जाल आँसों वाले, सांसारिक विकार रूपी सर्प मुझे

सदैव डराते रहते है, पर मैं आपके मार्ग का संवल लेकर निर्भय रहूँ । जिससे उनसे त्राण पा सकूँ ।

कस्यापि कुत्र मयका विहितं हितन्नो, लोके निरामयसुख मम नापि जज्ञे ।
पूर्त्यं भवे विफलजन्म निरुद्यमं मे, साफल्यमेष्यति कदाभगवन् विलज्जे ॥१६॥

अन्वयः—मयका कस्यापि कुत्रापि हित नोविहितम् । मम लोके निरामयसुखम्
अपि न जज्ञे ! भवे मे निरुद्यमं विफलजन्म पूर्त्यं एव जातम् । हे भगवन् ।
कदा साफल्यम् एष्यति इति विलज्जे ।

भावानुवादः—मेरे द्वारा कभी किसी का भला नहीं किया गया । मुझे संसार में
निर्वाण आपत्ति रहित सुख भी उत्पन्न नहीं हुआ । संसार में मेरा उद्योगहीन
जीवन व्यर्थ रहा है । हे भगवन् ! वह मेरा जीवन सफल कब होगा ? इस
विषय में मैं बहुत लज्जित हूँ ।

क्रोधादिदग्धहृदयो भवभावनाभिः, लोभाहिना च परितः परिदण्डदेहः ।
मायाभिमानपरिवद्धसमग्रवृत्तिः बद्धोहमत्र निगडेन भजेकथं त्वाम् ॥१७॥

अन्वयः—अहम् भवभावनाभिः क्रोधादिदग्धहृदयः (अस्मि) । लोभाहिना च
परितः परिदण्डदेहः (अपि अस्मि) । मायाभिमानपरिवद्धसमग्रवृत्तिः अत्र निग-
डेन बद्धः अस्मि । त्वां कथं भजे ?

भावानुवादः—मैं सांसारिक वासनाओं एवं क्रोधादि से प्रज्ज्वलित हृदय वाला
हूँ । लोभ रूपी सर्प ने चारों ओर से मेरे शरीर को विष से व्याप्त कर रखा
है । माया तथा अभिमान से मेरी समग्रचित्तवृत्तियाँ परिव्याप्त हैं । यहां मैं
देहियो से जकड़ा हुआ हूँ । फिर आपका स्मरण किस प्रकार से करूँ ।

हस्ते समागतमिदं बहुभिः प्रयत्नैः, रत्नत्रयं विबुधदुर्लभमीश ! दिव्यम् ।
निद्राप्रमादवशतो विगतं समस्त, मास्ते च केवलमहो तपनं हृदन्तः ॥१८॥

अन्वयः—हे ईश ! विबुधदुर्लभम् च इदं रत्नत्रयं बहुभिः प्रयत्नैः मम हस्ते समा-
गतम् । तद् निद्राप्रमादवशतः समस्तम् विगतम् ! अहो ! केवलं तपनं (मे)
हृदन्तः मास्ते च !

भावानुवादः—हे ईश सुरदुर्लभ यह रत्नत्रय (सम्यक् ज्ञान दर्शन चारित्र्य) अनेक प्रयत्नों से मेरे हाथ में प्राप्त हुआ था । वह निद्रा तथा प्रमाद वश मेरे हाथ से चला गया । अहो ! अब तो केवल पश्चात्ताप ही मेरे हृदय में अवशिष्ट रह गया है ।

अन्यापवादकरणाद् वदनं सदोषम्,
नेत्रं कुदृश्यपरिदर्शनतो विनष्टम् ।
चेतः परापकृतिहानिविधानदक्षम्,
लप्स्ये च कां गतिमतो विपुलास्ति चिन्ता ॥१९॥

अन्वयः—(मम) वदनम् अन्यापवादकरणात् सदोषं । नेत्रम् कुदृश्य परिदर्शनतो विनष्टम् । चेतः परापकृतिहानिविधानदक्षम् (अस्ति) । अतः कां गतिम् लप्स्ये इति विपुला चिन्ता ममास्ति !

भावानुवादः—मेरा मुख दूसरो की निन्दा करने के कारण सदोष है । नेत्र बुरे-बुरे दृश्यों को देखने से विनष्ट है । चित्त अन्य का अपकार तथा हानि ही करने में दक्ष है । उससे मैं किस गति को प्राप्त करूंगा । यही अधिक चिन्ता मेरे मन में है ।

पापं चरामि सततं तमसाभिभूतः,
आयुर्निरन्तरमपैति न बोधवृत्तिः ।
सर्वं वयः परिगतं विषयाभिलाषे,
नाट्यान्यनाटिषत मोहविडम्बनाभिः ॥२०॥

अन्वयः—सततं तमसाभिभूतः पापं चरामि ! आयुः निरन्तरम् अपैति । बोधवृत्तिः न (अस्ति) । विषयाभिलाषे सर्वं वयः परिगतम् । इति मोहविडम्बनाभिः (मया) नाट्यानि अनाटिषत ।

भावानुवादः—मैं लगातार अज्ञानान्धकार से व्याप्त होकर पाप का आचरण कर रहा हूं । आयु निरन्तर क्षीण होती जा रही है । मुझमें ज्ञान नहीं है, विषयों की इच्छा में ही सम्पूर्ण जीवन चला गया । इस प्रकार मोहजाल में फँसकर मेरे द्वारा संसार के नाटक ही अभिनीत किये गये । घमरावन कुछ भी सम्भव नहीं हुआ ।

नो साधुवृत्तममलं निहितम् हृदन्तो,
जीवोपकारकरणान्न यशोऽर्जितं तत् ।
आत्मोन्नतेः समधिलाभकृते न यत्नो,
व्यर्थं गता च भगवन् सकलाजनिर्भे ॥२१॥

अन्वयः—मया हृदये अमलम् साधुवृत्तम् नो निहितम् जीवोपकारकारणात् तत् यशः न अर्जितम् । आत्मोन्नतेः समधिलाभकृते यत्नः न (कृतः) । हे भगवन् ! इत्थं मे सकला च जनिः व्यर्थगता ।

भावानुवादः—मैंने हृदय में निर्मल साधुवृत्ति धारण नहीं की । जीवों के उपकार से विमल यश भी उपार्जित नहीं किया । आत्मोन्नति प्राप्ति के लिए प्रयत्न भी नहीं किया । हे भगवन् ! इस प्रकार मेरा सारा जन्म व्यर्थ ही चला गया; क्योंकि सत्कार्य के अभाव में जीवन व्यर्थ ही माना जाता है ।

दोषाकरः सुगुणलेशविवर्जितोऽहम्,
युक्तो गुणैर्विपुलबुद्धिसमन्वितस्त्वम् ।
पूर्णस्त्वमेव ननु पूर्णतरोऽसिलोके,
रत्नाकरोऽसि विगतद्युतिरस्मिदूनः ॥२२॥

अन्वयः—अहम् सुगुणलेशविवर्जितः (अस्मि) । त्वम् च गुणैः युक्तः विपुलबुद्धि-समन्वितः च असि ! लोके त्वम् एव पूर्णः, ननु पूर्णतरः असि ! रत्नाकरः असि, अहम् च दूनः विगतद्युतिः अस्मि !

भावानुवादः—मैं विशिष्ट गुणों के लेश से रहित हूँ । आप तो गुणों से युक्त विपुल बुद्धि से समन्वित हैं । लोक में आप ही पूर्ण, पूर्णतर पूर्णतम हैं । रत्नाकर हैं । गुणों के खजाना—सागर है । मैं तो दीन—हीन द्युतिहीन मलीन हूँ ।

पूर्णयिपूर्णसविधे समुपागतोऽहम्,
आशाप्रशस्तर्वासंबलमेवमाप्य ।
एष्यन्ति दोषनिचयाः गुणरूपतां मे,
लोहं च हेमपृथुपारससन्निधाने ॥२३॥

अन्वयः—अहम् पूर्णाय पूर्णसन्निधौ आशाप्रशस्तबलिसंबलम् एवम् आप्य समुपागता
अस्मि ! (मम) दोष निचयाः गुणरूपताम् एष्यन्ति ! लौहं च पारससन्निधाने
पृथु हेम (भवति) ।

भावानुवादः—मैं अपनी पूर्णता के लिए आशा के प्रशस्त उपहार संबल को प्राप्त
कर पूर्ण के पास प्रस्तुत हुआ हूँ । मेरे अनन्तदोषगुणस्वरूपता को प्राप्त
कर लेंगे । क्योंकि लोहा पारस मणि के स्पर्श से निश्चित ही सोना बन जाता
है ।

त्वत्सन्निधानभभिलभ्य जगद्विशिष्टम्,
सर्वातिशायिसकलैर्मनुजैरभीष्टम् ।
दोषाः समस्तबलिनोऽबलिनोभवन्ति,
सूर्यप्रकाशपरिधौ न तमोविलासः ॥२४॥

अन्वयः—समस्तबलिनः दाषाः जगद्विशिष्टम् सर्वातिशायि सकलैः मनुजैः अभी-
ष्टम् त्वत्सन्निधानम् अभिलभ्य अबलिनः भवन्ति ! (यतः) सूर्यप्रकाशपरिधौ
तमोविलासः कथम् ?

भावानुवादः—मेरे बलवान् दोष ससार में विशिष्ट, सम्पूर्ण मनुष्यों से इच्छित
आपके सर्वातिशायि सान्निध्य को पाकर निर्वल हो जायेंगे; क्योंकि सूर्य के
प्रकाश की परिधि में तम का विस्तार कभी नहीं टिक सकता । आपके पास
जाते ही मेरे सारे दोष अवश्य ही दूर हो जायेंगे ।

विद्येत यावदभिहीनवल मदीये,
स्वान्तस्तदावधिसुनावमभिश्चयामि ।
त्वत्पादकौ, भवजलोदधिपारणाय,
शक्तो भवामि, ननु येन हितासमीहा ॥२५॥

अन्वयः—मदीये स्वान्तः यावत् अभिहीनवलम् विद्येत ! तावत् तदावधित्वत्पादकौ
मुनावम् भवजलोदधिपारणाय अभिश्चयामि । शक्त. भवामि ! ननु येन समीहा
हिता (भवेत्) ।

भावानुवादः—मेरे हृदय में जब तक निर्वलता है, अपूर्णता विद्यमान है, तब तक

आपके दोनों चरणों को संसार सागर से पार जाने के लिए नाव बना रहा हूँ और विश्वास है कि पार कर जाने में समर्थ भी हो जाऊँगा । इस प्रकार मेरी सदीच्छा अवश्य पूर्ण हो जायेगी ।

आवृत्य भूरि परितोऽसिभिरेव खण्डम्,
खण्डं च कर्तुमिह मां प्रबलाः द्विषन्तः ।
यद्युद्यताः विपुलसोपकराः सरोषाः,
मित्राणि ते च परमात्ममहर्घलाभे ॥२६॥

पन्थः—इह प्रबलाः विपुलसोपकराः सरोषाः द्विषन्तः माम् परित आवृत्य असिभिः खण्डं खण्डं च कर्तुम् यदि उद्यताः तर्हि ते च परमात्ममहर्घलाभे मे मित्राणि (सन्ति) ।

भावानुवादः—हे प्रभो ! जब दुष्ट शत्रु अपने दलबल के साथ मुझे चारों ओर से घेर ले और अपनी तलवार से मेरे शरीर के टुकड़े-टुकड़े कर डालने को उद्यत हो तब भी मेरी भावना यही बनी रहे कि ये शत्रु नहीं किन्तु परमात्मा की कृपा प्राप्त कराने वाले सहायक मित्र हैं ।

धैर्यं लभेत परमा हृदि भावनेयम्,
शैथिल्यमेतु विधया न कयापि कुत्र ।
चिन्ता न कापि शरणागतिमागतस्य,
प्राप्स्यन्ति पक्षमितरे परिपन्थिनोऽपि ॥२७॥

पन्थः—यदि हृदि इयम् परमाभावना धैर्यं लभेत । कयापि विधया कुत्रापि शैथिल्यं न एतु । शरणागतिम् आगतस्य (मम) कापि चिन्ता न । इतरे परिपन्थिनः अपि पक्षम् प्राप्स्यन्ति !

भावानुवादः—यदि मेरे हृदय में पूर्वोक्त विशिष्टभावना धैर्य-स्थिरता को प्राप्त करने, किसी भी तरह कही शैथिल्य न हो, तो शरण में आये हुए मुझे कोई भी चिन्ता नहीं है । ऐसी स्थिति में दूसरे शत्रु भी मेरे मित्र बन जायेंगे ।

भावानुवैरिनिवहाः विनिहन्तुकामाः, मन्मानसे नविष्वैररुजोऽपि सन्तु ।
मित्रत्वमेवमधिगच्छतु तत्प्रयासः, आदर्शभूतशुभशंसनभूतकाभा ॥२८॥

अन्वयः—विनिहन्तुकामाः बैरिनिवहाः आयातु । मन्मानसे विषवैररुजः अपि न सन्तु । तत्प्रयासः मित्रत्वम् एवम् अधिगच्छतु ! (मम) आदर्शभूतशुभशंसन सूतलाभः स्यात् !

भावानुवादः—मुझे मारने के लिए बैरियों का समूह आवे, किन्तु मेरे मन में विष के समान बैर का रोग कभी नहीं आवे । मेरे मन में क्रोध या विद्वेष लेश मात्र भी जागृत न हो । उनका प्रयास मित्रत्व के रूप में हो । मेरी इस आदर्श भूत प्रार्थना का लाभ मुझे अवश्य प्राप्त हो ।

नान्योऽस्ति कोऽपि भुवनेऽखिलशक्तिशाली,
वांछाप्रपूर्तिकरणे प्रहितावधानः ।
त्वत्तः प्रशस्तशरणागतिमेवमाप्तः,
किं याचतेऽर्थपरमार्थिजनोऽपरस्मै ॥२१॥

अन्वयः—भुवने त्वत्तः कोपि अन्यः वांछाप्रपूर्तिकरणे प्रहितावधानः शक्तिशाली ननु न अस्ति । अतः एवम् (तव) प्रशस्तशरणागतिम् आप्तः अस्मि । किम् अपरस्मै अर्थिजनः अर्थपरम् याचते !

भावानुवादः—निश्चय ही इस संसार में आपसे भिन्न कोई शक्तिशाली मेरी आशा को पूर्ण करने में सावधान नहीं है । इसीलिए मैंने आपको शरण प्राप्त की है । क्या कोई याचक अपने लिए किसी अन्य याचक से याचना करता है ? भला कोई भिक्षुक अन्य भिक्षुक से कुछ कभी माँगता है । अर्थात् नहीं माँगता है ।

लोकादिजन्यमुलभो न समाभिलाषः,
सत्यं तदर्थमिह ते सविधे प्रयासः ।
यस्यास्ति पूतिरखिला श्रममन्तरेण,
तस्मै त्वदाश्रयविधेरुचितत्वमास्ते ॥३०॥

अन्वयः—मम अभिलाषः लोकादिजन्यमुलभः न । तदर्थम् इह ते सविधे मन्त्रं प्रयासः (अस्ति) । श्रमम् अन्तरेण यस्य (अभिलाषस्य) (अभिलाषिणः) अस्ति । तस्मै त्वदाश्रयविधेः उचितत्वम् (आस्ते) !

शवानुवादः—मेरी इच्छा की पूर्ति संसार से सुलभ नहीं है । इसीलिए उनकी पूर्ति के लिए आपके पास सत्य रूप से मेरा प्रयास है । विशेष इच्छाएँ आपके द्वारा पूर्ण की जा सकती हैं । इसीलिए उनकी पूर्ति के लिए आपका ही आश्रय लेना उचित है ।

ज्ञात्वा त्वदीयमहिमानममोघमेवम्,
संस्थापितोऽसि निजमन्दिरमञ्जुपीठे ।
आस्था च तत्र मम मञ्जुलमानसस्य,
योग्यस्य युक्तपदमपितमेवधेयम् ॥३१॥

त्वयः—हे प्रभो ! एवम् अमोघम् त्वदीयमहिमानं ज्ञात्वा निजमन्दिरमञ्जुपीठे त्वम् संस्थापितः असि । मम मञ्जुल मानसस्य च तत्र आस्था (अस्ति) । योग्य-स्यकृते युक्तपदम् अपितम् एव धेयम् ।

शवानुवादः—हे प्रभो ! इस प्रकार आपकी अतुलनीय महिमा को जानकर अपने मन मन्दिर के सुन्दर पीठ पर आपको संस्थापित किया है । अपने हृदय को तुम्हारा मन्दिर समझता हूँ । मेरे मञ्जुल मानस की आस्था आप में है । क्योंकि योग्य के लिए योग्य पद देना ही समुचित है ।

नीराम्बुधिः सकलसंसृतिपापराशेः,
तद्वेष्मि, चैकमपि यः प्रकटीकरोति ।
प्रत्येमि मेरुगुणकान् रजसस्समानान्,
चेत्ते परस्य कथमत्र नताधिकारः ॥३२॥

त्वयः—चेत् अहम् सकलसंसृतिपापराशेः नीराम्बुधिः (अस्मि) । यः च एकमपि (पापम्) प्रकटीकरोति (तं द्वेष्मि) । परस्य मेरुगुणकान् रजसस्समानान् प्रत्येमि । तदा मम ते नताधिकारः कथम् (वर्तते) ?

शवानुवादः—यदि मैं संसार की पापराशि का समुद्र हूँ । जो कोई मेरे एक रूप को भी प्रगट करता है तो मैं उससे द्वेष करता हूँ । मैं दूसरों के मेरु-गुण महान् गुणों को घूलि के समान मानता हूँ, तो हे भगवन् आपको नमन करने का मुझे अधिकार कहाँ है ?

अन्ये वदन्त्यवितथं तदहं व्यथे च, मिथ्यावदामि पुनरेव भृशं प्रमोदे ।
व्यर्थं चरामि कलहं कलिमादधानः, कीदृग् व्यवस्थितिरियं स्वपरप्रसक्तेः ॥३३॥

अन्वयः—अन्ये अवितथं वदन्ति । तदहं व्यथे च । पुनरेवमिथ्या वदामि भृशं प्रमोदे च । कलिमादधानः व्यर्थं कलहं चरामि । इति स्वपरप्रसक्तेः इयम् कीदृग् व्यवस्थितिः (अस्ति) ।

भावानुवादः—दूसरे सत्य बोलते हैं, किन्तु मुझे तकलीफ होती है और मैं स्वतः झूठ बोलता हूँ । फिर भी प्रसन्न होता हूँ । लड़ाई भगड़े का स्वभाव धार कर बिना मतलब कलह किया करता हूँ । यह अपने पराये की कैसी विचित्र व्यवस्था है । अपना असत्य भी प्रिय होता है तथा अन्य का सत्य भी कठोर होता है ।

जातोयतो विषयपाशनिबद्धचेताः,
सम्पूर्णशक्तिपरिवर्जित एव वर्ते ।
सीदामि तत्र पतितो विरसाभिभूतो,
मार्गं त्वदीयमभियातुमलंभवेयम् ॥३४॥

अन्वयः—यतः अहम् विषयपाशनिबद्धचेताः जातः । (अतः) सम्पूर्णशक्तिपरिवर्जित एव वर्ते । तत्र पतितः विरसाभिभूतः सीदामि । त्वदीयं मार्गम् अभियातुमलंभवेयम् !

भावानुवादः—चूँकि अनादि से मेरी चेतना विषयो के पाश में बुरी तरह से बन्ध गयी है । इसलिए सम्पूर्ण शक्ति से रहित भी हो गयी है । वहाँ गिर कर आनन्द विहीन हो गयी है । और कष्ट पा रही है । अतः हे भगवन् मैं आपके मार्ग पर चलता हुआ जीवन की रक्षा करूँ ।

दुःखत्रयेण महता भृशमदितोऽपि,
आष्ट्रेषु नूरिभयकम्पितभजितोऽपि ।
नाहं विभेमि करुणाकरमृत्युपाशात्,
यातो यतोहि तव सन्निधिमेव यातः ॥३५॥

अन्वयः—हे धातः ! अहम् महता दुःखत्रयेण भृशम् अदितः अपि आष्ट्रेषु नूरिभयकम्पितभजितः । नाहं विभेमि करुणाकरमृत्युपाशात्, यातो यतोहि तव सन्निधिमेव यातः ॥३५॥

भयकम्पितभर्जितः अपि हे करुणाकर ! मृत्युपाशात् न विभेमि । यतः हि तव सन्निधि एव यातः अस्मि !

भावानुवादः—हे परिपालक ! मैं महान् दैहिक, दैविक, भौतिक दुःखों से अधिक कष्ट पाता हुआ भी, दुःखों के भाड़ों में अत्यधिक भय से कम्पित भर्जित होता हुआ भी मैं करुणाकर ! मृत्यु के पाश से नहीं डरता हूँ । क्योंकि मैं आपके पास (समीप) हो गया हूँ । आपके पास होने से सर्वथा निर्भय हूँ ।

कामाभिसक्तिमुपलभ्य भवभ्रमेण,
कालं क्षिपामि निजकर्मकलापपाले ।
त्वत्सदृशोऽपि ननु भिक्षुरभावपीनो,
संकष्टमेतदभिमर्दय, कामनेयम् ॥३६॥

अन्वयः—अहम् कामाभिसक्तिम् उपलभ्य भवभ्रमेण निजकर्मकलापपाले कालं क्षिपामि । त्वत्सदृशः अपि । (अहम्) अभावपीनः भिक्षुः (अस्मि) । हे प्रभो ! मम एतत्संकष्टम् अभिमर्दय इति मदीया कामना (अस्ति) ।

भावानुवादः—मैं सांसारिक कामनाओं में आसक्त होकर ससारभ्रमण से अपने कर्मों के पालन में समय व्यतीत करता हूँ । मैं तुम्हारे समान होता हुआ भी अभावों से युक्त होकर भिखारी बन रहा हूँ । मैं इन संकटों से त्राण पाऊँ यही मेरी कामना है ।

संसारसागरनिमज्जनवोतर्ध्वम्,
नास्त्येव कोपि परिरक्षितुमेवमस्मात् ।
साहाह्य केवलमहो परिकर्तुमीश,
शक्तस्त्वमेव, शरणं भवदीयमाप ॥३७॥

अन्वयः—संसारसागरनिमज्जनवोतर्ध्वम् (मां) अस्मात् एवम् परिरक्षितुं कोपि नास्ति ! हे ईश ! त्वमेव अहो साहाह्यं केवलम् परिकर्तुम् शक्तः अस्मि । अतः त्वदीयम् एव शरणम् आप !

भावानुवादः—संसार सागर में डूबते हुए मुझ अघोर को उससे बचावे वाला कोई नहीं है । हे ईश ! केवल आप ही इस विषय में मेरी सहायता कर

सकते हैं । इसलिए मैं केवल आपकी ही शरण में आया हूँ ।

संसारदोषततयः परिकर्षयन्ति,
मोहग्रहाभिपरिपीडित मानसं माम् ।
एकत्र संस्थितिरियं परतस्त्वमेव,
बद्धोस्मि पाशयुगले परिकृष्यमाणः ॥३८॥

अन्वयः—संसारदोषततयः मोहग्रहाभिपरिपीडितमानसं मां परिकर्षयन्ति । एकत्र इयम् संस्थितिः (अस्ति) । परतः त्वमेव (असि) । इति परिकृष्यमाणः अहम् पाशयुगले बद्धः अस्मि !

भावानुवादः—मोह से ग्रस्त परिपीडित मन वाले मुझे संसार के दोष खींच रहे हैं । एक तरफ तो संसार पतन की स्थिति है और दूसरी ओर आप हो । इस प्रकार दोनों ओर से आकृष्ट होता हुआ, दो पाशों में बद्ध हो रहा हूँ ।

संचीयते यदि मयास्वहृदः परीक्षा,
सम्प्राप्यते ननु तदामहती निराशा ।
स्तेनाश्च तत्र बहवोऽवशसन्निविष्टाः,
दूरे कथं कथय ते मयका विधेयाः ॥३९॥

अन्वयः—यदि मया स्वहृदः परीक्षा संचीयते । तदा महती निराशा ननु सम्प्राप्यते । तत्र बहवः स्तेनाः च अवशसन्निविष्टाः (सन्ति) । मयकाते कथं दूरे विधेयाः । इति कथय ।

भावानुवादः—हे भगवन् ! यदि मैं अपने हृदय की परीक्षा लेता हूँ तो उस समय महती निराशा ही प्राप्त होती है । वहाँ बहुत से चोर अपने आप लाचार होकर प्रविष्ट हो गये हैं । अब आप ही कहिये कि उन्हें किस प्रकार हृदय से निकाल कर दूर करूँ ।

मच्छासनान्नमयिताः हृदयाद्द्रवन्ति,
तत्रम्वतन्त्रविधिनोद्धतिमाचरन्ति ।
मत्प्रार्थनां न दधते नहि निस्सरन्ति,
दृष्टिं विधेहि मयि येन पलायिताः स्युः ॥४०॥

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

श्रुत्वयः—मत् शासनात् मथिताः सन्तः हृदयात् न द्रुवन्ति ! तत्र स्वतन्त्रविधिना
उद्धतिम् आचरन्ति । मत्प्रार्थनां न दधते । नहि निस्सरन्ति च । हे प्रभो !
मयिर्दृष्ट विवेहि ! येन ते पलायिताः स्युः !

भावानुवादः—मेरे कथन से व्यथित होते हुए भी वे हृदय से भागते नहीं हैं ।
वे वहाँ मनमानी तौर से उत्पात करते हैं । न तो मेरी प्रार्थना ही सुनते हैं
और न वहाँ से निकलते ही हैं । हे प्रभो ! मुझ पर दृष्टि करें, जिससे वे
वहाँ से भागकर दूर हो जायें ।

पर्याप्तशक्तिसहितो विभवान्वितोऽय,
मात्माभ्रमे निपतितो भ्रमतीतिभीतः ।
तत्कल्पनाश्रितमिमं शरणागतस्य,
क्षेप्ता क्षणेन नहि संशयभूमिरास्ते ॥४१॥

श्रुत्वयः—पर्याप्तशक्तिसहितः विभवान्वितः अपि अयम् आत्माभीतः । अमे निप-
तितः भ्रमति । इति शरणागतस्य (मम) तत्कल्पनाश्रितम् इमम् भ्रमम्
(भवान्) क्षणेन क्षेप्ता इति संशयभूमिः नहि आस्ते !

भावानुवादः—यह आत्मा पर्याप्त शक्ति से समन्वित, विशिष्ट विभवों से युक्त
होते हुए भी भयभीत एवं पतित होकर घूम रही है । मुझ शरणागत के इस
काल्पनिक भ्रम को आप ही क्षण में दूर कर सकते हैं । यह संशयातीत है ।

देवोपसर्गमुपलभ्य न संविभेमि,
चेत्थं परीक्षणविधौ भवतिप्रसक्तिः ।
स्वात्मोपकारमिह तत्कृतमेव मन्ये,
भव्यप्रसंगनिचये नियता विबाधा ॥४२॥

श्रुत्वयः—अहम् देवोपसर्गम् उपलभ्यन संविभेमि । इत्थं परीक्षणविधौ च प्रसक्तिः
भवति । इह तत्कृतमेव स्वात्मोपकारम् मन्ये । भव्यप्रसंगनिचये विबाधा नियता ।

भावानुवादः—मैं देवों के द्वारा प्रदत्त उपसर्गों को प्राप्त करके भी भयभीत नहीं
होता हूँ । क्योंकि इस प्रकार के परीक्षण के कार्य में बाधाओं का प्रसंग आता
ही रहता है । मैं बाधाओं से अपना परम उपकार ही मानता हूँ क्योंकि अच्छे

कार्यों में बाधाओं का प्रसंग आता ही है । कहा गया है—“श्रेयांसि बहु-
विघ्नानि” ।

बोधेविलासमधिकं सततं समाधिम्,
स्वात्मोपलब्धिमखिलां परिणामशुद्धिम् ।
स्वोपाजितागणितपापनिराकृतिं ताम् ।
लप्स्ये कथं कथय मेव्यथितान्तरात्मा ॥४३॥

अन्वयः—अहम् बोधेः विलासम् सततं अधिकं समाधिम्, स्वात्मोपलब्धिं अखिलाम्
परिणामशुद्धिम् ताम् स्वोपाजितागणितपापनिराकृतिम् कथय कथं लप्स्ये इति
मेव्यथितान्तरात्मा (अस्ति) ।

भावानुवादः—हे भगवन् ! मैं ज्ञान के विलास को, निरन्तर अधिक चित्त की
एकाग्रता को, आत्मा के स्वरूप की प्राप्ति को, परिणाम विशुद्धि को और
अपने से उपाजित अगणित पापों की निवृत्ति को कहो, कैसे प्राप्त करूंगा ।
इस विषय में मेरी अन्तरात्मा विशेष रूप से व्यथित है ।

ध्यायन्ति योगनिरताः मुनयो महान्तः,
स्तुन्वन्ति यं निखिलदिव्यगुणैरुपेतम् ।
गायन्ति यस्य चरितं चरणप्रधानम्,
तं देवदेवममितं हृदये दधामि ॥४४॥

अन्वय —यं योगनिरताः मुनयः ध्यायन्ति निखिलदिव्यगुणैरुपेतं स्तुन्वन्ति ।
यस्य चरणप्रधानं चरितं गायन्ति । तम् अमितं देवदेवम् हृदये दधामि ।

भावानुवादः—योग में निरत मुनि जिसका ध्यान करते हैं, जिस निखिल दिव्य
गुणों से युक्त की स्तुति करते हैं । जिसके सदाचार सम्पन्न चरित्र कागान
कान्ते हैं । उस अमितश्रुति देवों के देव को मैं अपने हृदय में धारण करना
हूँ ।

सोढान्यपारविद्युराणि मया चिरेण,
चान्याममाप सहनेऽन्यधिका न चिन्ता ।
सा नैववर्तनविधौ विहिते मदीये,
जागति नित्यमिह त्वद्विषये विगिष्टा ॥४५॥

पन्थयः—मया चिरेण अपारविधुराणि सोढानि । अहम् सहने च अभ्यासम् आप ।
सहने अभ्यधिका चिन्तान । मदीये विहिते वर्तनविधौसा न एव वर्तते । त्वद्
विषये सा विशिष्टाचिन्ता (वर्तते) ।

भावानुवादः—मैंने बहुत दिनों तक अपार कष्ट सहे हैं । चूँकि मैंने सहन का
अभ्यास कर लिया है । अतः अब सहन करने में मुझे अधिक चिन्ता नहीं है ।
मुझे अपने किये हुए कार्यों के विषय में भी अब विशेष चिन्ता नहीं है; किन्तु
आपके विरुद्ध के विषय में विशिष्ट चिन्ता अवश्य है । तुम दीनदयाल पतित-
पावन कहलाते हो मुझे कष्ट पाने से कहीं तुम्हारी विरुद्धावली को धक्का न
लगे । (यहाँ भक्तिपूर्णभावुकता का अभिव्यंजन है ।

विश्वे दयालुरिति संप्रथितः पृथिव्याम्,
पूतं च चारुचरितं विततं विशालम् ।
माहन्यतां तु विरुदः सहमानकण्ठे,
तस्मात्तदन्तकरणं सहसा विधेयम् ॥४६॥

अन्वयः—पृथिव्यां संप्रथितः विश्वेदयालुः इति (प्रसिद्धः) विततं विशालम् पूतम्
चारुचरितम् तव (अस्ति) । सहमानकण्ठे (मयि) तु विरुदः न हन्यताम् ।
तस्मात् तदन्तकरणं सहसा विधेयम् !

भावानुवादः—आप विश्व में सर्वत्र दयालु के रूप में प्रसिद्ध हो, आपका सुविस्तृत
विशाल पवित्र चारुचरित्र है । मेरे कण्ठ सहते हुए कहीं आपकी बड़ाई ही
समाप्त न हो जाए । इसलिए मेरे सम्पूर्ण कण्ठों को नाश आप तुरन्त कर
दें । (यहाँ भी भक्तिपूर्ण भावुकता का प्राधान्य है) ।

शक्तिं प्रयच्छ यदि स्यां ननु सत्यमार्गे,
चैतादृशीं विपुललाभकरीं समन्तात् ।
कारानिपात विधुरेऽसुखवर्धकेऽपि,
न्याय्यात्पथः प्रविचलामि पदं न धीरः ॥४७॥

पन्थयः—हे भगवन् ! यदि एतादृशीं समन्तात् विपुललाभकरीम् शक्तिं प्रयच्छ-
नहि सत्यमार्गे ननु स्याम् । असुरववर्धके अपि कारानिपातविधुरे
न्याय्यात् पथः पदं न प्रविचलामि !

भावानुवादः—हे प्रभो ! यदि आप मुझे ऐसी चारों ओर से विपुल लाभकारी शक्ति प्रदान करें, तो मैं सत्यमार्ग पर चल सकता हूँ । कष्टदायी जेलखाना आदि पहुंचने पर भी मैं न्याय मार्ग से धीरता पूर्वक कभी विचलित न होऊँ ।

यत्कारणान्नवदशानुभवो बभूव,
दुःखं च सोढुमपि वृत्तिरपीहजाता ।
सत्यं परात्मशरणं गतिरेतिकान्ता,
कष्टप्रदाश्चरिपवो मम भद्रकाराः ॥४८॥

अन्वयः—यत्कारणात् नवदशाऽनुभवः बभूव । इह दुःखं च सोढुम् अपि वृत्तिः जाता । परात्मशरणं कान्ता गतिः सत्यम् एति । तस्मात् मम कष्टप्रदाः चरिपवः भद्रकाराः सन्ति ।

भावानुवादः—जिनके कारण से मुझे नवीन दशाओं का अनुभव हुआ है । और संसार में दुःख सहने की प्रवृत्ति भी हुई है । परमात्मा की शरण में मेरी सुन्दर गति भी हुई है । इसलिए वे कष्ट देने वाले मेरे शत्रु भलाई करने वाले ही हैं । अर्थात् मेरे आन्तरिक शत्रु भी मेरी भलाई करने वाले ही सिद्ध हुए हैं ।

पश्येयमत्र जगदेव समानरूपम्,
वैषम्यभावविरतिर्भवजीवने स्यात् ।
भूयासमाशु विरतः परमात्मलीनो,
मित्रं न कोऽपि मम शत्रुरपीहचास्ताम् ॥४९॥

अन्वयः—अहम् सर्वं जगदेव समानरूपं पश्यामि भवजीवने वैषम्यभावविरतिः अस्ति । अहम् विश्वासपूर्वकं परमात्मलीनः (अस्मि) । आशु इहलोके विरतः भूयासम् । मम कोपि शत्रुः मित्रं च न अपि आस्ताम् ।

भावानुवादः—मैं सम्पूर्ण संसार को समान रूप में देखूँ । इस जीवन में कहीं विषमता नहीं रहे । मैं पूर्ण विश्वास के साथ परमात्मा में लीन हो जाऊँ । इस लोक में मेरा न कोई मित्र ही है और न कोई शत्रु ही है । सर्वत्र सम भाव ही है ।

प्राप्स्यमि शक्तिमतुलां बलवर्धनं स्यात्,
एष्यन्तिशान्तिममिताः भववासनास्ताः ।
मोहादितीव्रतमसा रहितो भवेयम्,
त्वत्तेजसां च किरणान्मयिसन्निधेहि ॥५०॥

प्राप्त्यः—हे प्रभो ! त्वत्तेजसां चकिरणान् मयि सन्निधेहि । येन अतुलां शक्तिम् प्राप्स्यमि बलवर्धनं स्यात् । ताः अमिताः भववासनाः शान्तिम् एष्यन्ति ! ग्रहम् मोहादितीव्रतमसा रहितः भवेयम् ।

भावानुवादः—हे प्रभो आप अपने तेज की किरणें मुझ पर डालिये; जिससे मैं अतुलशक्ति प्राप्त करूं । मेरा बल वर्धन हो, व मेरी अपार भववासनायें शांत हो जाय, और मैं मोहादितीव्रअन्धकार से रहित हो जाऊं ।

प्रेयांस्त्वमेव भुवने सकलेऽप्यनन्ते,
स्याः सर्वदो घवलधामधराप्रपन्नः ।
प्राणप्रियोऽसि महतामसवोऽप्यसूनाम्,
रत्नं च कस्य भविकस्य भवेन्न हृद्यम् ॥५१॥

प्राप्त्यः—सकले अपि अनन्ते भुवने त्वमेव मम प्रेर्यान् (असि) घवलधामधराः प्रपन्नः त्वम् सर्वदः स्याः । महताम् अपि प्राणप्रियः असि ! असूनाम् अपि असवः । कस्य च भविकस्य रत्नं हृद्यं न भवेत् !

भावानुवादः—समस्त विश्व मे तुम्ही मेरे परम प्रिय हो । सिद्धस्थानको प्राप्त तुम्ही मेरे लिए सर्वस्व आदर्श स्वरूप हो; क्योंकि किस भविक जन को सुन्दर रत्न प्रिय नहीं लगता है । तुम रत्न से भी विशिष्ट हो, इसलिए सबके परम आदरास्पद हो ।

दूरीचकार विषयं भवभीतिजालम्,
सर्वं च पश्यति ततं जगदन्तरालम् ।
चान्तर्गतो विजयते सकलेषु सत्सु,
दृग्गोचरो भवतुमे मनसाप्यगम्यः ॥५२॥

प्राप्त्यः—भवभीतिजालम् विषयं दूरी चकार ! सर्वं चततं जगदन्तरालम्

सकलेषु सत्सु अन्तर्गतः विजयते च । समनसाऽपि अगम्यः भगवान् मे दृगोचरो-
भवतु ?

भावानुवादः—जिसने भवभीति जाल स्वरूप विषयों को दूर किया है । सम्पूर्ण
फैले हुए जगत के अन्तराल को देखता है । सम्पूर्ण पदार्थों को देखने का
आलोक जिसमें है । वह मन से भी अगम्य परमात्मा मुझे प्रत्यक्ष हो !

मोक्षस्मार्गमभिशंसति साधकेभ्यो,
यश्चास्ति जन्ममरणव्यसनाद्व्यतीतः ।
सर्वः स्मृतः सकलपापकलंकहीनो,
दृगोचरो भवतु मे सच जीवबन्धुः ॥५३॥

सन्वयः—यः साधकेभ्यः मोक्षस्मार्गम् अभिशंसति । यः च जन्ममरणव्यसनात्
व्यतीतः अस्ति । सकलपापकलंकहीनः, सर्वः स्मृतः सच दीनबन्धुः मे दृगोचरो
भवतु !

भावानुवादः—जो साधकों के लिए मोक्षमार्ग का निर्देश करते हैं । जो जन्म-
मरणादिदुःख से रहित है । सम्पूर्णपापमयकलंक से दूर हैं, जो सभी के द्वारा
स्मृत हैं । उसी दीनबन्धु परमात्मा का मुझे दर्शन हो ।

मैत्री च सत्त्वनिवहे परिरक्षितुं स्यात्,
दृष्ट्वा गुणान्वितजनान् भवतात्प्रमोदः ।
दुःखाभिभूतमनुजेषु परोपकारः,
सज्जीवनस्य मयि स्यादमलस्वरूपम् ॥५४॥

सन्वयः—सत्त्वनिवहे परिरक्षितुम् मैत्री च स्यात् । गुणान्वितजनान् दृष्ट्वा प्रमोदः
भवतात् । दुःखाभिभूतमनुजेषु परोपकारः (स्यात्) इति मयि सज्जीवनस्य
अमलस्वरूपम् स्यात् !

भावानुवादः—प्राणी रक्षा के रूप में जीवों के समूह पर मेरी मित्रता हो ।
गुणों मनुष्यों को देखकर मुझमें प्रसन्नता के भाव प्रगट हों । दुःख में व्याप्त
मनुष्यों पर परोपकार का भाव बनें । इस प्रकार मे मुझमें अच्छे जीवन का
निम्न स्वरूप हो विकसित हो ।

शने घनाद्यभरिते विभवेऽप्यभूतो,
शत्रौ च मित्रनिवहे भवनेवनेवा ।
दुःखे सुखे च ननु योगवियोगयोर्वा,
साम्यस्य वृत्तिरमला हृदये ममास्ताम् ॥५५॥

अर्थः—शने-घनाद्यभरिते, विभवे अभूतो अपि शत्रौ मित्रनिवहे च भवनेवनेवा, दुःखे सुखे च ननु योगवियोगयोः वा मम हृदये साम्यस्य अमलावृत्तिः आस्ताम् !

भावानुवादः—निर्धनं, धनवान्, धन अधन शत्रु मित्रसमूहं भवनं, वनं, सुखं, दुःखं योगवियोगं कोई भी दशा क्यों न हो, मेरे हृदय में समता की निर्मल वृत्ति सदा ही विराजमान रहे ।

पाषाणमध्यगतहेम समानरूपम्,
काष्ठस्थितानलविभासितशक्तिकंत ।
आनन्दचिन्मयमहं परमात्मतत्त्वम्,
ज्ञास्ये कदा विगतभीतिरमर्त्यभासम् ॥५६॥

अर्थः—विगतभीतिः अहम् पाषाणमध्यगतहेमसमानरूपम्, काष्ठस्थितानलविभासितशक्तिकम्, आनन्दचिन्मयं अमर्त्यभासम् परमात्मतत्त्वम् कदा ज्ञास्ये ?

भावानुवादः—पाषाण के बीच स्वर्ण के समान कान्तिवाले, काष्ठ में स्थित अग्नि के समान विभासित शक्तिवाले, आनन्द चैतन्य स्वरूप, दिव्य द्युतिसम्पन्न परमात्मतत्त्व का ज्ञान मैं निर्भय वृत्ति से कब करूंगा ?

सम्पूर्णजीवनिवहं विदधाति चाङ्गु,
रागादिदोषततयो नहि यत्र सन्ति ।
हीनोहियः स्वकरणैरनपायबोधो,
देवस्य तस्य सविधे गतिरेवमास्ताम् ॥५७॥

अर्थः—(यः) सम्पूर्णजीवनिवहं च अके विदधाति । यत्र रागादिदोषततयः नास्ति । यः हि स्वकरणैः हीनः अनपायबोधः च (अस्ति) । तस्य देवस्य गतिर्भवति । (मम) गतिः आस्ताम् ।

भावानुवादः—जो सम्पूर्ण जीवों के समूह को अपनी ज्ञानरूपी गोद में देखते हैं, जहाँ राग द्वेषादि दोषों “का समुदाय नहीं है; जो अपनी इन्द्रियों से भी रहित है; बाधा रहित ज्ञान वाले है। उस परमात्मा के पास मेरी गति अवश्य हो ?

तद्व्यापकं विततविश्वजनीनदेवम् सिद्धं विबोधसहितं महनीयरूपम् ।
ध्येयं सदाधृतिपरैः रहितं विकारैः सर्वज्ञमाप्तशरणं वरणं करोमि । ५८॥

अन्वयः—अहम् व्यापक विततविश्वजनीनदेवम्, सिद्धं विबोधसहितम् महनीयरूपम् सदाधृतिपरैः ध्येयम्, विकारैः रहितम् सर्वज्ञम् आप्तशरणं वरणं करोमि !

भावानुवादः—मैं व्यापक, विस्तृत विश्व की भलाई करने वाले सिद्धदेव, ज्ञान-सहित प्रशंसित स्वरूप वाले, सदा धैर्य युक्त साधकों से ध्यान करने योग्य, विकारों से रहित आप्तरूप सर्वज्ञ भगवान् को शरण के रूप में स्वीकार करता हूँ ।

बाह्यं पदार्थवरणं न समीहमानम्,
वेविद्यते किमपि विश्वविकासमध्ये ।
त्यक्त्वा कषायकलनां कलितस्वरूपम्,
भद्रायतं सकलभद्रकरं प्रयामि । ५९॥

अन्वयः—विश्वविकासमध्ये बाह्यं पदार्थवरणं समीहमानम् किमपि न वेविद्यते । कलितस्वरूपां कषायकामनाम् त्यक्त्वा तं सकलभद्रकरं भद्राय प्रयामि !

भावानुवादः—सकल संसार में कुछ भी बाह्य भौतिक पदार्थ स्वीकार करने योग्य नहीं है । मैं कषायों के लुभावने आकर्षण को दौड़कर सम्पूर्ण लाभ प्रदान करने वाले उसी परमात्मा की शरण कल्याण के लिए जा रहा हूँ ।

सर्वं विकल्पकलितं प्रविहाय जाल,
मात्मानमात्मनि सदा परिभाव्यमानः ।
संसारसागरसमुत्तरणाय चैवम्,
एष्यामि तत्र मिसितुं परमात्मतत्त्वे ॥६०॥

श्री मञ्जवाहयशोविजय महाकाव्यम्

प्रत्ययः—सर्वं विकल्पकलितम् जालम् प्रविहाय आत्मनि आत्मानम् सदा परि-
भाव्यमानः एवम् च संसारसागरसमुत्तरणाय तत्र परमात्मतत्त्वमिलितुं
एष्यामि !

भावानुवादः—सभी कल्पना प्रसूत माया जालों को त्यागकर आत्मा में ही आत्मा
की भावना करता हुआ अपने स्वरूप को पहचानता हुआ, इस प्रकार संसार
सागर से पार जाने के लिए उस परमात्मतत्त्व के समकक्ष होने के लिए उसी
रूप को पाने के लिए जा रहा हूँ ।

मोक्षस्य मार्गममृतं सरसं विहाय, संसारपंकपतन रुचितं मनोज्ञम् ।
चारित्र्य शुद्धिविषये प्रगतं मनोनो, सर्वत्र दुष्कृतिकृते शमनं समीहे ॥६१॥

प्रत्ययः—(अध्यावधि) मोक्षस्य सरसम् अमृतं मार्गं विहाय मनोज्ञं संसारपंक
पतनम् रुचितं (आसीत्) । चारित्र्यशुद्धिविषये च मनः नो गतम् । अतः
अधुना सर्वत्र दुष्कृतिकृते शमनं समीहे ।

भावानुवादः—आज तक मुझे मोक्ष का सरस अमृतमय मार्ग छोड़कर संसार
रूपी कीचड़ में गिरना ही अच्छा लगा । मेरा मन चरित्र की शुद्धि के विषय
में भी नहीं गया । अब होश आने पर सर्वत्र अपने पापों की उपशमना चाहता
हूँ ।

अन्ते उपजाति वृत्तम्:—

कृता विशिष्टा विनयेन भक्त्या,
विश्वासपूर्वा परमात्मप्रीत्यै ।
त्रिलोकनाथस्य पुरस्कृता या,
सान्न्ध्यर्चना मे सफला सदास्ताम् ॥६२॥

प्रत्ययः—विनयेन भक्त्या च परमात्मप्रीत्यै विश्वासपूर्वा त्रिलोकनाथस्य पुरस्कृ-
ता सान्न्ध्यर्चना विशिष्टा कृता (अस्ति सा) मे सदा सफला आस्ताम् !

भावानुवादः—विनय तथा भक्ति से परमात्मा की प्रीति के लिए विश्वासपूर्वक
त्रिलोकनाथ की विशेष रूप से की गई मेरी प्रार्थना सदा सफल हो ।

सत्तास्वरूपबलवीर्यविभावराशिम्,
ख्यातुं न शक्तिरपिमे भगवन् त्वदीयम् ।
प्राप्तेन साधनचयेन च सोपयोगम्,
वक्तुं क्षमो न गुणमेव नमस्करोमि ॥६३॥

अन्वयः—हे भगवन् ! त्वदीयं सत्तास्वरूपबलवीर्यविभावराशिम् ख्यातुं मे शक्तिः अपि न । प्राप्तेन साधनचयेन च सोपयोगम् गुणम् वक्तुम् न क्षमः । अत एव नमस्करोमि एव ।

भावानुवादः—हे भगवन् तुम्हारे रूप, शक्ति, सत्ता बलवीर्य प्रभाव के समूह को कथन करने की मेरी शक्ति नहीं है । प्राप्त साधनों के उपयोग पूर्वक भी गुणों को कहने में मैं असमर्थ हूँ । इसलिए भक्तिपूर्वक केवल नमस्कार ही करता हूँ ।

यावद्दयां न भगवन् ! प्रकरिष्यसीत्थम्,
तावन्न सद्गतिरहो भविता मदीया ।
अत्र त्वमेव मम पक्षधरो यदि स्याः,
सर्वा तदैव मम लेष्यति कामनेयम् ॥६४॥

अन्वयः—हे भगवन् ! इत्थं त्वम् यावत् दयां न प्रकरिष्यसि । तावत् मदीया सद्गतिः अहो न भविता । अत्र यदि त्वमेव मम पक्षधरः यस्याः । तदा एव सर्वा इयम् मदीया कामना लेष्यति !

भावानुवादः—हे भगवन् ! जब तक आप मुझ पर दया नहीं करेंगे तब तब मेरी सद्गति कभी नहीं हो सकती है । इस विषय में यदि आप मेरे आदर्श सहायक हो जायें तो ये मेरी वास्तविक भावनायें पूर्ण हो जाय । इसमें शन्द नहीं है ।

यस्याश्रये वसुमती विशदप्रतिष्ठा,
यस्मिं स्पृहां विदधते भुवि भव्यजीवाः ।
येनैव साधु भगवान् परिहर्यमेति,
धर्मं कदापि मनुजो भुवने न जह्यात् ॥६५॥

अन्वयः—यस्य आश्रये विजयप्रतिष्ठा वसुमती (अम्ति) भुवि भव्यजीवाः धर्मं

स्पृहां विदधते । येन एव भगवान् साधु परिहर्षम् एति ! भुवने मनुजः धर्मम् कदापि न जह्यात् ।

भाषानुवादः—दिखाई देने वाली पृथ्वी जिसके सहारे टिकी हुई है । संसार में मध्यजीव जिसकी इच्छा करते हैं । भगवान् भी जिससे परम प्रसन्न होते हैं । इस धर्म को मनुष्य कभी नहीं छोड़े ।

यस्य प्रभावमतुलं मनुते च विश्वम्,
येनैव सर्वभुवने मनुजाः महान्तः ।
अर्हन्त आशु महिताः सुहिताः भवन्ति,
तं शीलमेव मयि देववरो विधत्ताम् ॥६६॥

अर्थः—विश्व यस्य अतुल प्रभावम् मनुते । येन एव सर्वभुवने मनुजाः महान्तः भवन्ति । अर्हन्तः आशुमहिताः सुहिताः च (भवन्ति) । देववरः तं शीलं एव मयि विधत्ताम् ।

भाषानुवादः—संसार जिसके अतुलित प्रभाव को मानता है । जिसके द्वारा ही ममप्रविश्व मे मनुष्य महान् बनते हैं । जिससे अर्हन्त भगवान् पूजित तथा श्रद्धित होते हैं । भगवान् उस शील को (सत्य स्वभाव को) मुझे प्रदान करे ।

स्यान्मे निवृत्तिरहिताच्च हिते प्रवृत्तिः,
पापात्पृथक् कृतिरियं सुकृतेसुवृत्तिः ।
धर्मे सृतिश्च चितिसंश्रवणेधृतिर्मे,
याचे गुणान् गुणवतो भवतो नितान्तम् ॥६७॥

अर्थः—अहितात् मे निवृत्तिः स्यात् । हिते प्रवृत्तिः च स्यात् ! पापात् इयम् पृथक् कृतिः (भवेत्) । सुकृते च मम सुवृत्तिः स्यात् ! धर्मे सृतिः मे चितिसंश्रवणे धृतिः च भवेत् । अहं गुणवतः भवतः गुणान् एव नितान्तं याचे !

भाषानुवादः—अहित से मेरी निवृत्ति हो, हित में मेरी प्रवृत्ति हो, पापों से दूर रहूँ । धर्म मे प्रवृत्ति हो । पुण्य उपार्जन के लिए गमन हो, आत्मा के विषय में सदाति श्रवण मे धैर्य हो, मन लगे, मैं इस प्रकार आप गुणनिधि से गुणों को ही पाचना करता हूँ ।

शक्तिश्च यत्र महती सुभगौघपूता,
पापानि येन विलयं सततं प्रयान्ति ।
जीवश्चकान्तकलधौतसमो विशेषः.
स्यान्मे तपस्तदतिशायिबलस्य लब्धयै ॥६८॥

अन्वयः—यत्र सुभगौघपूतामहती शक्तिः (अस्ति) । येन पापानि सततं विलयं प्रयान्ति । जीवः च विशेषः कान्तकलधौतसमः (भवति) । तत् तपः अति-शायि बलस्य लब्धयै स्यात् ।

भावानुवादः—जिसमें सौभाग्य के समूहों से पवित्र शक्ति है, जिससे सभी पाप निरन्तर विलीन हो जाते हैं । जिससे जीव विशेष रूप से स्वर्ण के समान चमकने लगता है । वह तपस्या अतिशायि, बल की प्राप्ति के लिए मुझमें अवश्य ही हो ।

यस्य प्रभावमभिलभ्य पवित्रवाणी,
सत्यं सदा विजयते परिधौचयस्य ।
माधुर्यममृतमयं च विधावुदारे,
स्यात्तत्तपो मयि निरन्तरमेव देव ॥६९॥

अन्वयः—हे देव ! यस्य प्रभावम् अभिलभ्य पवित्रवाणी (जायते) । यस्य च परिधौ सत्यं सदा विजयते । उदारे विधौ अमृतमय माधुर्यम् च । तत् तपः मयि निरन्तरम् एव स्यात् ।

भावानुवादः—हे देव ! जिसके प्रभाव को पाकर वाणी पवित्र हो जाती है; जिसकी परिधि में सत्य सदा विजय पाता है । जिसके उदार कार्यों में अमृत-मय माधुर्य होता है मुझमें वह तप अवश्य निहित करें ।

स्वां शक्तिमेवमभिचित्य तपो निधेयम्,
कर्मावृतेविषमता ममता च हेया ।
पात्रेषु कान्तकृपया विविधं प्रदेयम्,
चात्मानमेववरितुं तपसो विधानम् ॥७०॥

श्रद्धा—स्वां शक्ति एवं अभिचित्य तपः विधेयम् । कर्मावृतेः विषमता समता च
॥ पात्रेषु कान्तकृपया विविधं प्रदेयम् ! आत्मानमेव च वरितुं तपसो विधा-
[(अस्ति) ।

श्रुतिवादः—अपनी शक्ति का विचार करके ही तपस्या करनी चाहिए । कर्मों
आवरण की विषमता तथा समता छोड़नी चाहिये । पात्रों को भावपूर्ण कृपा
विविध प्रकार के दान देने चाहिये । और सर्वथा आत्मा को ही जानने
कीकार करने के लिए तपस्या का विधान होना चाहिये । तपस्या का लक्ष्य
आत्मपरिज्ञान होना चाहिये ।

ज्वालावलीढदुरितानि शमं प्रयान्ति,
स्वर्णात्मदिव्यरुचिरेव सदा विभाति ।
कर्माण्येन सतत विलयं गतानि,
बह्निस्वरूपतप आत्मनिमेव भूयात् ॥७१॥

श्रद्धा—(येन) ज्वालावलीढदुरितानि शमं प्रयान्ति । स्वर्णात्मदिव्यरुचिः एव
नदा विभाति । येन कर्माणि सततं विलयं प्रयान्ति । बह्निस्वरूपतपः एव मे
आत्मनि च भूयात् !

श्रुतिवादः—सन्तापित करने वाले सब पाप जिसके द्वारा शान्त हो जाते हैं ।
योग के समान आत्मा की दिव्य कान्ति हो जाती है । जिससे सभी प्रकार के
कर्म विलीन हो जाते हैं । वह अग्नि के समान प्रदीप्त चमचमाता हुआ तप
केरी आत्मा में हो ।

तप्त्वा तपश्च निखिलान् प्रविहायकामान्,
हीनैरहंकृतिविषैर्विगुणैर्विहीनैः ।
लब्धं फलं च सकलं परमात्मभवतये,
नेदं ममेति भगवच्चरणे समर्प्यम् ॥७२॥

श्रद्धा—तपः तप्त्वा च निखिलान् कामान् प्रविहाय अहंकृति विषैः हीनैः विगुणैः
(हीनैः) सकललब्धं फलम् परमात्म भक्त्या “इदम् मम नेति” भगव-
चरणे समर्प्यम् !

भावानुवादः—गुणज्ञों को चाहिये कि वे तपस्या करके सभी कामनाओं को छोड़कर अहंकार रूप विष से रहित होकर तपस्या से प्राप्त होने वाले सभी फलों को परमात्मा की भक्ति के लिए “यह मेरा नहीं है” इस भावना से भगवान् के चरणों में ही समर्पित कर दें । अर्थात् आत्मशुद्धि के लिए तपस्या करें । भगवान् के आदर्श अमृत वचनों पर चले ।

अथ पूर्णः त्रयोदशोऽभ्यर्थनासर्गः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,

नानेशसच्चरणयोः शरणावधाने ।

श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे,

पूर्णः त्रयोदशदशोविनतेः स सर्गः ॥७३॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥

चतुर्दश सर्गः—

धर्मदर्शन सर्गः—

“उपजाति छन्दः”

धर्मस्य तत्त्वं यदभाषि भव्यम्, सदृशने दृष्टिरपीह याऽसी ।
आचार्यवर्यस्य तदेव किञ्चित्, निर्दिश्यते तद्वचसोऽनुरूपम् ॥१॥

अन्वयः—धर्मस्य यत् तत्त्वम् (तेन अभाषि) । सदृशने इहया दृष्टिः आसीत् ।
आचार्यवर्यस्य तदेव सर्वतद्वचसः अनुरूपम् निर्दिश्यते !

भावानुवादः—उन आचार्य महाप्रभु ने धर्म का जो तत्त्व कहा । दर्शन के विषय
मे जो उनकी दृष्टि थी । उनका धार्मिक दार्शनिक विचार उनके वचनानुसार
किञ्चित् निर्दिष्ट किया जा रहा है ।

तर्कं च हेताववलम्बितं तत्, सदृशनं तत्त्वविचाररूपम् ।
श्रद्धा सदाधारमती मतेयम्, धर्मस्य सल्लोकसहायकस्य ॥२॥

अन्वयः—तत्त्वविचाररूपम् तत् सदृशनम् तर्कं हेतौ च अवलम्बितम् । सल्लोक-
सहायकस्य धर्मस्य इयम् सदाधारमती श्रद्धामता !

भावानुवादः—तत्त्व विचार रूप वह सदृशनं तर्कं तथा हेतुवाद पर अवलम्बित
है । सल्लोक के सहायक धर्म की सदा आधार श्रद्धा मानी गई है । भारतीय
परम्परा मे दर्शन और धर्म साथ-साथ चल सकते हैं । श्रद्धालु व्यक्तियों के
लिए आचार मार्ग है तथा चिन्तनशील व्यक्तियों के लिए विचारपरम्परा है ।
ऐसा कहा जा सकता है ।

प्रचाररूपे स्वीकृतास्त्यहिंसा, जैनेदया नैव तथा परत्र ।

अत्रैव सर्वांगविवेचिता सा सापेक्षवादस्य च कापि भूतिः ॥३॥

अन्वयः—जैने (यथा) अहिंसा आचार रूपे स्वीकृता अस्ति ! तथा अन्यत्र न एव ! सा अत्र एव सर्वाशरूपे विवेचिता (आस्ते) । सासापेक्षवादस्य च कापि विभूतिः (अस्ति) ?

भावानुवादः—जैन धर्म में अहिंसा का आचार रूप में जैसा स्वीकरण है, वैसा अन्यत्र नहीं । वह यहाँ सर्वाशरूप में विवेचित की गई है । वह सापेक्षवाद अनेकान्तवाद की कोई दिव्य उपयोगी प्रशंसनीय विभूति है ।

यथार्थदृष्ट्या भगवज्जिनेन, निर्दिष्टमेतत् सकलं च शास्त्रम् ।
विज्ञानदृष्ट्यापि महत्त्वपूर्णम्, सूक्ष्मेक्षिका चापि विलोक्यतेऽत्र ॥४॥

अन्वयः—भगवज्जिनेन यथार्थदृष्ट्या एतत् सकल शास्त्रम् च निर्दिष्टम् । विज्ञान दृष्ट्यापि महत्त्वपूर्णम् अस्ति । अत्र (तस्य) सूक्ष्मेक्षिका च अपि विलोक्यते !

भावानुवादः—भगवान् जिनेश्वर के द्वारा यह सारा शास्त्र यथार्थदृष्टि से किसी न किसी रूप में निर्दिष्ट है । विज्ञान की दृष्टि से भी यह शास्त्र महत्त्वपूर्ण है । इसमें भगवान् की सूक्ष्म दृष्टि का भी पता चलता है । इसमें पूर्वापरका विरोध नहीं है । जैसा कि अन्यत्र देखा जाता है ।

अनेकतायां ननु चैकतैवम्, एकत्वरूपे बहुरूपतास्ते ।
स्वतन्त्ररूपेण चिरात्प्रवृत्तेः, परम्परा जैनसुसंस्कृतेष्वच ॥५॥

अन्वयः—स्वतन्त्ररूपेण चिरात्प्रवृत्तेः जैनसुसंस्कृतेः च परम्परा अनेकतायाम् ननु इयम् एकता एकत्वरूपे बहुरूपता च आस्ते ।

भावानुवादः—जन संस्कृति की निर्मल अक्षुण्ण परम्परा अनादिकाल से स्वतन्त्र रूप में पृथक् चली आ रही है । यहां अनेकता में एकता और एकता में अनेकता दृष्टिगोचर होती है । यह ऐतिहासिक परम्परा न होकर मानवजीवन की पवित्रतमधारा है ।

अनाद्यतन्ता च परम्परेयम्, विकासकालैरनधीतकाया ।
प्रवाहरूपेण यतः प्रवृत्ता, त्रिकालरूपा समताप्रधाना ॥६॥

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

प्रत्ययः—विकासकालैः अनधीतकाया इयम् परम्परा अनाद्यनन्ता च (अस्ति) ।
यतः प्रवाहरूपेण प्रवृत्ता (अतः) त्रिकालरूपा समताप्रधाना अस्ति ।

भावानुवादः—विकास और काल से अस्पृष्ट यह जैन परम्परा अनादि और अनन्त है, चूँकि यह प्रवाहरूप से सदा प्रवृत्त है । इसलिए तीनों कालों में रहने वाली तथा समता प्रधान है । यह योग्यता, अयोग्यता, अधिकता, न्यूनता, हीनता श्रेष्ठता सभी से परे है ।

समाजसृष्टिगुणकर्ममूला, साध्येऽपि साम्यं नहि भेदरूपम् ।
जीवे समाना, त्रिविधस्वरूपा, स्यात् संस्कृतिर्जैनपरम्परामु ॥७॥

प्रत्ययः—(अत्र संस्कृती) गुणकर्ममूला समाजसृष्टिः (अस्ति) । साध्ये अपि साम्यम् (अस्ति) । भेदरूपम् नहि । जीवे समाना च त्रिविधस्वरूपा जैनपरम्परामु (जैन) संस्कृतिः स्यात् !

भावानुवादः—जैनसंस्कृति में गुणकर्म के आधार पर समाजनिर्माण माना गया है । श्रमणसंस्कृति का साध्यविषयक आदर्श वह अवस्था है, जहाँ किसी प्रकार का भेदभाव नहीं रहता है । वह सभी जीवों की सत्ता की दृष्टि से समान समझती है । सत्ता की दृष्टि से वह समाज विषयक, साध्य विषयक तथा प्राणिजगत् के प्रति दृष्टिविषयक होने से तीन प्रकार की है । यह भी जैन-परम्परा की संस्कृति मानी जाती है ।

अस्यापि जीवस्य न पीडनं स्यात्, सर्वेषु भूतेषु सदात्मभावः ।
नो भेदवृत्तिः स्वपरप्रभागात्, मान्या सदा संस्कृतिरेव लोके ॥८॥

प्रत्ययः—कस्यापि जीवस्य पीडनं न स्यात् । सर्वेषु भूतेषु सदा आत्मभावः ।
स्वपरप्रभागात् भेद वृत्तिः न । एषा श्रमणसंस्कृतिः एव लोके मान्या (अस्ति) ।

भावानुवादः—विश्व का प्रत्येक प्राणी—मानव, पशु पक्षी—कीट पतंग वनस्पति आत्मा की सत्ता की अपेक्षा समान है । किसी को पीड़ित नहीं करना चाहिए । सभी जीवों में आत्मवत् भाव रखना चाहिये । यहाँ स्वपर का स्व-परान्तेष्टा अन्तेष्टा है । यह पृष्ठभूमि श्रमणसंस्कृति का सर्वस्व है । इसलिए केवल ही नोन्मान्य होनी चाहिये !

वेदाः प्रमाण न मत कदाचित्, तेषां च कर्ता नहि कोपि देवः ।
अपौरुषेयाः नहि सन्ति युक्त्या आप्तप्रणीताश्च जिनागमास्ते ॥९॥

अन्वयः—“अत्रवेदाः प्रमाणमिति” कदाचित् न मतम् । तेषां चकर्ता कोपि देवः नहि (अस्ति) । युक्त्याते वेदाः अपौरुषेयाः नहि सन्ति । ते जिनागमाः च आप्तप्रणीताः सन्ति ।

भावानुवादः—जैनसंस्कृति में वेदों को अपौरुषेयरूप में प्रमाण नहीं माना गया । उनका प्रणेता ईश्वर भी नहीं हो सकता । युक्तियों के द्वारा यह भी सिद्ध किया गया है कि वेद अपौरुषेय नहीं है । जिनागम तो आप्तपुरुष (सर्वज्ञ) प्रणीत होने से पौरुषेय है । यहाँ ये ही ग्रन्थप्रमाणभूत है । वेदादि नहीं है ।

स्वय श्रमेणोन्नतिमादधाति, समानभाव प्रकरोति नित्यम् ।
स्ववृत्तिजातं शमयत्यजस्रम्, श्रामण्ययुक्तो ननुसाधकोऽत्र ॥१०॥

अन्वयः—अत्र श्रामण्ययुक्तः साधकः श्रमेण स्वयम् उन्नतिम् आदधाति । नित्यम् समानभावम् प्रकरोति । अजस्रम् स्ववृत्तिजातम् शमयति ।

भावानुवादः—यहाँ श्रमणधर्म से युक्त साधक श्रम से स्वयम् उन्नति करता है । नित्य सभी जीवों पर समानभाव रखता है । और अपनी विविध वृत्तियों को शान्त करता है । इस प्रकार श्रमण शब्द के ये तीन अर्थ होते । १. श्रमण २. समन. ३. शमन । ऐसे श्रमण का अर्थ साधु लिया जाता है ।

श्रमः समः शान्तिरजस्रमत्र, विराजते संस्कृतितत्त्वमध्ये ।
पूर्णोन्नतेरात्महितस्य नित्यम्, सम्पूर्णविश्वस्य च बीजमास्ते ॥११॥

अन्वयः—अत्र संस्कृतितत्त्वमध्ये अजस्रम् श्रमः समः शान्तिः च विराजते । सम्पूर्णविश्वस्य पूर्णोन्नतेः आत्महितस्य च बीजम् आस्ते !

भावानुवादः—इस जैन संस्कृति के तत्त्व में लगातार परिश्रम-समता, तथा वृत्तियों को शान्त करना ये तीनों तत्त्व विराजमान हैं । सम्पूर्ण विश्व की पूर्णोन्नति स्वल्प आत्मा के विकास का बीज भी यही माना जाता है ।

त्रिकालतथ्याखिलहेतुभूता, निर्माणकार्ये जनजीवनस्य ।
परिष्कृतो योगविधानकर्त्री चाचारतत्त्वस्य महत्त्वपूर्ण ॥१२॥

अन्वयः—जैनसंस्कृतिः जनजीवनस्य निर्माणकार्ये त्रिकालतथ्याखिलहेतुभूता
आचारतत्त्वस्य परिष्कृतौ योगविधानकर्त्री महत्त्वपूर्ण च (अस्ति) ।

भावानुवादः—यह जैन संस्कृति जनजीवन के निर्माण करने में तीनों काल में
सत्यरूप से पूर्णकारक रूप है । आचारतत्त्व के परिष्कार में योग देने वाली है
और अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भी है ।

स्वतन्त्ररूपा च परम्परेयम्, समस्तजीवस्य हितावहापि ।
तस्याः समत्वस्य विकाशिकायाः, सिद्धान्तरूपं च विविच्यतेऽतः ॥१३॥

अन्वयः—इयं परम्परा च स्वतन्त्ररूपा समस्तजीवस्य हितावहा अपि (अस्ति) ।
एतः तस्याः समत्वस्य विकाशिकायाः (जैन संस्कृतेः) सिद्धान्तरूपं च विवि-
च्यते ।

भावानुवादः—यह जैनसंस्कृति की परम्परा स्वतन्त्र है । समस्त जीवों की भलाई
करने वाली है । इसलिए समता भाव का विकास करने वाली उस जैन संस्कृति
के सिद्धान्त का विवेचन किया जा रहा है ।

जीवन्तु जीवाः विविधाः जगत्याम्, बन्धो बधो नैव कदापि कार्यः ।
वायेन, वाचा, मनसा तथैव, जीवेत्स्वयं तानपि जीवयेत् ॥१४॥

अन्वयः—जगत्या विविधाः जीवाः जीवन्तु ! कदापि बधः बन्ध न एव कार्यः !
(वायेन वाचा मनसा अपि) तथा एव (मनुष्यः) स्वयम् जीवेत् । तान् जीवान्
अपि जीवयेत् !

भावानुवादः—संसार में अनेक प्रकार के जीव जीवित रहे । शरीर, वचन, मन,
और भी वही उनका बध, बन्ध आदि हिंसात्मक कार्य नहीं करना चाहिये ।
मनुष्य को चाहिये कि वह स्वयं जीये और उनको भी जीने दे !

अन्वयः—केन्द्रमिदं विधाय, सत्यं तथाऽस्तेयमिमे निदिष्टे ।
अपि परिशील्यते व्रतानि शेषाणि मतानितानि ॥१५॥

अन्वयः—इदम् अहिंसन केन्द्रम् विधाय इमे सत्यं तथा अस्तेयम् निदिष्टे ! सद्-
ब्रह्मचर्याऽपरितोग्रहौ च तानि शेषाणि च व्रतानि मतानि !

भावानुवादः—इस अहिंसा को केन्द्र बनाकर सत्य तथा अस्तेय का निर्देश किया गया है । इसी प्रकार सद् ब्रह्मचर्य अपरिग्रह आदि शेष व्रतों का भी निर्देश किया गया है ।

ग्रन्थिः परं नाम परिग्रहस्य, रुद्धं तथा सर्वविकासमार्गम् ।
तद्भेदनस्यैवकृते विशेषः, कृतोऽस्ति बीरेणहितोपदेशः ॥१६॥

अन्वयः—परिग्रहस्य परं नाम ग्रन्थिः (अस्ति) । तथा सर्वविकासमार्गम् रुद्धम् ।
तद् भेदनस्य एव कृते बीरेण विशेषः उपदेशः कृतः अस्ति !

भावानुवादः—परिग्रह का दूसरा नाम ग्रन्थि भी है । जितनी अधिक गांठ होगी उतना ही अधिक परिग्रह भी होगा । उसी ग्रन्थि के भेदन के लिए भगवान् महावीर ने विशेष उपदेश दिया है ।

परिग्रहेणैवनिपातजातम्, संजायते जीवचयस्य नित्यम् ।
शान्त्यर्थमस्मिन्भुवनेसमन्तात्, समाश्रयः स्यादपरिग्रहस्य ॥१७॥

अन्वयः—जीवचयस्य परिग्रहेण एव निपातजातम् नित्यम् संजायते ! अस्मिन्
भुवने समन्तात् शान्त्यर्थम् अपरिग्रहस्य समाश्रयः स्यात् ।

भावानुवादः—सम्पूर्ण जीवों का प्रायः परिग्रह के कारण ही सदा पतन होता है । इसलिए इस संसार में चारों तरफ पूर्ण शान्ति के लिए अपरिग्रह का समाश्रय लेना चाहिये । विविध वस्तुओं के संग्रह से पतन होता है । उन्नति के लिए उनका यथास्थान परित्याग करना परमावश्यक है ।

कार्यस्य हेतुर्भवतीहलोके, हेतुं विनानैव च कार्यजातम् ।
भूतं निदानं ननुवर्तमाने, तत्कारणं भाविपदस्य नूनम् ॥१८॥

अन्वयः—उहलोके कार्यस्य हेतुः भवति । कार्यजातम् हेतुम् विना न च एव ।
(भवति) । वर्तमाने ननु भूतम् निदानम् । भाविपदस्य नूनम् तत्कारणम्
(भवति) ।

भावानुवादः—कर्म के बिना किसी प्रकार का फल नहीं मिलता है । इसलोक में कार्य का कोई कारण अवश्य होता है । क्योंकि हेतु के बिना कोई कार्य होता ही नहीं है । कर्मवाद का अर्थ यही है कि वर्तमान का निर्माण भूत के आधार पर होता है और भविष्य का निर्माण वर्तमान के आधार पर सम्पन्न होता है ।

निर्माणजात सकलं निजात्तम्, मर्यादयेच्छा परमं स्वतन्त्रा ।

द्वन्द्वात्मकान्तः क्रियायैव कर्म, तस्याः समाप्तिर्हि विमुक्तिरेव ॥१९॥

अर्थः—सकल निर्माणजातम् निजात्तम् (अस्ति) । मर्यादया इच्छा परम स्वतन्त्रा (अस्ते) । द्वन्द्वात्मकान्तः क्रियायैव कर्म । तस्याः (क्रियायाः) समाप्तिः हि विमुक्तिः एव ।

भावानुवादः—सम्पूर्ण निर्माण कार्य आत्माधीन है । जैनपरम्परा निर्यातिवाद में विश्वास न करके इच्छा स्वतन्त्रता एवं सत्पुरुषार्थ को महत्त्व देती है । इस प्रकार जैनदर्शन का कर्मवाद चैतन्य और जड के समिश्रण द्वारा अनादिफालीन परम्परा से विधिवत् अग्रसर होती हुई एक प्रकार की द्वन्द्वात्मक आन्तरिका लीन है । इस क्रिया की समाप्ति ही मोक्ष है !

अनेकधर्मात्मकवस्तु सत्त्वादपेक्षयाबोध जनिर्जनानाम् ।

सिद्धान्तरूपे महितोविभाति, स्याद्वादसिद्धान्तजयोजगत्याम् ॥२०॥

अर्थः—अनेकधर्मात्मक वस्तुसत्त्वात् जनानाम् बोधजनिः अपेक्षया (अस्ति) । सिद्धान्तरूपे (स स्याद्वादः) स्वीकृतः विभाति । जगत्याम् स्याद्वादसिद्धान्तजः (अस्ति) ।

भावानुवादः—वस्तु के अनेक धर्मात्मक होने से मनुष्यों को लगना बोध अपेक्षा में ही होता है । अतः सिद्धान्तरूप में स्यादवाद स्वीकार किया गया है । इससे स्याद्वाद की विजय सर्वत्र है । अनेकान्तवाद का नाम अपेक्षा में स्यादवाद भी है ।

प्रभाषितानेन विचारधारा, सर्वापि जैनस्य च यावत्तीयम् ।

नैकान्तदृष्टिर्ननु तत्त्वबोधे, स्याद्वाददृष्टी नयवादकायः ॥२१॥

अन्वयः—अनेन (अनेकान्तवादेन) जैनस्य इयम् यावती सर्वा अपि विचारधारा प्रभाविता (अस्ति) । तत्त्वबोधेननु नैकान्तदृष्टिः स्याद्वाददृष्टौ नयवादकासः (अस्ति) ।

भावानुवादः—अनेकान्तवाद से जैन परम्परा की सभी विचारधाराएं प्रभावित हैं । ऐसा कोई क्षेत्र नहीं जहाँ अनेकान्तदृष्टि की छाप न हो । तत्त्वबोध में भी अनेकान्तवाद ही है । स्याद्वाद की दृष्टि के आधार पर ही नयवाद का विकास हुआ है । स्याद्वाद और नयवाद जैनपरम्परा की अमूल्य सम्पत्ति हैं ।

लोकस्यरूपं जिनदर्शनेषु, पंचास्तिकायात्मकमेवमान्यम् ।

सत्त्वद्रव्येषु न भेदवृत्तिः, तादात्म्यसम्बन्धनमेव सिद्धम् ॥२२॥

अन्वयः—जिनदर्शनेषु लोकस्य रूपम् पंचास्तिकायात्मकम् एव मान्यम् । सत्त्वद्रव्येषु भेदवृत्तिः न । ततः तादात्म्यसम्बन्धनम् एव सिद्धम् !

भावानुवादः—जिनदर्शन में लोक का रूप पंचास्तिकायात्मक ही माना गया है । धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय, जीवास्तिकाय तथा पुत्रदगलास्तिकाय । सत् और तत्त्वों में भी कोई भेद नहीं है । दोनों को एकार्थक माना गया है । सत् और द्रव्य का सम्बन्ध तादात्म्य (अभेद) है । ऐसा सिद्ध होता है ।

जीवाः अजीवाश्चपृथक् स्वभावाः, समानरूपेण च सद्द्विशिष्टाः ।

उत्पत्तिनाशादनु नित्ययुक्तम्, सत्त्वस्वरूपं गुणपर्ययतत् ॥२३॥

अन्वयः—पृथक् स्वभावाः अपि जीवाः अजीवाः च समानरूपेण च सद्द्विशिष्टाः (सन्ति) । सत्त्वस्वरूपम् उत्पत्तिनाशादनु नित्ययुक्तम् (अस्ति) । तत् गुणपर्ययम् (भवति) ।

भावानुवादः—जीव तथा अजीव दोनों भिन्न स्वभाव होकर भी सत् रूप में समान हैं । न जीव अजीव हो सकता है । और न अजीव जीव बन सकता है । नत्ता उनका स्वभाव भेद दूर नहीं कर सकती । सत् उत्पाद व्यय और नित्य युक्त है । इन प्रकार द्रव्य गुण-पर्याय वाला है । उत्पाद व्यय पर्याय है । औद्योगिक गुण का सूचक है ।

नो सर्वथानश्यति वस्तुजातस्योत्पद्यते चैव नवीनरूपम् ।

विनाशनोत्पादनमध्यनित्यम्, एकत्वरूपं स्थिरमेव मान्यम् ॥२४॥

अन्वयः—वस्तुजातम् सर्वथा नो नश्यति । नवीनरूपं च न उत्पद्यते एव ।
विनाशनोत्पादनमध्यनित्यम् (भवति) । अतः एकत्वरूपम् स्थिरम् एव मान्यम् !

भावानुवादः—वस्तु में व्यय और उत्पत्ति के रहते हुए भी वह सर्वथा नष्ट नहीं होती है और न सर्वथा नवीन ही उत्पन्न होती है । विनाश और उत्पाद के बीच एक प्रकार की स्थिरता रहती है जो न नष्ट ही होती है और न उत्पन्न । यह जो स्थिरताया एकरूपता है, वही ध्रौव्य है, नित्यता है ।

सत्त्वं कदाचित्तनुनित्यमेव, मनित्यमेतत्तु कथंचिदेव ।

गुणस्य हेतोः प्रथमं तथैव, पर्यायदृष्ट्या परमत्र बोध्यम् ॥२५॥

अन्वयः—सत्त्वम् कदाचित् ननुनित्यम् एव । एतत्तु कथंचिद् एव अनित्यम् । अत्र
गुणस्य हेतोः प्रथमम् (भवति) । तथा एव पर्यायदृष्ट्या परम् बोध्यम् !

भावानुवादः—इस प्रकार जैनदर्शन में सत् एकान्त रूप से नित्य या अनित्य नहीं माना गया है । वह कथंचित् नित्य है और कथंचित् अनित्य है । गुण कथवा अन्वय की अपेक्षा से वह नित्य है, और पर्याय की दृष्टि से वह अनित्य है ।

नामान्यमर्थं प्रकटीकरोति, द्रव्यं च पक्षान्तरयेव जातिम् ।

पर्यायशब्दे न विशेष बोधो, व्यक्ति च वक्तृतीत्यथवाविबोध्यम् ॥२६॥

अन्वयः—द्रव्यम् च सामान्यम् अर्थम् प्रकटीकरोति । पक्षान्तरे जातिम् एव !
पर्यायशब्देन विशेषबोधः (भवति) । अथवा (स) व्यक्तिं च वक्ति इति
विबोध्यम् !

भावानुवादः—द्रव्य शब्द के अनेक अर्थ होते हैं । जैनसाहित्य में द्रव्य शब्द का
अनेक नामान्य के लिए हुआ है । अथवा जाति को प्रकट करने के लिए हुआ
है । पर्याय शब्द से विशेष अथवा व्यक्ति का बोध होता है । ऐसा मानना
चाहिये ।

ज्ञानात्मनोरेवमभेदभेदौ, पर्यायिनाशेनतुवस्तुनाशः ।

अभेदरूपं ननु वस्तुदृष्ट्या, पर्यायरूपेण च भेदसिद्धिः ॥२७॥

अन्वयः—एवम् ज्ञानात्मनोः अभेदभेदौ (भवतः) । पर्यायिनाशे वस्तुनाशः ननु । द्रव्यदृष्ट्या तयोः ननु अभेदरूपं । पर्यायरूपेण च तयोः भेदसिद्धिः (मान्या) !

भावानुवादः—इस प्रकार से ज्ञान और आत्मा का कथंचिद् भेद तथा कथंचित् अभेद मानना चाहिये । पर्याय के नाश होने पर भी वस्तु का सर्वथा नाश नहीं होता है । द्रव्यदृष्टि से ज्ञान तथा आत्मा का अभेद तथा पर्यायदृष्टि से दोनों का भेद मानना चाहिये । ज्ञान आत्मा का एक परिणाम है । वह सदैव बदलता रहता है । किन्तु आत्मा द्रव्य तो वही रहता है ।

भेदस्ययत्स्थानमलं निदिष्टम्, तदेव तद् भिन्नकृतेपि बोध्यम् ।

स्वभावमात्रेण मिथो विलग्नौ ताभ्यां च सम्बन्धविकल्पन नो ॥२८॥

अन्वयः—भेदस्ययत् स्थानम् अलं निदिष्टम् । तत् एव तत् भिन्नकृते (अभेदस्य) अपि बोध्यम् । तौ (भेदाभेदौ) स्वभावमात्रेण मिथः विलग्नौ (स्तः) । ताभ्यां च सम्बन्धविकल्पनं नो !

भावानुवादः—तत्त्व की दृष्टि से जो स्थान भेद का है वही स्थान अभेद का भी है । ये दोनों स्वभाव से ही एक दूसरे से मिले हुए हैं । इसके लिए किसी सम्बन्ध की कल्पना आवश्यक नहीं है । दोनों परस्पर इस ढंग से मिले हुए हैं कि एक के बिना दूसरे की उपलब्धि नहीं हो सकती । वस्तु में दोनों का अविच्छेद सम्बन्ध है । जहां भेद है वहां अभेद है । जहां अभेद है वहां भेद है ।

तत्त्वं कथंचित् सदृशं कथंचित्, वैषम्यक वाच्यमवाच्यमेवम् ।

तथैव सदसद् कथनं च युक्तम् धर्माश्च सर्वे ननु वस्तुनस्ते ॥२९॥

अन्वयः—तत्त्वं कदाचित् सदृशम् कथंचित् वैषम्यकम्, एवम् कथंचित्वाच्यम् कथंचित् अवाच्यम् (अस्ति) । तथा एव कथंचित् सत् असत् कथनं च युक्तं (अस्ति) । ते सर्वे धर्माः च ननु वस्तुनः (सन्ति) ।

भावानुवादः—तत्त्व कथंचित् सदृश हैं । कथंचित् विसदृश हैं । कथंचित् वाच्य है । कथंचित् अवाच्य है । कथंचित् सत् कथंचित् असत् है । ये जितने भी धर्म हैं वे वस्तु के अपने धर्म हैं । इन धर्मों का कहीं बाहर से सम्बन्ध स्थापित नहीं होता है : वस्तु स्वयं सामान्य-विशेष भिन्न-प्रभिन्न, एक और अनेक नित्य एवम् क्षणिक है ।

सामान्यमेतन्न विनाविशेषम्, तथाविशेषोऽपिनतद्विहीनः ।
समन्वयो द्रव्यमपीह बोध्यम् विशेषसामान्यसुरूपयोश्च ॥३०॥

अन्वयः—एतत् सामान्यम् विशेषं बिना न । तथा विशेषः अपि तद्विहीनः न ।
इह विशेषसामान्यसुरूपयोः समन्वयः च द्रव्यं अपि बोध्यम् !

भावानुवादः—कोई भी सामान्य विशेष के बिना उपलब्ध नहीं होता और कोई भी विशेष सामान्य के बिना उपलब्ध नहीं होता । सामान्य विशेष रूप का समन्वय ही द्रव्य है । ऐसा जानना चाहिये । कोई भी वस्तु इन दोनों रूपों के बिना उपलब्ध नहीं हो सकती है ।

सामान्यरूपे ननु द्रव्यमेकम्, भेदस्यदार्तापि च नैवकापि ।
द्रव्यं च सत्तत्त्वमपीह बोध्यम्, नय च संग्राहकमेत्य सत्यम् ॥३१॥

अन्वयः—सामान्यरूपे ननु द्रव्यम् एकम् (अस्ति) । भेदस्य कापि दार्तापि च न एव । द्रव्यम् च सत् तदेव सत्त्वम् अपि बोध्यम् । संग्राहक नयम्, एत्य (इदं ननु) सत्यम् अस्ति !

भावानुवादः—जहां तक द्रव्य सामान्य का प्रश्न है सब एक हैं । वहां किसी प्रकार की भेद कल्पना उत्पन्न नहीं होती है । जो द्रव्य हैं, यद् सत् है । यही तत्त्व है । सत्ता सामान्य की दृष्टि से जड़ और भिन्न एक और अनेक सामान्य और विशेष, गुण और पर्याय सब एक हैं । यद् दृष्टिकोण संसार की दृष्टि से है ।

नेरत्ननेरान्तिनिषेधकार्यम्, प्रयोजनाभाव उपेक्षणं ग्यात् ।
नेरत्ननेरस्य च दर्शनेनाऽऽनेकत्वभावेपि नरेकननेव ॥३२॥

अन्वयः—(संग्रह नये) भेदस्य निषेधकार्यम् न एव (अस्ति) प्रयोजनाभावे तस्य उपेक्षणं स्यात् । भेदे अपि अभेदस्य च दर्शनेन अनेकत्वभावे अपि तदा एकता एव ।

भावानुवादः—अभेदवादी संग्रहनय भेद का निषेध नहीं करता, अपितु प्रयोजन के अभाव में उसकी उपेक्षा करता है । भेद को अपने क्षेत्र से बाहर समझता है । भेद में भी अभेद के देखने से अनेकता में भी एकता दिखाई देती है । इस नय का विषय सत्ता सामान्य है । यहाँ एकता का ग्रहण होता है । सारे भेद स्वरूप से सत् होते हुए भी अभेद रूप से प्रतिभासित होते हैं । यहाँ द्रव्य अथवा तत्त्व एक है ।

तत्त्वं कथंचिद् सदृशं तथैव, सादृश्यहीनं च कथंचिदेव ।

वाच्यं ह्यवाच्यं च तथा कथंचिद् सत्त्वं कथंचिच्च तथाप्यसत्त्वम् ॥३३॥

अन्वयः—तत्त्वं कथंचित् सदृशम् तथा एव कथंचित् सादृश्यहीनम् च । कथंचित् वाच्यम् तथा अवाच्यम्, कथंचित् सत्त्वं कथंचित् च तथापि असत्त्वम् इति (वर्तते) ।

भावानुवादः—संग्रह नय की प्रधानता स्वीकार करने पर द्रव्य एक ही है और सत्ता सामान्य के रूप में है । तत्त्व कथंचित् सदृश, असदृश वाच्य-अवाच्य सत् तथा असद् है । ऐसा अनेकान्तवाद में माना जाता है ।

द्वैतस्य दृष्ट्या च विभागमेति, द्रव्यं च जीवः परतोऽप्यजीवः ।

चैतन्यधर्मः प्रथमस्तथैव, तदन्यथाजीवपदं निधेयम् ॥३४॥

अन्वयः—द्रव्यं द्वैतस्य दृष्ट्या च जीवः परतः अजीवः च इति विभागम् एति । प्रथमः चैतन्यधर्मः तथा एव अजीवपदम् तदन्यथाऽ (अचैतन्यधर्मः) निधेयम् !

भावानुवादः—द्रव्य द्वैतदृष्टि से जीव और अजीव के रूप में विभाग को प्राप्त करना है । चैतन्य धर्म वाला जीव है और उससे विपरीत अजीव होता है । ऐसा समझना चाहिये । चैतन्य लक्षण वाले द्रव्यविशेष जीव और उसमें विपरीत द्रव्यविशेष अजीव के अन्तर्गत हैं ।

ग्रहपि जीवश्च तथाप्यजीवो रूपी तथैवायमरूप एव ।

सरूपद्रव्यं ननु पुद्गलत द्रूपिणश्चापि चतुर्विभेदाः ॥३५॥

अन्वयः—अरूपिजीवः च तथापि अजीवः रूपी तथा एव अरूपः एव । तत् सरूप द्रव्यम् ननु पुद्गलम् । अरूपिणः च अपि चतुर्विभेदाः (सन्ति) ।

भावानुवादः—जीवद्रव्य अरूपी है । अजीव द्रव्य के दो भेद किये गये हैं । रूपी और अरूपी । रूपी द्रव्य को पंचास्तिकाय पुद्गल कहा गया है । अरूपी के पुनः चार भेद होते हैं । पंचास्तिकाय के साथ षष्ठ काल द्रव्य भी किन्हीं आचार्यों ने माना है । इस प्रकार कुल छह द्रव्य हो जाते हैं ।

षड्भेदद्रव्य भवतीतिमान्यम्, जीवस्तथा पुद्गलधर्मरूपौ ।

अधर्म आकाशमितश्च कालः, पंचापि पूर्णानिसदास्तिकायाः ॥३६॥

अन्वयः—षड्भेदद्रव्य भवति इति मान्यम् । जीव तथा पुद्गलधर्मरूपौ । अधर्मः आकाशम् इतः च कालः इति पंचापि पूर्णानि सदास्तिकायाः (सन्ति) ।

भावानुवादः इस प्रकार द्रव्य के कुल ६ भेद हैं । जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश तथा काल । इनमे से प्रथम पाँच द्रव्य अस्तिकाय हैं । जैसे जीवास्तिकाय पुद्गलास्तिकाय धर्मास्तिकाय अधर्मास्तिकाय तथा आकाशास्तिकाय । काल अस्तिकाय नहीं होता है ।

बहुप्रदेशस्य समूह एव निर्दिश्यते तत्त्वपथेऽस्तिकायः ।

यनोहिकालो ननु द्रव्यमेकम् ततस्तु नैवं सहिचास्तिकायः ॥३७॥

अन्वयः—तत्त्वपथे अस्तिकायः बहुप्रदेशस्य समूह एव निर्दिश्यते । यतः हि कालः एकम् द्रव्यम् ननु । ततः तु सहि च एवम् अस्तिकायः न ।

टिप्पणीः—जिन आचार्यों ने काल को स्वतन्त्र द्रव्य माना वे उसके भेद भी करते हैं ।

भावानुवादः—तत्त्वविवेचन के मार्ग में अस्तिकाय अनेक प्रदेशों का समूह कहा जाता है । काल आपेक्षिक है जिसका स्वतन्त्र अस्तित्व नहीं है । वह द्रव्य एक न होकर अनेक हैं । इसलिए वह अस्तिकाय नहीं हैं । घर्मादिद्रव्यों के समान काल एक द्रव्य नहीं है । अतः उसे अनस्तिकाय कहा गया है । अस्तिकाय अनस्तिकाय का यही स्वरूप है ।

चार्वाकमतम्:—

भूतस्य संक्रान्तिविशिष्टरूप, आत्मेति तत्त्वन्न पृथक् स्वतन्त्रम् ।
यथा च मद्यं बहुवस्तुयोगैस्तथा च चैतन्यमपीह भूतैः ॥३८॥

अन्वयः—आत्मा भूतस्य संक्रान्तिविशिष्टरूपः इति आत्मा पृथक् स्वतन्त्रतत्त्वम् न । यथा बहुद्रव्ययोगैः मद्यं (भवति) । तथा च इह भूतैः चैतन्यम् अपि ।

भावानुवादः—चार्वाकमत में भौतिक तत्त्वों के विशिष्ट संयोग रूप ही आत्मा है । जीव की स्वतन्त्र सत्ता नहीं है । जिस प्रकार नानाद्रव्यों के संयोग से सुरा में मादकता उत्पन्न हो जाती है । वैसे ही भूतों के विशिष्ट संयोग से चैतन्य भी पैदा हो जाता है ।

प्रत्यक्षप्रामाण्यमतं च मान्यम्, न विद्यतेऽन्यच्च पदार्थबोधे ।
न दृश्यते तेन कदापि लोके, आत्मेति चार्वाकमतस्यसारः ॥३९॥

अन्वयः—पदार्थबोधे प्रत्यक्षप्रामाण्यमतं च मान्यम् । ततोऽन्यत् न विद्यते । तेन (प्रत्यक्षेण) लोके आत्मा कदापि न दृश्यते । इति चार्वाकमतस्य सारः (अस्ति) ।

भावानुवादः—चार्वाकमत में पदार्थ के बोध में प्रत्यक्ष प्रमाण ही माना जाता है । उसके अतिरिक्त अन्य प्रमाण नहीं है । आत्मा नहीं है, क्योंकि उसका इन्द्रिय से प्रत्यक्ष नहीं होता है । घट है क्योंकि उसका इन्द्रिय से प्रत्यक्ष होता है । जो इन्द्रिय ग्राह्य नहीं होता वह असत् होता है । जैसे आकाशकुमुद । आत्मा भी इन्द्रिय ग्राह्य न होने से नहीं है ।

आत्मा च नैवास्ति यतो न दृश्यः, न विद्यते सन् घटतुल्यरूपी ।

अन्नेन्द्रियग्राह्यमपीह लोके, तन्नैव मान्यं गगनारविन्दम् ॥४०॥

अन्वयः—यतः आत्मा च दृश्यः न एव (न अस्ति) । सघटतुल्यरूपी सन् न विद्यते । इहलोके यत् इन्द्रियग्राह्यम् न । तत् गगनारविन्दम् इव न एव मान्यम् !

भावानुवादः—चार्वाकमतं च किं आत्मा दिखाई नहीं देता है । इसलिए वह नहीं है । जैसे घट विद्यमान होते हुए दृष्टिपथ में आता है वैसा आत्मा नहीं आता है । इस लोक में जो इन्द्रियग्राह्य नहीं है, वह आकाशकमल के समान नहीं है । ऐसा मानना चाहिये । घटरूप में परिणतपरमाणु दृश्य होते हैं । इस-लिए वे हैं ।

मदे च शक्तिर्ननु द्रव्ययोगादुत्पद्यते नव्यसरूप एव ।

तथैव भूतस्य विशिष्टयोगैरात्माभिरवितः चितिशक्तिरूपा ॥४१॥

अन्वयः—यथा मदे च द्रव्ययोगात् नव्यसरूपे एव ननु शक्तिः उत्पद्यते । तथा एव भूतस्य विशिष्टयोगैः चितिशक्तिरूपा आत्माभिरवितः (भवति) ।

भावानुवादः—जैसे मद द्रव्य के योग से नव्य रूप में ही मादकताशक्ति उत्पन्न होती है । उसी प्रकार भूतों के विशिष्ट मेल से चैतन्यशक्ति रूप आत्मा की अभिरवित होती है । यह जडवादी मान्यता है ।

आत्मा च नास्तीन्द्रियबोध्यरूपो, मान्यो ह्यसन्नेव च तर्कदृष्ट्या ।

रूपे घटस्यागतिमाप्य दृष्टाः, प्रत्यक्षभाजः परमाणवेस्ते ॥४२॥

अन्वयः—आत्मा च इन्द्रियबोध्यरूपः न अस्ति । (अतः) च तर्कदृष्ट्या हि अस्ति एव मान्यः । घटस्य रूपे आगतिम् आप्य ते परमाणवः प्रत्यक्षभाजः सन्ति ।

भावानुवादः—चार्वाकमत में आत्मा इन्द्रियग्राह्य नहीं है । इसलिए तर्कदृष्टि में भी नहीं है । ऐसा ही मानना चाहिये । कोई यह कहता है कि प्रगु यद्यपि इन्द्रियग्राह्य का विषय नहीं है । फिर भी वह सत् है । ऐसे ही आत्मा को मानना चाहिये । यह कथन उचित नहीं है । वे परमाणु घट के रूप में

आकर इन्द्रिय प्रत्यक्ष का विषय होते हैं; किन्तु आत्मा कार्यरूप में परिणत होकर इन्द्रियप्रत्यक्ष नहीं होती है ।

आत्मानुमायाः विषयो न जातु, प्रत्यक्षपूर्वा ननु सामता च ।

तथोपपत्तिर्न च विद्यतेऽत्र नैवागमः कोऽपि पृथु प्रमाणम् ॥४३॥

अन्वयः—आत्मा अनुमायाः जातु विषयः न । सा च प्रत्यक्षपूर्वा ननु मता च ।

अत्र अथोपपत्तिः न च विद्यते । कोपि आगमः पृथु प्रमाणम् न एव ।

भावानुवादः—चार्वाकमत—आत्मा अनुमान का विषय नहीं है । वह प्रत्यक्षपूर्वक होता है । यहां अविनाभावका ग्रहण तथा स्मरण नहीं है । फिर अनुमान कैसे हो सकता है ? इसमें आगम का भी कोई विशिष्ट प्रमाण नहीं है । क्योंकि वह भी प्रत्यक्षपूर्वक ही होता है ।

आत्मसम्बन्धी चार्वाकमतनिरासः—

चार्वाक ने यह तर्क दिया है, कि पाचभौतिक तत्त्वों के मिलन से चैतन्यप्रकट होता है । यह तर्क सही नहीं है । इस विषय में जो मदशक्ति का उदाहरण दिया है । उसी से उसका निरसन हो जाता है । मादकद्रव्यों के प्रत्येक द्रव्य में मादकता पाई जाती है । इसलिए उनके समुदाय में भी मादकता होती है, किन्तु पचभौतिक तत्त्वों के प्रत्येक में अलग-अलग रहने पर चैतन्य नहीं पाया जाता, तो उनके परस्पर मिलने पर वह कैसे पाया जा सकता है । यह चैतन्य के विषय में निरर्थक तर्क है । जो हास्यास्पद है । दूसरी बात यह है कि यदि पचभौतिक तत्त्वों से ही चैतन्य पैदा हुआ तो आँख, कान, नाक, सभी शरीर के अवयवों में वह चैतन्य समान रूप से रहा हुआ है । तब वैसी स्थिति में आँख से देखना ही होता है । सुनना नहीं होता है । कान से सुनना ही होता है । देखना नहीं होता है । इसी प्रकार प्रत्येक इन्द्रिय का विषय एक दूसरी इन्द्रिय से भिन्न है । एक दूसरी इन्द्रिय का कार्य अन्य नहीं कर सकती । ऐसी स्थिति में महज स्पष्ट हो जाता है; कि भौतिक तत्त्वों में भिन्न चैतन्य-तत्त्व जो कि विज्ञानवान् है । उसने अपनी अध्यक्षता में भौतिक तत्त्वों के माध्यम से शरीर निर्माण किया और उस निर्मिति में अनग विषयों को ग्रहण करने वाली इन्द्रियों की पृथक् पृथक् रचना की । इन्द्रियों में भौतिक तत्त्वों की समानता होने पर भी विषयग्रहण करने की भिन्नता विज्ञानवान् चैतन्य ने

निमित्त की है। वह चैतन्य इन पांच इन्द्रियों से विभिन्नरूप से विषयग्रहण करने वाला विज्ञानवान् पंचभूतों से अतिरिक्त स्वतन्त्र चेतन तत्त्व है, जिसको आत्मा, जीवादि से अभिहित किया जाता है। उस चेतनतत्त्व के प्रयाण कर जाने पर पंचभौतिक तत्त्वों का पिण्ड ऐसा ही पड़ा रहता है। इन्द्रियां भी दृष्टिगत होती हैं; पर इनसे काम लेने वाला नहीं रहने से वे बेकाम होकर स्वयं विषयग्रहण में समर्थ नहीं होती हैं। यदि पांचभौतिक पिण्डस्वरूप ही चैतन्य होता तो मुर्दा शरीर के अवयव भी अपने-अपने विषय का काम करते; पर ऐसा नास्तिक वादी भी नहीं मान सकता। अतः उसके स्वयं के उद्धरण से ही स्वयं का मत स्वतः ही खण्डित हो जाता है। इस प्रकार उनके सभी तर्कों का कोई महत्त्व नहीं है।

उनका यह कथन कि केवल एक प्रत्यक्ष ही प्रमाण है यह भी ठीक नहीं है। क्योंकि केवल प्रत्यक्षप्रमाण से चार्वाक भी अपना प्रत्यक्ष लोकव्यवहार नहीं चला सकता। सामने व्यक्ति आकर खड़ा है। बोल नहीं रहा है। लेकिन शरीर के अंगों से चेष्टा कर रहा है। उन चेष्टाओं को तो प्रत्यक्ष देखा जाता है; पर वे चेष्टाएं किस भाव का सूचन कर रही हैं उसे नास्तिक वादी प्रत्यक्ष नहीं देख सकता। क्योंकि वे भावदृष्टि से अग्राह्य हैं। वह उन चेष्टाओं से अनुमान करता है और उस व्यक्ति के भावों को अनुमान से समझ कर उसके साथ व्यवहार करता है। यह अनुमान उसे स्वीकृत करना पड़ता है। उसके बिना उसका कार्य कभी नहीं चल सकता है। इस तरह आत्मा भी अनुमान प्रमाण से सिद्ध हो जाती है। अनुमान से प्रत्यक्षलिंग चाहिए और वह स्वानुभूति रूप सुख दुःख वेदन के रूप में प्रत्यक्ष है। उसीको ध्यान में रखकर अग्न्य के मुख दुःख वेदन रूप आत्मा को जाना जा सकता है। जिस आत्मा में दुःख होता है। उसकी शारीरिक क्रियाएं उसी रूप में चेष्टाएं करती हैं। वे व्यक्ति की दृष्टि में स्पष्ट होती हैं। उनसे उस व्यक्ति में सुख दुःख की वेदना है यह अनुमान प्रमाण से स्वतः स्पष्ट हो जाता है। आगम ग्रन्थों "एग्रे आया" एवं "उपयोगो जीव लक्षणम्" इत्यादि उल्लेख आगमों में स्पष्ट साक्षात् भी विद्यमान होने से आत्मा की सिद्धि जडतत्त्व से भिन्न चैतन्य तत्त्व के स्वतः होती है। वैसे चक्षु आदि को भी सांव्यावहारिक प्रत्यक्ष माना गया है। इति

उत्तर पक्ष जैनः—

यदुक्तमेतन्न कदापि युक्तम्, अभाव एवात्मन एभिस्वतः ।

प्रमाणजातैश्चविधीयतेऽत्र, जैनानुसारं नियतात्मसिद्धिः ॥४४॥

अन्वयः—एभिः आत्मनः अभाव एव उक्तः । यत् एतत् उक्तम् तत् कदापि न युक्तम् । अत्र जैनानुसारम् प्रमाणजातैः च नियतात्मसिद्धिः विधीयते !

भावानुवादः—चार्वाक आदि ने आत्मा का अभाव ही कहा ही । उनका यह कथन युक्त नहीं है । अब इस विषय मे जैनदर्शन के अनुसार प्रमाणों के द्वारा आत्मा की सिद्धि की जा रही है ।

तत्त्वस्य सिद्धौ न मतं प्रमाणम्, प्रत्यक्षमेवेति च बोधनीय- ।

मात्मा स्वयंसिद्ध इतीरितं च तस्मात्सुखादेर्भवतीह सिद्धिः ॥४५॥

अन्वयः—तत्त्वस्य सिद्धौ प्रत्यक्षम् एव प्रमाणम् इति मतम् न बोधनीयम् । आत्मा स्वयंसिद्धः इति ईरितम् च । तस्मात् इह सुखादेः सिद्धिः भवति ।

भावानुवादः—तत्त्वों की सिद्धि में प्रत्यक्ष ही प्रमाण है ऐसा नहीं मानना चाहिये । आत्मा स्वयं सिद्ध है । ऐसा कहा गया है । इसलिए यहाँ सुख आदि की सिद्धि होती है । सुख दुःखादि को सिद्ध करने के लिए किसी अन्यप्रमाण की आवश्यकता नहीं है ये सब आत्मपूर्वक ही हो सकते हैं ।

अहं प्रतीत्या, बहुसंशयादेः, चैतन्यरूपेर्बहुभिर्गुणैश्च ।

संवेदनेच्छाकृतिभोगवृत्त्या, सिद्धिविधेयात्मपदस्य नित्यम् ॥४६॥

अन्वयः—अहं प्रतीत्या, बहुसंशयादेः चैतन्यरूपैः बहुभिः गुणैः च, संवेदनेच्छाकृतिभोगवृत्त्या नित्यम् आत्मपदस्य सिद्धिः विधेया !

भावानुवादः—“अहं” प्रतीति से, बहु संशयादि से चैतन्य बहुत गुणों से, संवेदन, इच्छा, कृति तथा भोगवृत्ति से, आत्मपद की सिद्धि करनी चाहिये । अहम् प्रतीति का आधार आत्मा है अन्य नहीं ! यदि संशयी आत्मा नहीं तब “हैं” या नहीं” यह मस्य वहाँ से उत्पन्न होगा ? जानादि गुणों के अनुभव से

आत्मा प्रभूति प्रत्यक्ष से सिद्ध है । संवेदन, इच्छा, कृति, भोगवृत्ति से भी आत्मा की सिद्धि होती है । आत्मा के बिना उनकी स्थिति सम्भव नहीं है ।

शब्दस्य धर्मो ननु चेतनेयम्, बोधात्मिका व्यापृतिरेवकापि ।
उत्पादहानिस्थिरसत्त्वमेयाः धर्माश्च तत्रैव समुल्लसन्ति ॥४७॥

प्रत्ययः—जीवस्य धर्मः ननु इयम् चेतना एव । सा बोधात्मिका कापि व्यापृतिः
एव । उत्पादहानिस्थिरसत्त्वमेयाः धर्माः च तत्र एव समुल्लसन्ति ।

भावानुवादः—जीव का धर्म चेतना ही है । वह बोधरूप कोई व्यापार ही है ।
उत्पाद, व्यय, स्थिर तथा सत्त्व से अनुमित धर्म आत्मा में ही शोभा पाते हैं ।
वैकार्यकार के शब्दों में जो उपयोग आत्मा का लक्षण कहा गया है । वह
चेतना ही है । उपयोग के अतिरिक्त उत्पाद-व्यय ध्रौव्य सत्त्व प्रमेयत्वादि
प्रमेयधारण धर्म भी आत्मा में पाये जाते हैं । चेतनासमन्वित उत्पादादि
आत्मा में ही पाये जाते हैं ।

अनन्तबोधो ननु दर्शनं तत्, वीर्यं सुखं चापि तथैव तत्र ।
एतानि सर्वाणि भवन्ति यत्र, तदात्मरूप परिवोधनीयम् ॥४८॥

प्रत्ययः—तथा अनन्तबोधः ननु तत् दर्शनम् । वीर्यम् सुखम् च तत्र एव । यत्र
एतानि सर्वाणि भवन्ति तत् आत्मरूप परिवोधनीयम् !

भावानुवादः—उपयोग का अर्थ ज्ञान और दर्शन होता है । सुख और वीर्य का
अनन्तत्व इसी से होता है । आत्मा में अनन्त चतुष्टय होता है । अनन्तज्ञान,
अनन्तदर्शन, अनन्तसुख और अनन्तवीर्य । ये गुण पूर्ण रूप से आत्मा में
पाये जाते हैं । वैसे जीव या आत्मा का लक्षण चेतना ही है ।

कारिमुक्तद्वयभेदभिन्नः, आत्मा प्रमाता परिणामयुक्तः ।
कर्ता भोक्ता निजदेहप्रमाणः, प्रत्येककाये च सदाविभिन्नः ॥४९॥

प्रत्ययः—कारिमुक्तद्वयभेदभिन्नः, आत्माप्रमाता परिणामयुक्तः, कर्ता, भोक्ता
निजदेहप्रमाणः प्रत्येककाये च सदा विभिन्नः (भवति) !

भावानुवादः—कारि तथा मुक्त इन दोनों भेदों से भिन्न आत्मा प्र-
माण, कर्ता भोक्ता, निजदेहप्रमाण प्रत्येककार्य में सदा विभिन्न रूप
से प्रकटित रहनेवाला है । ऐसा आत्मा का स्वरूप जैनमत में

से इस विषय में अन्य दर्शनो के मतों का खण्डन स्वतः हो जाता है ।

एकेन्द्रियान्निश्चितजीवितास्ति, पचेन्द्रियं स्पष्टतरा विशिष्टा ।

चाव्यक्तरूपा ननु लभ्यते सा, स्पष्टं समानाप्यनुभूतिरास्ते ॥५०॥

अन्वयः—एकेन्द्रियात् (आरभ्य) पचेन्द्रियं यावत् निश्चितजीवितास्ति । सा तत्र स्पष्टतरा विशिष्टा अव्यक्तरूपा च लभ्यते । समाना अपि अनुभूतिः स्पष्टम् आस्ते !

भावानुवादः—एकेन्द्रिय से लेकर पचेन्द्रिय तक आत्मा का अस्तित्व सर्वत्र वर्तमान है वहाँ जीवन स्पष्टतर विशेषरूप से मालूम होता है । जैसे सुखदुःखादि का अनुभव पचेन्द्रियों को होता है । वैसा ही अव्यक्तरूप से एकेन्द्रियों को भी होता है । इससे उनमें भी जीव की सिद्धि होती है ।

वनस्पतौ निश्चितजीवसत्ता, तत्रापिजन्मादियुवप्रवृत्तिः ।

दुःखादिभावस्य सदानुभूतिश्चैतन्यसत्त्वे ननु विद्यमाने ॥५१॥

अन्वयः—वनस्पतौ निश्चितजीवसत्ता (अस्ति) । तत्रापि जन्मादियुवप्रवृत्तिः (जायते) । ननु तत्र चैतन्यसत्त्वे विद्यमाने दुःखादिभावस्य सदानुभूतिः (भवति) !

भावानुवादः—वनस्पतियों में निश्चित जीव सत्ता है । वहा भी जन्म, जीवन आदि की प्रवृत्ति होती है । उनमें चैतन्य के विद्यमान होने पर ही दुःखादि भावों को सदा अनुभूति होती है । इस विषय में आधुनिक विज्ञान भी स्पष्ट हो चुका है ।

शरीरतुल्यः परिवर्धते स, खाद्यादिलाभेन, तदन्यथा तु ।

मूलेन शुष्यत्यखिलेन शीघ्रमायुष्यनाशेक्षयमेति नूनम् ॥५२॥

अन्वयः—(स वनस्पतिः) खाद्यादिलाभेन शरीरतुल्यः परिवर्धते । अन्यथा तु अग्निनेन मूलेन शीघ्रम् शुष्यति । आयुष्यनाशे नूनम् क्षयम् एति ।

भावानुवादः—ये वनस्पतियां भी खाद्य पाकर शरीर के तुल्य ही बढ़ती हैं ।

ग्राह्य पदार्थ न मिलने पर सम्पूर्ण रूप से जड़ से सूख जाती है । और आयुष्य
रम के नष्ट होने पर नष्ट हो जाती है ।

श्वासस्य कार्यं ननु तत्र चास्ते वायोरभावे नतुजीवनं स्या ।

आघातजन्या भरवेदनापि विश्राममायाति तदर्थकाले ॥५३॥

अन्वयः—तत्र च श्वासस्य कार्यम् ननु आस्ते ! वायोः अभावे जीवनम् नतु
स्यात् । तत्र आघातजन्या भरवेदना अपि भवति । तदर्थकाले विश्रामम् आयाति
च !

भावानुवादः—वनस्पतियो मे श्वास का कार्य भी होता है । वायु के बिना जीवन
नहीं हो सकता है । उनमें आघात जन्य अनेक प्रकार की वेदना भी होती है ।
और समय पाकर वे विश्राम करती है ।

चैतन्यतत्त्वाज्जडतत्त्वमेतत् भिन्नं समादिष्टमितोजिनेन ।

प्रोक्तश्चतुर्पुद्गल एवमत्र, घर्मैश्चतुर्भिश्च विशिष्ट एषः । ५४॥

अन्वयः—जिनेन इतः चैतन्यतत्त्वात् एतत् जडतत्त्वम् भिन्नम् समादिष्टम् । एव-
मत्र चतुर्भिः घर्मैः विशिष्टः एव पुद्गलः एव प्रोक्तः ।

भावानुवादः—जिनेन्द्र देव द्वारा चैतन्यतत्त्व से जडतत्त्व को भिन्न माना गया है ।
वह चार घर्मों से विशिष्ट पुद्गल है । वह भौतिक तत्त्व है, जो आध्यात्मिक
तत्त्व से स्वतन्त्र है । उसके मुख्य चार घर्म हैं—स्पर्श, रस, गन्ध, और वर्ण ।
उनके परमाणु में ये घर्म होते हैं । इसके बीस भेद हैं ।

स्कन्धाणुरूपौ भवतोऽस्यभेदो, सूक्ष्मोऽणुरेषः कथितोऽस्ति रूपी ।

मंजायते नेन्द्रियजन्यबोधः स्कन्धस्य हेतोर्विततस्यतस्य ॥५५॥

अन्वयः—स्य (पुद्गलस्य) स्कन्धाणुरूपौ भेदौ भवतः । एषः अणुः सूक्ष्मः
रूपी च कथितः अस्ति । स्कन्धस्य हेतोः विततस्यतस्य (अणोः) इन्द्रियजन्य-
बोधः न मंजायते ।

भावानुवादः—इस पुद्गल के स्कन्ध और अणु ये दो भेद होते हैं । वह अणु
सूक्ष्म तथा रूपी कहा गया है । स्कन्ध के मूल अणुका इन्द्रियो के द्वारा प्रत्यक्ष
ज्ञान नहीं होता है । ऐसा होने पर भी अणुरूपी इसलिए है कि उनका स्वरूप
इन्द्रियजन्य रूपी है । जो तत्त्व अरूपी होता है । उनका कार्य भी अरूपी
होगा ।

स्कन्धोऽस्त्यणूनां समुदायरूपः, सम्पद्यतेऽसौ त्रिविधैः स्वरूपैः ।

संघातभेदोभयरूपकैश्च, ताम्यां विबन्धादिजगत्प्रपञ्चः ॥५६॥

अन्वयः—अणूनाम् समुदायरूपः स्कन्धः अस्ति । असौ त्रिविधैः स्वरूपैः सम्पद्यते ।
संघातभेदोभयरूपकैः च ताम्याम् विबन्धादि जगत्प्रपञ्चः (भवति) !

भावानुवादः—अणुओं का समुदायरूप ही स्कन्ध होता है । ऐसा पहले कथन किया गया है । वह संघात, भेद तथा उभय रूप से सम्पन्न होता है । उसके निर्माण के तीन मार्ग हैं । कभी केवल भेद से ही स्कन्ध बनता है, तो कभी केवल संघातपूर्वक ही उनका निर्माण होता है, तो कभी भेद और संघात उभय पूर्वक । फिर अणु और स्कन्धों से विबन्धादि जगत्प्रपञ्च होता है ।

शब्दो विबन्धो भवतीह सौक्ष्मम्, स्थौल्यं ततः संस्थितिभेदरूपे ।

तमश्छायातपतप्तरूप, उद्योतरुक् पुद्गलकार्यमेतत् ॥५७॥

अन्वयः—इह शब्दः विबन्धः, सौक्ष्म्यम् स्थौल्यं संस्थितिभेदरूपे, तमः छाया आत-
पतप्तरूपम् उद्योतरुक् च एतत् पुद्गलकार्यम् भवति ।

भावानुवादः—यहा शब्द, बन्ध, सौक्ष्म्य, स्थौल्य, संस्थान, भेद, तम, छाया, आतप और उद्योत ये पुद्गल के कार्य माने गये हैं । इसलिए “शब्द आकाश गुण हैं” वैशेषिकों को इस मान्यता का खण्डन हो जाता है । जबकि एक पौद्गलिक अवयव का दूसरे वैसे ही अवयव से संघर्ष होता है । तब शब्द उत्पन्न होता है ।

शरीरनिर्माणकरोमतोऽसौ संसारिजीवस्य च तेन बन्धः ।

वाणीमनःश्वासनिदानमेपः, आत्मापि नो पुद्गलमन्तरेण ॥५८॥

अन्वयः—असौ (पुद्गलः) शरीरनिर्माणकरः मतः । तेन च संसारिजीवस्य बन्धः
(भवति) । एषः वाणीमनःश्वासनिदानम् (अस्ति) । आत्मा अपि पुद्गलमन्त-
रेण न ।

भावानुवादः—पुद्गल शरीर का निर्माणकारी माना गया है । उससे ममारी जीव का बन्ध होता है । पुद्गल ही वाणी, मनश्वास का भी कारण है । पूर्वप्रदग्निनकार्यों के प्रतिरिक्त, पुद्गल में शरीर, वाणी, मन, निश्वास, श्वास

(उच्छ्वास) सुख, दुःख जीवन, मरण आदि भी होते हैं। संसारी आत्मा भी पुद्गल के बिना नहीं रह सकती है।

शंभो विधत्ते च गतिं स्वकीयाम्, तथैव युंक्ते ननु पुद्गलोऽपि ।
आप्यमस्मिन् चरितुम् च धर्मद्रव्यं मतं जैनसदागमेषु ॥५९॥

अर्थ—जीवः स्वकीयम् गतिं च विधत्ते । तथा एव ननु पुद्गलः अपि युंक्ते ।
अस्मिन् जैन सदागमेषु साहाय्यचरितुं धर्मद्रव्यं च नतम् !

शंभुवादः—जैसे जीव अपनी गति करता है। वैसे ही पुद्गल भी गति करता है। इस विषय में जैनग्रन्थों में सहायक के रूप में धर्मद्रव्य का माना गया है। गति में साध्यन द्रव्य धर्म है। उसे धर्मोन्तिक्रय भी कहते हैं। गति में जीव पुद्गल ही करते हैं। धर्म गति में सहायक होता है। इसके बिना भी गति हो जाए तो सुवर्णम् अनोकावाग में पहुँच जाते। क्योंकि वहाँ दूधन कोई सब नहीं है। गति तदाभ्यति के साध्यन नन्वों का आधुनिक विज्ञान भी साधना प्रदान करना है।

शिखी निधानं च ननु तथैवाऽऽहं च द्रव्यं सम्प्रोक्तमात्रि ।
आप्य विद्यामृतेययादुरवर्धनम् च विधिष्टकम् ॥६०॥

आधाररूपम् उभयस्वरूपम् आकाशतत्त्वम् जिनेन्द्रैः कथितम् ।

भावानुवादः—जहाँ जीवादि तत्त्व हैं । जिससे सभी स्थिति प्राप्त करते हैं । सबका आधार रूप लोकाकाश तथा अलोकाकाश, आकाशतत्त्व जिनेन्द्रों के द्वारा निर्दिष्ट किया गया है । यह विभाजन अन्यद्रव्यों को दृष्टि से है । आकाश की दृष्टि से नहीं है ।

द्रव्यस्य साहाय्यमसौ करोति, पर्याप्तिरूपं खलु वर्तनायाम् ।

पलादिपर्याययुतौऽप्रदेशी, द्रव्यं च कालः कथितः समर्थः ॥६२॥

अन्वयः—असौ वर्तनायाम् पर्याप्तिरूपम् द्रव्यस्य साहाय्यम् करोति । पलादिपर्याय युतः अप्रदेशी समर्थः कालः द्रव्यं च कथितः ।

भावानुवादः—काल परिवर्तन में द्रव्य की सहायता करता है । व्यवहार के लिए घन्टा, मिनट, सैकेण्ड आदि विभाग काल के आधार पर ही किये जाते हैं । काल अप्रदेशी समर्थ द्रव्य कहा गया है । क्षण-क्षण में पदार्थों में धीव्ययुक्त परिवर्तन होता रहता है । इससे परिवर्तन काल कालक्षण सिद्ध होता है ।

शुभाप्रवृत्तिर्वहु पुण्यराशेः तथाऽशुभा पापनिदानमास्ते ।

प्रतन्यते चैवतयोर्निदानम्, लोकस्य दृष्ट्यामितमेव किञ्चित् ॥६३॥

अन्वयः—शुभा प्रवृत्तिः बहुपुण्यराशेः निदानम् आस्ते । तथा अशुभा प्रवृत्तिः पाप-निदानम् आस्ते । अतः लोकस्य दृष्ट्या तयोः पापपुण्ययोः मितनिदानं किञ्चित् एव प्रतन्यते ।

भावानुवादः—शुभप्रवृत्तिः पुण्यराशि में कारण होती है । अशुभप्रवृत्तिः पाप में कारण होती है । इसलिए लोकिकदृष्टि से पापपुण्य के परिमित कुछ निदानों कारणों की प्ररूपणा यहां की जाती है ।

द्रव्यस्वरूपं कथितं सुपुण्यमजीवमेतत् ननु पुद्गलश्च ।

तथैव पापं परिभावनीयम्, भावस्वरूपं ननु जीवरूपम् ॥६४॥

अन्वयः—एतत् अजीवम् ननु पुद्गलः । च सुपुण्यम् द्रव्यस्वरूपम् कथितम् । तथा एव पापम् । भावस्वरूपम् ननु जीवरूपम् च परिभावनीयम् !

श्रीमद्भगवद्गीताविजयं महाकाव्यम्

भगवद्वादः—यह अजीव रूप पुद्गल द्रव्य स्वरूप सुपुण्य कहा गया है । इसी प्रकार पाप को भी जानना चाहिये । वे दोनों भावस्वरूप जीव रूप ही हैं । १

तित्थ्या सेवनमेवतेषां प्रमोदभावो गुणवज्जनेषु ।

दान तथा चैव परोपकारः पुण्यस्य भेदाः बहवो निदिष्टाः ॥६५॥

व्य.—दीने दया, तेषाम् एव सेवनम्, गुणवज्जनेषु प्रमोदभावः, दानम् तथा परोपकारः च एव पुण्यस्य बहवो भेदाः निदिष्टाः ।

भगवद्वादः—दीनों पर दया, उनकी सेवा, गुणीजनों को देखकर प्रसन्नता, दान परोपकार ये पुण्य के अनेक भेद कहे गये हैं ।

हितामृषार्च्यपरिग्रहाश्च ह्यब्रह्मचर्यं ननु रागतापौ ।

क्रोधादिमाने भुविलोभमाये, परापवादोऽविरतीरतिश्च ॥६६॥

व्य.—हितामृषार्च्यपरिग्रहाः च हि अब्रह्मचर्यम् ननु रागतापौ क्रोधादिमाने भुविलोभमाये, परापवादः, विरतिः, रतिः च पापस्य भेदकानि । इति परेणा
८८ ।

भावानुवादः—हिंसा, असत्य, चोरी परिग्रह (घन एकत्र करना) उस पर मूर्छा होना, अब्रह्मचर्य रागद्वेष क्रोध, लोभ, मान, मोह, माया, दूसरो की निन्दा, अविरति, रति आदि पाप है । जो १८ प्रकार के पाप बनते हैं । विश्व के समस्त पापों का इनमें अन्तर्भाव हो जाता है ।

कलंकदोषादिनिरूपणं च, पैशुन्यवृत्तिः कलहो नितान्तम् ।
मायामृषावाद इहैव मिथ्यादृष्टिश्च पापस्य विभेदकानि ॥६७॥

अन्वयः—कलंकदोषादिनिरूपणम् पैशुन्यवृत्तिः नितान्तम् कलहः च, माया मृषा-
वादः इह एव मिथ्यादृष्टिः च पापस्य विभेदकानि सन्ति ।

भावानुवादः—अभ्याख्यान (कलक लगाना) झूठा आरोप करना, असत्य परदोष-
निरूपण, चुगलखोरी करना, पूर्णतः लड़ाई भगड़े माया, मृषावाद, और मिथ्या-
दृष्टि पाप के भेद माने गये हैं ।

अध्यात्मदृष्ट्या परिवन्धनेते, आद्य सुवर्णस्य च शृङ्खलास्ते ।
कारापदं वा प्रथमं मनोज्ञम्, परं च लौहस्य, विमुक्तिबाहूये ॥६८॥

अन्वयः—अध्यात्मदृष्ट्या ते (पुण्यपापे) परिवन्धने (स्तः) आद्य सुवर्णस्य शृङ्खला
आस्ते । प्रथमं मनोज्ञम् कारापदवा । परम् च लौहस्य (शृङ्खला) अस्ति ।
द्वे अपि विमुक्तिबाहूये (स्तः)

भावानुवादः—आध्यात्म दृष्टि से पुण्य तथा पाप बन्धन स्वरूप हैं । (पुण्य)
पहला सोने की साँकल है । यह वह मनोज्ञ जेलयात्रा है । दूसरा (पाप)
लोहे की शृङ्खला है । पुण्य तथा पाप दोनों ही विमुक्ति से बाहर हैं । पर
सावकावस्था की दृष्टि से पुण्य ज्ञेय, उपादेय, हेय तीन प्रकार का माना गया
है । परिपूर्णतमपूर्ण सिद्धि होने पर ही पुण्य सर्वथा हेय है । पहले नहीं ।

आत्माचये नैव दधातिकर्म, पुण्यं च पापं भवबन्धनाय ।
प्रणालिकेवेति सरोवरस्य, स आश्रयः पञ्चभिदो निदिष्टः ॥६९॥

अन्वयः—आत्मा च येन एव कर्म दधाति । तत् पुण्यं पापं च भवबन्धनाय
(भवति) । यः सरोवरस्य प्रणालिका इव इति । स पञ्चभिदा आश्रयः
निदिष्टः !

शुभवादः—आत्मा जिसके द्वारा कर्म को धारण करती है । वह पुण्य तथा पाप है । जो तालाब में पानी आने की प्रणालिका के समान होता है । वह अशुभ है उसके पांच भेद हैं ।

अप्यात्ममाद्योऽविरतिः प्रमादः, कषाययोगौ कथितौ च तत्र ।
तत्र च कर्मगतिमार्गमेतत् जलाशयात्मन्यखिलेप्रपंचे ॥७०॥

व्य.—तत्र (आश्रवे) आद्यः भेदः मिथ्यात्वम् (द्वितीयः) अविरतिः (तृतीयः) प्रमादः (चतुर्थः) कषायः (पंचमः) योगः च कथितः । अखिले प्रपंचे जलाशयि एतत् च कर्मगतिमार्गम् प्रोक्तम् !

शुभवादः—आश्रव का प्रथम भेद मिथ्यात्व है । द्वितीय अविरति, तृतीय प्रमाद, चतुर्थ कषाय, पंचम अशुभ योग कहा है । सम्पूर्णप्रपंचात्मकतालाब में आत्मा में यह कर्मों के आने का द्वार आश्रव होता है ।

शुभं कर्म यदात्मना च, संबध्यते सा च दशास्तिबन्धः ।
तदात्मना च यथा विलग्नम्, रजस्तथा ज्ञेयमभिज्ञमेतत् ॥७१॥

व्य.—यदा आत्मना शुभाशुभं कर्म संबध्यते । सा च दशा बन्धः अस्ति । तदात्मना च यथा विलग्नम् भवति । तथा एतत् शुभाशुभं कर्म आत्मना अभिज्ञम् ज्ञेयम् ।

होता है । संवर मे रागद्वेष आदि चित्तवृत्तियों को रोका जाता है । तदनन्तर तत्त्वबोध सम्पन्न हो जाता है ।

प्राग्बद्धकर्मक्षयतः क्रमेण, तपोभिरासाद्यत एव मोक्षः ।

यथा च जीवैरतिशायिरूपः सा निर्जरा निर्जरणैकहेतुः ॥७३॥

अन्वयः—जीवैः यथा प्राग्बद्धकर्मक्षयतः क्रमेण तपोभिः अतिशायिरूपः मोक्षः आसाद्यते एव । सा निर्जरणैकहेतुः निर्जरा (नाम) !

भावानुवादः—प्राणियों के पूर्व बद्ध कर्मों का जिन तपादि साधनों के द्वारा आशिक क्षय होता है । वही निर्जरण का हेतु होने से निर्जरा है । अतिशय अर्थात्—पूर्ण रूप से कर्मों का क्षय मोक्ष है ।

सर्वोत्तमं तत्त्वमवादि मोक्षः, जीवस्य लक्ष्यं परमं विशिष्टम् ।

तत्प्राप्तिमूला पुरुषार्थसिद्धिः, ततश्चिदानन्दमयस्वरूपम् ॥७४॥

अन्वयः—सर्वोत्तम तत्त्वम् मोक्षः अवादि । जीवस्य परमं विशिष्टम् लक्ष्यं (अस्ति) , तत्प्राप्तिमूलापुरुषार्थसिद्धिः (अस्ति) । ततः च चिदानन्दमयस्वरूप (प्राप्यते) ।

भावानुवादः—जिनेश्वरों के द्वारा सर्वोत्तम तत्त्व मोक्ष ही कहा गया है । वही जीव का परम विशिष्ट लक्ष्य है । उसकी प्राप्ति मे कारण उद्योग कर्तव्य-निष्ठा आदि है । उसके बाद चिदानन्दमय स्वरूप परमात्मतत्त्व की प्राप्ति होती जाती है । आत्मस्वरूप परमात्मा के रूप मे हो जाता है ।

त्रिरत्नलब्ध्या तपसा च मोक्षः कर्मक्षये लभ्यत एव भव्यैः ।

ज्ञानाय चोक्तं नवतत्त्वमेतत्, मोक्षाधिकारी भवतीहयोग्यः ॥७५॥

अन्वयः—भव्यैः त्रिरत्नलब्ध्या तपसा च कर्मक्षये मोक्षः लभ्यत एव । एतत् नवतत्त्व ज्ञानाय च उक्तम् । इह मोक्षाधिकारी योग्यः भवति ।

भावानुवादः—भव्य पुरुषों के द्वारा सम्यक् ज्ञान, दर्शन, चारित्र्य की प्राप्ति और तपस्या मे सम्पूर्ण कर्मों के क्षय हो जाने पर मोक्ष प्राप्त किया जाता है । यह नवतत्त्वों का विवेचन ज्ञान के लिए किया गया है । इसमे परम दर्श

नी प्राप्ति होती है । यहां मोक्षाधिकारी ही योग्य माना जाता है ।

अवसानेच्छन्दःपरिवर्तनम्:-

परिज्ञाय रूपं च धर्मस्य सर्वम्, तथा संस्कृतेरत्र संदर्शनस्य ।

यथातत्त्वबोधेन कर्मक्षयेण, विमुक्तेः पदं प्राप्यते भव्यजीवैः ॥७६॥

अन्वयः—अत्र भव्यजीवैः धर्मस्य संस्कृतेः संदर्शनस्य च सर्वम् रूपं परिज्ञाय यथा-
तत्त्वबोधेन कर्मक्षयेण विमुक्तेः पदम् प्राप्यते !

भावानुवादः—इस प्रकार भव्य जीवों के द्वारा धर्म, संस्कृति, सम्यक्दर्शन का
सम्पूर्ण स्वरूप जानकर यथार्थ तत्त्वों के बोध से सम्पूर्ण कर्मों के क्षय होने पर
मोक्ष पद प्राप्त किया जाता है ।

“धर्म दर्शन चतुर्दश सर्गः समाप्तः”

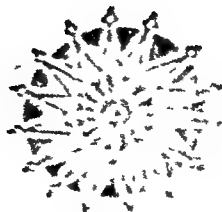
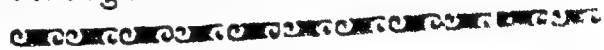

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिवाने,

नानेशसच्चरणयोः शरणावधावे ।

श्री चन्द्रमौलिकविनिमित्तसत्प्रबन्धे,

पूतिजगामननुदर्शनधर्मसर्गः ॥७७॥

होता है । संवर मे रागद्वेष आदि चित्तवृत्तियों को रोका जाता है । तदनन्तर तत्त्वबोध सम्पन्न हो जाता है ।

प्राग्बद्धकर्मक्षयतः क्रमेण, तपोभिरासाद्यत एव मोक्षः ।

यथा च जीवैरतिशायिरूपः सा निर्जरा निर्जरणैकहेतुः ॥७३॥

अन्वयः—जीवैः यथा प्राग्बद्धकर्मक्षयतः क्रमेण तपोभिः अतिशायिरूपः मोक्षः आसाद्यते एव । सा निर्जरणैकहेतुः निर्जरा (नाम) !

भावानुवादः—प्राणियों के पूर्व बद्ध कर्मों का जिन तपादि साधनों के द्वारा आशिक क्षय होता है । वही निर्जरण का हेतु होने से निर्जरा है । अतिशय अर्थात्-पूर्ण रूप से कर्मों का क्षय मोक्ष है ।

सर्वोत्तम तत्त्वमवादि मोक्षः, जीवस्य लक्ष्यं परमं विशिष्टम् ।

तत्प्राप्तिमूला पुरुषार्थसिद्धिः, तत्तत्त्विचदानन्दमयस्वरूपम् ॥७४॥

अन्वयः—सर्वोत्तमं तत्त्वम् मोक्षः अवादि । जीवस्य परमं विशिष्टम् लक्ष्यं (अस्ति) । तत्प्राप्तिमूलापुरुषार्थसिद्धिः (अस्ति) । ततः च चिदानन्दमयस्वरूप (प्राप्यते) ।

भावानुवादः—जिनेश्वरों के द्वारा सर्वोत्तम तत्त्व मोक्ष ही कहा गया है । वही जीव का परम विशिष्ट लक्ष्य है । उसकी प्राप्ति मे कारण उद्योग कर्तव्य-निष्ठा आदि है । उसके बाद चिदानन्दमय स्वरूप परमात्मतत्त्व की प्राप्ति हो जाती है । आत्मस्वरूप परमात्मा के रूप में हो जाता है ।

त्रिरत्नलब्ध्या तपसा च मोक्षः कर्मक्षये लभ्यत एव भव्यैः ।

ज्ञानाय चोक्तं नवतत्त्वमेतत्, मोक्षाधिकारी भवतीहयोग्यः ॥७५॥

अन्वयः—भव्यैः त्रिरत्नलब्ध्या तपसा च कर्मक्षये मोक्षः लभ्यत एव । एतत् नव-तत्त्व ज्ञानाय च उक्तम् । इह मोक्षाधिकारी योग्यः भवति ।

भावानुवादः—भव्य पुरुषों के द्वारा सम्यक् ज्ञान, दर्शन, चारित्र्य की प्राप्ति से और तपस्या से सम्पूर्ण कर्मों के क्षय हो जाने पर मोक्ष प्राप्त किया जाता है । यह नवतत्त्वों का विवेचन ज्ञान के लिए किया गया है । इसमे परम पद

की प्राप्ति होती है । यहां मोक्षाधिकारी ही योग्य माना जाता है ।

अवसानेच्छन्दःपरिवर्तनम्:-

परिज्ञाय रूपं च धर्मस्य सर्वम्, तथा संस्कृतेरत्र संदर्शनस्य ।

यथातत्त्वबोधेन कर्मक्षयेण, विमुक्तेः पदं प्राप्यते भव्यजीवैः ॥७६॥

अन्वयः—अत्र भव्यजीवैः धर्मस्य संस्कृतेः संदर्शनस्य च सर्वम् रूपं परिज्ञाय यथा-
तत्त्वबोधेन कर्मक्षयेण विमुक्तेः पदम् प्राप्यते !

भावानुवादः—इस प्रकार भव्य जीवों के द्वारा धर्म, संस्कृति, सम्यक्दर्शन का
सम्पूर्ण स्वरूप जानकर यथार्थ तत्त्वों के बोध से सम्पूर्ण कर्मों के क्षय होने पर
मोक्ष पद प्राप्त किया जाता है ।

“धर्म दर्शन चतुर्दश सर्गः समाप्तः”

~~~~~

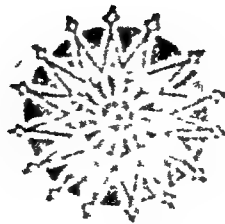
श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिवाने,

नानेशसच्चरणयोः शरणावधाने ।

श्री चन्द्रमीलिकविनिमित्तसत्प्रबन्धे,

पूतिजगामननुदर्शनधर्मसर्गः ॥७७॥

~~~~~

होता है । संवर मे रागद्वेष आदि चित्तवृत्तियो को रोका जाता है । तदनन्तर तत्त्वबोध सम्पन्न हो जाता है ।

प्राग्बद्धकर्मक्षयतः क्रमेण, तपोभिरासाद्यत एव मोक्षः ।

यथा च जीवैरतिशायिरूपः सा निर्जरा निर्जरणैकहेतुः ॥७३॥

अन्वयः—जीवैः यथा प्राग्बद्धकर्मक्षयतः क्रमेण तपोभिः अतिशायिरूपः मोक्षः आसाद्यते एव । सा निर्जरणैकहेतुः निर्जरा (नाम) !

भावानुवादः—प्राणियो के पूर्व बद्ध कर्मों का जिन तपादि साधनों के द्वारा आशिक क्षय होता है । वही निर्जरण का हेतु होने से निर्जरा है । अतिशय अर्थात्—पूर्ण रूप से कर्मों का क्षय मोक्ष है ।

सर्वोत्तम तत्त्वमवादि मोक्षः, जीवस्य लक्ष्यं परमं विशिष्टम् ।

तत्प्राप्तिमूला पुरुषार्थसिद्धिः, तत्तच्चिदानन्दमयस्वरूपम् ॥७४॥

अन्वयः—सर्वोत्तमं तत्त्वम् मोक्षः अवादि । जीवस्य परमं विशिष्टम् लक्ष्यं (अस्ति) , तत्प्राप्तिमूलापुरुषार्थसिद्धिः (अस्ति) । ततः च चिदानन्दमयस्वरूप (प्राप्यते) ।

भावानुवादः—जिनेश्वरों के द्वारा सर्वोत्तम तत्त्व मोक्ष ही कहा गया है । वही जीव का परम विशिष्ट लक्ष्य है । उसकी प्राप्ति में कारण उद्योग कर्तव्य-निष्ठा आदि है । उसके बाद चिदानन्दमय स्वरूप परमात्मतत्त्व की प्राप्ति हो जाती है । आत्मस्वरूप परमात्मा के रूप में हो जाता है ।

त्रिरत्नलब्ध्या तपसा च मोक्षः कर्मक्षये लभ्यत एव भव्यः ।

ज्ञानाय चोक्तं नवतत्त्वमेतत्, मोक्षाधिकारी भवतीहयोग्यः ॥७५॥

अन्वयः—भव्यः त्रिरत्नलब्ध्या तपसा च कर्मक्षये मोक्षः लभ्यत एव । एतत् नव-तत्त्व ज्ञानाय च उक्तम् । इह मोक्षाधिकारी योग्यः भवति ।

भावानुवादः—भव्य पुरुषों के द्वारा सम्यक् ज्ञान, दर्शन, चारित्र्य की प्राप्ति में और तपस्या से सम्पूर्ण कर्मों के क्षय हो जाने पर मोक्ष प्राप्त किया जाता है । यह नवतत्त्वों का विवेचन ज्ञान के लिए किया गया है । इसमें परम पद

की प्राप्ति होती है । यहां मोक्षाधिकारी ही योग्य माना जाता है ।

अवसानेच्छन्दःपरिवर्तनम्:—

परिज्ञाय रूपं च धर्मस्य सर्वम्, तथा संस्कृतेरत्र संदर्शनस्य ।
यथातत्त्वबोधेन कर्मक्षयेण, विमुक्तेः पदं प्राप्यते भव्यजीवैः ॥७६॥

ग्रन्थः—अत्र भव्यजीवैः धर्मस्य संस्कृतेः संदर्शनस्य च सर्वम् रूपं परिज्ञाय यथा-
तत्त्वबोधेन कर्मक्षयेण विमुक्तेः पदम् प्राप्यते !

भावानुवादः—इस प्रकार भव्य जीवों के द्वारा धर्म, संस्कृति, सम्यक्दर्शन का
सम्पूर्ण स्वरूप जानकर यथार्थ तत्त्वों के बोध से सम्पूर्ण कर्मों के क्षय होने पर
मोक्ष पद प्राप्त किया जाता है ।

“धर्म दर्शन चतुर्दश सर्गः समाप्तः”

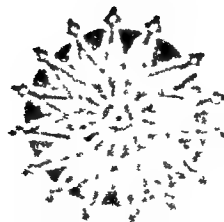

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिवाने,

नानेशसच्चरणयोः शरणावधाने ।

श्री चन्द्रमालिकविनिमित्तसत्प्रबन्धे,

पूतिजगामननुदर्शनधर्मसर्गः ॥७७॥

“अथ पंचदश सर्गः प्रारभ्यते”

“रत्नत्रय सर्गः”

ज्ञानात्मनोरैक्यविधाऽभिधानम्, प्राचीनशास्त्रेषु विचर्चितं च ।
स्वात्मस्वरूपस्य विबोधनार्थम्, ज्ञानस्वरूपं परिचेयमास्ते ॥१॥

अन्वयः—प्राचीनशास्त्रेषु ज्ञानात्मनोः ऐक्यविधाभिधानम् विचर्चितम् च
(अस्ति) । ततः स्वात्मस्वरूपस्य विबोधनार्थम् ज्ञानस्वरूपम् परिचेयम् आस्ते ।

भावानुवादः—प्राचीन जैनशास्त्रों में ज्ञान और आत्मा के अभेद विधान का कथन
पूर्ण रूप से किया गया है । आत्मा और ज्ञान में एकदृष्टि से तादात्म्य सम्ब-
न्ध होने से ऐसे गुणगुणिभाव हैं । कोई भेद नहीं है । अतः आत्मा के स्वरूप
को समझने के लिए ज्ञान का स्वरूप समझना अत्यन्त आवश्यक है ।

स्वतः प्रकाशोपि परप्रकाशः ज्ञानं सदेवं व्यवसायिमान्यम् ।

दीपो यथा भासयते पदार्थान्, तथा स्वयं कासयते स्वतन्त्रम् ॥२॥

अन्वयः—ज्ञानम् स्वतः प्रकाशः अपि परप्रकाशः (अस्ति) । तत् एवम् सत् व्य-
वसायि मान्यम् । यथादीपः पदार्थान् भासयते । तथा स्वतन्त्रम् स्वयम् अपि
कासयते !

भावानुवादः—जैसे दीपक पदार्थों को प्रकाशित करता हुआ स्वतन्त्र रूप से स्वयं
को भी प्रकाशित करता है । वैसे ही ज्ञान भी अपने आपको जानता हुआ
दूसरे पदार्थों को भी जानता है । ज्ञान स्वपर प्रकाशक कहलाता है । इसलिए
ज्ञान निश्चयात्मक ही है ।

विमुक्तिलब्धेः सदुपायभूतमपेक्षणीयम् ध्रुवसाधनायाम् ।

पदार्थबोधो भवतीह येन, तद् ज्ञानमाख्यातमिदं निबोध ॥३॥

अन्वयः—विमुक्तिलब्धेः सदुपायभूतम् ध्रुवसाधनायाम् अपेक्षणीयम् तत् आध्या-

तम् इदम् ज्ञानम् निबोध । येन इह पदार्थबोधो भवति !

भावानुवादः— मोक्ष प्राप्ति की सद्दुपायभूत ध्रुवसाधना में सम्यग् ज्ञान को अपेक्षणीय समझना चाहिये । जिससे यहां पर पदार्थों का बोध होता है । क्योंकि वह शास्त्रों में स्वपरव्यवसायी माना जाता है ।

मतिः श्रुत चावधिरूपमन्यत्, पर्यायजातं मनसोऽपिवेत्ति ।

अन्त्यं च तत्केवलबोधरूपम्, ज्ञानस्य पञ्चात्रभवन्ति भेदाः । ४॥

अन्वयः—मतिः श्रुतम् अग्न्यत् अवधिरूपम् मनसः अपि पर्यायजातं यत्वेत्ति (मनःपर्यवम्) । अन्त्यम् च तत् केवलबोधरूपम् इति अत्र ज्ञानस्य पंच भेदाः भवन्ति !

भावानुवादः—मति, श्रुत, अवधि, मनःपर्यव और पंचम केवल ज्ञान होता है । इस प्रकार यहां ज्ञान के पाँच भेद माने गये हैं ।

यः मन्यते तन्मतिरेव मान्यम्, ज्ञानं स्मृतिश्चैव तथैव चिन्ता ।

संज्ञेति पर्यायपदानि तस्य, नेत्रादिजं चैव मनोनिदानम् ॥५॥

अन्वयः—यः मन्यते तत् मतिः एव ज्ञानम् इति मान्यम् । तस्य ज्ञानम् स्मृतिः च एव तथा एव चिन्ता, संज्ञा इति पर्यायपदानि (भवन्ति) । तत् मतिज्ञानम् नेत्रादिजम् मनोनिदानं च एव ।

भावानुवादः—जो मनन किया जाता है वही मति ज्ञान होता है । इसके ज्ञान, मति, चिन्ता संज्ञा आदि पर्याय शब्द हैं । वह मति ज्ञान इन्द्रियों तथा मन से उत्पन्न होता है ।

श्रुताश्रितं चाश्रुतनिश्चितं च, भेदद्वयं तत्र निरूपणीयम् ।

एकैकशस्तत्र पृथक् स्वरूपाः, चतुर्विभेदाः परिकल्पनीयाः ॥६॥

अन्वयः—तत्र तस्य (मतिज्ञानस्य) श्रुताश्रितम् च अश्रुतनिश्चितं च भेदद्वयम् निरूपणीयम् ! एकैकशः पृथक् स्वरूपा चतुर्विभेदाः परिकल्पिताः (मन्ति) ।

भावानुवादः—मतिज्ञान के प्रथम दो भेद हैं—श्रुतनिश्चित तथा अश्रुतनिश्चित

ऐसा निरूपण करना चाहिये । फिर उनमें प्रत्येक के चार-चार भेद किये हैं ।

अवग्रहेहे त्रितयोऽप्यपायः तदन्तरं साखलुधारणैव ।

नेत्रादिसत्कारणजायमानाः चतुर्विभेदाः मतिबोधनस्य ॥७॥

अन्वयः—मतिबोधनस्य अवग्रहेहे त्रितयः अपि अपायः (तदन्तरम्) सा खलु धारणा एव नेत्रादिसत्कारणजायमानाः चतुर्विभेदाः (भवन्ति) ॥

भावानुवादः—श्रुतनिश्चित मतिज्ञान के अवग्रह, ईहा, अपाय, धारणा ये चार भेद होते हैं । ये सभी इन्द्रियों तथा मन से होने वाले ज्ञान हैं ।

नामादिवैशिष्ट्यविकल्पशून्यः, सामान्यमात्रग्रहणग्रहोऽसौ ।

अस्तीह किञ्चित्परिवोधरूपः, प्रतीतिरत्रास्ति न निश्चयस्य ॥८॥

अन्वयः—नामादिवैशिष्ट्यविकल्पशून्यः किञ्चित्परिवाररूपः सामान्यमात्रग्रहणग्रहः असौ अवग्रहः अस्ति । अत्र निश्चयस्य प्रतीतिः न ।

भावानुवादः—नाम जाति आदि विशिष्ट विकल्पो से शून्य कुछ है ऐसा ज्ञान, सामान्यार्थ को ग्रहण करने वाला, अवग्रह कहलाता है । वहां फिर विशेषरूप से निश्चय की प्रतीति नहीं होती है ।

अर्थेन नेत्रादिकृतो हि वन्धः सामान्यरूपं ननु दर्शनं तत् ।

तत्पूर्वकावग्रहबोधरूपम्, ज्ञेयं सदा ज्ञेयविवोधमद्भिः ॥९॥

अन्वयः—अर्थेन नेत्रादिकृतो हि वन्धः सामान्यरूपम् ननु ज्ञितम् दर्शनम् ! तत्पूर्वकावग्रहबोधरूपम् सदा ज्ञेयविवोधमद्भिः ज्ञेयम् !

भावानुवादः—इन्द्रिय और अर्थ का सामान्य सम्बन्ध दर्शन कहलाता है । दर्शन के बाद उत्पन्न होने वाला सामान्य ज्ञान अवग्रह है । ऐसा पदार्थज्ञानविशिष्ट पुरुषों के द्वारा जाना गया है । इसमें केवल सत्ता का ही ज्ञान नहीं होता, अपितु पदार्थ का प्रारम्भिक ज्ञान हो जाता है ।

आद्यस्य भेदद्वयमेव बोध्यमव्यक्तव्यक्तात्मकमेवमत्र ।

अव्यक्तं व्यंजननामधेयमर्थाग्रहो व्यक्तपदेन वाच्यः ॥१०॥

अन्वयः—अत्र आद्यस्य अव्यक्तव्यक्तात्मकं एवम् भेदद्वयम् एव बोध्यम् । अव्यक्तम् व्यजनावग्रहम् । अर्थाग्रहः व्यक्तपदेय वाच्यः !

भावानुवादः—यहाँ अवग्रह के दो भेद होते हैं । अव्यक्तरूप तथा व्यक्तरूप । अव्यक्तरूप व्यजनावग्रह होता है । तथा व्यक्त रूप अर्थावग्रह कहलाता है । अर्थ और इन्द्रियों का संयोग व्यजनावग्रह है । यह अव्यक्त रूप है । यह ज्ञान क्रमशः पुष्ट होता हुआ अर्थावग्रह की कोटि में आ जाता है ।

चक्षुर्मनोभ्यां प्रथमो न भिन्नः, ताभ्यां द्वितीयः सहितो विभाति ।
तथा भवन्तीह च षड्विभेदाः ईहाप्यपायो ननु धारणा च ॥११॥

अन्वयः—प्रथमः (व्यजनावग्रहः) चक्षुर्मनोभ्यां नभिन्नः । ताभ्यां सहितः द्वितीयः (अर्थावग्रहः) विभाति । तथा इह चतस्य षड्विभेदाः भवन्ति । ईहा, अपायः, धारणा च (तथैव) ।

भावानुवादः—चक्षु और मन से व्यजनावग्रह नहीं होता है; क्योंकि ये दोनों अप्राप्यकारी हैं । उसके लिए अर्थ और इन्द्रियों का सहयोग अपेक्षित है । अर्थावग्रह संयोग रूप नहीं अपितु सामान्यज्ञानरूप है । इस प्रकार अर्थावग्रह के ६ भेद होते हैं । इस प्रकार ईहा, अपाय, धारणा भी पाँचों इन्द्रियों और मनपूर्वक होने से छः २ प्रकार के होते हैं ।

गृहीततत्त्वस्य विशेषबोधः, ईहाविशेषं परिणाममेति !
सन्देहपूर्वा किमुशांख एषः शांर्गोऽस्ति ? शांखेन च भाव्यमत्र ॥१२॥

अन्वयः—गृहीततत्त्वस्य विशेषबोधः ईहा । विशेषं परिणामम् एति । किमुएषः (शब्दः) शांखः शांखोवा अस्ति । इति सन्देहपूर्वा । अत्र शांखेन भाव्यम् इति ईहान्वति !

भावानुवादः—अवग्रह के बाद ज्ञान ईहा में परिणत होता है । अवग्रहीताय का विशेष रूप से जानने की इच्छा ईहा है । इसमें क्या यह शब्द का शब्द है ? या शृंगका शब्द है । इस प्रकार का पहले सन्देह अश्रय होना है, फिर यह शब्द का ही होना चाहिये । ऐसा निश्चय की ओर झुका हुआ ज्ञान ईहा है । ईहा ईहा ने पहुँचे होता है । ईहा बाद में होती है । मनयगो ज्ञान ने स्थान नहीं है ।

गृहीतशब्दो ननु शांख एव, निर्णायकज्ञानमवायरूपम् ।

सम्यक्त्वबोधो परिपक्वमेति, चावर्तनाबुद्धयभिधानमास्ते ॥१३॥

अन्वयः—गृहीतशब्दः ननु शांख एव इति निर्णयकं ज्ञानम् अवायरूपम् भवति ।
अत्र सम्यक्त्वबोधः परिपक्वम् एति । अस्य च आवर्तना बुद्धयभिधानम् आस्ते !

भावानुवादः—यह शख का ही शब्द होना चाहिये । ऐसा ईहितार्थ का विशेष
निर्णय अवाय ज्ञान कहलाता है । यहां सम्यक् असम्यक् की विचारणा पूर्ण
रूप से परिपक्व हो जाती है । नन्दीसूत्र के अनुसार इसके पर्याय आवर्तना
प्रत्यावर्तना, अवायबुद्धि, विज्ञान आदि विशेष प्रकार है ।

अपायबोधश्च निषेधरूपः चावायबोधोविधिरूपकोऽसौ ।

एतन्मतस्यापि परम्परासीत्, प्राक्वक्तुमोष्टं न विशेषभेदः ॥१४॥

अन्वयः—अपायबोधः च निषेधरूपः असौ च अवायबोधः विधिरूपकः प्राक् एतन्म-
तस्य अपि परम्परा आसीत् । इति वक्तुम् ईष्टम् (अथापि) विशेषभेदः न ।

भावानुवादः—विशेषावश्यकभाष्य के अनुसार अपाय निषेध रूप है या अवाय
विधिरूप है । जो परम्परा ज्ञान को निषेधात्मक मानती है । वहां अपाय शब्द
का प्रयोग हुआ है । अन्यत्र अवाय का । प्राचीनकाल में ऐसी परम्परा थी ।
ऐसा कहा जा सकता है । फिर भी दोनों परम्पराओं में विशेष भेद नहीं है ।
क्योंकि विधिनिषेध एक दूसरे से सम्बन्धित है ।

दृढात्मक धारणमित्यवेहि, स्मृतेनिदानं कथितं जिनेन्द्रः ।

अविच्युतिर्वासनमत्र बोध्यम्, स्मृतिस्तथैवेति च भेदभिन्नम् ॥१५॥

अन्वयः—स्मृतेः निदानम् दृढात्मक (ज्ञानं) धारणम् अवेहि । इति जिनेन्द्रः कथि-
तम् । अविच्युतिः वासनम् तथा एव स्मृतिः इति च भेदभिन्नं इदम् (जेयम्) ।

भावानुवादः—स्मृति का कारण दृढात्मकज्ञान धारणा है । ऐसा जिनेन्द्रों ने कहा
है । धारणा को स्मृति का हेतु कहा गया है । यह संख्येय तथा असंख्येय काल
तक रहती है । जो ज्ञान शीघ्रनष्ट न हो और स्मृति के हेतु का कार्य करे
वह धारणा है । इसके तीन भेद होते हैंः— १. अविच्युति २. वासना ३. ओज
स्मृति ।

परन्तु भेदत्रयमत्र कोऽपि, न मन्यते युक्तितमं तदेव ।
तदेवमष्टाधिकविंशतिश्च भवन्ति भेदाः गतिबोधनस्य ॥१६॥

अवयवः—परन्तु अत्र कोपि भेदत्रयम् तदेव युक्तितमं न मन्यते । मतिबोधनस्य
अष्टाविंशतिः च भेदा भवन्ति !

भावानुवादः—वादिदेवसूरि इन तीनों भेदों को युक्तिसंगत नहीं मानते हैं ।
धारणा अवायप्रदत्त ज्ञान की दृढावस्था है । धारणा स्मृति का कारण नहीं
हो सकती । ऐसी उसकी मान्यता है, पर वस्तुतः धारणा स्मृति की इस प्रकार
कारण बनती भी है । मतिज्ञान के २८ भेद होते हैं । व्यजनावग्रह के ४ तथा
अर्धावग्रह के २४ । संयुक्त होने पर २८ भेद होते हैं ।

विशेषः—यद्यपि मति और श्रुत के निमित्त पांच इन्द्रियाँ और मन है पर परि-
णति में अन्तर है । मति प्रारम्भिक ज्ञान है और श्रुत उसी मतिज्ञान का
परिपुष्टरूप है । जैसे कच्चा दूध और पक्का दूध ।

आप्तप्रणीतेन सदागमेन, ज्ञानं श्रुतं तन्मतिपूर्वकं स्यात् ।
अंगाद्विवाह्यं च निविष्टमग्रे, भेदद्वयं तस्य कृतं विशेषः ॥१७॥

अवयवः—आप्तप्रणीतेन सदागमेन तन्मतिपूर्वकं श्रुतं ज्ञानम् स्यात् । तस्य अंगाद्
विवाह्यम् अग्रे निविष्टम् च विशेषः भेदद्वयम् कृतम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—आप्तों के द्वारा प्रणीत आगमों से होने वाला ज्ञान श्रुत है ।
श्रुतज्ञान मतिज्ञानपूर्वक होता है । उसके अंगवाह्य तथा अंगप्रविष्ट विशेष रूप
से दो भेद होते हैं ।

अंगप्रविष्टं द्वितयोऽस्ति भेदः, साक्षाच्च तत्तीर्थकरप्रणीतम् ।
सूत्रैश्च बद्धं गणपैस्तथैव, ज्ञेयं च तद्द्वादशभेदभिन्नम् ॥१८॥

अवयवः—द्वितीयः भेदः अंगप्रविष्टम् अस्ति । तत् च साक्षात् तीर्थकरप्रणीतम्
(मति) । तथा एव गणपैः सूत्रैः बद्धम् च द्वादशभेदभिन्नम् ज्ञेयम् ।

भावानुवादः—श्रुत ज्ञान का द्वितीय भेद जो अंगप्रविष्ट है । यह धर्मज्ञान से

साक्षात् तीर्थकरो द्वारा प्रणीत होता है । उसी प्रकार गणधरो के द्वारा सूत्र रूप से ग्रथित होता है । उसके १२ भेद होते हैं । अंगबाह्य अनेक प्रकार के होते हैं । वे आचार्यप्रणीत हैं और अंग से अविरुद्ध होने पर प्रमाणकोटि में आते हैं ।

प्रत्येकजीवे जिनदर्शनेषु मतिः श्रुतज्ञानमवश्यमेव ।

संजायते, यत्र मतिः श्रुतं स्यात्, यत्र श्रुतं तत्र मतेश्च सत्ता ॥१९॥

अन्वयः—जिनदर्शनेषु प्रत्येकजीवे मतिः श्रुतज्ञानम् अवश्यम् एव संजायते । यत्र मतिः तत्र श्रुतम् स्यात् । यत्र च श्रुतम् तत्र मतेः च सत्ता (भवति एव) ।

भावानुवादः—जिनदर्शनो की मान्यता के अनुसार प्रत्येक जीव में मतिश्रुत ज्ञान अवश्य ही होते हैं । उमास्वाती के अनुसार श्रुतज्ञान मतिपूर्वक ही होता है; किन्तु मतिज्ञान भी श्रुतपूर्वक हो ऐसा आवश्यक नहीं है । नन्दीसूत्र का मत है, कि जहा मति है, वहा श्रुत है, जहाँ श्रुत है वहा मतिज्ञान है ।

ज्ञानद्वयं तत्र परोक्षरूपम्, दृष्ट्यात्मनः स्यात्परकारणत्वात् ।

प्रत्यक्षमन्यत् ननु जायमानम्, तदात्मनस्तत् त्रिविधस्वरूपम् ॥२०॥

अन्वयः—तत्र आत्मनः दृष्ट्या परकारणत्वात् ज्ञानद्वयं परोक्षरूपम् स्यात् । अन्यत् तदात्मनः जायमानं तत् त्रिविधस्वरूपम् प्रत्यक्षम् (बोध्यम्) ।

भावानुवादः—इन्द्रियमन से आत्मा को होने वाले मति श्रुतज्ञान आत्मदृष्टि से परोक्ष हैं, किन्तु सांख्यव्यवहारिक दृष्टि से प्रत्यक्ष हैं । दूसरे ज्ञान आत्मा को स्वयं होने वाले प्रत्यक्ष हैं । वे तीन प्रकार के अवधि, मनःपर्यव, तथा केवलज्ञान हैं ।

ततोऽवधिर्ज्ञानमशेषरूपि, सीमायुतं पुद्गलदशिद्रव्यम् ।

तस्याधिकारी गुणकारकः स्यात्, तथा द्वितीयो भवहेतुकश्च ॥२१॥

अन्वयः—ततः अशेषरूपि, सीमायुतं पुद्गलदशि द्रव्यम् अवधिज्ञानम् (अस्ति) । तस्य अधिकारी गुणकारकः प्रथमः, तथा द्वितीयः भवहेतुकः च स्यात् ।

भावानुवादः—सीमा युक्त रूपा पुद्गलद्रव्यदर्शी अवधि ज्ञान होता है । उसके अधिकारी दो प्रकार के होते हैंः—प्रथम गुणप्रत्यय मनुष्य तिर्यञ्चों को होता है । द्वितीय देव तथा नारकों को होता है । उनमें जन्म से ही अवधिज्ञान होता है ।

मनोऽनुचिन्तार्थविकासकारि, तथामनःपर्यवरूपमास्ते ।

अस्य प्रकारद्वयमत्रबोध्यम्, ऋजुस्तथादः विपुलोविशुद्धः ॥२२॥

अन्वयः—तथा मनोऽनुचिन्तार्थविकासकारिमनःपर्यवरूपम् आस्ते । अत्र अस्य ऋजुः तथा विशुद्धः विपुलः च इति अदः प्रकारद्वयम् बोध्यम् ।

भावानुवादः—मनुष्यों के मन के चिन्तन अर्थ को प्रकट करने वाला मनःपर्यव ज्ञान है । यह मनुष्यक्षेत्र तक सीमित है । गुण के कारण उत्पन्न होता है । चारित्रवान् व्यक्ति इसका अधिकारी है । इसके दो भेद हैंः—ऋजुमति और विपुलमति । ऋजुमति की अपेक्षा विपुलमति विशुद्धतर होता है । प्रथम प्रतिपाती होता है । द्वितीय अप्रतिपाती । वह केवल की प्राप्ति तक रहता है ।

उत्पत्तिकालादनुप्राक्निपाती, द्वितीयबोधो न विनश्यतीति ।

आकेवलज्ञानमवश्यमास्ते, प्रत्यक्षमीष्ट ननु चात्मनिष्ठम् ॥२३॥

अन्वयः—प्राक् (बोधः) (ऋजुमतिः) उत्पत्तिकालात् अनुनिपाती (भवति) । द्वितीयबोधः (विपुलमतिः) न विनश्यति इति । आकेवलज्ञानम् अवश्यम् आस्ते । ननु इदम् आत्मनिष्ठ प्रत्यक्षम् ईष्टम् ।

भावानुवादः—प्रथम ऋजुमति मनःपर्यवज्ञान उत्पत्ति काल के बाद गिर भी जाता है । द्वितीय ज्ञान विपुलमति नष्ट नहीं होता है । केवलज्ञान तक अवश्य ही रहता है । यह ज्ञान आत्मप्रदेशों से होने के कारण अवधिज्ञान की तरह प्रत्यक्ष होता है ।

वर्मक्षये क्षायिकरूपमेतत्, विशुद्धियुक्तं सकलेषुमुख्यम् ।

नाम्नासदा केवलमस्य द्रव्यं पर्यायजातं सकलं विबोध्यम् ॥२४॥

अन्वयः—वर्मक्षये एतत् क्षायिकरूपम् विशुद्धियुक्तं सकलेषुमुख्यम् नाम्ना सदा

केवलम् अस्ति । अस्य विषयरूपम् सकलं द्रव्यम् पर्यायजातम् च विबोध्यम् ।

भावानुवादः—केवलज्ञान मोहनीय, ज्ञानावरणीय दर्शनावरणीय और अमृतराय-कर्म के क्षय होने से उत्पन्न होता है । अतः वह क्षायिक, विशुद्धतम, सभी ज्ञानों में मुख्य होता है । इसका विषय सभी द्रव्य, तथा सभी पर्याय हैं । ऐसा जानना चाहिये ।

अस्योदये लुम्पति सर्वबोधः सर्वात्मतत्त्वस्य च सद्विकासः ।

सर्वाणि वस्तूनि च सर्वकालोऽस्यैवास्ति नित्यं विषयो विशिष्टः ॥२५॥

अन्वयः—अस्य उदये सर्वबोधः लुम्पति । सर्वात्मतत्त्वस्य च सद् विकासः अस्ति । अस्य एव सर्वाणि वस्तूनि सर्वकालः च नित्यं विशिष्टः विषयः अस्ति ।

भावानुवादः—केवल ज्ञान के उदय होने पर अन्य सभी ज्ञान समाहित हो जाते हैं । यह सर्वात्मतत्त्व का सम्पूर्ण विकास है । सभी वस्तु तथा सभी काल केवल-ज्ञान के विशिष्ट विषय हैं । केवलज्ञानी सभी विषयों को जानता है । केवल-ज्ञान सकल प्रत्यक्ष है, सम्पूर्ण है । उसके साथ मति आदि अपूर्ण ज्ञान की स्वतन्त्र उपलब्धि नहीं रह सकती है ।

यः केवली स्यात् सतु सर्ववेत्ता सर्वं च जानात्यवलोकते च ।

सर्वेन्द्रियं तस्य फलेन हीनम्, नोज्ञानलब्धावुपयुज्यते तत् ॥२६॥

अन्वयः—यः केवली स्यात् सतु सर्ववेत्ता सन् सर्वम् च जानाति, अवलोकते च । तस्य सर्वेन्द्रियम् फलेन हीनम् ज्ञानलब्धौ तत् नो उपयुज्यते ।

भावानुवादः—जो केवली होता है । वह सब कुछ जानने वाला होता है । वह सबको जानता है, और देखता है । सर्वज्ञ के ज्ञान का सम्बन्ध इन्द्रियों तथा मन से निरपेक्ष आत्मा से होता है । जब तक वह सशरीर रहता है । तब इन्द्रियाँ उसके साथ रहती अवश्य हैं, किन्तु केवलज्ञानी को ज्ञान की प्राप्ति के लिए उनका कोई उपयोग नहीं होता है । किन्तु अन्य को बोध देने के लिए यथास्थान प्रयोग में लाई जाती है ।

सम्पत्त्वयुक्तः परिवोधशालो, पर्याप्तभावाचरणप्रधानः ।

तत्त्वज्ञसाक्षादनुभूतिभूतिः, महत्तमः स्यात्प्रनुमानवोऽसौ ॥२७॥

अन्वयः—सम्यक्त्वयुक्तः, परिबोधशाली, पर्याप्तभावाचरणप्रधानः तत्त्वज्ञसाक्षादनुभूतिभूतिः ननु असौ सर्वज्ञः मानवः महत्तमः स्यात् ।

भावानुवादः—सम्यक्त्वयुक्त अर्थात् परिपूर्णसमत्वदर्शी, विमलपरिपूर्णज्ञानी, सम्पूर्ण यथाख्यातचारित्र के धारक, सर्वप्रधान तत्त्वज्ञ, साक्षात् अनुभूति के उपभोक्ता सर्वज्ञ महाप्रभु निश्चित ही महामानव है ।

ज्ञान पवित्रं परमं विशिष्टम्, नोत्तमं वस्तु समस्तलोके ।

ज्ञानस्य दृष्टिः पृथगेव भद्रा, भद्रात्मकं सर्जति किञ्चिदेव ॥२८॥

अन्वयः—ज्ञानम् परमं पवित्रम् विशिष्टम् (अस्ति) । समस्तलोके तत्तमं वस्तु नो । ज्ञानस्य दृष्टिः पृथक् एव भद्रा (अस्ति) । सा किञ्चित् भद्रात्मकम् एव सर्जति ।

भावानुवादः—ज्ञान परमपवित्र विशिष्ट वस्तु है । समस्तलोक में उसके समान अन्य कोई वस्तु नहीं है । ज्ञान की दृष्टि विशिष्ट मंगलकारिणी है । वह महा मंगलात्मक है । जिस तत्त्व की सिद्धि अन्य से नहीं होती है । वह केवलज्ञान से सम्पन्न हो जाती है ।

यस्यास्ति बोधः परमार्थरूपः नोवेदनामर्दयते नरं तम् ।

ज्वालावलीढे सकले शरीरे, नैवात्मनः कापि कदापिहानिः ॥२९॥

अन्वयः—यस्य परमार्थरूपः बोधः अस्ति । तनरं वेदना नो मर्दयते । ज्वालावलीढे सकले शरीरे आत्मनः कदापि कापि हानिः न एव (भवति) ।

भावानुवादः—जिसको सकल परमार्थ ज्ञान हो जाता है । उस मनुष्य को वेदना कभी पीड़ित नहीं करती है । ज्वाला से सम्पूर्ण शरीर के परिव्याप्त हो जाने पर भी उससे आत्मा की कभी कोई हानि नहीं होती है । जानी दुःख को दुःख ही नहीं समझता है ।

अप्यात्मदृष्ट्यानिहिला प्रवृत्ति, रन्तःसमावेशमयी बहिर्नो ।

ज्ञाने प्रपन्ने सुखदुःखभावो विशीर्यते ज्ञानसमन्वितस्य ॥३०॥

अन्वयः—ज्ञानसमन्वितस्य अध्यात्मदृष्ट्या निखिला प्रवृत्तिः अन्तःसमावेशमयी (भवति) । बहिः नो । ज्ञाने प्रपन्ने सुखदुःखभावो विशीर्यते ।

भावानुवादः—आध्यात्मिक दृष्टि से ज्ञानी मनुष्य की सभी प्रवृत्तियाँ अन्तर्मुखी होती हैं । बाहर नहीं होती; पर विज्ञान समग्र होता है । ज्ञान की प्राप्ति होने पर तो सभी प्रकार के लौकिक सुख दुःख के भाव समाप्त ही हो जाते हैं ।

सामान्यतो भीषणभूतवार्ता, ज्ञानान्वितस्यात्मसमग्रदृष्टैः ।

पर्यति पर्याप्तसुखस्वरूपम्, कष्टानुभूतिर्नतुकापि शिष्टा ॥३१॥

अन्वयः—ज्ञानान्वितस्य आत्मसमग्रदृष्टेः सामान्यतोभीषणभूतवार्तापि पर्याप्तसुख-स्वरूपम् पर्यति । कापि कष्टानुभूतिः शिष्टा नतु (भवति) ।

भावानुवादः—संपरिपूर्ण आत्मिक स्वरूप को जानने वाले को सामान्यरूप से भयानक वार्ता भी पर्याप्त सुखरूप में बदल जाती है । कोई कष्ट की अनुभूति उस समय शेष नहीं रह जाती है । ज्ञानी को सर्वत्र सदा सर्वथा सुख ही प्राप्त होता रहता है ।

ज्ञानी सदा बालकवद् विभाति, मातृत्वदृष्टिर्महिलासुतस्य ।

उपेक्षते सर्वविरुद्धभावम्, सम्यक्त्वबोधस्य विभक्तिवर्म ॥३२॥

अन्वयः—ज्ञानी सदाबालकवत् विभाति । तस्य महिलासुमातृत्वदृष्टिः भवति । स सर्वविरुद्धभावम् उपेक्षते । सम्यक्त्वबोधस्य च वर्म विभक्तिः ।

भावानुवादः—सम्पूर्ण ज्ञानी सदा बालक के समान रहता है । उसकी महिलाओं में मातृत्वदृष्टि होती है । सभी विपरीत भाव उसको पीड़ित नहीं कर सकते । शुद्धाचार पूर्वक सम्यक्त्वज्ञान का ही कवच धारण करता है ।

क्षुब्धाः जनाः वेदनया ययासत्, विवेकहानिं परियन्ति तथ्यम् ।

परं मनस्वी च तथैव बुद्धः, सायुज्यशान्तिं लभते निरभ्राम् ॥३३॥

अन्वयः—यया वेदनया क्षुब्धाः जनाः विवेकहानिम् तथ्यम् परियन्ति । परम् तथा

एव (वेदनया) मनस्वी बुद्धः सन् निरभ्राम् सायुज्यशान्तिम् लभते ।

भावानुवादः—जिस वेदना से क्षुब्ध मनुष्य सही रूप से विवेकहानिको पाते हैं । अर्थात् उनका विवेक नष्ट हो जाता है । उसी वेदना से मनस्वी मनुष्य प्रबुद्ध होकर बाधा रहित सायुज्य परमशान्ति को पाता है । ज्ञानी वेदना में समभावी रहता है । वह उससे प्रभावित नहीं होता है ।

ज्ञानी नरोऽनारतमेव पुण्यम्, त्रियोगयुक्तः समुपार्ज्यं पूर्णम् ।
बन्धं च पुण्यप्रकृतेः करोति, पापः सदा तद्विपरीतमेव ॥३४॥

अन्वयः—ज्ञानी नरः त्रियोगयुक्तः अनारतम् एव पूर्णम् पुण्यं समुपार्ज्यं पुण्यप्रकृतेः चबन्ध करोति । पापः (अज्ञानी) सदा तद्विपरीतम् एव (करोति) ।

भावानुवादः—ज्ञानी मनुष्य मन, वचन, शरीर से आत्मशुद्धिपूर्वक लगातार पूर्णपुण्य का उपार्जन करता है । एवं पुण्यप्रकृति का ही बन्ध करता है । पापी अज्ञानी मनुष्य सदा उसके विपरीत ही आचरण करता है ।

प्रत्येककार्यं जनशर्महेतोः, ज्ञानात्मनः कामनया यथेष्टम् ।
संजायते, ज्ञानयुतस्य लिप्सामादाय निन्द्यां निजलाभसिद्धेः ॥३५॥

अन्वयः—ज्ञानात्मनः जनशर्महेतोः कामनया यथेष्टम् प्रत्येककार्यम् संजायते । अज्ञानयुतस्य (नरस्य) निन्द्याम् लिप्साम् आदाय निजलाभसिद्धेः (प्रत्येककार्यं नजायते) ।

भावानुवादः—ज्ञानी मनुष्य का प्रत्येक कार्य मनुष्यों की भलाई के हेतु होता है ; किन्तु अज्ञानी तो निन्दनीय तृष्णा को लेकर केवल अपने स्वार्थ की सिद्धि के लिये ही प्रत्येक कार्य करता है ।

प्रयाति बोधेन नरोद्युलोकम्, भूत्वाऽधिपो धर्मविधे कलार्पः ।
नैवेद्यं बोधाद्विहितो निराशो, निराकृतोऽसौ निरत्यं प्रयानि ॥३६॥

अन्वयः—नरः बोधेन धर्मविधेः कलार्पः अधिपोभूत्वा द्युलोकं प्रयाति । नैवेद्यं बोधाद्विहितः निराशः निराकृतः असौ निरत्यं प्रयानि ।

भावानुवादः—मनुष्य सम्यक् ज्ञान के कारण धर्मानुष्ठान के कलापों से पूत बनकर स्वर्ग (सद्गति) में जाता है । पर अज्ञानी मनुष्य सब जगहों से निराशा-पूर्वक निकाला गया नरक (दुर्गति में) जाता है ।

आत्मस्वरूपं कथितं हि यत्र, जीवस्वरूपं ह्युपयोगयुक्तम् ।
साकारतोऽनाकृतितो द्विभेदः, आद्योऽस्ति बोधोऽपरदर्शनं तत् ॥३७॥

अन्वयः—यत्र आत्मस्वरूपं कथितम् । तत्र उपयोगयुक्तं जीवस्वरूपं (भवति) ।
(स उपयोगः) साकारतः अनाकृतितः द्विभेदः (अस्ति) । आद्यः बोधः अस्ति ।
तत्)तस्मात्) अपर दर्शनम् च ।

भावानुवादः—आत्मस्वरूप के कथन में उपयोग को जीव के लक्षण के रूप में स्वीकार किया गया है । वह उपयोग साकार तथा अनाकार के भेद से दो प्रकार का होता है । ज्ञान साकार होता है । दर्शन निराकार होता है ।

द्वयोश्च चर्चा निखिलागमेषु, प्राचीनरूपा ननु सामान्यतेयम् ।
जानाति बोधेन च, दर्शनेन, सपश्यतीत्यं विहितः प्रयोगः ॥३८॥

अन्वयः—निखिलागमेषु द्वयोः (ज्ञानदर्शनयोः) च चर्चा (अस्ति) । ननु इयम् सामान्यता प्राचीनरूपा (अस्ति) । बोधेन जानाति । दर्शनेन संपश्यति । इति इत्थम् प्रयोगः विहितः (वर्तते) ।

भावानुवादः—सम्पूर्णआगमों में ज्ञान और दर्शन की चर्चा है । यह सामान्यता अत्यन्त प्राचीन है । केवली ज्ञान से जानते हैं । तथा दर्शन से देखते हैं । इस प्रकार के प्रयोग किये जाते हैं ।

सामान्यधर्मो ननु दर्शनेऽस्ति, ज्ञानोपयोगे च विशेषधर्मः ।
तिरस्कृतिर्नैव परस्य तत्र, चानन्तधर्मत्मकवस्तु सिद्धम् ॥३९॥

अन्वयः—दर्शने ननु सामान्यधर्मः अस्ति । ज्ञानोपयोगे च विशेषधर्मः (अस्ति) ।
तत्र परस्य तिरस्कृतिः न एव । यतः अनन्तधर्मत्मकवस्तु सिद्धम् ।

भावानुवादः—दर्शनोपयोग में सामान्य धर्म अलंकृत है । और ज्ञानोपयोग में

विशेषधर्म रहता है । किसी का तिष्ठस्कार कर अन्य का ग्रहण नहीं होता है । अनन्तधर्मात्मकवस्तु के सिद्ध होने पर भी उपयोग किसी एक धर्म को मुख्य रूप से ग्रहण कर सकता है ।

सामान्यपुंसांमुपयोग एषः सहैव नो ज्ञानमुदर्शनस्य ।

संजायते सक्रमशो विशेषः सर्वज्ञपृच्छा विषये विभेदः ॥४०॥

अन्वयः—सामान्यपुंसां ज्ञानमुदर्शनस्य एषः उपयोग सह एव न संजायते । विशेषः सक्रमशः (भवति) । सर्वज्ञपृच्छा विषये विभेदः (अस्ति) ।

भावानुवादः—सामान्य व्यक्ति को ज्ञान और दर्शन का उपयोग साथ नहीं होता है । विशेषरूप से क्रमशः होता है । किन्तु केवली के उपयोग को लेकर आचार्यों में कुछ मतभेद है, आगम पक्ष क्रमिक उपयोग को स्वीकार करता है ।

ज्ञानं सदा दर्शनपूर्वकं तत्, नो दर्शनं ज्ञाननिदानभूतम् ।

नर्वजदेवस्य विचारकाले, क्रमस्य भावो नहिविद्यतेऽत्र ॥४१॥

अन्वयः—तत् ज्ञान सदा दर्शनपूर्वकम् । दर्शनम् ज्ञाननिदानभूतम् नो । सर्वज्ञ देवस्य विचारकाले अत्र क्रमस्य भावः नहि विद्यते ।

भावानुवादः—ज्ञान सदा दर्शनपूर्वक होता है, किन्तु दर्शन ज्ञानपूर्वक नहीं होता है । सर्वज्ञ देव के विचार के काल में क्रम की स्थिति नहीं होती है । केवली अवस्था में अपेक्षाकृत दर्शन तथा ज्ञान में भेद नहीं होता है । केवली को जब ज्ञान दर्शन युगपद पैदा हो जाते हैं तब पुनः दर्शन नहीं हो सकता । इसलिए वहाँ उत्पत्ति की दृष्टि से ज्ञानदर्शन का क्रमभाव नहीं घटता है । ज्ञान दर्शन पैदा होते होते वे स्थायी रूप से रहते हैं ।

ज्ञानस्य सिद्धिर्भवति क्रियायाम्, लक्ष्यं द्वयोर्वर्तत एकमेव ।

एषस्य सत्त्वे नहि कार्यजातम्, द्वयोः स्थितावेव समोहिताप्तिः ॥४२॥

अन्वयः—क्रियायाम् ज्ञानस्य सिद्धिः भवति । द्वयोः (ज्ञानक्रियायोः) लक्ष्यम् एवम्

एव वर्तते । एकस्य मत्वे कायजातम् नहि (भवति) । द्वयोः स्थितौ एव समी-
हिनाप्तिः (भवति) ।

भावानुवादः—क्रिया के होने पर ही ज्ञान की सिद्धि होती है । ज्ञान तथा क्रिया
दोनों का लक्ष्य एक ही होता है । एक के होने पर कार्य नहीं चल सकता है ।
इसलिए ज्ञान क्रिया दोनों के होने पर ही अभिलषितवस्तु की प्राप्ति होती
है ।

एकेन पादेन गतिर्न लोके नैकेन चक्रेण रथः प्रयाति ।
तथैव बोधक्रियोर्युतिश्च, बोध्या विधानस्य फलप्रदाने । ४३ ।

अन्वयः—यथा लोके एकेन पादेन गतिः न भवति । रथः अपि एकेन चक्रेण न
प्रयाति । तथा एव विधानस्य फलप्रदाने बोधक्रिययोः युतिश्च बोध्या ।

भावानुवादः—लोक में देखा जाता है कि एक पैर से चलना नहीं होता है ।
रथ भी एक चक्र से नहीं चलता है । इसी तरह विधानादि का फल प्रदान
करने के लिए ज्ञान और क्रिया का योग अवश्य होना चाहिये ।

क्रियानिषेधं च करोति बोधो, यो नास्ति सोऽबोधमयो नितान्तम् ।
विधीयते यत् परिवोधहीनम् संसारभूतौ च निदानमात्रम् ॥४४॥

अन्वयः—य बोधः क्रियानिषेधं च करोति सनास्ति । सः नितान्तम् अबोधमयः
अस्ति । यत् परिवोधहीनम् विधीयते । तत् संसारभूतौ च निदानमात्रम् अस्ति ।

भावानुवादः—जो ज्ञान क्रिया का निषेध करता है । वह ज्ञान नहीं है । अज्ञान-
मय है । जो क्रिया अज्ञानपूर्वक की जाती है । वह संसार (भ्रमण) का कारण
होती है ।

यथाद्वयोरूपमपेक्ष्यते च, संसाधनायां तु, तथैव लोके ।
कृपेः कृतौ नामनिचायनेन, लभेत किं धान्यविभूतिमीष्टाम् ? ॥४५॥

अन्वयः—संसाधनायां तु यथा द्वयोः (ज्ञानक्रिययोः) रूपम् अपेक्ष्यते च तथा एव
लोके (अपि) कृपेः कृतौ नाम निचायनेन क्रिया विना ना (इति अग्रेण

सम्बन्धः) किम् इष्टांधान्यविभूति (लभेत) ?

भावानुवादः—जैसे विशिष्ट साधना में ज्ञान और क्रिया दोनों की अपेक्षा होती है । वैसे ही लोक में भी समझना चाहिये । क्या खेती के काम में कार्य किये बिना कोई मनुष्य खेती का नाम ले लेने से भी इच्छित पदार्थों का कथन कर ले, तो क्या उससे धान्य की सम्पत्ति प्राप्त हो सकती है ? अर्थात् कभी नहीं मिल सकती है ।

क्रियां बिना ना, च तथैव बोध्यो, विमुक्तिमार्गेऽपि च तत्प्रयोगः ।
अन्धाक्रिया ज्ञानविहीनरूपा, क्रियाविहीनो ननु पंगुबोधः ॥४६॥

अन्वयः—यथा क्रियां बिना ना न लभेत । तथा एव विमुक्तिमार्गे अपि च तत्प्रयोगः बोध्यः । ज्ञानविहीनरूपा क्रिया अन्धा, क्रियाविहीनः ननु पंगुबोधः (भवति) ।

भावानुवादः—जैसे क्रिया के बिना मनुष्य शस्यसम्पत्ति नहीं पा सकता । उसी तरह मोक्ष के मार्ग में भी ज्ञान क्रिया दोनों का प्रयोग जानना चाहिये । ज्ञान के बिना क्रिया अन्धी है । और क्रिया के बिना ज्ञान निश्चय रूप से पंगु है । दोनों के योग से लाभ होता है । इस विषय में “अन्धपंगु न्याय का स्मरण करना चाहिये ।

अवेत्क्रियायाश्चरणं समन्तात्, सद्ज्ञानपूर्वं परमोपयोगि ।
तदेव मोक्षांगमियति नूनम्, भेदप्रभेदाः विहितास्तदीयाः ॥४७॥

अन्वयः—क्रियायाः चरणं सद्ज्ञानपूर्वं परमोपयोगि समन्तात् भवेत् । तदेव (आचरणं) मोक्षांगम् नूनम् इयति । (अतः) तदीयाः भेदप्रभेदाः अग्रे विहिताः ।

भावानुवादः—क्रिया का आचरण सम्यक् ज्ञानपूर्वक सर्वथा उपयोगिता की दृष्टि से होना चाहिये । तभी वह क्रिया मोक्ष का अंग मानी गई है । उनमें भेद प्रभेद आगे निर्दिष्ट है ।

तुल्यासमित्या ननुधर्मवृत्त्याऽ, नुप्रेक्षया चैव परीषहणाम् ।
अथेन, चारित्रसमाधयेन, संजायते संवरतत्त्वमेतत् ॥४८॥

अन्वयः—गुप्त्या, समित्या, धर्मवृत्त्या, अनुप्रेक्षया परीषहाणाम् एव जयेन, चारित्र्य-समाश्रयेण च एतत् संवरतत्त्वम् संजायते ।

भावानुवादः—गुप्ति, समिति, धर्म, अनुप्रेक्षा, परीषहजय और चारित्र से यह संवर तत्त्व उत्पन्न होता है । सामान्यतः संवर का स्वरूप एक ही है । फिर भी प्रकारान्तर से उसके अनेक भेद बताये हैं ।

कार्यं तपः संवरनिर्जरार्थम्, योगस्यसन्निग्रहगुप्तिरेषा ।

कायेन, वाचा मनसा विधेया, प्रशस्तरूपेणच संप्रधार्य ॥४९॥

अन्वयः—सवरनिर्जरार्थम् तपः कार्यम् । एषा योगस्य सन्निग्रहगुप्तिः (अस्ति) । प्रशस्तरूपेण च संप्रधार्य (सागुप्तिः) कायेन, वाचा मनसा च विधेया ।

भावानुवादः—संवर और सकाम निर्जरा के लिए तप करना चाहिये । सोच समझकर श्रद्धापूर्वक योगों का भली प्रकार निग्रह करना गुप्ति है । उसे शरीर, वचन मन से करना चाहिये । अर्थात् बुद्धि और श्रद्धापूर्वक मन, वचन, और काया को उन्मार्ग से रोकना गुप्ति है । सम्मार्ग में लगाना समिति है । योग के संक्षिप्त तीन भेद होने से गुप्ति के भी तीन भेद हो जाते हैं । और सत्प्रवृत्ति के पांच भेद हैं । ये पंच समिति कहलाती है । ये अष्टप्रवचन माता कहलाती हैं ।

ईर्या च भाषैषणसम्यगर्थे, आदाननिक्षेपणसंरूपाः ।

एताश्च पंचापि विशेषधर्माः, स्युः, सत्क्रियावर्तनरूपमुख्याः ॥५०॥

अन्वयः—ईर्याभाषैषणसम्यगर्थे च आदाननिक्षेपणसंरूपाः च एताः सत् क्रियावर्तनरूपमुख्याः पंचापि विशेषधर्माः स्युः ।

भावानुवादः—१. ईर्यासमिति २. सम्यक् भाषा समिति ३. सम्यक् एषणा समिति ४. सम्यक् आदाननिक्षेपसमिति तथा सम्यगुत्सर्ग समिति । ये पांच विवेकयुक्त प्रवृत्ति के रूप में विशेषधर्म स्वरूप हैं । सभी संवर की उपाय भूत है ।

धर्माजंवे मारद्वशोचसत्यसत्संयमाः त्यागतपोऽममत्व—

सद्ब्रह्मचर्याणि दशप्रकारः प्रशस्तधर्मोस्तिधराधुरीणः ॥५१॥

अन्वयः—क्षमार्जवे मार्दवशौचसत्यसत्संयमाः त्यागतपोऽममत्वसद्ब्रह्मचर्याणि च घराधुरीणः दशप्रकारः—प्रशस्तधर्मोऽस्ति ।

भावानुवादः—यतिधर्म के दस प्रकार हैं । वे घराभार को वहन करने वाले प्रशस्त धर्म हैं—क्षमा, नम्रता, मृदुता, पवित्रता, सत्य, संयम, त्याग, तप निर्ममत्व, ब्रह्मचर्य, इनका पालन अनिवार्य रूप से करना चाहिए । (यहां यति शब्द वास्तविक साधु के लिए प्रयुक्त हुआ है) ।

यस्याः प्रभावेण च जीवनस्य, शुद्धिविशिष्टा ननु भावना सा ।
संख्या समाद्वादश जैनशास्त्रेऽनुप्रेक्षणं चापि पराभिधानम् ॥५२॥

अन्वयः—यस्याः प्रभावेण च जीवनस्य विशिष्टा शुद्धिः (भवति) । ननु सा भावना । जैनशास्त्रे द्वादश समा (संख्या) (अस्ति) । अनुप्रेक्षणम् अपि चतस्याः पराभिधानं (वर्तते) ।

भावानुवादः—जिसके प्रभाव से जीवन की विशिष्ट शुद्धि होती है । उसे भावना कहते हैं । जैनशास्त्रों में उसके १२ प्रकार हैं । उसका दूसरा नाम अनुप्रेक्षा भी है । इन्हे अन्य स्थानों से जानना चाहिये ।

द्वाविंशतिः सन्ति परीषहाश्च, सोढा इमे धर्मपथे स्थिरार्थम् ।
विनाशनार्थं श्रितकर्मणां च, निजोदयार्थं समभावभूत्या ॥५३॥

अन्वयः—परीषहाः च द्वाविंशतिः सन्ति । इमे धर्मपथे स्थिरार्थम् श्रितकर्मणां विनाशनार्थं समभावभूत्या निजोदयार्थम् च सोढा ।

भावानुवादः—परीषह बाईस हैं । उन्हें धर्ममार्ग पर स्थिरतापूर्वक गमन करने के लिए, उपाजितबद्धकर्मों के विनाश के लिए, समताभाव की विभूति से अपने पूर्णविकास के लिए, सहना चाहिये । बिना कष्ट सहे धर्मसाधना दुर्लभ है ।

शुभातृषांस्त्यक्तापनानि, दंशादिबाधारतिनग्नताश्च ।
त्र्योषंश्चयशियनं निषद्याऽ, क्रोशो वधो याचनताप्यलानः ॥५४॥

अन्वयः—क्षुधा, तृषा शैत्यवितापनानि, दंशादिबाधारतिनग्नताः च स्त्री च एव चर्या शयनं निषद्या आक्रोशः बधः याचनता अलाभः अपि (अग्रेण सम्बन्धः) ।

भावानुवादः—क्षुधा, तृषा, शीत, उष्ण, दंशमशक, नग्नत्व, अरति, स्त्री, चर्या, निषद्या शय्या आक्रोशः बध, याचना, अलाभ ये परीषह हैं । शेष आगे निर्दिष्ट हैं ।

रोगस्तृणस्पर्शमलानि तत्र, सत्कारबुद्धी ननु बोधहानि ।

राशाम्बरैः विप्रतिपत्तिरत्र श्वेताम्बराणां परिदृश्यते च ॥५५॥

अन्वयः—तत्र रोगः तृणस्पर्शमलानि सत्कारबुद्धी ननु बोधहानिः इति परिषदाः सन्ति । अत्रविषये श्वेताम्बराणां राशाम्बरैः सह विप्रतिपत्तिः परिदृश्यते ।

भावानुवादः—राग, तृण, स्पर्श, मैल, सत्कार, पुरस्कार, प्रज्ञा, बोधहानिः (अज्ञान) ये परीषह हैं । इस विषय में कुछ के विषय में श्वेताम्बरों का दिग्-म्बरों के साथ मतभेद है ।

स्थातुं समत्वे सकलाः प्रवृत्तीरशुद्धरूपाः विसृजेदजस्रम् ।

सामायिकं स्वोन्नतिलब्धिहेतोः चारित्र्यमेतत् ग्रहणाय युक्तम् ॥५६॥

अन्वयः—समत्वे स्थातुम् अशुद्धरूपाः सकलाः प्रवृत्तीः अजस्रम् विसृजेत् । एतत् सामायिक चारित्र्यम् स्वोन्नतिलब्धिहेतोः ग्रहणाय युक्तम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—समत्व में स्थिरता के लिए अशुद्धरूपी सभी प्रवृत्तियों को निरन्तर त्याग कर दें, और अपनी उन्नति की प्राप्ति के लिए सामायिक आदि चारित्र्य को ग्रहण करना चाहिये ।

बाह्यात्तयाभ्यन्तरभेदतश्च, तपोद्विभेदं कथितं मुनीन्द्रैः ।

विनाशहेतोर्भववासनानामध्यात्मलाभाय विधेयमेतत् ॥५७॥

अन्वयः—मुनीन्द्रैः बाह्यात् तथा आभ्यन्तरभेदतः च द्विभेदं तपः कथितम् । भववासनानाम् विनाशहेतोः अध्यात्मलाभाय च एतत् (तपः) विधेयम् ।

भावानुवादः—मुनीन्द्रों के द्वारा बाहरी तथा भीतरी भेद से तप दो प्रकार के

कहे गये हैं । सांसारिक वासनाओं को दूर करने के लिए अध्यात्मसम्बन्धि नाम के लिए दोनों प्रकार के तपों को करना चाहिए ।

ऊनोदरी लोभविवर्जनं च, रसादिहानं सुविविक्तदेशः ।

कायादिकष्टं प्रथमोपवासो, बाह्यं तपस्तच्चरणीयमास्ते ॥५८॥

अर्थः—प्रथमोपवासः, ऊनोदरीलोभविवर्जनम्, रसादिहानम्, सुविविक्तदेशः कायादिकष्टम् इति बाह्यम् तपः आचरणीयम् आस्ते ।

भावानुवादः—अनशन, ऊनोदरी, (अवमौढ्यं) वृत्तिपरिसंख्यान, रसपरित्याग, विविक्त, शय्यासन, और कायक्लेश ये बाह्य तप हैं । इनका आचरण करना चाहिए ।

दोषापनोदो विनयश्च सेवा, स्वाध्यायवृत्तिर्ममतानिरासः ।

ध्यानं च शुक्लं समुपासनीयमाम्यन्तरं विद्धि तपो विशिष्टम् ॥५९॥

अर्थः—दोषापनोदः, विनयः, सेवा, स्वाध्यायवृत्तिः, ममतानिरासः शुक्लं ध्यानम् च इति आम्यन्तरसू विशिष्टं तपः विद्धि तत् समुपासनीयम् च ।

भावानुवादः—दोषों को दूर करना, नम्रता, सेवा, शास्त्रों का निरन्तर अध्ययन ममत्व का त्याग, और शुभ ध्यान इन्हें आम्यन्तरिकविशिष्ट तप जानना चाहिये । इनका अभ्यास करना चाहिये । इन दोनों बाह्य आम्यन्तरतयों में आपेक्षिक भेद हैं । किन्तु एक दूसरे के परिपूरक हैं ।

ज्ञानस्य पश्चाद् विहितास्तिशास्त्रे, प्रमाणचर्चा विततानिधाना ।

पुरागमे सम्भवतिस्म वस्तुम्, शक्यं तयोस्तद्विषये प्रमाणैः ॥६०॥

अर्थः—ज्ञानस्य चर्चा पश्चात् विहिता अस्ति । शास्त्रे पुरागमे विततानिधाना प्रमाणचर्चा अपि सम्भवतिस्म । इति तयोः तद्विषये प्रमाणैः वक्तुम् शक्यम् ।

भावानुवादः—धीष्ठे ज्ञान की चर्चा की गई है । प्राचीन आगमग्रन्थों में विस्तार पूर्वक प्रमाण की चर्चा भी की गई थी । ऐसा इस विषय में प्रमाणपूर्ण नहीं है ।

अन्वयः—क्षुधा, तृषा शैत्यवितापनानि, दंशादिबाधारतिनग्नताः च स्त्री च एव चर्या शयनं निषद्या आक्रोशः वधः याचनता अलाभः अपि (अग्रेण सम्बन्धः) ।

भावानुवादः—क्षुधा, तृषा, शीत, उष्ण, दंशमशक, नग्नत्व, अरति, स्त्री, चर्या, निषद्या शय्या आक्रोशः वध, याचना, अलाभ ये परीषह हैं । शेष आगे निर्दिष्ट हैं ।

रोगस्तृणस्पर्शमलानि तत्र, सत्कारबुद्धी ननु बोधहानि ।
राशाम्बरैः विप्रतिपत्तिरत्र श्वेताम्बराणां परिदृश्यते च ॥५५॥

अन्वयः—तत्र रोगः तृणस्पर्शमलानि सत्कारबुद्धी ननु बोधहानिः इति परिषदाः सन्ति । अत्रविषये श्वेताम्बराणां आशाम्बरैः सह विप्रतिपत्तिः परिदृश्यते ।

भावानुवादः—राग, तृण, स्पर्श, मैल, सत्कार, पुरस्कार, प्रज्ञा, बोधहानिः (अज्ञान) ये परीषह हैं । इस विषय में कुछ के विषय में श्वेताम्बरों का दिग्-म्बरों के साथ मतभेद है ।

स्थातुं समत्वे सकलाः प्रवृत्तीरशुद्धरूपाः विसृजेदजस्रम् ।
सामायिकं स्वोन्नतिलब्धिहेतोः चारित्रमेतत् ग्रहणाय युक्तम् ॥५६॥

अन्वयः—समत्वे स्थातुम् अशुद्धरूपाः सकलाः प्रवृत्तीः अजस्रम् विसृजेत् । एतत् सामायिक चारित्रम् स्वोन्नतिलब्धिहेतोः ग्रहणाय युक्तम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—समत्व में स्थिरता के लिए अशुद्धरूपी सभी प्रवृत्तियों को निरन्तर त्याग कर दें, और अपनी उन्नति की प्राप्ति के लिए सामायिक आदि चारित्र को ग्रहण करना चाहिये ।

बाह्यात्तथाभ्यन्तरभेदतश्च, तपोद्विभेदं कथितं मुनीन्द्रैः ।
विनाशहेतोर्भववासनानामध्यात्मलाभाय विधेयमेतत् ॥५७॥

अन्वयः—मुनीन्द्रैः बाह्यात् तथा आभ्यन्तरभेदतः च द्विभेदं तपः कथितम् । भववासनानाम् विनाशहेतोः अध्यात्मलाभाय च एतत् (तपः) विधेयम् ।

भावानुवादः—मुनीन्द्रों के द्वारा बाहरी तथा भीतरी भेद से तप दो प्रकार के

कहे गये हैं । सांसारिक वासनाओं को दूर करने के लिए अध्यात्मसम्बन्धि लाभ के लिए दोनों प्रकार के तपों को करना चाहिए ।

ऊनोदरी लोभविवर्जनं च, रसादिहानं सुविविक्तदेशः ।

कायादिकष्टं प्रथमोपवासो, बाह्यं तपस्तच्चरणीयमास्ते ॥५८॥

अर्थः—प्रथमोपवासः, ऊनोदरीलोभविवर्जनम्, रसादिहानम्, सुविविक्तदेशः कायादिकष्टम् इति बाह्यम् तपः आचरणीयम् आस्ते ।

भावानुवादः—अनशन, ऊनोदरी, (अवमौदर्य) वृत्तिपरिसंख्यान, रसपरित्याग, विविक्त, शय्यासन, और कायक्लेश ये बाह्य तप है । इनका आचरण करना चाहिए ।

दोषापनोदो विनयश्च सेवा, स्वाध्यायवृत्तिर्ममतानिरासः ।

ध्यानं च शुक्लं समुपासनीयमाम्यन्तरं विद्धि तपो विशिष्टम् ॥५९॥

अर्थः—दोषापनोदः, विनयः, सेवा, स्वाध्यायवृत्तिः, ममतानिरासः शुक्लं ध्यानम् च इति आभ्यन्तरसू विशिष्टं तपः विद्धि तत् समुपासनीयम् च ।

भावानुवादः—दोषों को दूर करना, नम्रता, सेवा, शास्त्रों का निरन्तर अध्ययन ममत्व का त्याग, और शुभ ध्यान इन्हें आभ्यन्तरिकविशिष्ट तप जानना चाहिये । इनका अभ्यास करना चाहिये । इन दोनों बाह्य आभ्यन्तरतयों में आपेक्षिक भेद हैं । किन्तु एक दूसरे के परिपूरक हैं ।

ज्ञानस्य पश्चाद् विहितास्तिशास्त्रे, प्रमाणचर्चा वितताभिधाना ।

पुरागमे संभवतिस्म वक्तुम्, शक्यं तयोस्तद्विषये प्रमाणैः ॥६०॥

अर्थः—ज्ञानस्य चर्चा पश्चात् विहिता अस्ति । शास्त्रे पुरागमे वितताभिधाना प्रमाणचर्चा अपि सम्भवतिस्म । इति तयोः तद्विषये प्रमाणैः वक्तुम् शक्यम् ।

भावानुवादः—पीछे ज्ञान की चर्चा की गई है । प्राचीन आगमग्रन्थों में विस्तार पूर्वक प्रमाण की चर्चा भी की गई थी । ऐसा इस विषय में प्रमाणपूर्वक कहा

जा सकता है । इससे जान पड़ता है कि ज्ञान के समान प्रमाण की चर्चा भी शास्त्र सम्मत है ।

प्रमाणचर्चागमशास्त्रसिद्धा, प्रत्यक्षमाद्यं च ततः परोक्षम् ।

आद्यं द्विभेदं, स्मृतिप्रत्यभिज्ञे, तर्कानुमानागमरूपमन्यत् ॥६१॥

अन्वयः—प्रमाणचर्चा आगमशास्त्रसिद्धा (अस्ति) । आद्यं प्रत्यक्षम् । ततः परोक्षम् द्वितीयम् । आद्यम् प्रत्यक्षम् द्विभेदम् तथा अन्यत् परोक्षम् स्मृति प्रतिभि-
ज्ञेतर्कानुमानागमरूपम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—प्रमाणों की चर्चा आगम तथा शास्त्रों में की गई है । प्रथम प्रमाण प्रत्यक्ष है । द्वितीय परोक्ष है । प्रत्येक के दो भेद हैं:—१. सांख्यवहारिक प्रत्यक्ष तथा २. पारमार्थिक प्रत्यक्ष । परोक्ष के पांच भेद हैं:—स्मृति, प्रत्यभि-
ज्ञातर्क, अनुमान तथा आगम ।

वैशद्यरूपं प्रथमं निदिष्टम् स्वभासने चैव सदा समर्थम्—

मस्पष्टमेतन्ननु लिंगजन्यम् तदन्यथा चैव परोक्षमानम् ॥६२॥

अन्वयः—प्रथमं स्वभासने च एव सदा समर्थम्, वैशद्यरूपं निदिष्टम् । तदन्यथा च एतत् परोक्षमान्यम् लिंगजन्यम् ननु अस्पष्टम् एव ।

भावानुवादः—प्रत्यक्ष ज्ञान अपने प्रकाश में सदा समर्थ है । वह स्पष्ट रूप माना गया है । उससे भिन्न परोक्ष ज्ञान है, जो लिंग से उत्पन्न होता है और अस्पष्ट स्वरूप होता है । प्रत्यक्ष में जैसी विशदता होती है वैसी परोक्ष में नहीं होती है । वैसी परोक्ष में नहीं होती है । वहां तो धूमादि के कारण ही अविनाभाव सम्बन्ध होने से अग्नि आदि का ज्ञान होता है ।

द्वयंगं परोक्षं विदुषां विबोधे पक्षश्च हेतुश्च परार्थमाने ।

मन्दस्य बोधायमतानितत्र, चांगानिपंचापि जिनागमेऽपि ॥६३॥

अन्वयः—विदुषां विबोधे परार्थमाने पक्षः च हेतुः च इति परोक्षम् द्वयंगम् (भवति) । अत्र मन्दस्य बोधाय च जिनागमे अपि पंच अपि अंगानि मतानि ।

भावानुवादः—विद्वानों के ज्ञान में जहाँ परार्थानुमान होता है । वहाँ परोक्षज्ञान के पक्ष श्रीर हेतु ये दो ही अंग होते हैं । किन्तु जिनागम में न्याय के समान ही मन्दमति के बोध के लिए परार्थानुमान में भी पांच अंग माने गये हैं । पक्ष, हेतु, दृष्टान्त, उपनय, तथा निगमन ।

साध्येन युक्तोऽभिमतोऽस्तिपक्षः हेतुस्तथोदाहरणोपनीती ।

मान्यत्वरूपे परबोधनार्थम् यथार्थतोऽयं निगमोऽपि वाच्यः ॥६४॥

शब्दः—साध्यत्वरूपे परबोधनार्थम् साध्येन युक्तः पक्षः, अभिमतः अस्ति । तथा हेतुः उदाहरणोपनीती, अयम् यथार्थतः निगमः अपि वाच्यः ।

भावानुवादः—प्रमाण के अंग के रूप में परार्थानुमान में नैयायिकमतानुसार साध्य से युक्तपक्ष तथा हेतु, उदाहरण, उपनय तथा निगमन भी माने गये हैं ।

उद्धोघनात्प्राक्तनवासनायाः, “तदेव” बोधः स्मृतिरत्र बोध्या ।

प्रमाणरूपैव मतास्ति सेयम् प्रमावृत्तिर्वस्तुयथार्थतैव ॥६५॥

शब्दः—प्राक्तनवासनायाः उद्धोघनात् अत्र “तदेव” (इत्याकारकः) बोधः स्मृतिः बोध्या । सा इयम् प्रमाणरूपा एव मता अस्ति । प्रमावृत्तिः वस्तुयथार्थता एव ।

भावानुवादः—प्राक्तन संस्कार के उद्धोघ होने पर “वह” इस प्रकार का ज्ञान स्मृति है । वह प्रमाणरूप ही मानी गई है । ज्ञान के प्रामाण्य का आधार वस्तु की यथार्थता है उसकी वर्तमानता नहीं । पदार्थ किसी भी समय उपस्थित क्यों न हो, यदि ज्ञान उसकी वास्तविकता का ग्रहण करता है तो वह प्रमाण है ।

स्यात्प्रत्यभिज्ञेति प्रमाणमेव, भिदंतदेवेति च रूपमाप्तम्

जात सदादर्शनतः स्मृतेश्च पृथक्भिदं संकलनात्मकं तत् ॥६६॥

शब्दः—“इदम् तत् एव इति” रूपम् आप्तम् दर्शनतः स्मृतेश्च जातम् प्रत्यभिज्ञेति एवम् प्रमाणम् एव । पृथक्भिदं तत् संकलनात्मकम् अस्ति ।

भावानुवादः—दर्शन स्मरण से उत्पन्न होने वाला “यह वही है” यह उसके समान है” । “यह उससे विलक्षण है” यह उसका प्रतियोगी है । इत्यादि रूप में रहा हुआ संकलनात्मक ज्ञानप्रत्यभिज्ञान होता है । वह भी प्रमाण माना गया है । जिसमें प्रत्यक्ष तथा स्मृति का संकलन होता है वह ज्ञान प्रत्यभिज्ञान है ।

लिंगस्य सद्भावनतो हि साध्यसद्भावबोधो ननु तर्करूप ।
सूहाभिधानोऽनुमितौ निदानम्, व्याप्तिस्वरूपं पृथगेवमानम् ॥६७॥

अन्वयः—लिंगस्य सद्भावनतः हि साध्यसद्भावबोधः ऊहाभिधानः अनुमितौ निदानम् व्याप्तिस्वरूपम् ननु तर्करूपं पृथक् एव मानम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—लिंग के सद्भाव से साम्य के सद्भाव का ज्ञान, ऊहापरनामक, अनुमान में कारण, व्याप्तिरूप तर्क पृथक् प्रमाण भूत होता है । इसके होने पर ही यह होता है । इस प्रकार का ज्ञान तर्क है । इसका दूसरा नाम ऊहा है । निष्कर्ष यह है जो त्रिकालविषयक निर्णय पर पहुंचने में समर्थ हो, वह प्रमाण तर्क है ।

आप्तस्य वाचः परिजायमानम्, अर्थस्य संवेदनमागमोऽस्ति ।
प्रमाणभूतो विशदार्थयुक्तः, तथोपचारेण वचस्तथैव ॥६८॥

अन्वयः—आप्तस्य वाचः परिजायमानम् अर्थस्य संवेदनम् आगमः अस्ति । प्रमाण-भूतः विशदार्थयुक्तः (आप्तोभवति) तथा उपचारेण तद्वचः तथा एव प्रमाण-भूतम् ।

भावानुवादः—आप्त पुरुष के वचन से आविर्भूत होने वाला, अर्थ संवेदना आगम है । विशदार्थ से युक्त प्रमाणभूत तो आप्त होता है । किन्तु उपचार से (लक्षणा) आप्त के वचनों का संग्रह भी आगम है । पदार्थानुमान के लिए आप्तत्व आवश्यक नहीं; किन्तु आगम के लिए वह आवश्यक होता है ।

यथास्थितं वस्तु च वुध्यते यः तथैव वक्षतीति परोपकारी ।
रागादिदोषैः रहितो विशिष्टः, सैवाप्तनाऽमानि, जिनागमेषु ॥६९॥

अन्वयः—जिनागमेषु यथास्थितं च वस्तु यः वुध्यते तथा एव वक्षित । इति परो-

एकारी रागादिदोषैःरहितः विशिष्टः स एव आप्त ना अमानि । (नरः) मतः ।

भावानुवादः—जिनागमों में जो यथास्थिति समग्र को सही रूप में जानता है । उसके अनुरूप ही बोलता है, परोपकारी है । रागादि दोषों से रहित है । सर्व-विशिष्ट है । वही आप्त माना गया है । इसके दो भेद हैं, एक लौकिक तथा दूसरा लोकोत्तर । साधारण व्यक्ति प्रथमकोटि में आते हैं । तीर्थकरादि विशिष्ट पुरुष लोकोत्तर आप्त हैं ।

सर्वं च तत्त्वं परमार्थरूपम्, ब्रवीति वीरो गणपेसमन्ता ।

दादायतच्चैव करोति सूत्रम्, स शास्त्रमेतत् प्रथितं पृथिव्याम् ॥७०॥

अन्वयः—वीरः परमार्थरूपं सर्वं च तत्त्वम् गणपेसमन्तात् ब्रवीति । स (गणधरः) तद् च एव आदाय सूत्रं करोति । एतत् शास्त्रम् पृथिव्याम् प्रथितम् ।

भावानुवादः—भगवान् महावीर सम्पूर्णपरमार्थस्वरूप तत्त्वों को गणधरों के लिए अर्थरूप में कहते हैं । और गणधर उसी अर्थ को लेकर सूत्रों की रचना करते हैं । उन्हीं का रचा हुआ शास्त्र आगम प्रमाणरूप से संसार में प्रसिद्ध हैं ।

परोक्षभेदाः कथिताः यथार्थाः, निर्दिष्टरूपाः परितोविभान्ति ।

आचार्यवर्यैरतिशायियुक्तैः, युगावतारैश्च युगप्रधानैः ॥७१॥

अन्वयः—युगावतारैः युगप्रधानैः अतिशायियुक्तैः आचार्यवर्यैः निर्दिष्टरूपाः कथिताः यथार्थाः परोक्षभेदाः परितः विभान्ति !

भावानुवादः—युगावतार युगप्रधान अतिशययुक्त पूज्य आचार्यवर्य श्रीमद्जवाहराचार्य के द्वारा निर्देश रूप से कहे गये यथार्थपरोक्ष के भेद चारों ओर शोभित हो रहे हैं ।

प्रज्ञाविशिष्टा परिलक्ष्यतेऽत्र विवेचनेतत्त्वमये सवीजा ।

स्वच्छे यथादर्शतलेसुविम्बमाचार्यवर्यस्य गुणाकरस्य ॥७२॥

अन्वयः—अत्र तत्त्वमये विवेचने स्वच्छे यथादर्शतले सुविम्बं यथा गुणाकरस्य विशिष्टा सवीजा प्रज्ञा परिलक्ष्यते ।

भावानुवादः—इस तत्त्व सम्बन्धी विवेचना में निर्मल आदर्श में प्रतिबिम्ब के समान गुणाकर आचार्यवर्य चरितनायक की विशिष्टप्रज्ञा परिलक्षित हो रही है ।

“ज्ञानक्रियासर्गः”

मन्दामतिर्मेव विबोधहीना, क्व तादृशाः सन्ति गुणाः गुरुणाम् ।
तथापितत्सत्कृपयैव सद्यो, निबद्धुमेतत् परिपारयामि ॥७३॥

अन्वयः—मम विबोधहीना मन्दामतिः क्व ? गुरुणाम् तादृशाः गुणाः क्व सन्ति ?
तथापि तत् सत्कृपया एव एतत् निबद्धुम् सद्यः एव परिपारयामि ।

भावानुवादः—मेरी विबोधहीन मन्दमति कहाँ ? और गुरुवर के विशिष्ट गुण कहाँ ? फिर भी उनकी सम्पूर्ण सत्कृपा से ही इस ग्रन्थरत्न के निर्माण में सफल हो रहा हूँ ।

सर्गावसाने “स्रग्धरावृत्तम्”

ये लोके सन्ति शुद्धाः परिमलमतयो, नास्ति सन्देहलेशः ।
वन्दन्ते नित्यमेवं गुरुपदकमलम्, भक्तिभावेन भव्याः ॥
सान्द्रार्द्राः सर्वभूते मृदुतममनसा, प्राणिनां तर्पणाय ।
विद्यन्ते सावधानाः धृतिघनमहिताः, सन्तुते लाभभाजः ॥७४॥

अन्वयः—ये लोके परिमलमतयः शुद्धाः सन्ति । (येषाम्) सन्देहलेशः न अस्ति ।
ये भव्याः भक्तिभावेन गुरुपदकमलम् नित्यम् एवम् वन्दन्ते । ये मृदुतममनसा
सर्वभूते सान्द्रार्द्राः (सन्ति) । प्राणिनां तर्पणाय धृतिघनमहिताः सावधानाः विद्यन्ते
ते (अनेन) (ग्रन्थेन) लाभभाजः सन्तु !

भावानुवादः—जो लोक में शुद्धनिर्मलमति वाले हैं, जिन्हें सन्देह नाममात्र का भी नहीं है । जो भव्यभक्ति भाव से गुरुपदकमल की नित्य वन्दना करते हैं । जो कोमल मन से सभी जीवों के लिए सघन कोमल हैं, प्राणियों को तृप्त करने के लिए धैर्य तथा धन से पूजित हैं; वे इस ग्रन्थरत्न में लाभयुक्त हों ।

पंचदश सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,

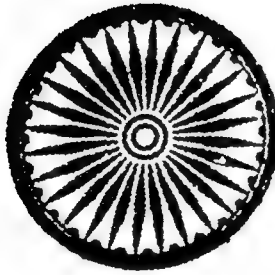
नानेशसञ्चरणीयोः शरणावधात् ।

श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे,

पूर्णः त्रिरत्नमयपंचदशोपिसर्गः ॥७५॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

इति पंचदशसर्गः समाप्तः ।

“कर्मसिद्धान्त षोडश सर्गः प्रारम्भ्यते”

व्याख्यायते येन सदात्मरूपम्, योवर्तते कुञ्चिकया समानः ।
उद्घाटनार्थं जिनदर्शनस्य, कर्मप्रवादोऽपि विविच्यतेऽसौ ॥१॥

अन्वयः—येन सदा आत्मरूपम् व्याख्यायते । यः जिनदर्शनस्य उद्घाटनार्थं कुञ्चिकया समानः वर्तते । असौ कर्मप्रवादः अपि विविच्यते !

भावानुवादः—जिसके द्वारा बद्धआत्मस्वरूप की व्याख्या की जाती है, जो जिनदर्शन के तत्त्वों को प्रकट करने के लिए कुञ्चिका के समान है, उसी कर्मविद्धान्त को विवेचना प्रस्तुत की जा रही है ।

आत्मा स्वतन्त्रः सुखदुःखकर्ता, भोक्ता स्वयं कर्मफलस्य नित्यम् ।
शुद्धोपि कायेन समन्वितश्च भ्राम्यत्यहो संततकर्मजालैः ॥२॥

अन्वयः—स्वतन्त्रः सुखदुःखकर्ता, कर्मफलस्य स्वयं नित्यं भोक्ता, च आत्मा (अस्ति) । स शुद्धः अपि कायेन समन्वितः अहो ! संततकर्मजालैः भ्राम्यति !

भावानुवादः—आत्मा स्वतन्त्र, सुखदुःख का कर्ता अपने किये हुए कर्मों का स्वयं भोक्ता है । निश्चय नय की अपेक्षा से वह स्वयं शुद्ध होने पर भी शरीर से युक्त होने पर आश्चर्य है कि कर्मजालों से बद्ध होकर चतुर्विध गतियों में तब तक भ्रमण करता रहता है । जब तक मोक्ष प्राप्त नहीं हो जाता है ।

तोऽयं परं शक्तिसमन्वितोऽपि, संसारिरूपो दयनीयतावान् ।
स्वकर्मणावद्धतमोऽतिहीनः कष्टानुभावी भवसिन्धुमग्नः ॥३॥

अन्वयः—सः अयम् (आत्मा) परं शक्तिसमन्वितः अपि संसारिरूपः दयनीयतावान् स्वकर्मणावद्धतमः अतिदीनः कष्टानुमादो भवसिन्धुमग्नः (जायते) !

भावानुवादः—वह आत्मा अत्यन्त शक्तिशाली होने पर भी संसारी रूप में दयनीय होकर स्ववृत्त कर्मों से पन्विद्ध अत्यन्त दीन हीन कष्टों का अनुभव करता

हुआ, संसार रूप सागर में निमग्न होता है । अमण करता रहता है ।

पतन्वहन् मृत्युजराप्रवाहे, ज्योतिःस्वरूपः सुखदुःखचक्रे ।
चैतन्ययुक्तोऽचितिमाप दीनो, माहात्म्यमेतत्कृतकर्मणश्च ॥४॥

अन्वयः—(स) ज्योतिस्स्वरूपः सुख-दुःखचक्रोत्तन्, मृत्युजराप्रवाहे बहन्, चैतन्य-युक्तोपि दीनः अचितिम् आप । एतत् च कृतकर्मणः माहात्म्यम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—वह आत्मा परमज्योतिःस्वरूप होता हुआ, सुखदुःख के चक्र में पड़ा हुआ, मृत्युजरारूपीसरित्प्रवाह में बहता हुआ चैतन्यसम्पन्न होकर भी दीन भाव से अज्ञानभाव को प्राप्त हो जाता है । यह सब किये हुए कर्म की ही महिमा है ।

कर्मप्रभावेण विभावितस्य, जीवस्य सर्वस्य निराश्रितस्य ।
कठोरकान्तारपथे प्रयाणम्, संसारसिन्धौ विनिमज्जनं स्तः ॥५॥

अन्वयः—कर्मप्रभावेण विभावितस्य निराश्रयस्य सर्वस्य जीवस्य कठोरकान्तार-पथे प्रयाणम् संसारसिन्धौ विनिमज्जनं च स्तः ।

भावानुवादः—प्रबलतम कर्म के प्रभाव से प्रभावित सभी जीवों को घोर भयानक जगल में निराश्रित भटकना पड़ता है । तथा संसार सागर में गोते लगाना होता है । सरल कठिन सामान्य मगल अमंगल सभी कार्य कर्म से ही सम्पादित होते हैं और कर्मक्षय से परम शुद्ध मगल एवं परमशुद्ध स्वरूप प्राप्त होता है ।

समस्तविश्वस्य विचित्रतायाः, समग्ररूपे सुखदुःखयोश्च ।
जीवो निदानं ननु मूलतोऽस्ति, सहायकं मुख्यतमं च कर्म ॥६॥

अन्वयः—जीव एव समस्तविश्वस्य विचित्रतायाः सुखदुःखयोः च समग्ररूपे ननु मूलतः निदानम् अस्ति । तत्र कर्म च मुख्यतमं सहायकम् (भवति) ।

भावानुवादः—जीव ही समस्तविश्व की विचित्रता में तथा सुखदुःख के सम्पूर्ण-रूप में नियत एव मूलतः कारण होता है । कर्म उसमें मुख्यतम सहायक होता है ।

रागादिदोषैश्च समन्वितेन, महाबलाढ्यं कृतमात्मनातत् ।
कर्त्तरिमेवं नयतीति बन्धे, कर्माभिधं पौद्गलिकं सशक्तम् ॥७॥

अन्वयः—रागादिदोषैः च समन्वितेन (नरेण) आत्मना यत् कृतम् तत् महाबला-
ढ्यम् सशक्तम् पौद्गलिक कर्माभिधम् कर्त्तरिम् एव बन्धे नयति इति ।

भावानुवादः—रागादिदोषों से युक्तमानव के द्वारा जो कुछ किया जाता है ।
वह कर्म है वह कर्म महाबलशाली, शक्तिसम्पन्न, पौद्गलिक होते हुए भी
आत्मा को बन्धन में डाल देता है ।

जीवेन साकं च विजातितत्त्वाऽजीवस्य सम्बन्धनतो विकारः ।
संजायते तत्र च कार्यरूपो, निर्दिश्यते दर्शनभूमिकर्म ॥८॥

अन्वयः—जीवेन साकम् च विजातितत्त्वाजीवस्य सम्बन्धनतः तत्र च कार्यरूपो
विकारः संजायते । अतः दर्शनभूमिकर्म निर्दिश्यते ।

भावानुवादः—जीव के साथ उससे विजातीय अजीवतत्त्व रागादि के सम्बन्ध से
उसमें कार्यरूप विकार उत्पन्न होता है । इसलिए संसार में प्रत्यक्ष दिखाई
देने वाले कर्मों का यहाँ निर्देश किया जा रहा है ।

प्राप्तव्यमेतत् सुखदुःख जातम्, कर्मातिरिक्तं नहि किंचिदस्ति ।
मूलं निदानं जनिमृत्युराशेः, तदेव जागर्ति चिराज्जगत्याम् ॥९॥

अन्वयः—सुखदुःखजातम् एतत् प्राप्तव्यम् कर्मातिरिक्तम् किञ्चित् नहि अस्ति ।
जागत्याम् जनिमृत्युराशेः मूल निदानं तद् (कर्म) एव चिरात् जागर्ति !

भावानुवादः—सुखदुःखादि जो कुछ भी संसार में पाने योग्य है । उसका कारण
कर्म के अतिरिक्त अन्य कुछ भी नहीं है । वह सब कर्म से ही प्राप्त होता है ।
संसार में चिरकाल से जन्म मरण राशि का मूल कारण कर्म ही है ।

प्रयाति जीवः स्वशुभाशुभैश्च कर्तव्यजातैः परलोकमार्गं ।
यथाकृतंतत्फलमश्नुवानो, यदुप्यते तन्ननु कर्त्यते च ॥१०॥

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

प्रश्नवयः—जीवः (स्वेन) यथाकृतम् तत्फलम् अश्नुवानः स्वशुभाशुभैः च कर्तव्यः जातः परलोकमार्गं प्रयाति । यत् उपपद्यते ननु तत् च कर्तव्यं !

भावानुवादः—जीव स्वयं जैसा कर्म करता है प्रायः वैसा ही फल पाता हुआ है । वह अपने स्वयंकृत शुभअशुभ कर्तव्यों से परलोक मार्ग में गतिशील होता है । इससे सिद्ध होता है, कि जो जैसा बोता है, वैसा ही काटता है ।

प्रत्येकजीवस्य च कर्म भिन्नम्, स्वेनैव सम्बद्धमिदं विभाति ।
अनादिकालाच्च विवर्तितसत्, क्रियाविशेषैः क्षयमेतिनूनम् ॥११॥

प्रश्नवयः—प्रत्येकजीवस्य च कर्म भिन्नम् (भवति) इदम् अनादिकालात् च विवर्तितम् सत् स्वेन एव सम्बद्धम् विभाति । तत् नूनम् क्रियाविशेषैः क्षयम् एति !

भावानुवादः—प्रत्येक जीव का कर्म भिन्न-भिन्न होता है । वह अनादिकाल से प्रवर्तित होता हुआ अपने से ही सम्बद्ध शोभित होता है । और नियतरूप से निश्चय तपादिप्रशस्त क्रियाविशेषों से क्षय को प्राप्त होता है ।

क्रियाफलं लभ्यत एव किञ्चित्, न जायते कापि च निष्फलासा ।
निदिष्ट आस्ते ननु जैनशास्त्रे, प्रस्तारतः कर्म फलस्य भावः ॥१२॥

प्रश्नवयः—क्रियाफलम् किञ्चित् लभ्यत एव । सा कापि निष्फला न जायते । जैन-शास्त्रे ननु प्रस्तारतः कर्मफलस्य भावः निदिष्टः आस्ते ।

भावानुवादः—क्रिया का कुछ न कुछ फल अवश्य प्राप्त होता ही है । कोई भी निष्फल नहीं होती है । जैनागमों में कर्मफल एवं कर्मबिद्धान्त का विस्तृत-विवेचन उपलब्ध होता है ।

क्रियाफलं नैव च वर्तमाने, सम्प्राप्यतेऽनागतजन्मलभ्यम् ।
आत्मा च भोगं लभते नवीनम्, बध्नाति कर्माणि भवेत्प्रसंगात् ॥१३॥

प्रश्नवयः—(यदि) क्रियाफलं वर्तमाने न च एव (तदा) अनागत जन्मलभ्यम् सम्प्राप्यते भवेत्प्रसंगात् आत्मा च भोगं लभते । नवीनम् कर्म अपि बध्नाति !

भावानुवादः—किसी भी प्राणी को यदि किसी क्रिया का फल वर्तमानजीवन में प्राप्त नहीं होता, तो उसके लिए भविष्यकालीनजीवन अनिवार्य होता है। उस समय उसे कर्मों का फल मिलता है। कर्म का कर्ता एवं भोक्ता स्वतन्त्र-आत्मतत्त्व निरस्तर एक भव से अन्यभव में गमन करता रहता है। भव के माध्यम से ही पूर्वकृतकर्मों का भोग तथा नवीन कर्मों का बन्ध करता है।

जन्मादिशक्तेरखिलोविभेदो, वैषम्यसृष्टिः सुखदुःखभावः ।

यत्लोक्यते लोकसमग्रपीठे, तत्कर्मजन्यं च विबोधनीयम् ॥१४॥

अन्वयः—लोकसमग्रपीठे जन्मादिशक्तेः अखिलः विभेदः वैषम्यसृष्टिः सुखदुःख-भावः यत् लोक्यते तत् सर्वम् कर्मजन्यम् च विबोधनीयम् !

भावानुवादः—इस सम्पूर्ण लोक में जन्मादिशक्ति का सम्पूर्ण भेद सांसारिक समस्त विषमताएं सुखदुःखादि भाव, जो कुछ भी दिखाई देते हैं। वह सब कर्म से ही उत्पन्न होते हैं। यह समझने का विषय है।

स्वेच्छानुसारं करणे समर्थो, जीवो विभिन्ते कृतकर्मजालम् ।

नो सर्वथाकर्म वशेसमास्ते, स्वतन्त्रतावाद समाश्रितोऽस्ति ॥१५॥

अन्वयः—जीवः स्वेच्छानुसारं करणे समर्थः कृतकर्मजालम् विभिन्ते । (स) सर्वथा-कर्मवशे नो समास्ते । स स्वतन्त्रतावादसमाश्रितः अस्ति !

भावानुवादः—जीव अपनी इच्छा की स्वतन्त्रता से कार्य करने में समर्थ होता हुआ अपने द्वारा कृतकर्मों के जाल का भेदन करता है। वह कर्म करने में सर्वथा परतन्त्र नहीं है, अपितु किसी सीमा तक स्वतन्त्र भी है।

कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छा, भूतेश्वरो तौ ननुदैवमेवम् ।

प्रयत्नजातं सकलं मिलित्वा, कार्यस्य निष्पत्तिकृता निदानम् ॥१६॥

अन्वयः—कालस्वभावो नियतिः यदृच्छा तौ भूतेश्वरो ननु एवम् दैवम् स्वतन्त्र-प्रयत्नजातम् च मिलित्वा कार्यस्य निष्पत्तिकृता निदानम् (मन्तव्यम्) ।

भावानुवादः—जैनमिद्वान्त कर्म को प्राणियों की विचित्रता का प्रधान कारण

धीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

मानता है, तथापि काल स्वभाव, नियति, यदृच्छा भूत, ईश्वर, भाग्य (दैव) प्रयत्न आदि को अपनी दृष्टि में समन्वित कर लेता है ।

मुखादिजातं च सकारणं तत्, कार्यत्वहेतोरनुमानरीत्या ।
पूर्वोक्तकार्यस्य च कारणं यत्, तदेव कर्मेतिसमर्थनीयम् ॥१७॥

अन्वयः—तत् सुखादिजातम् कार्यं च सकारणम् कार्यत्वहेतोः इति अनुमानरीत्या पूर्वोक्तकार्यस्य च यत् कारणम् तत् एव कर्मेति समर्थनीयम् ।

भावानुवादः—सुखदुःखादि सकारण है, कार्य होने से इस अनुमान की रीति से कार्यत्व को साधन मानकर कार्य का जो कारण है वह कर्म ही है । जैसे अकुर रूप कार्य का कारण बीज होता है । सुखादि कार्य का जो कारण है वही कर्म है । दृष्ट कारण सदोष होने से अदृष्ट कर्म को कारण मानना अनिवार्य है ।

आद्यं च बालस्य शरीरमेतत्, सर्वे देहान्तरहेतुकं हि ।
सर्वेन्द्रियैर्युक्ततमत्वहेतोः यथा जिहीते युवदेहरूपम् ॥१८॥

अन्वयः—बालस्य एतत् च आद्यम् शरीरम् सदा एव देहान्तरहेतुकम् हि सर्वेन्द्रियैः युक्ततमत्वहेतोः यथा बालशरीरम् युवदेहरूपम् जिहीते ।

भावानुवादः—(कर्मसाधक द्वितीयहेतु इस प्रकार से है ।) आद्य—बाल शरीर देहान्तरपूर्वक है—क्योंकि वह इन्द्रियादि से युक्त है । जैसे युवदेह बालदेह-पूर्वक होता है । आद्य बालशरीर जिस देहपूर्वक है । वहीं कर्म (कर्मण-शरीर) है ।

दानादिरूपा कृतिरत्र युक्ता, फलादिभिः चेतनसंकृतत्वात् ।
यथा कृषिः कर्मस्वरूपसिद्धौ, विबोधनीयं त्रितयानुमानम् ॥ १९॥

अन्वयः—अत्र दानादिरूपा कृतिः फलादिभिः युक्ता चेतनसंकृतत्वात् । यथा कृषिः इति । कर्मस्वरूपसिद्धौ त्रितयानुमानम् विबोधनीयम् !

भावानुवादः—कर्म का अस्तित्व सिद्ध करने वाला तीसरा हेतु इस प्रकार से है—दानादिरूप क्रिया का कोई फल अवश्य होना चाहिये, क्योंकि वह सचेतन

व्यक्तिकृत क्रिया है । जैसे कृषि । दानादिरूपक्रिया का जो फल है वहीं कर्म है ।

कायादिकार्यस्य चमूर्तिमत्त्वात्, तत्कारणं कर्म च मूर्तमेव ।

यथाघटादेनियतं निदानम्, मूर्ताः मतास्ते परमाणवोऽपि ॥२०॥

अन्वयः—कायादिकार्यस्य च मूर्तिमत्त्वात् तत् कारणं कर्म च मूर्तम् एव । यथा घटादे नियतं निदानम् ते परमाणवः अपि मूर्ताः मताः (सन्ति) ।

भावानुवादः—शरीरआदि के मूर्त होने से तन्निमित्तभूत कर्म भी मूर्त ही है । जैसे परमाणुओं का घटादि कार्य मूर्त होने के कारण परमाणु भी मूर्त है । इस तर्क से जैनदर्शन में कर्म को मूर्त माना गया है ।

मूर्तमतं कर्म यतो हितेन, सम्बन्धने शान्तिसुखानुभूतिः ।

यथाशनं चान्वयवृत्तिरेषा, यथानभस्तद्व्यतिरेकवृत्त्या ॥२१॥

अन्वयः—यतः हि तेन सम्बन्धने शान्तिसुखानुभूतेः कर्मभूतं मतम् । यथा अशनम् । एषा अन्वयवृत्तिः (अस्ति) । तद्व्यतिरेकवृत्त्या यथा आकाशम् ।

भावानुवादः—कर्म मूर्त है, क्योंकि उनसे रूपी सांसारिक आत्मा का सम्बन्ध होने पर मुखशान्ति आदि का अनुभव होता है । जैसे भोजन मूर्त होता है । उससे सम्बन्ध होने पर सुखादि का अनुभव होता है । यह अन्वयवृत्ति है । जो अमूर्त होता है । उससे सम्बन्ध होने पर सुखादि का अनुभव नहीं होता है । जैसे आकाश । यह व्यतिरेकवृत्ति है ।

मूर्तं मतं कर्म युतौ च तस्य, कष्टानुभूतेरनलो यथात्र ।

तथैव बाह्यैरखिलैः पदार्थैः, पराक्रमाधानयुतेर्घटोवा ॥२२॥

अन्वयः—तस्य च (आत्मनः) कर्म युतौ कष्टानुभूतेः कर्म मूर्तम् मतम् । यथा अत्र अनलः । वा तथा एव अखिलैः बाह्यैः पदार्थैः पराक्रमाधानयुतेः (कर्म-मूर्तम्) घटः ।

भावानुवादः—कर्म मूर्त है; क्योंकि उसके सम्बन्ध से वेदना का अनुभव होता है । जैसे अग्नि । जो अमूर्त होता है । उसके सम्बन्ध से वेदना का अनुभव नहीं होता है । जैसे आकाश वैसे ही अन्य हेतु भी इस विषय में दिया जा

सकता है ।

अपेक्षयात्मापि च मूर्तरूपः, तेनापिमूर्तात्मिककर्मयोगः ।

करोति तस्मात् ननु कर्म तस्यो पघातनं चोपकृतिं तथैव ॥२३॥

ग्रन्थः—अपेक्षया आत्मा अपि च मूर्तरूपः (अस्ति) । तेन अपि मूर्तात्मिककर्म-
योगः (भवति) । तस्मात् कर्म तथा एव । तस्य उपघातनम् उपकृतिं च ननु
करोति ।

भावानुवादः—अमूर्त ज्ञान का मूर्तमदिराविषादि के द्वारा उपघात होता है ।
वैसा ही अमूर्त आत्मा का मूर्त कर्म के द्वारा उपघात समझना चाहिये ।
क्योंकि ससारी आत्मा एकान्ततः अमूर्त नहीं है । जीव और कर्म का अनादि
सम्बन्ध होने से कथंचित् मूर्त आत्मा का मूर्त कर्म से सम्बन्ध होने पर कर्म
आत्मा का उपघात तथा उकार करता है । अर्थात् उससे हानि तथा लाभ
होता है ।

जीवस्य कर्मप्रतिबद्धताच्चाऽ, नादिर्मता सा च तथैव कार्यैः ।

परस्परं कार्यनिदानभावो, यथा च बीजांकुरजन्मभावे ॥२४॥

ग्रन्थः—यथा जीवस्य च कर्मप्रतिबद्धता अनादिः मता । तथा एव सा कार्यैः
(शरीरैः) अपि मता । यथा बीजांकुर जन्मभावे कार्यनिदानभावः तथा एव
तत्रापि समान्यः ।

भावानुवादः—जिस प्रकार आत्मा तथा कर्म का सम्बन्ध अनादि है । उसी प्रकार
शरीर और कर्म का सम्बन्ध भी अनादि है । शरीर और कर्म में परस्पर कार्य
कारण भाव है । जैसे बीज से अंकुर तथा अंकुर से बीज की उत्पत्ति होती
है । वैसे ही शरीर से कर्म तथा कर्म में शरीर का उद्भव होता है । इससे
बीजांकुर के समान शरीर और कर्मपरम्परा अनादिकालीन प्रमाणित होती
है । इस प्रकार कर्म, आत्मा और शरीर का सम्बन्ध अनादि है ।

जिनागमे कर्म विलोक्यते च, निदिश्यमानं भवमूलरूपे ।

स्वानागम्याचारकृती च वाख्या प्रज्ञप्तिप्रज्ञापनयोर्विशेषः ॥२५॥

अन्वयः—जिनागमे भवमूलरूपे निर्दिश्यभामं च कर्म विलोक्यते । स्थानांगे आचारकृतौ, व्याख्या प्रज्ञप्तिप्रज्ञापनयोः, विशेषः (अस्ति) ।

भावानुवादः—सामान्य रूप से सभी जिनागमों में ससार के निदान के रूप में कर्मविषयक चिन्तन उपलब्ध होता है; किन्तु स्थानांग, आचारांग, सप्तवायाग, भगवती, प्रज्ञापना तथा उत्तराध्ययन में कर्म पर विशेष रूप से प्रकाश डाला गया है ।

जिनागमेरक्षितमेवमास्ते, मूलस्वरूपं कृतिकर्मवादे ।

तदुत्तरे कर्मनिदेशशास्त्रे, तस्यैव जातो विविधो विकासः ॥२६॥

अन्वयः—जिनागमे कृतिकर्मवादेमूलस्वरूपम् एवम् रक्षितम् (आस्ते) तदुत्तरे कर्म निदेशशास्त्रे तस्य एव विविधविकासः जातः (अस्ति) !

भावानुवादः—जिनागमों में कृतिस्वरूप कर्मवाद का स्वरूप पूर्ण सुरक्षित है । तथा उसके उत्तरवर्ती कर्मसाहित्य में कर्म का विविध रूप में विकास सम्पन्न हुआ है ।

आख्यातमेतत् कृतकर्मरूपम्; पौद्गल्यजन्यं परमाणुपिण्डम् ।

सम्बध्यते कर्म यदैव जीवैः, मनोवचः कायकृता प्रवृत्तिः ॥२७॥

अन्वयः—पौद्गल्यजन्यं परमाणुपिण्डम् एतत् कर्मरूपम् आख्यातम् । यदा एव कर्म जीवैः सम्बध्यते । तदा एव मनोवचःकायकृता प्रवृत्तिः (जायते) ।

भावानुवादः—अनन्तानन्तपुद्गल परमाणुओं के समूह को जैनागमों में कर्म कहा गया है । जब मन वचन काय की प्रवृत्ति होती है । तब जीव के साथ उन कर्म परमाणुओं का सम्बन्ध होता है । इस प्रकार कर्म से प्रवृत्ति तथा प्रवृत्ति से कर्म की परम्परा अनादि काल से चली आ रही है । पुद्गल परमाणुओं के पिण्ड रूप कर्म को द्रव्यकर्म तथा शागद्वेपादि रूप प्रवृत्तियों को भावकर्म कहा गया है । यह कार्य कारण भाव अनादि है ।

इत्थं प्रवृत्तिः कृतकर्मणा च तथा प्रवृत्त्यापि च कर्मवृत्तिः ।

अनादिकालात्परिवर्धमाना, प्रवर्तते कर्मपरम्परेयम् ॥२८॥

अन्वयः—इत्थं कृतकर्मणा च प्रवृत्तिः तथा प्रवृत्त्या च कर्मवृत्तिः (भवति) इयम् कर्म परम्परा अनादिकालात् परिवर्धमाना प्रवर्तते !

भावानुवादः—इस प्रकार किये गये वचनों से भी मन वचन काय की प्रवृत्ति होती है और इस प्रवृत्ति से भी कर्म की वृत्ति होती है । इस प्रकार यह कर्म की परम्परा परिवर्धित होती हुई अनादिकाल से चली आ रही है ।

पौद्गल्यरूपाः परमाणवस्ते संख्यातिमाप्ता ननु कर्मद्रव्यम् ।
द्वेषादिरूपा सकला प्रवृत्तिः वदन्ति विज्ञाः ध्रुवभावकर्म ॥२९॥

अन्वयः—विज्ञाः पौद्गल्यरूपाः तेपरमाणवः संख्यानिम् आप्ताः । ननु कर्म द्रव्यम् (तथा) द्वेषादि रूपा सकला प्रवृत्ति ध्रुवम् भावकर्म इति वदन्ति ।

भावानुवादः—महान् प्रज्ञानिधि शास्त्रकर्ता ऐसा कहते हैं कि बाहर प्रसिद्धि को प्राप्त पुद्गल परमाणुओं का समूह द्रव्य है । तथा द्वेषादि सकल प्रवृत्तियां नियत रूप से भावकर्म हैं ।

जडैश्च साकं चित्तिचेतनस्य, सम्मिश्रणात्कर्मजनिर्जगत्याम् ।
जडाश्च शिष्टाः बहुपुद्गलास्ते, जीवस्सदाचेतनताविशिष्टः ॥३०॥

अन्वयः—जगत्याम् कर्मजनिः जडैः च साकम् चित्तिचेतनस्य सम्मिश्रणात् (जायते) तेवहुपुद्गलाः जडाः च शिष्टाः । सदा चेतनताविशिष्टः जीवः च शिष्टः ।

भावानुवादः—संसार में कर्म का जन्म जड के चेतन के साथ मिलने पर ही होता है । पुद्गल तथा आत्मा के सम्मिश्रण से ही कर्म का निर्माण होता है । वे पुद्गल तो जड़ कहे गये हैं । तथा सदा सर्वथा चेतना से विशिष्ट को जीव कहा गया है ।

कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टयोगः स्यात्कर्मणो वद्धनतात्मना च ।
विशुद्धचेतन्यसमन्वितेन मुक्तात्मना नो च तथैव योगः ॥३१॥

अन्वयः—कर्मणः कर्तृत्व भोक्तृत्व विशिष्ट योगः वद्धनतात्मना च स्यात् ।
विशुद्ध चेतन्य समन्वितेन मुक्तात्मना च तथा एव योगः नो (भवति) !

भावानुवादः - कर्म का कर्तृत्व भोक्तृत्वविशिष्ट रूप सम्बन्ध बद्ध एवं नत आत्मा के साथ होता है वह सम्बन्ध विशुद्ध चैतन्य समन्वित मुक्त आत्मा के साथ नहीं होता है । बद्ध आत्मा की प्रवृत्ति के कारण जो पुद्गल परमाणु आकृष्ट होकर उसके साथ मिल जाते हैं । अर्थात् नीर क्षीरवत् एक हो जाते हैं । वे ही कर्म कहलाते हैं । कर्म भी जड़ चेतन का मिश्रण ही होता है ।

आत्मा यदामुच्यते एवकर्म पाशात्तदामुक्तिपदं प्रयाति ।
तथैव कर्मापि पृथक् ततश्च, पौद्गल्यरूपं परिशुद्धमेति ॥३२॥

अन्वयः - आत्मा यदा कर्मपाशात् मुच्यते तदा मुक्तिपदं प्रयाति । तथा एव कर्म अपि ततः च पृथक् (सत्) परिशुद्धम् पौद्गल्यरूपम् एति !

भावानुवादः—आत्मा जब कर्मबन्धन से सर्वथा मुक्त हो जाता है । तब वह सारी आत्मा न रहकर मुक्त आत्मा अर्थात् शुद्धचैतन्य बन जाता है । इसी प्रकार कर्म जब आत्मा से अलग हो जाता है । तब वह कर्म न रहकर शुद्ध पुद्गल बन जाता है । आत्मा से सम्बद्ध पुद्गल द्रव्य कर्म है । तथा द्रव्य कर्म युक्त आत्मा की रागद्वेषात्मकप्रवृत्ति भावकर्म है ।

जीवो यदा सक्रियरूपमेति, परमाणुरूपा ननु पुद्गलास्ते ।
तत्राऽऽसमाकर्षयुताः विलीनाः, तादात्म्यरूपं परियन्ति नित्यम् ॥३३॥

अन्वयः—जीवः यदा सक्रियरूपम् एति । परमाणु रूपाः तेपुद्गलाः ननु । आस-
माकर्ष रूपा. तत्र विलीनाः (सन्तः) तदा नित्य तादात्म्यरूपं परियन्ति !

भावानुवादः—जीव जब जड़ पदार्थों की ओर सक्रिय होता है । तभी पुद्गल परमाणु उसकी ओर आकृष्ट हो, उसी में विलीन हो जाते हैं । और उसी समय आत्मा के साथ संयुक्त हो जाते हैं ।

सत्प्रेवकाले च फल प्रदाय, ततः पुनस्ते विलगाः भवन्ति ।
सर्वक्रियायां जगदुद्भवायामात्मान एवोत्तरदायिरूपाः ॥३४॥

अन्वयः—काले च सति एव फलम् प्रदाय ततः पुनः ते विलगाः भवन्ति । जग-
दुद्भवायाम् सर्वक्रियायाम् आत्मान एव उत्तरदायिरूपाः (सन्ति) ।

भावानुवादः—समय आने पर पुद्गल परमाणु अपना फल प्रदान कर आत्मा से पुनः अलग हो जाते हैं। संसार की इन सभी क्रियाओं से जीव ही पूर्ण रूप से उत्तरदायी होते हैं। निष्कर्ष यह है कि जीव को क्रिया के कारण ही पुद्गल परमाणु उसकी ओर आकृष्ट होते हैं। उससे सम्बद्ध होते हैं, तथा उसे यथोचित फल प्रदान करते हैं। यह प्रक्रिया न तो अकेले जीव से सम्भव है, और न अकेले पुद्गल से।

शरीरमात्मा च मनः ससीमम्, व्यक्तेस्तदा कर्म चतत्र भूत्वा ।
कृत्यं विधत्ते निखिलं स्वकीयम् तदन्यथा व्यापकमेव भूयात् ॥३५॥

अन्वयः—व्यक्तेः शरीरम्, आत्मा, मनः च ससीमम् (भवति) तदा कर्म च तत्र भूत्वा सीमायामेव स्वकीयम् निखिलं कृत्यं विधत्ते । अन्यथा तत् (कर्म) व्यापकमेव भूयात् !

भावानुवादः—व्यक्ति के शरीर, आत्मा और मन सीमित होते हैं। तब कर्म भी उसी सीमा में रहकर अपना सारा काम करता है। यदि कर्म को यह सीमा न मानी जाय, तो वह आकाशादि को तरह सर्वव्यापक हो जायेगा।

तसारि जीवश्च तदैवमास्ते, केनापिदेहेन च बद्धरूपः ।
तथा च तेनैवतितं च कर्म, तद्देहसीमापरिसीमितं तत् ॥३६॥

अन्वयः—तसारिजीवः च सदा एवम् केन अपि देहेन च बद्धरूपः (भवति) तथा च तेन एव सितम् च तत् कर्म तद्देहसीमापरिसीमितं च (तिष्ठति) !

भावानुवादः—इसी प्रकार संसारी आत्मा अथवा जीव सदैव किसी न किसी प्रकार के शरीर से परिवद्ध रहता है। उस आत्मा ने सम्बद्ध कर्म पिण्ड भी उसी शरीर की सीमा में सीमित रहता है। कर्म के जिन आठ प्रमुख प्रकारों का उल्लेख किया गया है; उनमें कोई भी प्रकार ऐसा नहीं है, जिसका सम्बन्ध आत्मा और शरीर से भिन्न किसी अन्य पदार्थ से हो।

जीवस्य सर्वाः कृतकर्मजन्याः, दशाः भवन्तीह जनि ननेत ।
रितुश्च पुण्योदयतो न पुत्रो, न चापि पापोदयहेतुमृत्युः ॥३७॥

अन्वयः—इह जीवस्य सर्वाः दशाः कृतकर्मजन्माः भवन्ति । (तस्मादेव) जीवः जनि लभते । पितुः पुण्योदयतः न पुत्रः (भवति) तस्य पापोदयहेतुमृत्युः अपि न च (भवति) ।

भावानुवादः—इस संसार में जीव की सभी विचित्र दशाएं उसके द्वारा किये कर्मों के कारण होती हैं । उसी से उसका जन्म भी होता है । पिता के पुण्योदय से पुत्र की उत्पत्ति तथा पिता के पापोदय से पुत्र की मृत्यु नहीं होती है । पुत्र की उत्पत्ति तथा मृत्यु का कारण पुत्र का कर्मोदय है ।

समस्तकर्माभिविनाशनेन, संजायते जन्म पुनर्न तस्य ।
न विद्यते बन्धनमत्र कर्म, निर्वाणसिद्धेः परमपदंतत् ॥३८॥

अन्वयः—तस्य (जीवस्य) समस्तकर्माभिविनाशनेन जन्म पुनर्न संजायते । अत्र कर्मबन्धनम् न विद्यते । तत् निर्वाणसिद्धेः परमम् पदम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—जीव के समस्त कर्मों के विनष्ट हो जाने पर उसका पुनः जन्म नहीं होता है । क्योंकि उसको पुनः कर्मोपार्जन नहीं होता है । आत्मा की इसी दशा को मुक्ति मोक्ष, निर्वाण अथवा सिद्धि कहते हैं ।

योगः कषायैर्ननु कर्मबन्धः, शरीरवाणी मनसां प्रवृत्तौ ।
कषाय भेदौ रतरागवैरे, जिनागमे विस्तरतो विचारः ॥३९॥

अन्वयः—शरीरवाणीमनसां वृत्तौ योगैः कषायैः (च) ननु कर्मबन्धः (भवति) । कषाय भेदौ रतरागवैरे (भवतः) । एतत् विषये जिनागमे विस्तरतः विचारः कृतः वर्तते !

भावानुवादः—शरीर वाणी मन की प्रवृत्ति रूप योगों से तथा कषायों से सामान्यतया कर्मोपार्जन या कर्मबन्ध होता है । कषाय के दो प्रधान विभेद होते हैं । राग तथा द्वेष । इस विषय में जैनागमों में विस्तारपूर्वक विचार किया गया है ।

सर्वत्र सन्त्येव च कर्मयोग्याः, विशेषतः पौद्गलिकाणवस्ते ।
प्राणी प्रवृत्तिं कुरुते यदैव, संजायते कर्षणमेव तेषाम् ॥४०॥

प्रश्नः—विशेषतः कर्मयोग्याः ते पुद्गलिकाणव. च सर्वत्र सन्ति एव । प्राणी-
यदा एव प्रवृत्तिम् कुरुते । तेषाम् कर्षणम् सजायते एव !

भावानुवादः—विशेष रूप में कर्म योग्य पुद्गल परमाणु सर्वत्र विद्यमान होते
हैं । जब प्राणी अपने मन वचन अथवा तन से किसी प्रकार की प्रवृत्ति करता
है तब चारों ओर से कर्म योग्य पुद्गल परमाणुओं का आकर्षण होता है ।
जितने प्रदेश में आत्मा विद्यमान रहती है । उतने ही प्रदेश में विद्यमान पर-
माणु उसके द्वारा उस समय ग्रहण किये जाते हैं । अन्य नहीं ।

प्रवृत्तिमात्राभ्यधिके विजाते, विवर्धते सापरमाणुसंख्या ।

वृत्त्यल्पतायां परमाणुरल्पः, कर्मप्रकारे विहिता व्यवस्था ॥४१॥

प्रश्नः—सा परमाणुसंख्या प्रवृत्तिमात्राभ्यधिके विजाते विवर्धते वृत्त्यल्पतायां
परमाणुः अपि अल्पः (भवति) । कर्मप्रकारे च इयम् व्यवस्था विहिता
(अस्ति) ।

भावानुवादः—मन वचन काय की प्रवृत्ति में अधिकता होने पर कर्म परमाणुओं
की संख्या में अधिकता होती है । एवं प्रवृत्ति की मात्रा में न्यूनता होने पर
परमाणुओं की संख्या में भी न्यूनता होती है । जैनदर्शन में कर्म के विषय में
ऐसी प्रदेशबन्ध की व्यवस्था की गई है ।

जाते गृहीते ननु पुद्गलानाम्, समूहमात्रस्य च कर्मरूपे ।

आत्माभिसम्बन्धनमत्रशास्त्रे, प्रदेशबन्धव्यवहारसिद्धिः ॥४२॥

प्रश्नः—पुद्गलानां समूहमात्रस्य ननु कर्म रूपे गृहीते जाने आत्माभिसम्बन्धनं
मत्र शास्त्रे प्रदेशबन्धव्यवहारसिद्धिः (कथ्यते) ।

भावानुवादः—पुद्गलों के समूह मात्र का कर्मरूप में ग्रहण होने पर आत्मा के
साथ सम्बन्ध होना प्रदेशबन्ध कहलाता है ।

एवमणूनां नियतस्थितानाम्, ज्ञानावृतादीं विविधैश्चर्यैः ।

विशेषकर्मणं समुपागतानाम्, निगद्यते प्राकृतबन्ध एव ॥४३॥

अन्वयः—नियतस्थितानाम् एषाम् अणूनाम् ज्ञानावृतादौ (ज्ञानावरण) विविधे स्वरूपे विशाकभावं समुपागतानाम् एषः प्राकृतबन्धः (प्रकृतिबन्धः) (कथ्यते) ।

भावानुवादः—इन्हीं नियतस्थित परमाणुओं की ज्ञानावरणादि अनेक रूपों में परिणति होना प्रकृति बन्ध कहलाता है ।

जीवैः गृहीताः ननु पुद्गलास्ते, कालस्य सीमामभिगृह्यजीवैः ।

साकं च तिष्ठन्ति निजस्वरूपैः, यतः च कालः स्थितिबन्ध एषः ॥४४॥

अन्वयः—जीवैः गृहीताः ननु ते पुद्गलाः कालस्य सीमाम् अभिगृह्य जीवैः साकम् निजस्वरूपैः च तिष्ठन्ति । यतः (नियतः) च कालः एषः स्थितिबन्धः (अस्ति) ।

भावानुवादः—जीव के द्वारा गृहीत कर्म परमाणुओं में जो काल की नियत मर्यादा निश्चित होती है और उतने काल तक कर्म पुद्गल आत्मा के साथ सम्बद्ध रहते हैं, वह काल मर्यादास्थितिबन्ध है ।

जीवैर्गृहीतेषु यथा स्थितेषु, यथायथं कार्मणपुद्गलेषु ।

फलं प्रदातुं तरतम्यभावः, सम्प्रोच्यतेऽसौ रसबन्ध एव ॥४५॥

अन्वयः—जीवैः गृहीतेषु यथा स्थितेषु यथायथं कार्मण पुद्गलेषु फलं प्रदातुं तरतम्यभावः असौ रसबन्ध एव सम्प्रोच्यते !

भावानुवादः—जीवों के द्वारा ग्रहण किये हुए यथा स्थित कर्म पुद्गलों में यथा योग्य फल देने के तरतम भाव का होना रसबन्ध कहलाता है ।

कर्मप्रवादे ननु चाष्टमूलाः, उक्ताः स्वभावाः फलदायकास्ते ।

यैरत्रभिन्नानि फलानि तूर्णम्, दीयन्त इष्टान्यथवातिरिक्तम् ॥४६॥

अन्वयः—कर्मप्रवादे ननु फलदायकाः अष्टमूलाः स्वभावाः (प्रकृतयः) उक्ताः (सन्ति) । यैः अत्र विभिन्नानि इष्टानि फलानि तूर्णम् दीयन्ते । अथवा अतिरिक्तम् (प्रतिकूलं) दीयते !

भावानुवादः—कर्म सिद्धान्त में कर्म की आठ मूल प्रकृतियां मानी गई हैं । ये प्राणी को विभिन्न प्रकार के अनुकूल एवं प्रतिकूल फल प्रदान करती हैं ।

यथाकषायश्च फलं तथैव, तत्तीव्रतायामशुभं विकर्म ।

कषायमुक्तौ शुभं कर्मलाभो, जीवो विशुद्धोऽशुभं कर्महीनः ॥४७॥

अन्वयः—यथा कषायः फलम् च तथा एव । तत्तीव्रतायाम् (कषाय) अशुभं विकर्म (भवति) । कषाय मुक्तौ शुभकर्मलाभः (भवति) । जीवः अशुभकर्म-हीनः विशुद्धः (भवति) ।

भावानुवादः—जिस प्रकार के काषायिक परिणाम होंगे (स्थिति एवं अनुभाग) भी उसी तारतम्य में होगा । कषाय की तारतम्यता ही अनुभाग बन्ध एव स्थिति बन्ध की न्यूनाधिकता में कारण है । कषाय की तीव्रता में अशुभ कर्म अधिक शक्तिशाली बंधेंगे और कषाय की अल्पता में अशुभकर्म अल्प शक्तिशाली होंगे ।

आत्मा यथास्ते स्वशरीरमानः, तथैव कर्मापि च बोधनीयम् ।

सीमानिबद्धं प्रकरोति कार्यम्, नैवास्ति सर्वत्र च सर्वं रूपम् ॥४८॥

अन्वयः—यथा आत्मा स्वशरीरमानः आस्ते । तथा एव च कर्म अपि विबोधनीयम् । तत् सीमानिबद्धं सत् कार्यम् करोति । सर्वत्र सर्वरूपं च न एव अस्ति ।

भावानुवादः—जैसे आत्मा स्वदेहपरिमाण होता है । कर्म को भी उसी रूप में मानना चाहिये । वह भी स्वशरीरप्रमाण व्यक्ति तक ही सीमित रहता है । जैसे जीव अपने शरीर में बद्ध रहकर ही अपना कार्य करता है । वैसे ही कर्म भी अपनी आत्मा की सीमा में रहकर ही अपना काम करता है, जैसे आत्मा सर्वव्यापक नहीं है । वैसे ही कर्म भी सर्वव्यापक नहीं है ।

जैनागमे प्राकृतबन्धनस्य चाष्टौ प्रकाराश्च भवन्ति नाम ।

ज्ञानावृत्तिर्दर्शनतस्तथैव, वैवेदनीया परमोहनीया ॥४९॥

अन्वयः—जैनागमे प्राकृतबन्धनस्य अष्टौ प्रकाराः च भवन्ति नाम । ज्ञानावृत्तिः तथा एव दर्शनतः वेदनीया, मोहनीया च वै (भवति) ।

भावानुवादः—जैनकर्मशास्त्र में बन्ध के आठ प्रकार माने गये हैं । अर्थात् कर्म की मूल आठ प्रकृतियां हैं । ये प्राणी को भिन्न-भिन्न प्रकार के अनुकूल एवं प्रतिकूल फल प्रदान करती हैं । ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, वेदनीय और मोहनीय ।

आयुश्चनामाभिधगोत्ररूपे, ततोऽन्तरायश्चविशिष्टरूपः ।

एषां चतस्रः प्रथमाश्चतिस्रः, अन्त्याश्च ताः घातिपदेनशिष्टाः ॥५०॥

अन्वयः—आयुः नामाभिधगोत्र रूपे च ततः विशिष्टरूपः अन्तरायः च । एषाम् चतस्रः प्रथमाः तिस्रः च तथा अन्त्याः च ताः घातिपदेन शिष्टाः (सन्ति) ।

भावानुवादः—आयु, नाम गोत्र तथा अन्तराय इसमें से चार प्रथम के, तीन ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, मोहनीय तथा अन्तिम अन्तराय प्रकृतियां घाती कही गई हैं । क्योंकि इनमें आत्मा के मूल गुणों का ज्ञान, दर्शन, सुख, वीर्य का घात होता है ।

अन्त्याश्चशिष्टाः ननु कायबद्धाः, अघातिरूपाः कथिताः जिनेन्द्रैः ।

कुर्वन्ति नैवात्मगुणस्य घातम् एताः सदाप्राकृतरूप वाच्याः ॥५१॥

अन्वयः—शिष्टाः अन्त्याः च जिनेन्द्रैः कायबद्धाः अघातिरूपाः कथिताः । एताः च आत्मगुणस्य घातम् न एव कुर्वन्ति । एताः सदा प्राकृतरूपवाच्याः ।

भावानुवादः—बची हुई शेष चार प्रकृतियां वेदनीय, आयु, नाम और गोत्र जिनेन्द्रों के द्वारा अघाती कही गई हैं । ये शरीर से सम्बद्ध होती हुई, आत्मा के किसी मूल गुण का घात नहीं करती हैं । इन्हीं आठों को प्रकृति कहा जाता है ।

अस्मिन्भवे नैवफलं तदा च, पुनर्भवेऽलभ्यत एव मान्यम् ।

इत्थं च वक्तुं परिशक्यतेऽत्र तेनास्ति सम्बन्धितमेवकर्म ॥५२॥

अन्वयः—कर्म फलम् अस्मिन् भवेन एव (मिलति) । तदा च पुनर्भवे लभ्यते । एव इति मान्यम् । अत्र कर्म तेन सम्बन्धितम् एव अस्ति । इत्थम् च वक्तुम् परिशक्यते ।

भावानुवादः—कर्म सिद्धान्त के अनुसार यह ध्रुव सत्य है कि जिन कर्मों का फल इस जन्म में नहीं मिलता है । उनका फल पुनर्जन्म (परलोक) में मिलता है । यह निश्चित रूप से कहा जा सकता है; कि कर्म और पुनर्जन्म का अविच्छेद्य सम्बन्ध है । कर्म की सत्ता पुनर्जन्म से सम्बद्ध होती है ।

समस्त जीवाश्च विभागमाप्ताः, मनुष्यतिर्यक् नरके च देवे ।

मृत्योश्च पश्चात् निजकर्मभिश्च, प्रयान्ति पूर्वोक्तगतौ ध्रुवं ते ॥५३॥

अन्वयः—समस्त जीवाः च मनुष्य तिर्यक् नरके देवे च विभागम् आप्ताः । मृत्योः च पश्चात् ते (जीवाः) निजकर्मभिः च पूर्वोक्तगतौ ध्रुवम् प्रयान्ति ।

भावानुवादः—ससार के समस्त जीव मनुष्य तिर्यक्, नारकदेव गतियों में समावेश पाते हैं । मृत्यु के पश्चात् प्राणी अपने कर्मानुसार इन चार गतियों में से एक गति में जाकर जन्म लेते हैं ।

शरीरमेकं प्रविहाय जीवो, घर्तुं परं चैव यदा प्रयाति ।

स्थाने जन प्राप्यते तदीशम्, तदानुपूर्वीयतनाम कर्म ॥५४॥

अन्वयः—जीवः एकं शरीरम् प्रविहाय यदा परम् घर्तुम् च प्रयाति । तदा तत् ईशम् तदानुपूर्वी यतनामकर्म स्थाने जनम् प्रापयते ।

भावानुवादः—जब जीव एक शरीर का त्यागकर अन्य शरीर को धारण करने के लिए जाता है । तब तत्कार्यकारी आनुपूर्वी नाम कर्म उसे उसके उत्पत्ति स्थान तक पहुंचा देता है ।

प्रपश्यते चेदमपीह नित्यम्, विशेषतो वक्रगते नितान्तम् ।

गतान्तरे तैजसकामणं तत्, कायद्वयं तिष्ठति जीवयुक्तम् ॥५५॥

अन्वयः—इह च इदम् (आनुपूर्वीकर्म) विशेषतः वक्रगतेः नितान्तम् नित्यम् शरीरे लप्ते । गतान्तरे जीवयुक्तम् तत् तैजसकामणं कायद्वयम् च तिष्ठति ।

भावानुवादः—यहां यह स्मरणीय है कि इस आनुपूर्वी नामक कर्म की उत्पत्ति के लिये नित्य शरीर की गति के लिए नहीं होती है । अपितु विशेषी कर्म के

लिए होती है । दूसरी गति में जाते समय जीव के साथ केवल तैजस और कार्मण दो ही शरीर रहते हैं । औदारिक का निर्माण वहाँ पहुँचने के बाद आरम्भ होता है ।

चैतन्ययोगाच्च विशेषशक्तिः, संजायते कर्मणि काचिदित्थम् ।
ययाच काले नियते तदेव विपाकजात प्रकटीकरोति ॥५६॥

अन्वयः—कर्मणि चैतन्ययोगात् च इत्थ काचित् विशेषशक्तिः संजायते । यया च नियते काले तत् एव विपाकजातम् प्रकटीकरोति ।

भावानुवादः—कर्म में चैतन्य के योग से इस प्रकार की कोई विशेषशक्ति पैदा हो जाती है । जिसके द्वारा नियत समय पर वह कर्म सुखदुःख को प्रकट करता है ।

नवीनकर्माज्जनतो निवृत्या, पूर्वार्जितस्यापि विनाशनेन ।
आत्मा विमुक्तिं नियतां प्रयाति, तपोयुतः संवरनिर्जराभ्याम् ॥५७॥

अन्वयः—आत्मा नवीनकर्माज्जनतः निवृत्या पूर्वार्जितस्य अपि विनाशनेन संवर निर्जराभ्याम् तपोयुक्तः नियतां विमुक्तिं प्रयाति ।

भावानुवादः—श्रुतचारित्र्य धर्म सम्पन्न आत्मा नवीन कर्मों के उपार्जन की निवृत्ति रूप संवर तथा पूर्वार्जित कर्म के क्षय रूप सकाम निर्जरा के द्वारा तपोयुक्त होकर नियत रूप से विमुक्ति पद को पाती है । ये दोनों तत्त्व क्रमशः आश्रव तथा बन्ध के विपरीत हैं । इनसे कर्ममुक्ति होती है ।

जीवस्य शक्ति विपुलावृतास्ते, नचेश्वरस्यापि तथा मतासा ।
कर्मावृतेर्मुक्तिपथं प्रयातः, सोऽयं तदा चेद्वरतामुपैति ॥५८॥

अन्वयः—जीवस्य विपुला शक्तिः आवृता आस्ते । तथा सा ईश्वरस्य अपि नमता । यथा कर्मावृतेः मुक्तिपथं प्रयातः सन्नयम् (जीवः) भवति । (तदा) च ईश्वरताम् उपैति !

भावानुवादः—जीव की विपुल शक्ति जिस प्रकार आवृत है । उस प्रकार ईश्वर की नहीं है । यह जीव जब कर्मों के आवरणों से रहित होकर मुक्ति मार्ग

की ओर बढ़ता है । तब वह ईश्वर पद को प्राप्त करता है ।

मलञ्च स्वर्णात्पयसश्चसर्पिः, प्रयत्नजातैः क्रियतेपृथक्कृतम् ।

तथात्मनः कर्मविनाशनंतत्, विधीयते संयमसाधनाभिः ॥५९॥

अन्वयः—यथा स्वर्णात् मलम्, पयसः च सर्पिः, प्रयत्न जातैः तत् पृथक् क्रियते !
तथा आत्मनः संयमसाधनाभिः तत् कर्मविनाशनम् विधीयते !

भावानुवादः—जैसे सोने से मल, तथा दूध दही से घृत प्रयत्नों के द्वारा अलग किया जाता है । वैसे ही आत्मा से कर्मों का विनाश भी संयम साधनाओं के द्वारा किया जाता है ।

महेशकर्तृत्वनिरासनार्थम्, संखण्डनार्थं क्षणिकत्वसिद्धे ।

रात्माविभिन्नो जडतत्त्वजालात्, इत्येतदर्थं खलुकर्मवादः ॥६०॥

अन्वयः—महेशकर्तृत्वनिरासनार्थम् क्षणिकत्वसिद्धेः संखण्डनार्थम् जडतत्त्वजालात्
आत्मा विभिन्नः इति । एतदर्थम् खलु कर्मवादः (निर्दिष्टोविभाति) ।

भावानुवादः—कर्मवाद के प्रतिपादन से ईश्वरकर्तृत्व, बौद्धों का क्षणिकवाद, जडत्व से आत्मा की पृथक् सत्ता सिद्धि अर्थात् चार्वाक दर्शन का स्वतः निरास हो जाता है ।

सर्वे समानाः जनजीवरूपाः चाध्यात्मविद्याधिगतोऽस्ति सारः ।

दृष्ट्वा च वैषम्यं विशिष्टरूपम्, प्रादुर्बभूवात्र च कर्मवादः ॥६१॥

अन्वयः—अत्र कर्मवादः जनजीवरूपाः सर्वे समानाः आध्यात्म विद्याधिगतः सारः
अस्ति । वैषम्यं विशिष्ट रूपम् दृष्ट्वा च प्रादुर्बभूव ।

भावानुवादः—सभी जीव मूलसत्ता की दृष्टि से समान हैं, आध्यात्म विद्या ही सार है । विषमता के मूल में रहने वाले मुख्य हेतु रूप कर्म का प्रतिपादन कर्मवाद के रूप में प्रचलित हुआ है ।

अस्यैकवयुक्तं ननु दर्शनंतत् तथैवबोधश्चरितं तथैव ।

एतानि सर्वाणि च यत्नभाञ्जि, दिष्टानि कर्मक्षयसाधनानि ॥६२॥

अन्वयः—सम्यक्त्वयुक्तम् ननुतत् दर्शनम् । तथा एव बोधः । तथा एव चरितम्
एतानि सर्वाणि अपि च यत्नभाज्जिकर्मक्षयसाधनानि दिष्टानि (सन्ति) ।

भावानुवादः—सम्यक् दर्शन, सम्यक् ज्ञान, तथा सम्यक् चारित्र्य ये सभी आत्मिक
निजगुण होने से कर्मक्षय के साधन है । कर्मों का आगमन होता है, किन्तु
पूर्वोक्त रत्नत्रय की आराधना से उनका निराकरण हो जाने से मोक्षमार्ग मिल
मिल जाता है ।

बन्धैश्च सत्तोदयतोऽत्रकर्म, दशाश्चतस्रोऽननु जैनशास्त्रे ।
कर्मस्थतत्त्वस्य विवेचनाय, सारांशरूपं परिबोधनीयम् ॥६३॥

अन्वयः—अत्र जैनशास्त्रे बन्धैः सत्तोदयतः चतस्रः कर्म दशाः (सन्ति) । कर्म-
तत्त्वस्य विवेचनाय इदम् सारांश रूपम् परिबोधनीयम् !

भावानुवादः—यहां जैनशास्त्र में बन्ध, सत्ता, उदय उदीरणां से कर्म की चार
दशाएँ मानी गई हैं । कर्मतत्त्व के विवेचन के लिए इन्हें सारांश रूप में
जानना चाहिये ।

कर्मप्रवादात्मकपूर्वशास्त्रे, यथार्थतो विवृतिरस्य चासीत् ।
परमहाशास्त्रमपूर्वरूपम्, कालप्रभावेण विलुप्तिमाप ॥६४॥

अन्वयः—अस्य (कर्मप्रवादस्य) कर्मप्रवादात्मकपूर्वशास्त्रे यथार्थतो विवृतिः
आसीत् । परम् अपूर्वरूपम् इदम् महाशास्त्रम् कालप्रभावेण विलुप्तिम् आप ।

भावानुवादः—इसका प्राचीन कर्मप्रवादात्मकशास्त्र में यथार्थ रूप से विवरण था,
किन्तु इस अपूर्व महाशास्त्र का कालप्रभाव से कुछ लोप हो गया । इससे सिद्ध
होता है कि कर्म का विवेचन नवीन नहीं है ।

तस्यैव कंचिल्लवमंशरूप, मादायशास्त्रं रचितं विभाति ।
लब्धेन कार्यकरणीयमास्ताम्, तेनैव सन्तोषसृतिविधेया ॥६५॥

अन्वयः—तस्य एव किञ्चित् अंशरूपम् लवम् आदायरचितं (कर्म) शास्त्रम्
विभाति । लब्धेन कार्यम् करणीयम् आस्ताम् । तेन एव सन्तोषसृतिः विधेया ।

भावानुवादः—उसी प्राचीन शास्त्र के कुछ अंश को लेकर बनाया हुआ कर्म सिद्धान्त शोभित हो रहा है । जितना वर्तमान में प्राप्त है ; वह भी आत्म-शुद्धि के ज्ञान में परिपूर्ण है । उसी से कार्य करते हुए साधना के बल से मोक्ष मार्ग अपनाना चाहिये ।

अत्रास्तिसूक्ष्मोविततोयतोऽपि, कर्मप्रपञ्चस्य विचार एषः ।

धीरेण दत्तद्वच विभाति नूनम्, कर्मोपदेशः परमोपकारी ॥६६॥

अन्वयः—अत्र कर्मप्रपञ्चस्य यतः विततः अपि एषः सूक्ष्मः विचारः अस्ति ।
धीरेण परमोपकारी दत्तः कर्मोपदेशः च नूनम् विभाति ।

भावानुवादः—जैन दर्शन में कर्म प्रपञ्च का सयत विस्तृत सूक्ष्म विचार है । परमोपकारी भगवान् महावीर के द्वारा दिया हुआ कर्मोपदेश निश्चय रूप से शोभा पा रहा है ।

शिखरिणीवृत्तम्:—

नवीनस्यैवात्र विषयगततत्त्वस्य विवृतिः,

कृताकर्मस्थाने प्रकृतिपृथुरूपस्य महती ।

सतालब्ध्वा धीरः विपुलमतिरत्यर्थसहितः,

विधातातत्त्वज्ञो निखिलभृतकर्मार्थविलयम् ॥६७॥

अन्वयः—अत्र कर्मस्थाने प्रकृतिपृथुरूपस्य विषयगततत्त्वस्य नवीनस्य एव महती विवृतिः कृता (अस्ति) । अत्यर्थसहितः विपुलमतिः तत्त्वज्ञः सधीरः (पुरुष) ताम् (विवृतिम्) । लब्ध्वा निखिलभृतकर्मार्थविलयम् विधाता ।

भावानुवादः—इस कर्म के निरूपण के प्रकरण में स्वाभाविक रूप में व्यापक नवीन ही विषयगत तत्त्व का महान् विवरण दिया गया है । विनिष्ट अर्थात् के ज्ञाता विपुल मति धीर पुरुष संक्षिप्त तत्त्व विवरण को पारंगत रूप से व्या-जित कर्मों का सय अवश्य ही करेंगे ।

उदृष्टरूपं च निकृष्टरूपम् मध्यस्वरूपं चरितं निदिष्टम् ।

विशेष नूतनैः त्रिविध स्वरूपम्, जीवस्य मान्या च दशाविभिन्ना ॥६८॥

अन्वयः—विकासभूमेः चरितम् उत्कृष्टरूपम् निकृष्टरूपम् मध्यस्वरूपं च त्रिविध-
स्वरूपं निदिष्टम् । इत्थं जीवस्य विभिन्ना दशा च माम्या ।

भावानुवादः—आत्मा की कर्म जनित विविध अवस्थाओं को तीन विभिन्न रूपों
में विभाजित किया जा सकता है । निकृष्टतम, उत्कृष्टतम और मध्यस्वरूप ।
अज्ञान अथवा मोह का प्रगाढतम आवरण आत्मा की निकृष्टतम अवस्था,
अज्ञान अथवा अत्यन्त मोह की निवृत्ति रूप उत्कृष्टतम, और मध्यस्थित अवस्था
तृतीय है ।

विकासमाप्तस्य यतात्मनश्च, दशाः समस्ताः जिनकर्मशास्त्रे ।
स्थानानि सन्त्येव गुणस्य तानि, सोपानभूतानि चतुर्दशैव ॥६९॥

अन्वयः—जिनकर्मशास्त्रे विकासम् आप्तस्य यतात्मनः च समस्ताः दशाः सोपान-
भूतानि चतुर्दशैव एव तानि गुणस्य स्थानानि सन्ति एव ।

भावानुवादः—जैनशास्त्रों में विकासशील आत्माओं की समस्त दशाएं—सोपान-
भूत चौदह ही गुण स्थान हैं । जैन चारित्र की १४ सीढ़ियाँ हैं । साधकों को
इन्हीं से आरोह करना पड़ता है ।

आद्ये गुणस्थानपदे प्रकाशो मन्दोभवत्यात्मविकासशक्तेः ।
अन्त्ये च तत्रैव सदात्मरूपम् स्वाभाविकं तत् गणपैः निदिष्टम् ॥७०॥

अन्वयः—आद्ये गुणस्थान पदे आत्मविकासशक्तेः प्रकाशः मन्दः भवति । तत्र एव
अन्त्ये (गुणस्थाने) तत् आत्मरूपं स्वाभाविकं (भवति) । इति गणपैः निदि-
ष्टम् ।

भावानुवादः—आत्मिक गुणों के विकास की क्रमिक अवस्थाओं को गुणस्थान
कहते हैं । आत्मा का वास्तविक स्वरूप शुद्ध, ज्ञानमय व परिपूर्ण सुखमय है ।
इसे अनन्त ज्ञान, अनन्त दर्शन, अनन्त सुख, व अनन्तवीर्य कहा गया है । इस
स्वरूप को विकृत अथवा आवृत करने का कार्य कर्मों का है । प्रथम गुणस्थान
में आत्मविकासशक्ति का सही प्रकाश नहीं होता है । अन्तिम चौदहवें गुण-
स्थान में आत्मा का स्वाभाविक रूप होता है ।

अनन्तबोधेन चदर्शनेन, सुखेन वीर्येण तथैव युक्तः ।
आत्मातः पूर्णतमो विशुद्धः, जैनागमे कर्मविवर्जितोऽसौ ॥७१॥

अन्वयः—जैनागमे असौ आत्मा तथा एव अनन्तबोधेन, अनन्तदर्शनेन, सुखेन, वीर्येण च युक्तः कर्मविवर्जितः पूर्णतमः विशुद्धः मतः ।

भावानुवादः—जैनागमों में यह आत्मा अनन्त ज्ञान दर्शन सुख वीर्य से युक्त, कर्मों से रहित होने पर पूर्णतम विशुद्ध मानी गई है और वही उसका परमात्मरूप है ।

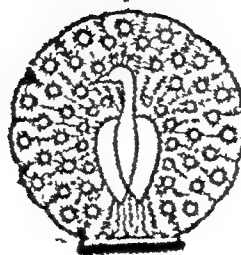
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,
नातेशसन्धरणायोः शरणावधाने ।

श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे,
पूर्णचकर्मभृतषोडशसर्गरूपम् ॥७२॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

कर्मसिद्धान्तनिरूपकः समाप्तः षोडशसर्गः ।

“अथ सप्तदश सर्गः”

आचार सामा-चारी सर्गः—

अथातिरम्ये सुखदप्रदेशे, पदातिगं स्वेदलवैः समेतम् ।

मुनिव्रजैः साकसमुं ब्रजन्तमाचारपूत पवनः सिषेवे ॥१॥

अन्वयः—अथ पवनः अतिरम्ये सुखदप्रदेशे पदातिगं स्वेदलवैः समेतम्, मुनिव्रजैः साकम् ब्रजन्तम् आचारपूतम् अमुम् (जवाहराचार्यम्) सिषेवे ।

भावानुवादः—अनन्तर अनन्त रमणीय सुखद प्रदेश में पैदल चलते हुए पसीनों की बूंदों से परिपूर्ण मुनि समुदाय के साथ जाते हुए, आचार से परम पवित्र, पूज्य जवाहराचार्य की सेवा में पवन भी सन्नद्ध हो गया । कवि की कल्पना है कि—ग्रीष्मऋतु में विहार करते हुए आचार्य भगवन् की सेवा शीतलमन्द सुगन्ध स्वाभाविक रूप से बहता हुआ स्वयं पवन सेवारत है, ऐसा ज्ञात होता था ।

निरुद्धवाते रविरश्मितप्तम्, तीव्रातपैः पूर्णपरीतगात्रम् ।

ससेवितुं श्रावकवत्पथोदाः, खं-खेचराः संपरिवव्रुरेनम् ॥२॥

अन्वयः—एनम् (आचार्यम्) निरुद्धवाते रविरश्मितप्तम् तीव्रातपैः पूर्णपरीतगात्रम् श्रावकवत् ससेवितुम् खेचराः पथोदाः खंसंपरिवव्रुः ।

भावानुवादः—उन आचार्य भगवान् की जिनका शरीर ग्रीष्मऋतु में सहसा हवा के वन्द हो जाने से सूर्य का किरणों में तप गया है । तीव्र धूप से सारा ग्रंथ परितप्त हो गया है, उन आचार्यदेव की सेवा में श्रावक बनकर सेवा करने के लिए आकाश मण्डल में विचरण करने वाले बादल आकाश में छा गये । विहार के समय सेवार्थ मान्य बादल अचानक आकाश में छा जाते थे । जिससे धूप का प्रभाव कम हो जाना था ।

यत्रैवभाती पततः प्रभाभिः, संजायते तत्र पयोजशोभा ।

स्पर्शं समादाय पदोः पवित्रम्, वसुन्वरा संकुचतीवचित्ते ॥३॥

श्रव्यः—यत्रैव भातौ (पादौ) प्रभाभिः पततः तत्र पयोजशोभा संजायते । पदोः पवित्रम् स्पर्शं समादाय वसुन्धरा चित्ते संकुचति इव ।

भावानुवादः—जहां आचार्य भगवन् के श्री सम्पन्न चरण पड़ते थे । वहाँ कमल-वत् शोभा उत्पन्न हो जाती थी । दोनों चरणों के पवित्र स्पर्श को पाकर मानो वसुन्धरा अपनी कठोरता के लिए मन में संकोच करती थी । वह समझती थी कि मुझे कठोर नहीं बनना चाहिये था । यदि मुझ में कोमलता होती तो पूज्य आचार्य को कोमल पृथ्वी पर पैर रखना होता ।

मुक्ताप्रभं स्वेदलवं समग्रमाचार्यवर्यस्य शुचौशरीरे ।

जातं विहारे विहरैकवृत्तिः, प्रमार्जयामास शनैः समीरः ॥४॥

श्रव्यः—विहरैकवृत्तिः समीरः विहारेजातं आचार्यवर्यस्य शुचौ शरीरे मुक्ताप्रभं । नमग्रं स्वेदलदम् शनैः प्रमार्जयामास ।

भावानुवादः—आचार्यदेव के पवित्र शरीर पर विहार करने से उत्पन्न मोती के दानों के समान सम्पूर्ण पसीने की बून्दों को अनवरत प्रवहमान पवन ने धीरे-धीरे प्रमार्जित कर दिया । उसे सुखा दिया । अपने स्वभाव के अनुसार हवा ने मानो उनकी सेवा की । घूँप से पसीना होना भी सम्भव होता है । और केवल अपने आप हवा से पसीना सूखता भी है । कवि द्वारा यहां इसी की उत्प्रेक्षा की गई है ।

स्थिताः प्रशाखामुच पादपस्य, मध्येपथं विस्तृतमुत्पतन्तः ।

स्वैर विरावैः विविधैरनल्पाः, चरित्रगानं विहगाः दितेनुः ॥५॥

श्रव्यः—मध्येपथं पादपस्य च प्रशाखामु स्थिताः विस्तृतम् उत्पतन्तः अनल्पाः विहगाः स्वैर विविधैः विरावैः (तेषाम्) चरित्रगानम् दितेनुः ।

भावानुवादः—मार्गों के मध्य में पेड़ों की शाखाओं पर बैठे हुए तथा ऊपर-ऊपर विस्तार में उड़ते हुए बहुत से विहगों (पक्षियों) ने अनेक प्रकार के अपने गानों में (बहचहाते) आचार्य भगवन् का ही चरित्र गान किया । उत्प्रेक्षा यह है कि मनुष्यों के सदृश पक्षी भी भगवान् का गुणगान करने थे ।

विश्वासपूर्वं मधुरं पिवन्सन्, सुधामय रूपमजातशत्रोः ।

समक्षमागत्य मृगव्रजोपि, प्रदर्शयामासगतिं स्वकीयाम् ॥६॥

अन्वयः— मृगव्रजः अपि अजातशत्रोः सुधामयं मधुरं रूपम् विश्वासपूर्वम् पिवन् सन् समक्षम् आगत्य स्वकीयाम् गतिम् प्रदर्शयामास ।

भावानुवादः—अजातशत्रु पूज्य जवाहराचार्य के सुधासिक्त मधुर रूप को विश्वास-पूर्वक देखते हुए मृग समुदाय ने भी उनके पास आकर अपनी स्वाभाविक गति दिखलाई । वे निर्भय होकर छलांगे भरते हुए उनके पास से निकल जाते थे । हिरण उनको विश्वासपूर्वक देखते हुए तृप्त नहीं होते थे ।

पुष्पेषु भृंगा भ्रमणप्रधानाः, परागपीताः परिमोदमानाः ।

गुंजारवन्तः तृषयादितास्ते, पपुः समन्ताद्यश एव तस्य ॥७॥

अन्वयः— भ्रमणप्रधानाः परागपीताः परिमोदमानाः पुष्पेषु गुंजारवन्तः तृषया-दिताः ते भृंगाः तस्य यश एव समन्तात् पपुः ।

भावानुवादः—पुष्पों को घूलि से पीत हो आए प्रमत्त फूलों पर गुंजार करने वाले भ्रमणशील भ्रमरों ने अत्यन्त प्यार से आचार्य भगवन् के यश का ही चारों तरफ से पान किया उनका यश सर्वत्र फैला हुआ होने से पुष्पों के पराग के रूप में भ्रमरों ने उसका ही पान किया ।

तदेवगानं नभसः प्रदेशे, जले स्थले निर्झरिणीप्रवाहे ।

आचार्य देवस्य यशोऽवदातम्, सन्नद्धलीला प्रकृतिविगातुम् ॥८॥

अन्वयः—तदेवगानम् नभसः प्रदेशे, जले स्थले, निर्झरिणीप्रवाहे (व्याप्तम्) प्रकृतिः आचार्य देवस्य अवदातम् यशः विगातुम् सन्नद्धलीला (अजायत) ।

भावानुवादः—आकाश में, जल में, स्थल पर झरणों के प्रवाह में भ्रमरों का वही गान व्याप्त था । प्रकृति भी इस प्रकार आचार्यदेव के उज्ज्वल यश को ही गाने के लिए तत्पर थी । यत्र-तत्र-सर्वत्र चरित्रनायक का यश ही श्रवण गोचर हो रहा था ।

ख्यातुं च संख्यां दिवितारकाणाम्, शक्तो भवेत्कोपि नरः कदाचित् ।
परन्तु सवर्णयितुं न कोऽपि, क्षमः क्षमायां यशसोविभूतिम् ॥१॥

अन्वयः—कः अपिः नरः दिवितारकाणाम् संख्यां च ख्यातुं कदाचित् शक्तः
भवेत् । परन्तु (आचार्यस्य) यशसः विभूतिं संवर्णयितुं क्षमायां क्षमः
कोपिन ।

भावानुवादः—कदाचित् कोई मनुष्य आकाश में तारों की गणना करने में समर्थ
हो जाय, किन्तु घरा पर आचार्य भगवन् के यश की विभूति के वर्णन में कोई
समर्थ नहीं है । तारे भी गिने जा सकते हैं, पर यश का वर्णन कभी सम्भव
नहीं है ।

धन्य परिस्पर्धनताविजेतु, सन्देशपूतं सुधयांचितंतत् ।
स्वर्गस्य, संसाधनधामजातम्, पादांकित दीव्यति भूमिरूपम् ॥१०॥

अन्वयः—सन्देशपूतम् सुधयांचितम् स्वर्गस्य परिस्पर्धनताविजेतु पादांकितम् तत्
भूमिरूपम् संसाधनधाम जातम् (सत्) दीव्यति ।

भावानुवादः—आचार्य भगवन् के चरणों से सनाथित वह घरा उनके सन्देशों से
पवित्र अमृत से सिंचित, प्रतियोगिता में स्वर्ग को भी जीतने वाली, साधना
का पवित्र स्थान बनकर शोभा पा रही है । विहार के प्रसंग से जहाँ-जहाँ वे
पधारते हैं वहाँ-वहाँ पृथ्वी तीर्थधाम के समान हो जाती है ।

पद्मवनिः पद्मवास संघाः, मरुस्थली जंगलजालमाला ।
विभूषिताः पद्मजसा तथैव पादामृताप्लावितपर्वतालः ॥११॥

अन्वयः—यथा पद्मजसा अवनिः, पद्मवाससंघाः मरुस्थली, जंगलजालमालाः
विभूषिताः तथा एव पादामृताप्लावितपर्वतालः (अपि) अन्नवत् ।

भावानुवादः—विहार प्रसंगों में आचार्यदेव के चरणों की छूनि ने जिस प्रकार
पृथ्वी, नगर, ग्राम, मरुभूमि, जंगल विभूषित हुए, उसी प्रकार उनके चरणानृत
ने स्वर्गों का समुदाय भी ननयित हुआ । अर्थात् यात्रा प्रसंग में भगवान् का
विहार सर्वत्र होता था : क्योंकि वे परीपहजयी थे ।

आचार्यवर्यस्य हितावहस्य, विश्वस्य गोप्तुः श्रुतनिश्चितस्य ।
जिनोपदिष्टस्य तदाश्रितस्य, प्रदर्श्यते मंगलकारिमार्गः ॥१२॥

अन्वयः—जिनोपदिष्टस्य तदाश्रितस्य विश्वस्य गोप्तुः श्रुतनिश्चितस्य हितावहस्य
आचार्यवर्यस्य मंगलकारिमार्गः प्रदर्श्यते ।

भावानुवादः—जिनों के द्वारा उपदिष्ट तदाश्रित, मंगलकारी मार्ग, संसार के
रक्षक, श्रुतज्ञान सम्पन्न, परोपकारी आचार्यश्री के द्वारा प्रदर्शित किया जा रहा
है । अर्थात् श्रुतिपरम्परा से प्राप्त आप्तप्रणीत, मार्ग से ग्रहीत समाचारी
का वर्णन आचार्यदेव द्वारा प्रस्तुत किया जा रहा है ।

कार्या न कस्यापि कदापि हिंसा, भवेद्यतः कर्मविमुक्तिरत्र ।
अभ्युन्नतिः सर्वविधा तदैव, तत्रापि मूलं समता समग्रा ॥१३॥

अन्वयः—कस्यापि कदापि हिंसा न कार्या । यतः अत्र कर्म विमुक्तिः भवेत् ।
सदा एव सर्वविधा अभ्युन्नतिः (स्यात्) तत्रापि समग्रा समता मूलम् (अस्ति) ।

भावानुवादः कभी किसी भी प्राणी की हिंसा नहीं करनी चाहिये । कर्मों से
मुक्ति अहिंसा धर्म से ही मिल सकती है । सर्वतोमुखी विशेष उन्नति भी तभी
सम्भव है । उस अहिंसा का मूल आधार समता ही है ।

लपन्ति जीवा भुविजीवितुं ते, सुखं प्रियं नैव कदापि दुःखम् ।
स्वप्नेऽपि तेषां मरणं प्रियं नो, लाभक्रिया दृष्टिपथं समेता ॥१४॥

अन्वयः—भुविते जीवाः जीवितुम् एव लपन्ति (सर्वेषां) सुखं प्रियम् (भवति) ।
दुःखम् कदाचित् एव न । स्वप्ने अपि तेषां मरणप्रियं नो । लाभक्रिया दृष्टिपथं
समेता ।

भावानुवादः—संसार में सभी प्रकार के जीव जीवन चाहते हैं । सभी को सुख
प्रिय है । दुःख किसी को भी प्रिय नहीं है । स्वप्न में भी वे मरना नहीं
चाहते हैं । सभी प्राणी सर्वत्र लाभ का काम ही करते हैं । हानि के लिये
कोई भी यत्न नहीं करता है ।

केषां विरुद्धाचरणं कार्यम्, योगैस्तथा सत्करणैश्च नित्यम् ।
तथाकृतिः पापमयो प्रवृत्तिरहितन चैव सदाविधेयम् ॥१५॥

अन्वयः—योगैः तथा सत्करणैः च नित्यम् केषाम् अपि विरुद्धाचरणं न कार्यम् ।
नयाकृतिः पापमयी प्रवृत्तिः (अस्ति) सदा अहितनं च एवं विधेयम् ।

भावानुवादः—तीन योग तथा तीन करणों से सदा कभी किसी के विरुद्ध आचरण नहीं करना चाहिए । वैसा करना पाप की प्रवृत्ति है । सदा अहिंसा का भाव रखना चाहिये । क्योंकि अहिंसा को परमधर्म माना गया है ।

एकेन्द्रियान्मानवसृष्टिरेषा, विवर्धनीयापरिपालनीया ।
तदेव रक्षापि भविष्यतीति, प्राणस्वरूपप्रथमव्रतस्य ॥१६॥

अन्वयः—एकेन्द्रियात् एषा मानवसृष्टिः विवर्धनीया, परिपालनीया च । तदा
एव प्राणस्वरूपप्रथमव्रतस्य रक्षा अपि भविष्यति इति ।

भावानुवादः—एकेन्द्रिय से लेकर इस मानवसृष्टि तक की वृद्धि तथा पालना करनी चाहिये । तभी प्राण स्वरूप प्रथम अहिंसा की परिपूर्ण रक्षा हो सकती है । सूक्ष्म जीवों से लेकर सभी स्थूल जीवों की रक्षा करनी चाहिये । तभी अहिंसा व्रत का पूर्णतया पालन सम्पन्न होगा ।

सर्वेषु जीवेषु दया विधेया, प्रमादवृत्तिर्न हितावहास्ते ।
इदं व्रतं कायरता न चैव, वीरस्य वृत्तिः सतत विचर्या ॥१७॥

अन्वयः—सर्वेषु जीवेषु दया विधेया । प्रमादवृत्तिः हितावहा न आस्ते । एवं व्रतं
कायरता न च एव । सतत वीरस्य वृत्तिः विचर्या ।

भावानुवादः—सभी जीवों पर दया करनी चाहिये । प्रमाद करना हितावह नहीं है । अहिंसा व्रत का पालन कायरता नहीं है । क्योंकि यह व्रत वीरों का धर्म है । नदा इसका पालन करना चाहिये । अहिंसक ही मनुष्य वीर ही मनुष्य है ।

आज्ञं च सत्यं प्रकृतिप्रदत्तो, गुणोऽस्ति सिद्धान्तसमन्वयः ।
अर्थस्य आधारमिहा विशिष्टा, प्रयोगरूपे परिपालनीयम् ॥१८॥

अन्वयः—सत्यं च धार्यम् । अयम् प्रकृतिप्रदत्तः गुणः अस्ति । सिद्धान्तसमन्वयः च । धर्मस्य विशिष्टा आधारशिला च । अतः प्रयोगरूपे (सत्य) सदा परिपालनीयम् ।

भावानुवादः—सदा सत्य को धारण करना चाहिये । यह प्रकृति के द्वारा दिया हुआ विशिष्ट महान् गुण है । इसी में सिद्धान्तों का समन्वय भी है । धर्म की विशिष्ट दृढ़ आधारशिला सत्य ही है । इसलिए प्रयोगरूप में सत्य का सदा परिपालन करना चाहिये ।

सत्येन जायेत समस्तसिद्धिः, विभूषणं मानवजीवनस्य ।

अनेन मानं लभते मनुष्यः, प्रतिष्ठितं सर्वमपीह सत्ये ॥९॥

अन्वयः—सत्येन समस्त सिद्धिः जायते । मानवजीवनस्य विभूषणम् । अनेन मनुष्यः मानं लभते । इह सर्वम् अपि सत्ये प्रतिष्ठितम् (वर्तते) ।

भावानुवादः—सत्य से सकल सिद्धियां प्राप्त होती हैं । सत्य मानवजीवन का अलंकार है । इससे मनुष्य मानसम्मान प्राप्त करता है । इस संसार में सब कुछ सत्य में ही प्रतिष्ठित है ।

सत्यं च भव्यं समुपासनीयम्, कायेन वाचा मनसा तथैव ।

आराधना तस्य भवेद्भवेस्मिन्, निष्ठानमत्रैव जनैर्विधेयम् ॥१०॥

अन्वयः—कायेन, वाचा मनसा च भव्यं सत्यं समुपासनीयम् । तथैव अस्मिन्भवे तस्य आराधना भवेत् । अत्र एवं जनैः निष्ठानम् विधेयम् ।

भावानुवादः—शरीर, वचन, तथा मन से सत्य भगवान् की समुपासना करनी चाहिये । इस संसार में उसको ही आराधना होनी चाहिये । इस विषय में समस्त मनुष्यों को पूर्ण विश्वास व्यक्त करना चाहिये । सत्य में सभी कुछ है । उससे बढ़कर अन्य कोई धर्म नहीं है ।

परस्य द्रव्यं न कदापि हार्यम्, न कोपि लाभो जगतीतलेऽस्मिन् ।

संजायतेऽनेन गुणस्य नाशः, चौर्यं सदा गहितमेवमान्यम् ॥११॥

शत्रुः—द्वयं कदापि न हार्यम् । तेन अस्मिन् जगतोत्तले कोपिलाभो न ।
 एतेन गुरुस्य नाशः संजायते । सदा चौर्यम् गर्हितम् एव मान्यम् ।

शत्रुवादः—कदापि परद्रव्य का हरण नहीं करना चाहिए । संसार में चोरी
 के कोई लाभ नहीं होता है । इससे गुरुओं का नाश तो अवश्य ही होता है ।
 चोर को सदा निन्दनीय ही मानना चाहिये ।

विश्वासहानिः पतनजनेषु, तिरस्कृतिः सम्यसभासु नित्यम् ।
 प्रतिक्षणं दण्डभयं मनस्सु, निर्वाणलब्धिर्नतु हारकस्य ॥२२॥

शत्रुवादः—हारकस्य विश्वासहानिः जनेषु पतनम् । सम्यसभासु नित्यम् तिर-
 स्कृतिः मनस्सु प्रतिक्षणं दण्डभयम् (भवति) । निर्वाणलब्धिः नतु (भवति) ।

शत्रुवादः—चोर का कोई विश्वास नहीं करता है । मनुष्यों में उसका पतन
 होता है । सम्य मनुष्यों के समाज में तिरस्कार होता है । उसके मन में सदा
 दण्ड का भय बना रहता है और चोर को बिना साधन के कभी कर्मों से
 उत्थार पाकर विमुक्ति नहीं मिल सकती है ।

सर्वेन्द्रियाणां मनसो निरोधम्, सर्वं बलं, भोगनिवृत्तिशक्ति—
 आत्मोन्नतेः साधनमेकमात्रम्, तद्ब्रह्मचर्यं मुनयो वदन्ति ॥२३॥

शत्रुवादः—मुनयः सर्वेन्द्रियाणां मनसः निरोधम् सर्वं बलं भोगनिवृत्तिशक्तिम्
 आत्मोन्नतेः एकमात्रम् साधनम् तद्ब्रह्मचर्यं वदन्ति ।

शत्रुवादः—सभी इन्द्रियो तथा मन को रोकने वाला, सम्पूर्ण बल का आधार
 भोगों को पृथक् करने की शक्ति, आत्मा की पूर्णवृत्ति का एकमात्र साधन
 ब्रह्मचर्य है, ऐसा मुनिजन कहते हैं । ब्रह्मचर्य से उपर्युक्त कार्य सम्भव होते
 हैं । ऐसा शास्त्रों का कथन है ।

आत्मोन्नतसाहित्यविवर्जनेन, विचारशुद्धया शुचिभावनाभिः ।
 चित्तं निरोधेन च सत्प्रवृत्त्या तद्ब्रह्मचर्यं परिपालनीयम् ॥२४॥

शत्रुवादः—तद् ब्रह्मचर्यम् अश्लीलसाहित्यविवर्जनेन, विचारशुद्धया शुचिभावनाभिः
 चित्तं निरोधेन सत्प्रवृत्त्या च परिपालनीयम् ।

भावानुवादः—सस्कार नष्ट करने वाले साहित्य को नहीं पढ़ने से, विचार की परिशुद्धि से, पवित्र भावनाओं से, भोज्य पदार्थ की दृष्टि से जीभ पर नियन्त्रण रखने से, अच्छी प्रवृत्ति से उस ब्रह्मचर्य का परिपालन करना चाहिये ।

विशेष टिप्पण—साधु को अब्रह्मचर्य—विषयक कुछ भी प्रवृत्ति नहीं करनी चाहिये । सूर्यास्त के बाद सूर्योदय तक किसी भी छोटी से छोटी स्त्री जाति को रात्रि निवस के मकान में नहीं आने देना चाहिये । दिन के समय भी एक दो तक तो क्या हजार बहनों हों तो भी समझदार पुरुष की साक्षी के बिना मुनियों के निवास स्थान में उनको नहीं बैठने देना चाहिये ।

समझदार पुरुष कानों से सुन सके, तथा आँखों से देख सके ऐसा होना चाहिये । महाराज क्या कह रहे हैं, आदि का ज्ञान होना चाहिये । इस ब्रह्मचर्य की सुरक्षा हेतु स्त्री—पुरुष के सगाई सम्बन्ध का प्रपञ्च भी साधु को नहीं करना चाहिये । क्योंकि सम्बन्ध जुड़ाना भी अब्रह्मचर्य की सेवना कराना है । शादी का समर्थन करना अब्रह्मचर्य का अनुमोदन करना है । अतः साधु को इस ब्रह्मचर्य की सुरक्षा हेतु इस प्रकार की प्रवृत्ति में नहीं पड़ना चाहिये । शास्त्रानुसार नववाड़ ब्रह्मचर्य की विधि बताई गई है । उसका भी ज्ञान करना चाहिये । इसी प्रकार साध्वी वर्ग को पुरुष वर्ग का ध्यान रखना चाहिये । (इति अस्मद् गुरुचरणाः) ।

दुःखस्य मूलं कथितास्ति तृष्णा, सानेकरूपा विततप्रकारा ।

निपातनोन्मादनकारिणीयम्, तस्याः निरोधः प्रथमं विधेयः ॥२५॥

अन्वयः—तृष्णा दुःखस्य मूलम् कथिता अस्ति । सा अनेकरूपा विततप्रकारा च (अस्ति) । इयम् निपातनोन्मादनकारिणी (अस्ति) ॥ प्रथमतस्तस्याः निरोधः विधेयः ।

भावानुवादः—तृष्णा दुःख की जड़ कही गई है । वह अनेक तरह की होती है । और संसार में सर्वत्र व्याप्त है । यह जीवन में पतन की निमित्त तथा पागलपन को उत्पन्न करने वाली है । इसलिए सर्वप्रथम उसका निरोध करना चाहिये । संसार के पदार्थों के लिए होने वाला लोभ अनर्थकारो है । उसे बढ़ने से रोकना हितकर होता है ।

विशेष टिप्पणः—साधु को घनादि भौतिक पदार्थों की तृष्णा का भी वर्जन करना चाहिये । वस्त्रादि मर्यादित वस्तुएँ शास्त्रों में बताई गयी हैं । उनके अतिरिक्त द्रव्यादि सोना, चाँदी, टिकट, लिफाफा, पोस्टकार्ड कोई वस्तु साधु अपने पास नहीं रखे । न दूसरों के पास रखावे । तथा रखने का अनुमोदन भी न करे । न चन्दे चिट्ठे के प्रपंच में ही पड़े । तटस्थभाव से दान का उपदेश दिया जा सकता है, पर परिग्रह सम्बन्धी अन्य विषयों में भाग न ले । यहाँ तक कि धातु की सामग्री स्थायी रूप से अपनी नेश्राय में न रखे ।

सामान्यचर्या, श्रमणस्य दिष्टा, चावश्यक्यी चैव निषेधयुक्ता ।

आपृच्छना वप्रतिपृच्छना च, स्यात् छन्दनेच्छाकरणं तथैव ॥२६॥

अन्वयः—(साधुसामाचारीप्रदर्श्यते) साद्विधा सामान्य दिनचर्या तथा पर्यूपणा कल्पश्च । श्रमणस्य सामान्यचर्या आदिष्टा (१) आवश्यिकी (२) निषेधयुक्ता (३) आपृच्छना एवैव (४) प्रतिपृच्छना च (५) छन्दना (६) तथा एव इच्छाकरणम् (इच्छाकारः) स्यात् ।

भावानुवादः—साधुओं की सम्यक् चर्या दो प्रकार की होती हैः—(१) सामान्य दिनचर्या तथा पर्यूपणाकल्प । प्रथम १० प्रकार की हैः—(१) आवश्यिकी (२) निषेधिकी (३) आपृच्छना (४) प्रतिपृच्छना (५) छन्दना (६) तथा इच्छाकार उत्तराध्ययन सूत्र के छव्वीसवें अध्यायन में इसकी चर्चा की गई है ।

मिथ्याकृतिश्चैव तथेतिकारोऽभ्युत्थानलक्ष्मीरूपसम्पदा च ।

चतुर्विभागेषु दिनस्य चर्या, सम्पादनीया विधिवद् विधिर्ज्ञः ॥२७॥

अन्वयः—(७) मिथ्याकृतिः (मिथ्याकारः) (तथेतिकारः) तथाकारः अथवा तथेतिकारः (८) अभ्युत्थान लक्ष्मीः) अभ्युत्थानम् तथा (१०) उपसंपदा च विधिर्ज्ञः दिनस्यचर्या चतुर्विभागेषु विधिवत् सम्पादनीया ।

भावानुवादः—(७) मिथ्याकार (८) तथेतिकारः (९) अभ्युत्थान तथा (१०) उपसंपदा ये चार हैं । शास्त्रकारों के द्वारा मुनि की दिनचर्या विधिवत् चारों विभागों में विभक्त की गई है । मैं आवश्यक कार्य में बाहर जाता हूँ । (प्रथम) सब मुझे निवारण बाहर नहीं जाना है (मैं छोड़ जाता हूँ) (द्वितीय) गुरु से पूछना (तृतीय) पुनः पूछना (चतुर्थ) गोचरी के लिए धान-

न्वित करना (छन्दना) परस्पर इच्छानुसार व्यवहार (षष्ठ दोषों को मिथ्या बनाना (सप्तम) कथन यथार्थ (कथन) (अष्टम) भक्ति विनय (नवम) योग्य गुरु का आश्रय उपसपदा है । ये सामाचाशी सन्तों के परस्पर व्यवहार से सम्बद्ध है ।

स्वाध्यायकार्यं प्रथमे विभागे, ध्यानं द्वितीये त्रितये च भिक्षा ।
पुनश्चतुर्थेऽध्ययनं विधेयम्, रात्रौ तृतीये शयन विशेषः ॥२८॥

अन्वयः—प्रथमे विभागे स्वाध्यायकार्यम् । द्वितीये ध्यानम्, त्रितये च भिक्षा, पुनः चतुर्थे अध्ययनं विधेयम् । रात्रौ अपि अयमेव विभागः परन्तु तृतीये विभागे शयनम् भवति । इति विशेषः ।

भावानुवादः—प्रथम प्रहर मे स्वाध्याय करना चाहिये । द्वितीये प्रहर में ध्यान, तृतीय में गोचरी, तथा चतुर्थ में फिर अध्ययन करना चाहिये । इसी प्रकार से रात्रि के चार पहरों की चर्या होती है, किन्तु वहां तृतीय पहर में शयन होता है । यही विशेषता है । और प्रहरों के काम दिनवत् ही करने चाहिये ।

स्वाध्यायकृत्यस्य महत्त्वमेतत्, संदृश्यते साधुचरित्रवृत्तौ ।
ध्यानं ततस्तत्करणे विशेषः, व्यर्थं क्षणं नो गमनीयमास्ते ॥२९॥

अन्वयः—साधुचरित्रवृत्तौ स्वाध्यायकृत्यस्य एतत् महत्त्वं सदृश्यते । ततः ध्यानम् तत्करणे विशेषः । व्यर्थम् क्षणं नो गमनीयम् आस्ते ।

भावानुवादः—साधुओं की दिन रात्रिचर्या में अध्ययन का यह महत्त्व दिखाई देता है । इसके बाद ध्यान का स्थान है । उसे अच्छी तरह से करना चाहिये । चार प्रहर अध्ययन दोपहर ध्यान व एक प्रहर भोजन तथा एक प्रहर शयन के लिए है । इसी प्रकार क्षण भर का समय भी व्यर्थ नहीं खोना चाहिये ।

वस्त्रादिपात्रप्रतिलेखनं च, विधेयमेतन्मियते च काले ।
तथैव कार्यं गुरुवन्दनादि, प्रमादशून्या यतना विधेया ॥३०॥

अन्वयः—नियते च काले एतत् वस्त्रादिपात्रप्रतिलेखनम् विधेयम् । तथा एवं गुरु

वन्दनादि कार्यम् । प्रमादशून्या च यतना विधेया ।

भावानुवादः—नियत समय पर वस्त्र पात्रादि का प्रतिलेखन (पलेवणा) करना चाहिये । वैसे ही गुरु वन्दनादि कार्य भी सम्पादित करने चाहिये । और सदा प्रमाद से शून्य होकर यतना करनी चाहिये । चलने, फिरने, उठने, बैठने में सावधानी रखनी चाहिये ।

विशेष टिप्पणः—तीसरो पौरुषी में एक बार का नियम उस काल विशेष से सम्बन्धित है । जब मानव एक ही समय भोजन करता था । पर यह स्थायी नियम नहीं है । मुनि एक समय के अतिरिक्त भी आवश्यकतानुसार भिक्षा ग्रहण कर सकता है । जिसका उल्लेख भगवती में हैः—

इस विषय में अन्य विधान भी शास्त्र में इस प्रकार से हैंः काले काले समायरे (दशवंकालिक) अर्थात् साधु को जिस समय जिस विषय का काल उचित हो, वैसे ही व्यवहार करना चाहिये । उदाहरणार्थः—गृहस्थो के यहाँ भिक्षा जिस समय उपलब्ध होती हो, उस समय भिक्षा के लिए जाना भिक्षा का काल कहलायेगा । इसलिए साधु को भिक्षा के समय का ध्यान रखते हुए अन्य स्वाध्यायादि दिनचर्या का समय निर्धारण कर लेना चाहिये । जो भी समय जिस विषय का निर्धारण किया गया हो । उस समय में वैसे ही प्रवृत्ति करनी चाहिये । ये जो शास्त्र के उल्लेख हैं, वे तीनों कानों में सम्बन्धित है (इति गुरुचरणाः) ।

अवश्यकार्यो नियतोऽधिवासो, वर्षर्तुकाले श्रमणेन कल्पः ।

कस्यापि जीवस्य जनि गतस्य, संजायते येन विराघना नो ॥३१॥

अन्वयः—श्रमणेन वर्षर्तुकाले नियतः अधिवासः कल्पः अवश्यं कार्यः । येन जनि गतस्य कस्यापि जीवस्य विराघना नो मजायते ।

भावानुवादः—साधुओं को चाहिये कि वे वर्षाकृत्य में अवश्य नियत एक स्थान पर रहकर चामासा करने का कल्प स्वीकार करें । जिसमें उत्पन्न हुए पिरों में जीव की कोई विराघना न हो । उस समय जीवों की उत्पत्ति घटित होती है । निहार का प्रक्रिया में उनकी हत्या की सम्भावना में विचार कर लेना चाहिये ।

आहार पानीयकृते च गच्छेद्, ग्राह्यं च तत्प्रासुकमेषणीयम् ।
सत् श्रावकस्यैव गृहे परन्तु, देवे जलं वर्षति नैव यायात् ॥३२॥

अन्वयः—आहारपानीयकृते च गच्छेत् । तत् प्रासुकम् एषणीयम् च सत् श्रावक-
स्य एव गृहे ग्राह्यम् । परन्तु देवे जलं वर्षति सति न एव यायात् ।

भावानुवादः—साधु को गोचरी घोवण लाने के लिए उपाश्रय से बाहर जाना
चाहिये । वह निर्दोष तथा एषणीय अछ्छे श्रावक के गृह से लेना चाहिये ।
किन्तु यदि वर्षा हो रही हो तो, उस समय गोचरी के लिये नहीं जाना
चाहिये ।

वक्तव्यमेतत् श्रमणैः कदाचिदुद्वेजनं क्लेशकरं वचो नो ।
केशस्य लोचो नियतोविधेय , षड्मासमध्ये शमनप्रधानैः ॥३३॥

अन्वयः—श्रमणैः कदाचित् उद्वेजन क्लेशकरम् च एतत् वचः नो वक्तव्यम् ।
शमनप्रधानैः (तैः) षड्मासमध्ये केशस्य नियतः लोचः विधेयः ।

भावानुवादः—साधुओं को कभी उद्विग्नकारी क्लेशप्रद वचन नहीं बोलना
चाहिये । शान्ति धारण करने वाले साधुओं को चाहिये, कि वे नियमरूप से ६
(छह) मास की अवधि में केश का लोच अवश्य ही करे ।

पर्यूषणे पर्वणि धर्मधानम्, कार्यो यथाशक्ति तपोविशेषः ।
संवत्सरीपर्वदिने च जीवैः, क्षमापन सन्निखिलं विधेयम् ॥३४॥

अन्वयः—पर्यूषणे पर्वणि धर्मधानम् (विधेयम्) यथाशक्ति तपोविशेषः कार्यः ।
संवत्सरीपर्वदिने च सन्निखिलैः जीवैः क्षमापन विधेयम् ।

भावानुवादः—पर्यूपणपर्व पर अधिक धर्मध्यान होना चाहिये । यथाशक्ति
विशेष तप करना चाहिये । संवत्सरीपर्व के दिन सम्पूर्ण विद्यमान जीवों से
खमत खामणा अवश्य ही करनी चाहिये ।

भोगान्निस्रताः विषयाभिलाषाः, अज्ञानिनोऽमून् नियतं त्यजन्ति ।
परे समाधौ निरताः यताश्च, निरामयं भुक्तिपदं प्रयन्ति ॥३५॥

शब्दः—भोगामिषक्ताः विषयामिषायाः अजानिनः नियतं अमृतं त्यजन्ति । परे च ममाज्ञा निरताः यदा निरामयं मुक्तिपदं प्रयन्ति ।

भावानुवादः—सांसारिक भोगों में लिप्त विषय वासना को चाहने वाले साधारण अज्ञानी लोग तो नियतरूप से अपने प्राणों को छोड़ते ही हैं ; मरते हैं । किन्तु ज्ञानी समाधि में लीन हो, संयत हो, बाधा रहित सर्वोत्तम निर्द्वन्द्व मुक्तिपद को प्राप्त करते हैं ।

तपःकृशं कायमिति प्रबुध्य, रोगादियुक्तं च समाहितः सन् ।
संलेखना चैव तथा विदध्यात्, संस्तारकं वाशनपानहानम् ॥३६॥

शब्दः—समाहितः सन् तपःकृशं कायम् इति रोगादियुक्तम् च प्रबुध्य तथा च संलेखनान् विदध्यात् वा अशनपानहानम् संस्तारकं (विदध्यात्) ।

भावानुवादः—भिक्षु या भिक्षुणी को जब यह प्रतीत हो जाता है, कि शरीर तप्यः आदि के कारण कृश हो गया है, अथवा रोगादि से दुर्बल हो गया है । संयम का निर्वह असम्भव है । तब क्रमशः आहार पान का संकोच करता हुआ कषायों को कृश करें । और शरीर का त्याग करें । यहीं समाधिभरण है । इसे ही संलेखना कहते हैं । इसमें निर्जीव एकान्त स्थान में तृप्त शय्या बिठाकर आहारादि का त्याग करने से इसे संस्तारक (संयारा) भी कहने हैं ।

समाधिमृत्युं वृणते मनस्वी, बुद्धोस्ति माध्यस्थ्ययुतो महात्मा ।
आसक्तिहीनः समभावयुक्तो, वीरोपदिष्टं वचनं महीयः ॥३७॥

शब्दः—(यः) आसक्तिहीनः, समभावयुक्तः माध्यस्थ्ययुतः महात्मा मनस्वी बुद्धः
(स) समाधिमृत्युं वृणते । एतन् वीरोपदिष्टं महीयः वचनम् ।

भावानुवादः—जो आसक्तिहीन समभावयुक्त, महात्मा, मनस्वी, प्रबुद्ध वीररस भगवान्पति है, वे समाधिमृत्यु को प्राप्त करते हैं । पण्डितमन्त्रा मन्त्रे हैं । वे महत्त्वपूर्णवचन श्रमण भगवान् महावीर के द्वारा निर्दिष्ट है ।

महाशून्यं नामयतेऽनगाराः, सर्वत्र नैवास्ति समत्वभावः ।
शिरस्युक्तो महतो महोयान्, विमुक्तिमायाति पदं गरीयः ॥३८॥

अन्वयः—त्रिरत्नपूतः महतो महीयान् यस्य सर्वत्र एव ममत्वभावः न एव अस्ति । स अनगारः सन् महाव्रतं पालयते । गरीयः विमुक्तिपदं च आयाति ।

भावानुवादः—सम्यक् ज्ञान दर्शन चरित्र से पवित्र सर्व महान् निर्मम सन्त महाव्रतो का पालन करते हैं । और सर्वश्रेष्ठ मोक्ष पद को प्राप्त करते उच्चकोटि के महामुनि ही मोक्षपद के अधिकारी होते हैं ।

निर्ग्रन्थदेवे गुरुधर्मयोश्च, याचातिनिष्ठा ननु पक्ष एव ।

अनेन सावद्यकृतेर्विहिंसा, याः शुद्धिमान् पाक्षिकगेहयुक्तः ॥३९॥

अन्वयः—निर्ग्रन्थदेवे गुरुधर्मयोः चया च अतिनिष्ठा ननुपक्षः एव । अनेन (पक्षेण) सावद्यकृतेः विहिंसायाः शुद्धिमान् पाक्षिकः गेहयुक्तः (श्रावकः) (भवति) ।

भावानुवादः—श्रावकों की समाचारी निम्न है, जो सदैव निर्ग्रन्थ गुरु तथा दया धर्म में अत्यन्त निष्ठावान् है । उसे सावद्यकृति हिंसादि से शुद्धि वाला पाक्षिक श्रावक कहा जाता है । उपासक धर्म का प्रतिपादन तीन प्रकार से किया गया हैः—(१) बारह व्रतों के आधार पर (२) ग्यारह प्रतिमाओं के आधार पर (३) तथा पक्ष, निष्ठा तथा साधन के आधार पर ।

जीवादिहिंसाविरतोनयेन, स्वजीविकायाः समुपार्जकश्च ।

सर्वव्रतादिप्रतिमाभिरक्षः, चर्यायुतः श्रावक उच्यते सः ॥४०॥

अन्वयः—(यः) जीवादिहिंसाविरतःनयेन स्वजीविकायाः समुपार्जकः च सर्वव्रतादिप्रतिमाभिरक्षः सचर्यायुतः श्रावकः उच्यते ।

भावानुवादः—जीवो की हिंसा से विरत, न्यायपूर्वक अपनी जीविका चलाने वाला, बारह व्रतों तथा ग्यारह प्रतिमाओं का पालन करने वाला श्रावक अपनी चर्या में निष्ठायुक्त होता है । अतः वह नैष्ठिक श्रावक कहलाता है ।

न्यायेन, शीलेन, परिश्रमेण, युवतं च वित्तार्जनमत्र लोके ।

संजायतेलौकिकशर्म तस्मात्, धनोपयोगः सुकृतो विधेयः ॥४१॥

अन्वयः—अत्रलोके वित्तार्जनम् न्यायेन शीलेन परिश्रमेण च युक्तम् । तस्मात्

संक्रियं संजायते । सदा सुकृतौ घनोपयोगः विधेयः ।

भावानुवादः—इस संसार में न्याय से गृहस्थ का कर्तव्य बनता है कि सत्प्रवृत्ति (स्वभाव) से, परिश्रम से घन कमाना उचित है । घन से सांसारिक सुखों की प्राप्ति भी होगी । एवं परोपकार आदि से उनका व्यय होने से वह एकदम च्यव भी नहीं है । इसलिए सदा घन का उपयोग पुण्यकार्यों में करना चाहिये ।

अणुव्रतानि प्रथमानि पंच, त्रीण्येव सन्तीह गुणव्रतानि ।

शेषाणि चत्वारिच देशितानि, शिक्षाव्रतान्याप्तजनेन तानि ॥४२॥

अन्वयः—प्राप्तजनेन प्रथमानि पंच अणुव्रतानि (तत्) त्रीणिह गुणव्रतानि एव । तत् शेषाणि चत्वारि तानि शिक्षाव्रतानि देशितानि (सन्ति) ।

भावानुवादः—प्राप्तों के द्वारा श्रावक के १२ व्रतों में प्रथम पांच अणुव्रत हैं । उनके बाद के तीन गुणव्रत हैं । शेष चार शिक्षाव्रत माने गये हैं ।

महाव्रतानां सविधे च बोध्यमणुव्रतानां लघुरूपमेतत् ।

महाव्रतं साधुकृते निदिष्टम्, अणुव्रतं श्रावकजीवनं तत् ॥४३॥

अन्वयः—महाव्रतानां सविधे अणुव्रतानाम् एतत् लघुरूपम् च बोध्यम् । महाव्रतम् साधुकृते निदिष्टम् । तत् अणुव्रतं च श्रावकजीवनम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—महाव्रतों के समक्ष अणुव्रतों का लघुरूप है । महाव्रत साधुओं के लिए है । अणुव्रत श्रावकों का जीवन है । साधु महाव्रत को पालते हैं । उनकी योग्यता उन्हें पालने की होती है । श्रावक लघुव्रतों को पालने में ही नम्र होते हैं ।

यत्नेन नैजव्रतपालनेषु, प्रमादतोऽज्ञानवशेन जातु ।

विवर्जनीयानि च दूषणानि, बहन्ति ते तान्यतिचारकानि ॥४४॥

अन्वयः—ते नैजव्रत पालनेषु अज्ञानवशेन प्रमादतः जातु तानि दूषणानि अनिचारकानि बहन्ति । तानि यत्नेन विवर्जनीयानि ।

भावानुवादः—आप्तों से स्वकीयनियत व्रत पालने में अज्ञान के वश से या प्रमाद के कारण होने वाले नियत दोषों को अतिचार कहा गया है । लगे हुए अतिचारों को यत्न से दूर कर देना चाहिये । सावधानी से व्रत पाला जाय तो अतिचार नहीं लगते ।

प्रभूतवित्तं नहि रक्षणीय मुच्छिद्यते वृत्तिरतः परेषा—
सनर्थभूतं मदनाय शक्तम् तस्मान्नरः स्यादपरिग्रही च ॥४५॥

अन्वयः—प्रभूतवित्तं नहि रक्षणीयम् । अतः परेषां वृत्तिः उच्छिद्यते । अनर्थभूतं (तत्) मदनाय शक्तम् । तस्मान्नरः अपरिग्रही च स्यात् ।

भावानुवादः—गृहस्थ को मर्यादा से अधिक धन नहीं रखना चाहिये । उसे आसक्ति का त्याग करना चाहिये । उससे दूसरों की जीविका का उच्छेद होता है । अन्य का भाग लेकर ही एक जगह धन एकत्र होता है । धन सभी अनर्थों का मूल है । वह मतवालापन तथा कामप्रवृत्ति का वर्धक है । इसलिए अधिक धनसंग्रह वर्जनीय माना गया है ।

अणुव्रतानां परिरक्षणार्थम्, विकासनार्थं च जिनेन्द्रमार्गं ।
गुणव्रतानां विहिता व्यवस्था, सारल्ययुक्ता सुगमापिलोके ॥४६॥

अन्वयः—अणुव्रतानि परिपालनार्थं जिनेन्द्रमार्गे विकासनार्थं चलोके सारल्ययुक्ता सुगमा अणि च गुणव्रतानाम् व्यवस्था विहिता (अस्ति) ।

भावानुवादः—अणुव्रतों की रक्षा के लिए, जिनेन्द्र मार्ग विकासहेतु लोक में सरल सरस, सुगम गुणव्रतों की व्यवस्था की गई है । अणुव्रतों की भावना की दृढ़ता के लिए गुणव्रत आवश्यक हैं । (१) दिग्परिमाणव्रत (२) उपभोग परिभोग परिमाणव्रत (३) अनर्थ दण्ड विरमणव्रत तीन गुणव्रत हैं ।

अभ्यासपूर्वं धृतसद्व्रतानाम्, अभ्यासजातं क्रियते विशेषः ।
सत् श्रावकैरत्र पुनः पुनश्च, शिक्षाव्रतं तत्कथितं मुनीन्द्रैः ॥४७॥

अन्वयः—अत्रसत् श्रावकैः धृतसद्व्रतानाम् अभ्यासपूर्वम् अभ्यासजातम् विशेषः पुनः पुनः क्रियते । तत् मुनीन्द्रैः शिक्षाव्रतम् कथितम् ।

भावानुवादः—सम्यक् विशिष्ट श्रावकों के द्वारा धारण किये हुए जिन सत् व्रतों का विशेषरूप से पुनः पुनः अभ्यास किया जाता है। उन्हीं को मुनीन्द्रों ने शिक्षाव्रत कहा है। जिस प्रकार विद्यार्थी गृहीत विद्या का पुनः पुनः अभ्यास करता है। उसी प्रकार श्रावकों को भी शिक्षाव्रतों का बार-बार अभ्यास करना चाहिये।

अन्ते सदाहारविवर्जकश्च, ध्यानेन शुद्धयात्मविशोधिष्युक्तः।

समेतुकामः कमनीयमुक्तिम्, स श्रावकः साधकनामधेयः ॥४८॥

अर्थः—अन्ते सदाहारविवर्जकः ध्यानेन शुद्धयात्मविशोधिष्युक्तः कमनीयमुक्तिं समेतुकामः स साधकनामधेयः श्रावकः (अस्ति)।

भावानुवादः—जीवन के अन्त में सदा आहार आदि का त्यागकर ध्यान शुद्धिपूर्वक यात्मशोधक कमनीय मुक्ति को प्राप्त करने की इच्छा वाला साधक श्रावक कहलाता है। श्रावक के १२ व्रतों का विधान शास्त्र सम्मत है। ग्यारह प्रति-माएं होती हैं।

कषायनाशाय समाधिरूपा, हारादिपानादिविवर्जनेन।

तपोविशेषस्य च साधनार्थम्, संलेखना सा सकलावसाने ॥४९॥

अर्थः—नकलावसाने कषायनाशाय आहारादिपानादिविवर्जनेन समाधिरूपा तपोविशेषस्य च साधनार्थं सा संलेखना (उच्यते)।

भावानुवादः—जीवन के अन्तिम समय में कषायों के नाश के लिए आहारपान का त्याग कर तपस्या विशेष के साधन के लिए समाधिरूप आराधना संलेखना कही जाती है। इसे शास्त्रीय परिभाषा में अपश्चिममारणान्तिक संलेखना कहते हैं। संलेखना का अर्थ है कषायादि को कृश कर सम्यक् आलोचनायुक्त तपस्या। समाधिपूर्वक मृत्यु का वरण करना।

शान्तेन चित्तेन विविक्तदेशे, ज्ञेते भवान्ते सकलं विहाय।

शरीरं देहं नमनावपूर्वम्, समाधिमृत्युः सकलैरनीष्टः ॥५०॥

अर्थः—(नलेखक) भवान्ते सकलं विहाय। शान्तेन चित्तेन विविक्तदेशे ज्ञेते।

समभावपूर्वम् देह जहाति । सकलैः समाधिमृत्युः अभीष्टः (स्यात्) ।

भावानुवादः—सलेखना कर्ता इस सम्पूर्ण व्रत की समाप्ति पर सलेखना में सबको ज्ञात कर शान्तचित्त से एकान्त स्थान पर सोता है और समभावपूर्वक शरीर को त्यागता है । सभी को समाधि मृत्यु अभीष्ट होनी चाहिये । चित्त की प्रसन्नता तथा शान्ति के कारण संलेखना अथवा संथारा आत्मघात नहीं है ।

आत्माविघाते मनसो न शान्तिः, संलेखनायां न कषाययोगः ।

साम्यस्य दृष्टः परमः प्रकर्षोऽत्रैवास्ति संस्तारकमेवमान्यम् ॥५१॥

अन्वयः—आत्माविघाते मनसः शान्तिः न । संलेखनायां कषाययोगः ना अत्र एव साम्यस्य परमः प्रकर्षः अस्ति । अतः संस्तारकम् एव मान्यम् अस्ति ।

भावानुवादः—आत्महत्या में मन को शान्ति नहीं मिलती है । संलेखना के मूल में कषायों का प्रायःउपशमन रहता है । संलेखना में समभाव का परमोत्कर्ष होता है । यह आध्यात्मिक वीरता है । इसलिए यही मान्य है । जबकि आत्मघात कायरता का ही प्रतीक है ।

ग्राह्यश्च कोऽपि प्रतिमाविशेषः, सत् श्रावकैर्ज्ञानविवृद्धये च ।

आद्या च सा सर्वगुणेषु भावः, ख्याता द्वितीया व्रतपालनाय ॥५२॥

अन्वयः—सत् श्रावकैः ज्ञानविवृद्धये च कोऽपि प्रतिमाविशेषः ग्राह्यश्च । आद्या च सा सर्वगुणेषु भावः (अस्ति) । द्वितीया व्रतपालनाय (आख्याता) ।

भावानुवादः—प्रतिमा का अर्थ है नियमविशेषादि । श्रावक के लिए ग्राह्य प्रतिमाएं हैं सच्चे श्रावकों को ज्ञान की विशेषवृद्धि के लिए प्रतिमा ग्रहण करना चाहिये । प्रथम प्रतिमा में सर्वगुण विषयक प्रीति होती है । दृष्टि गुणों की ओर जाती है । यह प्रतिमा दृष्टि विशुद्धता श्रद्धा की सच्चाई से सम्बन्ध रखती है । यह एक मास की होती है । दूसरी व्रत प्रतिमा है । इसमें शील-गुणविरमण, प्रत्याख्यान, व्रतादि की सम्यक् आराधना होती है । यह दो मास की होती है ।

सामायिकी सा प्रतिमा तृतीया, समान आयो भवतीह सम्यक् ।

जोवेषु सर्वेषु समत्वभावादाराधकः स्वस्थविशुद्धभावः ॥५३॥

प्रत्ययः—सा तृतीया प्रतिमा सामायिकी (अस्ति) । इह सर्वेषु जीवेषु समत्व-
भावात् सम्यक् समान आर्यः भवति । अत्र आराधकः स्वस्थविशुद्धभावः
(भवति) ।

भावानुवादः—तीसरी प्रतिमा सामायिकी है । इसमें सभी जीवों पर समता का
भाव होने से आत्मसाधना का समान लाभ होता है । इस आराधना में श्रावक
स्वस्थविशुद्धभाव वाला होता है । इसमें सामायिक की सम्यक् आराधना होती
है । यह तीन मास की होती है ।

चतुर्थरूपा ननु पौषधस्य, ग्राह्या विशेषः प्रतिमा तथान्या ।
प्रपात्यते सन्नियमो नयेन, सा पंचमी सद्गणपैर्निदिष्टा ॥५४॥

प्रत्ययः—ननु पौषधस्य विशेषः चतुर्थरूपा प्रतिमा ग्राह्या (सापौषध) (प्रति-
मास्ति) । तथा अभ्यायत् नयेन नियमः प्रपात्यते सा पंचमी प्रतिमा सद्गणपैः
निदिष्टा ।

भावानुवादः—पौषध का विशेष स्वरूप चतुर्थ प्रतिमा चार मास की मानी गई
है उसे पौषध प्रतिमा कहते हैं । उससे अतिरिक्त पाँचवीं कायोत्सर्ग प्रतिमा
पाँच मास की है जिसमें न्यायपूर्वक श्रावक नियमों को पालता है । ऐसा संयमी
गणधरो ने कहा है । पाँच नियमः—(१) स्नान नहीं करना । (२) रात्रि
भोजन परिहार (३) घोंती की लांग नहीं लगाना (४) दिन में ब्रह्मचर्यपालन
(५) रात्रि में मैथुनमर्यादा ।

सन्नित्तभोज्यस्य न वर्जनं च, षष्ठात्मके तत्प्रतिमाविशेषे ।
सद्ब्रह्मचर्यस्य समाश्रयेण, आद्वो विधत्ते निजकार्यजातम् ॥५५॥

प्रत्ययः—षष्ठात्मके तत्प्रतिमा विशेषे सन्नित्तभोज्यस्य च वर्जनं न । सद्ब्रह्मचर्य-
स्य समाश्रयेण आद्वो निजकार्यजातम् विधत्ते ।

भावानुवादः—छठी प्रतिमा ब्रह्मचर्य प्रतिमा है । इसमें श्रावक दिन जो भोजन
करता है भी ब्रह्मचर्य का पालन करता है । इनमें सर्वप्रकार के सन्नित्त
परिहार का परित्याग नहीं होता है । यह छह मास की होती है ।

सचित्तहानप्रतिमा विशिष्टा, स्यात्सप्तमीयं भगवन् निदिष्टा ।
नोत्यज्यतेऽल्पा कृषिकर्मजन्या, हिंसा च वाणिज्यभवाभवेस्मिन् ॥५६॥

अन्वयः—भगवन्निदिष्टा इयम् विशिष्टा सप्तमी । सचित्तहानप्रतिमा निदिष्टा स्यात् । अस्मिन्भवे कृषिकर्मजन्या वाणिज्यभवा च अल्पा हिंसा च नो त्यज्यते ।

भावानुवादः—भगवान् महावीर द्वारा निदिष्ट विशिष्ट सातवीं प्रतिमा सचित्त त्याग प्रतिमा है । इसमें सचित्त आहार का परित्याग कर दिया जाता है; किन्तु कृषिकर्म से उत्पन्न तथा व्यापार आदि में होने वाली अल्पहिंसा का त्याग नहीं किया जाता है । यह जघन्य एक दिन की तथा उत्कृष्ट सात मास की होती है ।

आरम्भहानप्रतिमाष्टमीयमुपासको नारभते स्वयं च ।
परं परेषां करणस्य नैव, त्यागाय चेष्टां कुरुते कदाचित् ॥५७॥

अन्वयः—इयम् अष्टमी (प्रतिमा) आरम्भहान (त्याग) प्रतिमा अस्ति (अत्र) । उपासकः स्वयं च न आरभते । परं परेषां करणस्य त्यागाय कदाचित् चेष्टाम् न एव कुरुते ।

भावानुवादः—अठवी आरम्भत्याग प्रतिमा है । इसमें उपासक स्वयं आरम्भ करने का त्याग कर देता है; किन्तु दूसरों से आरम्भ करवाने का त्याग नहीं होता । यह जघन्य एक दिन । उत्कृष्ट आठ मास की है ।

परिग्रहत्यागमयी प्रतिज्ञा समुद्यते यत्र न भक्तहानम् ।
द्वितीयनाम्नापि निदिश्यते सा, प्रेष्याऽऽपरित्यागमयी प्रतिज्ञा ॥५८॥

अन्वयः—यत्र भक्तहानम् न समुद्यते । सापरिग्रहत्यागमयी प्रतिज्ञा (अस्ति) । सा प्रतिज्ञा प्रेष्याऽऽपरित्यागमयी इति द्वितीयनाम्नापि निदिश्यते ।

भावानुवादः—जिसमें अपने निमित्त से बने हुए भोजन का त्याग नहीं करता है । वह परिग्रह त्यागमयी प्रतिमा है । यह प्रेष्य परित्यागमयी प्रतिमा इस द्वितीय नाम से भी निदिष्ट की जाती है । यह कम से कम एक दिन तथा

अन्वयः—स श्रावकः साधुवेशे तिष्ठति । तथैव धर्मं प्रतिपालयन् सन् एव जीवनं यापयते । स ननु आत्मीयगेहे भिक्षते च ।

भावानुवादः—वह श्रावक साधु वेश में रहता है । उसी प्रकार का धर्म पालता हुआ अपना जीवन व्यतीत करता है । उसके लिए आत्मीय परिचितगृह में गोचरी मांगता है ।

प्रारम्भतोऽन्त्यां प्रतिमां प्रयाति, आद्धोयदा सर्वगुणाः विशिष्टाः।

आयान्ति, दीक्षां वृणुयान्मनस्वी, तदन्यथा वा प्रतिमां धरेत ॥६२॥

अन्वयः—आद्धः यदा प्रारम्भतः अन्त्यां प्रतिमां प्रयाति । (तदा) विशिष्टाः सर्वगुणाः आयान्ति । (ततः) मनस्वा दीक्षां वृणुयात् । तदन्यथा वा प्रतिमां धरेत ।

भावानुवादः—श्रावक जब प्रथम से लेकर अन्तिम प्रतिमा को प्राप्त कर लेता है; तो उसमें समस्त प्रतिमाओं के विशिष्ट गुण आ जाते हैं । उसके बाद अपनी शक्ति के अनुसार चाहे तो मुनिधर्म की दीक्षा ग्रहण कर सकता है । अन्यथा उसी प्रतिमा को धारण किये रह सकता है ।

दानं च शुद्धं परिदेयमास्ते, कीर्तिप्रतिष्ठे नहि तेन साध्ये ।

वामेत्तरेण प्रहितं च गुप्तम्, वामो न बुध्येत भवेद् व्यवस्था ॥६३॥

अन्वयः—शुद्धं च दानं परिदेयम् आस्ते । तेन कीर्तिप्रतिष्ठे नहि साध्ये । वामेत्तरेण यत् गुप्तं प्रहितम् । तत् वामो न बुध्येत, इति व्यवस्था (स्यात्) ।

भावानुवादः—न्यायोपाजित शुद्ध धन का दान देना चाहिये । उससे कीर्ति तथा प्रतिष्ठा की लिप्सा नहीं करनी चाहिये । दाहिने हाथ से गुप्त रूप से दिये गये दान को वाम हाथ नहीं जाने । ऐसी प्रशस्त गुप्त दान की भावना होनी चाहिए । दत्तदान के विषय में अन्य से कभी चर्चा नहीं करनी चाहिये । अर्थात् दान का प्रदर्शन नहीं होना चाहिये ।

दीयेत यस्मै स महान्महात्मा, विशिष्टरूपेण महोपकारी ।

अहंकृतिं यत्र सभेन चेतो, दानं न पूतं परिभावनीयम् ॥६४॥

पत्नयः—यस्मै दीयते स महान् महात्मा विशेषरूपेण महोपकारी च (अस्ति) ।
पत्र (दाने) चेतः अहंकृति लभेत । तत् दानं पूतम् न परिभावनीयम् ।

भावानुवादः—जिसके लिए दिया जाता है वह दान, पात्र-महात्मा विशेषरूप से दाता का उपकारी होता है । जिस दान में चित्त को अहंकार हो जाये वह दान पवित्र नहीं, ऐसा समझना चाहिये । दाता का दान पात्र पर कोई उपकार नहीं है । प्रत्युत दान पात्र जो दान स्वीकार करता है यह दाता के लिए महान् उपकार है ।

दानेन वित्तं न विनाशमेति, तत् वर्धते प्रत्युत सर्वभावैः ।
नो न्यूनता चैव कदापि क्वापि, ज्ञात्वाच दानं परिकल्पनीयम् ॥६५॥

पत्नयः—दानेन वित्तम् विनाशम् न एति । प्रत्युत सर्वभावैः तत् वर्धते ।
दानेन कदापि क्वापि न्यूनता नो । इति ज्ञात्वा च दानम् परिकल्पनीयम् ।

भावानुवादः—दान देने से धन कभी नष्ट नहीं होता है । प्रत्युत बढ़ता ही है ।
दान से स्वप्न में भी कभी कोई कमी नहीं आती है । ऐसा जानकर शक्ति के अनुसार सदा दान देना चाहिये । दयादान धर्म ही श्रेष्ठ धर्म है ।

विशेष टिप्पणः—पंचम महाव्रतधारी, विशेषसाधक, उत्कृष्ट सुपात्र की कोटि में गिने गये हैं । वैसे ही व्रतधारी श्रावक भी मध्यम श्रेणी के सुपात्र पद से विभूषित होते हैं । सम्यक्दृष्टि जीव वीतराग प्ररूपित सिद्धान्तों पर हेय, ज्ञेय, उपादेय की दृष्टि से परिपूर्ण आस्थावान् होता है । जीवन में यथाशक्ति यथा-
स्थान देने का भी विचार श्रद्धारूप में चलता है । पर परिस्थितिवश व्रत धारी श्रावक नहीं कर सकता; फिर भी श्रद्धा की दृष्टि से छोटा सुपात्र की कोटि में प्रविष्ट होता है ।

इनके अतिरिक्त जो दीन दुःखी असहाय हों, निःस्वार्थ भावना से उनके धर्म रोद ध्यान की स्थिति को मिटाने की भावना से उनकी सहायता करने वाला व्यक्ति भी अनुकम्पा के पात्र को ही पोषित करता है । भले वह कंसी हो अस्थिर में क्यों न हो । अनुकम्पा दान का पात्र तो है ही । इस विषय का विवेचन ठाण्णं सूत्रादि में उपलब्ध है । वैसे ही मरते हुए प्राणी के प्राणों की रक्षा करने वाला पुरुष भी अभयदान का दाता कहलाता है । इति

शास्त्रकारों ने कहा है:—सब दानों में श्रेष्ठ यानि मृत्यु के भय से उनके प्राणों को बचा लेना अभयदान कहलाता है । ऐसे अभयदान को सब दानों में श्रेष्ठ माना गया है । कहा भी है अभयदान सुपात्र दान देता हुआ जीव कर्मों की कोटि को विनष्ट कर उत्कृष्ट भावना की रसायन में पहुँच जाय तो तीर्थ-कर नामक कर्म की सर्वोच्च उत्कृष्ट पुण्यप्रकृति को सम्पादित करता है । अथवा भव्यजनों को अपनी शक्ति के अनुसार श्रद्धाप्ररूपण एवं यथास्थान सव्यवहरण में भी लाना चाहिये । ताकि वीतराग के सत्यार्थ में उपासक कहा जा सके । (इति गुरुचरणाः) ।

भद्रो मनुष्यो यदि शीलमन्त्रम्, ज्ञात्वाप्रयोगं कुरुते यथार्थ—
मानन्दपूर्तिर्हृदये च तस्य, विशिष्टजागृतिमसौलभेत ॥६६॥

अन्वयः—भद्रः मनुष्यः यदि शीलमन्त्रम् ज्ञात्वा तत्प्रयोगं यथार्थम् कुरुते । तस्य च हृदये आनन्दपूर्तिः (भवति) । असौ विशिष्टां जागृतिम् च लभेत ।

भावानुवादः—सज्जन पुरुष यदि शीलमन्त्र को भलीभाँति जानकर उसका प्रयोग करता है; तो उसके हृदय में आनन्द की पूर्ति होती है । और वह विशिष्ट जागरण को भी प्राप्त करता है । अच्छा स्वभाव एक वशीकरण—मन्त्र के समान होता है ।

संसारसम्पत्तिरपीह शीलम्, सत्पालनं सच्चरितस्यनूनम् ।
मितन्न माहात्म्यमिदं विशालम्, समाश्रितः स्यान्ननु शीलधर्मः ॥६७॥

अन्वयः—इह शीलम् संसारसम्पत्तिः अपि (अस्ति) । सच्चरितस्य नूनम् सत्पालनम् च (अस्ति) । इदम् तस्य माहात्म्यं मितं न विशालम् (अस्ति) । अतः ननु शीलधर्मः समाश्रितः स्यात् ।

भावानुवादः—इस संसार में शील बहुमूल्य सम्पत्ति के समान है । वह नियत रूप से सदाचार का सम्यक् पालन है । उसकी यह महिमा अपरिमित एवं विशाल है । इसलिए सदा शीलधर्म का आश्रय लेना चाहिये ।

असन्निवृत्त्या शुभकार्यवृत्तिः, न्यायेन वित्तस्य समार्जनं स्यात् ।
कस्यापि जीवस्य च पीडनं नो, शान्तः स्वभावः परिपालनीयः ॥६८॥

अर्थः—असत् निवृत्त्या शुभकार्यवृत्तिः न्यायेन वित्तस्य समार्जनं स्यात् । कस्य
अपि जीवस्य च पीडनं नो । शान्तः स्वभावः परिपालनीयः (स्यात्) ।

भावानुवादः—बुरे कार्यों को छोड़कर अच्छे कार्यों में प्रवृत्ति करना, न्यायपूर्वक
आवश्यकतानुसार धन का अर्जन करना, किसी भी जीव को पीड़ा नहीं देना,
तथा सदा शान्तस्वभाव धारण करना ये महत्त्वपूर्ण गुण हैं । अतः इस विषय
में सतत सावधान रहना चाहिये ।

मर्यादया चैव विधानजातम् क्वचिन्न पापं व्यसनं विधेयम् ।

दयालुभावः परिपालनीयः, सर्वेषु जीवेषु समत्वयोगैः ॥६९॥

अर्थः—मर्यादया च एव विधानजातम् (सम्पादनीयम्) क्वचित् पाप व्यसनं न
विधेयम् । सर्वेषु जीवेषु समत्वयोगैः दयालुभावः परिपालनीयः ।

भावानुवादः—सभी कार्य मर्यादा से ही करने चाहिये । कहीं कोई पाप या बुरी
आदत नहीं डालनी चाहिये । सभी जीवों पर समत्व योग से दया का भाव
रखना चाहिये । मन वचन और काया से जीवों पर दया करनी चाहिये ।

तपोऽग्नितापेनसुतप्तजीवः, सुवर्णतुल्यो विभयापरीतः ।

संराजते कल्मषपंकहीनः, समेति शान्तिं शमनैकवृत्तिः ॥७०॥

अर्थः—तपोऽग्नितापेन सुतप्तजीवः, विभया परीतः सुवर्णतुल्यः कल्मषपंकहीनः
(भूत्वा) संराजते । शमनैकवृत्तिः (सन्) शान्तिं च समेति ।

भावानुवादः—तपस्या की आग से तपा हुआ जीव जोभा सम्पन्न हो मोने के
समान चमक उठता है । उसमें शान्ति की वृत्ति का उदय होने में विमिश्रित
शान्ति भी पाता है ।

तपसा तपोहंकृतिभावशून्यः, समर्जयन् शान्तिकरी च शक्तिम् ।

अयं हि लोकस्य विधातुकामो, जयेन्नित्यं प्राक् विततप्रयत्नैः ॥७१॥

अर्थः—तपः तपसा अहंकृतिभावशून्यः शान्तिकरी च शक्तिम् समर्जयन् लोकस्य
अयं विधातुकामः प्राक् विततप्रयत्नैः निज जयेत् ।

भावानुवादः—अहंकारशून्य तपस्या करके शान्तिकारिणी शक्ति को प्राप्त कर लोक में विजय प्राप्त करने की इच्छा से सर्वप्रथम अनेक सफल प्रयत्नों से स्वयं पर विजय प्राप्त करता आवश्यक है । जब तक आत्मविजय नहीं । तब तक अन्य विजय असम्भव ही है ।

संकल्पशक्तिर्जयिनीमतेयम्, दुःखस्य हानिः सततं यथैव ।
सर्वस्य कार्यस्य समग्रसिद्धिः, तस्या सदासंश्रयण विधेयम् । ७२॥

अन्वयः—इयम् संकल्पशक्तिः जयिनी मता । यथा एव सततं दुःखस्य हानिः (जायते) तथा एव सर्वस्य कार्यस्य समग्रसिद्धिः (भवति) । अतः तस्याः सदा संश्रयणं विधेयम् ।

भावानुवादः—संकल्पशक्ति जयशालिनी होती है । दृढ़ प्रतिज्ञा का भाव होना चाहिये । उससे सदा दुःख दूर होते हैं । सभी कार्यों की समग्र सिद्धि भी होती है । इसलिए उस संकल्प सिद्धि का सदा समाश्रयण करना चाहिये । साधना के लिए संकल्पशक्ति का होना आवश्यक है ।

न कापि हानिर्भवभीतिरेवम्, पलायते सर्वत एव सर्वा ।
एकाग्रतां प्राप्य सदा विधेयः, कार्योपयोगे मनसो निरोधः ॥७३॥

अन्वयः—कापिहानिः न । एवम् सर्वाभवभीतिः सर्वत्र एव पलायते । एकाग्रतां विधाय कार्योपयोगे मनसः निरोधः सदा विधेयः ।

भावानुवादः—उससे कोई हानि नहीं होती । इस प्रकार सभी संसार के भय पूर्णतया दूर हो जाते हैं । इसलिए चारों ओर से एकाग्रता कर कार्य के उपयोग में सदा मन का निरोध करना चाहिये । मन भव बन्धन का कारण भी होता है । और मुक्ति का भी उसी से बन्ध तथा मोक्ष प्राप्त होता है । इसलिए कहा जाता है, कि “जगत्जितं केन” । जगत् को किसने जीता ? “मनोजित येन” मन को किसने जीता ?

अवसानेभार्याच्छन्दः—

सामाचारी कथिता, जितप्रदिष्टेन शुद्धमार्गेण ।
तस्याश्चरणं कार्यम्, विमुक्तिपथगामिभिर्मनुजैः ॥७४॥

“ईश्वरजगत्कर्तृत्वनिरासः”

अष्टादशः सर्गः—

(वियोगिनी छन्दः)

तव सृष्टिकरोयदीश्वरो, बहुभेदोपि च दृश्यते कथम् ।
ननु कोपि सुखी विपन्नतां, भजते, कोपि धनी च निर्धनः ॥१॥

अन्वयः—यदि तव सृष्टिकर्तृः ईश्वरः अस्ति । इह बहुभेदः अपि च कथं दृश्यते ।
ननु कः अपि सुखी तथा कोपि विपन्नतां भजते । कः अपि धनी कः अपि
निर्धनः च (अस्ति) ।

भावानुवादः—यदि ईश्वर सृष्टिकर्ता है, तो यहां इस संसार में ये अनेक भेद
क्यों दिखाई देते हैं । कोई सुखी, कोई दुःखी कोई धनी तो कोई निर्धन क्यों
है ? समभावी ईश्वर के सृष्टिकर्ता होने पर तो ऐसी विषमता नहीं होनी
चाहिये ।

समदृष्टिरसौ निरूपितः, कथं सत्यमिदं न रोचते ।
कथमुन्नतनिम्नगाः नराः, परतः सन्ति, दयालुनिर्दयाः ॥२॥

अन्वयः—असौ समदृष्टिः निरूपितः इदं कथनं सत्यं न रोचते । तदा एकतः
उन्नतनिम्नगाः नराः कथम् ? परतः दयालुनिर्दयाश्च कथम् सन्ति ।

भावानुवादः—यदि सृष्टिकर्ता ईश्वर समदृष्टि माना गया है, तो यह कथन सत्य
एवं रुचिकर नहीं लगता है । तब क्यों तो कोई मनुष्य ऊँचे हैं क्यों नीचे हैं ।
कोई दयालु हैं तो कोई निर्दय क्यों हैं । समदृष्टि की रचना में विषमता का
क्या काम है ?

क्रुते निजभक्तरक्षणम्, मुदमेपां वितनोति नित्यशः ।
परिपन्थिजनाय यच्छति, विकरालं विधुरं विभायकः ॥३॥

समयः—सः निजकर्तृकत्वं कुरुते । एषान् नित्यः नृवं वित्तोति । विहायकः
(नृ) परिपन्थिजनाय विक्रान्तं विदुरं वन्दति (इत्यपि नो वरम्) ।

भगवानुवादः—वह परमात्मा अपने भक्तों की रक्षा करता है और उन्हें प्रसन्न करता है और नय प्रगटा बनकर यन्त्रों एवं अपने विरोधियों को भयानक कष्ट देता है । रागद्वेष से ईश्वर उचित कैसे माना जा सकता है । क्योंकि परिणति ईश्वरत्व की बाधिका है ।

प्रियचाटुकरोस्ति सर्जकः, कथमास्तां करणीयनिस्पृहः ।
अथोप्ययमेवनिश्चितः, स न वत्ते च कदापि सर्जनम् ॥४॥

समयः—(जैनः) (तदा) सर्जकः (ईश्वरः) प्रियचाटुकरः अस्ति । निस्पृहः
(नृ) करणाय कथम् आस्तान् । (ततः) अयमेवं समयः निश्चितः । स च
कदापि सर्जनं न वत्ते ।

भगवानुवादः—पूर्वोक्त गुणों के कारण यह सिद्ध होता है कि वह ईश्वर चाटु-
मूर्ख पसन्द करता है । यदि वह निस्पृह है, तो सृष्टि के कार्य में क्यों कर
अपलशील होता है । इन्हीं कारणों से जैन मत में यह सिद्धान्त निश्चित है
कि कोई ईश्वर सृष्टि का कर्ता नहीं है ।

एतकर्मनिदानतो नृशम्, ददते शान्तिसुखादिकं फलम्—
मुचितं कथनं न दृश्यते, किमुजीवेषु च कर्म संगतम् ॥५॥

अन्वयः—प्रथमं खलु जीवनिर्मिती एषा कृतिः (कर्म) कुतः आगता इति वदेः ।
करणेन एव विना च कर्मणाम् जनिः एव कथं च जायताम् ?

भावानुवादः—यह विचारणीय है कि सर्वप्रथम जीव के निर्माण में कर्म कहां से
आ गया । जबकि उस समय कोई क्रिया ही नहीं हुई तो कर्म की उत्पत्ति ही
कैसे हो सकती है ?

पृथुतेन च कर्म निर्मितम्, तनु हीनं भवजीवपोडकम् ।

इदमस्ति च कोपनं प्रभोः, पतनं स्याद् यदि दुःखसम्पदाम् ॥७॥

अन्वयः—तेन (ईशेन) च पृथुकर्म निर्मितं । (तदा) भवजीवपोडकम् तत् (कर्म)
तनु हीनम् । यदि दुःखसम्पदाम् पतनं स्यात् । (तदा) प्रभोः इदम् कोपनं च
अस्ति ।

भावानुवादः—उस ईश्वर ने यदि विभिन्न प्रकार के कर्म बनाये हैं, तो संसार
के जीवों को पीड़ित करने वाले कर्म क्यों बनाएं हैं ? यदि मनुष्यों पर दुःख
पड़ते हैं, तो यह ईश्वर का कोप ही मानना चाहिये ।

वितथ च वृथा प्ररूपणम् करणीयं न मुधा प्रतारणम् ।

विदधाति च सृष्टिमीश्वरः, सदिग्धं मतमेव केवलम् ॥८॥

अन्वयः—(त्वदीयम्) प्ररूपणम् वितथं वृथा च । मुधा प्रतारणं न करणीयम् ॥
ईश्वरः च सृष्टि विदधाति इति मतम् केवलं सदिग्धम् एव (अस्ति) ।

भावानुवादः—ईश्वर वादी का ऐसा प्ररूपण असत्य तथा व्यर्थ है । द्वैतार्थ में जन
सामान्य को नहीं ठगना चाहिये । ईश्वर सृष्टि करता है । यह मत पूर्णरूप से
भ्रान्त है । अर्थात् सन्देह से भरा हुआ है अतः त्याज्य है ।

कुरुतेऽखिलजीवसर्जनम्, यदि कर्माश्रितिदण्डपूर्वकम् ।

कुलटजननिमितिः कथम्, व्यभिचारस्यविवर्धनं यतः ॥९॥

अन्वयः—यदि (ईश्वरः) कर्माश्रितिदण्डपूर्वकम् अखिलजीवसर्जनम् कुरुते । यतः
व्यभिचारस्य विवर्धनं (मा) कुलटाजननिमितिः कथम् (कृता) ?

शिवानुवादः—यदि ईश्वर कर्म का आश्रय लेकर दण्डपूर्वक सम्पूर्ण जीवों की नृष्टि करता है, तो जिससे-व्यभिचार की ही वृद्धि होती है ऐसी वेश्या की नृष्टि किसलिए की ।

कुरुते यदि सास्वयं तथाऽखिलबोधत्वपलायनं तदा ।

रचन परिबुध्य तस्य तत्, हतकर्मैव कथं न कथ्यताम् ॥१०॥

अन्वयः—सा (कुलटा) तथा स्वयं यदि कुरुते । तदा (तस्य) अखिलबोधत्वपलायनम् (जातम्) । तस्य तत् रचनं परिबुध्य (कृतम्) । तत् हतकर्म एव कथम् न कथ्यताम् ?

शिवानुवादः—वह वेश्या यदि स्वाधीनता से अनर्थ कार्य करती है, तो ईश्वर का सर्वज्ञत्व एव सर्वकर्तृत्व नष्ट हो गया । यदि जानकर ईश्वर ने वेश्या का निर्माण किया है । तब उसका यह कार्य नीच हो क्यों नहीं कहा जाय ? अर्थात् यह सारा दोष ईश्वर पर ही आ जाता है ।

विनिहन्ति सदैव निर्दयो, दुरितो ना ननु निमित्तः कथम् ।

परिवोधयुतस्य शंसिता, कृतिरेषा नहि मानमर्हति ॥११॥

अन्वयः—निर्दयः ना सदा एव विनिहन्ति । ननु दुरितः (सः) कथं निमित्तः । परिवोधयुतस्य एषा कृतिः शंसिता (सती) मानम् नहि अर्हति ।

शिवानुवादः—निर्दयं मनुष्य सदा जीवों की हिंसा करता रहता है, तो वैसे पापी मनुष्य को ईश्वर ने क्यों उत्पन्न किया ? जानी होने पर भी ऐसा अज्ञानी के समान किया गया कर्म कभी प्रशंसित होकर मान्य नहीं हो सकता है ।

अभ्रिष्टबधोऽनुसारतः, परिघाती ननुघातमाचरेत् ।

बधमत्र सवोषघातुकः, ननु दोषोऽस्ति निदेशकारिणः ॥१२॥

ईश्वर के आदेशानुसार ही प्राणिघात करता है । फिर इसमें घातक का कोई दोष नहीं है, दोष तो केवल आदेश देने वाले ईश्वर का ही है ।

भगवान् हरणाय नोदको, धनिकस्यैव च कर्मयोगतः ।

लभते फलमत्र हारकः स्वलनं कस्य फलं च कस्यचित् ॥१३॥

अन्वयः—भगवान् धनिकस्य एव च कर्म योगतः हरणाय नोदकः (अस्ति) । हारकः अत्र फलं लभते । कस्य स्वलनं फलं च कस्यचित् (अस्ति) ।

भावानुवादः—भगवान् धनी के ही कर्म योग के कारण चोर को उसके धन को चुराने की प्रेरणा देते हैं । और चोरी करने का दण्ड चोर को मिलता है । यह महान् अनर्थ है । गलती तो ईश्वर की है और चोरी करने का दण्ड चोर को मिलता है । यह महान् अनर्थ ही तो है । गलती तो ईश्वर की है और दण्ड चोर को मिलता है । यहां तो यह उक्ति चरितार्थ है “करे कोई भरे कोई” ।

घटते भगवान् दयानिधिः विहितास्ते किमु तापकारिणः ।

अवनं जगतो न जायते, ध्रुवमत्रास्ति कृता प्रतारणा ॥१४॥

अन्वयः—भगवान् दयानिधिः घटते । (तत्) ते तापकारिणः किमु विहिताः । (सन्ति) जगतः अवनं न जायते । अत्र ध्रुवम् प्रतारणा कृता अस्ति ।

भावानुवादः—दयानिधि भगवान् जगत की रक्षादि की चेष्टा करते हैं, तो दुःख देने वाले दुष्ट नीचों की सृष्टि ही क्यों की । उसके द्वारा जगत की रक्षा तो होती नहीं । प्रत्युत विनाश ही होता है । क्या यह स्पष्ट रूप से प्रतारणा नहीं है ।

घटमध्यभवो यदीश्वरः, कुरुते पापमितो न पापकाः ।

लभते फलमत्र कारकः, परमेष्ठा वच नीतिरीदृशी ॥१५॥

अन्वयः—यदि ईश्वर घटमध्यभवः (तदा स एव) पापम् कुरुते । इतः पापकाः (पापम्) न (कुर्वते) । कारकः अत्र फलं लभते । परम् एषा ईदृशी नीतिः च

न (वर्तते) ?

भावानुवादः—यदि ईश्वर सब घट वासी है । तब सारा पाप वही करता है, कराता है । करने वाला स्वतः कोई पाप नहीं करता है, किन्तु पाप का फल करने वाले को मिलता है, न कि कराने वाले ईश्वर को । तो यह कहाँ की नीति है ?

सततं स्थितिमांश्च मानसे, यदिदेवस्तव सर्वजीविनाम् ।

नहि जन्तुरुपैति तन्त्रताम्, परतन्त्रश्च तदा स मानवः ॥१६॥

अन्वयः—यदि तव देवः सर्वजीविनाम् मानसे स्थितिमान् च अस्ति । (तदा) जन्तुः (स्व) तन्त्रताम् नहि उपैति । तदा स मानवः परतन्त्रः च (एव) ।

भावानुवादः—यदि सृष्टिकर्ता वह एक ही ईश्वर सभी प्राणियों के मन में सदा रहता है, तो जीव स्वतन्त्र नहीं है । और वैसी स्थिति में कोई भी प्राणी पूर्ण-रूप से पराधीन ही है ।

मयि वर्तत एवमीश्वरः अहमेवं च करोमि खण्डनम् ।

विदधाति स्वयं स तत्कृतिम्, मम दोषो न कदापि विद्यते ॥१७॥

अन्वयः—ईश्वरः मयि वर्तत एव । अहम् एवं च (तस्य) खण्डनम् करोमि । स तत्कृतिम् (खण्डनं) स्वयं विदधाति । (अत्र) मम दोषः कदापि न विद्यते ।

भावानुवादः—मुझ में ईश्वर है । और मैं ही उसका खण्डन भी करता हूँ तो क्या वही ईश्वर अपना खण्डन स्वयं करता है । और इस प्रकार मैं मेरा दोष कुछ भी नहीं होगा ।

मम दूषणमत्र विद्यते, ननु नामास्ति न तस्य मण्डनम् ।

करणाय समर्थनं कुतः, रचनायाः वद संजनिष्यते ॥१८॥

अन्वयः—यदि अत्र मम दूषणं विद्यते । ननु न तस्य (ईश्वरस्य) मण्डनम् नाम अस्ति । रचनायाः करणाय कुतः समर्थनं जनिष्यते इति वद ।

भावानुवादः—यदि इस विषय में मेरा दोष है कि मैं उस ईश्वर का खण्डन करता हूँ । तब उस ईश्वर का समर्थन भी नहीं किया जा सकता । जब वह है ही नहीं । तब वह संसार की रचना करता है । ऐसा कथन सत्य कैसे होगा ? ईश्वर वादी स्वयं ही विचार करें ।

मनुते यदि तन्निराकृतिः, कुरुते सृष्टिविधि विधानतः ।

शशशृङ्गमिवास्ति तद्वचः, मतमेतन्न कदापि मन्यताम् ॥१९॥

अन्वयः—यदि तन्निराकृतिः विधानतः सृष्टिविधि कुरुते । इति मनुते (ईश्वर-वादी) तद् वचः शशशृङ्गम् इव अस्ति । एतत् मतम् कदापि न मन्यताम् ।

भावानुवादः—यदि ईश्वरवादी यह मानते; कि ईश्वर आकार के बिना ही विधानपूर्वक सृष्टि करता है, तो यह कथन शशशृङ्ग खरगोश से सिंग के समान असम्भव है । ऐसे ईश्वर कर्तृत्व को कभी नहीं माना जा सकता है ।

सकलाङ्ग चर्यैर्विवर्जितः, विवशश्चेति विधातुमेव स ।

“जननी विफला च मान्यता”, नहि मन्तुं मनुजैश्च पार्यते ॥२०॥

अन्वयः—स (ईश्वरः) सकलाङ्गचर्यैः विवर्जितः विवशः विधातुम् एव च एति । इति जननी विफला च मान्यतामनुजैः च मन्तुं नहि पार्यते ।

भावानुवादः—“वह ईश्वर सभी दैहिक अंगों से रहित होने से विवश है फिर भी जगत् का निर्माण करता ही है । यह कथन तो ‘माता बन्ध्या है इसके तुल्य ही है । भला ऐसे सिद्धान्त को समझदार मनुष्य कैसे स्वीकार कर सकते हैं ?

मतमेव न मान्यतां व्रजेत्, विपरीतं सकलं प्ररूपणम् ।

मतिमान्न कदापि संस्यते लपितं मूलविहीनमत्र यत् ॥२१॥

अन्वयः—(ईश्वर वादी) मतम् एव न मान्यतां व्रजेत् । सकलं प्ररूपणम् विपरीतम् (अस्ति) । अत्र यत् मूलविहीनम् लपितम् (तत्) मतिमान् न कदापि संस्यते ।

भावानुवादः—इस विषय में ईश्वरबादी का मत सर्वथा अमाम्य है । उसका सभी प्ररूपण विपरीत है । इस विषय में जो भी निर्मूल कथन किया गया है । उसे बुद्धिमान् कभी नहीं मानेंगे ।

यदिरोचिरतीव दृश्यते, विततं तस्य महामहीयसः ।

विहितं च तदानिराकृतेः, स्वयमेवं च विखण्डनं ततः ॥२२॥

प्राषयः—तस्य महामहीयसः यदि अतीव विततं रोचिः दृश्यते । तदा च निराकृतेः ततः स्वयमेव च विखण्डनम् विहितम् ।

भावानुवादः—यदि महामहिमा शाली ईश्वर का अत्यन्त विस्तृत प्रकाश दिखाई देता है । तब उसके निराकार का कथन अपने आप खण्डित हो जाता है । अर्थात् निराकार का प्रकाश नहीं हो सकता ।

यदि जीवचयः स्वतन्त्रताम्, गतवानीश्वर आशु हीनताम् ।

गतएव तदा तु मन्यताम्, परिवोधोऽपि न तत्र सम्भवेत् ॥२३॥

प्राषयः—यदि जीवचयः स्वतन्त्रताम् गतवान् (तर्हि) ईश्वरः आशु हीनताम् गत एव । तदा तु परिवोधोऽपि न तत्र सम्भवेदिति मन्यताम् ।

भावानुवादः—यदि ईश्वर के होते हुए भी जीव कार्य करने में स्वतन्त्र है; तो ईश्वर शक्तिहीन हो गया । तब तो उस ईश्वर में सर्वज्ञता भी सम्भव नहीं होगी यही स्वीकार करना चाहिये ।

स दयालुरहो न सिध्यति, सकलं वेत्तिनमन्यतां क्वचित् ।

शठतुल्यमसौ समाचरेत्, जनमानं विदधीत केवलम् ॥२४॥

प्राषयः—अन्ती (ईश्वरः) शठतुल्यं समाचरेत् । केवलं जनमानं च विदधीत । तदा दयालुः न सिध्यति । क्वचित् नवलं न वेत्ति इति मन्यताम् !

घटसंवनस्य मान्यता स्वत एवेति च खण्डिताऽधुना ।

समदृष्टिगुणोऽपि नैव हि परिपालोऽपि न सम्भविष्यति ॥२५॥

अन्वयः—अधुना (तस्य) घटसंवनस्य मान्यता इति स्वत एव च खण्डिता । सम-
दृष्टिगुणः अपि न एव हि । तदा परिपालः अपि न सम्भविष्यति !

भावानुवादः—पूर्वप्रतिपादित दृष्टान्तों से वह घट-घट वासी अन्तर्यामी है । इस मान्यता का स्वतः खण्डन हो जाता है । इस प्रकार वह समदृष्टि भी सिद्ध नहीं होता और वह रक्षक भी नहीं रह जाता है । क्योंकि वहाँ विशेषणों की संगति नहीं है ।

कथमत्र विकारशून्यता परिदृश्यापि च तत्र जायताम् ।

यदि कर्तृपदं गमिष्यति, खलु नो पूर्वगुणो भविष्यति ॥२६॥

भावानुवादः—(ईश्वरः) यदि कर्तृपदं गमिष्यति तदा परिदृश्यापि विकारशून्यता
अत्र कथं जायताम् । तदा ननु पूर्वगुणः (अपि नो भविष्यति) ।

भावानुवादः—यदि ईश्वर को जगत् का कर्ता मानेगे तो आपके द्वारा देखी हुई
भी विकारशून्यता की सिद्धि उसमें कैसे होगी ? ऐसी स्थिति में तो आपने पूर्व
में जितने भी उसके गुणों की गणना की है । वह भी सिद्ध नहीं होती है ।

परिदूषणपूर्णतेश्वरे, यदि कर्तृत्वमतो जनिष्यते ।

अत एव च जीवकर्तृता, परिसाध्या न हि कर्तरीश्वरे ॥२७॥

अन्वयः—अतः तत्र यदि कर्तृत्वं जनिष्यते (तदा) ईश्वरे च परिदूषणपूर्णता
(जायते) । अत एव कर्तारि ईश्वरे जीवकर्तृतापरिसाध्या न हि ।

भावानुवादः—इस प्रकार से यदि ईश्वर में कर्तापन होगा तो उसमें दोषों की
बहुलता ही होगी । इसलिए आपके द्वारा मान्य संसार के कर्ता ईश्वर में जीवों
की कर्तृता की सिद्धि नहीं करनी चाहिए ।

स्वयमेव विपंचमास्थितो, रचयित्वा जगदीश्वरो वृथा ।

न बभूव विशेषलम्बनी, विततमामायनजालतानकैः ॥२८॥

अन्वयः—ईश्वरः जगत्त्वृथा रचयित्वा एवम् एव विपञ्चम् आस्थितः । विततैः मायनजालतानकैः विशेषलम्भनी न बभूव ।

भावानुवादः—ईश्वर जगत् को रचकर व्यर्थ के प्रपञ्च में पड़ गया । फैले हुए मायाजालों से उसे लाभ कुछ भी नहीं हुआ । केवल उसने अपने पर बवाल ही मोल लिया ।

इति वागपि नैव सगता, अहमेवं बलशालिसर्जकः ।

मम सत्त्वमिदं विलोक्यताम्, भवमाया निखिला दुरत्यया ॥२९॥

अन्वयः—अहम् एवम् बलशालिसर्जकः । इदम् मम सत्त्व विलोक्यताम् । मम भवमाया निखिला दुरत्यया इति वाग् अपि सगता न एव ।

भावानुवादः—श्रीर इस प्रकार मैं ही एकमात्र बलवान्, जगत् निर्माता हूँ, यह मेरा बल देखो । मेरी संसार की सम्पूर्ण माया जानी नहीं जा सकती है । यह कখন भी संगत नहीं ठहरता है ।

अभिमानवचः स्वनिमित्तौ, सृतिजालं विततं भवान्तरे । ।

रचनं सनिदानमत्र किम् ? प्रतिभाता तदकर्तृका सृतिः ॥३०॥

अन्वयः—भवान्तरे सृतिजालम् वितत (वर्तते) । इतिस्वनिमित्तौ अभिमानवचः (नयुक्तम्) अत्र सनिदानम् रचनम् किम् ? सृतिः तदकर्तृका प्रतिभाता !

भावानुवादः—लोक लोकान्तरों में सृष्टि फैली हुई है । ऐसा अपने निर्माण में इस प्रकार का अभिमान का वचन संगत नहीं है । प्रश्न यह होता है कि यह सृष्टि किस कारण से की गई ? इसका क्या उद्देश्य है ? जान पड़ता है कि उद्देश्य विहीन होने से यह ईश्वर के द्वारा निमित्त नहीं है ।

निजनिमित्तवस्तुसम्पदाम्, हरण तस्य न साधु मन्यतान् ।

विषयक्षमयोह यत्नतः परिसंबर्ध्य न क्षेतुमर्हति ॥३१॥

घटसंवनस्य मान्यता स्वत एवेति च खण्डिताऽधुना ।
समदृष्टिगुणोऽपि नैव हि परिपालोऽपि न सम्भविष्यति ॥२५॥

अन्वयः—अधुना (तस्य) घटसंवनस्य मान्यता इति स्वत एव च खण्डिता । सम-
दृष्टिगुणः अपि न एव हि । तदा परिपालः अपि न सम्भविष्यति !

भावानुवादः—पूर्वप्रतिपादित दृष्टान्तों से वह घट-घट वासी अन्तर्यामी है । इस
मान्यता का स्वतः खण्डन हो जाता है । इस प्रकार वह समदृष्टि भी सिद्ध
नहीं होता और वह रक्षक भी नहीं रह जाता है । क्योंकि वहाँ विशेषणों की
संगति नहीं है ।

कथमत्र विकारशून्यता परिदृश्यापि च तत्र जायताम् ।
यदि कर्तृपदं गमिष्यति, खलु नो पूर्वगुणो भविष्यति ॥२६॥

भावानुवादः—(ईश्वरः) यदि कर्तृपदं गमिष्यति तदा परिदृश्यापि विकारशून्यता
अत्र कथं जायताम् । तदा ननु पूर्वगुणः (अपि नो भविष्यति) ।

भावानुवादः—यदि ईश्वर को जगत् का कर्ता मानेगे तो आपके द्वारा देखी हुई
भी विकारशून्यता की सिद्धि उसमें कैसे होगी ? ऐसी स्थिति में तो आपने पूर्व
में जितने भी उसके गुणों की गणना की है । वह भी सिद्ध नहीं होती है ।

परिदूषणपूर्णतेश्वरे, यदि कर्तृत्वमतो जनिष्यते ।
अत एव च जीवकर्तृता, परिसाध्या न हि कर्तरीश्वरे ॥२७॥

अन्वयः—अतः तत्र यदि कर्तृत्वं जनिष्यते (तदा) ईश्वरे च परिदूषणपूर्णता
(जायते) । अत एव कर्तरि ईश्वरे जीवकर्तृता परिसाध्या न हि ।

भावानुवादः—इस प्रकार से यदि ईश्वर में कर्तापि न होगा तो उसमें दोषों की
बहुलता ही होगी । इसलिए आपके द्वारा मान्य संसार के कर्ता ईश्वर में जीवों
की कर्तृता की सिद्धि नहीं करनी चाहिए ।

त्वयमेव विपंचमास्थितो, रचयित्वा जगदीश्वरो वृथा ।
न बभूव विशेषलम्भनी, विततैर्मामायनजालतानकैः ॥२८॥

अन्वयः—ईश्वरः जगत्पूजार्थं रचयित्वा एवम् एव विपञ्चम् आस्थितः । विततैः
मायनजालतानकैः विशेषलम्भनी न बभूव ।

भावानुवादः—ईश्वर जगत् को रचकर व्यर्थ के प्रपञ्च में पड़ गया । फैले हुए
मायाजालों से उसे लाभ कुछ भी नहीं हुआ । केवल उसने अपने पर बवाल
ही मोल लिया ।

इति वागपि नैव सगता, अहमेवं बलशालिसर्जकः ।

मम सत्त्वमिदं विलोक्यताम्, भवमाया निखिला दुरत्यया ॥२९॥

अन्वयः—अहम् एवम् बलशालिसर्जकः । इदम् मम सत्त्व विलोक्यताम् । मम भव-
माया निखिला दुरत्यया इति वाग् अपि सगता न एव ।

भावानुवादः—श्रीर इस प्रकार मैं ही एकमात्र बलवान्, जगत् निर्माता हूँ, यह
मेरा बल देखो । मेरी संसार की सम्पूर्ण माया जानी नहीं जा सकती है । यह
कथन भी संगत नहीं ठहरता है ।

अभिमानवचः स्वनिर्मितौ, सृतिजालं विततं भवान्तरे । ।

रचनं सनिदानमत्र किम् ? प्रतिभाता तदकर्तृका सृतिः ॥३०॥

अन्वयः—भवान्तरे सृतिजालम् विततं (वर्तते) । इतिस्वनिर्मितौ अभिमानवचः
(नयुक्तम्) अत्र सनिदानम् रचनम् किम् ? सृतिः तदकर्तृका प्रतिभाता ।

भावानुवादः—लोक लोकास्तरों में सृष्टि फैली हुई है । ऐसा अपने निर्माण में
इस प्रकार का अभिमान का वचन संगत नहीं है । प्रश्न यह होता है कि यह
सृष्टि किस कारण से की गई ? इसका क्या उद्देश्य है ? जान पड़ता है कि
उद्देश्य विहीन होने से यह ईश्वर के द्वारा निर्मित नहीं है ।

निजनिमित्तवस्तुसम्पदाम्, हरणं तस्य न साधु मन्यताम् ।

विषवृक्षमपीह यत्नतः परिसंवर्ध्य न ह्येतुमर्हति ॥३१॥

अन्वयः—तस्य (ईश्वरस्य) निजनिमित्तवस्तुसम्पदाम् हरणं साधु न मन्यताम् ।
इह यत्नतः (नरः) विषवृक्षम् अपि संवर्ध्य ह्येतुमर्हति ।

भावानुवादः—उस ईश्वर का अपनी बनाई वस्तुओं का नाश करना उचित नहीं माना जा सकता है । क्योंकि यहाँ यत्नपूर्वक विष का वृक्ष भी बढ़ाकर काटा नहीं जाता है । अपनी निर्मितवस्तु का स्वयं नाश करना अनुचित ठहरता है ।

चतुरोपि नरः स्वनिर्मितम्, यदि खण्डोकुरुते स्वयं मुधा ।

जगतीतलमानवैः सदा, सच मूर्खः पुनरुच्यते बुधैः ॥३२॥

अन्वयः—यदि चतुरः अपि नरः स्वनिर्मितं स्वयं मुधा खण्डोकुरुते । तदाबुधैः जगतीतलमानवैः स च पुनः मूर्खः उच्यते ।

भावानुवादः—यदि चतुर मनुष्य भी अपने बनाये हुए को अपने आप निष्प्रयोजन नष्ट करता है, तो संसार के बुद्धिमान् लोग उसे मूर्ख कहते हैं । अर्थात् अपने बनाये हुए को स्वयं नष्ट नहीं करना, बुद्धिमत्ता है ।

निजपाणिसुधाभिषिंचितो, यदिलेखो लिखितो न रोचते ।

मननं च विधेयमत्र का, त्रुटिरासीदथवा निरर्थकः ॥३३॥

अन्वयः—यदि निजपाणिसुधाभिषिंचितो लिखितो लेखः न रोचते । तत् अत्र मननं च विधेयम् । का त्रुटिः आसीत् । अथवा (स) निरर्थक (आसीत्) ।

भावानुवादः—यदि अपने हाथों के अमृत से सिंचित लिखा हुआ लेख अच्छा नहीं लगता है तो उस विषय में ऐसा सोचा जाता है, कि इस लेख में कुछ त्रुटि रह गई थी, या निरर्थक था । तब ईश्वररचित सृष्टि के नाश करने पर क्या ऐसा नहीं सोचा जा सकता है ?

इयमेव दशा च निर्मिती, भवजीवस्य विधाय मारणम् ।

प्रकटोकुरुते जगत्पतेः, ननु चाज्ञत्वममोघमानिनः ॥३४॥

अन्वयः—निर्मिती च इयम् एव दशा (अस्ति) । अमोघमानिनः जगत्पतेः विधाय भवजीवस्य मारणं ननु तस्य अज्ञत्वम् एव प्रकटोकुरुते ।

भावानुवादः—जगत् का निर्माण करके उसके नाश करने में भी यही दशा है ।

अपने को पूर्ण सफल मानने वाले ईश्वर की संसार को निर्मित कर नष्ट करना नियत रूप से अज्ञता ही प्रकट करता है ।

नहि नाशयते जगत्पतिः, कमपीशो भवजीवधारकम् ।

कुरुते च तथा प्ररूपणम्, शिरसीत्थ ननु भारदापनम् ॥३५॥

अन्वयः—जगत्पतिः ईशः भवजीवधारकम् (प्राणिनम्) कम् अपि नहि नाशयते । तथा च प्ररूपणं कुरुते । इत्थं ननु तस्य शिरसि भारदापनम् एव (मन्तव्यम्) ।

भावानुवादः—ईश्वर किसी भी प्राणी का विनाश नहीं करता है । केवल निर्माण ही करता है । यदि इस प्रकार का प्ररूपण किया जाय; तो उस ईश्वर के शिर पर केवल जगत्कर्तृत्व का भार ही डालना होगा ।

अयते ननु दोषसन्ततिम् परमेशो विकृतेविधायकः ।

इदमस्ति कथं निरूपणम् भजते तंभजको विनिन्दति ॥३६॥

अन्वयः—(तथा) परमेशः कपटी पापकः च (इति) । ननु दोषसन्ततिम् अयते । इदम् निरूपणं कथम् अस्ति ? भजकः तम् भजते (तथा) विनिन्दति (च) ।

भावानुवादः—यदि उसे जगत का कर्ता मानते हो तो, उसमें अनेक दोष आ जाते हैं । वह विकृति का विधायक सिद्ध होता है । तब आप ऐसी प्ररूपणा क्यों करते हैं । यह कहा का न्याय है कि भजन करने वाला भक्त उसका भजन भी करता है और उसी की निन्दा भी करता है ।

विदधाति कृतिं भुनक्तिना, स्वयमेवं नियतं निबोधत ।

कुरुते तनयश्च पातकम्, जनको वा च फलंतु निश्चितम् ॥३७॥

अन्वयः—ना स्वयमेव कृतिम् विदधाति । (तत्फलम्) भुनक्ति च इति नियतं निबोधत । तनयः पातकम् कुरुते फलं लभते । जनको वा च । फलंतु द्वयोः निश्चितम् अस्ति ।

भावानुवादः—मनुष्य अपने आप कर्म करता है और उसका फल भी स्वयम् भोगता है । इसमें ईश्वर का क्या काम है । जैसे कोई पुत्र पाप या धर्म

करता है तो उसका फल वही भोगता है । यदि पिता करता है तो उसे भी अलग ही फल प्राप्त होता है ।

परिपक्ष्यमहो विहाय च, हृदये धारय मे निवेदनम् ।

न करोति कदापि सर्जनम् परमात्मेति मतं च गृह्यताम् ॥३८॥

अन्वयः—(त्वम्) अहोपरिपक्ष्यं विहाय च मे निवेदनं हृदये धारय । परमात्मा कदापि सर्जनं न करोति इति मतम् गृह्यताम् ।

भावानुवादः—अतः इस विरोध भाव को छोड़ कर मेरे निवेदन को हृदय में धारण करे । परमात्मा कभी सृष्टि नहीं करता है । इस मत को स्वीकार करे । क्योंकि उसका जगत्कर्तृत्व किसी भी प्रकार से सिद्ध नहीं होता है ।

भवजीवसमग्रतत्त्वकम् अवबुध्यस्व न चादिनाशने ।

निजकर्मकलापकारणात् सुखदुःखादि लभेत जीवकः ॥३९॥

अन्वयः—त्वम् भवजीवसमग्रतत्त्वकम् अवबुध्यस्व । (तस्य) आदिनाशने च न (स्तः) । जीवकः निजकर्मकलापकारणात् सुखदुःखादि लभेत ।

भावानुवादः—संसारी जीवों के सम्पूर्ण तत्त्व को अच्छी तरह से जानें तो ज्ञात होगा कि जीव का आदि अन्त नहीं है । वह अनादि अनन्त है । वह जीव स्वयं अपने कर्म कलाप के कारण से सुख दुःख पाता है ।

विदधाति न दण्डवाघने, हरते नैव करोति नैवच ।

अनुरागविरागवर्जितः, रमते मोक्षपदे सदैश्वरः ॥४०॥

अन्वयः—ईश्वरः दण्डवाघने न विदधाति । न एव च करोति । न एव च हरते । अनुरागविरागवर्जितः मोक्षपदे सदा एव रमते ।

भावानुवादः—ईश्वर किसी को दण्ड तथा वाघाणं नहीं देता है । और न सृष्टि करता है । वह रागद्वेष से रहित होकर सदा मोक्ष पद में ही रमण करता है ।

परित्यज्य जनोहि पापकम्, लभते दुःखफलं सुपुण्यतः ।
बुधमेति, विलाप्य यौगल्यं परमानन्दपदं सुखावहम् ॥४१॥

अन्वयः—जनोहि पापकं परित्यज्य दुःखफलं लभते । सुपुण्यतः सुखम् एति । यौगल्यं विलाप्य (च) सुखावहं परमानन्दपदं (प्राप्नोति) ।

भावानुवादः—मनुज्य पाप करके दुःख का फल पाता है । अच्छे पुण्य करने से सुख पाता है । इन दोनों सुखदुःख के भावों को या पुण्यपाप को त्याग कर भग-सदा के लिए परमानन्दपद को प्राप्त करता है ।

जगतोऽस्ति च कोपि कारकः, अनुमानेन विभुविभाव्यते ।
वसुधादि बुधेन निर्मितम् ननु हेतोर्विदिताच्च कार्यतः ॥४२॥

अन्वयः—जगतः च कः अपि कारकः अस्ति । अनुमानेन विभुः विभाव्यते । विदितात् च कार्यतः हेतोः बुधेन वसुधादि निर्मितम् ननु (इति सिध्यति) ।

भावानुवादः—सृष्टिकर्तृत्ववादी का कथन है कि संसार का कोई कर्ता है । अनुमान से ईश्वर की सिद्धि होती है । विदितकार्यरूपी कारण (हेतु) से बुद्धिमान् कर्ता ने वसुधादि को बनाया यह सिद्ध होता है ।

कुरुते रचनां निरन्तरम् अनुमानेन च साध्यसाधनम् ।
भगवानतिशायिसर्जकः, सृजतीतीश्वर एव सर्वतः ॥४४॥

अन्वयः—अतिशायिसर्जकः भगवान् निरन्तरं रचनां कुरुते । अनुमानेन च साध्य साधनम् (भवति) । इति ईश्वर एव सर्वतः सृजति इति (वाच्यम्) ।

भावानुवादः—“सबसे उत्तम रचयिता भगवान् ही लगातार सृष्टि की रचना करता है । अनुमान से उस साध्य की सिद्धि होती है । अतः यह कहा जा सकता है, कि ईश्वर ही सम्पूर्ण सृष्टि का निर्माता है ।

(जैन) —

अनुमानमिदं न संगतम्, न च कर्ताऽस्ति नुकोपितं सतः ।
सृजतीति न देहकुलभः, सशरीरोहि सर्वत्र सर्जकः ॥४४॥

अन्वयः—संसृतेः नु कः अपि कर्ता न च अस्ति । इति पूर्वोक्तं इदं अनुमानं न संगतम् (अस्ति) देहदुर्लभः न सृजति इति । सर्जकः सदा एव सशरीरो हि भवति ।

भावानुवादः—जैनदर्शन कहता है कि संसार को कोई बनाने वाला नहीं है । इसलिए आपका प्रथम प्रदर्शित अनुमान संगत नहीं है । निराकार होकर कोई सृष्टि नहीं करता है । कोई भी कार्य करने वाला सदा सशरीरी ही होता है ।

अनुमानकृतिर्न जायते, अविनाभावविधिर्न सिध्यति ।

व्यभिचारिसरूपसाधनात्, नहि जातास्ति च साध्यसाधना ॥४५॥

अन्वयः—तत्र अनुमानकृतिः न जायते । (अत्र) अविनाभावविधिः न सिध्यति । व्यभिचारिसरूपसाधनात् नहि साध्यसाधना च जाता अस्ति ।

भावानुवादः—(जैन) ‘पृथ्वी आदि किसी बुद्धिमान् कर्ता के बनाये हुए है । कार्य होने से घट की तरह’ । यह अनुमान ठीक नहीं है, क्योंकि इस अनुमान में व्याप्ति का ग्रहण नहीं होता है । जहां-जहां कार्यत्व है वहां सशरीर कर्तृत्व है । यह व्याप्ति नहीं बनती । व्यभिचारी साधन से साध्य की सिद्धि नहीं होती है ।

अयमस्ति गिरिश्च बल्लिमान्, अभिधेयत्वविशेषकारणा—

दनुमानमिदं विहेतुकम्, प्रथमोक्तं च तथैव मन्यताम् ॥४६॥

अन्वयः—(यथा) अभिधेयत्वविशेषकारणात् अयम् गिरिः च बल्लिमान् अस्ति । इदम् अनुमानं विहेतुकम् अनैकान्तिकहेत्वाभास अस्ति । (तथैव) तत्र प्रथमोक्तं मन्यताम् ।

अन्वयः—जैसे यह पर्वत अग्निवाला है अभिधेय या (प्रमेय) होने से । यहाँ अभिधेयत्व हेतुअनैकान्तिक हेत्वाभास है । उसी तरह से पृथ्वी आदि अशरीरी बुद्धिमान् कर्ता के बनाए हुए हैं, कार्य होने से, घट की तरह । इसमें भी कार्य-त्वहेतु साधारण अनैकान्तिक हेत्वाभास से दोषपूर्ण है ।

अशरीरविशेषसर्जकः यदि मन्येत तदा न जायते ।

अनुमाविधिपक्षसाधने, घटदृष्टान्तविधिः सुसंगतः ॥४७॥

अन्वयः—(जैनः) यदि अशरीरसर्जकः मन्येत । तदा अनुमाविधिपक्षसाधने घट-
दृष्टान्तविधिः सुसंगतः न जायते ।

भावानुवादः—यदि स्रष्टा ईश्वर को अशरीरी मानोगे तो, अनुमान के पक्ष
साधन में घट का दृष्टान्त संगत नहीं हो सकता है । दृष्टान्त घट तथा दाष्टान्-
तिक बुद्धिमत् कर्तृत्व में वैषम्य है, क्योंकि घटादि शरीरी कुम्भकार के द्वारा
बनाये हुए ही देखे जाते हैं । फिर अशरीर ईश्वर किस प्रकार जगत् को बना
सकता है ।

अवलोकनमत्र पद्यते, अशरीरं गगनं न कारकम् ।
तव रूपविहीनसर्जकः, प्रभुरेवं प्रथते न कारकः ॥४८॥

अन्वयः—(यथा) अशरीरं गगनं न कारकं इति अवलोकनम् अत्र पद्यते । (तथा)
एव तव रूपविहीनसर्जकः प्रभुः कारकः न प्रथते ।

भावानुवादः—जैसे अशरीरी आकाश कोई कार्य नहीं कर सकता । ऐसा देखने
में आता है उसी तरह तुम्हारा अशरीरी ईश्वर भी जगत् निर्माणादि कार्य
करने में असमर्थ ही है । इस कारण एक अशरीर और अशरीर दोनों पक्षों में
कार्यत्वहेतु की सकर्तृत्व साध्य के साथ व्याप्ति नहीं होती है ।

यदि नैव सुसिद्ध ईश्वरो, गुणगानाय कथं विशेषणम् ।
तदखण्डशिखण्डितुष्टये, ललनारूपविमुग्धवर्णनम् ॥४९॥

अन्वयः—(जैनः) यदि ईश्वरः सुसिद्ध एव न । (तदा) गुणगानाय विशेषणं
कथम् । (दोयताम्) तत् अखण्डशिखण्डितुष्टये ललनारूपविमुग्धवर्णनम् एव
मन्तव्यम् ।

भावानुवादः—(जैन) यदि आपके मत से ईश्वर की सिद्धि नहीं हो सकी, तो
उसके गुणगान के लिए विशेषण देना व्यर्थ ही है । तथा ईश्वर के जगत्
कर्तृत्वसाधन में जो एकत्व आदि विशेषण प्रयुक्त हुए हैं । वे सब पूर्ण नपुं-
सक के प्रति स्त्रियों के रूप लावण्यादि का कथन करने के समान है ।

“असहायविशेषईश्वरः, जगदेको विदधाति सर्वथा ।”

इति बादिमतं न संगतम्, बहवः संहतिमाप्य कुर्वते ॥५०॥

अन्वयः—(नैयायिकः) “असहायविशेषः ईश्वरः जगत् सर्वथा विदधाति” (जैनः)
इति वादिमतं न संगतम् । बहवः सहतिम् आप्य कुर्वते ।

भावानुवादः—ईश्वर कर्तृत्ववादी (नैयायिक) किसी प्रकार के अन्य साधनों से रहित एक ईश्वर ही सम्पूर्ण जगत् की रचना करता है । जिससे निर्माण में एकरूपता बनी रहती है । (जैनदर्शन) ऐसा पूर्व पक्ष का कथन संगत नहीं है । अनेक जीव मिलकर के कार्य करते हैं । उनमें एकरूपता खण्डित नहीं होती । जैसे अनेक कीड़ियाँ, अनेक शिल्पी तथा मधुमक्खियाँ क्रमशः बल्मीक, महल, एवं छत्तों का निर्माण करते हैं ।

शतशो ननु कीटसंहतिः, कुरुते तन्मृदनल्पसर्जनम् ।
अवलोकनमेति सत्यतः, मधुकीटाश्च तथैव कुर्वते ॥५१॥

अन्वयः—शतशः कीटसंहतिः तत् मृदनल्पसर्जनं ननु कुरुते । तथैव मधुकीटाश्च कुर्वते । इति सत्यतः अवलोकनम् एति ।

भावानुवादः—सैकड़ों चीटियाँ मिलकर ही बल्मीक का निर्माण करती हैं । ऐसे ही मधुमक्खियाँ भी शहद के छाते की रचना करती हैं । और उनमें कोई मत-भेद दिखाई नहीं देता है । ऐसा सही देखने में आता है । इसी प्रकार कई ईश्वर भी समुदाय रूप से जगत् का निर्माण एकरूप से क्यों नहीं करते हैं ?

निखिले च पदेसतिष्ठति, सकल वेत्ति समं च बोधनैः ।
अत एव करोति सर्जनम्, कथनं चैव सयुक्ति संगतम् ॥५२॥

अन्वयः—जैनः (वैदिक) स च निखिले पदे तिष्ठति । बोधनैः समं च सकलं वेत्ति । अत एव सर्जनम् करोति । इति कथनं सयुक्ति संगतं च एव (अस्ति) ।

भावानुवादः—(वैदिकदर्शन) ईश्वर सर्वत्र रहता है, सम्पूर्ण ज्ञान के साथ सबको जानता है, इसलिए वह सृष्टि सही रूप से करता है । यदि उसे नियत प्रदेश में ही व्याप्त माना जाय तो अनियत स्थानों के तीनों लोकों के समस्त पदार्थों की यथागति उत्पत्ति नहीं होगी । इसीलिए वह सर्वज्ञ है तथा सर्वगत है यह कथन युक्ति संगत है ।

यदि तादृश एवमोश्वरः पदमेवं न पदार्थसंततेः ।

सममेव च बोधकारणात्, विपरीतं तव वेदशासनात् ॥५३॥

प्रत्ययः—(जैन) यदि एवम् ईश्वरः (व्यापकः) एव । (तदा) संसारे पदार्थ
संततेः एवम् पदम् न । बोधकारणात् च (व्यापकः) इति मतं समम् एव ।
यदि तव वेदशासनात् (शरीरापेक्षया व्यापकः) तदा इति मतम् विपरीतम्
(माध्यम्) ।

भावानुवादः—(जैनदर्शन) यदि सर्वव्यापी ईश्वर ही संसार की सृष्टि करता है,
तो उसकी व्याप्ति के कारण अन्य पदार्थों के लिए संसार में स्थान नहीं रह
जायेगा । यदि आप ज्ञान की अपेक्षा उसे सर्वग मानोगे तो हम भी वैसा ही
मानते हैं, किन्तु वैसा मानने पर वेद की मान्यता से विपरीत पड़ता है, क्योंकि
वह शरीर की अपेक्षा से ही उसे व्यापक मानता है ।

अतिदूरभवश्च वर्तते, अनुमानेन न सिद्धिमेष्ट्यति ।

नहि वेदनिदानसाधनम् विपरीताच्च विरोधकारणात् ॥५४॥

प्रत्ययः—(तस्य सर्वज्ञता) अनुमानेन नसिद्धिम् एष्यति । (यतः) स अति दूरभवः
वर्तते । अत्र विषये विपरीतात् विरोधकारणात् च वेदनिदानसाधनम् नहि ।

भावानुवादः—ईश्वर की सर्वगतता की सिद्धि अनुमान से नहीं हो सकती । वह
ईश्वर अत्यन्त दूर है । उससे सम्बद्ध लिङ्ग का सर्वज्ञत्व रूप लिङ्गी के साथ
सम्बन्ध का ग्रहण नहीं हो सकता है । तथा परस्पर विपरीत तथा विरोधा-
त्मक होने से वेद भी साधन नहीं हो सकता है ।

निगमागममूलसाधितो, भवतीशः कथनं न साधकम् ।

निजनिमित्तवेदवाचनात्, निजसिद्धिः कुत एव साध्यताम् ॥५५॥

प्रत्ययः—ईशः निगमागममूलसाधितः भवति । इति कथनं न साधकम् । निज-
निमित्तवेदवाचनात् निजसिद्धिः कुत एव साध्यताम् ।

भावानुवादः—ईश्वर की सिद्धि वेदादिशास्त्रों के द्वारा भी नहीं की जा सकती
है । ईश्वर द्वारा प्रणीत वेदों से भला ईश्वर की सिद्धि कैसे की जा सकती

है ? क्योंकि महात्मा स्वयं अपने गुणों की प्रशंसा स्वयं नहीं करते हैं ।

(जैनः) —

अपरं नहि सिद्धिमेष्यति, कुरुते वेदचयं निराकृतिः ।

कथनं तव वादवादिनः, ननु वर्णाश्च भवन्ति देहिनः ॥५६॥

अन्वयः—अपरम् तव वादवादिनः (पूर्वपक्षस्य) निराकृतिः वेदचयम् कुरुते इति कथनम् सिद्धिम् नहि एष्यति । ननुवर्णाः च देहिनः एव भवन्ति । (नतु निराकृतेः) ।

भावानुवादः—दूसरी बात यह है कि ईश्वर कर्तृत्ववादी कहते हैं कि “निराकार ईश्वर वेदों का निर्माण करता है । उसी से सिद्धि होती है । यह कथन भी सिद्ध नहीं होता है । क्योंकि वेद वर्णात्मक है और वर्ण देहधारी से ही उत्पन्न होते हैं । क्योंकि उच्चारणस्थान शरीरधारी में ही सम्भव हैं ।

परनिमित्तवेदशासनात्, मतसिद्धिर्न भवेन्निरामया ।

लघुबोधनकस्य निमित्तौ, परिनिष्ठानमहो न जायते ॥५७॥

अन्वयः—परनिमित्तवेदशासनात् (तव) निरामया मतसिद्धिः न भवेत् । लघुबोधनकस्य निमित्तौ अहो परिनिष्ठानं न जायते ।

भावानुवादः—यदि नैयायिक कहें कि ईश्वर को सिद्ध करने वाला आगम दूसरे का बनाया हुआ है तो यदि वह पुरुष सर्वज्ञ है तो ईश्वर के द्वैत का प्रसंग आता है । यदि असर्वज्ञ है तो दोषयुक्त होने से उसके वचनों पर विश्वास नहीं हो सकता है । इससे आपके मत की निर्दोष सिद्धि नहीं हो सकती है ।

स्ववशोऽपि विभुर्न सेत्स्यति, दयनेकागमदिष्टगौरवः ।

सुखदुःखमयस्य सर्वथा, जगतः केवलमेव सर्जनात् ॥५८॥

अन्वयः—दयनेकागमदिष्टगौरवः सुखदुःखमयस्य जगतः सर्वथा केवलम् एव सर्जनात् सविभुः स्ववशः अपि न सेत्स्यति ।

भावानुवादः—दयालु के रूप में आगम में वर्णित गौरव वाला ईश्वर यदि सुख सम्पदाओं से परिपूर्ण जगत् को न बनाकर सुखदुःख से परिपूर्ण बनाता है तब वह दयालु कहां रह गया ? यदि प्राणियों के कर्मानुसार बनाता है तो उसके स्वाधीनत्व का ही लोप हो जायेगा ।

जगतोऽस्ति विचित्रताऽखिला, कृतकर्मानुगता समर्थिता ।

मतमेव यदा च धारितम् घटकुट्यां च विभातमागतम् ॥५९॥

ध्रुवयः—(जैनः) जगतः अखिला विचित्रता कृतकर्मानुगता समर्थिता अस्ति । यदि इदं मम मतम् एव च धारितम् । (तदा) भवतः घटकुट्यां च विभातम् आगतम् !

भावानुवादः—संसार की विचित्रता ईश्वर कृत न मानकर यदि कर्म जन्य स्वीकार करते हैं; तो जैन मत को ही मानते हैं । तब तो “घट कुट्यां प्रभातम्” न्याय प्रसंग उपस्थित हो गया । जैसे कोई चुंगी के भय से रात भर भटकने के बाद मार्ग न मिलने पर प्रातःकाल चुंगी चौकी पर ही आ जाता है, वैसे ईश्वरकर्तृत्व न सिद्ध करके आपने भी हमारा ही कर्मप्रवाद का मत स्वीकार कर लिया ।

यदि नित्यगुणोऽस्ति सर्जकः, सततं कार्यमसौ करोति च ।

नहि कार्यसमाप्तिसम्भवः अकृतोऽसौतु विधातुमक्षमः ॥६०॥

ध्रुवयः—(जैनः) यदि सर्जकः (ईश्वरः) नित्यगुणः (अस्ति) । तदा असी च सततं कार्यं करोति । (तर्हि) तस्य कार्यसमाप्तिसम्भवः नहि । यदि असी अकृतः तु तदा किमपि कार्यम् विधातुम् अक्षमः अस्ति ।

भावानुवादः—(जैनदर्शन) यदि आपका ईश्वर नित्य है । तब वह यदि लगातार कार्य करता है, तो उसके कार्य की समाप्ति कभी नहीं होगी । यदि आप यह कहेंगे कि वह कार्य करता ही नहीं है, तो वह कुछ भी कार्य करने में असमर्थ होने से जगत की सृष्टि कैसे कर सकता है । यह दोष भी ईश्वरकर्तृत्व यादी के मत में आता है ।

जगदीश्वरनिमित्तं न चेद् कथमत्रेदृशसद्व्यवस्थितिः ।

निजकर्मकृते समादरात्, ननु जीवोऽस्ति विधातुमीश्वरः ॥६१॥

अन्वयः—ईश्वरनिमित्तं जगत् न चेत् (तदा) अत्रेदृशसद्व्यवस्थितिः कथम् । निज-
कर्मकृतेः समादरात् ननु जीवः विधातुम् ईश्वरः (अस्ति) ।

भावानुवादः—(ईश्वरवादी) यदि ईश्वर से निर्मित जगत् को नहीं माना जायेगा तो ऐसी पूर्ण रूप से व्यवस्था नहीं हो सकती है । (जैन) तृणादि के कर्ता ईश्वर के न होने पर भी वहां पूर्ण व्यवस्था दिखाई देती है । इसलिए जीव को कर्ता स्वीकार करना चाहिये । वह कर्मों के उपादान से जगत् का निर्माण निमित्त रूप से करता है ।

अवसाने आर्यावृत्तम्ः—

जगदुद्भवलयकारी, स्वयं विहारी च सच्चिदानन्दः ।

कर्तुं सकर्तुं शक्तो नित्यः कोऽपीश्वरो नास्ति ॥६२॥

अन्वयः—(जैन) जगदुद्भवलयकारी स्वयं विहारी सच्चिदानन्दः नित्यः कर्तुंम्
अकर्तुंम् च शक्तः कः अपि ईश्वरः च न अस्ति ।

भावानुवादः—संसार के निर्माता, संहर्ता, विहरण कोल, सत्, चित्, आनन्द सब कुछ करने वाला अन्यथा भी निर्माता नित्य सदा स्थायी कोई ईश्वर नहीं है । जैसा नैयायिक ईश्वर को सिद्ध करते हैं । वैसा कोई ईश्वर सिद्ध नहीं होता है । इसलिए जगत्कर्ता ईश्वर को सिद्ध नहीं होता है । इसका विस्तारपूर्वक वर्णन ऊपर किया जा चुका है ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,

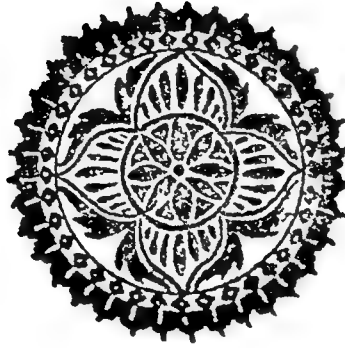
नानेशसच्चरणयोः शरणावधावे ।

श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे.

पूर्णोर्विमोर्निरसनात्मकसर्गणः ॥६३॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥

अष्टादशः सर्गः समाप्तः ।

अथैकोनविंशः सर्गः—

“अनेकान्तवादात्मकः”

उपजातिवृत्तम्:—

वीरेण स्वप्ना विविधाश्च दृष्टाः, फलैर्युताः केवलबोधपूर्वम् ।
पुंस्कोकिलं चित्रविचित्रपक्षम्, विलोक्य तावत्प्रतिबुद्ध आसीत् ॥१॥

अन्वयः—वीरेण केवलबोधपूर्वम् फलैर्युताः विविधाः च स्वप्नाः दृष्टाः । (तेषु)
चित्रविचित्रपक्षं पुंस्कोकिलं विलोक्य तावत् प्रतिबुद्धः आसीत् ।

भावानुवादः—भगवान् महावीर ने केवलज्ञान होने से पहले अनेक (१०) विविध
प्रकार के स्वप्न देखे । उनमें से चित्रविचित्रपक्ष वाले पुंस्कोकिल के स्वप्न को
देखकर प्रतिबुद्ध हुए ।

स्याद्वादरूपस्य विकासजातम्, प्रावर्तताऽस्मिन्भुवने ततश्च ।
प्रतीकभूतं च ददर्श पूर्वं समन्वयं, युक्तिपरम्परायाः ॥२॥

अन्वयः—पूर्वं युक्तिपरम्परायाः समन्वयं प्रतीकभूतं च स्वप्नं ददर्श । ततः च
स्याद्वादरूपस्य विकासजातम् अस्मिन् भुवने प्रावर्तत ।

भावानुवादः—भगवान् ने सर्वप्रथम युक्ति परम्परा के समन्वय रूप स्याद्वाद का
प्रतीक पुंस्कोकिल स्वप्न में देखा । उसके बाद इस जगत् में स्याद्वाद सिद्धान्त
का प्रतिपादन किया ।

प्राणस्वरूपः समयो विशिष्टः संवर्ततेऽसौ जिनदर्शनस्य ।
नैकान्तवादोऽपि च कथ्यतेऽसौ, जिनागमाम्यासविबुद्धबोधैः ॥३॥

अन्वयः—असौ (स्याद्वादः) जिनदर्शनस्य प्राणस्वरूपः विशिष्टः समयः अस्ति ।
असौ जिनागमाम्यासविबुद्धबोधैः नैकान्तवादः अपि च कथ्यते ।

भावानुवाद—यह स्याद्वाद जैनदर्शन का प्राणस्वरूप विशिष्टतम सिद्धान्त है । जिन आगम के अभ्यास से विबुद्धबुद्धिवाले आचार्य इसे अनेकान्तवाद भी कहते हैं ।

उत्पादनाशाद् व्ययध्रौव्ययुक्तम्, वस्तुस्वरूपं च विविक्तमेतत् ।
दिष्टं च वीरेण यथाप्रकारम्, तत्त्वस्य संदेशनमत्रपूर्णम् ॥४॥

अर्थः—वीरेण यथाप्रकारं उत्पादनाशात् व्ययध्रौव्ययुक्तं एतत् विविक्तं वस्तु स्वरूपं च दिष्टम् (अस्ति) तेन अत्र तत्त्वस्य संदेशनं पूर्णं (जातम्) ।

भावानुवादः—श्री महावीर ने विधिपूर्वक उत्पाद, व्यय, ध्रौव्ययुक्तवस्तु के स्पष्ट स्वरूप का प्रतिवादन किया । ये तीनों ही वस्तु के चित्र विचित्र पंख हैं । स्याद्वाद के द्वारा ही पदार्थों का विवेचन पूर्ण होता है । नित्यता अनित्यता आदि की प्रतीति स्वभाव से ही परस्पर सम्बद्ध है । जहां एक प्रतीति होगी वहां दूसरी भी अवश्य होगी ।

वस्तुस्वरूपस्य विवेचनं तत्, सम्पूर्णदृष्ट्या च कृतं विभाति ।
यद्वस्तु नित्यं प्रतिभाति लोकेऽनित्यं तदेवं ननु विद्यते च ॥५॥

अर्थः—तत् वस्तु स्वरूपस्य विवेचनं सम्पूर्णदृष्ट्या च कृतं विभाति । लोके यद् वस्तु नित्यं प्रतिभाति तत् सदा एव ननु अनित्यं विद्यते ।

भावानुवादः—स्याद्वाद में वस्तु के स्वरूप का सम्पूर्णदृष्टि से किया हुआ विवेचन शोभित हो रहा है । लोक में जो वस्तु सदा नित्य रूप में जान पड़ती है । वही अनित्य भी होती है । नित्य प्रतीति के अभाव में “यह अनित्य है” ऐसी प्रतीति ही नहीं हो सकती है ।

सापेक्षरूपं खलु धर्मकाणाम्, चैकस्य भावे परभावसिद्धिः ।
एकाप्रतीतिर्यदिलोक्यते सा, परापि तत्रैव च विद्यमाना ॥६॥

अर्थः—धर्मकाणाम् खलु सापेक्षरूपम् (अस्ति) । एकस्य भावे च परभावसिद्धिः (भवति) । यदि सा एका प्रतीतिः लोच्यते । तत्र न परा अपि विद्यमाना (अस्ति) ।

भावानुवादः—धर्मों का परस्पर सापेक्षरूप होता है । एक के होने पर द्वितीय भाव की सिद्धि अवश्य ही होती है । यदि जहां वह एक ही प्रतीति चमकती है । वहां दूसरी भी विद्यमान रहती है । ऐसा मानना चाहिये ।

विभज्यवादोऽपि च नाम मान्यम्, यथा च दृष्ट्योत्तरणीयमास्ते ।
तथा समाधानविधानकार्यम् स्याद्वादरूपं प्रवदन्ति विज्ञाः ॥७॥

अन्वयः—(अस्य) विभज्य वादः अपि नाम मान्यम् । (अस्तु) यथाच दृष्ट्या उत्तरणीयम् आस्ते । तथा समाधानविधानकार्यम् (भवतु) विज्ञाः तद् स्याद्वाद-रूपम् प्रवदन्ति ।

भावानुवादः—स्याद्वाद का दूसरा नाम विभज्यवाद भी माना गया है । जैन-दर्शन में इसे अनेकान्तवाद तथा स्याद्वाद कहा गया है । जिस दृष्टि से जिस प्रश्न का उत्तर दिया जा सकता है । उस दृष्टि से उसका उत्तर देना चाहिये । इसी को स्याद्वाद कहा है ।

प्रश्नस्य चैकस्य समाहितानि । बहूनि सन्तीति यथावकाश—
मपेक्षयेदं च सदैव नित्यम् सदुत्तरं चेदमपीहमान्यम् ॥८॥

अन्वयः—एकस्य च प्रश्नस्य यथावकाशं बहूनि समाहितानि सन्ति इति । इदम् च सदा एव अपेक्षया नित्यं (मन्तव्यम्) इह इदमपि च सदुत्तर मायम् ।

भावानुवादः—किसी एक ही प्रश्न के यथावकाश दृष्टिभेद से अनेक उत्तर हो सकते हैं । इसको सदा अपेक्षा से नित्य मानना चाहिये । यह सदुत्तर ही बुद्धि गम्य है । और इसी दृष्टि को स्याद्वाद सापेक्षवाद, अनेकान्तवाद या विभज्य वाद कहते हैं ।

एकान्तवादे ननु चैकदृष्टेः, समर्थनं केवलमेवमत्र ।
कदापिसामान्यविशेषभावे, कदापि सदसद्विषये तथैव ॥९॥

अन्वयः—अत्र एकान्तवादे च एकदृष्टेः एवम् केवलम् ननु समर्थनम् (अस्ति) ।
कदापि तद् सामान्य विशेषभावेच तथा एव कदापि सदसद्विषये च कृतम् ।

भावानुवादः—एकान्तवाद में केवल किसी एक दृष्टि का ही समर्थन मित्रता है ।

कभी वह सामान्य था । विशेष के रूप में मिलता है, तो कभी सत् या असत् के रूप में इसी प्रकार निवर्चनीय, अनिवर्चनीय तथा हेतु, अहेतु के विषय में भी जानना चाहिये ।

सामान्यवादी मनुते विशिष्टमभेदवादं जगतश्च तत्त्वम् ।

भेद च मिथ्या विपरीतपक्षः, तदन्यथैवं प्रतिपत्तिमेति ॥१०॥

अन्वयः—सामान्यवादी जगतः च तत्त्वम् विशिष्टम् अभेदवादम् मनुते । भेदं च मिथ्या (मनुते) । विपरीतपक्षः (भेदविशेषवादी) तदन्यथा एवम् प्रतिपत्तिम् एति ।

भावानुवादः—सामान्यवादी जगत् के विशिष्टमौलिकतत्त्व अभेदवाद को ही मानता है । और भेद को मिथ्या मानता है । उसके विरोध भेदवाद का समर्थन करने वाले इससे विपरीत विमत का प्रतिवादन करते हैं । वे अभेद को सर्वथा मिथ्या तथा भेद को ही एकमात्र प्रमाण मानते हैं ।

एकान्तसद्वादसमर्थकाश्च तूत्पादनाशौ ननु वास्तवौ न ।

वदन्ति, भेदो नतु कार्यहेत्वोः, पश्यन्ति चेत्थं निजनीतिदृष्ट्या ॥११॥

अन्वयः—एकान्तसद्वादसमर्थकाः च तु उत्पादनाशौ ननु वास्तवौ न इति वदन्ति । कार्यहेत्वोः भेदः न तु । इत्थं निजनीतिदृष्ट्या च (तेपश्यन्ति) ।

भावानुवादः—सद्वाद का एकान्त रूप से समर्थन करने वाले किसी भी कार्य की उत्पत्ति और विनाश को वास्तविक नहीं मानते । वे कारण और कार्य में भेद का दर्शन नहीं करते हैं । वे अपनी नीति की दृष्टि से ऐसा ही निरूपण करते हैं ।

प्रत्येककार्यं च नवीनरूपे, न विद्यते तन्निजकारणेषु ।

हेतोः सदाभिमतमं निदिष्टम् सदन्यवादस्य च दृष्टिकोणः ॥१२॥

अन्वयः—सदन्यवादस्य (असद्वादस्य) च अयम् दृष्टिकोणः अस्ति । प्रत्येककार्यं च नवीनरूपे (उत्पद्यते) तत् (कार्यम्) निजकारणेषु न विद्यते; किन्तु तत् हेतोः सदाभिमतमम् निदिष्टम् ।

भावानुवादः—उसवाद के समर्थकों का यह दृष्टिकोण है। अपने पक्ष का एकान्त रूप से समर्थन करने वाले वे मानते हैं, कि प्रत्येक कार्य अपने नवीन रूप में उत्पन्न होता है। वह कार्य अपने कारणों में नहीं रहता है, अपिपु कारण से सर्वथा भिन्न एक नया ही तत्त्व उत्पन्न होता है।

केचिज्जगन्निर्वचनीयमेतत्, नास्त्येव सदसच्च कदापि नैव ।
अन्ये चतन्निर्वचनीयमास्ते, सम्भाव्यते लक्षणरूपमस्य ॥१३॥

अश्वयः—केचित् एतत् जगत् निर्वचनीयम् नास्ति एव कदापि सत् असत् च न एव । अन्ये च तत् निर्वचनीयम् आस्ते । अस्य लक्षणादिरूपम् सम्भाव्यते ।

भावानुवादः—कुछ एकान्तवादी जगत् को अनिर्वचनीय मानते हैं। उनके मत से यह जगत् न सत् है न असत् है। अन्य कुछ विचारक जगत् को निर्वचनीय मानते हैं। उनकी दृष्टि से वस्तु का निर्वचन करना अर्थात् इसका लक्षणादि बताना सम्भव है।

तर्केण सर्वपरिबोद्धुमीष्टम्, तस्मादगम्यं नहि किञ्चिदस्ति ?
समर्थकाः हेतुपदस्य नित्यम्, तार्क्ये बले ते ननु विश्वसन्ति ॥१४॥

अश्वयः—हेतुपदस्य नित्यं समर्थकाः सर्वं तर्केण परिबोद्धुमीष्टम् । तस्मात् किञ्चित् अगम्यं नहि अस्ति । ते तार्क्ये बले ननु विश्वसन्ति ।

भावानुवादः—हेतुवाद के समर्थन करने वाले ऐसा मानते हैं; कि “सब कुछ तर्क से जाना जा सकता है। जगत् का कोई भी पदार्थ तर्क से अगम्य नहीं है। वे तर्क सम्बन्धी बल पर पूर्ण विश्वास करते हैं।

विपक्ष एतस्य निरूपकोऽसौ, तर्केण तत्त्वस्य च निर्णयो नो ।
एकान्तवादस्य समग्रपक्षाः, परस्परं ते मतभेदपूर्णाः ॥१५॥

अश्वयः—एतस्य असी विपक्षः निरूपकः (वदति) तत्त्वस्य तर्केण निर्णयः नो ।
एकान्तवादस्य ते समग्रपक्षाः परस्परं मतभेदपूर्णाः (गन्ति) ।

भावानुवादः—पूर्वोक्तवाद का विरोधी अहेतुवादी कहता है; कि तत्त्व का निर्णय

अन्वयः—वस्तु कथंचिद् भेदात्मकम् एव । तथा च कथंचित् अभेदरूपम् अपि (अस्ति) । कथंचित् सत्कार्यवादस्य अन्तः । कथंचित् एव तदन्यथा (असत्कार्यवादस्य) च अन्तः (अस्ति) ।

भावानुवादः—जैनदर्शन के अनुसार वस्तु कथंचित् भेदात्मक है. कथंचित् अभेदात्मक है । कथंचित् सत्कार्यवाद के अन्तर्गत है । कथंचित् असत्कार्यवाद के अन्तर्गत है । अनेकान्तवाद में ही सम्यक्वस्तुतत्त्व की व्यवस्था होती है ।

तर्केण गम्यं च कथंचिदस्ति, तेनाप्यगम्यं ननु वस्तुजातम् ।
प्रत्येकदृष्टेश्च विभाति सीमा, तथैव धर्मस्य न लघनीया ।

अन्वयः—तर्केण गम्यम् च कथंचिद् अस्ति । तेन (तर्केण) वस्तुजातम् (कथंचित्) ननु अगम्यम् अस्ति । प्रत्येकदृष्टेश्च सीमा विभाति । तथा एव धर्मस्य (अपि सीमा विभाति) । सा कदापि न लघनीया ।

भावानुवादः—वस्तु तर्क से कथंचिद् गम्य है । कथंचित् तर्क से अगम्य है । प्रत्येकदृष्टि तथा प्रत्येक धर्म की एक निश्चित मर्यादा है । उसका उल्लंघन नहीं करना चाहिये । तभी सत्य के साथ न्याय सम्भव हो सकता है ।

दुराग्रहं नैव जहाति यावत्, तावन्नतत्त्वस्य च पूर्णबोधः ।
एकस्य धर्मस्य च सत्यमान, असत्यमन्यस्य मतं न मान्यम् ॥२०॥

अन्वयः—यावत् दुराग्रहं न एव जहाति । तावत् तत्त्वस्यपूर्ण बोधः न । एकस्य धर्मस्य च सत्यमानम् अन्यस्य (धर्मस्य) असत्यमानम् इति मतम् न मान्यम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—जब तक एकांतवाद का दुराग्रह नहीं छूटता है । तब तक तत्त्व का पूर्णबोध नहीं हो सकता है । (एकांतवाद) में किसी वस्तु के एक धर्म को सर्वथा मिथ्या मानने से वस्तु की पूर्णता खण्डित होती है ।

परस्परं रोधसरूपधर्माः, प्रतीयमानाश्च विरोधवन्तः ।
परन्तु सम्पूर्णभवस्थवस्तुसमूहजातस्य विरोधिनी नो ॥२१॥

अन्वयः—परस्परं रोधसरूपधर्माः प्रतीयमानाः च विरोधवस्तुः (सन्ति) ।
परन्तु सम्पूर्णभवस्थवस्तुसमूहजातस्य (ते) विरोधिनः न (सन्ति) !

भावानुवादः—परस्पर विरोधी प्रतीत होने वाले धर्म निश्चित ही एक दूसरे के विरोधी हैं, किन्तु सम्पूर्ण संसार के वस्तु समूह के वे विरोधी नहीं हैं । वहाँ विरोध आंशिक ही माना जाता है । सर्वांशिक रूप से नहीं ।

समानरूपेण समाश्रयं च ददाति वस्तुभयरूपयोश्च ।
स्याद्वाद आस्तामियमेव दृष्टिः, नैकान्तवादः समचर्चितश्च ॥२२॥

अन्वयः—वस्तु च उभयरूपयोः (धर्मयोः) समानरूपेण समाश्रयं च ददाति ।
इयमेव दृष्टिः स्याद्वादः आस्ताम् । (तेन) नैकान्तवादः (अनेकान्तवादः) सम-
चर्चितः च (जातः) ।

भावानुवादः—वस्तु तो दोनों धर्मों को समान आश्रय देती है । यही दृष्टि स्याद्-
वाद है । इस प्रकार अनेकान्तवाद ही सर्वश्रेष्ठ पूजित हुआ । परस्पर विरोध
प्रतीत होने वाले धर्मों की समन्वय स्थिति की प्रतीति के विषय में आगमों के
आधार पर विचार करना चाहिये ।

लोकाश्च नित्यास्तु तथाप्यनित्याः, नचैकरूपाः परिवर्तमानाः ।
नैकान्तवादं परिविद्धि धीमन्, यथार्थमेतत्तच्च मतं जमाले ॥२३॥

अन्वयः—हे जमाले ! लोकाः च नित्याः तु तथापि अनित्याः च । परिवर्तमानाः
(सन्तः) न च एकरूपाः (सन्ति) । हे धीमन् । नैकान्तरूपं परिविद्धि । एतत्
च मतम् यथार्थम् अस्ति ।

भावानुवादः—भगवान् महावीर का कथन है—हे जमालि ! लोक नित्य भी धीर
अनित्य भी है । तीनों कालों में लोक रहता है । इसलिए नित्य है । (शाश्वत)
ध्रुव है । अपरिवर्तनीय है । वह अवसर्पिणी उत्पत्तिपिणी में बदलता रहता है ।
इसलिए अशाश्वत अनित्य है । उनमें कभी सुख की कभी कभी दुःख की मात्रा
परिवर्तन से अनित्य भी है । इससे अनेकान्तवाद की सिद्धि होती है । यही
दृष्टिकोण यथार्थ भी है ।

अभेदवादं श्रयते नितान्तम्, द्रव्यस्य दृष्टिर्ननु जैनशास्त्रे ।

पर्यायदृष्टिः खलु भेदवादम्, तथैव घत्ते गहने विचारे ॥२४॥

अन्वयः—(भगवान् महावीरः गौतमं प्रति) जैनशास्त्रे ननु द्रव्यस्य दृष्टिः अभेद-
वादं नितान्तं श्रयते । तथैव गहने विचारे पर्यायदृष्टिः खलुभेदवादं (श्रयते) ।

भावानुवादः—(जैनशास्त्र) मे द्रव्य की दृष्टि से पूर्ण से अभेदवाद का आश्रय
लेती है । और गम्भीर विचारने पर ज्ञात होता है कि पर्यायदृष्टि भेदभाव को
ग्रहण करती है । द्रव्यदृष्टि से जीव नित्य है और पर्यायदृष्टि (भावदृष्टि से)
जीव अनित्य है । जीव में जीवत्व सामान्य का कभी अभाव नहीं है । तथा
पर्यायान्तर में जाने से अनित्य भी है ।

नित्योऽस्ति जीवो ननु वस्तुदृष्ट्या, पर्यायदृष्ट्या च तदन्यथैव ।

इत्थं च बौद्धव्यमशेषतोपि, जीवेषु सन्नारकदेवयोश्च ॥२५॥

अन्वयः—जीवेषु सन्नारक देवयोः च इत्थम् च अशेषतः अपि बौद्धव्यम् । जीवः
वस्तुदृष्ट्या ननु नित्यः अस्ति । पर्यायदृष्ट्या च तदन्यथा (अनित्यः) एव
(अस्ति) ।

भावानुवादः—जीवों की नित्यता अनित्यता के अतिरिक्त नारकादिजीवों की
नित्यता-अनित्यता का भी प्रतिपादन किया गया है । जीवों में नारकदेव के
विषय में भी इसी प्रकार पूर्ण रूप से जानना चाहिये । जीव द्रव्य की अपेक्षा
से नित्य है । तथा नारक जीवों को भी नारकादि पर्यायों की अपेक्षा से
माना गया है ।

तथैव नित्योऽणुरतीव सूक्ष्मः, तदन्यथायं च कथंचिदेव ।

वीरेण देवेन कृतो निरासः, एकान्तनित्यस्य ततस्य तस्य ॥२६॥

अन्वयः—यथा अतीव सूक्ष्मः अणुः नित्यः । तथैव अयम् तदन्यथा (अनित्यः)
कथंचित् एव । ततस्य तस्य (वस्तुनः) एकान्तनित्यस्य (पक्षस्य) वीरेण देवेन
निरासः कृतः !

से की जाती है । । इसी मत को सिद्धान्त रूप से मानना चाहिये । यह समन्वयवादी अनेकान्तवाद ही भगवान् महावीर का मार्ग है ।

वस्तुस्वरूपं परिवोद्धुमेषा, नैकान्तदृष्टिर्बहुधोपयुक्ता ।

विलक्षणेयं निजतन्त्रयुक्ता, चैकान्तवादद्वयमिश्रणं नो ॥३०॥

अन्वयः—एषा नैकान्तदृष्टिः वस्तुस्वरूपं परिवोद्धुम् बहुधा उपयुक्ता । इयम् दृष्टिः निजतन्त्रयुक्ता विलक्षणा (अस्ति) । अत्र एकान्तद्रव्यवादमिश्रणं च न अस्ति ।

भावानुवादः—यह अनेकान्तवाद वस्तु स्वरूप को जानने के लिए नितास्त उपा-
देय है । यह दृष्टि स्वतन्त्र और विलक्षण है । यह कहना कि अनेकान्तवाद
स्वतन्त्र दृष्टि न होकर दो एकान्तवादों को मिलाने वाली एक मिश्रितदृष्टि
मात्र है । उचित नहीं है । इसमें वस्तु का पूर्ण स्वरूप प्रतिभासित होता है ।

स्याद्वादसिद्धान्तरूपमेतत्, जैनागमे गौरवपूर्णमास्ते ।

ततः पदं तत् बहुधा प्रयुक्तम्, यथायथं दृश्यत एव तत्र ॥३१॥

अन्वयः—एतत् स्याद्वादसिद्धान्तरूपम् जैनागमे गौरवपूर्णम् आस्ते । ततः तत्पदम्
यथायथं बहुधा प्रयुक्तं तत्र दृश्यत एव ।

भावानुवादः—इस स्याद्वाद सिद्धान्त का स्वरूप जैनागम में गौरवपूर्ण है । इससे
यह स्याद्वाद ऐसा अखण्ड प्रयोग न होने पर भी यथास्थान अनेक स्थानों पर
स्याद्वाद सिद्धान्त प्रयुक्त किया हुआ जैनागम में अवश्य उपलब्ध होता है ।
इसे कोई अस्वीकृत नहीं कर सकता ।

अनन्तधर्माः प्रतिवस्तुबोध्याः इच्छानुसारं समये तदुक्तिः ।

अन्तश्च ते सन्ति ततः प्रसिद्धिः, नैकान्तधर्मात्मकमस्ति वस्तु ॥३२॥

अन्वयः—प्रतिवस्तु अनन्तधर्माः बोध्याः । इच्छानुसारं समये तदुक्तिः (भवति)
ते (धर्माः) अन्तः (वस्तुनः) सन्ति । ततः नैकान्तधर्मात्मकवस्तु अस्ति इति
प्रसिद्धिः (जाता) ।

भावानुवादः—जैनदर्शन में प्रतिवस्तु में अनन्तधर्म माना जाता है । इनमें से

पक्ष अवक्तव्य है । इस प्रकार से मुख्य चार भेदों को ही जानना चाहिये । जब सत्यपक्ष समक्ष होता है तो उसका विरोधी असत् भी सामने आता है । मूल-रूप में ये दो पक्ष हैं । तीसरा सदसद् का है । चौथा न सत् है, न असत् का है ।

आद्योऽस्ति नास्ति द्वितयोऽस्ति भेदः, संयुक्तरूपश्च तृतीयभेदः ।
चतुर्थभेदोऽनुभयस्वरूपः, एतन्महत्त्वं जिनदर्शनेषु ॥३६॥

अन्वयः—आद्यः अस्ति । द्वितीय भेदः नास्ति अस्ति । तृतीयभेदः संयुक्तरूपः च अस्ति । चतुर्थभेदः अनुभयस्वरूपः (अवक्तव्यः) अस्ति !

भावानुवादः—प्रथम भेद अस्ति का है । द्वितीय नास्ति का है । तृतीय संयुक्तरूप अस्ति तथा नास्ति का है । चतुर्थभेद अनुभय (अवक्तव्यता का है) ।

सत्यं मृषा, सत्यमृषा तथैव, चतुर्थभेदोऽस्ति न सन्मृषा च ।
प्राचीनमौलाश्च चतुर्विभेदाः, असम्भवो नास्ति जिनागमेषु ॥३७॥

अन्वयः—१. सत्यं २. मृषा ३. सत्यमृषा ४. नसत्यमृषा । चतुर्थभेदः अस्ति । प्राचीनमौलाः च चतुर्विभेदाः (सन्ति) । जिनागमेषु (एषां) असम्भवः नास्ति ।

भावानुवादः—आगमों में भी चारों पक्ष मिलते हैं । अस्ति, नास्ति, अस्ति नास्ति, और अवक्तव्य । भगवतीसूत्र में भाषा के विषय में चार अंग है । १. सत्य २. मृषा ३. सत्यमृषा ४. असत्यमृषा । प्राचीन मौलिक चार ही भेद हैं । जिनागम में यह असम्भव नहीं है ।

प्रज्ञप्तिसूत्रे भगवांश्च पृष्टः, बोधाय सम्यक् ननुगीतमेन ।
रत्नप्रभाऽत्मास्ति घरापरावा, श्रीवर्धमानेन समाहितं तत् ॥३८॥

अन्वयः—सम्यक् बोधाय गीतमेन प्रज्ञप्तिसूत्रे भगवान् च पृष्टः । रत्नप्रभा (पृथ्वी) आत्मा अस्ति ? अथवा परावा ? तत् श्री वर्धमानेन समाहितम् ।

भावानुवादः—सम्यक्बोध के लिए गीतम ने भगवती सूत्र में भगवान् से पूछा था । “भगवान् रत्नप्रभा पृथ्वी आत्मा है या अन्य ? तब श्री वर्धमान ने इस

स्याद्वादरूपं ननु सप्तभंगी, सप्तैव भंगाः अधिकाः न चोनाः ।

चतुर्विभेदाः ननु सप्तभेदाः, विशेषरूपाणि सदास्तिनास्त्योः ॥४२॥

अन्वयः—स्याद्वाद रूपम् ननु सप्तभंगी (अस्ति) । सप्त एव भंगा अधिकाः ऊनाः च न । चतुर्विभेदाः ननु सप्तभेदाः (तु) सदा अस्तिनास्त्योः विशेष रूपाणि सन्ति ।

भावानुवादः—स्याद्वाद का रूप सप्तभंगी है । यहाँ ये सात ही भंग होते हैं । अधिक या कम नहीं होते हैं । जैनदर्शन की मौलिक धारणा अस्ति और नास्ति मूलक ही है । चार सप्त भंग तो अस्ति और नास्ति को ही विशेष अवस्थायें हैं । अस्ति नास्ति एक नहीं हो सकते, क्योंकि दोनों विरोधी धर्म हैं ।

अस्तित्वनास्तित्वविरोधिधर्मौ, भिन्नौ मतौ नैकसरूपभाजौ ।

हेतोरमुष्मादवबोधनार्थम्, सप्तैव जाताः वचनप्रकाराः ॥४३॥

अन्वयः—भिन्नौ नैकसरूपभाजौ अस्तित्वनास्तित्वविरोधिधर्मौ मतौ । अमुष्मात् हेतोः अवबोधनार्थम् सप्त एव वचनप्रकाराः जाताः ।

भावानुवादः—एक स्वरूप को नहीं प्राप्त करते वाले अस्तित्व नास्तित्व विरोधी धर्म हैं । इसी कारण से वस्तु के यथार्थज्ञान के लिए सात ही वचन के प्रकार हुए । न कम न अधिक ।

नैकान्तरूपस्य च वस्तुनोऽत्र, सर्वेपि धर्माः वदितुं न शक्ताः ।

दृष्टिद्वयस्यैव तदोपयागा, दिष्टश्च पूर्णो विकलस्तथैव ॥४४॥

अन्वयः—अत्र नैकान्तरूपस्य वस्तुनः च सर्वे अपि धर्माः वदितुं न शक्ताः । (स्मः) । तदा दृष्टिद्वयस्य एव उपयोगः (भवति) । स च पूर्णः (सकलदिष्टः) तथा एव विकल (दिष्टः) ।

भावानुवादः—अनेकान्तवस्तु सम्पूर्ण धर्मों को कहने में समर्थ नहीं है । क्योंकि एक वस्तु के सम्पूर्ण वर्णन का अर्थ है सभी वस्तुओं का सम्पूर्ण वर्णन करना । वस्तुएं परस्पर सम्बद्ध हैं । अतः एक के वर्णन के साथ अन्य वस्तुओं का वर्णन अनिवार्य है । इसलिए दो दृष्टियों का उपयोग होता है । एक सकला-

एक धर्म के साथ अन्य धर्मों का अभेद कर लिया जाता है । और इस अभेद को दृष्टि में रखते हुए ही उस धर्म का कथन सम्पूर्ण वस्तु का कथन माना जाता है । काल, आत्मा, रूप अर्थ सम्बन्ध तथा उपकारादि ।

द्रव्यस्य देशो गुणिदेशनामा, संसर्गशब्दौ चमतौ तदर्थम् ।

प्रमाणरूपा च मतेयमत्र विधेर्निषेधस्य विकल्परूपा ॥४८॥

अन्वयः—गुणिदेशनामा, द्रव्यस्यदेशः तदर्थम् संसर्गशब्दौ च मतौ । अत्र इयम् विधेः निषेधस्य च विकल्परूपा (दृष्टिः) प्रमाणरूपा च मता ।

भावानुवादः—गुणिदेश (नामक द्रव्य देश) उसके लिए संसर्ग तथा शब्द इस प्रकार से ये आठ दृष्टियाँ होती है । विधিনিषेध के विकल्परूपवाली होने से इन्हे प्रमाणरूप ही माना जाता है ।

घटं यदास्तित्वमुपैति धर्मम्, तदा च कृष्णत्वकठोरतादि ।

स्थूलत्वधर्मा अपि दृष्टिमेताः, कालस्य दृष्ट्यात अभिन्नरूपाः ॥४९॥

अन्वयः—यदा अस्तित्वधर्मः घटम् उपैति । तदा च कृष्णत्वकठोरतादि स्थूलत्व-धर्माः दृष्टिम् एता (भवन्ति) । ते कालदृष्ट्या अभिन्नरूपाः (एवमताः) ।

भावानुवादः—जब अस्तित्व धर्म घट को प्राप्त होता है । तब वहाँ कृष्णत्व कठोरता स्थूलता आदि धर्म भी दिखाई देते हैं । इसलिए वे सभी काल की दृष्टि से अभिन्नरूप ही हैं । क्योंकि जिस काल में घट में अस्तित्व धर्म है । उसी समय अन्य धर्म भी हैं । अतः काल से वे सभी परस्पर अभिन्न ही हैं ।

अस्तित्वमेतच्च घटस्य धर्मो, यदा तदा तस्य कठोरतादि ।

गुणाः भवन्तीह तथैव सर्वे, तदात्मरूपेण न भेदवृत्तिः ॥५०॥

अन्वयः—यदा एतत् अस्तित्वम् य घटस्य धर्मः तदा तस्य सर्वे कठोरतादिगुणाः इह तथा एव भवन्ति । इति । (तेषु) तदात्मरूपेण न भेदवृत्तिः (अभेद वृत्ति-रिति) ।

भावानुवादः—जब यह अस्तित्व रूप धर्म घट का होता है । वहाँ कृष्णत्वकठिन-

त्वग्नादि गुण भी घट के होते हैं । अतः आत्मरूप की दृष्टि से अस्तित्व तथा अन्य गुणों में अभेदवृत्ति है ।

यस्मिन्घटेऽस्तित्वगुणोऽस्ति तत्र, परे गुणाश्चैकपदे विशन्ति ।
अभेदवृत्तिर्ननु चार्थदृष्ट्या, न तेषु भेदः परिकल्पनीयः ॥५१॥

अन्वय—यस्मिन् घटे अस्तित्वगुणः अस्ति । तत्र परे गुणाः च एक पदे विशन्ति ।
ननु च (तत्र) अर्थदृष्ट्या अभेदवृत्तिः (भवति) । तेषु भेदः न परिकल्पनीयः ।

भावानुवादः—जिस घट में अस्तित्व गुण है । उसी घट में कृष्णता, कठोरतादि गुण भी है । सभी धर्मों का स्थान एक ही है । अतः अर्थ की दृष्टि से उनमें अभेदवृत्ति है । वहां भेद की कल्पना कभी नहीं करनी चाहिये ।

घटादिनाऽस्तित्वगुणस्य साधु, सम्बन्धजातं च यथा प्रपन्नम् ।
तथा परेषां नियतं विभाति, तस्मान्न भेदस्य गतिः कदाचित् ॥५२॥

अन्वयः—यथा घटादिना अस्तित्वगुणस्य साधु सम्बन्धजातंप्रपन्नम् । तथा परेषां नियतं विभाति । तस्मात् कदाचित् भेदस्य गतिः न ।

भावानुवादः—जैसे घट के साथ अस्तित्व धर्म का सही रूप से सम्बन्ध होता है । उसी तरह अन्य नास्तित्वादि धर्मों का भी घट से सम्बन्ध है । तब सम्बन्ध की दृष्टि से भी अस्तित्व तथा इतर गुण में भेद नहीं है, प्रत्युत अभेदवृत्ति है ।

अस्तित्व धर्मो नियतो विभातो, यथा घटस्योपकृतिं करोति ।
परेगुणाश्चापि तथैव कुर्युरभेदवृत्तिर्ननु साधितैव ॥५३॥

अन्वयः—विभातो नियतः अस्तित्व धर्मः यथा घटस्य उपकृतिम् करोति । परे गुणाः च अपि तथाएव कुर्युः (इति) । ननु अभेदवृत्तिः साधिता एव ।

भावानुवादः—जैसे वृक्षद्वय नियत अस्तित्व धर्म घट का उपकार करता है । वैसे ही अन्य गुण भी उसका उपकार करते हैं । इसलिये उपकार की दृष्टि से अस्तित्व तथा अन्यगुणों में अभेद ही निरूपित होता है ।

एकोनविंश सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

यत्रैव देशे च घटस्य धर्मोऽस्तित्वं विभातं प्रतिभाति लोके ।

परेऽपि तत्रैव विभान्ति नित्या, अभेदवृत्तिर्गुणिदेशतोऽपि ॥५४॥

अन्वयः—लोके यत्र एव घटस्य धर्मः विभातम् अस्तित्वं प्रतिभाति । तत्र एव परे अपि गुणाः नित्यम् विभान्ति । (अतः) गुणिदेशतः अपि अभेदवृत्तिः (साध्या) ।

भावानुवादः—लोक में सुस्पष्ट परिलक्षित घट का अस्तित्व धर्म जिस देश में रहता है । वहीँ पर घट के अन्य धर्म भी नियत रूप से नित्य रहते हैं । तब घट रूप गुणी के देश की दृष्टि से अस्तित्व तथा अन्य धर्मों में अभेद वृत्ति ही सिद्ध होती है ।

अस्तित्वधर्मेण यथा घटस्य, संसर्गयोगोऽस्ति तथा परैश्च ।

न दृश्यते तेषु च कोपि भेदः, संसर्गतोऽभेदविधिविधेयः ॥५५॥

अन्वयः—यथा अस्तित्व धर्मेण घटस्य संसर्गयोगः अस्ति । तदा परैः च (अस्ति) । तेषु च कः अपि भेदः न दृश्यते (अतः) संसर्गतः अभेदविधि विधेयः ।

भावानुवादः—जैसे अस्तित्व धर्म से घट का संसर्ग है । वैसे ही अन्य धर्मों से भी है । उनमें परस्पर कोई भेद दिखाई नहीं देता है । अतः संसर्गदृष्टि से भी उनमें अभेद की ही सिद्धि होती है ।

संसर्गसम्बन्धभेदविचारः—

संसर्गयोगे च विभेदवृत्तेः, प्रधानताऽभेदविधौ तथा न ।

सम्बन्धनेऽस्मात् विपरीततैव, पृथक् निदेशश्च कृतो विभाति ॥५६॥

अन्वयः—संसर्गयोगे च विभेदवृत्तेः प्रधानता । अभेदवृत्तौ तथा न । (अप्रधानता) सम्बन्धने अस्मात् विपरीतता एव । (अतः) पृथक् निदेशः च कृतः विभाति ।

भावानुवादः—संसर्ग में भेद की प्रधानता होती है और अभेद की अप्रधानता होती है । सम्बन्ध में इसके विपरीत है । अर्थात् अभेद की प्रधानता होती है और अभेद की अप्रधानता होती है यही दोनों में अन्तर है । इसलिए दोनों का

पृथक् निर्देश किया गया है ।

अस्तित्वधर्मस्य यथा प्रकाशः, शब्देन संजायत एवमत्र ।

विभिन्नधर्मप्रतिपादनं च, तेनैव ससिद्धिरभेदवृत्तेः ॥५७॥

भाव्यः—यथा शब्देन अस्तित्वधर्मस्य प्रकाशः संजायते । एवम् अत्र विभिन्नधर्म-
प्रतिपादनं च (तेनैव) संजायते । (अतः) अभेदवृत्तेः ससिद्धिः (जायते) ।

भावानुवादः—जैसे “है” शब्द से अस्तित्वधर्म का प्रतिपादक प्रकाश होता है ।
वैसे ही उसी से विभिन्न धर्मों का भी प्रतिपादन होता है । इसलिए “है”
शब्द के द्वारा भी उन सभी धर्मों में अभेद की सिद्धि होती है । अस्तित्व की
तरह प्रत्येक धर्म की लेकर सकलादेश का संयोजन किया जा सकता है ।

घटश्च स्यादस्ति, कथंचनापि, नास्त्येव कुम्भश्च द्वितीयभेदः ।

स्यादस्ति कुम्भः पुनरेव नास्ति, वक्तव्यहीनश्च घटः कथञ्चित् ॥५८॥

भाव्यः—घटः च स्यात् अस्ति । (प्रथमः) कुम्भः च कथंचनापि नास्त्येव । इति
द्वितीयभेदः कुम्भः स्यादस्ति पुनरेव नास्ति । (तृतीयः) । घटः कथञ्चित् वक्त-
व्यहीनः च अस्ति । (चतुर्थभेदः) ।

भावानुवादः—घट के अस्तित्व धर्म की लेकर सप्तभंगी निम्न प्रकार से है ।
१. कथञ्चित् घट है । २. कथञ्चित् घट नहीं है । ३. कथञ्चित् घट है और
नहीं है । ४. कथञ्चित् घट अवक्तव्य है । प्रथम भंग विधि कल्पना के आधार
पर है । दूसरे में निषेध की कल्पना है । तीसरे में विधিনিषेध दोनों का
प्रयोग प्रतिपादन है । चौथे में विधि निषेध का युगपद प्रतिपादन होने से वा-
क्य की शक्ति के बाहर होने से अवक्तव्य कहा है ।

अपि नस्त्येवं घटो न वाच्यः, स्यान्नास्ति कुम्भो नहि वाच्यम्पः ।

स्यादस्ति कुम्भश्च तथैव नास्ति स्यान्नैव वाच्यश्च भवन्ति भेदाः ॥५९॥

भाव्यः—घट कथञ्चित् अस्ति एव न वाच्यः (पक्षः) । कुम्भः स्यात् नास्ति नहि
वाच्यः (च) पक्षः । कुम्भः स्यादस्ति तथैव नास्ति स्यात् नैव वाच्यः च इति
प्रकारः (भवन्ति) ।

भावानुवादः—५. कथंचित् घट है और अवक्तव्य है । कथंचित् घट नहीं है और अवक्तव्य है । ७. कथंचित् घट है, नहीं है और क्रमिक अवक्तव्य है । पंचम में प्रथम चतुर्थ का संयोग है । षष्ठ में द्वितीय चतुर्थ का योग है । सप्तम में तृतीय चतुर्थ का संयोग है ।

प्रत्येक भंगो व्यवसायपूर्वः, सन्देहवार्तात्र न शङ्कनीया ।

स्यादेव शब्दस्य च योगवृत्तौ, विकल्पनायामपि नार्थहानिः ॥६०॥

अन्वयः—(अत्र) प्रत्येक भंगः व्यवसायपूर्वः (अस्ति) । अत्र सन्देह-वार्ता न शङ्कनीया । स्यादेव शब्दस्य च योगवृत्तौ (इदं भवति) विकल्पनायाम् अपि अर्थहानिः न ।

भावानुवादः—यहां प्रत्येक भंग निश्चयात्मक ही है । अनिश्चयात्मक तथा संदेहात्मक नहीं है । इसके लिए कई बार ही (एव) तथा स्यात् शब्द का भी प्रयोग किया जाता है; जो या अनिश्चय का समर्थक नहीं है । यदि यहां पर उन शब्दों का प्रयोग न भी किया जाय तो भी संदर्भ से जान लेना चाहिये । फिर भी अर्थ की हानि नहीं होती ।

सापेक्षवादे न विरोधभावः, दृष्टेर्विभेदेन च भेदसिद्धिः—

उभाश्रयं वस्तु जगत्प्रसिद्धम्, न वर्तते तेन च कोऽपिभेदः ॥६१॥

अन्वयः—सापेक्षवादे विरोधभावः न । दृष्टेः विभेदेन च भेदसिद्धिः अस्ति । जगत् प्रसिद्धम् उभाश्रयं वस्तु । तेन चकः अपि भेदः न वर्तते ।

भावानुवादः—सापेक्षवाद में वस्तु के धर्मों में परस्पर विरोध नहीं होता है । वहाँ दृष्टि के भेद से अभेद तथा भेद की सिद्धि होती है । नित्यता अनित्यतादि धर्म परस्पर विरोधी अवश्य हैं, यह सत्य है, किन्तु उनका विरोध अपनी दृष्टि से है, वस्तु दृष्टि से नहीं है । वस्तु दोनों को आश्रय देती है । इसलिए उनमें कोई भेद नहीं है ।

द्रव्यस्य दृष्ट्या ननु नित्यमेव, पर्यायदृष्ट्या च तथा न वस्तु ।

प्रतीतिसत्त्वे च विरोधभावः, तदन्यथात्वे तु कथं विरोधः ? ॥६२॥

प्रत्ययः—वस्तु द्रव्यस्य दृष्ट्या ननु नित्यम् एव । पर्यायदृष्ट्या च तथा न ।
(अनित्यम्) प्रतीतिसत्त्वे च विरोधभावः । (भवति) तदन्यथात्वे तु विरोधः
कथम् ?

भावानुवादः—वस्तु द्रव्य की दृष्टि से निश्चयपूर्वक नित्य है । पर्याय की दृष्टि से
अनित्य है । तब उनमें विरोध का कोई प्रश्न ही नहीं उठता है । विरोध की
प्रतीति होने पर ही विरोध होता है । विरोध की प्रतीति के अभाव में भी
विरोध कल्पना उचित नहीं है ।

न चित्रबोधे च विरोधभावः, तथा पदार्थेऽपि विरोधधर्मौ ।
स्यातां न हानिः, ननु चित्रवर्णं सत्तामताऽनेकगुणाश्च वस्त्रे ॥६३॥

प्रत्ययः—(बौद्ध) चित्रबोधे च विरोधभावः न । तथा पदार्थे अपि विरोधधर्मौ
स्याताम् । न हानिः । ननु चित्रवर्णसत्ता मता । वस्त्रे (अपि) अनेक गुणाः च
(वर्तन्ते) !

प्रत्ययः—जैसे बौद्ध मत में भी चित्र ज्ञान में विरोध नहीं माना जाता है । वैसे
ही पदार्थों में भी विरोध धर्म रहे कोई हानि नहीं है । मेचकादि चित्र में
वर्णों की सत्ता नैयायिक भी स्वीकार करते हैं । एक ही वस्त्र में अनेक गुणों
की स्थिति होती है । जैसे संकुचित, विकसित, रक्त, अरक्त, पिहित, अपिहित
इत्यादि । इस प्रकार स्याद्वाद में विरोध कल्पना अज्ञानमूलक ही है ।

नैकान्तदृष्ट्या ननु सत्यमेवम्, स्याद्वादरूपं च तथैव मिथ्या ।
एकान्तदृष्ट्या च यथायथंतत्, वस्तुस्वरूपं प्रतिपत्तुमीष्टम् ॥६४॥

प्रत्ययः—स्याद्वादरूपम् नैकान्तदृष्ट्या ननु एवम् सत्यम् (अस्ति) । एकान्त
दृष्ट्या च मिथ्या (अस्ति) । एवं यथायथंतत् वस्तुस्वरूपम् प्रतिपत्तुमीष्टम् ।

भावानुवादः—स्याद्वाद का रूप भी अनेकास्तदृष्टि से निश्चय ही सत्य है । एका-
न्तवादी दृष्टिकोण मिथ्या है । जिस दृष्टि से जिसका जैसा प्रतिपादन हो,
वैसा स्याद्वाद से किया जा सकता है । इसी प्रकार सभी रूप से वस्तु के
आत्मनिक स्वरूप का ज्ञान किया जा सकता है ।

भावानुवादः—५. कथंचित् घट है और अवक्तव्य है । कथंचित् घट नहीं है और अवक्तव्य है । ७. कथंचित् घट है, नहीं है और क्रमिक अवक्तव्य है । पंचम में प्रथम चतुर्थ का संयोग है । षष्ठ में द्वितीय चतुर्थ का योग है । सप्तम में तृतीय चतुर्थ का संयोग है ।

प्रत्येक भंगो व्यवसायपूर्वः, सन्देहवार्ता न शङ्कनीया ।

स्यादेव शब्दस्य च योगवृत्तौ, विकल्पनायामपि नार्थहानिः ॥६०॥

अन्वयः—(अत्र) प्रत्येक भंगः व्यवसायपूर्वः (अस्ति) । अत्र सन्देह-वार्ता न शङ्कनीया । स्यादेव शब्दस्य च योगवृत्तौ (इदं भवति) विकल्पनायाम् अपि अर्थहानिः न ।

भावानुवादः—यहां प्रत्येक भंग निश्चयात्मक ही है । अनिश्चयात्मक तथा संदेहात्मक नहीं है । इसके लिए कई बार ही (एव) तथा स्यात् शब्द का भी प्रयोग किया जाता है; जो या अनिश्चय का समर्थक नहीं है । यदि यहां पर उन शब्दों का प्रयोग न भी किया जाय तो भी संदर्भ से जान लेना चाहिये । फिर भी अर्थ की हानि नहीं होती ।

सापेक्षवादे न विरोधभावः, दृष्टेर्विभेदेन च भेदसिद्धिः—

रुभाश्रयं वस्तु जगत्प्रसिद्धम्, न वर्तते तेन च कोऽपिभेदः ॥६१॥

अन्वयः—सापेक्षवादे विरोधभावः न । दृष्टेः विभेदेन च भेदसिद्धिः अस्ति । जगत् प्रसिद्धम् उभाश्रयं वस्तु । तेन चकः अपि भेदः न वर्तते ।

भावानुवादः—सापेक्षवाद में वस्तु के धर्मों में परस्पर विरोध नहीं होता है । वहाँ दृष्टि के भेद से अभेद तथा भेद की सिद्धि होती है । नित्यता अनित्यतादि धर्म परस्पर विरोधी अवश्य हैं, यह सत्य है, किन्तु उनका विरोध अपनी दृष्टि से है, वस्तु दृष्टि से नहीं है । वस्तु दोनों को आश्रय देती है । इसलिए उनमें कोई भेद नहीं है ।

द्रव्यस्य दृष्ट्या ननु नित्यमेव, पर्यायदृष्ट्या च तथा न वस्तु ।

प्रतीतिसत्त्वे च विरोधभावः, तदन्यथात्वे तु कथं विरोधः ? ॥६२॥

प्रत्ययः—वस्तु द्रव्यस्य दृष्ट्या ननु नित्यम् एव । पर्यायदृष्ट्या च तथा न ।
(अनित्यम्) प्रतीतिसत्त्वे च विरोधभावः । (भवति) तदन्यथात्वे तु विरोधः
कथम् ?

भावानुवादः—वस्तु द्रव्य की दृष्टि से निश्चयपूर्वक नित्य है । पर्याय की दृष्टि से
अनित्य है । तब उनमें विरोध का कोई प्रश्न ही नहीं उठता है । विरोध की
प्रतीति होने पर ही विरोध होता है । विरोध की प्रतीति के अभाव में भी
विरोध कल्पना उचित नहीं है ।

न चित्रबोधे च विरोधभावः, तथा पदार्थेऽपि विरोधधर्मौ ।
स्यातां न हानिः, ननु चित्रवर्णं सत्तामताऽनेकगुणाश्च वस्त्रे ॥६३॥

प्रत्ययः—(बौद्ध) चित्रबोधे च विरोधभावः न । तथा पदार्थे अपि विरोधधर्मौ
स्याताम् । न हानिः । ननु चित्रवर्णसत्ता मता । वस्त्रे (अपि) अनेक गुणाः च
(वर्तन्ते) !

प्रत्ययः—जैसे बौद्ध मत में भी चित्र ज्ञान में विरोध नहीं माना जाता है । वैसे
ही पदार्थों में भी विरोध धर्म रहे कोई हानि नहीं है । मेचकादि चित्र में
वर्णों की सत्ता नैयायिक भी स्वीकार करते हैं । एक ही वस्त्र में अनेक गुणों
की स्थिति होती है । जैसे संकुचित, विकसित, रक्त, अरक्त, पिहित, अपिहित
इत्यादि । इस प्रकार स्याद्वाद में विरोध कल्पना अज्ञानमूलक ही है ।

नैकान्तदृष्ट्या ननु सत्यमेवम्, स्याद्वादरूपं च तथैव मिथ्या ।
एकान्तदृष्ट्या च यथायथंतत्, वस्तुस्वरूपं प्रतिपत्तुमीष्टम् ॥६४॥

प्रत्ययः—स्याद्वादरूपम् नैकान्तदृष्ट्या ननु एवम् सत्यम् (अस्ति) । एकान्त
दृष्ट्या च मिथ्या (अस्ति) । एवं यथायथंतत् वस्तुस्वरूपम् प्रतिपत्तुमीष्टम् ।

भावानुवादः—स्याद्वाद का रूप भी अनेकान्तदृष्टि से निश्चय ही सत्य है । एका-
न्तवादी दृष्टिकोण मिथ्या है । जिस दृष्टि से जिसका जैसा प्रतिपादन हो,
वैसा स्याद्वाद से किया जा सकता है । इसी प्रकार सही रूप से वस्तु के
वास्तविक स्वरूप का ज्ञान किया जा सकता है ।

एकं च धर्मपरिगृह्य मूलात्, विधेनिषेधस्य च पक्षसिद्धिः ।
भंगद्वयं मुख्यतमं विबोध्यम्, शेषाश्च भंगास्तु विवक्षयैव ॥६५॥

अन्वयः—मूलात् एकं च धर्म परिगृह्य विधेः निषेधस्य च पक्षसिद्धिः (कार्या) ।
अत्र भंगद्वयं मुख्यतमं विबोध्यम् । शेषाः च विवक्षया एव ।

भावानुवादः—मूलरूप से किसी एक धर्म को स्वीकार कर विधि तथा निषेध पक्ष की सिद्धि होती है । प्रथम दो भंगों को मुख्यतम माना जाता है । शेष भंग तो विवक्षा से ही सम्पन्न होते हैं, जिनका निर्देश भगवती सूत्र में मिलता है ।

न तत्त्वदृष्ट्याऽस्ति च कोपि भेदः, स्याद्वाद संकेवलबोधमध्ये ।
प्रत्यक्षतो वेत्ति च केवली तत्, स्याद्वादबोधी च परोक्षतश्च ॥६६॥

अन्वयः—स्याद्वाद संकेवल बोधमध्ये तत्त्वदृष्ट्या च कः अपि भेदः न अस्ति ।
(यत्) केवली प्रत्यक्षतः वेत्ति । तत् स्याद्वादबोधी च परोक्षतः च वेत्ति ।

भावानुवादः—स्याद्वाद और केवलज्ञान में तत्त्वज्ञान की दृष्टि से कोई भेद नहीं है । केवली वस्तु को जिस रूप से जानता है । स्याद्वाद भी उसे उसी रूप से जानता है । अन्तर यह है कि केवली जिस तत्त्व को साक्षात् प्रत्यक्ष ज्ञान से जानता है । छद्मस्थ स्याद्वादी उसे परोक्षरूप श्रुतज्ञान के आधार पर जानता है । भावार्थ यह है परिपूर्ण श्रुतसम्पन्न स्याद्वादी एवं केवली में तत्त्वज्ञान की दृष्टि से अपेक्षा से भेद नहीं कहा जा सकता । हां इतना अन्तर अवश्य है । परिपूर्ण श्रुतसम्पन्न स्याद्वादी वस्तुस्वरूप को श्रुत और स्याद्वाद के माध्यम से जानता है, और केवली पवित्रात्मप्रदेशों से, केवलालोक से साक्षात् जानते और देखते हैं । उसमें श्रुत की अपेक्षा नहीं होती । हां अन्य को ज्ञान कराते समय श्रुत का उपयोग लेते हैं । इति नानेशाचार्याः गुरुचरणाः ।

कूटस्थनित्यं न च केवलं तत्, ज्ञानं मतं जैनविशालदृष्टा—
वत्रापि कालेन च वस्तुतुल्यम्, संजायते संपरिवर्तनं च ॥६७॥

अन्वयः—जैनविशाल दृष्टी तत् केवलज्ञानं कूटस्थनित्यं च नमतम् । अत्र अपि कालेन च वस्तुतुल्यम् संपरिवर्तनं च जायते ।

श्रुतोपयोगस्य परश्च भेदो, नयो निदेशो विकलाभिधानः ।

[५२१]

भावानुवादः—मर्यादा से अनेकान्त वस्तु के निश्चयात्मक सिद्धि में दो विधियों के होने के कारण एक का कथन वस्तु के सभी घर्मों का ग्रहण करता है। जो सकलादेश है। विकलादेश घर्म के एक देश तक ही सीमित है। स्याद्वाद और नय का भिन्न-भिन्न मार्ग से निरूपण किया गया है।

दृष्टिद्वयं वस्तुनिरूपणस्य, द्रव्यार्थिकी सा प्रथमा निदिष्टा ।
पर्यायरूपा च परा प्रयुक्ता, शेषातु शाखा कथिताऽनयोश्च ॥७१॥

अन्वयः—वस्तुनिरूपणस्य दृष्टिद्वयम् (अस्ति) सा प्रथमा द्रव्यार्थिकी निदिष्टा ।
परा च पर्यायरूपा प्रयुक्ता । शेषातुशाखा च अनयोः कथिता ।

भावानुवादः—वस्तुनिरूपणा की दो दृष्टियाँ हैं। प्रथम द्रव्यार्थिक, दूसरी पर्याया-
र्थिक। प्रथम में सामान्यतया अभेदमूलक समस्त दृष्टियों का तथा द्वितीय में
विशेषतया भेदमूलक सभी दृष्टियों का समावेश हो जाता है। शेष दृष्टियाँ
इन्हीं दोनों की (द्रव्य तथा पर्याय) शाखा प्रशाखाये हैं।

भेदांश्च षट्केऽपि च मेनिरेषै, पंचैव केचिन्नयमार्गणस्य ।
परे च सप्तैव प्रसिद्धिहेतोः, प्ररूपणं चास्य मतस्य मान्यम् ॥७२॥

अन्वयः—केअपिचै नयस्य षट् भेदान् च मेनिरे । केचित् नयमार्गणस्य पञ्च एव
भेदान् । परे च सप्त एव (मेनिरे) । इति प्रसिद्धिहेतोः अस्य (सप्त वादस्य)
प्ररूपण मान्यम् ।

भावानुवादः—कोई आचार्य नय के छह भेद मानते हैं। वे नैगम को अलग नहीं
मानते हैं। कोई उसके सात भेद मानते हैं। अधिक प्रसिद्धि के कारण सात
नयों में से दो का ही यहाँ प्ररूपण किया जा रहा है।

भेदस्य चाभेदगुणस्य गौणप्रधान भावेन गृहीतिरेषा ।
स्यान्नैगमोऽत्रास्ति सुखी च जीवः, ग्राह्यं विवक्षाद्वयमेवमत्र ॥७३॥

अन्वयः—भेदस्य अभेदस्य च गुणस्य गौणप्रधानभावेन एषा गृहीतिः नैगमः
स्यात् । अत्र सुखी च जीवः अस्ति । एवम् अत्र विवक्षाद्वयम् अस्ति ।

भावानुवादः—विवक्षा के अनुसार भेद को गौण तथा अभेद को प्रधान । अभेद

को गौण, तथा भेद को प्रधान भाव से ग्रहण करना नैगम नय है । उदाहरण जीव सुखी है । इसमें जीव गुणी है सुख गुण है । जीव और सुख की प्रधानता अप्रधानता होती रहती है । यहाँ दोनों विवक्षाओं का ग्रहण होता है ।

दृष्टिश्च सामान्यमयी यदैषा स्यात्संग्रहो नैव विशेषगाही ।
विशेषमर्थं च दधाति, तस्मात् नयश्च योऽस्ति व्यवहाररूपः ॥७४॥

अन्वयः—यदा एषा सामान्यमयी दृष्टिः तदा संग्रहः स्यात् । स विशेषगाही न एव यः विशेषम् अर्थम् च दधाति । तस्मात् (स) व्यवहारः रूपः नयः अस्ति ।

भावानुवादः—जब सामान्य की ओर दृष्टि होती है, विशेष का ग्रहण नहीं होता है । तब संग्रहनय होता है । अर्थात् सामान्य या अभेद को ग्रहण करने वाली दृष्टि संग्रह नय है । और जो संग्रह नय द्वारा संग्रहीत अर्थ का विधिपूर्वक अवहरण निश्चय करती है । वह दृष्टि व्यवहारनय की है । यहाँ विशेष का ही बोध होता है ।

भूतं भविष्यत्परिहाय सर्वमुपेक्षया च श्रयते भवन्तम् ।
प्रयोजनाभावविशेषतश्च, नयोऽस्ति लोके त्वृजुसूत्रमेतत् ॥७५॥

अन्वयः—लोके (यत्) सर्वम् भूतम् भविष्यत् परिहाय उपेक्षया भवन्तम् च श्रयते ।
प्रयोजनाभावविशेषतः च एतत् तु ऋजुसूत्रम् नयः अस्ति ।

भावानुवादः—लोक में जो भूत और भविष्यत् को छोड़कर केवल वर्तमान काल का आश्रय लेता है । और कालों को विशेष प्रयोजन न होने के कारण वहाँ उपेक्षा भाव रखता है । वह ऋजुसूत्र नय कहलाता है ।

कालस्य लिङस्य च कारकस्य, भेदेन संह्यादिमयस्य भेदा—
द्वयस्य, शब्दस्य विवृत्तिशास्त्रे, जैनागमे शब्दनयोऽस्ति दिष्टः ॥७६॥

अन्वयः—जैनागमे, शब्दस्य विवृत्तिशास्त्रे शब्दनयः कालस्य लिङस्य कारकस्य तत्त्यादि मयस्य च भेदेन अर्थस्य भेदात् दिष्टः अस्ति ।

भावानुवादः—जैनागम में शब्द के विवरणात्मकशास्त्र में काल, लिङ कारक

और संख्या के भेद से अर्थ में भेद के कारण शब्दनय होता है । विविध संयोगों के आधार पर विविध शब्दों के अर्थ भेद की अनेक परम्पराएं प्रचलित हैं । वे सभी शब्दनय के अन्तर्गत आती हैं । शब्दशास्त्र के विकास के मूल में यही नय रहा है ।

व्युत्पत्ति भेदेन सदार्थभेदः, पर्याय शब्दे समरूढनामा ।

व्युत्पत्तिसिद्धार्थसुसंगतौ स, चैवं विभूतोऽपि नयोऽस्ति मान्यः ॥७७॥

अन्वयः—पर्यायशब्दे व्युत्पत्तिभेदेन सदा अर्थभेदः समरूढ (समभिरूढनामा) (नयः अस्ति) । व्युत्पत्तिसिद्धार्थसुसंगतौ च एव विभूतः (एवं भूतः) नयः अपि मान्यः अस्ति ।

भावानुवादः—पर्यायवाची शब्दों में व्युत्पत्ति भेद के आधार पर अर्थभेद मानना समभिरूढ नय है । प्रत्येक शब्द अपनी-अपनी व्युत्पत्ति के अनुसार विभिन्नार्थ का प्रतिपादक होता है । व्युत्पत्तिसिद्ध अर्थ के होने पर ही उस शब्द का प्रयोग एवं भूतनय मानना चाहिये । जैसे हन्द्रासन पर विराजमान ही इन्द्र कहा जा सकता है ।

अर्थप्रधानाश्च चतुर्नयास्ते, शब्दप्रधानाश्च त्रयोऽवशिष्टाः ।

दृष्ट्या तु सामान्य विशेषयोश्च, भेदेऽपि नो वास्तविकोऽस्ति भेदः ॥७८॥

अन्वयः—(तेपूर्वे) चतुर्नयाः अर्थप्रधानाः च (सन्ति) । अवशिष्टा त्रयः च शब्द-प्रधानाः (सन्ति) । सामान्य विशेषयोः दृष्ट्या तु भेदे अपि वास्तविकः भेदः नो अस्ति ।

भावानुवादः—अर्थ की प्रधानता को ध्यान में रखते हुए प्रथम चार नयों को अर्थनय कहा गया है । शब्द प्रधान्य की दृष्टि से शेषनय शब्दनय है । सामान्य विशेष की दृष्टि से इनमें भेद होने पर भी वहा भेद एकान्तिक नहीं है ।

अन्तेऽनुष्टुप्वृत्तम्—

अनेकान्तात्मकस्यैव, स्वाद्वादोऽयम्य देशकः ।

शुद्धं समन्वयं पूर्णम्, मुमेरजिष्यगपते ॥७९॥

प्रत्ययः—स्याद्वादः अनेकान्तात्मकस्य एव अर्थस्य देशकः (अस्ति) । अयम्पूर्णं समन्वयं कुर्वन् सुमेरुशिखरायते ।

शिवानुवादः—स्याद्वादः अनेकान्तात्मक अर्थ का ही बोधक है । यह कथन में पूर्ण समन्वय करता हुआ सुमेरु शिखर के समान सब सिद्धान्तों में उन्नत सिद्धान्त है ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीमज्जवाहयशोविजयाभिधाने,

नानेशसच्चरणयोः शरणावधाने ।

श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे,

एकोनविंशसरणेऽभूतवाक्कथंचित् ॥८०॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

एकोनविंशः सर्गः समाप्तः ।

अथ विशः सर्गः—

निर्वाणसर्गः—

दीक्षां गृहीत्वा मुनिधर्ममाप्य, दिदेव तिग्मांशुरिव प्रदीप्तः ।
सदार्थदेशस्य विभिन्नभागे, निरासयामास तमो जनेभ्यः ॥१॥

अन्वयः—दीक्षां गृहीत्वा, मुनिधर्मम् आप्य, प्रदीप्तः तिग्मांशुः इव च दिदेव । सदा
आर्यदेशस्य विभिन्नभागे जनेभ्यः तमः निरासयामास ।

भावानुवादः—चरितनायक पूज्य जवाहराचार्य ने दीक्षा ग्रहण के द्वारा मुनिधर्म
को प्राप्त कर भारतवर्ष के विभिन्न भागों में जन-जन में संव्याप्त अज्ञान
अन्धकार का विनाश किया ।

स्थलीविभागस्य समस्तभूमि, मसिचतासी मधुरोपदेशैः ।
रजोभिकीर्णं मरुमेव चक्रे सुनन्दनं दानदयाभिषिक्तम् ॥२॥

अन्वयः—असी स्थलीविभागस्य समस्तभूमिम् मधुरोपदेशैः असिचित (रजोभिकी-
र्णम् मरुम् एव दानदयाभिषिक्तं सुनन्दनं चक्रे ।

भावानुवादः—उन्होंने स्थली विभाग की समस्त भूमि को मधुरोपदेश से सिंचित
किया । धूलि धूमरित मरुप्रदेश को दया दान से सिंचित कर वहां के निवा-
सियों को दयादान की दिव्य भावनाओं से अभिसिंचित किया ।

राजाप्रजारंकविभूतिमन्तो, रताः विरक्ताः विवृषा वृषाश्च ।
वैजानिकाः पूज्यवरप्रभावेः, प्रभावितास्ते च तपःप्रसूतैः ॥३॥

अन्वयः—राजाप्रजारंकविभूतिमन्तः रताः, विरक्ताः विवृषाः वृषाः वैजा-
निकाः ते च तपःप्रसूतैः पूज्यवरप्रभावेः प्रभाविताः (जाताः) ।

भावानुवादः—राजा, प्रजा, रंक, घनी, रक्त, विरक्त, देवनृत्य विद्वान् और वैजा-

निःसर्गो वर्गों के मानव पूज्यवर के तपोजन्यप्रभाव से अत्यधिक प्रभावित
हूँ ।

सत्सम्प्रदायस्य विशेषरूढेः, आचार्यं रूपेऽपि नतः समन्तात् ।

बहार विश्वस्य हितं प्रभूतम्, समन्वयी शासनसूत्रधारः ॥४॥

अन्वयः—समन्वयी शासनसूत्रधारः पूज्यश्रीजवाहरः विशेषरूढेः सत्सम्प्रदायस्य
आचार्यरूपेऽपि समन्तात् नतः विश्वस्य प्रभूतम् हितम् चकार ।

भावानुवादः—समन्वयवादी शासनसूत्रधार आचार्य श्री जवाहर विशेष प्रसिद्ध
सत्सम्प्रदाय के एक आचार्य पद पर विराजमान होकर भी सर्वत्र सभी ओर से
समादर प्राप्त कर संसार का विज्ञेय बल्यारण किया ।

आचार्यवर्यस्य निदेशजातमपूरयत् साधु सनप्रभावः ।

सर्वाधिकारे नियतो गणेशिलालो युवाचार्यपदेऽस्थितोऽसी ॥५॥

अन्वयः—युवाचार्यपदेऽस्थितः साधु सनप्र भावैः सर्वाधिकारे नियतः असी
श्रीगणेशिलालः आचार्यवर्यस्य निदेशजातम् अपूरयत् ।

भावानुवादः—युवाचार्य पद पर संस्थित साधुता के समस्त भावों से सर्वाधिकार
नियत मुनि श्री श्री गणेशिलाल जी म. सा. ने आचार्यवर्य के समस्त निर्देशों
को परिपूरित किया ।

अनेन देवालयमन्दिरेषु, चिरात्प्रवृत्तोऽपि बलिर्नरोधि ।

प्राचारि लोके निजदेशनाभिः, बनेषु सर्वेष्वभयप्रदानम् ॥६॥

अन्वयः—अनेन देवालय मन्दिरेषु चिरात् प्रवृत्तः अपि बलिः नरोधि । लोके
निजदेशनाभिः बनेषु बनेषु अभयप्रदानम् इति प्राचारि ।

भावानुवादः—देवालय मन्दिरों में अनादिनाम से प्रवृत्त बलि को नष्ट करने का
प्राचार्यप्रवर ने प्रदान किया । तथा अपने बान्धवों से सभी दुर्गों में भक्त
अभय दान का जन-जन में प्रचार किया ।

महर्घरत्नानि च साधवस्ते, परोपकारं सततं चरन्तः ।

नीतेश्च धर्मस्य च शिक्षकास्ते, लोकोत्तरस्यैव पथः प्रकाशाः ॥७॥

अन्वयः—ते च साधवः महर्घरत्नानि च सततं परोपकारं चरन्तः नीतेः धर्मस्य च शिक्षकाः आसन् । लोकोत्तरस्य एव पथः प्रकाशा अजायन्त ।

भावानुवादः—वे साधुरत्न थे । लगातार परोपकार निरत थे । नीति तथा धर्म के शिक्षक थे । वे लोकोत्तर मार्ग के ही प्रधान प्रकाशक थे ।

विश्वस्य निर्हेतुकबन्धवस्ते, मनुष्यताबीजनिवापकाराः ।

परोषहाभ्यासनधीरवीराः जगद्धनेभ्योविरताः बभूवुः ॥८॥

अन्वयः—मनुष्यताबीजनिवापकाराः विश्वस्य निर्हेतुकबन्धवः परोषहाभ्यासनधीरवीराः ते जगद् घनेभ्यः विरताः बभूवुः ।

भावानुवादः—मानवधर्म के बीज बोने वाले, संसार के निष्कारणबन्धु, सदापरी-
षहन में धीर वीर, महामुनि संसार के वैभव से सदा निस्पृह थे ।

तेषां कृतानामुपकारकाणाम्, कृतज्ञताज्ञापनमेव बोध्यम् ।

प्रकाशनं हादिकभक्तिभावस्यैव विशेषः प्रतिदानरूपम् ॥९॥

अन्वयः—तेषाम् आचार्याणाम् कृतानाम् उपकारकाणाम् विशेषः प्रतिदानरूपम्
हादिकभक्तिभावस्य प्रकाशनम् कृतज्ञताज्ञापनम् एव बोध्यम् ।

भावानुवादः—उन आचार्य भगवान् के द्वारा कृत उपकारों के बदले में हादिक
भक्ति भाव से प्रकाशन को ही कृतज्ञता जानना चाहिये । वे समाज का भला
करते हैं समाज को चाहिये कि वह भी उनके प्रति अपनी सेवाभक्ति भावना
को प्रदर्शित करे ।

पूर्णानि वर्णानि च दीक्षितस्य, आचार्यवर्यस्य महोदयस्य ।

महाव्रताराधनतत्परस्य, दयान्वितस्यार्घशतोपुतानि ॥१०॥

अन्वयः—महाव्रताराधनतत्परस्य दयान्वितस्य आचार्यवर्यस्य महोदयस्य च दीक्षा

नितस्य अर्धशतीयुतानि वर्षाणि पूर्णानि जातानि ।

भावानुवादः—महाकृताराधन में तत्पर दयान्वित, आचार्यवर्य, महोदय के दीक्षा ग्रहण के ५० वर्ष पूरे हो गये ।

दीक्षाजयःतीजयिनी जनानामुद्बोधिनी स्वर्णमयी विशिष्टा ।
संयोजिताऽनुदखिलैः कृतज्ञैः, विशिष्टरूपेण कृतज्ञतार्थम् ॥११॥

अन्वयः—विशिष्टरूपेण कृतज्ञतार्थम् जनानाम् उद्बोधिनी, स्वर्णमयी, जयिनी, विशिष्टा दीक्षाजयस्ती. अखिलैः कृतज्ञैः संयोजिता अभवत् ।

भावानुवादः—कृतज्ञभक्तों द्वारा विशेष रूप से कृतज्ञता प्रकट करने के लिए मनुष्यों को उद्बोधन देने वाली, विजयशील विशिष्ट दीक्षास्वर्णजयस्ती की आयोजना की गई ।

मरुस्थली मालवभेदपाटाः, मध्यप्रदेशो ननु गुर्जरोऽपि ।
तथा महाराष्ट्रविभिन्नदेशाः, भावाञ्जलिं ते विदधुर्विनीतम् ॥१२॥

अन्वयः—ते मरुस्थलीमालवभेदपाटाः मध्यप्रदेशः ननु गुर्जरः अपि तथा महाराष्ट्र-विभिन्नदेशाः विनीतं भावाञ्जलिम् विदधुः ।

भावानुवादः—उस महोत्सव में मारवाड़, मालवा, मेवाड़, मध्यप्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र आदि विभिन्न देशों ने अपनी-अपनी विनीत भावाञ्जलियाँ प्रस्तुत की ।

महोत्सवे बोधविधानदक्षाः सम्भाविताः पूज्यवराः महान्तः ।
भक्तेर्विशेषैर्ननु पारिताभूत्, प्रस्तावनाऽशेषजनानुरुद्धा ॥१३॥

अन्वयः—तस्मिन् महोत्सवे बोधविधानदक्षाः, महान्तः पूज्यवराः सम्भाविताः । भक्तैः विशेषैः अशेषजनानुरुद्धा प्रस्तावना पारिताऽभूत् ।

भावानुवादः—उस महोत्सव में मान और महत्वपूर्ण महान् पूज्य वरगणों की समादर किया गया । भक्ति की विशेषता से सभी जनों के अशेष

समर्थन से प्रस्ताव भी पारित हुआ ।

पूज्यश्रियः पद्मपदोरशक्तेः, पीडाविशेषः पुनरेव जातः ।

वृद्धत्वयोगान्ननुकर्मभोगात्, प्रचक्रमे दक्षिणपक्षघातः ॥१४॥

अन्वयः—पूज्यश्रियः अशक्तेः पद्मपदोः पुनरेव पीडाविशेषः जातः । वृद्धत्वयोगात् ननु कर्मभोगात् दक्षिणपक्षघातः प्रचक्रमे ।

भावानुवादः—पूज्यश्री के अशक्ति के कारण पैरों में पुनः पीड़ा उत्पन्न हुई । वृद्धावस्था के कारण कर्मयोग से शरीर के दक्षिण भाग में लकवा का प्रकोप हुआ ।

जातस्य मृत्युर्भवतीह सत्यम्, संसारचक्र भ्रमदस्ति नित्यम् ।

शरीरहानावपि चात्मभावसमाधिरास्तां निजभावनेयम् ॥१५॥

अन्वयः—इह जातस्य मृत्युः भवति इति सत्यम् (अस्ति) । इदम् संसारचक्रम् नित्यम् भ्रमद् अस्ति । शरीरहानौ अपि च आत्मसमाधिः आस्ताम् । इयम् निजभावना । (अस्ति) ।

भावानुवादः—संसार में जो उत्पन्न हुआ है । उसकी मृत्यु भी अवश्य ही होती है । यह नित्य है । यह संसार चक्र सदा घूमता रहता है । शरीर की हानि होने पर भी आत्मभावना की समाधि रहनी चाहिये । यही निजभावना है ।

ससर्गहान्या जडचेतनस्य, दुःखे समाप्ते सुखवर्धनेन ।

स्वात्मस्वरूपस्य भवेत्प्रबोधः, आचार्यवर्यस्य विचारसारः ॥१६॥

अन्वयः—संसर्गहान्या जडचेतनस्य दुःखे समाप्ते (सति) सुखवर्धनेन स्वात्मस्वरूपस्य प्रबोधः भवेत् । इति आचार्यवर्यस्य विचारसारः । (अस्ति) ।

भावानुवादः—संसर्ग के त्याग से जडचेतन सम्बन्धी दुःख के समाप्त होने पर आत्मसुख के बढ़ने के कारण अपने आत्मस्वरूप का प्रबोध होता है । यह आचार्यवर्य के विचारों का निष्कर्ष है ।

विलोक्य साध्यस्य च सिद्धिमेवमदूरा आज्ञापरिपालनाय ।

क्षमापयामास च सर्वजीवान्, कदा च किं स्यान्नहि कोपि वेत्ति ? ॥१७॥

श्रुत्वयः—सः साध्यसिद्धिम् अदूरे एव विलोक्य आज्ञापरिपालनाय सर्वजीवान् च क्षमापयामास । कदाच किं स्यात् कोपि नहि वेत्ति ।

भावानुवादः—उन्होंने साध्य की सिद्धि समीप जानकर भगवान् की आज्ञा पालने के लिए सभी जीवों से क्षमायाचना की; क्योंकि कब क्या हो जाये यह कोई नहीं जानता है ।

अस्वस्थभावस्य च वृत्तमेतत्, विद्युत्प्रवाहेण सृतं जगत्याम् ।

चिकित्स्यमानोऽपि च रोगराशिः, शशाम नोऽजायत सन्निराशा ॥१८॥

श्रुत्वयः—अस्वस्थभावस्य च एतत् वृत्तम् जगत्याम् विद्युत्प्रवाहेण सृतम् । रोग-राशिः चिकित्स्यमानः अपि नोऽशाम । ततः सन्निराशा अजायत ।

भावानुवादः—अस्वास्थ्य भाव का समाचार संसार में विजली की धारा के समान फैल गया । रोग की चिकित्सा करने पर भी वह शान्त नहीं हुआ । तब नैरु-ज्य के विषय में जन सामान्य में निराशा व्याप्त हो गई ।

आचार्यवर्यस्य निदेशनेन, संघस्य मध्ये मुनिसम्मतेन ।

प्रकल्पयामास युवा गणेशः, संस्तारकं शास्त्रमतानुसारम् ॥१९॥

श्रुत्वयः—युवाचार्यः गणेशः आचार्यवर्यस्य निवेशनेन नूनम् संघस्य मध्ये मुनिसम्म-तेन शास्त्रमतानुसारम् तस्य संस्तारकम् (संथारा) प्रकल्पयामास ।

भावानुवादः—तत्पश्चात् युवाचार्य श्री गणेशीलाल जो म. सा. ने आचार्यवर्य के निर्देश से संघ तथा साधुओं के परामर्श से शास्त्रानुसार संथारा करा दिया ।

दिव्या च शान्तिमुखमण्डलेषु, नवेदनाकापि, विशिष्टवर्चः ।

प्रयाणकाले कमनीयमूर्तेरलौकिकं तत्परिदृश्यमासीत् ॥२०॥

श्रुत्वयः—प्रयाणकाले कमनीयमूर्तेः मुखमण्डलेषु दिव्या च शान्तिः (आर्मात्) ।

कादिवेदनान् । विशिष्टवर्चः (अभवत्) । तत् परिदृश्यम् अलौकिकम् आसीत् ।

भावानुवादः—शरीर परित्याग के समय कमनीय मूर्ति आचार्यचरण के मुखमण्डल पर दिव्य शान्ति थी । किसी प्रकार की वेदना नहीं थी । विशिष्टतेज परिलक्षित हो रहा था । वहां सारा दृश्य अलौकिक था ।

दीपान्तरं संपरिदीप्य नूतनम् । प्रकाश्य विश्वस्य पदार्थजातम् ।
निरन्तरं सर्वत एव पूर्णः, प्रभासितुं निर्वृतिमापदीपः ॥२१॥

अन्वयः—दीपः (आचार्यवर्यः) नूतनम् दीपान्तरं संपरिदीप्य विश्वस्य पदार्थजातम् प्रकाश्य निरन्तरं सर्वत एव पूर्णः प्रभासितुम् निर्वृतिम् (मोक्षम्) आप जगाम ।

भावानुवादः—दीपकतुल्य आचार्यवर्य अन्य नवीन दीपक प्रज्ज्वलित कर संसार के पदार्थों को प्रकाशित कर आत्मा को सम्पूर्ण रूप से प्रकाशित करने के लिए महाप्रयाण पथ के पथिक हुए ।

कथा व्यथा का भुवि मानवानाम्, नीहारिका वर्षमिवेण तत्र ।
ररास किं वा प्रससाद शन्यम्, यथायथं सर्वविदो विदन्ति ॥२२॥

अन्वयः—भुवि मानवानाम् कथा व्यथा का । तत्र नीहारिका वर्षमिवेण शून्यम् (आकाशम्) ररासकिं वा प्रससाद इति यथायथं सर्वविदो विदन्ति ।

भावानुवादः—आचार्यवर्य के दिवंगत होने से पृथ्वी के मानवों की तो बात ही क्या ? ओस के व्याज से आकाश ने भी रुदन किया या प्रसन्नता प्रकट की यह तो यथायथं मे सर्वज्ञ ही जानते हैं ।

मनुष्यलोकाधिकतुंगतायाम्, ज्योतिष्कचक्रं परिदृश्यते च ।
तत्रैव सूर्याशशिनोग्रहाश्च, नक्षत्रताराः विपुलाः लसन्ति ॥२४॥

अन्वयः—मनुष्यलोकाधिकतुंगतायाम् ज्योतिष्कचक्रम् परिदृश्यते च । तत्र एव सूर्याशशिनो ग्रहाः विपुलाः नक्षत्रताराः च लसन्ति ।

भावानुवादः—मनुष्यलोक में अधिकाधिक ऊपर ज्योतिष्कचक्र दिखाई पड़ता है ।

वहा पर सूर्य, चन्द्रमा, ग्रहादि विपुल संख्या में नक्षत्र तथा तारे शोभा पाते हैं। इनमे ज्योतिष्क संज्ञकदेव विराजते हैं। इसलिए वह ज्योतिष्कदेव मण्डल कहलाता है।

ऊर्ध्वततोद्वादशदेवलोकाः, ग्रैवेयक स्यन्दनमेव तस्मात् ।
तस्योपरिष्ठात् च विमानपञ्च, कं विद्यतेऽनुत्तरसंज्ञकं च ॥२४॥

अन्वयः—ततः ऊर्ध्वम् द्वादशलोकाः (सन्ति) । ततः उपरिग्रैवेयकनामस्यन्दनम् (अस्ति) । तस्य उपरिष्ठात् अनुत्तरसंज्ञकं विमानपञ्चकं च विद्यते !

भावानुवादः—ज्योतिष्कचक्र से ऊपर बारह देवलोक है। उसके ऊपर नवग्रैवेयक नामक, विमान है। उनसे ऊपर पांच अनुत्तरविमान स्थित हैं।

तस्यैव मध्ये किल विद्यते तत्; सर्वार्थसिद्धं च विमानमेवम् ।
यस्याभिधानं प्रथमं निदिष्टम्; जिज्ञासुभिस्तत्परिचयेमास्ताम् ॥२५॥

अन्वयः—तस्य एव मध्ये एवम् सर्वार्थसिद्धं नामतत् किल विमान विद्यते । यस्य अभिधानम् प्रथमं निदिष्टम् । तत् जिज्ञासुभिः परिचयेम् आस्ताम् ।

भावानुवादः—एही पांच अनुत्तर विमानों में से नियतरूप से इस प्रकार सर्वार्थ-सिद्ध विमान है। मनुष्य लोक से उसकी ऊचाई करोड़ों मील से भी अधिक है। जिसका कथन पूर्व में किया जा चुका है। जिज्ञासुओं को उसके विषय में परिचय अवश्य प्राप्त करना चाहिये। इन पांचों में से अन्तिम विमान सर्वार्थ सिद्ध है।

ज्ञानेन सद्दर्शनस्तथैव, सम्यक्त्वयुक्ताच्च चरित्रतोऽपि ।
सन्मार्गयायी प्रतिबुद्धजीवः, तपस्यया मोक्षपदं प्रयाति ॥२६॥

अन्वयः—सन्मार्गयायी प्रतिबुद्धजीवः ज्ञानेन तथासद्दर्शनतः सम्यक्त्वयुक्तात् च चरित्रतः तपस्या अपि च मोक्षपदम् प्रयाति ।

भावानुवादः—यह निर्विवाद है कि सन्मार्ग पर चलने वाला, प्रतिबुद्धजीव ज्ञान से तथा सद्दर्शन से, सम्यक्त्वयुक्तचरित्र से तथा तपस्या से मोक्ष पद को प्राप्त

करता है ।

आचार्यवर्यस्य महान् विशिष्ट आत्मा प्रतस्थे दिवि दिव्यलोकम् ।
मोक्षस्वरूपस्य सनातनस्य, प्रसंगतो विवृत्तिरत्र बोध्या ॥२७॥

अन्वयः—आचार्यवर्यस्य महान् विशिष्टः आत्मा दिवि दिव्यलोकम् प्रतस्थे ।
(प्रतः) प्रसंगतः अत्र सनातनस्य मोक्षस्वरूपस्य विवृत्तिः बोध्या ।

भावानुवादः—आचार्यवर्य की महान् आत्मा ने दिव्यलोक की ओर प्रयाण किया । अतः प्रसंगत दिव्य देवलोक एवं उससे ऊपर परमसिद्धि सनातन मोक्ष स्वरूप का वर्णन प्रस्तुत किया जा रहा है ।

ज्ञानेन जायेत पदार्थबोधः, श्रद्धा भवेत्तत्र च दर्शनेन ।
कर्मास्त्रिवारो घनमाचरित्रैः, तपोभिरात्मा परिशुद्धिमेति ॥२८॥

अन्वयः—पदार्थबोधः ज्ञानेन जायेत । दर्शनेन च तत्र श्रद्धा भवेत् । चरित्रैः
कर्मास्त्रिवारो घनम् (भवति) । आत्मा तपोभिः परिशुद्धिम् एति ।

भावानुवादः—ज्ञान से पदार्थ जाने जा सकते हैं । दर्शन से उन पर श्रद्धा होती है । सम्यक् चरित्र से कर्मों का आस्त्रव रुकता है और तपों से आत्मा की सम्पूर्ण सिद्धि होती है ।

ज्ञेयाश्च जीवाः सकला अजीवाः, हेयाः सदेवास्त्रवपापवन्धाः ।
तत्त्वान्युपादेयतमानि मोक्षपुण्ये तथा संवरनिर्जरे च ॥२९॥

अन्वयः—जीवाः सकलाः अजीवा च ज्ञेयाः सन्ति । सदा एव आस्त्रवपापवन्धाः
च हेयाः । मोक्षः तथा संवरनिर्जरे च तत्त्वानि उपादेयतमानि सन्ति ।

भावानुवादः—जीव तथा अजीव तत्त्व ज्ञेय हैं । आस्त्रव बन्ध और पाप हेय हैं ।
संवर निर्जरा मोक्ष और पुण्य ये सभी तत्त्व उपादेय हैं । इस जगत् में जो
बुद्ध जानने योग्य होता है उसे ज्ञेय कहते हैं । जो छोटने योग्य होता है; उसे
हेय तथा जो आदर करने लायक होता है उसे उपादेय कहते हैं ।

विचारः तत्त्ववस्तु नित्यः, सीतार्थतत्त्ववस्तुहेयः च ।
 अथ विद्यात्वविवर्तने च अहं च तन्मयः सूर्यमण्डलः ॥२१॥

अर्थः—तत्त्ववस्तु नित्यं विचारणं, सीतार्थतत्त्ववस्तुहेयः च, अथ विद्यात्वविवर्तने च अहं च तन्मयः सूर्यमण्डलः ॥२१॥

अनुवादः—परमार्थ तन्त्रवस्तु तत्त्व को विचारण, तत्त्ववस्तु हेय को जानने वाले सुत्तन्त्र की सेवा, समस्ततन्त्रतत्त्व हीन अहं ही तन्मय हो वह व्यापकदर्शनी है । तथा मिथ्यादर्शन की भावना रखने वाला । तन्मय ही इनका त्याग, ये श्रद्धा के चार अंग हैं । (पंचम दो भावतत्त्व अथ दो तन्मय हैं) ।

अद्वानिदानो भवतीह बोधः, तेनैव सारिण्यमण्डलं स्यात् ।
 तस्मान्निवृत्तिर्ननु कर्मजालात्, ततस्तु निवृत्तिपदं सत्यमयम् ॥२२॥

अर्थः—इह बोधः अद्वानिदानः भवति । तेन एव सारिण्यमण्डलं स्यात् (भवति) । तस्मात् ननु कर्मजालात् निवृत्तिः भवति । तन्मय ही निवृत्तिपदं सत्यमयम् (जायते) ।

भावानुवादः—सम्यक् दर्शन (श्रद्धा) से हो सम्यक् ज्ञान होता है, और उससे हो सम्यक् चरित्र के गुण आते हैं। उन्हीं गुणों से सर्व कर्मों के जाल से छुटकारा होता है। उसके पश्चात् ही निर्वाण का पद सुलभ होता है।

तपो निदानं भवतीह मोक्षे, कृतं तदन्तर्भवनं चरित्रे ।

सद्दर्शनस्यापि तथैव बोधे, ज्ञानक्रियाम्यां परमार्थसिद्धिः ॥३३॥

अन्वयः—इह मोक्षे तपः निदानम् भवति । चरित्रे तदन्तर्भवनं कृतम् । तथा एव सद्दर्शनस्य अपि बोधे (अन्तर्भावः) । तस्मात् ज्ञानक्रियाम्याम् एव परमार्थसिद्धिः जायते ।

भावानुवादः—मोक्ष में तप कारण होता है। उसका अन्तर्भाव चरित्र में किया जाता है। चरित्र को क्रिया पद से भी व्यवहृत किया जाता है। उसी प्रकार सम्यक्दर्शन का भी ज्ञान में अन्तर्भाव होता है। इस अपेक्षा से ज्ञान क्रिया से मोक्ष को सिद्धि होती है। यह कथन किया जाता है।

त्रियोगतः पापचयान्निवृत्तिः, सामायिकं तच्चरितं निदिष्टम् ।

संकल्पपूर्वं सदनेऽल्परूपम्, सर्वांशरूपं विरते कृतिघ्नम् ॥३४॥

अन्वयः—त्रियोगतः पापचयात् निवृत्तिः सामायिकं तत् चरित्रं निदिष्टम् । तत् सदने (गृहस्थे) संकल्पपूर्वम् कृतिघ्नम् अल्परूपम् (भवति) । विरते च सर्वांशरूपम् (जायते) ।

भावानुवादः—मन वचन और काया से पाप कर्म नहीं करना कराना तथा अनुमादन नहीं करना ऐसे संकल्पपूर्वकचरित्रग्रहण को सामायिक चरित्र कहा जाता है। वह चरित्रव्रतधारी गृहस्थों में अल्पाण तथा सर्वांश मात्रा में साधुओं में होता है।

विशेष टिप्पणी—समग्र सावद्य समग्र पापकारी योगों का तीनकरण तीनयोग से जीवनपर्यन्त परित्याग सामायिकचरित्र कहा जाता है। यह साधुओं में सर्वांशरूप में होता है। जो गृहस्थ देण से सावद्य योगों का त्याग करता है। वह व्रतधारी श्रावक कहलाता है। और जो इस प्रकार के त्याग से आत्मकल्याण का विज्वाप्त रखता है वह देण या सर्वांश का त्याग नहीं कर पाता है, वह

सम्पक्वष्टि श्रावक कहलाता है ।

पराणि शेषाणि तथैव कर्मक्षये, चरित्राणि च सम्मतानि ।
तथासि बाह्यानि तथैव पूर्णान्याभ्यन्तराणि प्रथितानि शास्त्रे ॥३५॥

अन्वयः—तथा एव पराणि शेषाणि चरित्राणि कर्मक्षये सम्मतानि शास्त्रे बाह्यानि तथा एव पूर्णानि आभ्यन्तराणि च प्रथितानि सन्ति ।

भावानुवादः—उसी प्रकार से दूसरे शेष छेदोपस्थापनीय, परिहारविशुद्धि, सूक्ष्म-संपराय यथाख्यात भी चरित्र कर्मों का नाश करने वाले माने गये हैं । शास्त्रों में तप दो प्रकार के होते हैं । बाह्य तथा आभ्यन्तर । बाह्य तप ६ और आभ्यन्तर तप ६ होते हैं । उनको शास्त्रों से जानना चाहिये ।

महर्षयः संयमनैस्तपोभिः, पूर्वाजितानां कृतकर्मणां च ।
क्षयं विधायानु ब्रजन्ति धीराः, निरामयं मोक्षपदं प्रशस्तम् ॥३६॥

अन्वयः—धीराः महर्षयः संयमनैः तपोभिः पूर्वाजितानाम् कृतकर्मणाम् च आशु-क्षयं विधाय प्रशस्तम् निरामयं मोक्षपदम् ब्रजन्ति ।

भावानुवादः—धीर महर्षि पूर्वोपाजित कृतकर्मों का शीघ्र ही क्षय करके समस्त-रोगरहित मोक्ष पद को प्राप्त करते हैं । समस्त दुखों से रहित होकर मुक्ति पाते हैं ।

श्रद्धाक्षमासंयमगुप्तयश्च, पराक्रमेर्यासमिती च धैर्यम् ।
सत्यं, तपः कर्मकृतेर्विभेदो, विमुक्तिपान्थस्य गुणाः विशिष्टाः ॥३७॥

अन्वयः—विमुक्तिपान्थस्य विशिष्टाः गुणाः (भवन्ति) । यथा श्रद्धा क्षमा संयम, गुप्तयः च पराक्रमेर्यासमिती, धैर्यम् सत्यम् तपः कर्मकृतेः विभेदः इति ।

भावानुवादः—मोक्षमार्ग के पथिक साधक में निम्नलिखित विशिष्टगुण होते हैं । आत्मा सुदेव सुगुरु सुधर्म तथा नवतत्त्वों पर श्रद्धा, क्षमा, तप, संयम, मन, ध्यान, काय गुप्ति, पराक्रम, ईर्यासमिति धैर्य, सत्य, तप, तथा समस्त कर्मों की निर्जरा के लिए प्रयत्नशील होना ।

सेवागुरुणां परिवृद्धसाधोः, विवर्जना बालजनस्य दूरात् ।

एकान्तशास्त्राभ्यसनं तथैव, सूत्रार्थचिन्ता धृतिरत्र मार्गः ॥३८॥

अन्वयः—अत्र (मोक्षे) गुरुणाम् परिवृद्धसाधोः च सेवा, दूरात् बालजनस्य विवर्जना, तथा एव एकान्तशास्त्राभ्यसनम् सूत्रार्थचिन्ता धैर्यम् मार्गः (अस्ति) !

भावानुवादः - गुरु तथा वृद्धजनो की सेवा करना, अज्ञानी जनों की संगति का दूर से ही त्याग, स्वाध्याय, स्त्री नपुंसकादि रहित एकान्त स्थल का सेवन, सूत्रार्थ का उत्तम प्रकार से चिन्तन तथा धैर्य ये एकान्तिक सुख रूप मोक्ष प्राप्ति के मार्ग हैं ।

टिप्पण —आत्मा की सिद्धि की तारतम्यता से जो अवस्था विशेष है । उनको गुणस्थान की संज्ञा दी गई है । जो आध्यात्मिक कक्षाएँ भी कही जा सकती हैं । (इति गुरुचरणाः) ।

जीवस्य भेदौ कथितौ मुनीन्द्रैः, संसारिसिद्धौ गहने भ्रमन्ति ।

ससारिजीवाश्च चतुर्गतेषु, संसारचक्रे कृतकर्महेतोः ॥३९॥

अन्वयः—मुनीन्द्रैः ससारिसिद्धौ च जीवस्य भेदौ कथितौ । तत्र संसारिजीवाः च कृतकर्महेतोः चतुर्गतेषु गहने संसारचक्रे भ्रमन्ति ।

भावानुवादः—जिनेश्वर देव ने संसारी तथा सिद्ध, जीव के दो भेद प्ररूपित किये हैं । उनमें से संसारिजीव कृत कर्मवश हो, चतुर्गति संसारचक्र में परिभ्रमण करते रहते हैं ।

अनेकवारं च जनि गृहीत्वा, प्रोच्चावचां जन्मजरादिदुःखम् ।

विभिन्नरूप सततं लभन्ते, पराश्रिताः बन्धनपाशयुवताः ॥४०॥

अन्वयः—(संसारिजीवाः) पराश्रिता बन्धनपाशयुक्ताः अनेकवारं प्रोच्चावचाम् जनि गृहीत्वा, विभिन्नरूपम् जन्मजरादिदुःखम् सततं लभन्ते ।

भावानुवादः—संसारिजीव पराश्रित बन्धन पाशयुक्त होकर अनेक बार उच्च-नीच योनियों में जन्म धारण कर विभिन्न रूप से निरन्तर जन्म जरादि दुःख प्राप्त करते हैं ।

सदा विसृष्टाः कृतकर्मबन्धात्, संसारपाथोधिमहोर्मिचक्रात् ।
पारंगताः सन्ति समग्रसिद्धाः, तेषां प्रकाराः बहवो निदिष्टाः ॥४१॥

अन्वयः—जीवाः कृतकर्मबन्धात् सदा विसृष्टाः संसारपाथोधिमहोर्मिचक्रात्
पारंगताः समग्रसिद्धाः सन्ति । तेषां बहवः प्रकाराः निदिष्टाः सन्ति ।

भावानुवादः—जीव कृतकर्मवश से संसारसागर की ऊर्मियों लहरों से पारंगत
होकर समग्ररूप से सिद्ध होते हैं । उनके अनेक (१५) प्रकार ये हैंः—

विशेष टिप्पणः—जिनेश्वर ने समग्र जीवों का दो भागों में वर्गीकरण किया
है । सिद्ध एव संसारी । संसारी जो कर्मयुक्त शरीर धारी हैं; वे सभी संसारी
वर्ग में समाविष्ट हो जाते हैं । पर उनमें संयमी और असंयमी दो भेद हैं ।
संयमी में परिपूर्ण संयमी जो षष्ठ गुण स्थान से लेकर १४ वें गुणस्थान तक
संगृहीत होते हैं । उन परिपूर्ण संयमियों में केवली एव छद्मस्थ है । केवली
भगवान् का अन्तिम शरीर होने से उसी भव में वे मोक्ष जाते हैं । छद्मस्थ
सयसाराधन पूर्वक कतिपय भवों में मोक्ष पधार जाते हैं । षष्ठ से नीचे गुण-
स्थानवर्ती सम्यक्दृष्टि एवं देशविरति श्रावक भी अपनी योग्यतानुसार मोक्ष में
यथासमय जा सकते हैं । सम्यक्दृष्टि भाव से रहित जितने भी संसारी जीव
हैं । वे चतुर्गति संसार में पुनः पुनः परिभ्रमण करते रहेंगे (इति गुरुचरणाः) ।

स्त्रीलिंगपुल्लिगनपुंसकेन, लिंगेन सिद्धाः निजलिंगसिद्धाः ।
भूल्लिगसिद्धाः परल्लिगसिद्धाः, अतीर्थसिद्धाः अपि तीर्थसिद्धाः ॥४२॥

अन्वयः—स्त्रीपुल्लिगनपुंसकेन लिंगेन सिद्धाः, निजलिंगसिद्धाः भूल्लिग सिद्धा
(गृह) परल्लिग सिद्धाः अतीर्थसिद्धाः तथा अपि तीर्थसिद्धाः (भवन्ति) ।

भावानुवादः—१. स्त्रीलिंग सिद्ध, २. पुरुषलिंगसिद्ध, ३. नपुंसकलिंगसिद्ध, ४. न्व-
लिंगसिद्ध ५. अन्य लिंगसिद्ध तथा ६. गृहलिंगसिद्ध, ७. अतीर्थसिद्ध आदि सिद्धों
के भेद होते हैं । शेषभेद आगे निदिष्ट हैं ।

तीर्थकराः सिद्धिमितास्तथैवाऽ, तीर्थकराः सिद्धिमिताः स्वयं च ।
बोधेन सिद्धाः प्रतिबुद्धसिद्धाः, बुद्धप्रबोधेन विशिष्टसिद्धाः ॥४३॥

विश सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

अन्वयः—तीर्थकराः सिद्धिम् इताः तथा एव अतीर्थकराः सिद्धिम् इताः स्वयं च बोधेन सिद्धाः प्रतिबुद्धसिद्धाः, बुद्धप्रबोधेन विशिष्टसिद्धाः च (भवन्ति) ।

भावानुवादः—९. तीर्थकरसिद्ध १०. अतीर्थकरसिद्ध ११. स्वयं बुद्ध सिद्ध १२. प्रत्येकबुद्ध सिद्ध १३. बुद्धबोधित सिद्ध होते हैं ।

एकत्रकालैकप्रसिद्धसिद्धाः, अनेक सिद्धाश्च तथैव नेयाः ।

इत्थं च तेषां पञ्चदशप्रकाराः, प्रज्ञापनासूत्रपदप्रमाणाः ॥४४॥

अन्वयः—एकत्र कालैकप्रसिद्धसिद्धाः तथा एव अनेकसिद्धाः च नेयाः । इत्थं च ते प्रज्ञापनासूत्रपदप्रमाणाः पञ्चदश प्रकाराः (भवन्ति) ।

भावानुवादः—१४. एक समय में एक सिद्ध १५. एक समय अनेक सिद्ध । इस प्रकार वे सिद्ध प्रज्ञापना सूत्र के प्रमाण से पन्द्रह प्रकार के होते हैं ।

विशेष टिप्पणः—ये जो १५ प्रकार के सिद्ध बताये गये हैं, उन्हें बाह्यवस्त्रादि चिह्नों की दृष्टि से समझना चाहिये । भावों की दृष्टि से आध्यात्मिक श्रेणी के गुणस्थानों पर आरोहण तो अवश्यम्भावी है । सभी के लिए कम से कम आठ गुणस्थानों की अवस्था आये बिना किसी को भी सिद्धावस्था प्राप्त नहीं होती । ये निम्न प्रकार से हैं—चतुर्थ, सप्तम, अष्टम, नवम, दशम, द्वादश, त्रयोदश तथा चतुर्दश । ये गुणस्थान एक मुहूर्त में भी प्राप्त किये जा सकते हैं । अन्तिम गुणस्थान में उस शरीर की आयु समाप्त हो जाने से वे यथा-योग्य वेशादि का परिवर्तन नहीं कर सकते । इसलिए गृहस्थालिङ्ग सिद्धादि का उल्लेख आया है, किन्तु अन्तिम गुणस्थानों में आयुष्य के शेष रहने पर वे सर्व-विरति साधु के अनुरूप वेशादि को धारण कर ही लेते हैं (इति गुरुचरणाः) ।

अल्लोकसीमामधिगत्य रुद्धाः, सिद्धाश्च लोकाग्रविभागमेत्य ।

स्थिराः भवन्त्येव, मनुष्यलोके, कार्यं विहायैव गतिं लभन्ते ॥४५॥

अन्वयः—ते सिद्धाः अल्लोकसीमाम् अधिगत्य रुद्धाः (भवन्ति) । लोकाग्रविभागम् एत्य च स्थिराः भवन्ति एव । मनुष्यलोके कार्यं विहाय एव गतिम् लभन्ते ।

भावानुवादः—सिद्ध जीव अल्लोक की सीमा पर जाकर रुकते हैं । और लोक के

अग्रभाग पर पहुच कर स्थिर होते है । वे यहाँ मनुष्य लोक में शरीर त्याग करते हैं । तथा लोकाग्र पर पहुंचकर सिद्ध गति प्राप्त करते है ।

सिद्धाश्चजीवाः परमात्मरूपाः, प्राप्ताश्च ते सिद्धिपदं विशिष्ट—
मर्हत्समानाश्च भवन्ति पूज्याः, समस्तसत्त्वैरभिवन्दनीयाः ॥४६॥

भावयः—ते सिद्धाः जीवाः विशिष्ट सिद्धिपदम् प्राप्ताः परमात्मरूपाः (भवन्ति) ।
समस्तसत्त्वैः अर्हत्समानाः पूज्याः तथा अभिवन्दनीयाः च भवन्ति ।

भावानुवादः—सिद्ध बने हुए जीव परमात्म दशा को प्राप्त हो जाते हैं । अर्थात् उनकी गणना परमात्मा के रूप में होती है । और इसीलिए उन्हें समस्त सत्त्वों के द्वारा पूज्य तथा वन्दनीय माना जाता है ।

सर्वार्थसिद्धाच्च विमानरूपात्, संवर्तते द्वादशयोजनैः सा ।
ईषद्युता प्राग्भरनामपृथ्वी, छत्राकृतिर्वर्तुलरूपमाप्ता ॥४७॥

भावयः—विमानरूपात् सर्वार्थसिद्धात् च द्वादशयोजनैः ईषत् युताप्राग्भरनाम पृथ्वी संवर्तते । सा छत्राकृतिः वर्तुलरूपम् आप्ता च (अस्ति) !

भावानुवादः—सर्वार्थसिद्धविमान से बारह योजन ऊपर ईषत्प्राग्भारनामक पृथ्वी है । वह पैतालिस लाख योजन लम्बी और उतनी ही चौड़ी, तथा इसके तिगुने से अधिक परिधिवाली है । वह वर्तुलाकार छत्राकृति की है ।

स्वभावनैर्मल्ययुतार्जुनाख्य, श्वेतेनहेम्ना सदृशीविभाति ।
शशांकरत्नोज्ज्वलकुन्दपुष्प, समानशुभ्राऽमलसंमनोज्ञा ॥४८॥

भावयः—शशांकरत्नोज्ज्वलकुन्दपुष्पसमानशुभ्राऽमल संमनोज्ञा सा स्वभावनैर्मल्ययुताअर्जुनाख्यश्वेतेन हेम्नासदृशी विभाति !

भावानुवादः—वह ईषत्प्राग्भारपृथ्वी स्वभाव से ही निर्मल और अर्जुन नामक श्वेत सुवर्ण के तुल्य है । श्री जिनेश्वर भगवत्गों का कथन है कि उसका आकार उल्टे किये हुए छत्र के समान है । यह पृथ्वी शंख, अंक रत्न तथा पुन्द पुष्प के समान श्वेत, निर्मल और सुहावनी है । उसी पर लोक का अन्त माना गया है ।

सिद्धा अरूपाः सधनास्तथैव, ज्ञानेन संदर्शनतोपि युक्ताः ।

अनन्तशर्माभियुताः महेशाः, तथा च ते सन्त्युपमानबाह्याः ॥४९॥

अन्वयः—सिद्धाः अरूपाः तथा एव सधनाः ज्ञानेन, संदर्शनतः अपि युक्ताः अनन्त-
शर्माभियुताः महेशाः तथा च ते उपमानबाह्याः सन्ति ।

भावानुवादः—सिद्ध, अरूप, सधन (उनके जोव प्रदेशों के बीच कोई खोखलापन नहीं है) ज्ञान, दर्शन से युक्त, अपरिमितसुखप्राप्त तथा उपमान से बाह्य हैं । अर्थात् उनकी उपमा किसी अन्य से नहीं दी जा सकती है ।

लोकस्य सर्वांगविभागसंस्थम्, वेविद्यते निश्चलमास्पदं तत् ।

नोयत्र सन्त्येव जरामयाश्च, मृत्युश्च दुःखं सुदुरारुहं सत् ॥५०॥

अन्वयः—लोकस्य सर्वांगविभागसंस्थम् तत् आस्पदम् निश्चितं वेविद्यते । यत्र
जराप्रामयाः च मृत्युः दुःखम् च नो सन्ति एव । तत् सत् सुदुरारुहं च
(अस्ति) ।

भावानुवादः—वह स्थान लोक के अग्रभाग पर निश्चल है । वहां जरा, मृत्यु,
रोग और दुःख नहीं है । परन्तु वहां पर पहुंचना अत्यन्त कठिन होता है ।
वह अत्यन्त आध्यात्मिक साधना को पराकाष्ठा से साध्य है ।

नामानि सन्त्येव बहूनि तस्य, पदस्य सिद्धिः शिवमव्ययादि ।

निर्वाणलोकाग्रविवाधरूपम्, क्षेमंकरं यान्तिमहर्षयस्तत् ॥५१॥

अन्वयः—तस्य पदस्य सिद्धिः शिवम् अव्ययादि निर्वाणलोकाग्रविवाधरूपम् क्षेमं
करम् इति बहूनि नामानि सन्ति । तत् स्थानम् महर्षयः एव यान्ति ।

भावानुवादः—उस स्थान के निर्वाण, अवाध, सिद्धि, लोकाग्र, क्षेम, शिव और
अनावाधा इत्यादि अनेक नाम प्रचलित हैं । उसे महर्षि ही प्राप्त करते हैं ।

नित्यं पदं तच्च निवासहृत्, मगम्य मेतत्परियन्ति येतु ।

परीतसंसारसदृशभाजः, तरन्ति शोकं भवभोतिजन्यम् ॥५२॥

अन्वयः—तत् च पदम् नित्यम् निवासरूपम् अगम्यम् च अस्ति । येतु एतत् परि-
यन्ति । ते परीतसंसारसरूपभाजः (सन्ति) । भवभीतिजन्यं शोकं तरन्ति !

भावानुवादः—वह स्थान शाश्वत, निवासरूप है । लोक के अग्रभाग पर स्थित
है, किन्तु वहां पहुचना अत्यन्त कठिन है, जिन्होंने उस स्थान को प्राप्त किया
है । उनके संसार का अन्त आ जाता है । और वे संसार के भय से उत्पन्न
सभी प्रकार के शोक से रहित हो जाते हैं । तथा उनका संसार में पुनरागमन
नहीं होता । वे सदा के लिए सत्चित् आनन्द घनरूप परमसुख परमशान्ति में
तल्लीन रहते हैं ।

साधुः समुद्धातमहो करोति, कैवल्ययुक्तो ननु भावितात्मा ।
तन्निर्जरापुद्गलसूक्ष्मतास्ते, स्पृष्ट्वा च लोकं परितोभवन्ती ॥५३॥

अन्वयः—कैवल्ययुक्तः ननु भावितात्मा साधुः अहो समुद्धातम् करोति । लोकं च
स्पृष्ट्वा परितो भवन्ती तन्निर्जरा पुद्गलसूक्ष्मता आस्ते !

भावानुवादः—केवली समुद्धात करने वाले भावितात्मा अनगार के चरम समय
के निर्जरा पुद्गल सूक्ष्म होते हैं । और सारे लोक को स्पर्श करके रहते हैं ।

छद्मस्थना, ज्ञातुमहो न शक्तः, केनापि तत्पुद्गलमिन्द्रियेण ।
सामान्यरूपेण विशेषतोवा, दृष्टान्तमत्रेदमपीहबोध्यम् ॥५४॥

अन्वयः—छद्मस्थ ना (नरः) केनापि इन्द्रियेण सामान्यरूपेण विशेषतो वा तत्
पुद्गलम् अहो ज्ञातुम् न शक्तः । इह अत्र इदम् दृष्टान्तम् बोध्यम् ।

भावानुवादः—छद्मस्थ मनुष्य उन सूक्ष्म पुद्गलों को अपनी किसी भी इन्द्रिय
से सामान्य या निशेष रूप से निर्जरा पुद्गलों को (आश्चर्य है कि) जान नहीं
सकता है । इस विषय में शास्त्रकार इस प्रकार दृष्टान्त देते हैं ।

देवश्चकोऽप्यत्र महद्दिशाली, समुद्गकं सौरभपूर्णमेव ।
आदाय चोद्धाट्यत्वरान्वितश्च, अरुप्तकृत्वो द्रवते समन्तात् ॥५५॥

अन्वयः—अत्र महद्दिशालीकोपि देवः सौरभपूर्णम् समुद्गकम् आदाय

विश सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

च त्वराम्बितः त्रिसप्तकृत्वः समन्तात् द्रवते !

भावानुवादः—कोई महाऋद्धि शाली यावत् शीघ्र गति वाला देव सुगन्धित द्रव्यों से पूर्ण चारों ओर से लिप्त डिब्बे को लेकर उसे खोलकर इस जम्बूद्वीप की इक्कीस वार परिक्रमा करता है ।

यथानतत्सौरभभोश्वरोऽस्ति, ज्ञातुं तु तद्वादरपुद्गलच ।

बोद्धुं च सूक्ष्मं कथमस्तु शक्तिः, नरस्य संसीमितशक्तिकस्य ॥५६॥

अन्वयः—यथा तद् वादरपुद्गलं तत्सौरभम् ज्ञातुं कोपि ईश्वरः नास्ति । तथा एव संसीमितशक्तिकस्य नरस्य सूक्ष्मम् तत् (पुद्गलं) बोद्धुम् चकथं शक्तिः अस्तु !

भावानुवादः—छद्मस्थ मनुष्य उस सौरभ के पुद्गलों के वर्ण, गन्ध, रस और स्पर्श को नहीं जान सकता, जबकि वे आठ स्पर्श वाले वादर पुद्गल होते हैं । तो फिर केवली समुद्घात के चरम समय के निर्जरा पुद्गल चार स्पर्श वाले होने से अतिसूक्ष्म होने से कैसे जान सकता है ? अर्थात् नहीं जान सकता है ।

अघातिकर्माणि भवन्तिशिष्टा, न्यथास्ति तेषां ननु निर्जरैव ।

यदायुषः कर्मण एवमत्र, स्वल्पा प्रदेशाश्च भवन्ति शिष्टाः ॥५७॥

अन्वयः—अथ तस्य (केवलिनः) अघातिकर्माणि शिष्टानि भवन्ति । तेषां ननु निर्जरा एव (कार्या) अस्ति । यदा एवम् आयुषः कर्मणः स्वल्पाः प्रदेशाः चशिष्टाः भवन्ति ।

भावानुवादः—केवली भगवान् के वेदनीय, आयु, नाम गोत्र ये चार अघाती कर्म होते हैं । आयुर्कर्म के प्रदेश सबसे थोड़े होते हैं ।

शेषत्रयस्याधिकतः प्रदेशाः, भवन्ति बन्धस्थितिकारणेन ।

सदा समत्वं विषमस्य कार्यमयं समुद्घातविधिर्विशिष्टः ॥५८॥

अन्वयः—शेषत्रयस्य अधिकतः प्रदेशाः भवन्ति । तदा बन्धस्थितिकारणेन विषम-

स्य समत्वं कार्यम् (भवति) । अयम् विशिष्टः समुद्धातविधिः (अस्ति) !

भावानुवादः—शेष तीन कर्मों के प्रदेश अधिक होते हैं । तब बन्धन और स्थिति की अपेक्षा से विषम कर्म को सम करना होता है । और इसीलिए केवली भगवान् केवली समुद्धात करते हैं ।

सर्वेन कुर्वन्ति च केवलेन, तथा समुद्धातविधिं विधिज्ञा ।

अघाति कर्माणि समानि येषाम्, ते तं विना सिद्धिपदं प्रयान्ति ॥५९॥

अन्वयः—सर्वे विधिज्ञाः च केवलेन तथा समुद्धातविधिम् न कुर्वन्ति । येषाम् अघातिकर्माणि समानि भवन्ति । ते तं विना अपि सिद्धिपदं प्रयान्ति !

भावानुवादः—जिनके वेदनीय, नाम, और गौत्र कर्म बन्धन और स्थिति की अपेक्षा आयुः कर्म के समान होते हैं । वे केवली समुद्धात नहीं करते हैं । इस प्रकार केवली समुद्धात किये बिना अनन्त केवली सिद्धि गति को प्राप्त हुए हैं ।

आत्मा च मोक्षाभिमुखं प्रयाति, मोक्षाभिमुख्यं च यतोऽथवास्यात् ।

कायादिकार्यैरथवा मुमुक्षोः जीवस्य सद्व्यापृतिरेव मान्या ॥६०॥

अन्वयः—आत्मा च मोक्षाभिमुखं प्रयाति । अथवा यतः च कायादिकार्यैः मोक्षाभिमुख्यम् स्यात् अथवा मुमुक्षोः जीवस्य सद्व्यापृतिः एव (आवर्जीकारः) मान्या !

भावानुवादः—आत्मा को मोक्ष की ओर अभिमुख करना या जिस मन वचन काया के शुभ व्यापार से मोक्ष अभिमुख किया जाता है । या मोक्ष की ओर अभिमुख हुई आत्मा का कारण शुभयोगी का व्यापार आवर्जीकार माना जाता है । यह केवली समुद्धात के पूर्व किया जाता है ।

आवर्जनाकार उदात्तभाव, आवश्यकं तस्य पराभिधानम् ।

सर्वे च कुर्वन्ति सदेनमत्र, चोद्धातकारात्प्रथमं विशिष्टम् ॥६१॥

अन्वयः—आवर्जनाकारः उदात्तभावः अस्ति । तस्य पराभिधानम् आवश्यकम्

विश सर्गः।

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

(अस्ति) अत्र सर्वे च (केवलिनः) उद्घातकारात् प्रथम विशिष्टम् सदा इमं कुर्वन्ति !

भावानुवादः—आवर्जीकरण उदात्त भाव है । सभी केवली भगवान् इसे अवश्य ही करते हैं । इसका दूसरा नाम आवश्यककरण भी है । जो केवली समुद्घात करते हैं वे पहले आवर्जीकरण कहते हैं ।

अन्तर्मुहूर्तः समयोनिदिष्टः, पूर्वोक्तवर्जीकरणे मुमुक्षोः ।

तथा समुद्घातविधौ तदाष्टा, ववश्यरूपाः समयाः भवन्ति ॥६२॥

अन्वयः—मुमुक्षोः पूर्वोक्तवर्जीकरणे अन्तर्मुहूर्तः समयः निदिष्टः । तथा तदा समुद्घातविधौ अष्टौ अवश्यरूपाः समयाः भवन्ति !

भावानुवादः—मोक्ष में जाने वाले के लिए कथित पूर्वोक्त आवर्जीकरण अन्तर्मुहूर्त प्रमाण का निदिष्ट है । और जब भी समुद्घात किया जाता है, तब वह अष्टसमयों में हाता है ।

आद्ये च दण्डं प्रकरोति तत्र, शरीरमानं द्वितये कपाटम् ।

मन्यानमेवं च तृतीयकाले, सम्पूर्णलोकं च विभति तुर्ये ॥६३॥

अन्वयः—तत्र आद्ये शरीरमानं दण्डम् प्रकरोति । द्वितीये कपाटम् । एवं च तृतीयकाले मन्यानम् । तुर्ये काले च सम्पूर्णलोकं च विभति !

भावानुवादः—प्रथम समय में शरीरमान दण्डाकार आत्मप्रदेश बनाते हैं । द्वितीय समय उन्ही को कपाटाकार तथा तृतीय समय में मन्यान करते हैं । चतुर्थ समय में सम्पूर्ण लोक को आत्मप्रदेशों से पूरित कर देते हैं ।

लोकस्य सम्यक् हरण तथैव, पण्डे च मन्यानहृति करोति ।

कपाटसंहारमसौतथैव, दण्डस्य चैवं सशरीरसंस्थः ॥६४॥

अन्वयः—(पंचमे काले) तथा एव लोकस्य सम्यक् हरणम् पण्डे च मन्यानहृतिम् करोति । सप्तमे अमी तथा एव कपाटसंहारं करोति । अष्टमे च दण्डस्य च संहरण विधाय स केवली शरीरसंस्थः च (जायते) !

भावानुवादः—पंचम समय में पूरित आत्म प्रदेश को पुनः क्रमशः संकुचित करते हैं । षष्ठ समय में मन्थान क्रिया करते हैं । सप्तम समय में कपाटाकार एवं अष्टम समय में दण्डाकार आत्मप्रदेशों को संहति करके स्वस्थ कर लेते हैं ।

तथा समुद्धातविधौ च काययोगप्रवृत्तिर्मनसो न तस्य ।
संजायते नैव वचःप्रवृत्तिस्, ततो निवृत्तिर्भवतीह तस्य ॥६५॥

अन्वयः—तथा तस्य समुद्धातविधौ च काययोगप्रवृत्तिः (भवति) । मनसः प्रवृत्तिः न संजायते । वचः प्रवृत्तिः अपि न एव तस्य (केवलिनः) इहततः (समुद्धात-तात्) निवृत्तिः भवति !

भावानुवादः—समुद्धात कार्यकाल में काययोग की प्रवृत्ति भी नहीं होती है । तब उन केवली सर्वज्ञ के समुद्धात की निवृत्ति हो जाती है ।

ततो मनोयोगवचोऽनुयोगौ, कायस्य योगं च करोति धीरः ।
आद्ये च सत्या मनसः प्रवृत्तिः, तथा च सत्यं व्यवहारणं च ॥६६॥

अन्वयः—ततः धीरः केवली मनोयोगवचोऽनुयोगौ, कायस्य योगं च करोति । आद्ये च (मनोयोगे) मनसः प्रवृत्तिः सत्या तथा च सत्यम् व्यवहारणं च भवति ।

भावानुवादः—इसके बाद धीर केवली मनोयोग वचोऽनुयोग तथा काय के योग को करते हैं । प्रथम मनोयोग में मन की प्रवृत्ति सत्य तथा सत्य ही व्यवहारण होता है ।

द्वितीययोगेऽपि तथैव सर्वम्, अन्त्ये च कार्यं विदधाति योग्यम् ।
इदं समुद्धातविधानपश्चात्, स केवली सर्वमहो विधत्ते ॥६७॥

अन्वयः—द्वितीय योगे (वचोयोगे) तथैव पूर्ववत् सर्वम् । अन्त्ये च (काययोगे) सर्वं योग्यं च कार्यम् विदधाति । स केवली समुद्धात विधानपश्चात् अहो ! इदं सर्वं विधत्ते ।

भावानुवादः—द्वितीययोग अर्थात् वचोयोग में प्रथम के नाना ही नव कुछ

विंश सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

होता है । अन्त्य काय योग में सभी योग्य कार्यों को करते हैं । आश्चर्य है कि केवली समुद्धातविद्वान के पश्चात् यह सब कुछ करते हैं ।

सर्वस्य योगस्य निरोधपूर्वम् प्रपद्यतेऽयोगिदशांविशिष्टाम् ।

ह्रस्वाक्षराणां ननु पंचकानाम्, उच्चारणस्यैव च कालमानाम् ॥६८॥

अन्वयः—(स केवली) सर्वस्य योगस्य निरोधपूर्वम् विशिष्टां पञ्चकानाम् ह्रस्वाक्षराणाम् उच्चारणस्य एव च कालमानाम् अयोगिदशाम् प्रपद्यते !

भावानुवादः—केवली सभी योगों का निरोध करने के पश्चात् विशिष्ट पञ्चह्रस्व अक्षर (अ इ उ ऋ लृ) के उच्चारण जितने काल मात्र से हो, अयोगी दशा को प्राप्त कर लेते हैं ।

शैलेश्यवस्थां समुपैति तत्र, स केवली कायलयं करोति ।

सिद्धांगतिं प्राप्य सदोपयोगैः, साकाररूपैरुपयुक्तसिद्धः ॥६९॥

अन्वयः—स केवली तत्र शैलेशी अवस्थाम् समुपैति । कायलयं च करोति । सिद्धांगतिम् प्राप्य सदोपयोगैः साकाररूपैः उपयुक्तसिद्धः च भवति ।

भावानुवादः—वे केवली तब शैलेशी अवस्था को प्राप्त करते हैं । और काय का लय करते हैं । तब सिद्धगति को प्राप्त करके सदा साकार रूप उपयोग से उपयुक्त सिद्ध हो जाते हैं ।

बुद्धाश्च मुक्ता ननु कर्मबीजे, दग्धे पुनर्जन्मन यान्ति लोके ।

सिद्धाः सदा सिद्धिगतावकायाः, तथैव ते जीवघनाः भवन्ति ॥७०॥

अन्वयः—बुद्धा च मुक्ताः (सन्तः) लोकेननु कर्म बीजे दग्धे पुनः जन्म न यान्ति । सिद्धाः सदासिद्धिगता अकायाः तथैव ते जीवघनाः च भवन्ति ।

भावानुवादः—आत्मा के बुद्ध मुक्त होने पर कर्मबीज के दग्ध होने से पुनर्जन्म नहीं होता है । सिद्धसिद्धा सिद्धगति में अकाय तथा वैसे ही जीव घनरूप में होते हैं ।

सद्दर्शनज्ञानयुतास्तथैव, साफल्ययुक्ताः किलनीरजस्काः ।

निष्कम्परूपाः अपिकर्मशून्याः, सदा विशुद्धाः च भवन्ति सिद्धाः ॥७१॥

अन्वयः—सिद्धाः तथा एव सद्दर्शनज्ञानयुताः, साफल्ययुक्ताः किलनीरजस्काः, निष्कम्परूपा अपि कर्मशून्याः सदा विशुद्धाः च भवन्ति !

भावानुवादः—सिद्ध सद्दर्शनज्ञानयुक्त, साफल्ययुक्त, नीरज, निष्कम्प स्वरूप, कर्म-
शून्य तथा विशुद्ध होते है ।

निस्तीर्णदुःखाः जनिमृत्युहीनाः, जराविहीना निजतन्त्रबद्धाः ।

सुखं च निर्वाधनशाश्वतं तत्, लब्ध्वा च दीव्यन्ति सदैव सिद्धाः ॥७२॥

अन्वयः—सिद्धाः निस्तीर्णदुःखाः, जनिमृत्युहीनाः, जराविहीनाः, निजतन्त्रबद्धाः
निर्वाधनं शाश्वतम् तत् सुखम् च लब्ध्वा सदा एव दीव्यन्ति !

भावानुवादः—सिद्ध—निस्तीर्णदुःखवाले, जन्ममृत्युहीन, जराविहीन, निजतन्त्रबद्ध,
निर्वाधन, शाश्वत सुख को प्राप्त कर सदा चमकते रहते हैं ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीमज्जवाहरयशोविजयाभिधाने,

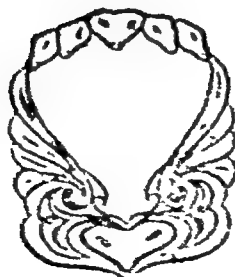
नानेशसच्चरणयोः शरणावधाने ।

श्री चन्द्रमौलिकविनिर्मितसत्प्रबन्धे.

विशोपिपूतिमगमद्विविमुक्तिसर्गः ॥७३॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

विंशः सर्गः समाप्तः ।

एकविंशः सर्गः

सन्देशात्मकः

आसंश्च चारुचरिता कलितावदाताः, विद्वद्वरेण्यगुणिसज्जनवर्गमान्याः ।
संसारसागरसमुत्तरणाय पोताः सन्देशमेव किमपीह दिशामितेषाम् ॥१॥

अन्वयः—(ते आचार्याः) चारुचरिताकलितावदाताः, विद्वद्वरेण्यगुणिसज्जनवर्ग-
मान्याः संसारसागरसमुत्तरणायपोताः आसन् । तेषाम् किमपि सन्देशजातम् एव
इह दिशामि ।

भावानुवादः—चारु चरित से युक्त होने के कारण उज्ज्वल विद्वानों में श्रेष्ठ,
गुणी, सज्जन वर्ग से मान्य संसारसागर से पार जाने के लिए जहाज स्वरूप,
श्री जवाहराचार्य जी थे । उन्हीं के प्रेरणादायक कुछ शुभ सन्देशों का कथन
यहाँ प्रस्तुत हैः—

प्रकर्षशक्तिः विपुलात्मतत्त्वे, ज्ञेयासदास्तां सकलैर्मनुष्यैः ।
विज्ञाननिर्माणकरी चसैव, तन्मूलमत्रास्ति जगत्समग्रम् ॥२॥

अन्वयः—आत्मतत्त्वे विपुला प्रकर्षशक्तिः सदा आस्ताम् । सा सकलैः मनुष्यैः
ज्ञेया । सा एव च विज्ञाननिर्माणकरी अत्र समग्र जगत् तन्मूलम् अस्ति ।

भावानुवादः—आत्मा में विपुलप्रकर्षशक्ति सदा से है । ऐसा सभी मनुष्यों को
जानना चाहिए । वही विज्ञान का निर्माण भी करती है । यह सम्पूर्ण जगत्
उसी आत्मशक्ति से निर्मित हुआ है । ईश्वरकृत नहीं । यह स्पष्ट सिद्ध होता
है ।

परात्मलब्धिः सकलैर्भोष्टा, तदर्थमेवं यतनीयमास्ताम् ।
तत्रैव सर्वार्यगतिविधेया, जायेत सर्वा च समीहिताप्तिः ॥३॥

अन्वयः—सकलैः परात्मलब्धिः अभीष्टा । एवम् तदर्थम् यतनीयम् आस्ताम् ।

तत्र एव सर्वार्थगतिः विधेया । (येन) सर्वा च समीहिताप्तिः जायेत !

भावानुवादः—सम्पूर्ण मनुष्यों को परमात्मा की प्राप्ति अभीष्ट है । इस प्रकार उसी के लिए प्रयत्न होना चाहिये । अपनी सभी प्रकार की गतिविधियां वैसी ही करनी चाहिये । जिससे सभी इच्छित पदार्थों की प्राप्ति हो ।

परात्मबोधाय सदात्मबोधः, बहिर्न चास्ते भ्रमणं मुधैव ।

आत्मप्रकाशः परमात्मरूपम्, ज्ञातव्यमेतत् भविकैर्मनुष्यैः ॥४॥

अन्वयः—परात्मबोधाय सदा आत्मबोधः (अस्ति) । सच बहिः न आस्ते । तदर्थं बहिः भ्रमणम् मुधा एव । आत्मप्रकाशः परमात्मरूपम् (अस्ति) । एतत् भविकैः मनुष्यैः ज्ञातव्यम् !

भावानुवादः—परमात्मा की प्राप्ति के लिए सदा अपने को पहचानना चाहिये । वह आत्मा बाहर नहीं भीतर ही है । उसके लिए बाहर घूमना व्यर्थ है । आत्मा का सपरिपूर्ण विकास रूप प्रकाश ही परमात्मा का रूप है । ऐसा भव्य प्राणियों को जानना चाहिये ।

संप्रार्थनायां परमात्मनश्च, विश्वासवृत्तिः परिरक्षणीया ।

सा कल्पवृक्षादधिका विशिष्टा, धर्मादिपीयूषविधानदक्षा ॥५॥

अन्वयः—परमात्मनः संप्रार्थनायाम् विश्वासवृत्तिः परिरक्षणीया धर्मादिपीयूषविधान-दक्षा सा कल्पवृक्षात् अधिका विशिष्टा (अस्ति) !

भावानुवादः—परमात्मा की प्रार्थना में विश्वास करना चाहिये । वह प्रार्थना या विश्वास धर्म आदि अमृत विधान में समर्थ है । इसलिए वह कल्पवृक्ष में भी अधिक विशिष्ट रूप है ।

ममत्वसिद्ध्या च विमुक्तिसिद्धिरानन्दलब्धिः समताविशेषः ।

नाभ्योगेऽस्ति पन्था अयनायकश्चित्, वैयम्यवृत्तिर्मनसापि हेया ॥६॥

अन्वयः—ममत्वसिद्ध्या च विमुक्तिसिद्धिः (अस्ति) । ममत्वसिद्ध्या अयनायकश्चित्, वैयम्यवृत्तिर्मनसापि हेया ॥६॥

भावानुवादः—जहाँ अहिंसा होती है । वहाँ प्राणियों में किसी प्रकार का वैर भाव नहीं होता है । हिंसक जानवर भी परस्पर वैर भाव को त्याग कर अधिक मित्र भाव को प्राप्त कर लेते हैं । भय का वातावरण दूर हो जाता है । इस प्रकार की अहिंसा को तत्त्वज्ञों ने प्रथम व्रत कहा है ।

घनेन जीवैः सततं जनेन, कायेन, वाचा मनसा तथैव ।

सर्वोच्चवीराः ननु पालयन्ति, धर्मोऽस्त्यहिंसा नहि कातराणाम् ॥१३॥

अन्वयः—सर्वोच्चवीराः घनेन जीवैः जनेन तथा स्वकायेन, वाचा, मनसा, ननु सततं अहिंसा (धर्म) पालयन्ति । अहिंसाधर्मः कातराणाम् नहि (अस्ति) !

भावानुवादः—सर्वोच्चवीर ही घन से, प्राणों से, जन से तथा काया से, मन से, वचन से अनवरत अहिंसा धर्म को पालते हैं । यह अहिंसा धर्म वीरों का धर्म है, कायरों का नहीं ।

स्वार्थस्य भावो विलयं प्रयाति, परस्य दुःखेन च दुःखिता च ।

दीने जने चैव दयार्द्रवृत्तिः, वीरेण दिष्टा महिता दयेयम् ॥१४॥

अन्वयः—यत्र स्वार्थस्य भावः विलयं प्रयाति । परस्य दुःखेन दुःखिता च अस्ति । दीने जने दयार्द्रवृत्तिः च एव इयम् महिता दया वीरेण दिष्टा (अस्ति) !

भावानुवादः—जहाँ पर स्वार्थ का भाव सर्वथा नष्ट हो जाता है । पराये दुःख से दुःख का भाव उत्पन्न होता है । दीन मनुष्यों पर सरस भाव पैदा है । यही प्रशंसनीय दया है । वीर प्रभु ने ऐसा निर्देश किया है ।

यथा दयालुः कुरुते न हिंसां, न मांसभक्ष्यं विदधाति बोधी ।

वसासहायं रचितं च वस्त्रम् स्वप्नेऽपि धार्यं न तथा दयाभिः ॥१५॥

अन्वयः—यथा दयालुः हिंसा न कुरुते । बोधी सन् मांसभक्ष्यं न विदधाति । तथा वसासहायं रचितं च वस्त्रम् दयाभिः स्वप्ने अपि न धार्यम् !

भावानुवादः—जैसे दयालु मनुष्य हिंसा नहीं करते हैं और मांस नहीं खाते हैं । वैसे ही चर्बी से बने हुए वस्त्रों को स्वप्न में भी धर्म के कारण धारण नहीं

करना चाहिये । मील के तथा विदेशी वस्त्रों का निर्माण मशीनों से होता है । हाथ से नहीं होता है । उनको चलाने के लिए चर्बी का प्रयोग किया जाता है । इसलिए वैसे वस्त्र धारण नहीं करने चाहिये ।

जीवेऽनुकल्पा च सदाविधेया, धर्मस्य मूलं ननु विद्यते सा ।
सत्कार्यहेतोः पशवोऽभ्रियन्ते, तद्धर्मशून्यं मनसापि हेयम् ॥१६॥

अर्थः—जीवे अनुकल्पा च सदा विधेया । सानुधर्मस्य मूलं विद्यते । पशवः
यत्कार्यहेतोः अभ्रियन्ते । तत् धर्मशून्यम् मनसा अपि हेयम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—जीवों पर सदा अनुकल्पा करना चाहिए । वह निश्चय रूप से
धर्म की मूल है । जिस कार्य के उद्देश्य से पशु मारे जाते हैं । वह अधर्म है ।
उसे मन से भी त्याग देना चाहिये । यह सूक्ष्म धर्म तत्त्व है । ये निर्देश पूज्य
श्री ने अपनी देशनाओं में बार-बार किये हैं ।

सत्यं बलं सर्वबलप्रधानम्, तदेव दिव्यं महदात्मरोचिः ।
कस्याश्च भीतेन भयं हितस्य, नमृत्युपाशाच्च बिभेति सत्यः ॥१७॥

अर्थः—सत्य बलं सर्वबल प्रधानं (भवति) । तत् एव दिव्यम् महत् आत्मरोचिः
(अस्ति) । तस्य हिकस्याः भीतेः भयम् हिन (भवति) । सत्यः (नरः) मृत्यु-
पाशात् च न बिभेति ।

भावानुवादः—सत्य बल सभी बलों में प्रधान होता है । वह महान् आत्मा की
दिव्यज्योति है । उसे किसी भी भय से भय नहीं होता है । इस प्रकार सत्य
धर्म वाला साधक मनुष्य भीत के पाश से भी भयभीत नहीं होता है । सत्य-
वक्ता सभी से निर्भय हो जाता है ।

सत्यं च भगवान्त एव तस्य, सत्यं समाराधनतत्पराः स्युः ।
तस्यैव निष्ठाध्रयणे विधेये, न प्राणभीतिः समुपासनेत्यात् ॥१८॥

अर्थः—सत्यं च भगवान् अस्ति । अतएव सर्वतस्य नमाराधनतत्पराः सत्यं
स्युः । तस्यैव निष्ठाध्रयणे विधेये । (तस्य) समुपासने प्राणभीतिः (अपि)
न स्यात् ।

भावानुवादः—सत्य ही भगवान् है । अतएव सभी उसके समाराधन में सही रूप से तल्लीन हो जावे । उसी में निष्ठा—विश्वास रखें । तथा जीवन का आधार भी उसे ही बनावें । उसकी आराधना में प्राणों का भी भय नहीं मानना चाहिये ।

सद्ब्रह्मचर्यं परिपालनीयम् सदार्यवंश्यैः सुखशान्तिकारि ।
तत्पालने चात्मविशिष्टलाभो, मृत्युञ्जयोऽपि भवितुं समर्थः ॥१९॥

अन्वयः—आर्यवंश्यैः सुखशान्तिकारि सदा सद्ब्रह्मचर्यम् परिपालनीयम् तत्पालने च आत्मविशिष्टलाभः (नरः, मृत्युञ्जयः अपि भवितुम् समर्थः (भवति) ।

भावानुवादः—आर्य देश के सद्ब्रह्म में उत्पन्न मनुष्यों को चाहिये, कि वे सुख-शान्ति प्रदान करने वाले सद्ब्रह्मचर्य का पालन अवश्य करें । उसके पालन में आत्मा को विशेष लाभ होता है । और मनुष्य उसके बल पर मृत्यु को भी जीतने में समर्थ हो जाता है । ब्रह्मचर्य की महिमा अपार है ।

कृत्वा विवाहं यदि धर्मधारी भूत्वा न लब्धं गृहकर्मजात ।
मासादितं नैव चतुर्भुजत्वम्, चतुष्पदत्वं तु गृहीतमेव ॥२०॥

अन्वयः—यदि विवाहं कृत्वा धर्मधारी भूत्वा गृहकार्यजातं न लब्धम् । चतुर्भुजत्वं न एव आसादितम् । तदा तु चतुष्पदत्वम् गृहीतम् एव इति (बोध्यम्) !

भावानुवादः—ससार में विवाह करना गृहस्थजीवन का एक स्वरूप है । यदि विवाह करके धर्मधारी होकर गृहस्थ जीवन के सम्पूर्ण आदर्श कार्यों को नहीं किया और चतुर्भुज भगवान् नहीं बन गया तो वह समझना चाहिये कि उसने विवाह करके कुछ नहीं किया । चौपाया तो बन ही गया । दो पैर स्वयं के तथा दो पैर स्त्री के । जानवर हो गया ।

दाम्पत्यभावश्च सहायकः स्यात्, सत्साधनायां परमोपकारी ।
नो वासनाभोगसुखार्थमीष्टः आदर्शरूपः समुपासनीयः ॥२१॥

अन्वयः—सत्साधनायां दाम्पत्यभावः परमोपकारी सहायकः च स्यात् । वासनाभोग-सुखार्थम् (स) नोऽष्टः । न सदा आदर्शरूपः समुपासनीयः ।

भावानुवादः—सत्साधना मे दाम्पत्यजीवन (गृहस्थ) में स्त्री पुरुष का संयोग परम उपकारी तथा धर्मसहायक होना चाहिये । वासना, भोग तथा लोक सुख के लिए नहीं होना चाहिये । उसे सदा आदर्शरूप से जानना चाहिये ।

दुःखस्य मूलं विपुलं तृष्णा, लतासमाना परिवर्धते सा ।

नान्त न तस्याः लभते च कोपि, तस्मात्तरो नैव परिग्रहीष्यात् ॥२२॥

अन्वयः—विपुला तृष्णा एव दुःखस्य मूलम् (अस्ति) । सा लतासमाना परिवर्धते । कः अपि च तस्याः अन्तम् न लभते । तस्मात् नरः परिग्रही न एव स्यात् ।

भावानुवादः—अधिक लोभ ही दुःख की जड़ है । वह वेल के समान अधिक बढ़ता है । तृष्णा का कोई अन्त नहीं पा सकता है । इसलिए मनुष्य को धन-दौलत को आसक्ति छोड़कर सर्वस्व त्यागी अपरिग्रही होना चाहिये । जब जड़ ही नहीं होगी तो वृक्ष की छाया कैसे हो सकती है ।

पङ्जीवरक्षा, व्रतपालन च, परिग्रहः त्रीदुरितानिवृत्तिः ।

रागादिदोषैः रहितत्वमेवम्, जैनागमे यज्ञसरूपमीष्टम् ॥२३॥

अन्वयः—जैनागमे पङ्जीवरक्षा व्रतपालन परिग्रहस्त्रीदुरितात् निवृत्तिः एवम् रागादिदोषैः रहितत्वम् च यज्ञसरूपम् ईष्टम् !

भावानुवादः—जैनागम मे पङ्कज जीवों की रक्षा करना अहिंसादि पाँच व्यो या पालन करना परिग्रह, स्त्री तथा अहिंसादि पापों से निवृत्तिः इन प्रकार रागादिदोषों से रहित होना एक दृष्टि से यज्ञ कहा जा सकता है । यही नाय यज्ञग्राह्य है । वहाँ द्रव्ययज्ञ का गृहण नहीं है ।

न बाधुता चेत् यदि साम्यवादे, तदा न लाभोऽस्ति स दीपितेन ।

शास्त्रीयरूपं ननु तस्य भूयात् हितावहः स्यात् जगतामप्ययम् ॥२४॥

अन्वयः—यदि चेत् साम्यवादे बाधुता न तदास्ति च नः फलं लाभः न । तदु- तस्य शास्त्रीय रूपं भूयात् । तदस्य (साम्यवादः) जगतामप्ययम् हितावहः स्यात् ।

भावानुवादः—यदि साम्यवाद में बन्धुता का भाव जागृत नहीं हुआ; हो तो उससे कोई लाभ होने की सम्भावना नहीं है । निश्चय रूप से साम्यवाद का रूप शास्त्रसम्मत होना चाहिये । तभी वह जगत् का हितकारी हो सकता है । वर्तमान का तथाकथित साम्यवाद केवल कथनमात्र है । उससे वास्तविक लाभ नहीं ।

दान प्रदेशं यदि पूर्णवित्तम् न्यायार्जितं लोभविवर्जितेन ।

न जायते तेन दरिद्रयोगः, दरिद्रदारिद्र्यविनाशनाय ॥२५॥

अन्वयः—यदि न्यायार्जितम् पूर्णवित्तम् (अस्ति) । तदा लोभविवर्जितेन दानं प्रदेयम् । तेन दरिद्रयोगः न जयते । तत् तु दरिद्रदारिद्र्यविनाशनाय (भवति) ।

भावानुवादः—यदि न्यायपूर्वक कमाया हुआ धन हो तो उसे प्रत्युपकाश भावना से रहित होकर परोपकार में दे देना चाहिये । दान देने से कभी दरिद्रता नहीं आती है । वहां दान तो गरीबों की गरीबी तथा आर्तरीद को मिटाने के लिए ही होता है । दान से द्रव्य घटता नहीं, बढ़ता है ।

स्मात्सत्स्वभावः शुभकार्यवृत्तिः, निवृत्तिरेवं दुरितादजस्रम् ।

सदा सदाचारविवर्धकोऽयं, आदर्शरूपो भुविशीलधर्मः ॥२६॥

अन्वयः—भुवि स्यात् सत्स्वभावः शुभकार्यवृत्तिः अजस्रम् दुरितात् निवृत्तिः सदा सदाचारविवर्धकः अयम् आदर्शरूपः शीलधर्मः (अस्ति) ।

भावानुवादः—पृथ्वी पर यह शील धर्म सत्स्वभाव वाला, शुभकार्य स्वरूप, लगातार पापकर्मों से निवृत्ति सदा सदाचार को बढ़ाने वाला, आदर्शरूप होता है । जहां यह धर्म रहता है वहां निश्चित ही समग्र गुणों का आगमन हो जाता है ।

तपोऽग्निदीप्तावपवित्रतायाः, दीर्घायुदारिद्र्यकुशीलनाशः ।

तस्मात्परो हेमसमानकान्तिम् समेत मृत्युञ्जयतामुपेतु ॥२७॥

अन्वयः—तपोऽग्निदीप्ता अपवित्रतायाः दीर्घायुदारिद्र्यकुशीलनाशः (भवति) ।

तस्मात् नरः हेमसमानकांतिम् लभेत् । मृत्युञ्जयताम् अपि च उपैतु ।

भावानुवादः—तपस्या की आग की दीप्ति में अपवित्रता, आशा, दुर्भाग्य, गरीबी, कुशीलता जलकर राख हो जाती है । और तब मनुष्य की कान्ति स्वर्णसदृश हो जाती है । वह मृत्यु पर भी विजय पाने में समर्थ हो जाता है ।

यथास्तिभोज्यं तनुधारणार्थम्, तथाऽशनत्यागविधिस्तदर्थम् ।

आत्मोन्नतौ साधनमेव मत्वा तदोभयं तन्मनुजो विदध्यात् ॥२८॥

भाव्यः—तनुधारणार्थम् यथा भोज्यम् अस्ति । तदा तदर्थम् अशनत्यागविधिः (अपि अस्ति) । तदा आत्मोन्नतौ साधनम् एव मत्वा मनुजः तदुभयं विदध्यात् ।

भावानुवादः—शरीर धारण करने के लिए जैसे भोजन आवश्यक माना जाता है । वैसे ही उसके लिए अशन का त्याग (उपवास) आदि तप भी करना चाहिये । आत्मा की उन्नति में साधन मानकर मनुष्य को चाहिये कि यथा समय दोनों का विधान करे ।

किं कर्तुमीशो न नरो जगत्याम् परात्मरूपं लभते विशिष्टम् ।

पलेन दुर्गोदधिपारमेति, संकल्पशक्तिर्यदिविद्यमाना ॥२९॥

भाव्यः—संकल्पशक्तिः यदि विद्यमाना (अस्ति) । तदा जगत्याम् नरा किं कर्तुम् ईशो न । विशिष्टं परमात्मरूपं लभते । पलेन दुर्गोदधिपारम् एति ।

भावानुवादः—मनुष्य में यदि संकल्पशक्ति विद्यमान है, तो वह संसार में सड़ बृष्ट करने में समर्थ हो जाता है । विशिष्ट परमात्मत्वरूप को प्राप्त कर लेता है और पलमात्र में कठिनाइयों के समुद्र को पार कर जाता है ।

कस्यादि हानिर्न कदापि कार्या, सर्वे सुखं मत्कृतितो लभन्ताम् ।

सर्वान् क्षमे क्षान्तिकराश्च तेऽपि, दिवानिशं भावितभावनेयम् ॥३०॥

भाव्यः—कस्य अपि कदा अपि हानिः न कार्या । मत्कृतितो सर्वे सुखं लभन्ताम् । (अहम्) सर्वान् क्षमे । ते अपि क्षान्तिकराः च भवन्ति । दिवानिशं स्वप्न भावितभावना (स्यात्) ।

भावानुवादः कभी किसी की हानि नहीं करनी चाहिये । मेरे कार्यों से सभी सुख प्राप्त करें । मैं सबों को खमाता हूँ । वे भी मेरे लिए क्षान्तिकारक बनें । दिन-रात यही पवित्र भावना हृदय में स्थापित करनी चाहिये ।

यावन्मनोवशतामुपैति, सिद्धं न तावत् किमपीहकार्यम् ।
क्षयन्ति कृत्यानि श्रमैः कृतानि, भिन्ने घटे वारिकथं च तिष्ठेत् ॥३१॥

अन्वयः—यावत् मनः वशताम् नो उपैति । तावत् किमपीह कार्यं सिद्धम् न (भवति) । श्रमैः कृतानि कृत्यानि क्षयन्ति । भिन्ने घटे वारि कथं च तिष्ठेत् ।

भावानुवादः—जब तक मन वश में नहीं होता है । तब तक कुछ भी कार्य सिद्ध नहीं हो सकता है । श्रम से भी किये गये कार्य नष्ट हो जाते हैं । छेद वाले घट में भला पानी कभी ठहर सकता है ? कदापि नहीं ।

लब्धं नरत्वं प्रगतेनिदानम्, देवैः प्रिया यत्र जनिर्विजाता ।
यस्योपकारोऽखिलजीवनेऽस्मिन्, दृष्ट्या नया राष्ट्रमपीह मान्यम् ॥३२॥

अन्वयः—यत्र प्रगतेः निदानम् नरत्वं लब्धम् । देवैः प्रियाजनिः विजाता । अस्मिन् अखिलजीवने यस्य उपकारः (अस्ति) । इह अनया दृष्ट्या राष्ट्रम् अपि मान्यम् (अस्ति) ।

भावानुवादः—जिस राष्ट्र में प्रगति का प्रमुख साधन मनुष्य तन प्राप्त हुआ है । देवता से भी इच्छित जन्म मिला है । जिसका उपकार इस सम्पूर्ण जीवन में सर्वथा व्याप्त है । इस दृष्टि से यह राष्ट्रीय धर्म भी धर्म से मान्य है ।

राष्ट्रे समाजे परिवारसंघे, धर्मे कलायां किलसाधनायाम् ।
एकत्वशक्तितर्याद जायमाना, सर्वो विशिष्टं बलमभ्युपेयात् ॥३३॥

अन्वयः—यदि राष्ट्रे, समाजे, परिवार, संघे धर्मे, कलायाम् किलसाधनायाम् एक-त्वशक्तिः जायमाना (भवेत्) । तदा सर्वः अपि विशिष्टबलम् अभ्युपेयात् !

भावानुवादः—यदि राष्ट्र में समाज में परिवार समुदाय में धर्म में कला में तथा आत्मसाधना में एकता उत्पन्न हो तो सभी उनमें विशिष्टबल प्राप्त कर सकने हैं । “संघे शक्तिः कदा युगे” वर्तमान युग में एकता में शक्ति है । जो काम

किसी भी सांसारिक उद्देश्य से नष्ट नहीं करनी चाहिये ।

सत्याव्यवस्था नहि विद्यतेऽद्य, वर्णस्य, तेनैव समग्रनाशः ।

स्यात्कर्मणा सा पुनरेवदेशः, गत निज गौरवमाश्रयेत् ॥३७॥

अन्वयः—अद्य वर्णस्य सत्या व्यवस्था नहि विद्यते । तेन एव समग्रनाशः (अस्ति) । सा (वर्णव्यवस्था) । कर्मणास्यात् (तदा) पुनरेवदेशः निजं गतं गौरवम् आश्रयेत् !

भावानुवादः—आज वर्ण की सही व्यवस्था नहीं रह गई है । इसलिये यह समग्र नाश का वातावरण है । यदि यह वर्णव्यवस्था क्रमानुसार पुनः प्रवृत्त हो जाती है । तो यह देश अपने बीते हुए गौरव को पुनः प्राप्त कर सकता है ।

स्वयं सहित्वा विधुरं धुरीणाः, बन्धुत्वमाप्ताः यदि सेवनैस्ते ।

तेषां कृते नैव कदापि युवतः, चास्पृश्यभावः परिहेय एव ॥३८॥

अन्वयः—धुरीणाः स्वयं विधुरं सहित्वा यदि ते सेवनैः बन्धुत्वम् आप्ताः । तदा तेषां कृते च अस्पृश्यभावः कदापि न एव युवतः । (स) भावः सदा परिहेय एव !

भावानुवादः—समाज की सेवा के भार को वहन करने वाले वे अछूत यदि स्वयं कष्टों को सहकर के भी सेवा से बन्धुत्व भाव को प्राप्त कर गये हैं । तब फिर उनके लिए घृणापूर्ण अछूत का भाव रखना उचित नहीं है । उसका परित्याग करना ही चाहिये ।

दीने दयः, स्नेहसहानुभूती, कारुण्यभावोदयमेति चेतः ।

देशस्य कल्याणपरम्परा सा, संसारबन्धुत्वकरी च शिक्षा ॥३९॥

अन्वयः—(यदि) दीने दया, स्नेहसहानुभूती च । चेतः कारुण्यभावोदयम् एति । सा देशस्य कल्याणपरम्परा, संसारबन्धुत्वकरी च शिक्षा (एवास्ति) ।

भावानुवादः—जिस शिक्षा से दीनों पर दयाभाव, प्रेम और सहानुभूति प्राप्त हो । जावों के प्रति मन में करुणा का भाव उदित होता हो । तो देश को कल्याण मार्ग पर ले जाने वाली विश्वबन्धुत्व को बढ़ाने वाली वह सच्ची

शिक्षा ही है ।

आत्मोन्नति नैव यया लभेत, नरो न चारित्र्यबलं यथेष्टम् ।
न मानसोल्लासकरी वदान्या, शिक्षा न सा स्वात्मपदं दधीत ॥४०॥

अश्वयः—यया (नरः) आत्मोन्नति न एव लभेत । यथेष्टं चारित्र्यबलम् न ।
वदान्या मानसोल्लासकरी च न सा शिक्षा स्वात्मपदं न दधीत ।

भावानुवादः—जिससे मनुष्य अपनी उन्नति नहीं कर पाते और यथेष्टचरित्र बल
को भी प्राप्त नहीं कर सकते हैं । जो उदार होकर परोपकार करती हुई मन
में परमोल्लास को नहीं करती है, तो वह शिक्षा, शिक्षा कहलाने योग्य
नहीं है । बुरी शिक्षा ही है ।

याकूटनीतिर्न च राजनीतिः, विश्वं विनाशं च तया समीयात् ।
सर्वोदयो यत्र समीहितः स्यात्, सादर्शरूपा ननु राजनीतिः ॥४१॥

अश्वयः—याकूटनीतिः (अस्ति) । सा च राजनीतिः न । तया च विश्वं विनाशं
समीयात् । यत्र सर्वोदयः समीहितः स्यात् । सा सादर्शरूपा ननु राजनीतिः
(अस्ति) !

भावानुवादः—वर्तमान काल में जो कूटनीति प्रयुक्त हो रही है । उसमें तो
सारा विश्व विनष्ट हो सकता है । उसमें न तो विश्ववृद्ध प्रमाण है । जहाँ
पर सभी का उदय उत्पत्ति हो । उसे ही सच्ची राजनीति कहना चाहिये ।

प्रजा अयायादवतीति नित्यम्, करोति निर्माणमपि विधिना ।
एवमस्ति शान्तिकारी विधाने, न सामर्थ्ये राजपदं लभेत ॥४२॥

अश्वयः—(यः) अयायात् प्रजाः नित्यम् करोति । विधिनाः (नित्यं) निर्माणमपि
करोति । शान्तिकारी एव एवमस्ति विधिः । न सामर्थ्ये राजपदं लभेत ।

भावानुवादः—जो राजा जो न प्रजाओं को नित्य करता करता है । जिसके
जानने द्वारा देश में नाराजता निर्माण नकरा है । जो नित्य शान्तिकारी
विधि करता है । उसे सामर्थ्य मात्रा से राजपद लभेत है । शान्ति न ही राजा को

एकविंश सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

है, किन्तु शासन करने वाले यदि स्वधर्म का पालन करें तो वे ही राजातुल्य कहे जावेगे ।

जनिर्विकासो विपुलोविलासः यथैव जातोऽधरचारुहासः ।

माता च धन्या निजजन्मभूमिः, गरीयसी स्वर्गपदादभीक्षणम् ॥४३॥

अन्वयः—यत्र एव जनिः विकासः विपुलः विलासः अधरचारुहासः च जातः । साधन्या माता निजजन्मभूमिः च स्वर्गपदात् अपि अभीक्षणं गरीयसी !

भावानुवादः—जहाँ पर जन्म हुआ, विकास हुआ, अधिक आनन्द की प्राप्ति हुई और अधर पर हसी की छटा बिखरी, यह माता और जन्म-भूमि धन्य है । वे दोनों स्वर्ग के स्थान से भी बड़ी मानी जाती हैं । केवल गुणपरक अर्थवाद नहीं है । 'कृते च प्रतिकर्तव्यम्' उपकारी के प्रति कृतज्ञ होने की भावना है ।

यावच्च लब्धं बहुदेशतोयत्, दायित्वमास्ते प्रतिकर्तुमेवम् ।

तावत् विशालारिवलमानसाच्च, नोऽलब्धं तन्मानसराजहसः ॥४४॥

अन्वयः—देशतः यावत् च लब्धम् तत्र प्रतिकर्तुम् दायित्वम् आस्ते । तावत् तत् च मानसराजहसः (अपि) विशालाखिलमानसात् च नोऽलब्धम् !

भावानुवादः—देशवासियों के द्वारा देश से जितना जो कुछ भी पाया गया है । उसके लिए उसके प्रति यथास्थान उत्तरदायित्व का भाव अवश्य आता है । यह सत्य है कि मानसरोवर के हस ने भी विस्तृत सम्पूर्ण मानसरोवर से उतना वह नहीं प्राप्त कर सका है । देश ही सब कुछ देता है । अतः उसके प्रति दायित्व का पालन करना चाहिये ।

खगाः विहृतुं गगने लपन्ति, स्वयं तथैव पशवो वनेषु ।

नियग्गतिर्वायुरहो प्रयाति स्वतन्त्रता सर्वजनैरभीष्टा ॥४५॥

अन्वयः—खगाः गगने विहर्तुं लपन्ति । तथा एवम् पशवः स्वयं वनेषु (विहर्तुं लपन्ति) । अहो त्रियग्गतिः वायुः (स्वतन्त्रतया) प्रयाति । (अतः) सर्वजनैः स्वतन्त्रता अभीष्टा ।

भावानुवादः—पक्षी आकाश में उड़ते विहार करने की इच्छा करते हैं । पशु भी स्वयं वनों में स्वच्छन्द चरना विहरना चाहते हैं । प्रसन्नता है कि टेढ़े बहने वाली हवा भी बिना किसी की प्रेरणा से स्वयं बहती है, तो इससे सिद्ध होता है, कि स्वतन्त्रता सभी मनुष्यों को प्रिय है ।

अन्यायरोधः सततं विधेया, सत्यस्य शास्त्रं करयोगृहीत्वा ।
न शासनाद्भीतिरमंगलाय, कुशासनं नैव कदापि मान्यम् ॥४६॥

अन्वयः—सत्यस्य शास्त्रं करयोः गृहीत्वा अन्यायरोधः सततं विधेयः । शासनात् भीतिः न (कार्या) । यत्शासनम् अमंगलाय (अस्ति) । तत् कदापि न मान्यम् एव !

भावानुवादः—सत्य का शास्त्र हाथ में लेकर सत्याग्रह एवम् असहयोग द्वारा अन्याय का रोध करना चाहिये । शासन से भय नहीं मानना चाहिये । जो शासन बुराई के लिए हो जन मंगल नहीं करता हो उस शासन को कभी नहीं स्वीकार करना चाहिये ।

घन्धोऽस्ति देशोभुविभारतोऽयम्, यतोहि शिष्टाखिलकर्मभूमिः ।
तीर्थकराणां जनिरत्र जाता, स्वर्गपिवर्गस्य निदानभूतः ॥४७॥

अन्वयः—भुवि स्वर्गपिवर्गस्य निदानभूतः अयम् भारतः देशः घन्धः अस्ति । यतोहि अखिलकर्मभूमिः शिष्टा, तीर्थकराणां च जनिः अत्र जाता !

भावानुवादः—संसार में स्वर्ग मोक्ष का कारण भारत देश घन्ध है । इने कर्मभूमि माना गया है । तीर्थवर्गों की उत्पत्ति भी इस देश में हुई है । यह तीर्थाध्य इस देश को ही प्राप्त है ।

मानं स्वदेशस्य विवर्धनीयम्, निन्दा पूणा नैव विचारणीया ।
गर्वोत्पन्न येनशिरः समास्तात, भवे नदा स्यादभिमानभूमिः ॥४८॥

अन्वयः—स्वदेशस्य मानं विवर्धनीयम् । निन्दा, पूणा, न एव विचारणीया । येन समास्तात शिरः गर्वोत्पन्न । (न) भवे नदा अभिमानभूमिः स्यात् !

एकविंश सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

है, किन्तु शासन करने वाले यदि स्वधर्म का पालन करें तो वे ही राजातुल्य कहे जावेगे ।

जनिर्विकासो विपुलोविलासः यथैव जातोऽधरचारुहासः ।

माता च धन्या निजजन्मभूमिः, गरीयसी स्वर्गपदादभीक्षणम् ॥४३॥

अन्वयः—यत्र एव जनिः विकासः विपुलः विलासः अधरचारुहासः च जातः । साधन्या माता निजजन्मभूमिः च स्वर्गपदात् अपि अभीक्षण गरीयसी !

भावानुवादः—जहां पर जन्म हुआ, विकास हुआ, अधिक आनन्द की प्राप्ति हुई और अधर पर हंसी की छटा बिखरी, यह माता और जन्म-भूमि धन्य है । वे दोनों स्वर्ग के स्थान से भी बड़ी मानी जाती हैं । केवल गुणपरक अर्थवाद नहीं है । ‘कृते च प्रतिकर्तव्यम्’ उपकारी के प्रति कृतज्ञ होने की भावना है ।

यावच्च लब्धं बहुदेशतोयत्, दायित्वमास्ते प्रतिकर्तुमेवम् ।

तावत् विशालारिवलमानसाच्च, नोऽलब्ध तन्मानसराजहंसः ॥४४॥

अन्वयः—देशतः यावत् च लब्धम् तत्र प्रतिकर्तुम् दायित्वम् आस्ते । तावत् तत् च मानसराजहंसः (अपि) विशालारिवलमानसात् च नो अलब्ध !

भावानुवादः—देशवासियों के द्वारा देश से जितना जो कुछ भी पाया गया है । उसके लिए उसके प्रति यथास्थान उत्तरदायित्व का भाव अवश्य आता है । यह सत्य है कि मानसरोवर के हंस ने भी विस्तृत सम्पूर्ण मानसरोवर से उतना वह नहीं प्राप्त कर सका है । देश ही सब कुछ देता है । अतः उसके प्रति दायित्व का पालन करना चाहिये ।

खगाः विहृतुं गगने लपन्ति, स्वयं तथैव पशवो वनेषु ।

नियगगतिर्वायुरहो प्रयाति स्वतन्त्रता सर्वजनैरभीष्टा ॥४५॥

अन्वयः—खगाः गगने विहृतुं लपन्ति । तथा एवम् पशवः स्वयं वनेषु (विहृतुं लपन्ति) । अहो त्रियगगतिः वायुः (स्वतन्त्रतया) प्रयाति । (अतः) सर्वजनैः स्वतन्त्रता अभीष्टा ।

भावानुवादः—पक्षी आकाश में उड़ते विहार करने की इच्छा करते हैं । पशु भी स्वयं वनों में स्वच्छन्द चरना विहरना चाहते हैं । प्रसन्नता है कि टेढ़े बहने वाली हवा भी बिना किसी की प्रेरणा से स्वयं बहती है, तो इससे सिद्ध होता है, कि स्वतन्त्रता सभी मनुष्यों को प्रिय है ।

अध्यायरोधः सततं विधेयः, सत्यस्य शस्त्रं करयोगृहीत्वा ।
न शासनाद्भीतिरमंगलाय, कुशासनं नैव कदापि मान्यम् ॥४६॥

अन्वयः—सत्यस्य शस्त्रं करयोः गृहीत्वा अध्यायरोधः सततं विधेयः । शासनाद्भीतिः न (कार्या) । यत्शासनम् अमंगलाय (अस्ति) । तत् कदापि न मान्यम् एव !

भावानुवादः—सत्य का शस्त्र हाथ में लेकर सत्याग्रह एवम् असहयोग द्वारा अध्याय का रोध करना चाहिये । शासन से भय नहीं मानना चाहिये । जो शासन बुराई के लिए हो जन मंगल नहीं करता हो उस शासन को कभी नहीं स्वीकार करना चाहिये ।

घन्योऽस्ति देशोभुविभारतोऽयम्, यतोहि शिष्टाखिलकर्मभूमिः ।
तीर्थकराणां जनिरत्र जाता, स्वर्गपिवर्गस्य निदानभूतः ॥४७॥

अन्वयः—भुवि स्वर्गपिवर्गस्य निदानभूतः अयम् भारतः देशः घन्यः अस्ति ।
यतोहि अखिलकर्मभूमिः शिष्टा, तीर्थकराणां च जनिः अत्र जाता !

भावानुवादः—संसार में स्वर्ग मोक्ष का कारण भारत देश घन्य है । इसे कर्मभूमि कहा गया है । तीर्थकरों की उत्पत्ति भी इस देश में हुई है । यह सौभाग्य इस देश को ही प्राप्त है ।

मानं स्वदेशस्य विवर्धनीयम्, निन्दा घृणा नैव विचारणीया ।
गर्वोन्नतं येनशिरः समन्तात्, भवे सदा स्यादभिमानभूमिः ॥४८॥

अन्वयः—स्वदेशस्य मानं विवर्धनीयम् । निन्दा, घृणा, न एव विचारणीया ।
येन समन्तात् शिरः गर्वोन्नतं । (स) भवे सदा अभिमानभूमिः स्यात् !

भावानुवादः—सदा स्वदेश का मान बढ़ाना चाहिये । निन्दा तथा घृणा का प्रचार नहीं करना चाहिये । जिससे चारों तरफ मस्तक गर्व से उन्नत हो, वह देश संसार में सदा अभिमानभूमि हो । सभी को अपने देश पर सच्चा अभिमान होना चाहिये । यह दोष नहीं गुण है ।

दयाक्षमा नश्यति येनसर्वा, मनोविकासस्य सदावरोधः ।

बलस्य हानिस्तमसो विकासो, न मांसभक्ष्यं मनुजैर्विधेयम् ॥४९॥

अन्वयः—येन सर्वादया क्षमा च नश्यति । मनोविकासस्य सदा अवरोधः (भवति) । बलस्य हानिः तथा तमसः विकासः (जायते) अतः मनुजैः मांसभक्ष्यं न विधेयम् ।

भावानुवादः—जिससे सभी दया तथा क्षमा का विनाश होता है । सदा मन का विकास रुकता है । बल की हानि तथा तमोगुण का ही विकास सम्भव होता है । अतः मनुष्य को मांस का भक्षण कभी नहीं करना चाहिये । उससे अनेक प्रकार की केवल खराबियां ही होती हैं ।

वित्तस्य बुद्धेश्च मनुष्यतायाः धर्मस्य धृत्याः सुकृतस्य नित्यम् ।

लज्जादयाक्षान्तिमहागुणानाम्, सुराप्रपाणेन विनष्टिरेव ॥५०॥

अन्वयः—सुराप्रपाणेन वित्तस्य, बुद्धेः मनुष्यतायाः, धर्मस्य, धृत्याः, सुकृतस्य, लज्जादयाक्षान्तिमहागुणानाम् च नित्यम् विनष्टिः एव (जायते) ।

भावानुवादः—शराव आदि नशीली वस्तुओं के सेवन से धन, बुद्धि मनुष्यता, धर्म, धैर्य सुकृत (पुण्य) लज्जा, दया, क्षान्ति आदि महागुणों का सदा विनाश ही होता है । इसलिए इनका सेवन पूर्णतया विवर्जित है ।

यक्षमा च जायेत सदाग्निमान्द्यम्, धनस्य नाशो व्यसनस्य वृद्धिः ।

श्वासस्य रोगो नियतो विभाति, नो धूम्रपानं मनुजैर्विधेयम् ॥५१॥

अन्वयः—मनुजैः धूम्रपानम् न विधेयम् । (तेन) यक्षमा, अग्निमान्द्यं च गदा जायेत धनस्य नाशः, व्यसनस्य वृद्धिः (पवति) । श्वासस्य रोगः नियतः विभाति !

भावानुवादः—मनुष्यों को घूँघ्रपान, बीड़ी, सिगरेट, चुरट आदि कभी नहीं पीना चाहिये । उससे टी. बी., अग्निमन्दता (अपच) होती है । घन का नाश तथा बुरी आदतें बढ़ती है । और श्वास का रोग दमा खांसी आदि नियत रूप से होते ही हैं ।

कृतघ्नतेयं परिमार्जनीया, रक्षःस्वरूप परिवर्तनीयम् ।

कलंकपकं शुचिदेशभाले, हत्या गवां नो भुवि भारतेस्यात् ॥५२॥

अश्वयः—इयम् कृतघ्नतापरिमार्जनीया, रक्षःस्वरूपं परिवर्तनीयम् । शुचिदेश-भाले कलंकपकं गवां हत्या भुवि भारते नो स्यात् !

भावानुवादः—कृतघ्नता को दूर करना चाहिये । हत्या करना राक्षस का काम है । इसको भी हटाना चाहिये । भारतवर्ष के पवित्र मस्तक पर पशुवध कलंक के टीके के समान है । इसलिए भारतवर्ष में तो गायो आदि की हत्या कभी नहीं होनी चाहिये ।

तीर्थकराणां ननु पूर्वजानाम्, रामादिकानां जननी स्वरूपाः ।

ताः वर्तमाने हितसाधिकाश्च, भाविन्यतः संपरिपालनीयाः ॥५३॥

अश्वयः—ननुताः (गावः) पूर्वजानाम् तीर्थकराणाम् रामादिकानां च जननीस्वरूपाः (सन्ति) । ताः वर्तमाने हितसाधिकाः । भाविनिकाले अपि तथैव ! अतः संपरिपालनीयाः एव ।

भावानुवादः—निश्चित रूप से गाये पूर्वज तीर्थकरो तथा रामकृष्णादि मानवों की सहायिका रही हैं । वे जैसे वर्तमान में हितकारी हैं, वैसे ही भविष्य काल में भी होंगी । इसलिए उनकी पूर्ण रूप से सुरक्षा करनी चाहिये ।

कृषिप्रधाने ननु भारतेऽस्मिन्, पापं कृषिर्नो वचनीयता का ?

प्रवर्तिताद्येन जगद्धिताय, तीर्थकरेणेति विबोधनीयम् ॥५४॥

अश्वयः—कृषिः कृषिप्रधाने अस्मिन् भारते ननु पापम् नो । तदा वचनीयता का ? आद्येन तीर्थकरेण सा जगत् हिताय प्रवर्तिता इति विबोधनीयम् !

भावानुवादः—कृषिप्रधान इस भारत देश में कृषि महापाप नहीं है । तब वह निन्दनीय कैसे हो सकती है ? खेती का काम आद्य तोर्थकर ऋषभदेव जो के द्वारा ही चलाया गया था । ऐसा जानना चाहिये ।

नानार्यकृत्यं कृषिकर्मलोके, प्रज्ञापनायां न निषेधरूपम् ।

आरम्भमात्रं ननु विद्यते तत्, हिताय लोकस्य गृहीतमास्ते ॥५५॥

अन्वयः—लोके कृषिकर्म अनार्यकृत्यम् न । प्रज्ञापनायां निषेधरूपम् न । तत् आरम्भमात्रम् तु ननु विद्यते (एव) तत् लोकस्य हिताय गृहीतम् आस्ते ?

भावानुवादः—खेती करना अनार्यकर्म है । ऐसा समझने वाले भ्रम में हैं । प्रज्ञापना में भी उसका निषेध नहीं किया गया है । वह आरम्भ मात्र तो है ही, किन्तु उसे लोक के हित के रूप में ग्रहण किया गया, क्योंकि उसके बिना जीवन का निर्वाह हो ही नहीं सकता है । यह वस्तुस्वरूप का कथन है ।

व्यक्तेः समस्या यदि काचिदस्ति, सामाजिकीयं यदि दृश्यते च ।

तत् दृष्टिकाणेन समाहितः स्यादुदारदृष्टिः परिरक्षणोया ॥५६॥

अन्वयः—व्यक्तेः काचित् समस्या यदि अस्ति । इयम् च यदि सामाजिकी दृश्यते तर्हि तद् दृष्टिकाणेन समाहितः स्यात् । (अत्र) उदारदृष्टिः परिरक्षणोया !

भावानुवादः—यदि व्यक्ति तथा समाज की कोई समस्या है तो उसका समाधान भी उसी दृष्टि से करना चाहिये । इस विषय में उदारदृष्टि को आवश्यकता है । संकुचित दृष्टि हितकर नहीं है ।

स्वहस्तनिर्माणभवं च वस्त्रम्, सर्वमनुष्यैः महनीयमास्ताम् ।

स्वाधीनतारक्षणहेतु जातु, सुदर्शनं चक्रमपीहयोज्यम् ॥५७॥

अन्वयः—अत्र सर्वे मनुष्यैः स्वहस्तनिर्माणभवं च वस्त्रम् महनीयम् आस्ताम् । अतः स्वाधीनतारक्षणहेतु जातु सुदर्शनम् चक्रम् अपि इह योज्यम् ?

भावानुवादः—यहाँ सभी मनुष्यों के अपने हाथ से बनाये हुए वस्त्रों को महत्त्व देना चाहिये । इसके लिए स्वतन्त्रता की रक्षा में कारण भूत सुदर्शन चक्र के

एकविंश सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

मानवजीवन को प्राप्त करने वाले ही हुए हैं । इसी के माध्यम से वे मुक्ति पा सके हैं ।

आजन्म धर्माचरणं मनुष्यैः, विधेयमेतत् धृतिसंयमाभ्याम् ।

नरत्वं संख्यातपशुत्वमध्ये, विभाजिकास्यादियमेव रेखा ॥६१॥

अन्वयः—मनुष्यैः धृतिसंयमाभ्याम् एतत् आजन्म धर्माचरणं विधेयम् । नरत्वं संख्यातपशुत्वमध्ये इयम् एव विभाजिकारेखा स्यात् !

भावानुवादः—मनुष्यो को धैर्य तथा संयम के द्वारा जन्मपर्यन्त धर्म का आचरण करना चाहिए । मनुष्यता तथा प्रसिद्ध पशुता के भीतर यही धर्माचरण दोनों में विभाग करने वाली रेखा हो सकती है । पशु सब कुछ करता हुआ भी धर्म का आचरण नहीं कर सकता केवल मनुष्य ही धर्माचरण कर सकता है ।

अर्धगिमास्ते महिलासमाजः, सम्मानना तस्य सदा विधेया ।

एकस्य चांगस्य च पक्षघातात्, शरीरपूनिष्क्रियतामुपैति ॥६२॥

अन्वयः—महिलासमाजः अर्धगिम् आस्ते । तस्य सम्मानना सदा विधेया । एकस्य च अंगस्य पक्षघातात् च शरीरपूःनिष्क्रियताम् उपैति !

भावानुवादः—महिलाएं पुरुष के आगे अंग के समान मानी जाती हैं । उनके सहयोग से गार्हस्थ्य जीवन की सुव्यवस्था रहती है । उनको मिलाकर पुरुष पूर्ण बनता है । इसलिए उनका सदा सम्मान करना चाहिए । एक अंग के लकवा मार जाने पर सारा शरीर ही निकम्मा हो जाता है । इस दृष्टान्त से स्त्रियों का भी पूरा-पूरा विकास होना चाहिये ।

अल्पा न शक्तिर्महिलासुदृश्या, शास्त्रे यशोगायनमेवमासाम् ।

गायन्ति देवा अपि गीतकानि, ता एव तीर्थंकरजन्मदात्र्यः ॥६३॥

अन्वयः—महिलासुदृश्या शक्तिः अल्पा न । आसाम् शास्त्रे यशोगानम् (कृतमन्त्रि) । देवा अपि आसाम् गीतकानि गायन्ति । ताः एव तीर्थंकरजन्मदात्र्यः (नन्ति) !

भावानुवादः—महिलाओं में दिखाई देने वाली शक्ति अल्प नहीं होती है । शास्त्रों में सर्वत्र उनका यशोगान किया गया है । देवता भी उनके गीत गाते हैं । वे तीर्थंकरों का जन्म देने वाली हैं । स्त्रियों से सभी उत्पन्न होते हैं । इसलिए उनका समादर अधिक होना चाहिये ।

मनुष्यतुल्याः परिशिक्षणीयाः, धर्मादिशिक्षा विधितो विधिज्ञैः ।
यत्रैवपूज्यन्ते इमा विशिष्टाः, तत्रैव सर्वे विबुधाः रमन्ते ॥६४॥

अश्वयः—विधिज्ञैः धर्मादिशिक्षा विधितः (ताः) मनुष्यतुल्याः परिशिक्षणीयाः ।
इमाः विशिष्टाः यत्र एव पूज्यन्ते । तत्र एव विबुधाः रमन्ते !

भावानुवादः—विधिविधानों को जानने वाले धर्मादि शिक्षा द्वारा नरों के समान ही नारियों को भी पूर्ण शिक्षित करे । विशेष रूप से ये नारियाँ जहाँ आदर पाती हैं । वहाँ सभी देवता रमण करते हैं । यह नोतिवाक्य है “यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः” । उनके आदर से समाज की शोभा बढ़ती है ।

श्रद्धापुरे संयमकीलिते च, क्षमासुदुर्गे धृतिवैजयन्त्या ।
प्रगृह्य चोद्योगधनुश्च, सत्यैः कर्मद्विषन्तः सततं विजेयाः ॥६५॥

अश्वयः—संयमकीलिते श्रद्धापुरे क्षमासुदुर्गे धृतिवैजयन्त्या उद्योगधनुः च प्रगृह्य
सत्यैः च कर्म द्विषन्तः सततं विजेयाः ।

भावानुवादः—यहाँ विशिष्ट रूपकाऽलंकार का प्रयोग है—संयम से रक्षित श्रद्धा रूपी नगर में क्षमारूपी किले में धैर्य की पताका फहराकर पुरुषार्थ रूपी धनुष को ग्रहण करें । सत्य के द्वारा कर्मरूपी शत्रुओं को निरन्तर जीते । जैसे शत्रुओं को सेनादि के द्वारा जीता जाता है । वैसे पूर्वोक्त गुणों से कर्मों को समाप्त किया जाता है ।

असीमशक्तिः क्षमताप्यगाधा, संवर्तसे शक्तिधरोविधाता ।
त्वमेववीरो ननु शंकरोऽसि, जहीहिसर्वा दयनीयवृत्तिम् ॥६६॥

अश्वयः—(त्वयि) असीमशक्तिः, अगाधा क्षमता अपि (अस्ति) । (त्वम्) शक्ति-
धरः विधाता संवर्तसे । त्वमेव वीरः ननु शंकरः अस्ति । (अतः) सर्वा दयनीय-

वृत्तिम् जहीहि ।

भावानुवादः—हे आत्मन् ! तुझमें असीम शक्ति तथा अगाध क्षमा भी है । तुम्हीं शक्ति धारक विधाता हो । तुम्हीं महावीर तथा शकर भी हो । इसलिए सम्पूर्ण दयनीय वृत्ति को छोड़ दो । अपने स्वरूप को पहचानो । आत्मा में अनन्तानन्त शक्तियां विद्यमान हैं । उनको काम में लेने की आवश्यकता है ।

आलस्यमत्रास्ति रिपुस्त्वदीयः, येनासिदीनो दयनीयहीनः ।

उत्सृज्य तत्पौरुषमेव धेहि, स्वकार्यजातं स्वयमेव कार्यम् ॥६७॥

अन्वयः—अत्र आलस्यं त्वदीयः रिपुः अस्ति । येन दीनः दयनीयहीनः असि । तत् उत्सृज्य पौरुषम् एव धेहि । स्वकार्यजातम् स्वयम् एव कार्यम् !

भावानुवादः—आलस्य तुम्हारा महान् शत्रु है । जिससे तुम दीन-हीन दयनीय हो रहे हो उसे छोड़कर पौरुष धारण करो । उद्योग करो; क्योंकि करने योग्य अपना काम स्वयं को करना चाहिये । आलसी तो परमुखापेक्षी होता है ।

परस्य साहाय्यकरी प्रवृत्तिः परस्य दुःखे च निजस्य दुःखम् ।

तथैव शर्मण्यभिमान्यतारयात्, सत्यं सुखं तत्परिवोधनीयम् ॥६८॥

अन्वयः—परस्य साहाय्यकरी प्रवृत्तिः परस्य दुःखे च निजस्य दुःखम् (इति मान्यता) । तथा एव शर्मणि अभिमान्यता स्यात् । तत् सत्यं सुखम् परिवोधनीयम् !

भावानुवादः—दूसरे की सहायता करने की प्रवृत्ति, जैसे दूसरों के दुःख में अपना दुःख मानना होता है । वैसे ही सुख के विषय में भी मानना चाहिये । अर्थात् अन्य के सुख को अपना सुख मानना चाहिये । यही सच्चे सुख के मार्ग का स्वरूप है ।

संस्कारबोधः प्रकृतेविशाले, विद्यालये, नैव तथावचित्सः ।

तस्मान्महान्तः परित्यज्य सर्वम्, अक्रुन्निवासं विपिनेषु धीराः ॥६९॥

अन्वयः—प्रकृतेः विशाले विद्यालये यथा संस्कारबोधः (भवति) । स तथा व-

चित् न एव । तस्मात् धीराः महान्तः सर्वं परित्यज्य विपिनेषु निवास चक्रुः !

भावानुवादः—प्रकृति के सर्वत्र विस्तृत विशाल विद्यालय में जैसे संस्कार का बोध होता है । वैसा अन्यत्र कही नहीं । इसलिए धीर महात्मा सब कुछ त्याग कर वनों में निवास करते हैं । आत्मसाधना के लिए प्रपञ्चपूर्णवातावरण की अपेक्षा शान्त एकान्त स्थान उपयुक्त है ।

विश्वे विशालाऽखिलभारतीया, नराजधान्यामुदपादि धन्या ।

सुसंस्कृतिः सर्वमयी वनेषु जाता सदा सा च सुरक्षिताऽभूत् ॥७०॥

अन्वयः—विश्वे वन्या विशाला सर्वमयी अखिलभारतीया सुसंस्कृतिः राजधान्यां न उदपादि किन्तु सा वनेषु जाता । सदा सुरक्षिता अभूत् च !

भावानुवादः—संसार मे सर्वत्र प्रशसित विशाल, सर्वकल्याणकारी भारतीय संस्कृति नगर या राजधानी मे पैदा नहीं हुई; किन्तु वह वनों में विशिष्ट साधकों की कृति से उत्पन्न हुई और सदा सुरक्षित रही । भारतीय संस्कृति अरण्य के पत-वातावरण में निष्पन्न संस्कृति है इसलिए वह प्रकृति के अत्यन्त समीप है ।

पूर्वं महान्तः पुरुषाः स्वकीया, आचारभूमिं परिहाय याताः ।

यथाऽचरन्ते च तथैव सर्वैरादर्शरूपाचरणं विधेयम् ॥७१॥

अन्वयः—पूर्वं महान्तः पुरुषाः स्वकीयाम् आचारभूमिम् परिहाय याताः । ते च यथा आचरन् तथा एव सर्वे आदर्शरूपाचरणम् विधेयम् !

भावानुवादः—हमारे पूर्वज पुरुष अपने आचारों को यहीं छोड़कर चले गये । उन्होंने जैसा सुन्दर आचरण किया, वैसा ही सभी को करना चाहिये । सभी आदर्श रूप सदाचार का पालन अवश्य करें । पूर्वजों की परम्परा के पालने से पिछली परम्परा भी वैसा ही करने की प्रेरणा प्राप्त करेगी ।

नि.संग आत्मा जगतीतलेऽस्मिन्, सगो न कस्यापि कदापि कार्यः ।

पद्मस्यपत्रस्य समः समाजे तिष्ठेन्नरो बोधमयो महात्मा ॥७२॥

अन्वयः—अस्मिन् जगतीतले आत्मानिःसंगः (अस्ति) । कदापि कस्य अपि संगः

एकविंश सर्गः

श्रीमज्जवाहरयशोविजयं महाकाव्यम्

न कार्यः । बोधमयः महात्मा नरः समाजे पद्मस्य पत्रस्य समः तिष्ठेत् !

भावानुवादः—इस संसार में आत्मा निसंग है । एक दृष्टि से उसका कोई साथी नहीं है । इसलिए कभी किसी का अप्रशस्त रागात्मक संग नहीं करना चाहिये । ज्ञानी महात्मा मनुष्य समाज में सदा कमल के पत्र के समान रहें । जैसे वह पानी से लिप्त नहीं होता है । वैसे ही वह भी कभी समाज से प्रभावित न हो ।

यत्रापि कुत्रापियदा कदावा, ज्ञानेन चाज्ञानचयेन चित्ते ।

कस्यापि जीवस्य विराधनाऽभूत्, क्षमापयेऽहं विनयेन सर्वान् ॥७३॥

अश्वयः—यत्र अपि कुत्र अपि यदावा कदावा ज्ञानेन अज्ञानचयेन च चित्ते कस्य अपि जीवस्य विराधना अभूत् । अहम् तस्मात् सर्वान् विनयेन क्षमापये !

भावानुवादः—मेरे द्वारा जहां कहीं भी जत्र कभी ज्ञात अज्ञात रूप से मेरे चित्त में कर्तव्य दृष्टि से भावना नहीं होने पर भी किसी भा जीव के लिए दुःख पहुंच गया हो उससे उसके लिए मैं सभी जातों से क्षमायाचना चाहता हूं ।

क्षमे च तौस्तेऽपि च मांक्षमन्ताम्, स्यात्सर्वजीवेषु च मित्रभावः ।

मित्राणि सर्वाणि जगन्ति मेस्युः, वैरं न केनापि सहास्तु किञ्चित् ॥७४॥

अश्वयः—अहम् तान् क्षमेते अपि मांक्षमन्ताम् सर्वजीवेषु मित्रभावः स्यात् । जगन्ति मे मित्राणि स्युः । ममकेन अपि सह किञ्चित् वैरम् न ।

भावानुवादः—मैं सभी को क्षमा प्रदान करता हूं । वे मुझे क्षमा कर दें । सभी जीवों में मैत्री हो । सभी संसार मुझे भी मित्र माने । मेरा कभी किसी के साथ वैरभाव न हो ।

अवसाने वसन्ततिलकावृत्तम्ः—

किञ्चित् विविच्य विविधासु च देशनासु, संदेशजातमिहदर्शितमल्पमत्या ।

आचार्यवर्यविहितासु च नद्विवारं, तेषामशोकमयतामयतां च लोकः ॥७५॥

भावानुवादः—आचार्यवर्य पूज्यजवाहराचार्य म. सा. के द्वारा समय-समय पर प्रदत्त विविध व्याख्यानों से विचारकर मैंने कुछ सन्देशों को अपनी अल्प-मति से यहाँ दिखाया है। उनके सद्विचारों से संसार सभी प्रकार के शोकों को त्याग कर शोक सन्देह से रहित हो जाय यही मेरी कामना है।

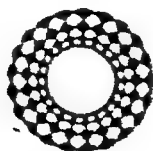
प्राप्तव्यः—अहम् अन्तःकरणेन च नित्यम् मृशामि । समस्तरागादिकवैरियूथम् विजित्य शुचिवीतरागम् भावम् ज्ञेयम् । तदा अहः सफलं सुधम्यं च भविष्यति !

~~~~~

सप्तदेशरूपपरिपूरितएषसर्गः ॥७७॥

समाप्तोयं सर्गः एकविंशः ।

श्री ग्रन्थः परिसमाप्तः—

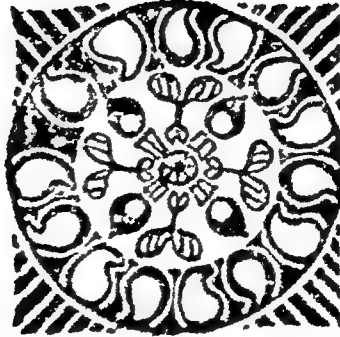
॥प्रशस्ति पाठः॥

श्रीमज्जिनेश्वरनिदिष्टपथप्रदीपो
नानेशदिव्यगुणगौरवरत्नमाग्य ॥
विचन्द्रमौलिकविनिमित्तसत्प्रबन्धो ।
जीयाच्चिरंजनमनोजयनैकहेतुः ॥

नव्यस्वरूपकलितोवलितोगुणौघैः
पीयूषपूर्णविषयाक्तयशस्विरूपो
विचन्द्रमौलिकविनिमित्तसत्प्रबन्धो
जीयाच्चिरंजनमनोजयनैकहेतुः ॥

डॉ. ऊषायाः M. S.
लन्दन (इङ्ग्लैण्ड वास्तव्यायाः)

परिशिष्ट:-

श्रीमद् जवाहराचार्य जी महाराज साहब

की

साहित्य सूची

(श्री जवाहर साहित्य समिति. भीनासर द्वारा प्रकाशित)

जवाहर किरणोवली:

प्रथम	किरण	दिव्यदान
द्वितीय	"	दिव्य सन्देश
तृतीय	"	दिव्य सन्देश
चतुर्थ	"	जीवन धर्म
पांचवी	"	सुबाहुकुमार
सातवीं	"	जवाहर स्मारक, प्रथम पुष्प
आठवीं	"	सम्यक्त्व पराक्रम, प्रथम भाग
नवी	"	" " द्वितीय भाग
दसवी	"	" " तृतीय भाग
ग्यारहवी	"	" " चतुर्थ भाग
बारहवी	"	" " पंचम भाग
सतरहवी	"	पांडव चरित्र प्रथम भाग
अठ्ठहवी	"	" " द्वितीय भाग
उन्नीसवी	"	वीकानेर के व्याख्यान
इक्कीसवी	"	मोरवी के व्याख्यान
बाईसवी	"	सम्बत्सरी
तेईसवी	"	जामनगर के व्याख्यान

चौबीसवीं	किरण	आर्थना प्रबोध
पच्चीसवीं	"	उदाहरणमाला, प्रथम भाग
छब्बीसवीं	"	" द्वितीय भाग
सत्ताईसवीं	"	" तृतीय भाग
अठ्ठाईसवीं	"	नारी-जीवन
उनतीसवीं	"	अनाथ भगवान् प्रथम भाग
तीसवीं	"	" द्वितीय भाग
सद्धर्म-मंडन		

(श्री सम्यक्ज्ञान मंदिर, कलकत्ता द्वारा प्रकाशित)

इक्कीसवीं	किरण	गृहस्थ धर्म	प्रथम भाग
वत्तीसवीं	"	"	द्वितीय भाग
तेतीसवीं	"	"	तृतीय भाग

(श्री जैन जवाहर मित्र मंडल, व्यावर द्वारा प्रकाशित)

तेरहवीं	किरण	धर्म और धर्मनायक	
चौदहवीं	"	राम वनगमन	प्रथम भाग
पन्द्रहवीं	"	" "	द्वितीय भाग
चौतीसवीं	"	सती राजमती	
पैंतीसवीं	"	सती मदनरेखा	

(श्री अखिल भारतवर्षीय साधुमार्गी जैन संघ द्वारा प्रकाशित)

छठी	किरण	रुक्मणी विवाह	
सोलहवीं	"	अंजना	
बीसवीं	"	शालिभद्र	
हरिश्चन्द्र तारा			
जवाहर ज्योति			
चिन्तन-मनन-प्रनुशीलन			प्रथम भाग
चिन्तन "			द्वितीय भाग

जैनाचार्य पूज्य श्री जवाहरलाल जी महाराज की जीवनी

(श्री ध्वे. साधुमार्गी जैन हितकारिणी संस्था, वाकानेश्वर द्वारा प्रकाशित)

जवाहर विचार मार्ग

(श्री जैन हितेच्छु आश्रम मंडल, रतलाम द्वारा प्रकाशित)

श्री भगवती सूत्र पर व्याख्यान

भाग ३

” ”

भाग ४

” ”

भाग ५

” ”

भाग ६

सेट २

अनुकम्पा विचार

भाग १

” ”

भाग २

सेट-३

राजकोट के व्याख्यान

भाग १

” ”

भाग २

” ”

भाग ३

सेट-४

सम्यक्त्व स्वरूप

श्रावक के चार शिक्षाव्रत

श्रावक के तीन गुणव्रत

श्रावक का अस्तेय व्रत

श्रावक का सत्य व्रत

परिग्रह परिमाण व्रत

सेट-५

तीर्थंकर चरित्र

प्रथम भाग

”

द्वितीय भाग

सकडाल पुत्र

सनाथ-अनाथ निर्णय

श्वेताम्बर तेरह पंथ

धर्म व्याख्या

सुदर्शन चरित्र

श्री सेठ घन्ना चरित्र

श्री अ. भा. साधुमार्गी जैन संघ

की

मुख्य प्रवृत्तियां

१. सत्-साहित्य का प्रकाशन ।
२. सप्तता दर्शन पर आधारित नव समाज रचना ।
३. धार्मिक परीक्षा बोर्ड का संचालन ।
४. पिछड़े वर्गों में संस्कार निर्माणकारी धर्मपाल प्रवृत्ति ।
५. आगम, अहिंसा समता एवं प्राकृत संस्थान ।
६. भ्रमणोपासक (पाक्षिक पत्र) का नियमित प्रकाशन
७. श्री जैन महिला उद्योग मन्दिर ।
८. धार्मिक शिक्षण शालाओं का संचालन ।
९. प्रतिभावान छात्रों को छात्रवृत्ति ।
१०. श्री गणेश जैन ज्ञान भंडार का संचालन ।
११. श्री सु. सां. शिक्षा सोसायटी के माध्यम से सम्यक् शिक्षण ।
१२. समता प्रचार संघ द्वारा पर्युषण आराधना ।
१३. श्री धर्मपाल जैन छात्रावास का संचालन ।
१४. स्व. प्रदीपकुमार रामपुरिया स्मृति साहित्य पुरस्कार ।
१५. उदयपुर विश्वविद्यालय में जैनोलंजी विभाग की स्थापना ।
१६. श्री प्रेमराज गणपतराज बोहरा साधुमार्गी जैनधार्मिक शिविर समिति ।
१७. जीवदया प्रवृत्ति ।
१८. जैन आर्ट प्रेस ।

अष्टाचार्यप्रशस्तयः

सम्यक्ज्ञानसमायुक्त , क्रियासौरभसारकम् ।
आद्याचार्यगुरु हुक्मि, सादर प्रणमाम्यहम् ॥१॥
विशिष्टलक्षणैर्युक्त , त्यागवैराग्यधारकम् ।
दीप्तभानुं शिवाचार्य, सादर प्रणमाम्यहम् ॥२॥
निरासक्तमहायोग, शुभ्रसयमसाधकम् ।
निष्कलकोदयाचार्य, सादर प्रणमाम्यहम् ॥३॥
ज्ञानचारित्रसम्पन्न , ध्यानमौनसमाश्रितम् ।
चौथाचार्यमुदारस्वं, सादर प्रणमाम्यहम् ॥४॥
दुर्जयकामजेतार, जिनादेशप्रपालकम् ।
श्रीश्रीलालगणाचार्य, सादर प्रणमाम्यहम् ॥५॥
स्पष्टनिर्भीकवक्तार, शास्त्रमर्मविधायकम् ।
जवाहर गरिश्चेष्ठ, सादरं प्रणमाम्यहम् ॥६॥
शान्तक्रान्तिविधातारं, साधुसंस्कृतिरक्षकम् ।
गर्गाचार्यगणेश त, सादर प्रणमाम्यहम् ॥७॥
समीक्षणप्रणेतार, दातार नमदर्शनम् ।
श्रीनानेशाष्टमाचार्य, सादर प्रणमाम्यहम् ॥८॥